

İMPARATORLUK'TAN CUMHURİYET'E MAKRO EKONOMİ POLİTİKALARI- I DOÇ. DR. LEVENT AKSU

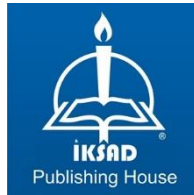

İKSAD
Publishing House

İMPARATORLUK'TAN CUMHURİYET'E MAKRO EKONOMİ POLİTİKALARI- I

Doç. Dr. Levent AKSU¹

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10443494>

¹ Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Burhaniye MYO, Pazarlama Bölüm Başkanı., leventaksu71@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2298-0762

Copyright © 2023 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.

Institution of Economic Development and Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules. The first degree responsibility of the works in the book belongs to the authors.

Iksad Publications – 2023©

ISBN: 978-625-367-552-3

Cover Design: İbrahim KAYA

December / 2023

Ankara / Türkiye

Size: 21 x29,7 cm

Sevgili Annem Müyesser AKSU'nun Aziz Hatırasına

Minnet, Özlem ve Sevgi ile İthaf Ediyorum...

Sevgili Annemin Ruhu Şad Olsun...

ÖNSÖZ

Bu kitap, yaklaşık 30 yıllık akademik hayatımda öğrendiğim, araştırdığım, yazdığım, derslerimde anlattığım ekonomik, sosyal, toplumsal, tarihsel, stratejik ve politika konularında geniş bir analize dayalı olarak ortaya çıkmış, okuyan herkese bir bilgi ve birikim aktarmak üzere kaleme alınmıştır. Bu kitabı yazarken, okuyan herkesin faydalanacağı bir başucu eser olmasını ve akademik literatüre önemli bir çalışmanın kazandırılmasını amaçladım. Daha önce yazdığım akademik çalışmalarım, kitaplarım, kitap bölümlerim, ders notlarım ve makalelerimin derlenmesiyle oluşturduğum, bu kitabımı akademik camia, öğrencilerim ve okuyucularıyla buluşturulmasını hedefledim.

Bu kitabı yazma nedenlerimin başında tarihe karşı duyduğum sevgi ve ilginin yanında, tarihte kurulan tüm Türk devletlerinin güçlenmesinde ve zayıflamasında neden olan faktörleri, özellikle ekonomik ve siyasi nedenleri ele almaktadır. Özellikle, yakınçağ tarihi gelişim sürecinde Türk devlet ve toplumsal yapısında ortaya çıkan makro ekonomi konusundaki araştırmalarımı ve analizlerimi ortaya koyabilmek amacıyla, bu kitap çalışmamı sevgili okuyucularıyla paylaşmak isteğidir.

Bu kitapta Osmanlı'nın son dönemlerinden başlayarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu Mustafa Kemal Atatürk (1940) dönemine kadar ki, para, banka, bütçe, vergi, borç, tarım, madencilik, ticaret, ulaştırma ve kambiyo politikalarının tarihsel süreç içerisinde geçirdiği aşamaları ve getirdiği sonuçları analiz etmeye yöneliktir. II. Kitapta ise, Türkiye'nin 1940'dan sonra meydana gelen makro ekonomik gelişim süreçleri ve dinamikleri ele alınacaktır.

Bu kitabımın basımında desteğini ve yardımlarını gördüğüm İKSAD ULUSLARARASI Yayınevine teşekkür etmek isterim. Yaşamım boyunca bana her türlü maddi ve manevi yardımlarını yapıp, hiçbir fedakarlıktan kaçınmayan canım annem Müyesser AKSU'ya ve benim için çok kıymetli olan, fikirleriyle bana yol gösteren, daktilosuyla yazılarımı yazan sevgili babam Mehmet AKSU'ya, çalışmalarım beni her zaman destekleyen, moral ve motivasyon veren, vefakar, sevgili eşim Nuray AKSU'ya ve her zaman yanımda olan ve destek veren ağabeylerim merhum Atilla AKSU'ya ve Fatih AKSU'ya, bilhassa çalışmamın stresli zor günlerinde anlayış ve yardımlarını esirgemedikleri için saygıdeğer dostlarıma, öğrencilerime ve katkısı olan herkese teşekkür ederim.

Doç. Dr. Levent AKSU

Burhaniye 2023

“Tarih, milletlerin yükseliş ve çöküş sebeplerini ararken birçok siyasî, askerî, toplumsal sebepler bulmakta ve saymaktadır. Şüphe yok, bütün bu sebepler, toplumsal hâdiselerde rol oynarlar. Fakat bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla, yükselişiyle, çöküşüyle ilişkili ve ilgili olan, milletin ekonomisidir. Tarihin ve tecrübenin tespit ettiği bu gerçek, bizim millî hayatımızda ve millî tarihimizde de tamamen belirmiş bulunmaktadır. Hakikaten Türk tarihi tetkik olunursa bütün yükseliş ve çöküş sebeplerinin bir ekonomi meselesinden başka bir şey olmadığı anlaşılır. Tarihimizi dolduran bunca muvaffakiyetler, zaferler veyahut mağlubiyetler, yokluk ve felâketler, bunların hepsi meydana geldikleri devirlerdeki ekonomik durumumuzla ilgili ve ilişkilidir. Yeni Türkiyemizi lâıyk olduğu seviyeye eriştirebilmek için, mutlaka ekonomimize birinci derecede ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Çünkü zamanımız tamamen bir ekonomi devresinden başka bir şey değildir.”

1923 Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK

KISALTMALAR

A.B.	: Avrupa Birliği
A.B.D.	: Amerika Birleşik Devletleri
Ant.	: Antlaşma
AOÇ	: Atatürk Orman Çiftliği
AR-GE	: Araştırma – Geliştirme
BBYSP	: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı
BH	: Büyüme Hızı
Bknz.	: Bakınız
BTB	: Bölgesel Ticari Bloklar
BYKP	: Beş Yıllık Kalkınma Planı
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DHMİ	: Devlet Hava Meydanları İşletmeleri
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DMO	: Devlet Malzeme Ofisi
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSİ	: Devlet Su İşleri
DTM	: Dış Ticaret Müsteşarlığı
DUI	: Düyun-u Umumiye İdaresi
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırımlar
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler
GSMH	: Gayrı Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla
İBYSP	: İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı
İDT	: İktisadi Devlet Teşekkülleri
KDV	: Katma Değer Vergisi
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
Km	: Kilometre
Km²	: Kilometrekare
KOBİ	: Küçük ve Orta Boyutlu İşletmeler

Koop.	: Kooperatif
Krş.	: Kuruş
MB	: Merkez Bankası
M.Ö.	: Milattan Önce
MPM	: Milli Prodüktivite Merkezi
M.S.	: Milattan Sonra
MTA	: Maden Tetkik Arama Enstitüsü
Müt.	: Mütareke
M1	: Daraltılmış Para Arzı
M2	: Genişletilmiş Para Arzı
M3	: Geniş Para Arzı Tanımı
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
S.D.V.	: Söylev, Demeç, Vecizler
SEKA	: Selüloz ve Kâğıt Sanayii Kurumu
STRATEKON	: Stratejik Ekonomik Materyaller
Şti.	: Şirketi
TBB	: Türkiye Bankalar Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TCDD	: Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları
TEK	: Türkiye Ekonomi Kurumu
THK	: Türk Hava Kurumu
TL.	: Türk Lirası
TİK	: Türkiye İktisat Kongresi
TİTE	: Türk inkılâp Tarihi Enstitüsü
TMO	: Toprak Mahsülleri Ofisi
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TOMTAŞ	: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi
TPAO	: Türkiye Petrol Anonim Ortaklığı
TTK	: Türk Tarih Kurumu

TÜFE	: Tüketici Fiyat Endeksi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UN	: Birleşmiş Milletler
U.S. \$: A.B.D. Doları
UZEM	: Uzaktan Eğitim Merkezi
ÜFE	: Üretici Fiyat Endeksi
vb.	: Ve Benzerleri
WB	: Dünya Bankası
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü
YP	: Yabancı Para

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. 1475'te Cizye ve Başlıca Mukata'a'lar (Bin Düka Altını)	38
Tablo 2. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1523-1710 Yıllarındaki Gelir-Gider Muvazenesi	39
Tablo 3. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1687-1748 Yıllarındaki.....	40
Tablo 4. Aşar (Öşür) ve Devlet Gelirlerinin Tarihi Süreçte Gelişimi (1848-1876).....	48
Tablo 5. Olağan Bütçe Gelirlerinin Bileşimi ve Yüzdesi (1860-1876)	53
Tablo 6. Osmanlı Bütçelerine Göre Aşar ve Ağnam Gelirlerinin Yıllık Değerleri.....	54
Tablo 7. Osmanlı Devleti'nin Bütçe ve Gümrük Geliri (1849-1919).....	58
Tablo 8. Osmanlı, İngiliz ve Fransız Karşılıklı Ekonomik Analizi (1838-1875).....	60
Tablo 9. Konsolide Bütçe (1924 – 1939) (Milyon TL) Bütçe Değerlerinin.....	63
Tablo 10. Türkiye Cumhuriyeti 10'ar Yıllık Bütçe Göstergeleri ve Büyüme Hızı	65
Tablo 11. Genel Bütçe Gelir, Gider ve Açıkları (1924-1938).....	65
Tablo 12. 1923-1940 Vergi Yapısının Gelişme Seyri, Beşer Yıllık Ortalama Değer, Vergi Hasılatı İçinde % Olarak.....	70
Tablo 13. Dönemler İtibariyle Vergi Yapısının Gelişimi	70
Tablo 14. 1925-1950 Gelir, Servet, Tüketim Ve Dış Ticaret Vergileri İndeks Değerleri	73
Tablo 15. 1923-1950 Vergi Hasılatı, Dolaylı Ve Dolaysız Vergilerin Gsmh İçindeki Payı (%).....	74
Tablo 16. GSMH ve Vergi Gelirleri İndeksi (1925-1939).....	75
Tablo 17. Genel ve Katma Bütçeli Kuruluşlar (1924-1939) Katma Bütçeli Kuruluşlar	76
Tablo 18. Türkiye Cumhuriyeti GSMH, Toplam Gelir, Toplam Gider, Bütçe Açığı ve Toplam Borç (1923-1940) (1990 sabit fiyatlarıyla).....	77
Tablo 19. 1923-1938 Dönemi Tahmini ve Kesin Hesap Bütçe Gelir-Gider-Açıkları	78
Tablo 20. Osmanlı İmparatorluğunda Çıkartılan Paralar ve Değerleri.....	90
Tablo 21. Osmanlı Akçesinin Zaman Sürecindeki Değişimi (1431-1705).....	91
Tablo 22. 1837-1839 Yılları Arasında Basılan ve Tedavülde Olan	94
Tablo 23. Osmanlı Altın Lirasının I. Dünya Savaşı Döneminde.....	97
Tablo 24. Osmanlı Bankası'nın, Harp Yıllarında (1914-1918) Tedavüle Çıkarttığı Banknotların Miktarı	97
Tablo 25. I. Dünya Savaşı Döneminde Osmanlıda Tedavülde Bulunan Kâğıt Paralar ve Altının Kâğıt Para Karşısındaki Değeri	98
Tablo 26. Osmanlı Altın Paralarının Yabancı Altın Paralar Karşısındaki Değerleri	100
Tablo 27. Cumhuriyet'in İlk Yılları 1923-1929 Döneminde Başlıca Parasal Göstergeler (Milyon TL)	101
Tablo 28. Cumhuriyet'in İlk Yılları 1930-1939 Döneminde Başlıca Parasal Göstergeler (Milyon TL)	106
Tablo 29. Atatürk Dönemindeki Türk Lirasının İngiliz Sterlinine Göre Değeri ve Tedavüldeki Banknotları (Yıllık Ortalama Değeri).....	108
Tablo 30. Madeni Para – Banknot ve Mevduat, 1933-1938 (Milyon TL).....	109
Tablo 31. Türkiye'de Para Arzı 1933-1938 Dönemi.....	110
Tablo 32. 1923-1939 Makro İktisadi Göstergeleri Yıllık Ortalamaları (%)	112
Tablo 33. Atatürk Dönemi (1923-1939) GSMH, İktisadi Büyüme ve Yatırımlar	113
Tablo 34. Dünya'da ve Türkiye'de Kişi Başına Düşen GSMH (1820-2010).....	117
Tablo 35. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de GSMH ve Nüfus Miktarı (1500-2008)	118
Tablo 36. Dünya'da ve Türkiye'de Kişi Başına Düşen Gelir (1913-1950).....	123
Tablo 37. 1913 ve 1914 Yıllarında İmparatorluğun İstihsal Sektörleri İtibariyle Milli Geliri	124
Tablo 38. Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim Dönemleri ve Büyüme Oranları.....	129
Tablo 39. Cumhuriyet Dönemi Makro Ekonomik Dengeler (1923-1940)	132
Tablo 40. Tarımsal İhraç Maddelerinin Üretimi (1913-1923) (1000 Ton olarak)	141
Tablo 41. 1900'lerde Osmanlı Tarım İstatistikleri	144
Tablo 42. Türkiye'de Yıllara Göre Şehir ve Köy Nüfusunun Gelişim Seyri (1927-1950).....	150
Tablo 43. Türkiye'de Canlı Hayvan Sayıları (1929-1950)	151
Tablo 44. Türkiye'de Süt Üretimi ve Et Üretimi (1929-1950)	152
Tablo 45. 1923-1950 Döneminde Seçilmiş Tahılların ve Baklagillerin Ekilen Alanı, Üretim ve Verimlerindeki Gelişmeler	156
Tablo 46. 1923-1950 Döneminde Seçilmiş Yağlı Tohumların ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Ekiliş Alanı, Üretim ve Verimlerindeki Gelişmeler.....	158
Tablo 47. Özel Şahıslara Ait Sanayi Müesseselerin Sektörlere Göre Tasnifi (1880-1915).....	165

Tablo 48. Osmanlı Sanayi Sayımlarına Göre KİT'ler	166
Tablo 49. Osmanlı Sanayiinde Müessese Adedi, Çalışanların Sayısı ve Üretim Değeri (1913-1915)	167
Tablo 50. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye Yatırımları.....	170
Tablo 51. Osmanlı Sanayi Genel Durumu (1915).....	171
Tablo 52. 1913-1915 Osmanlı Gıda Sanayinin Görünümü.....	171
Tablo 53. 1921 Yılında Milli Sınırlar İçinde Bulunan Sanayi Kuruluşları ve Çalışan Sayısı	174
Tablo 54. 1927 Sanayi Sayımı Sonuçları (1000 TL.)	176
Tablo 55. 1927 Sayımına Göre İşletmede Çalışanların Sayıları ve Oranları (%)	177
Tablo 56. Teşvik-i Sanayi Yasası Kapsamına Giren Tüm Sanayi Kuruluşları ve Devlet Kuruluşlarının Yüzdesi (1932-1939).....	181
Tablo 57. GSYİH İçindeki Sektörlerin Dağılımı.....	187
Tablo 58. Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İmtiyazları (1870-1911).....	195
Tablo 59. Osmanlı İmparatorluğu 1891-1894 Yılları Maden Gelirleri	198
Tablo 60. Osmanlı İmparatorluğu Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları	200
Tablo 61. Osmanlı Devleti'ne Borç Vermek için Kurulan Bankalar (1856-1875)	213
Tablo 62. Cumhuriyet Öncesi Dönemde (1908-1923) Kurulan Milli Bankalar	215
Tablo 63. Atatürk Döneminde Milli Bankalardaki Gelişme (Milyon TL).....	218
Tablo 64. Cumhuriyet Döneminde Banka ve Banka Şubesi Sayısı.....	221
Tablo 65. Reel Ödenmiş Sermayeler, Mevduat ve Krediler (1923-1938)	223
Tablo 66. Ana Alt Dönemlerin İktisadi Göstergeleri 1923-1939 Yıllık Ortalamalar.....	228
Tablo 67. 1793'te Ülkelere Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Berat (İş Belgesi) Alan Yabancı Tüccar Sayıları	241
Tablo 68. Osmanlı İmparatorluğu Dış Ticaret Süreci (1878-1913)	246
Tablo 69. Osmanlı İhracat ve İthalat Fiyatlarının Karşılaştırılması	246
Tablo 70. Osmanlı Döneminde Dış ticaret Dengesi (1830-1913).....	247
Tablo 71. Osmanlı Dış Ödemeler Dengesi Üzerine Hesaplamalar (1830-1913)	249
Tablo 72. Osmanlı İhracatının ve İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı (1830-1913).....	250
Tablo 73. Osmanlı Dış Ticaretinin Dünya Ülkeleri Karşısındaki Durumu (1869-1909)	252
Tablo 74. Cumhuriyetin İlk Döneminde İthal ve İhraç Mallarının Ortalama Fiyatları	255
Tablo 75. Türkiye Cumhuriyeti Makro Ekonomik Dengeler (1923-1940).....	256
Tablo 76. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ticaret Yapılan Başlıca Ülkelerin Türkiye İhracat (EX) ve İthalatındaki (IM) Payları (%)	258
Tablo 77. Osmanlı Bütçe ve Gümrük Gelirlerinin Tarihsel Süreci (1849-1919).....	266
Tablo 78. Osmanlı Sanayi Sayımlarına Göre KİT'ler	275
Tablo 79. 1915 Sayımlarına Göre Osmanlı Sanayisi İşlerlik ve Çalışanlar Durumu	275
Tablo 80. 1921 Yılında Milli Sınırlar İçinde Bulunan Sanayi Kuruluşları ve Çalışan Sayısı	278
Tablo 81. Teşvik-i Sanayi Yasası Kapsamına Giren Tüm Sanayi Kuruluşları ve Devlet Kuruluşlarının Yüzdesi (1932-1939).....	296
Tablo 82. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Faydalanan Müesseseler	297
Tablo 83. Sanayii Teşvik Yasasından Yararlanan İşyerlerinin Bir Kısım Özellikleri.....	297
Tablo 84. Ana Alt Dönemlerin İktisadi Göstergeleri 1923-1939 Yıllık Ortalamaları.....	304
Tablo 85. Osmanlı Demiryollarının Durumu (1914 Yılı İtibariyle).....	323
Tablo 86. 1936'da Demiryolu Hatları Eski ve Yeni Hatlar Olmak Üzere	325
Tablo 87. 1933-1938 Yılları Arasında Yapılan Demiryolu Hatları.....	326
Tablo 88. Atatürk Dönemi (1923-1938) Gayrisafi Milli Hâsılının Sektörel Dağılımları	333
Tablo 89. 1923-1933 Yılları Arasında Doğrudan Doğruya Nafia Vekaleti Tarafından Yapıtılan Karayolları ..	335
Tablo 90. Türkiye Cumhuriyeti'nde Yeniden Yapılan ve Tamir Edilen Karayolların Yıllara Göre Dağılımı (1924-1938)	336
Tablo 91. Atatürk Dönemi (1923-1938) Genel Bütçeden Karayollarına Ayrılan Pay	337
Tablo 92. Türkiye'de 1927-1937 Yılları Arasındaki Karayollarının Toplam Miktarı	337
Tablo 93. Denizcilik Alanında Taşımacılık Yapan Başlıca ülkeler (1860 Yılı)	340
Tablo 94. Osmanlı Devleti Divan Teşkilatı.....	361
Tablo 95. Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus (1820-1897)	367
Tablo 96. Osmanlı İmparatorluğu'nda (1884-1897) Yılları Arasında Nüfus Artışı.....	369
Tablo 97. Türkiye Nüfusunun Dünya Nüfusu İçindeki Payı ve Artış Hızı (1500-2050)	369
Tablo 98. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 Yılı Başında Yüzölçümü ve Nüfusu	371
Tablo 99. 1914 Yılında Nüfusun Milliyet İtibariyle Bölgelere Göre Dağılımı.....	371

Tablo 100. Genel Nüfus Sayım Tarihlerine Göre Yıllık Nüfus Artış Hızı ve Nüfus Yoğunluğu.....	377
Tablo 101. 1927 Nüfus Sayımına Göre Türkiye'de Sosyal Sınıflar.....	378
Tablo 102. Türkiye'de Şehir-Köy Nüfusu Dağılımı (1927-1940).....	379
Tablo 103. 1927-1940 Nüfus Sayımına Göre Büyük Şehirlerimizin Nüfusu (Bin Kişi-1000).....	380
Tablo 104. 1935 Nüfus Sayımına Göre Nüfusu 10.000'in Üstünde ve Altında Olan Yerlerde ve Toplam Türkiye'de Cinsiyet Oranları (Yüz Kadına Düşen Erkek Sayısı).....	380
Tablo 105. 1923-1940 Türkiye'de Nüfus Artışı ve Göç Hareketleri.....	381
Tablo 106. Osmanlı Döneminde Anadolu'ya Gelen Göçler (1856-1913).....	386
Tablo 107. Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan Arasında Vuku Bulan Nüfus (Ahali).....	388
Tablo 108. Memlekete Gelen Göçmen, Mübadil ve Mülteci Miktarıyla (1000 Kişi).....	389
Tablo 109. Osmanlı İstikrazları ve Satıldıkları Ülkelere Göre Durumları (1854-1890).....	399
Tablo 110. Osmanlı Dış Borçlarından Doğan Fon Akımları (1854-1914).....	400
Tablo 111. Osmanlı İmparatorluğu'nun Borçları 1881-1914 (Milyon İngiliz Sterlini).....	401
Tablo 112. Düyun-u Umumiye Döneminde Borç Girişimleri (1886-1914).....	404
Tablo 113. Düyun-u Umumiye İdaresinin Kuruluşundan Borçların Birleştirildiği Tevhid-i Düyun Tarihine Kadar Yapılan Anapara ve Faiz Ödemeleri (1881-1903) (Osmanlı Lirası).....	405
Tablo 114. Osmanlı 1914 ve 1918'de Devlet Borçları (1000 Lira itibariyle).....	407
Tablo 115. I. Cihan Harbinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Bütçesi (1913-1919).....	408
Tablo 116. Osmanlı İmparatorluğu'nun (1920-1925) Dönemi Bütçe Muvazenesi (Bin Lira).....	408
Tablo 117. Osmanlı Borçlarının Ülkelere Göre Dağılım Durumu.....	411
Tablo 118. Lozan Anlaşmasına Göre Osmanlı Borçlarının Ülkelere Dağılımı.....	414
Tablo 119. Türkiye Cumhuriyeti'nin Ödediği Osmanlı Borçları (1924-1954).....	415
Tablo 120. Cumhuriyet Dönemi İç ve Dış Borç Süreci.....	415
Tablo 121. 1920 Bütçesi (Lira olarak).....	418
Tablo 122. Bütçenin Münferit ve Küçük Gider Fasılları (Lira Olarak).....	418
Tablo 123. İstiklal Savaşında Kullanılan Mühimmat Miktarı.....	428
Tablo 124. Fransızların Çekilirken Bıraktığı Silah ve Cephane Miktarı.....	436
Tablo 125. Millî Mücadele Yıllarında Gümrük Resimlerinin Varidatı (Geliri).....	439
Tablo 126. Savaş Dönemi Aşar Tahsilatı ve Hububat Mahsulünün Değeri.....	440
Tablo 127. Savaş Dönemi Ağnam Hasılatı (Milyon Kuruş) ve Ağnam Mevcudu.....	442
Tablo 128. İstihlak (Tüketim Maddeleri) Resimleri.....	444
Tablo 129. Atatürk Döneminde Gelir Üzerinden Alman Vergilerinin Genel Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)... 448	448
Tablo 130. Atatürk Döneminde Resim, Harç ve Servet Vergilerinin Genel Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%).. 448	448
Tablo 131. Atatürk Döneminde Tüketim Vergilerinin Genel Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)..... 449	449
Tablo 132. Atatürk Döneminde Dış Ticaretten Alınan Vergilerin Genel Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)..... 449	449

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1. Osmanlı Maliye Teşkilatının Yapılanması	37
Şekil 2. Osmanlı Maliye Nezareti (Bakanlığı) Teşkilat Yapılanması	37
Şekil 3. Osmanlı Devlet (Merkez) Teşkilatı.....	361

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1. 100 Dirhem Gümüşten Kesilen Akçe	93
Grafik 2. Atatürk Döneminde Sabit Fiyatlarla GSMH'daki Değişimler:	113
Grafik 3. Yıllara Göre Türkiye-İngiltere Karşılaştırmalı Olarak Kişi Başına Düşen Gelir Grafiği	119
Grafik 4. 1469-1920 Yılları Arasında İstanbul'da Akçe Cinsinden Malların Fiyatları.....	119
Grafik 5. Dünya'da ve Türkiye'de Kişi Başına Düşen Gelir (1820-2010).....	123
Grafik 6. Türkiye Ekonomisi 1923-2021 İktisadi büyüme Oranları	132
Grafik 7. Sanayi Sektörü Katma Değeri 1923-1939 (1948 Yılı Üretici Fiyatlarıyla)	189

RESİM LİSTESİ

Resim 1. Lonca ve Meslek Grupları Birliği	43
Resim 2. Osmanlı'da Lonca ve Esnaf Birlikleri.....	44
Resim 3. Loncalar ve Meslek Birlikleri Çarşıları.....	44
Resim 4. Cumhuriyet Döneminde Basılan Paralarda Mu Kültürünün Temel Unsuru Olan Bozkurt Resmi.....	81
Resim 5. Lidyalılarda Antik Para	82
Resim 6. Dünyanın İlk ve En Eski Bankası Olan Banca Monte Dei Paschi Di Siena (İtalya)	86
Resim 7. II. Murad Tarafından Hicri 834 Senesinde Bastırılan Akçenin Ön Tarafı	87
Resim 8. Osmanlılarda Gümüş Akçe (Para)	90
Resim 9. Kuruşun Yerine Bastırılan Osmanlı Lirası	95
Resim 10. Osmanlı Altın Paraları.....	99
Resim 11. T.C. Merkez Bankası Binası (Ankara)	107
Resim 12. Mustafa Kemal Atatürk'ün Orman Çiftliği'ne Yaptığı Gezi.....	146
Resim 13. İzmit Çuha Fabrikası	162
Resim 14. Feshane Fabrikası (19. Yüzyılın Sonları).....	163
Resim 15. Tophane-i Amire, (Ford Motor-İstanbul, Beyoğlu)	163
Resim 16. Mustafa Kemal Atatürk'ün Sümerbank Fabrikasını Ziyareti	176
Resim 17. Karabük Demir Çelik Fabrikası (1938).....	183
Resim 18. Osmanlı'da Zonguldak Maden Ocağından Görünümler	191
Resim 19. Osmanlı'da Maden Ocakları ve İşletilmesi	192
Resim 20. Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk Sınai ve Maadin Bankası'na Ziyareti	201
Resim 21. MTA Genel Müdürlüğü (Ankara).....	203
Resim 22. ETİBANK Fabrika ve Tesisleri	204
Resim 23. Ziraat Bankası Merkezi (Ankara).....	216
Resim 24. Türkiye İş Bankası Merkezi ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün İş Bankasını Ziyareti	221
Resim 25. Cumhuriyetin En Önemli Kazanımları Sümerbank ve Etibank.....	226
Resim 26. M. Kemal ATATÜRK'ün Bursa Sümerbank Merinos Fabrikasını Gezerken (02.02.1938)	226
Resim 27. Turhal Şeker Fabrikası (1934)	311
Resim 28. İzmit Kâğıt ve Karton Fabrikası (1936)	312
Resim 29. Karabük Demir Çelik Fabrikası (1937-1939).....	312
Resim 30. Bursa Merinos Fabrikası (1938).....	313
Resim 31. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Bursa Gezisi, Sümerbank Gemlik Suni İpek Fabrikası Açılışı (1-3 Şubat 1938).....	313
Resim 32. Cumhuriyetin İlk Yıllarında TCDD İşletmesine Ait Bir Tren Taşımacılığı ve	325
Resim 33. Osmanlı Dönemi Demiryolları- Çankırı Postası.....	328
Resim 34. 1927 TCDD Müzesi Samsun-Amasya Hattının İşletmeye Açılması Pirinç Şilt Resmi.....	331
Resim 35. Cumhuriyetin İlk Yılları ve Günümüzde Karayolları	335
Resim 36. Osmanlı Dönemi Şehir Hatları İşletmesi (İstanbul 1910)	340
Resim 37. Seyrüsefain İdaresine ait İstanbul'daki Burgaz Gemisi (1920).....	342
Resim 38. İstanbul Şehir Hatları Kalender Vapuru (1980).....	342
Resim 39. Osmanlı Devleti ve Uçaklar: 1908-1918 Yılları Arasında Osmanlı'da Havacılık Faaliyetleri ve Tayyare (Uçak) Mektebi (Yeşilköy).....	347
Resim 40. Mustafa Kemal Atatürk'ün Havacılık Vizyonu	349
Resim 41. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Havacılık Mucizesi	349
Resim 42. Türk Havacılık Tarihinin İlk Kadın Pilotu Sabiha Gökçen (1913-2001).....	350
Resim 43. Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu veya Tanzimât-ı Hayriye (Hayırlı Düzenlemeler)	353
Resim 44. İstanbul Merkez Postanesi (Sirkeci Binası).....	355
Resim 45. XIX. Yüzyılda Ulaşım ve Haberleşme Durumu Bir Telgrafhane.....	355
Resim 46. Osmanlılarda Telgraf Sistemi	355
Resim 47. Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Kâğıt Para 1839'da Çıkarılan Kaime-i Nakdiye-i Mutebere.....	395
Resim 48. İkinci Kaime Uygulaması 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşının Finansmanında Kullanılan Para.....	398
Resim 49. Düyûn-ı Umûmiye Binası (Bugünkü İstanbul Erkek Lisesi)	402
Resim 50. Bank-ı Osmanlı Şahane (Karaköy Binası).....	403

HARİTA LİSTESİ

Harita 1. 1815 Sonrası Osmanlı ve Avrupa Siyasi Coğrafi Durumu.....	9
Harita 2. Mu Kıtası ve Coğrafi Konumu.....	80
Harita 3. Osmanlı Devleti'nin Yeraltı Kaynaklarını Gösteren Harita	193
Harita 4. Türkiye'nin Maden Haritası.....	206
Harita 5. Osmanlı Devleti'nde Ticaret Yolları.....	233
Harita 6. Osmanlı İmparatorluğunda Demiryolu Ulaşımı.....	326
Harita 7. Osmanlı Demiryolları (1851-1922).....	329
Harita 8. Osmanlı İmparatorluğu Kara ve Deniz Ticaret Yolları.....	332
Harita 9. Osmanlı Ulaşım Ağları.....	341

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
KISALTMALAR	iv
TABLO LİSTESİ	vii
ŞEKİL LİSTESİ	x
GRAFİK LİSTESİ	xi
RESİM LİSTESİ	xii
HARİTA LİSTESİ	xiii
İÇİNDEKİLER	xiv
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	10
1. OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN GERİLEMESİNDE VE ÇÖKÜŞÜNDEKİ NEDENLER	10
2. BÖLÜM	21
2. OSMANLI İMPARATORLUĞU’NUN EKONOMİK YAPISI	21
3. BÖLÜM	30
3. DEVLETİN MALİ YAPISI (VERGİ VE BÜTÇE) VE POLİTİKALARI	30
3.1. Osmanlı Döneminde Mali Yapı.....	30
3.2. Tanzimat Döneminde Alınan Vergi Kalemleri ve Oranları	46
3.3. Atatürk Döneminin Mali Yapısı	62
4. BÖLÜM	79
4. PARA POLİTİKASI VE GELİŞİM SÜRECİ	79
4.1. Paranın Kısa Tarihi	79
4.2. Osmanlı Dönemi Para Politikası ve Uygulamaları	86
4.3. Cumhuriyet Dönemi Para Tarihi ve Uygulamaları.....	100
5. BÖLÜM	115
5. İKTİSADİ BÜYÜME POLİTİKALARI	115
5.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem	120
5.2. Cumhuriyet Dönemi	125
6. BÖLÜM	133
6. TARIM SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI	133
6.1. Osmanlı Döneminde Tarım Sektörü ve Uygulamaları	133
6.2. Cumhuriyet Döneminde Tarım Sektörü ve Uygulamaları	145

7. BÖLÜM.....	159
7. SANAYİ SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI	159
7.1. Osmanlı Dönemi Sanayi Sektörü ve Uygulamaları.....	159
7.2. Cumhuriyet Dönemi Sanayi Sektörü ve Uygulamaları	174
8. BÖLÜM.....	190
8. MADENCİLİK SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI	190
9. BÖLÜM.....	207
9. BANKACILIK SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI.....	207
9.1. Bankacılık Sektörünün Tarihsel Gelişimi.....	207
9.2. Osmanlı Dönemi Bankacılık Sistemi ve Tarihi:.....	210
10. BÖLÜM.....	229
10. DIŞ TİCARET VE KAMBIYO POLİTİKALARI	229
10.1. Osmanlı Dönemi Dış Ticaret Politikaları ve Uygulamaları	229
10.2. Cumhuriyet Dönemi Dış Ticaret Politikaları ve Uygulamaları	253
10.3. Dış Ticaret Üzerinden Alınan Gümrük Resimleri	261
10.4. Kambiyo Politikaları ve Uygulamaları	267
11. BÖLÜM.....	272
11. DEVLETÇİLİK POLİTİKASI VE UYGULAMALARI	272
12. BÖLÜM.....	318
12. ULAŞTIRMA SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI	318
12.1. Demiryolları.....	320
12.2. Karayolları	333
12.3. Denizyolları	338
12.4. Havacılık ve Havayolları	345
13. BÖLÜM.....	351
13. HABERLEŞME SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI.....	351
14. BÖLÜM.....	356
14. TOPLUMSAL YAPI VE NÜFUS POLİTİKALARI	356
14.1. Osmanlı Döneminde Toplum ve Devlet Yapısı	356
14.2. Cumhuriyet Dönemi Toplum ve Nüfus Yapısı.....	374
14.3. Nüfus Üzerinde Artırıcı Etkisi olan Dış Göçler	381
15. BÖLÜM.....	390
15. KAPİTÜLASYONLAR VE BORÇLAR.....	390
15.1. Kapitülasyonlar.....	390
15.2. Borçlar	394

16. BÖLÜM.....	416
16. MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA YAPILAN İÇ VE DIŞ MALİ YARDIMLAR	416
16.1. Millî Mücadele Yıllarında Alınan Dış Yardımlar	424
16.2. Millî Mücadele Yıllarında Alınan Vergiler	438
SONUÇ	450
SON SÖZ.....	456
KAYNAKÇA	457

GİRİŞ

Bu kitap çalışması, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden başlayarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu Mustafa Kemal Atatürk dönemine (1940'a) kadar ki, para, banka, bütçe, vergi, ulaştırma, tarım, sanayi, borç ve kambiyo politikalarının tarihsel süreç içerisinde geçirdiği aşamaları ve getirdiği sonuçları analiz etmeye yöneliktir.

Her toplumun kendine has ortaya koyduğu maddi ve manevi değer yapılarının tarihi bir süreç sonucunda kazanılmış olup, toplumsal yaşam buna göre düzenlenmiştir. Türk toplumunun da kültür, ekonomik, sosyal ve idari yapıları tarihi birikim sonucu kazanılmıştır. Bu itibarla Türk toplumlarında gelenekçilik ve tarihi perspektife bağlılık; kurmuş olduğu bütün devletlerin bir önceki devletin sosyal, idari ve ekonomik yapısıyla birebir benzemekte ve hatta devamı niteliğindedir. Zaten, Türk milletini diğer milletlerden de ayıran temel etkende bu olmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 1800'lerin başından itibaren ekonomik ve mali yapısını temelden değiştirecek siyasal, sosyal, toplumsal ve iktisadi değişimler ve dönüşümler yaşamıştır. Osmanlı İmparatorluğu, çok uluslu toplum yapısıyla, özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda dünyada yaşanan (özellikle sanayi devrimiyle birlikte) büyük bir dönüşümün ve değişimin sancılarını Osmanlı İmparatorluğu'nun en ücra köşelerine kadar hissedilmiştir. Bu değişim ve dönüşümler önemli ölçüde cumhuriyet döneminde uygulanacak devrimlere de yol göstermiş, edinilen kazanım ve tecrübeler genç Türkiye Cumhuriyeti'ne rehberlik etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, tarihteki en büyük ve en uzun ömürlü Türk imparatorluklardan biriydi. 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam eden süreçte ekonomik, sosyal, siyasi ve askeri olarak hükümran bir imparatorluktu. Osmanlı İmparatorluğu yayıldığı ve hâkim olduğu coğrafyaya bakıldığında, dünyanın en önemli kavşağında bulunmaktaydı. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu, Hititler, Sümerler, Frigyalılar, Asurlar, Lidyalılar, Finikeliler, Babiller, Grekler, Romalılar, Cenevizler, Levantenler, Moğollar, Persler, Araplar ve Selçuklular gibi birçok medeniyetin ve devletin kurulup yıkıldığı topraklar üzerinde kurulmuş ve 6 asır boyunca yaşamıştır.

Hükümran olduğu üç kıta üzerinde çok değerli ve stratejik özellikleri içinde barındıran topraklara sahipti. Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzölçümü, etki alanları ile birlikte Fatih (II: Mehmet) döneminde 2.214.000 km², Yavuz Sultan Selim döneminde 6.557.000 km², Kanunî Sultan Süleyman döneminde 14.983.000 km² ile en geniş sınırlara ulaşmıştır. Öyle ki, dünyanın ham madde kaynakları, su kaynakları, madenleri (petrol, demir, bakır, altın, gümüş, bor gibi

pek çok değerli maden yatakları), ticaret geçiş yolları ve jeo-stratejik coğrafi yapıyı içinde barındıran bir imparatorluktu. Bu coğrafya, Osmanlı İmparatorluğu'nu zorunlu olarak güçlü olmasını gerektiriyordu. Bir ucu Cebelitarık Boğazı'nda, diğer ucu Hazar Denizi, bir tarafı Mağrip ve Sahel bölgesine ve bir tarafı Hint Okyanusu'na uzanan bir coğrafyayı kapsıyordu. Böylece imparatorluk 1699'da en geniş sınırlarına ulaşmıştı. İmparatorluk etki alanlarıyla birlikte devletin yüzölçümü 22 milyon km²'yi, hatta bazı tarihçilere göre etki alanlarıyla birlikte 24 milyon km²'yi geçmiştir². Bu coğrafya çok önemli avantajlar getirmekle birlikte bazı sorunları da imparatorluk bünyesine taşıyordu. Büyük coğrafyaya hükmetmenin bir sonucu olarak, bölgede bazı devletlere belirli imtiyazlar ve kapitüler haklar verilmiştir. Bu nedenle, imparatorluğun ekonomik ve mali yapısı zaman içinde önemli ölçüde değişti ve dönüşüme uğradı. Devlet güçlü ve cesameti yerindeyken verilen her imtiyaz ve kapitüler haklar, gün gelip devlet güçten düşmeye başladığında ciddi ve önemli sıkıntılar ve sorunlar oluşturmaya başlamıştır. Bu durum ne yazık ki, Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar süre gelmiştir.

Osmanlı'da Tanzimatla başlayan süreç, 80 yıl sonra imparatorluğun yıkılmasıyla sonuçlandı, bu süreçte, Osmanlı'yı "**hasta adam**", "**oryantalizm meselesi**", "**köhneleşmiş yapı**" ve "**doğu sorunu**" gibi adlarla sıfatlandırılıyordu. Bu süreçte, Osmanlı ayakta kalmaya çabalamış, çabaladıkça bataklıkta batan bir insan gibi gücünü ve kontrolünü kaybetmiş, içeriden ve dışarıdan yapılan eylem ve operasyonlarla Batı'nın boyunduruğu ve güdümü altına girmiş, uygulanan siyaset devletin yarı sömürgeleşme sürecini hızlandırmıştır. İmparatorluğun içine düştüğü bunalım toplumun hemen her alanında meydana gelmiş; ekonomik, siyasi, askeri, bürokrasi, hukuki, teknik, mali ve sosyal yapılarda çöküş hızlanmış, devlet ve saray büyük ölçüde işlevlerini kaybetmiş, çökmüş ve bozulmuş kurumsal yapıları Tanzimat ve Islahat Fermanları yoluyla, revize etmek veya yeniden inşa etme gayretine girdiyse de istenildiği seviyede başarılı olunamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde başlatılan revize etme ve yeniden inşa etme düşünce ve eylemi, yeni birçok ekonomik ve devlet politikalarının hayata geçirilmesine ve stratejik uygulamaların meydana getirilmesine kısmen de olsa imkân verirken, cumhuriyet dönemiyle birlikte bu kurumsal inşa ve düzen kurma süreci devrimlerle hız kazanarak devam etmiştir.

² Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altındaki topraklarda bugün 45 devlet, nüfuzu ve etkisi altındaki topraklarda ise 31 devlet bulunmaktadır. Bugün Osmanlı topraklarında yaşamakta ve hakimiyeti altında toplamda 76 devlet bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı alan itibarıyla, yüzölçümü toplamının dünya yüzölçümünün %38'ini ve yine bugün dünya nüfusunun ise %40,1'ini imparatorluk topraklarının sınırları içerisinde yaşamaktadır. Osmanlı, önemli ve stratejik büyüklükte bir alana nüfuz etmekteydi.

İmparatorluğun, üç kıtaya yayılmış olması nedeniyle, çeşitli toplumsal kültürlerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir yapıya sahip olması pek çok problemin nedenini meydana getirmekteydi. Ekonomik ve mali yapısı da bu çeşitliliğe bağlı olarak şekillenmiştir. Hem ekonomik hem de siyasi değişimler, modernleşme eğilimleriyle birlikte, ulusçuluk hareketleri, toplumsal isyanlar ve ekonomik kapitülasyonlar, Osmanlı İmparatorluğu'nu zaman süreci içerisinde ekonomik ve mali yıkıma götürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili genel bir manzarayı ortaya koymak gerekirse, yıkıcı ve yıpratıcı savaşlar, hastalıklar, toprak ve insan kayıpları, iç ve dış göçler, menfaat çatışmaları, toplumsal isyanlar, saray ve çevresinin toplumsal sorunlar karşısındaki hantal bürokratik yapısı, halk fakirlik içinde kıvranırken saray ve çevresinin zengin gösterişli (debdebeli) hayatı, üretimde özellikle tarımda verimli bir üretim sisteminin oluşturulamaması, bütçe ve mali konularda dengesizlik ve israfın ortaya çıkması, devleti yönetenlerin ilgisizliği ve bilgisizliği, dış borçlar ve ekonomik kayıplar imparatorluğun son 200-250 yılına damga vuran konular olmuştur. Bu koşullar içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nu analiz etmek gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kadim iktisat politikası üretim ve verimliliğe dayanmadığından giderek sertleşen iktisadi sorunlar karşısında paranın (sikke) ayarının bozulmasını zorunlu kılmıştır (Sayar, 1986:182). Osmanlı ekonomik yapısı Ortadoğu toplumlarındaki geleneksel sistemin bir örneği niteliğindedir. Devlet, üretim sisteminde yalnız **“hurfet sistemine”** inanmaktaydı, yani kısıtlı bir pazar için kısıtlı bir üretim sistemine dayalıydı (İnalçık, 2012:293). Dış ticaret arttıkça, bu hurfet sistemi gevşemiş, kapitülasyonların yabancılara verilmesindeki temel düşünce; halkın üretim gücünün düşmeye başladığı süreçte, iç pazarda (dışarıdan gelecek mallarla) bolluk yaratma düşüncesi ve bunun yarattığı temel iktisadi kaygı olmuştur (İnalçık, 2012:294). Osmanlı bu hurfet sistemine³ Tanzimat dönemine kadar bağlı kalmış ve asla ödün vermemiştir. Osmanlı ekonomisindeki yabancı emperyalist sömürü büyük ölçüde ticaret olgusuna ve faizciliğe dayanmaktaydı. Özellikle bankacılık kesimindeki yabancı girişimciler ve bunların sahipliği ticaret ilişkilerinin mali kanallarını meydana getirmekteydi (Tezel, 2015:1019).

Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 17., 18. ve 19. yüzyılda birbirini izleyen hem devletin içerisinde ayaklanmalar hem de dışarıdan gelen yıkıcı saldırılar ve yıpratıcı savaşların getirdiği tazminat ve toprak kayıplarının etkisiyle büyük ekonomik ve mali krizlere girmiş,

³ Osmanlı hurfet sistemine bağlılığı, liberal bir ekonomide genişleyen pazar için üretim yapma söz konusu değildir. Bu sistemin temeli şuna dayanırdı; ihtiyaçtan fazla üretim, fiyatların düşmesine sebep olacağından, eksik üretim fiyatların artmasına yol açacağından, üretici sayısı da sınırlı olmak kaydıyla, loncalardaki usta sayısı belli bir sayıyı aşmaması gerekiyordu. Böylece üretimi kontrol etmek mümkündü (İnalçık, 2012:297-298).

açıkların kapatılması için sürekli yapılan dış borçlanmayla uluslararası finans kuruluşlarının egemenliği altına girmiş, kapitülasyonlar ve yapılan serbest ticaret anlaşmalarıyla Avrupa ülkelerinin açık pazarı ve sömürü ülkesi haline gelmiştir. Batılı devletlerden gelen baskıcı sömürü uygulamaları ve dışa bağımlı ekonomi politikalarının kıskaçı altında Osmanlı ekonomisinin tarıma dayalı kırılğan yapısı iflas etmiş, yer üstü ve yer altı kaynakları parsellenecek talan edilmiş, imparatorluk toprakları kapitülasyon devletlerinin paylaşım ve menfaat çatışma alanları haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik manzaraya bakıldığında, iğneden ipliğe, kibritinden, elbisesine, gazyağından, şekerine kadar her şeyi dışarıdan temin eder hale gelmişti. Bu bağlamda sanayiden tarıma kadar pek çok ürün dışarıdan ithal edilmekteydi.

Batılı ülkelerin zengin bankaları, finans ve ticaret şirketleri imparatorluk içerisinde faaliyetlere başlamıştı. Bu şirketler, devlete dış borç (finansman kredisi) sağlarken, öte yandan imparatorluğun mümbit ve zengin madenlerinin bulunduğu topraklarda elde ettiği imtiyazlarla zenginliklerine zenginlik katıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu yayıldığı çok geniş coğrafyada söz sahibi olmaktan çıkmış, Batılı devletlerin oyuncağı haline gelmişti. Diğer bir deyişle, Osmanlı'yı borç sarmalına sokarak, devlet olarak ayağa kalkmasına engel olmuşlar, içeride ve dışarıda kendilerine bağımlı ve kendileri verdikçe yaşayan aciz bir duruma düşürmüşlerdi. Sorulması gereken soru o dönem içinde, Osmanlı Maliyecileri, niçin devlet bütçesini denkleştirmede, açıkları kapatmada ve vergi tahsilatını artırmada sanayi ve ticaret kesimine, Özellikle de serbest meslek erbabına ve üst kademeli memurların gelirlerinden tahsilata gitmemişler? İşte içeriden denkleştirme yolunu gitmeden, dış istikrazlarla devleti aciz bir yönetimle yaşatmaya çalışması akıl erdirmek mümkün değildir. Cihan harbinin başlamasıyla İstikrazların (borçların) kaynağını oluşturan Fransa ve İngiltere piyasaları Osmanlı Devleti'ne kapanmış bulunuyordu. Bu vaziyete göre, bütçe açıklarının karşılanması için, müracaat mercii olarak yalnız Almanya kalıyordu; yapılan muhtelif anlaşmalarla imparatorluğun para ihtiyaçlarının Almanya'dan sağlanması usul olarak kabul edilmiştir (Eldem, 1994:83-84).

Aslında Batılı ülkeler uyguladığı iki yöntemle 600 yıllık Osmanlı Hükümetini çözmüşler ve nihayetinde tarihe not düşülecek bir ibret dersi bırakmışlardır. Birinci yöntem, bir ülkeyi borç alır hale düşürmek ve borçlandırmaya alıştırmak, ikinci yöntem ise, kapitalist sistemin temel mantığı olan kâğıt para kullanımının yaygınlaştırılması ve zamanla bu paraların karşılıksız olarak basılarak, senyoraj geliriyle birlikte, faiz gelirini de içine alacak katmerli bir gelir yapısını teşkil etmektir. Bir yerde köle-efendi sistemini oluşturmaktır. Diğer uyguladıkları

emperyalist yöntem ise, siyasi ve askeri nitelik arz eden; “**böl, parçala ve yut**” stratejisidir (Aksu, 2013a:50-58).

I. Dünya Savaşı sürerken, İtilaf Devletleri arasında gizlice, Osmanlı toprakları üzerinde Anadolu'nun ve Orta Doğu'nun paylaşılması ile ilgili İstanbul Antlaşması, Londra Antlaşması, Hüseyin-McMahon Mutabakatı, Sykes-Picot Antlaşması, Saint Jean de Maurienne Antlaşması, Balfour Deklarasyonu, Hogart Mesajı, İngiliz-Fransız Deklarasyonu ve Yediler Deklarasyonu yapılmıştı (Helmreich, 1996:1-21; Sarıca, 1983:257-260; aktaran bkznz: Poyraz, 2013:74). Bunun yanında, Mondros Mütarekesi ile başlayan Sevr Antlaşmasıyla devam Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve yok etmek için toplam 107 plan, proje ve antlaşma yapılmıştır (Budak, 2002:20).

Osmanlı İmparatorluğu 20. yüzyılın başından itibaren günden güne kan kaybetmesinde savaşlar nedeniyle sürekli toprak kaybının yanı sıra ve buralardan alınan vergilerin kaybedilmesi, vergi düzeninin ve sisteminin bozulması, ülke ekonomik anlamda can çekişirken kapitülasyonların getirdiği iktisadi ve siyasi sorunlar ve karşılıksız verilen imtiyazlar, savaş tazminatlarının artık karşılanamayacak ölçüde bütçede büyük bir yer tutması, bankerlerden alınan çok yüksek faizli borçlanmalar, dış borçların getirdiği **Düyunu Umumiye ve Reji İdaresi** yapılanması, azınlıkların pervasızca istekleri ve baskıları, saray ve taşra idari yönetim (yerel) arasındaki mali ve idari kopukluklar, üstüne üstlük sarayın aşırı savurganlığı, yüksek imtiyazlı giderler, bilinçsizce yapılan harcamalar ve Tanzimatın getirdiği batıya hayranlık sonucu gösteriş tüketiminin ve alışkanlıkların çok yüksek miktarlara varması ve en önemlisi de stratejik öngörü eksikliğinin devlet idaresinde alenen gözükmesi gibi nedenler üst üste konulduğunda *Türkiye Cumhuriyetinin ne kadar güç ve ekonomik anlamda zorlu şartlarda kurulduğunu anlamak güç olmasa gerekir.*

Osmanlı toplumsal yapısı içinde Batı'da olduğu gibi bir burjuva sınıfının doğmasına uygun dinamizm, kısmen içsel etkenler, ama daha büyük oranda dışsal etkenler yoluyla oluşmamıştır. Bu durum ise, Batılılaşma girişimlerinin temelsiz ve öykünmeci olmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Osmanlı toplumu (Batılı anlamda) kapitalizme geçemediği içindir ki, tam anlamıyla modern Batılı bir toplum olamamıştır (Sarıbay, 1982:151-155).

Mustafa Kemal Atatürk'ün ideolojisinin iki niteliği vardır: Bu ideoloji emperyalist karşıtı ve Batılıdır. Aslında emperyalizm karşıtlığı, Batılılığın kaçınılmaz bir sonucudur. Çünkü “**Batı Gibi Olmak**” anlamına gelen Batılılık için ön koşul emperyalizme karşı olmaktır. Batı gibi gelişebilmenin birinci koşulu, Batı'nın ekonomik sömürsünden ve siyasal boyunduruğundan

kurtulmaktı. İkinci koşulu ise, Batı gelişme modelinin motor gücü olmuş bulunan “**Burjuvaziyi**” Türkiye’de de güçlendirmektir (Kongar, 1993:23).

Birtakım bürokratlarla, ticaret ve küçük imalat yapan kimi “ara sınıf” üyeleri, (ayan, eşraf, tacir), daha 1922 yılında emperyalizme karşı ulusal bir ekonominin çekirdeğini oluşturmak için dış ticaret şirketlerini kurmuşlardı. Mustafa Kemal Atatürk, Osmanlıların siyasal ve kültürel birikimine karşı devrimci bir yaklaşım uygularken, toplumsal ve ekonomik birikime evrimci bir anlayışla yönelmişti. Bir başka deyişle, siyasal ve kültürel yapılar zorla değiştirilirken, o günkü toplumsal ve ekonomik yapı, ulusal bir ekonominin başlangıç noktası olarak kabul edilmişti. Ulusal bir ekonomi yaratmak için izlenen yol, ülkenin yabancı denetiminden kurtarılması ve devletin sermaye sınıfını desteklemesiydi (Kongar, 1993:449; İkin, 1971:221-231).

Yusuf Akçura, devletin iktisaden kurtuluşunu "milli iktisat politikasında" görür; bu siyaseti Türkçülük programıyla birleştirerek ulus-devlet olabilmek için, "**milli burjuva**"nın güçlenmesinin şart olduğunu söyler. "Milli bir İktisat" politikasıyla ortaya çıkacak burjuva sınıfı, Türk milliyetçiliğinin, dolayısıyla Türklük esasına dayanan bir devletin temeli ve itici gücüdür (Aydın, 1993:220-223). Akçura, Osmanlı ekonomisi üzerine şu tespitlerde bulunur: "Devlet-i Osmaniyye'nin 19. asır burjuvazisi, Garp (Batı) kapitalizmasının komisyoncu ve acentalığını eden Yahudi, Rum, Ermeni gibi yerli gayrı Türklerle menşe-i millilerin ve tabiiyyet-i hakikalarının tefrik ve temyizi gayr-i kabil Levantenlerden mürekkep ediyordu. Eğer Türkler, kendi içlerinden Avrupa sermayesinden de istifade ederek, bir sermayedar burjuva sınıfı çıkaramayacak olursa, yalnız memur ve köylüden ibaret Osmanlı heyet-i içtimaiyyesinin muâssır bir devlet halinde devamlı yaşayabilmesi zorlaşacaktır (Aydın, 1993:220-221; Toprak, 1982:410-411).

Şinasi, Agâh Efendi, Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınların bir araya gelmesiyle, oluşan bu zümreye "Yeni Osmanlılar" denmekteydi. Bunlar devrin önemli fikir adamlarıydılar. Bu topluluğun temel felsefesi milli bir iktisat politikasının izlenmesi ve bu doğrultuda adımlar atılmasını istiyorlardı; onlara göre devletin kalkınması için "her alanda yürütülmesi gereken çok önemli ve topyekûn yapılmasını gerektiren" politikaları kapsamaktaydı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin borçlanmayla kalkınamayacağına inanarak, tek çözümü, "yerli (milli) bir tüccar zümresi meydana getirmek, yerli bankalar tesis etmek, yerli sanayi sağlam esaslara oturtmak, ekonomide dengeyi korumak, yerli üreticiye destek olmak gibi esaslara dayandırmışlardır (Aydın, 1993:130-132).

Büyük Önder Mustafa Kemal Atatürk sanayileşmek ve ticaret konusunda önemli görüşleri ve düşünceleri bulunmaktadır. Ata'nın bu konudaki görüşleri şöyleydi; "Sanayileşmek en büyük milli davalarımız arasındadır. Sanayileşmek bir varlık savaşıdır, bir milli savunma mücadelesidir. Sanayi ve ticarete düşüneceğimiz en önemli işlerden biri de ihracat ve ithalatımıza aracılık eden ticareti “yabancıların elinden kurtarmaktır” ..." (Ayhan, 2004:19-20; aktaran bkz: Aksu, 2005:69) şeklinde ifadesini bulan milli bir iktisat politikasından bahseder. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte ekonomik politikalarda önemli bir değişim yaşandı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu dehası Mustafa Kemal Atatürk, genç Türk Devletinin gelişmesinin, büyümesinin, kalkınmasının ve bağımsızlığını korumasının büyük ölçüde iktisadi güçle mümkün olacağı bilinciyle milli ekonominin öncelikle inşa edilmesini temel hedef olarak gösteriyordu. Ekonomik gelişme ve güçlenmenin de öncelikle hızlı bir ağır sanayi hamlesiyle sağlanabileceği görüşü esas alınmıştı. Bunu için, Mustafa Kemal Atatürk'ün koyduğu hedef tam bağımsızlıktır. Bunun olabilmesi için başta ekonomi, siyasi, askeri, toplumsal ve kültürel unsurlar olmak üzere her alanda sağlanacak tam bağımsızlıktan geçmektedir. Bu unsurları sağlamanın yolu dört önemli unsurun bir araya gelmesiyle gerçekleşir; “sanayileşmekten”, “eğitimden”, “teknolojiden” ve “üretmekten” geçmektedir. Atatürk, milletine “**çağdaş medeniyet seviyesinin de üstüne çıkmak**”, “**çağdaş ekonomik altyapıya sahip olmak**” ve “**yüksek şuurlu topluma ulaşmak**” gibi yüksek bir ülkü devretmişti ve bu hedef alınan ülkü; “**ikiyüzlü**” Avrupa uygarlığından farklı, kendi öz kültürümüzle harmanlanmış, tarihine karşı sorumlu, akılcı, bilime inanmış, yüksek bilinç ve ahlak sahibi, hukuka ve toplumsal değerlere bağlı, insana değer veren, çağlar üstü alternatif bir ileri uygarlık yaratmaktı. Çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkacak olan şey esasında, “**Çağdaş Türk Milli Kültürü**” olarak adlandırılmıştı (Poyraz, 2013:86). Aslında Çağdaş Türk Milli Kültürünün temel yapı taşı oluşturulan “**mottosunu**”; Atatürk'ün şu sözünde bulmak ve görmek mümkündür: “**Hayatta en hakiki mürşit ilimdir, fendir**”.

Atatürk döneminin (1923-1938) iktisat ve sosyal politikalarını ve bu döneme ait analizleri iyi ve başarılı bir şekilde ortaya koyabilmek için, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı sosyal ve ekonomik mirası belirtmemiz gerekmektedir. Konuya bu açıdan bakıldığında, bu analizleri Tanzimat döneminden itibaren ele almak ve genç cumhuriyetin ilk yıllarına kadar etkilerini, yansımalarını ve sonuçlarını inceleme altına almak, Atatürk döneminin iktisadi ve sosyal yapısını anlamamızda ve resmin tamamını görmemizde yararlı olacaktır. Genç Türkiye Cumhuriyeti'ni iyi analiz edebilmek için, Osmanlıdan almış olduğu sosyal, ekonomik, askeri, idari ve kültürel mirası iyi tanımak ve tanımlamak gerekir. Unutulmaması gereken, tarihi

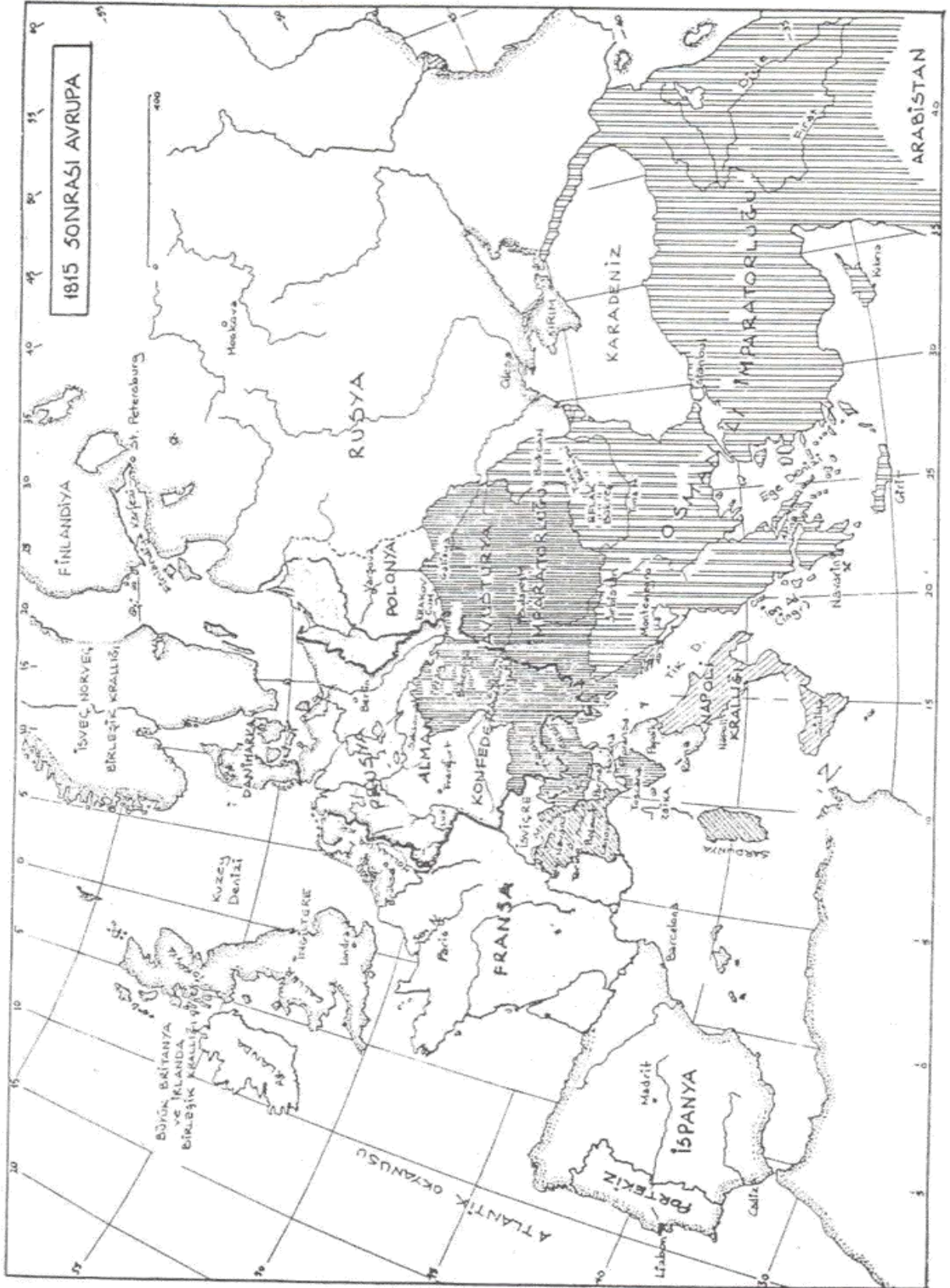
gelişimin bir süreklilik arz etmesidir. Bu süreklilik üç ana zaman boyutunu taşır. Geçmiş, şu anda yaşanan ve gelecekte yaşanılması beklenen şartlar ve durumlar olarak belirtebiliriz. Konumuzu bu açıdan ele alıp, inceleyeceğiz ve yorumlayacağız.

Bu kitapta makro ekonomik gelişim sürecini iki dönem halinde inceleyeceğiz (Pamuk, 2014:11);

1. Osmanlı ekonomi dönemini 15. ve 16. yüzyıldan başlayarak, özellikle Tanzimat dönemini ve Islahat Fermanını da içine alan 1820-1913 Osmanlı döneminin tüm makro ekonomik dengeleri ve değişkenleri ele alınmıştır.

2. 1914-1940 arası I. Cihan Harbi dönemi ve Atatürk Türkiye'sinin tüm makro ekonomik dengeleri ve değişkenleri kullanılmış. Bölümleri ele alırken bu iki safha baz alınarak ele alınmıştır.

Harita 1. 1815 Sonrası Osmanlı ve Avrupa Siyasi Coğrafi Durumu

Kaynak: Toktamış Ateş, Siyasal Tarih I, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, No:529, İstanbul, 1989, s.409'daki ve ekteki haritadan alınmıştır.

1. BÖLÜM

1. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEMESİNDE VE ÇÖKÜŞÜNDEKİ NEDENLER

Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlı bir uç beyliği olarak 1299 yılında kurulmuş, Bizans, Balkanlar ve Ortadoğu coğrafyasında genişleyerek, 15. yüzyılın ortalarına geldiğinde bir İmparatorluk haline gelmişti. Halil İncalık ve Bernard Lewis, 16. yüzyılda İmparatorluk tabii sınırlarına ulaştığını ve aşamayacağı siyasi-askeri-coğrafi engellerden bahsetmiştir. Bir ucu Cebelitarık Boğazı'nda, diğer ucu Hazar Denizi, bir tarafı Mağrip ve Sahel bölgesine ve bir tarafı Hint Okyanusu'na uzanan bir coğrafyayı kapsıyordu. Böylece imparatorluk 1699'da en geniş sınırlarına ulaşmıştı. İmparatorluk etki alanlarıyla birlikte devletin yüzölçümü 22 milyon km²'yi geçmiştir. Bu coğrafya çok önemli avantajlar getirmekle birlikte bazı sorunları da imparatorluk bünyesine taşıyordu. Büyük coğrafyaya hükmetmenin bir sonucu olarak, bölgedeki bazı devletlere belirli imtiyazlar ve kapitüler haklar verilmiştir. Bu nedenle, imparatorluğun ekonomik ve mali yapısı zaman içinde önemli ölçüde değişti ve dönüşüme uğradı. Osmanlılar hem karada hem denizde güçlü büyük devletlerle karşı karşıya kaldı. Bu durum İmparatorluğu bir hayli yıprattı. Doğu'da Safeviler, Batı'da Avusturyalı Habsburglar, Fransız ve Almanlar ve Vatikan, Kuzey'de Ruslar, Hint diyarında ve okyanuslarda Portekiz ve İspanyollar, Akdeniz çanağında Venedik, Cenevizliler ve İtalyan şehir devletleri, Ortadoğu'da coğrafyanın zorluğu, çöl, iklim ve olumsuz yaşam koşulları gibi şartlar İmparatorluğun sınırlarına geldiğini gösteren, fetih politikasının sona erdiğini gösteren emarelerdi. Osmanlı idaresi, toplumsal yaşamı, ekonomisi, kültürel yapısı ve uygarlığını gerilemeye (çöküşe) götüren veya onun bir parçası veya ifadesi olan asal etkenler ve süreçlerden bazıları maddeler halinde geniş biçimde tasnif edilmektedir (Lewis, 2010:31-56; İncalık, 2013:47-69).

Bunun yanında Osmanlı bütçesinde toprak kayıplarına bağlı olarak savaş tazminatlarının artmasına, ayrıca buralardan alınan vergilerin kaybedilmesi nedeniyle devletin mali yapısında iki büyük kayıp anlamına gelmekteydi. İmparatorluk 19. ve 20. yüzyıllarda çağın ekonomik düzeninin tümüyle dışında kalmıştı. Dünya ticaretinden önemli ölçüde soyutlanmış bir biçimdeydi; kendi yağıyla kavrulur bir ekonomi modelini uygulamaya çalışıyordu. Böylesi bir model her şeyden önce ülkeye mal girişlerini çok sıkı bir biçimde denetleyen güçlü bir devlet yapısını gerektirmektedir. Oysaki güçlü bir devletin nesnel koşulları da kalmamıştı. Hele İmparatorluk içindeki Hıristiyan azınlıkların oranı ve Avrupa'yla iç içe olma durumu

düşünüldüğünde, kapalı bir ekonomi modeli uygulamanın zorlukları, hatta olanaksızlığı daha iyi anlaşılacaktır. Bu koşullar altında iki seçenek vardı (Ateş, 1989:322):

- Birincisi, ya Batı'nın modeli benimsenecek ve uygulanmaya çabalanacaktı.
- İkincisi de mümkün olan en sert biçimleriyle dış dünyaya karşı duvarlar yükseltilecek ve içe dönelecekti.

Osman Nuri Ergin, Tanzimat devrine gelinceye kadar ülkemizde sanayi ve ticaretin gelişmemesinin nedeni olarak; ekonominin tekel altına alınmasına, her türlü yenilecek ve içilecek şeylerle zaruri gıda maddeleri için "narh" denilen en yüksek fiyatın uygulanması gibi birkaç nedene dayandırmaktaydı (Ergin, 1947:1131-1135).

17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak, Osmanlı ekonomisinin, mali ve sosyal yapısının bozulmasında etken olan başlıca faktörleri belirtmek gerekirse (Ekinci, 2008:56-73; [https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanl%C4%B1_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu_gerileme_d%C3%B6nemi#:~:text=%C4%B0hracat%C4%B1n%20azalmas%C4%B1%2C%20ithalat%C4%B1n](https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanl%C4%B1_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu_gerileme_d%C3%B6nemi#:~:text=%C4%B0hracat%C4%B1n%20azalmas%C4%B1%2C%20ithalat%C4%B1n;); erişim tarihi: 05.04.2020):

- Coğrafi Keşiflerin etkisiyle ticaret yollarının yön değiştirmesi ve imparatorluğun maliyesi içinde önemli oranlar barındıran gümrük (vergi) gelirlerinin büyük ölçüde azalması,
- Coğrafi Keşiflerle yeni ticaret yollarının bulunması, bu yolların keşfi sonucunda zenginleşen (altın ve gümüş gibi madenlerin Avrupa kıtasına taşınması) ve buna bağlı olarak ekonomilerini güçlendiren Avrupa devletleri, Rönesans ve Reform hareketleriyle düşünce ve bilim hayatında önemli atılımlar yapmıştır. Bu dönemde Osmanlı'da bilim ve teknik anlamında gerilemeler mevcuttur. Pozitif bilimlerin medreselerin müfredatından çıkarılması. Bu bağlamda dünyada ortaya çıkan teknikleri takip etme ve uygulanmasında meydana gelen zafiyetlerin artması,
- 17. yüzyılda Avusturya ve İran ile yapılan savaşların yüklü harcamalara yol açması ve savaş tazminatları ve toprak kayıplarının artması,
- İhracatın azalması, ithalatın artması ve kapitülasyonların artarak imtiyazın bütçe ve ekonomik yapı üzerinde ciddi tahribatlar yapmasıdır. Bu sömürü politikası Avrupalı devletlerin sömürü aracı haline gelmesi,

- Sömürgelerden Avrupa'ya yüklü miktarda altın ve gümüşün gelmesi, bu madenlerin bir miktarının Osmanlı ülkesine girmesi ve paranın değerini düşürerek enflasyonu artırması,
- Vergilerin yükseltilmesi üzerine köylerde yaşayan insanların vergilerini ödeyemeyerek, tarımsal üretimi bırakmaları ve devletin ciddi gelir kaybına neden olması,
- Saray masraflarının ve lüks giderlerin önemli oranlarda artması ve bütçe üzerindeki yükü azımsanmayacak miktarlara ulaşması,
- İltizam sisteminin yaygınlaşması üzerine tımar sisteminin önemini kaybetmesi ve eyaletlerde asker yetiştirilmemesi ve savaşlarda yenilginin ekonomik anlamda ciddi kayıplara ve yüksek tazminatlara neden olması, bunun yanında askeri bilgisi olmayan insanların paşalık, derebeylik ve komutanlık rütbelerine getirilmesi,
- Tımar sisteminin bozulması, tımar sahiplerinin reyaya karşı yaklaşım ve davranış biçimleri, nüfusun artması ve kırsal kesimden büyük şehirlere olan göçlerin artması sonucu şehirlerin nüfusları hızla artmış, bu durum şehirlerde işsizliğe neden olurken, güvenliğin bozulmasına neden olmuştur.
- Devlet yönetiminde ve makamların icraatlarında liyakata bakılmaması, rüşvet ve iltimas yoluyla kadroların dağıtılması, işe ehil olanların işten el çektirilmesi ve en önemlisi bilgisiz ve cahil bir kadronun devlet yönetiminde söz sahibi olması,
- Şehzadelerin sancaklara gönderilmemesinden dolayı, devlet işlerinde yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmadan devletin başına geçmelerinde rolü vardır.
- Padişahların tecrübesizliğinden ve bilgisizliğinden yararlanan saray kadınlarının, yeniçerilerin ve ağalarının devlet yönetiminde etkili olmaya başlaması,
- Köyden şehre göçler sonucu üretim azalmıştır, fazladan asker alımı ile askeri masrafların artması gibi nedenler de etkili olmuştur.

Osmanlı'nın iflas ettiğini gösteren tüm işaretler arasında sebep-sonuç ilişkisi mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkıma götüren nedenleri 5 başlık ve alt maddeler halinde şu şekilde özetlemek mümkündür (Gör, 2014: III-VIII):

1. Ekonomik Nedenler

- Kapitülasyonlar, Osmanlı ekonomisinin sırtında ciddi bir kambur haline gelmişti.
- Her padişah değişikliğinde cülus bahşişi verilmesi, hazineyi zor durumda bırakıyordu.

- Para kıtlığının önünü (deflasyonist yapıyı) açmak için piyasaya aşırı para sürülmesi ve kontrolsüz fiyat artışlarını meydana getirmesiydi.
- Önü alınamayan fiyat artışlarının (enflasyonun) ekonomik refahı azaltması ve halk kesimleri arasında gelir uçurumuna neden olması, yaşam standardının düşmesi ve en önemlisi “Türkler” İmparatorluğun en vefakâr ve cefakâr kesimini oluştururken, bu durum devlet (saray) üzerinde tepkiye neden olmasındı.
- 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Antlaşması, Osmanlı ekonomisini, meslek örgütlerini (Lonca ve Meslek Odalarını), toplumsal yapıyı ve statüyü yok ederken, ülkeyi “esir” almıştı.
- Ermeni, Rum ve Yahudi bankerler ve Galatalı tefeciler, İmparatorluk içinde imtiyazlı bir hale gelirken, savaşlardan en fazla kazanç sağlayan kesimler oluyordu.
- Coğrafi keşifler nedeniyle Yeni Dünya’dan (Kuzey-Latin Amerika ve Afrika’dan) Avrupa piyasasına sürülen altın, gümüş, elmas vb. madenlerin kıtaya getirilmesi, zamanla bu madenlerdeki miktar artışı, enflasyonist bir etkiyi meydana getirmesiydi.
- Düyun-u Umumiye İdaresi (Genel Borçlar İdaresi) ve Reji İdaresi, 1881’den itibaren, İmparatorluğun tüm gelirlerine, değerlerine, topraklarına ve madenlerine çökmüştü. Ülke yarı sömürge halindeydi.
- Osmanlılar, bir takım sosyal, siyasi ve ekonomik nedenlerle Avrupa’daki Sanayi Devriminin (1760 ile 1830 İngiltere’de başlayan, 1850’de Kıta Avrupa’sına yayılan endüstriyel gelişmelerin) bir hayli gerisinde kalmıştı.
- Coğrafi keşifler nedeniyle, “İpekyolu” önemini kaybetmiş, devlet ve Anadolu kent merkezleri için büyük bir gelir kaybına neden oldu.
- Kapitülasyonlar nedeniyle, devletin gümrük resim ve oranları ya kaldırıldı veya düşürüldü. Bu durum İmparatorluğun gelirlerinin düşmesine, bütçenin açık vermesi anlamına geliyordu.
- Fetihlerin durmasıyla, savaştan elde edilen ganimet ve toprak kazançları durmuş, savaş kayıpları ile birlikte devlet toprak kaybederken, vergi gelirlerinde ciddi düşüşler, bunun yanında pazar kayıpları, savaş tazminatları artmış ve en önemlisi “fütühatçılık” bitmişti.
- Gereğinden fazla sayıda memur istihdamı, büyük ve hantallaşmış bürokratik yapının oluşması, bu durum işlerin yavaş yürümesine, kayırmacılık, rüşvet ve iltimas bütün devlet dairelerine yayılması, devlet işinin “ehline verilmesi” fikrinden vazgeçilmesi ve bu düşüncenin imparatorluk topraklarının her tarafına yayılması, bu durum ülkede

tedbir ve önlem alınmasına engel olmakta, devlete mali olarak büyük bir finansman yükü ve israf meydana getiriyordu.

- Dahili gümrüklerin tamamen kaldırılması, Osmanlı'yı açık pazar ülkesi haline getiriyordu. Bu arada ticarete yabancıların hâkim olması diğer olumsuz ekonomik etkendi.
- Alınan dış borçlar ile devlet savaş tazminatlarını öderken, bunun yanında debdebeli bir hayata harcanan israflar ve bilinçsizce batılılaşma hareketleri ile kaynaklar heba edilmiştir.

2. Toplumsal Nedenler:

- 16. ve 17. yüzyıllardaki Celali İsyanları, devlet ve toplum düzeninin bozulmasına neden olmuştu.
- Matbaanın Osmanlı Devleti'ne geç girişi, bilim ve düşünce akımlarının gelişmesini ve yayılmasını engelledi.
- Medreselerde pozitif bilimler ihmal edildi. Akli bilimler terkedildi.
- Vakıf müessesesinin zamanla önemini ve yapısını yitirmesi, devletin bu değerli ve önemli kurumuna gereken önem verilmedi.
- Osmanlı'nın son yüzyılında, özellikle 19. yüzyıldan itibaren İmparatorluğun tüm topraklarında misyonerlik faaliyetleri ve okulları yaygın hale gelmesi, ülkenin parçalanmasında, toplumsal yabancılaşmada ve toplumsal kırılmalarda ciddi fonksiyonlar yerine getirmesi.
- Anadolu'da İran'ın etkisiyle Kızılbaş isyanlarının yaygınlaşması, devleti çok uğraştırmış ve Doğu'da bir tehdit oluşturmuştu.
- İmparatorlukta sınıfsal yapılarda ve sarayın toplum yapısını oluşturan ve idare eden siyasetinde bozulmalar ve kırılmalar meydana geldi.
- Ayanlık gibi bir takım eyalet ve taşralarda meydana gelen yapılanma, Osmanlı'nın merkezi otoritesini tehdit eder hale geldi.

3. İdari Nedenler:

- Osmanlı'nın çöküş ve son dönemlerinde merkezdeki yönetici kadronun ve Osmanlı bürokrasisinin halktan kopuk yaşaması ve halkın sorunlarına karşı ilgisiz ve tepkisiz kalınması.
- Divan-ı Hümayun toplantıları son dönemlerde artık yapılmaması, önemli görülmemesi ve ihmal edilmesi, işlevini kaybetmiş olması idarenin çok büyük gafleti ve zayıflığıydı.

- Osmanlı Bürokrasisi iflas etmişti. Devletin üst kademelerine ehliyetsiz kişiler getirilmişti. Kifayetsiz yöneticilerin idarede söz sahibi olması, alınan idari, askeri, ekonomik ve toplumsal kararlarda sıkıntı yaratmıştı. Devlet kadrolarında rüşvet, adam kayırma, iltimas ve torpil yönetime olan güveni ve inancı sarsmıştı.
- Vezir sayısının ve nazırlık memurlarının artması, maliyeye büyük yük getirmişti.
- Osmanlı'da azınlıklara ve diğer gayri müslim milletlere gösterilen müsamaha ve fethedilen memleketlere yapılan imar desteği ve ihya etme durumu kötüye kullanıldı.
- Şehzadelerin sancak eyaletlerine çıkma usulünün kaldırılması ve yasağı getirilerek, padişahların gelecekte devlet yönetiminde yer alması için gerekli tecrübe ve idare birikiminin elde etmesinin önüne geçildi.
- Şehzadeler arasında taht kavgalarının artması, Haremin sarayın yönetimine ve devlet usulüne yönelik kararlarına karışması, devlet içinde güçsüzlük ve yönetimde zaafiyet yaratıyordu.
- Tımar sisteminin terk edilip, İltizam sisteminin benimsenmesi, keyfi uygulamalara sebep olmuştu. Ayanların, toprak ağalarının ve derebeylerin merkezden bağımsız istediği gibi keyfi kararlar alması idarenin zayıfladığının önemli göstergelerindendi.
- Düzenli bir istihbarat teşkilatının olmayışı veya eksikliği, geniş bir coğrafyaya dayanan Osmanlı'nın acil kararlar almasında; eyalet ve taşrada meydana gelen herhangi tedbir ve durumlar karşısında merkezi reflekslerin gösterilmesinde meydana gelen gecikmelerin devleti idare olarak zayıflattı.
- Ayaklanmalar, isyanlar, merkeze karşı başkaldırmalar, taht kavgaları, merkezden bağımsız taşrada alınan keyfi kararlar devletin ve sarayın idaresini ve kararlarını zayıflamasına neden olmuştu.
- İmparatorluğa ait her toprak kaybı, ekonomik ve mali kayıplara neden olurken, o bölgede yaşayan milli unsurlar için göç, cinayetler ve nüfus kıyımı gibi pek çok idare sorununa neden olmuştu.
- Kırım, Mora, Balkanlar, Kosova, Mısır, Kafkasya, Batı Trakya'da yaşanan toplu nüfus kıyımları, orada bulunan idari sınıfın Osmanlı'yı temsil edememesi veya merkeze bağlılıklarını kaybetmesidir.

4. Siyasi Nedenler:

- Avrupa'ya yönelik fetih hareketinin durması ve haçlı zihniyetinin mücadelesi, ekonomik ve siyasi istikrarsızlığa yol açmıştı.

- Avrupa devletlerinin (İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya, Vatikan, vb.) sömürgecilik faaliyetleri ve misyonerlik hareketlerinin hız kazanması.
- “Türkleri Avrupa’da Yaşatmamak ve Bırakmamak” adına Avrupa devletleri ittifaklar oluşturup, haclı seferleri ile siyasi güç oluşturmak.
- Osmanlılara karşı Doğu’da Müslüman, Batı’da Hıristiyan ülkeleri arasında ittifaklar yapmak.
- Osmanlı’nın Macaristan fethi ve Viyana kapılarına dayanması, devletin doğal sınırlarına ulaştığını ve çok genişlediğini göstermekteydi.
- “Şark Meselesi” adı altında Batılı ülkelerin diplomasi dilinde meydana getirilen “**Türkler Siyasi ve İdari Güce Sahip Olmamalıdır**” fikri benimsenmişti. Bu zamanla birçok Avrupalı Hıristiyan devletin temel siyasi ve askeri politikası haline dönüşmüştür.
- 1820’lerde Yunanlıların Mora ve Teselya’da, 1878 Rusların Kırım ve Kafkaslarda, 1890’larda Ermenilerin Doğu’da yaşayan Türk ve Müslüman topluluklara yönelik katliam ve nüfus kısımları, devlet güvenliğini ve siyasi kararlarını olumsuz etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, fethettiği çok fazla toprağı kaybetmiş, 93 harbi (1877-1878) ve Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti için Balkanlarda ve Kafkaslarda nüfuzunu büyük ölçüde yitirmesine sebep olmuş, siyasi anlamda ülke için sonun başlangıcıydı. Balkanlar’da ve Kafkasya’da sayıları 1 milyonu aşkın Osmanlı vatandaşı mülteci konumuna düşmüş, savaş süresince ve savaştan sonra Anadolu’ya dev göç dalgaları yaşanmıştır.
- Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda Rusya, Fransa ve İngiltere ile yapılan savaşlar hem idari hem de ekonomik olarak zayıflatmıştı.
- İngilizlerin Kutsal Topraklarda (Kudüs, Mekke, Medine, Mısır, Filistin, vb.) yıkıcı ve bölücü faaliyetleri, Osmanlı Devleti’nin siyasetine çok büyük zarar vermişti.
- Uzun süren Osmanlı-İran Savaşları, Devleti Doğu’da meşgul ederken, Batı’ya karşı zaafiyet göstermesine neden olmuştu. Bu durum aslında Batı ile Doğu’nun Osmanlı’ya karşı bir ittifak arayışıydı.
- Avusturya-Osmanlı Savaşları her iki ülkenin siyasetinde ve maliyesinde çok büyük yük ve açıklar meydana getirmişti.
- Hıristiyanlar üzerindeki yabancı himaye ve kapitüler hakları, sık olarak Osmanlı’nın içişlerine karışıldığı gibi, müdahale ve hatta tazminat nedeni olarak görülebiliyordu.

- Fransız İhtilali'nin (5 May 1789 – 9 Kas 1799) dünyaya yaydığı siyasi olarak bağımsızlık ve milliyetçilik fikirlerinin Osmanlı'yı çok fazla etkilemiş olmasıydı.
- 1866 yılında da Girit adasında ayaklanmalar ve 1898 yılında Girit'in özerklik kazanması, Kıbrıs'ta aynı modelin uygulanmaya çalışılması ve Balkan Savaşları (8 Ekim 1912- 10 Ağustos 1913) yoluyla 450 senelik Rumeli ve Batı Trakya toprakları İmparatorluktan koparılmıştı. Balkanlarda siyasi ve askeri ayaklanmaların arka planında Vatikan, İngiltere, Rusya ve Fransa'nın bölücü, yıkıcı ve parçalayıcı art niyetli planlarının yanında yerel unsurlarında etkisi bulunmaktadır. İşte bu ayrılıkçı akımlar hem yerel halka zarar verirken bir yandan da devletin siyasi yapısını yerle bir etmişti.
- Ayanlarla baş edemeyen devlet yönetimi siyasi imtiyazlarla İmparatorluk içinde tutmaya çalıştığı bu toprakları ve milletleri tekrar kazanmaya çalışırken, ne ilginçtir ki Payitahtı kaybetme tehlikesi yaşamıştır.
- Birinci Dünya Savaşı İmparatorluk için bir idari ve siyasi yıkım olmuştu.
- Misyonerlik faaliyetleri hız kazanmış, Hıristiyan okulları bir 5. kol hareketi içerisinde faaliyetlerini yerine getiriyordu. Devşirme adamlarla içeriden bir takım cemaat ve dini yapılar harekete geçilerek; “**dini söylemlerle**” ve “**yabancıların gazlamasıyla**” bölücü ayaklanmalar çıkartılmıştı. Arka planda, İngiltere, Fransa ve Vatikan vardı. Oradan gelen sandık dolusu paralar bu iş için kullanılmıştı.
- Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920), “**Osmanlı'nın İdam Fermanı**” olarak, O günkü Saray Hükümeti (Damat Ferit Paşa Kabinesi) tarafından imzalandı.

5. Askeri Nedenler:

- Akıncıların 1595'te Avusturya ile yapılan savaşta yok edilmesi, devleti bu önemli kuvvetten yoksun bırakmıştı.
- 1683 yılında II. Viyana Kuşatmasında başarısızlığa uğranılması, Batılı devletlere Türklerin yenilebileceği hatta Avrupa'dan kovulabileceği düşüncesini kazandırmıştı.
- Padişahların son dönemlerde (gerileyiş ve çöküş dönemlerinde) ordunun başında sefere çıkma adetinin terk edilmesi ve tabiri caizse, ordu “**başsız**” bırakılmıştı.
- Yürürlükteki kanunlara riayetsizlik ve başkaldırı, Osmanlı askeri teşkilatının bozulması ve devamlı kazan kaldırmasına neden oldu.
- Yönetime ve padişaha karşı gerçekleştirilen askeri isyanlar, merkezden bağımsız karar alınmalar ve Ayanların keyfi hareketleri, devletin iç isyanlarla uğraşmasına ve

bunların bastırılma mücadelesine sahne oldu. Bu hem zaman kaybı hem de askeri güç kaybı anlamına geliyordu.

- Yeniçerilerin evlenmelerine izin verilmesi ve yeniçerilerin (geçinemedikleri için) ikinci bir işle iştigaline izin verilmesi, ordu disiplinini ve düzenini bozmuştu.
- Tımar sisteminin bozulması, sipahi askerlerinin yerine sarıca ve sekbanların alması askeri gücün zayıflamasında etken olmuştu.
- Donanma ve deniz kuvvetleri hem ihmal edilmiş hem de donanma Haliç'e çekilerek sefer yapması engellenmişti. Tersanelerde savaş gemisi yapımı ya parasızlıktan durdurulmuş veya ambargo nedeniyle dışarıdan alınamamıştı.
- İhtiyatsızlık, plansızlık, bilgisizlik, strateji eksikliği Osmanlı askeri sisteminin başarısızlığında ana faktörlerdi. Yeterince kurmay subayı ve komutanı yoktu. Olanlarda saraydan tepki gördüğü için kızağa çekiliyordu. Osmanlı Genel Kurmayı bu anlamda disiplini ve liyakati kaybetmişti.
- Son olarak denilebilir ki, sanayi devrimini kaçıran Osmanlı askeri teknolojiyi de takip etmede ve kullanmada çok geç kalmıştı. Sonuçta İmparatorluk topraklarının kaybedilmesinde temel faktör olarak karşımıza çıkmıştır.
- Askeri devlet fabrikalarıyla ihtiyaç olan mühimmat ve silah üretilmeye başlandıysa da yabancı devletler tarafından bu fabrikalara ve silahlara el konulmuş ve ordu terhis edilerek savaşması engellenmişti. Bu silahlar ve cephaneler İstiklal Savaşı'nda önemli görevleri yerine getirmişti.

Özetle belirtmek gerekirse; Osmanlı İmparatorluğu'nun 600 yıllık tarihi boyunca, farklı dönemlerde birçok ekonomik, askeri, siyasi, toplumsal sorun ve krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sorunları, sadece siyasi veya içsel faktörlere değil, aynı zamanda uluslararası ticaret dengesizliklerine, savaşlara ve değişen ekonomik koşullara da bağlıydı. Ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde, devlet borçları artmış, vergi gelirleri yetersiz kalmış, ticaret açıkları oluşmuş ve sosyal huzursuzluklar artmıştır. Bu sorunların ekonomik yapıya etkileri çok boyutlu ve çok kapsamlı olup, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik olarak gerilemesinde ve çöküşünde etkili olan faktörlerdir. Bu olumsuz şartları özetle 10 madde halinde belirtmek mümkündür (Palmer, 2014:360-424):

- 1- **Toprak Yapısı ve Vergi Sistemi:** Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak mülkiyeti ve vergi sistemleri, genellikle büyük toprak sahiplerini ve devleti zenginleştiren bir yapıya sahipti. Bu durum, toprak sahibi olmayan köylülerin ve sınırlı kaynaklara sahip

olan esnafın ekonomik durumunu olumsuz etkiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasındaki farklı bölgelerde, vergi tahsilatı ve yönetim zorlukları yaşanmaktaydı. Bu süreç, gelirlerin düzensiz ve öngörülemez olmasına yol açıyordu.

- 2- Teknolojik Geri Kalma:** Osmanlı İmparatorluğu, özellikle son dönemlerinde Batı Avrupa ülkelerine teknolojik olarak geri kalmıştı. Sanayileşme ve teknolojik gelişmeler, Osmanlı ekonomisini etkileyen önemli bir faktördü.
- 3- Dış Ticaret Dengesizlikleri:** Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret dengesi genellikle olumsuzdu. İmparatorluk, değerli madenlerin ve tarım ürünlerinin dışa bağımlı olması nedeniyle sık sık ticaret açığı veriyordu.
- 4- Askeri Harcamalar ve Savaş Zorlukları:** Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş sınırları ve sürekli savaş hali, büyük askeri harcamalar gerektiriyordu. Bu durum, bütçe açıklarına neden oluyor ve ekonomik zorluklara yol açıyordu.
- 5- İç İsyanlar ve Ayaklanmalar:** Osmanlı İmparatorluğu'nun içsel istikrarsızlıkları, vergi tahsilatındaki zorluklar ve bazı bölgelerdeki ekonomik sıkıntılar, imparatorluğun genel ekonomik durumunu olumsuz etkiliyordu.
- 6- Dinamik ve Etkili Ekonomik Politikaların Eksikliği:** Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun vadeli ve etkili ekonomik politikaların olmaması, ekonomik planlamanın eksikliği ve reformların yetersizliği gibi faktörler, ekonomik kalkınmayı sınırlıyordu.
- 7- Demografik Sorunlar:** İmparatorluk genellikle nüfus artışı ve göç gibi demografik sorunlarla karşılaşılıyordu. Bu durum, tarım ve işgücü piyasasında dengesizliklere neden oluyordu.
- 8- Etnik ve Dinsel Farklılıklar:** Osmanlı toplumu, farklı etnik gruplar ve dini cemaatlerden oluşuyordu. Bu çeşitlilik, farklı grupların farklı ekonomik ihtiyaçlarını ve çıkarlarını temsil etmesine neden oluyordu. Bu durum, ekonomik politikaların uygulanmasını ve toplumsal bir bütünlük sağlanmasını zorlaştırıyordu.
- 9- Yabancı Müdahale, Kapitülasyonlar ve Borçlanma:** Osmanlı İmparatorluğu, zaman içinde dış güçlerin müdahalesi ve borçlanma sorunlarıyla karşılaşmıştır. Bu, imparatorluğun ekonomik bağımsızlığını sınırlayan etkenler arasındaydı. Kapitülasyonlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısını zayıflatarak ticarete ve üretimde dengesizliklere neden oldu. Yabancı devletlere tanınan ayrıcalıklar, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yerel tüccarları ve üreticileri olumsuz etkiledi. Yabancı tüccarlar, daha gelişmiş üretim teknikleri ve sermaye gücü ile Osmanlı iç pazarında hakimiyet kurdu, bu da yerel ekonomiyi olumsuz etkiledi. Yabancı tüccarlar, Osmanlı topraklarında vergi ödemeksizin ticaret yapma ve üretim yapma

ayrıcalıklarına sahipti, bu da Osmanlı ekonomisinin dengesizleşmesine yol açtı. Osmanlı İmparatorluğu, kapitülasyonlar nedeniyle ticaretteki kayıplarını telafi etmek ve savaflara finansman sağlamak amacıyla dış borçlanmaya başvurdu. Ancak bu durum, imparatorluğu giderek artan bir mali yük altına soktu ve borçlar ödenemez hale geldi. Kapitülasyonlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç siyasi istikrarsızlık yaşamasına ve yönetimde zayıflıklara yol açtı. Yabancı devletlerin müdahale yetkisi, Osmanlı liderliğini etkisiz hale getirdi ve ülkeyi siyasi bir karışıklığa sürükledi. Kapitülasyonlar, Osmanlı toplumunda hoşnutsuzluğa neden oldu. Yerel tüccarlar, esnaf ve üreticiler, yabancılar lehine yapılan ayrıcalıklı anlaşmaları protesto ettiler. Bu da toplumsal huzursuzlukların artmasına ve devlet otoritesinin zayıflamasına yol açtı.

10- Uluslararası Rekabet ve Jeopolitik Faktörler: Osmanlı İmparatorluğu, uluslararası alanda güçlü Avrupa devletleriyle rekabet ediyordu. Jeopolitik faktörler, ekonomik gelişmeyi sınırlayan bir etken olarak ortaya çıkıyordu.

2. BÖLÜM

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİK YAPISI

"Tarih milletlerin yükselme ve alçalma sebeplerini ararken birçok siyasî askerî içtimaî sebepler bulmakta ve saymaktadır. Şüphesiz bütün bu sebepler içtimaî hâdiseler üzerinde tesir yaparlar. Fakat bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla yükselişiyle alçalışıyla alâkası olan münasebetli olan milletin iktisadiyatıdır. Tarihin ve tecrübelerin tespit ettiği bu hakikat bizim millî hayatımızda ve millî tarihimizde de tamamen belirir. Gerçekten Türk Tarihi tetkik olunursa bütün yükseliş ve alçalış sebeplerinin bir iktisat meselesinden başka bir şey olmadığı anlaşılır."

1923 GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Osmanlı toplumsal ekonomik sistemini feodal, pre-kapitalist veya Asya tipi üretim tarzı olarak nitelendirmek pek mümkün değildir. Her üç üretim tarzından etkilenmekle birlikte, artık ürün konusunda "sui generis" bir üretim tarzı ortaya çıkmıştır. Yani, artık ürüne saray fermanı ile ve paşalarca el konulan bir üretim tarzı benimsenmiştir (Ekinci, 2008:54). Bunun yanında Osmanlı devlet anlayışında koloni kurma ve sömürgeleşme politikası olmadığı için ticari kapitalizmin tam olarak meydana gelmediği görülmektedir. Bu nedenle, 20. yüzyılın başlarına kadar bu karmaşık üretim tarzı süregelmiştir. Cumhuriyetin devraldığı üretim tarzı ve yapılanması pre-kapitalist (küçük üretim işletmeleri), feodal ve Asya tipi üretim tarzlarının bir karmaşık halidir (Ekinci, 2008:55). Sanayi ise, imparatorluğun son döneminde gelişim göstermeye başlayan, getiriler açısından bir hayli geri kalmış imparatorluğun ekonomik yapısı üzerinde doğrudan bir etkisi olmamıştır. Osmanlı ekonomisi, zanaatkârlar, tüccarlar ve çiftçiler gibi küçük işletmelerden oluşan birçok yerel ekonomiye dayanıyordu. Ekonomi ayrıca, imparatorlukların çeşitli bölgelerindeki farklı yerlerde üretilen kısıtlamalar ve kullanım ticaretine dayanıyordu. Bununla birlikte, Osmanlı ekonomisinin büyük bir bölümü tarım ve toprak işletmelerine dayanıyordu.

Osmanlı'da sermaye birikimi, "ülüş geleneği" ile yakından alakalıdır. Ülüş kavramı; bölüşme ve eşit olarak paylaşma demektir. İmparatorluk döneminde kültür kodu olarak kabul edilen dayanışmacılık-halkçılık (tesanütçülük-solidarizm) ilkesi gereği halkın arasında gerçekleşen bir özelliktir, Ziya Gökalp'e göre, dayanışmacılık, ferdiyetçiliği ve eşitliği öngören bir tesanütçülüğü savunurken, bunun karşısında sosyalizmin getirdiği ferdi mülkiyeti ortadan

kaldıran (illegal) görmeleri nedeniyle ret etmektedir. Osmanlı ekonomik sistemi birikimi engelleyen paylaşımı öngören bir yapıdır (Türkdoğan, 1981:327-333).

Neden Osmanlı döneminde yeterli düzeyde bir sermaye birikimi⁴ ve buna bağlı üretim süreci oluşmamıştır? Bu soru Türkiye’de pek çok iktisat uzmanı akademisyen tarafından tartışla gelmiştir. Bunun nedenlerini maddeler halinde belirtmek mümkündür.

1. Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik düzeni toprakta özel mülkiyetin olmadığı, her şeyin sahibinin devlet olduğu bir düzene sahipti.
2. Osmanlı düzeninde burjuvazinin gelişmemesi, bunun yanında yerel aristokrat ailelerin ve tüccarların gelişmesi için ciddi engeller bulunmaktaydı. Servetler bir anda sıfırlanabiliyordu.
3. Mali kurumların yetersizliği ve düzensizliği söz konusuydu. Batı kapitalizminin gelişmesine imkân veren mali sermayenin oluşması ve birikmesi, bunun yanında fiziki sermayenin (yani sanayi üretiminin temeli olan makine ve teçhizat) birikiminden önce başlamış olmasıydı.
4. Osmanlı’nın en büyük gelir kaynağı ticaretten sağlanıyordu. Özellikle de dış ticaretten sağlanmaktaydı. Coğrafi keşiflerle Ticaret yollarının değişimi ile birlikte Osmanlı ülkesinin hem gelirlerinin azalması hem de dünya ekonomisindeki gelişmelerin dışında kalmasına sebep olmuştur.
5. Osmanlı’nın dış ticaret rejimi iç piyasada mal kıtlığına engel olmak için ihracatın sınırlandırılıp, ithalatın teşvik edilmesi prensibine dayanmaktaydı.

Osmanlı’nın ekonomi yapısında ticaret ayrıcalıklı bir iş değildir. Bu bağlamda zanaatkar ve tüccar zenginleşme içine girse de statü elde edemez. Ekonomik sistemin geleneksel zengini toprak beyleridir ve toprağa sahip olan kişilerdir. Bunun sebebi, zorunlu temel ihtiyaç maddelerinin uzak menzilli bir ticarete konu olmamasıdır (Mortan ve Küçükerman, 2011:69-70). Osmanlı’nın ekonomik yapısında önemli işlev gören ticareti koruması ve teşvik etmesi, esnaf ve lonca sistemini korumak içindir. Bu loncalar⁵, üretimin devam etmesine ve belirli bir kalitede olmasına odaklanmışlardır. Ayrıca yerel esnafın korunması ve rekabetin olmadığı bir

⁴ Sermaye Birikimi: Kâr iştahını güdüleyen dinamik bir süreçtir. Kâr iştahı para veya herhangi bir mali varlığın bu varlığın başlangıçtaki parasal değerini artırma hedefiyle yatırılmasından elde edilen mali getiriye elde etme güdüsüdür. Mali getiri kâr, rant, faiz veya sermaye kazancı olarak tezahür edebilir. Sermaye birikim süreci kapitalizm sisteminin temelini oluşturur (Richards, 2013:230-231).

⁵ Lonca ve sistemi; bir vilayette veya aynı kırsalda yaşayan esnaf ve zanaatkarların örgütlenerek kurduğu meslek organizasyonuna verilen isimdir. Loncalar bir meslek örgütlenmesi olarak özellikle 13.-19.yüzyıllarda faaliyet gösteren üretim ve iş gücünün düzenlenmesinde önemli görevler üstlenmiş meslek örgüt ve teşkilatlarıdır. Lonca, İtalyanca Loggia, Fransızca’da Loge kelimesinden türemedir. Lonca bir üretim birliği olmasıdır (Mortan ve Küçükerman, 2011:74-75).

piyasa oluşturmak maksadıyla hareket etmişlerdir (Çeven, 2020:163). Genç 'e göre iktisadi konularda Osmanlı'nın ilk önceliği; ordu, saray ve bürokrasi de dahil olmak üzere kent ekonomisinin iâşesini temin etmektir. Merkezi devletin ikinci önceliği mali gelir sağlamaktır. Üçüncü ilke ise, Osmanlı geleneksel devlet sisteminin korunması, güçlendirilmesi ve yeniden üretiminin sağlanmasıdır (Genç, 2020:41-42; Pamuk, 2007:21-22). Osmanlı iktisadi hayatına ilişkin kararlarında özellikle 1500-1850 yılları arasında etkili olan iktisadi görüşünün temel ilkelerini 3 maddede özetlemek mümkündür (Genç, 2020:41-42):

- **İâşe (Provizyonizm) İlkesi**, iktisadi faaliyetlere tüketici açısından yaklaşan bir ilkedir. Bu ilkenin amacı, insanların ihtiyaçlarını karşılamak, malın bol, kaliteli ve ucuz olması, piyasada mal arzının mümkün olduğunca en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir. Osmanlı iktisat politikasının en önemli ilkesidir. Toplumun yaşaması, sosyal-siyasal düzenin korunması ve devletin iktisadi faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi amaçlarına hizmet etmekte olan ilkedir. Devletin içinde bulunduğu şartlar altında, Osmanlı ekonomisi verimsiz ve üretimin artırılması son derece zordur. Devlet tarafından yapılan müdahalelerin verimliliği arttırması mümkün değildir. Ülkenin içerisinde iletişim ve ulaşım çok zor olmasıdır. Malların ilk üreticiden nihai tüketiciye kadar geçtiği bütün aşamaları kapsayan devletin müdahaleciliğini ele alan ilkedir (Genç, 2020:41-44).
- **Gelenekçilik (Tradisyonalizm) İlkesi**, toplumda meydana gelen sosyal ve iktisadi dengelerin korunması ve değişime yönelik çabaların engellenmesi, değişime yönelik faaliyetler yayıldığı takdirde değişimi durdurmak, eski dengenin sağlanıncaya kadar değişimi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olması şeklinde gelenekçilik ilkesini tanımlamak mümkündür. İktisadi hayatta dengenin korunabilmesi için tüketim ile birlikte üretiminde kontrol altında tutulması gerektiğini ortaya koyan Osmanlı iktisat ilkesidir. Toplumda asırlarca süredir gerçekleşen ve yerleşen şartların kesin kalıplarla benimsenmesidir. Bu kalıpların dışına çıkmak mümkün değildir. Yenilik adına yapılan değişim hareketi adım adım gerçekleşen “şariat ilkesi” doğrultusunda ferman ve fetvalarla kabul edilip, gerçekleştirilmektedir. Ülkenin genelinde muhafazakâr yapıyı ve ekonomik dengeyi koruyan, “kadimden (geçmişten) gelen bir ölçü ve nitelik durumunu” meydana getiren refleks hareketi mevcuttur (Genç, 2020:44-46).
- **Fiskalizm İlkesi**, hazineye ait gelirleri mümkün olduğunca en yüksek seviyeye çıkartmak ve ulaştığı bu düzeyin altına düşmesini devlet olarak engel olmak ilkesidir. Ana hedefi gelirleri mümkün olduğunca yükseltmek ilkesidir. Gelirleri

arttıramıyorsan, harcamaları kısma yönünde kararlar almak, bu ilkenin amacına ulaşması için yeterli bir iktisat politikasıdır. Yani gelirini arttıramıyorsan, tüketimini kısımalısın prensibini benimsemiş iktisat ilkesidir. Diğer iki iktisat ilkesi ile birlikte uygulandığında etkili olan ilkedir. Gelirleri arttırmak genelde çok zor olan bir durumdur, buna neden olan durumları yukarıda belirtmiştik, verimsiz bir üretim, arz seviyesi sınırlı ve düşük, fiyatlar nispeten pahalı, ulaşım zor ve maliyetlidir. Pazarda bölümlendirme düşük ve parasal ilişkiler sınırlıdır. Bu durum gelirlerin artmasını engellerken, hatta azalma eğilimine neden olurken, yapılan harcamaların ise iyice kısılmasına sebep olmuştur. Ayrıca halkın fakirleşmesine ve gelir dağılımının bozulmasına neden olan bir durumdur (Genç, 2020:46-48).

Osmanlı üretim yapısı ve ekonomik faaliyetleri ne tamamıyla devletçidir ne de tamamıyla serbest (liberal) bir yapıya sahiptir. Ancak üretim araçlarının tespiti ve kullanımında devletçi bir yan mevcuttur. Bunun dışında kalan üretimin işleyişine yönelik olarak vergileme ve denetim dışında önemli bir görevi olmadığı görülmektedir. Daha çok üretimi teşvik etmekte, özellikle tarımsal üretimde üretici sınıfları ve tarım yapacakları toprakları belirlemekte, bu üretimi bozacak her şeyi bertaraf etmek amacını taşımaktadır. İçeriden ayaklanma veya dışarıdan herhangi bir taciz saldırı durumlarında topraklarını koruyucu devlet refleksini gösterir. Vergi gelirlerini tımarlı sipahi sistemine tahsis edip, geriye kalan üretimin nasıl olacağı konusunda halka karışılmamaktadır. Ayrıca, kentlerde yaşayan halkın iâşesi ve ihtiyaçları söz konusu olduğunda, dışarıya yapılan bazı malların ihracatına yasaklama getirilmektedir. Devletin piyasalarda belirlediği bazı malların fiyatlandırma (satın alım-satım) işlemi, kendi belirlediği fiyatlar üzerinden yapılmasını isteyerek, piyasa mekanizmasının dışına kolayca çıkılabilmektedir. Devletin iktisadi faaliyetlere etkisinin derecesi, kapsadığı coğrafi alanlardaki siyasi hakimiyetine bağlı olarak farklılık göstermiştir (Buluş, 2022:24-25).

Osmanlı ekonomisini analiz ederken, edinilen tecrübe ve prensipler doğrultusunda ekonomi ve sosyal hayat üzerinde tarihi süreç içerisinde gelen dini ve kültürel etkilerin büyük bir etkisi vardır. Osmanlı toplum hayatında, nefsin korunması, neslin korunması, aklın korunması, dinin korunması ve malın korunması dini bir mecburiyettir (Saydam,2017:359-360). Bu anlayışların Osmanlı toplum ve kurumsal yapısı tarafından benimsenmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı'daki devlet ihtişamında ve büyümesinde, askeri ve politik büyümenin yanında, iktisadi ve mali gücün korunması ve istikrarı bu anlayışın bir sonucudur. Bu anlayış doğrultusunda Osmanlılardaki iktisadi anlayışın temel prensiplerini 11 madde halinde vermek mümkündür (Saydam,2017:359-360):

1. Mülkiyet Hakkı,
2. Toprak Üzerinde Devlet Mülkiyeti,
3. İktisadi Faaliyetlerin Temel Hedefinin Dini Vecibeler Üzerine Olması,
4. Devletin İktisadi Kaynakları Değerlendirirken Bölgesel Farkları Gözetmesi,
5. İşverene Meşru Kazanç, İşçiye Hakkının Verilmesi,
6. İktisadi Münasebetlerde Hem Toplumun Hem De Ferdin Birlikte Korunması,
7. Servetin Belirli Ellerde Toplanmasının Önlenmesi,
8. İktisadi Kararlarda Yargı Denetimi ve Kontrolünün Olması,
9. Kendi Kendine Yeterli Olmaya Çalışmak ve İdame Ettirmek,
10. Devletin Temel Amacının Hazinesinin Gelirlerini Arttırmak ve Ulaştığı Düzeyden Aşağı Düşmesini Engellemek,
11. Ekonomik Faaliyetlerin Devletin Hukuki Denetimi ve Kontrolü Altında Yapılmasıdır.

Tarihsel süreçte makro ekonomik yapının genel bir fotoğrafını görebilmek için cumhuriyet döneminden yaklaşık 100-150 yıl öncesine gitmek gerekir. Batılı devletler sanayide hızla atılım yaparken, Osmanlı yayıldığı geniş coğrafya içerisinde çok büyük ekonomik, sosyal, siyasi ve askeri krizlerle boğuşmakta ve içinden çıkılmaz bir ekonomik çöküşün altında ezilmekteydi. Bu açıdan bakıldığında sanayi devriminin getirdiği süreçlerle birlikte batılı devletler iktisadi kalkınma yolunda hızla ilerlemişlerdir. 15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı, hemen her alanda ekonomi başta olmak üzere, üretim süreçlerinde, el zanaatları, bilim ve teknoloji alanlarında Avrupa ile aşağı yukarı aynı düzeylerde bulunmaktaydı. Ancak 17. ve 18. yüzyıllarda Kıta Avrupası ve İngiltere'de başlayan sanayi devrimi ile birlikte birçok üretim süreçlerinde ilerlemeler yaşanması ve endüstrileşme çabaları, Osmanlı ekonomi ve üretim süreçlerinin Batıdaki sanayi devrimine ayak uyduramaması ve dışında kalması, bunun yanında Osmanlı'nın geleneksel kurumlarındaki bozulma, çöküş ve gerilemeler ekonomik ve sosyal dinamiklerini kaybetmesine neden olmuştur (Arslan, 1993:2).

Osmanlı ekonomisi, dışa açılma konusunda bir karar aşamasına geldiği 18. ve 19. yüzyılların dünyasında nasıl bir ekonomik politikaları benimseyeceği, nelerin yapılması gerektiği ve nasıl karar alınacağı konusunda içeridekilerin ve dışarıdakilerin tazyiki ile birtakım palyatif kararlar alınmıştı, İmparatorluk, Batı'ya öyle ya da böyle açılacaktı. Ancak bu açılım ve değişim bilinçli ve ayakları yere basan politikalarla olmamıştır. Günü kurtaran, ayakta kalmaya yönelik tedbir

ve önlemleri kapsayan açılımlar olmuştur. Batılılaşma⁶ adı verilen bu politikalar topluma ve devlete yabancı olan durumlardı. Özellikle, 1750-1900 yılları arasında meydana gelen teknolojik değişimler ve dönüşümler dünya tarihinin hiçbir döneminde görülmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu ise, güçten düşmeye başladığı bu süreçte, Avrupa'nın ileri ülkelerinde ciddi ekonomi ve sanayi değişimleri yaşanmıştır. Refah seviyesi ve üretim kapasitesi hızla artmıştır. Osmanlı da ise, var olan bağınazca yenileşmeye karşı olma düşüncesi, tekniğe ve yeniliğe direnilmesi imparatorluğun güçten düşmesinde önemli bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı içerideki çatlak seslere rağmen; “**Batılılaşma**” fikri ile, ekonomik ve üretim sistemlerine büyük harcamalar yaparak batının modern üretim modellerini ülkeye getirmiştir. Bu süreçte Batılı devletlerdeki tekâmül ve gelişme, sanayi devrimiyle ekonomik kalkınma sürecini hızla yukarıya doğru taşırken, Osmanlı'da ise tam tersi çöküş ve ekonomik gerileme dönemleri aynı anda yaşanmıştır. Osmanlı Batıya göre 100-150 yıl geri kalmıştır. Batının hızla gelişmesinde o dönemin Avrupa'sındaki sanayi devrimi ilerlemelerini, Alman Hans Freyer 6 aşamada özetlemiştir (Türkdoğan, 1981:35-37);

1. İlk sanayi dalgası **dokuma sanayi** dalgasıdır. 1765-1790 yılları arasındaki dönemde meydana gelmiştir.
2. İkinci sanayi dalgası **demir-çelik sanayindeki** gelişmelerdir. 1800-1825 yılları arasında ortaya çıkan, endüstri şirketlerinin kuruluş yılları 1800'lerin başıdır.
3. Üçüncü sanayi dalgası **ulaştırma araçlarında ve sanayindeki** gelişmelerdir. 1825'den başlayarak, hızla 19.yüzyılın ortalarında motorlu araçlar ve tren taşımacılığı inanılmaz bir hızla gelişmiştir.
4. Dördüncü sanayi dalgası **kimya ve ilaç sanayindeki** gelişmelerdir. 1850'den başlayarak, hızla madenlerden (özellikle kömürden) kimyasal maddeler elde etme ve suni gübreleme yöntemlerini bulma, tarımda üretimi artırıcı etkilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.
5. Beşinci sanayi dalgası **elektrik endüstrisine** geçiş sürecidir. Yaklaşık olarak 19. yüzyılın son çeyreğinde elektriğin keşfedilmesi ile sanayinin temel üretim girdisi haline gelmeye başlaması sürecidir.

⁶ Tarık Zafer Tunaya'ya göre, “Batılılaşma denilince, muasır bir devlet ve modern bir toplum olmayı gerektirir. Batının doğuya göre hem teknik hem de medeni bir üstünlük arz etmesidir. Toplum olarak geri ve düşük hayat şartlarından kurtulmak demektir. Batılılaşmak için, batının üstünlüğü kabul ve itiraf etmek olduğunu öne sürmüştür. İmparatorluk, durma ve gerilemenin başlarında batıya muhtaç olmadığı, kendi kendine yeten müktedir bir devlet durumundadır. Osmanlılar, Viyana önlerine kadar batılılaşmayı düşünmemiştir. Uzun bir dönem, Osmanlılar ile Batılı devletler birbirlerine temas etmeden, yan yana ve “coexistence” halinde yaşadılar” (Tunaya, 1960:18-19).

6. Altıncı sanayi dalgası **petrol ve benzinin motor ve üretim** sürecinde kullanılmaya başlanması, benzin motorunun bulunup kullanılması, 1889'da Paris'te ilk otomobil fuarının açılması, 1894'te ilk uluslararası otomobil yarışlarının yapılması, 1903'te A.B.D.'de Ford şirketinin kurulması sürecidir. Osmanlı'da ise bu süreçler yaklaşık 50 yıl geriden gelmiştir. Elektriğin Osmanlı'ya girişi (İstanbul'daki bazı semtlerle sınırlıdır) 1895-1900'lerin başıdır.

Tanzimatın temel ekonomik felsefesi; Batıya entegrasyonun adımlarını atmaktı, taklitçi iktisadi-mali düzenlemelerle, Osmanlı devletinin çöküşünü yavaşlatsa da ancak onun sosyal yapısını, kendi öz ve milli gerçekleriyle değil, sanayi inkılabını gerçekleştirmiş, böylelikle sanayi üretimi çok artan Avrupa için bir pazar olabilecek şekle sokan çabaları başlatmıştır. Bu açıdan Tanzimat hareketi, Avrupa için istenen sonucu vermiştir. Tanzimat Batı için istenen bir durumken, Osmanlı için metazori bir hareketti, Devleti yöneten kişilerin bağınaz ve Batı hayranlığı da ciddi bir sosyal ve siyasi sorundu. Tanzimat'ın başlangıcında, iç pazara yerli sanayi hakimse de 1860-1870'li yıllarda bilhassa demiryolu inşalarıyla, liman taşımacılığının artmasıyla, yerli pazarda Avrupa mallarına artık daha fazla rastlanmaya başlamış, neticede ticaret dengesi, büyük ölçüde imparatorluk aleyhine bozulmuş, Osmanlı ekonomisi kapitalist Avrupa ekonomisinin tam bir uydusu haline geldi. Örneğin, Osmanlı maliyesi 1838 dış ticaret anlaşmasıyla Avrupa sermayesinin denetim sürecine girerken, 1856 yılında Islahat Fermanı ile yabancı sermaye yatırımlarına izin verirken, 1867'de yabancıların imparatorluk içinde toprak satın almalarına izin verilmekteydi. Osmanlı idarecileri bu ödünleri ve tavizleri verirken, atılan iktisadi adımların uzun vadeli sonuçlarından çok, Avrupa devletlerinden kısa vadede sağladıkları ekonomik, siyasi ve mali desteği düşünüyorlardı. Bu durumlar karşısında Osmanlı ekonomisi yabancı sermayeye verilen her imtiyazlarla büyük dönüşüm ve değişim sürecine girmektedir (Pamuk, 2008:6-7). Osmanlı ekonomisinde liberal ekonominin kuralları geçerliydi.

Osmanlı ekonomik ve üretim sistemini incelediğimizde, Osmanlı'nın üretim ve gelir sistemini 2 maddede özetlemek mümkündür. 1. Fetih yoluyla sağlanan dış ekonomik gelirler ve vergiler, 2. Tarımsal ürünler ve ticari ilişkiler sonucunda elde edilen gelirler olmak üzere iki kısımda ele alınabilir (Türkdoğan, 1981:265). Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticari akımları içindeki rolü, hammadde ve erzak satmak suretiyle batıdan aldığı altın ve gümüşleri, işlenmiş mallar ve baharat karşılığında doğuya aktarmak suretiyle "değerli maden alıp verme" şeklinde bir aracılıktan ibaret olarak kabul olunabilir (Türkdoğan, 1981:86). Osmanlı sistemi bütüncül yapısıyla dışa açılmaya karşı bir politikayı benimsemiş olup, dışa açılma konusunda sürekli

karşı koyma ve tepki içinde olmuştur. Osmanlı Üretim Sistemi ve Gelir Yapısı 2 ana temele dayanmaktadır. Buna göre (Türkdoğan, 1981:265);

- a) Fetih yoluyla sağlanan dış gelirler,
- b) Tarımsal ürünler ve ticari ilişkiler sonucu elde edilen gelirler olmak üzere iki yönlü eğilim gösterir.

Tanzimatın ekonomik yapısı analiz edildiğinde, ekonomik yapının günümüzdeki normatif standartlara kavuşabilmesinde, tek müsbet katkı, toprakta özel mülkiyet hakkı (1858'de) resmen başlatılması, temelde üretim artışı için istenilen köklü bir değişim olmaktan öte, sadece kişiye mülkiyet duygularının tatminini sağlayan bir özelliğe sahipti. Bu da üretimde net bir artış getirmemiştir. Tanzimat dönemine ait ekonomik yapıyı ve ülkede yaşanan problemleri Donald Quataert (2021:737-740) çalışmasında bu durumu maddeler halinde belirtmiştir:

- Ziraat ve sanayi işgücü yetersizliği I. Dünya Savaşına kadar (1914) büyük bir zorluk olarak kalmıştır. Avrupa ve Akdeniz çanağında yaşayan Osmanlı nüfusu çok seyrek. Bu yapıyla en az nüfus miktarına sahiptir. Bu durum üretim sürecinin zayıflamasına yol açmıştır. Nüfus yoğunluğuyla imalat sanayi arasında çok yakın bir ilişki söz konusudur. Olumlu olan durum, devletin toprakları zengin, mühim ve verimli oldukça bol araziye sahip olmasıdır.
- Osmanlı'da toprak kaybı ciddi oranlardaydı. Bu durum, daha az vergi geliri ve en verimli toprakların kaybı ile birlikte üretim seviyesinde ciddi azalışlara neden oldu.
- Özellikle Rumeli'de ve Akdeniz çanağındaki toprak kayıpları sonucunda hammadde ve mamül malların serbestçe dolaştığı ekonomik bölgelerin (pazarların) tahribini getirirken, üretim tedarik zincirinin kırılmasına neden oldu.
- Zirai gelişmeler ve mekanik sanayi teknolojisi ile aşına beşerî sermaye (kalifiye eleman) yetersizliği hala ciddi bir sorun olarak duruyordu.
- Kaybedilen topraklardan özellikle Rumeli'den ve Rusya'dan (Kafkasya'dan) gelen Türk-Müslüman sığınmacıların göçü Osmanlı ekonomisi üzerinde ağır bir ekonomik ve sosyal yük getirmekteydi. Bu durum bazı kentlerin aşırı nüfuslu hale getirirken, yerleşik nüfus ile dışarıdan toprak kaybı sonucu gelen göçmenler arasında ciddi çatışmalara yol açtı. Örneğin Kırım Savaşı'nı takip eden 7 yıl boyunca dört milyon kişi İmparatorluk topraklarına göç etmişti.
- Paranın istikrarsız olması, para düzenlemelerinde ve Osmanlı ekonomi sisteminde ciddi bozulmalara yol açıyordu. Osmanlı parasının devalüasyona uğramasıyla,

Osmanlı ihracatını daha ucuz hale getirirken, dışarıdan ithal edilen mallar iyice pahalalmıştı. Enflasyon ciddi oranda arttı. Buna bağlı olarak halkın fakirlik hali arttı. Ayrıca uzun dönemli kamu ve özel planlamalara zarar verdi.

- Devletin ekonomik büyümesi başlı başına bir problem teşkil etmekteydi.

Buna mukabil Osmanlı dönemindeki ekonomik, üretim ve toplumsal dönüşüm ve gelişim sürecini ele almak gerekirse (Türkdoğan, 1981:266);

1. Osmanlının Selçuklulardan aldığı üretim sistemleri ve modellerinin kullanıldığı uzun bir dönem ve yaklaşık 18. yüzyılın ortaları ile 19. yüzyılın başına kadar süren, ülkenin ekonomik gücünün yerinde olduğu bir dönem.
2. Geçiş dönemi olarak III. Selim dönemi,
3. II. Mahmud'la (1808-1839) başlayan ekonomik ve sosyal hayatta köklü değişimlerin yaşandığı dönem, bu dönemi alt dallara bölmek mümkündür.
4. Tanzimat Dönemi (3 Kasım 1839), Gülhane Hattı Hümayunu'nun ilanına kadar geçen süreçtir.
5. Sultan Abdülmecit ile başlayan Tanzimat Dönemi (3 Kasım 1839) ile ilk borç para alındığı 1856'ya kadar ki süreçtir. Bu dönem Islahat Fermanının (18 Şubat 1856'da) ilan edildiği dönemdir. Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı tarafından sağlanan batının baskıcı, bölücü ve emperyalist reformlarını genişletmiştir (Engin, 2019.51-56).
6. 1876'dan (Sultan Abdülhamit'in tahta çıkışı ile) başlayarak, 1908 (II. Meşrutiyet)'e kadar ki süreçtir.
7. 23 Temmuz 1908 Devrimi ile II. Meşrutiyet'in Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüştüğü 1923 yılına kadar ki süreçtir.
8. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ve hızla büyüdüğü M. Kemal Atatürk (1923-1938) dönemidir.
9. Atatürk Dönemi (1923-1938) sonrası Türkiye Cumhuriyeti dönemleridir.

3. BÖLÜM

3. DEVLETİN MALİ YAPISI (VERGİ VE BÜTÇE) VE POLİTİKALARI

"Bugünkü savaşlarımızın amacı, tam bağımsızlıktır. Bağımsızlığın tamlığı ise ancak malî bağımsızlık ile mümkündür. Bir devletin maliyesi bağımsızlıktan mahrum olunca, o devletin bütün hayatî kuruluşlarında bağımsızlık felce uğramıştır. Çünkü, her devlet organı ancak malî kuvvetle yaşar. Malî bağımsızlığın korunması için ilk şart, bütçenin ekonomik yapı ile orantılı ve denk olmasıdır. Bu nedenle, devlet yapısını yaşatmak için dışarıya başvurmaksızın memleketin gelir kaynaklarıyla yönetimi temin çare ve önlemlerini bulmak, gereklidir ve mümkündür. En üst derecede tutumluluk, millî özelliğimiz olmalıdır. Gerçek bir bütçe meydana getirme, vergilerin düzeltilmesi ve her türlü savurganlığa karşı daima uyanık bulunma ve önleme kararındayız."1924 (Atatürk'ün S.D.I, s.316)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

3.1. Osmanlı Döneminde Mali Yapı

Osmanlı İmparatorluğunun mali yapısı ise, vergi toplama sistemine dayanmıştır. Vergi, İmparatorluğun gelirlerinin büyük bir birimi oluşturmuş ve vergi sistemi, merkezi bir yapıya dayanmıştır. Osmanlılarda vergiye tabi tutulan iktisadi alanın esas itibariyle tarımsal üretim olduğu görülmektedir. Bunun yanında ticaret ve sanayi faaliyetlerinden elde edilen hasılat, ikinci derecede kalmaktadır (Akdağ, 2017:361-362). Tarım alanından (çiftçiden) alınan verginin önem arz etmesinde, zirai hukuk sisteminin ve zirai uygulamaların gelişmiş olması önemli etkindir. Devlet yönetiminde bulunan hükümetin (eski dönemde Divan-I Hümayun) elinde iki önemli araç vardır. Bunlardan **Para Politikasını ve Bütçe-Vergi Politikalarını Maliye Bakanlığı** nezaretinde yapıldı. Tarihi sürece baktığımızda, Vergi koyma ve politikaları bütçeden çok daha eskidir ve daha fazla önem verilmiştir. Osmanlı maliyesinin farklı gelir kaynakların başında halktan (reayadan) toplanan vergiler gelmekteydi. Tarihi süreç içerisinde vergi türleri değişmekle birlikte, kamu hizmetlerinin düzenli bir şekilde devamlılığının sağlanmasında vergilerin önemi her dönem önemini muhafaza etmiştir. Osmanlı maliye yönetiminin, kendinden önceki Türk devletlerinden ve çevre ülkelerin mali yapılarını kendisine uygun şekilde uygulamaya koyarak, inkişaf ettirdiği vergi sistemi, günümüze kadar çeşitli

değişimler geçirerek gelmiştir. Osmanlı vergi ve mali sisteminin özelliklerinden biri de tebaadan (reayadan) alınan verginin, halkın kendisini ne malî ne de hukukî yönden rencide etmemiş olmasıdır. Özellikle, müslüman olmayan kesimler ve fethedilen topraklardan alınan vergiler halkın ihtiyacı üzerine yapılırdı. Böylece olumsuz ve kötüye kullanma durumunun önüne geçilmişti. Kamu mali idaresi ve devletin iktisadî yönetimi açısından vergi politikaları ve uygulamaları çok önem arz etmiştir.

"Vergi politikası, ekonomi politikasının devamıdır. Bu özellik, vergileme konusunda kendi başına önemli ekonomik sonuçlar yaratabilecek bir politikanın oluşmasını engeller. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik politikasızlık, hatta bağımlılık bu duruma sıkı sıkıya bağlı vergi düzeni yaratmıştır. Vergi, sadece devlet harcamalarını borçlarını karşılayabilmek amacıyla alınmaktadır. Nereden daha rahat vergi alınabilecekse orası vergilendirilmektedir. Osmanlı Devleti son dönemlerinde özellikle 18. Ve 19. yüzyıllarda istediği vergileri koyamamakta, vergi gündeme geldiğinde Avrupalılar müdahale etmektedir. Esaslı bir vergi örgütü ve sistemi yoktur." (Soylan, 1983:2796).

Osmanlı vergi alma usulleri, dört ayrı ilkeye dayanmaktadır. Bunların ilki, İslami vergi esasları gelmektedir. İkinci olarak, örf, gelenek ve adetlere dayalı olarak belirlenmiş vergi prensibidir. Üçüncüsü de harp masraf ve tazminatlarını karşılamak için “**avarız**” veya “**tekâlif-i divaniyye**” vergileri gelmektedir. Sonuncusu da vergi niteliği arz etmemekle birlikte, padişah, devlet ricali ve yüksek bürokratlarca kabul edilen mecburi olduğu içinde mütalaası icap eden hediyeler, peşkeş, bahşiş ve hava paraları halkın devlete ve devlet hizmetlilerine ödedikleri başlıca mükellefiyetlerdir (Akdağ, 2017:361-366). Osmanlı'da vergiler, şer'î ve örfî olarak iki kısım altında toplanmıştır. “Zekât, öşür, ağnam, haraç ve cizye ile bunların kısımları olarak seksene yakın vergi şer'î vergiler içerisinde yer almaktaydı. Bunlara **Tekâlif-i şeriyye** adı altında toplanan vergilerdir. **Tekâlif-i örfiyye** ise, Osmanlılar'da ilk defa II. Bayezid zamanında avarız vergisi adı altında, olağanüstü zamanlarda, hükümdarın emriyle konan bir vergi olarak görülmektedir. Bu vergi **Tekâlif-i örfiyye** ve **Tekâlif-i şakka** (Avaraz-ı divaniyye) olmak üzere üç kısımda toplanmıştır (Mustafa Nuri Paşa, 1992: 127-141; Ortaylı, 2020:133-134). Tekâlif-i örfiyye içerisine cürm ü cinâyet resmi, bâd-ı hevâ türünden vergiler, menzil akçesi, derbend resmi, bedel-i nüzül, tayinât bedeli, katık baha, harc-ı mahkeme, devir masrafı, sarrafiye, sefine masrafı bedel-i mübaşiriye v.s. 97 çeşit vergiler girmektedir. **Tekâlif-i örfiyye**, İslami vergi kaideleri ve “Kur'an” prensipleri esas alınarak, emirler ve vazolunan İslam uygulamaları doğrultusunda her iklim ve cemiyete, her asra ve döneme uygun ve yeterli olmadığından, devlet veya mükellefin lehine birtakım değişmeler meydana gelmiştir. Devlet ile fert (reaya)

arasındaki mali münasebetleri zamana uygun olarak, ortaya koymaya çalışılan bir vergi türüdür. Evlenmelerde alınan “resm-i arus”, evli erkeklerden alınan “resm-i bennak”, bekarlardan alınan “resm-i mücerred”, çiftçi halktan yani raiyetten (raiyardan) alınan vergiler tekalif-i örfiyye türüne dahil vergilerdir. Devletin savaş sırasında mâli zorluklar içerisinde bulunduğu zaman tahsil ettiği ve imdâd-ı seferiyye olarak tahsil ettiği avarız vergisi ise bunların en önemlilerindendi. Bu vergi başlangıçta devlet bütçesinin ihtiyaç gösterdiği ve özellikle savaş masraflarının arttığı zamanlarda alınmış, daha sonraları ise daimî vergiler içerisine dahil edilmişti. Özellikle, II. Bayezid (22 Mayıs 1481- 24 Nisan 1512) döneminden itibaren avarız vergisi alınmıştır. XII. ve XIII. yüzyılda Selçuklularda alındığı “muafnameler”de görülmektedir. Hatta Osmanlı döneminde, I. Murad (Mart 1362- 15 Haziran 1389) zamanında bir vakfiyenin vergi açıklamasında vakıf yerlerinin muaf tutulacağı vergiler arasında “**avarız-ı divaniyye**” adı da geçmektedir. Demek oluyor ki bu verginin (avarız’ın) alımı çok eski tarihlere kadar gitmektedir.” (Halaçoğlu, 1991:56-57; Akdağ, 2017:362-365). Osmanlı İmparatorluğu, vergi toplama sistemiyle bilinen ve toprak sahiplerinden vergi toplamak için birçok yöntem kullanıldı. Devlet, özellikle arazi sahiplerinden toprak vergisi toplardı. Ayrıca, sahiplerinin, gelirlerinin belirli bir yüzdesini hükümetine ayırmak zorundaydı. Bu vergiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun mali yapısını oluşturuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda vergiler bölgeye göre uygulanmış, bir bölgede denedikten sonra, vergiler ülke genelinde yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Tanzimat öncesi dönemde Anadolu ve Rumeli'nin bazı eyaletlerinde yürürlüğe giren bir düzenleme zamanla genele yansımaya başlamıştır. Osmanlı bütçelerinde vergi olarak görülen rakamsal değerler ancemaatin vergisi, emlak ve temettü vergileri olarak geniş yer tutmuştur. Çok değişik türleri olan örfi tekalif uygulaması 1840'dan sonra kaldırılmıştır (Şener, 1992:259-261). Tanzimat öncesi aşar vergisi sekizde bir iken, Tanzimatın etkisiyle bu oran onda bire düşürülmüştür. Tanzimat döneminde çıkarılan İstanbul vergisi vardır. Hem evi olup hem de kirada olan evler için hem emlak hem de irad vergisi konulmuştur. Namık Kemal bile emlakların iradı üzerinden vergi konulmasını istemiştir ve yazılarında eleştiride bulunmuştur (Şener, 1992:260).

27 Kasım 1860 tarihli "Tahrir-i Nüfus ve Emlâk Nizamnamesi" ile, Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus, mal, arazi, emlâk, çiftlik, değirmen, han, fabrika, bağ ve bahçe, boş arsa, haddehane, atölye, dükkân gibi yerlerin ayrıntılı olarak sayımı yapılarak, vergilendirmede uygulanacak ilkeleri ve nispetleri saptıyordu. Bu nizamname doğrultusunda, mallar ve mülkler detaylı olarak sayılacak, bu sayımı yapacak memurların görev, yetki ve sorumlulukların sınırları ile uyacakları kurallar maddeler halinde sayılmıştır (Çadırcı,1991:345). Mübahat Kütükoğlu, Tanzimat'a

kadar ve sonrası Osmanlı Bütçelerinin genel özelliklerini 6 maddede belirtmektedir (Saydam, 2017:366-367):

1. 16. yüzyılda Osmanlı ekonomisinde mali yıl Nevruz ile başlamakta olup, bir güneş yılını kapsamaktaydı. 17. yüzyılda hicri esasına geçilmişse de 18. yüzyılda mali yıl başı olarak mart ayında başlamaktaydı. Bundan sonraki dönem olan Cumhuriyet döneminde de mart ayı mali yıl başı olarak kabul edilmiş, bütçeler buna göre tanzim edilmiştir.
2. 16. yüzyıldaki (1527-1528 dönemi hariç) bütün bütçe düzenlemelerinde gerçekleşen rakamların yanında bir önceki yıla ait rakamlarda mukayeseli olarak verilmiştir. Böylece Osmanlı ekonomisinde bir yıl öncesine ait değerlerle bütçede kar-zarar durumu gösterilmiştir.
3. Osmanlı bütçeleri bütün gelir-gider kalemlerini içermemektedir. Yalnızca, padişah haslarından elde edilen gelirlere yer verilmektedir. Devletin bütün gelirlerinin önce merkez hazinesine konulması ve buradan dağıtılması, devrin şartlarının icabı, son derece güç ve muhafazası çok zor bir durumdu. Buna göre, mahalli masraflar çıkartıldıktan sonra, arta kalan kısmı merkeze gönderilmesi usulü benimsenmiştir. Bunun için bazı önemli gelirler, devlet memurlarının ve diğer idari teşkilatların harcamalarına bırakılırken, bundan dolayı bazı gelirler her gelirin bütçede gösterilmesi mümkün değildi. Örneğin 16. yüzyıl bütçelerinde devlet gelirlerinin yaklaşık %49'lük kısmı bütçede görülmezken, 17. yüzyılın ikinci yarısı olan 1660'larda bu oran %75'lere çıkmıştır.
4. Gider olarak bütçede kalem olarak merkezde yapılan harcamalar yer almaktadır. Padişaha verilen meblağlar, saray harcamaları, kapıkulunun maaş ve bahşişleri, tersane masrafları, askeri donanım masrafları, kale ve sur yapılarının tamiri ve düzenlenmesi, bağış ve hediyeler, yabancı devlet elçi ve reislerine yapılan ikramlar ve masraflar başlıca merkezi harcama kalemlerini meydana getirmekteydi.
5. Tanzimatla birlikte ise, bir yıl öncesinden tahmine dayalı bütçe taslağı hazırlanması usulü benimsenmiştir. Giderlerin tahsis dilen bütçe sınırları içerisinde gerçekleşmesi prensibi kabul edilmiştir. Burada Batılı devletlerin etkisi mevcuttur. Ancak bu gelir-gider dengesi uzun zaman sağlanamamıştır.
6. 1839'da ilan olunan ve vergilerin ıslahı ile ilgili önemli hükümler ihtiva eden Tanzimat Fermanı'nda her ne kadar "Bütçe" kelimesine yer verilmemiş ise de o tarihten itibaren başlayan yenilikler meyanında bütçe ile ilgili iki- üç ferman çıkarılmıştır. Fakat

Türkiye'de Bütçenin asıl kanuni dayanağı ancak 1876 tarihli Anayasa (Kanun-u Esasisi) ile ortaya koyulmuştur (Feyzioğlu, 1994:2). Bu Anayasa ile yaklaşık 12 madde Umuru Maliye ile alakalıdır. Böylece vergi ve bütçe kavramı sağlam dayanağa oturulmuş oluyordu. Gelir ve gider kalemleri Kanun (Muvazene-i Umumiye kanunu) desteği ile bir sisteme bağlanmıştır (Şakar, 1989:297-298). Ne var ki, bu Anayasa ilan edildiği yıldan ancak 33 yıllık bir gecikme ile, 1908 yılında İkinci Meşrutiyetle uygulanmaya girmiş ve ülkemiz bugünkü anlamda ilk bütçesine 1909 yılında kavuşmuştur (Feyzioğlu, 1994:2).

Tarihi sürece baktığınızda, vergi koyma ve toplama politikaları bütçeden çok daha eskidir. Bu bağlamda, Osmanlı ekonomisinin hazinesinden ve bütçe yapısından ve kısaca bahsetmek gerekirse; Osmanlılar'da, Dış Hazine (Birun Hazinesi) ve İç Hazine (Enderun Hazinesi) olmak üzere iki Büyük Hazine vardı. Maliye hazinesi de denilen "**Dış Hazine**", başdefterdarın sorumluluğu altında idi. Burada şeri ve örfi vergilerin oluşturduğu devlet geliri bu hazinede toplanırdı. Devlete ait tüm giderler de buradan çıkardı. İç hazine ise hazine vekili ya da hazine kahyası da denilen bir görevlinin denetimindeydi. Yıl sonunda yapılan bilanço sonunda dış hazinede ortaya çıkan gelir fazlası, iç hazineye aktarılırdı. Kimi zaman özellikle sefer sırasında Dış Hazine'nin giderleri karşılayamaması gibi durumlarda, iç hazineden dış hazineye borç verilirdi. İç Hazine'nin sorumlusu Haznedarbaşydı (İnalçık, 2020:89-92; Gürak, 1999:277; Saydam, 2017:367-368). Dış hazinenin görev ve yetkisi, devletin genel gelirlerini toplamak ve gerekli masrafları yerli yerinde kullanmak şeklinde belirlenmişti. İç hazine ise padişaha aitti. Padişahlar, bu hazineyi istedikleri şekilde kullanıyorlardı. Osmanlı maliye teşkilâtının başında "**Defterdar**" adı verilen bir görevli bulunmaktadır. Bu görevli, günümüzdeki Maliye Bakanlarının yerine getirmekle yükümlü oldukları görevleri yapıyordu. Önceleri teşkilatın başında bir defterdarla, onun maiyeti vardı. Bütün malî işlerden bu "baş defterdar" sorumlu idi. Ancak zamanla Osmanlı ülkesinin genişlemesi üzerine defterdar sayısı ikiye çıkarıldı. Kanunname de belirtildiği gibi, defterdar padişah malının vekili idi. Osmanlı maliye teşkilatı, Defterdarlıklar, Hazine, Maliye Kalemleri ve Darb-Hane-i Hümayundan oluşmaktadır (Tabakoğlu, 2005:235; ayrıca bkz: [https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanlı_İmparatorluğu%27nun_ekonomik_tarihi#:~:text=Osmanlı%20maliesi%2C%20"Miri%20hazine",İç%20hazine%20ise%20padişaha%20aitti;erişim_tarihi:05.04.2020](https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanlı_İmparatorluğu%27nun_ekonomik_tarihi#:~:text=Osmanlı%20maliesi%2C%20)).

Hazineyi koruyucu bir devlet anlayışı mevcuttur. Her şey Beytülmal (devletin hazinesine) aittir. İslam'ın yararı için harcanması gereken her şeyi ödemeye Beytülmal mecburdur. Asker aylıkları ile hayvan ve silah bedelleri ve kamu yararına yapılacak diğer giderler Beytülmalardan

ödenir. Başdefterdarın yönetimi altında bulunan Devlet Hazinesi; dine ve geleneklere dayalı bazı vergiler, ele geçirilen ülkelerden alınan haraç, müslüman olmayan halktan alınan cizye, Sadrazam, vezirler ve Devletin önde gelen kişileri tarafından zaman zaman padişaha verilen hediyelerin bir bölümü (rikabiye), savaş gibi olağanüstü hallerde alınan geçici vergiler (avarız), Mısır gibi tımar sistemine dahil olmayan bazı eyaletlerden yılda bir kez alınan vergiler (salyaneli eyaletler vergisi), Devlet arazilerinin kiralanması karşılığı elde edilen kira gelirleri (mukataa) gibi gelirlere sahipti. Devlet Hazinesi'nin başlıca giderleri ise yeniçeri ve Devlet memurlarının maaşları ile merkezi yönetim giderlerinden oluşmaktaydı. Fatih Sultan Mehmet döneminde, Hazine üç kısma ayrılmıştır (Mustafa Nuri Paşa, 1992:132; İnalçık, 2022:433-443; Mahfi Eğilmez, 18 Şubat 2012; “Osmanlı Hazinesi”, [https://www.mahfiegilmez.com/2012/02/osmanlihazinesihtml#:~:text=Devlet%20Hazinesi'nin%20ba%C5%9F%C4%B1ca%20giderlerisaray%C4%B1n%20giderlerinin%20kar%C5%9F%C4%B1lanmas%C4%B1%20amac%C4%B1yla%20kurulmu%C5%9Ftu.](https://www.mahfiegilmez.com/2012/02/osmanlihazinesihtml#:~:text=Devlet%20Hazinesi'nin%20ba%C5%9F%C4%B1ca%20giderlerisaray%C4%B1n%20giderlerinin%20kar%C5%9F%C4%B1lanmas%C4%B1%20amac%C4%B1yla%20kurulmu%C5%9Ftu.;); erişim tarihi: 05. 04. 2017):

1. Devlet Hazinesi⁷ (Hazine-i Amire, Hazine-i Hümayun, Hazine-i Emiriye, Hazine-i Birun, Dış Hazine ya da Hazine-i Devlet.)
2. Padişahın Özel Hazinesi⁸ (Hazine-i Hassa, Hazine-i Enderun ya da İç Hazine.)
3. İslam'ın kutsal emanetlerine tahsis edilen hazine (Hazine-i Harem, Hazine-i Haremeyn.)⁹.

Osmanlı döneminde hazine ile ilgili uygulamalar 3 önemli süreçte meydana gelmiştir. Tek hazineli dönem: Bu uygulama 1790'lara kadar devam eden bir uygulamaydı. Osmanlı hazine sistemi **Hazine-i Amire** (Dış Hazine) ve **Hazine-i Hassa** (İç Hazine) olmak üzere iki hazinesi mevcuttu. Hazine-i Amire; Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet hazinesinin ve bunlarla alakalı evrakların muhafaza edildiği yerdir. Hazine sorumlusu **Defterdardır**. Hazine-i Hassa ise, Osmanlı sarayında özel bir bölümde mühür altında saklanırdı. Osmanlı Devlet Hazinesinin bütçesi açık verdiğinde Padişahın özel fermanıyla, özel hazinesinden Devlet Hazinesine borç para verirdi. Padişahın özel gelir ve giderlerinin resmî bir teşkilât bünyesinde idare edilmesi

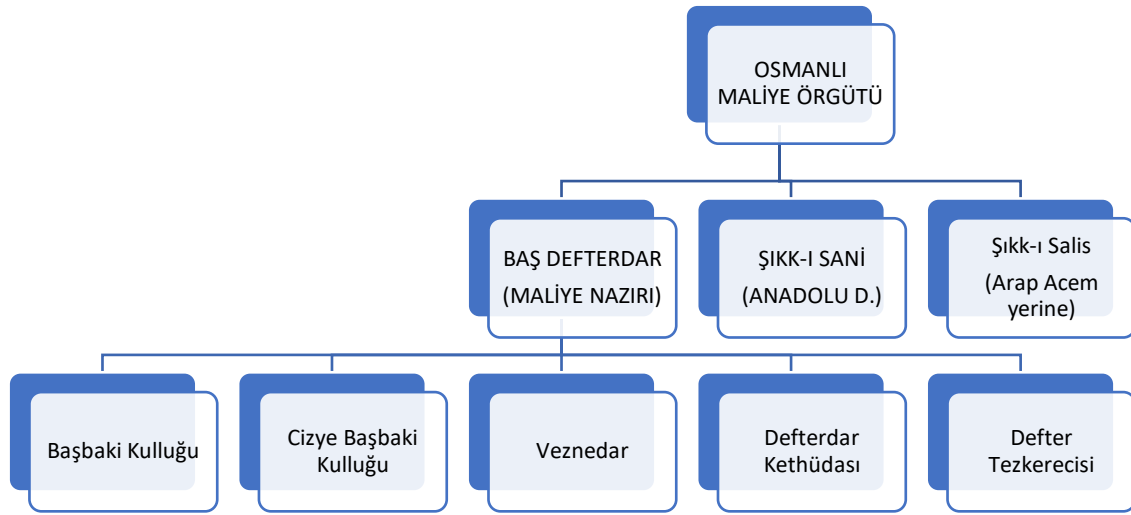
⁷ Osmanlı devletinde hazine denilince merkezi devlet hazinesi yani Hazine-i Amire anlaşılır. Devlet Hazinesi I. Murat döneminde kurulmuş ve III. Selim dönemine kadar tek hazine olarak varlığını sürdürmüştür. Merkeze intikal eden devlet gelirleri bu hazinede toplanır ve gerekli giderler buradan ödenirdi. Hazine-i Amirenin yöneticisi ve sorumlusu baş defterdardır.

⁸ Osmanlı padişahlarının altın ve gümüş olarak nakit parası ile mücevherlerinin saklandığı ve yönetildiği şahsi hazinedir. İç hazinenin, birincisi padişahın özel harcamalarına yönelik bir nevi örtülü ödenek, ikincisi politik ve mali konjoktüre bağlı olarak dış hazineye destek sağlama şeklinde iki görevi bulunmakta idi.

⁹ Haremeyn Hazinesi; Mekke ve Medine'deki kutsal emanetlerin saklanması, bakımı ve onarımı için tahsis edilmiş kaynaklardan oluşurdu.

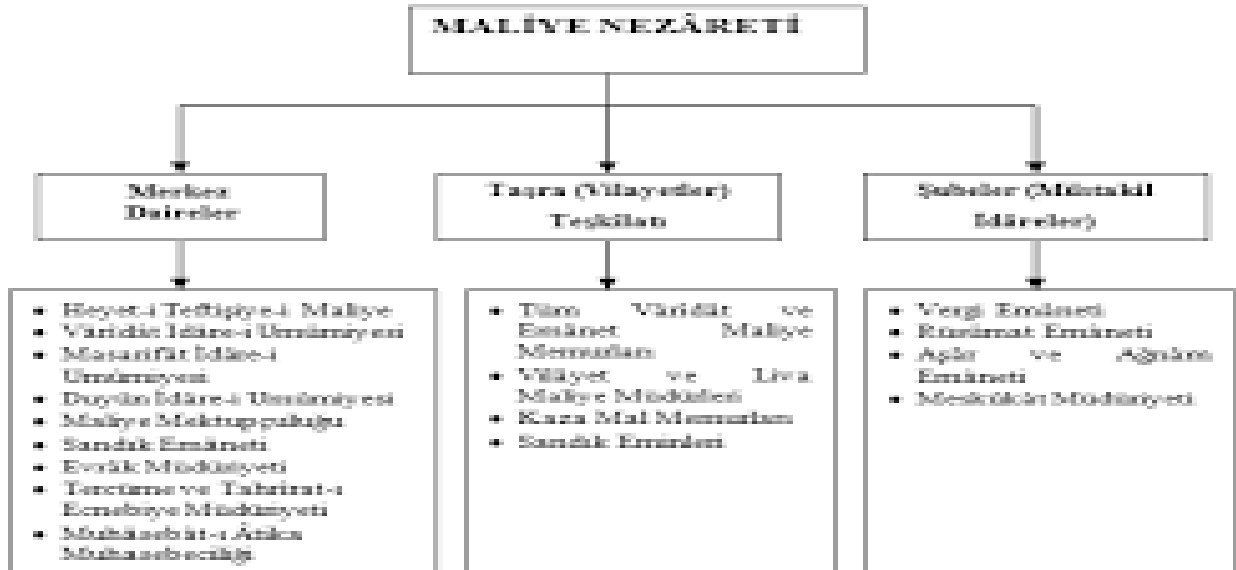
uygulamasıdır. **Ceyb-i Hümâyün** denen hazinenin Tanzimat'ın ilânından sonra belirli bir düzen altına alınması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu hazinenin başlıca gelirleri, haslar, evkaf-ı selatin (bazı sultan vakıflarının gelirleri, mukataa gelirleri, darphane faizleri ve hakkı, Mısır irsaliyyesi, hediyeler ve peşkeş para) gelirleridir. Giderleri ise harem aylıkları, çeşitli ihsanlar, bahşişler, sadakalar, fitreler, hediyeler vb. kalem giderlerdir. Bu hazineye tahsis edilen gelirlerin belli bir miktarı Padişah'a her ay teslim edilirdi (Keleş, 2022:14-17; Cezar, 1984:291-309). Hazine-i Hassa, en önemli fonksiyonlarından bir tanesi, savaş, afet, hastalık vb. durumlarda dış hazinenin parası yetiştirmediği durumlarda, Sadrazam'ın isteği üzerine iç hazineden ödünç para alınmasıdır. Hazine-i Hassa, **Hazine Kethüdasının** (Hazine Kahyası) sorumluluğu altında bulunan Padişah'ın özel hazinesini yönetmekle görevli olan kişiydi. Padişah ve sarayın giderlerinin karşılanması amacıyla kurulmuştu. Daha sonra Hazine-i Hassa Nazırlığı (Bakanlığı) kurularak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Padişahın özel gelir ve giderlerinden sorumlu Nazırlık olarak görevini yerine getirmiştir. İç Hazine 18. yüzyıldan sonra, Dış Hazineyi desteklemeyi bırakmış ve saray masraflarını dahi karşılayamaz bir duruma gelmiştir (Keleş, 2022:15).

Mukataa Hazinesi, "**Asakir-i Mansure**" masraflarından kaynaklanan ve ordunun ihtiyacı olan giderleri finanse eden bir hazineydi. Mukataalar üzerinden geldiği anlaşılmaktadır. Devlete ait bir arazi veya varidatın (gelirin) bir bedel karşılığında kiraya verilmesi veya geçici olarak devredilmesi ile elde edilen gelirdir. Mukataa gelirleri toplayan şahıslara nakit olarak verilmezdi. Bunun yapılması yerine Divan-I Hümayuna aktarılması gerçekleştirilmekte idi. Miri arazi sisteminin uygulandığı her toprak parçasında devletin nakit para gereksiniminin karşılanması gayesi doğrultusunda "**Mukataa Usulünden**" yararlanılmış, Selçuklu döneminde Mukataa Sistemi uygulanmıştır. Kısaca, Mukataa Sistemi devlet hazinesine gelir kaynağı oluşturan önemli bir irat kalemidir. Bu işler için Mukataa Nezareti oluşturulmuştur. Asakir-i Mansure'ye tahsis olunmuş tüm gelirlerin yönetimi bu nazırlığa verilmiştir. 1828'de karar alınarak, zorunlu ve önemli düzenleme ve uygulamalara gidilmiştir; Mukataa Hazinesi'nin gelir ve giderleri her gün düzenli olarak "**Sergi Defterine**" işlenip, kayıt edilecektir. Her ay Divan-ı Hümayun'a durum arz edilecekti. Mukataa Nazırı, yıl sonunda da padişaha detaylı olarak maliye hesaplarıyla ilgili bir defter sunacaktı. Hazinenin durumu hakkında bütün gelir ve gider kalemlerinin detaylı dökümünü yaparak, padişaha bilgi ve sunum yapacaktı. Mukataa Hazinesi 1 Ağustos 1824 yılında "**Asakir-i Mansure-i Muhammediye Hazinesi**"ne dönüştürülmüştür. Bu hazineye "**Mansure Hazinesi**" denilmiştir. O dönemde ve II. Mahmut zamanında pek çok gelir kalemi bu hazineye aktarılmıştır (Keleş, 2022:15-16; Cezar, 1984:291-309).

Şekil 1. Osmanlı Maliye Teşkilatının Yapılanması

Kaynak: Keleş, 2022:22-23'deki tanımlamalardan yapılmıştır.

Günümüzdeki kullanımına göre, bütçe kavramı; bir devletin bir sonraki yılda hazinesine (Beytülmal) gireceği tahmin edilen gelirler ile muhtemel olarak yapılacak masrafların yer aldığı tahmini mali bilançodur (Saydam, 2017:365). Bütçe, devletin genellikle bir mali yılını kapsayan, gelirlerin tahsiline ve giderlerin ödenmesine izin veren bir kanun veya tasarruf olarak adlandırılır (Şener, 2021:743-745). Osmanlı İmparatorluğu'nun günümüze kadar gelebilmiş olan gelir-gider bilançolarının en eskisi 1475 yılına ait gelir-gider bilançosudur (İnalçık, 2020:89-90).

Şekil 2. Osmanlı Maliye Nezareti (Bakanlığı) Teşkilat Yapılanması

Kaynak: Erdoğan Öner, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare, Genişletilmiş II. Baskı, Ankara: T.C. Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, 2005, s.373'deki verilerden faydalanılarak oluşturulmuştur. Ayrıca bkz: Nakiboğlu, 2012:89'daki tablodan alınmıştır.

Tablo 1. 1475'te Cizye ve Başlıca Mukata'a'lar (Bin Düka Altını)

1475'TE CİZYE VE BAŞLICA MUKATA'A'LAR (BİN DÜKA ALTINI)			
RUMELİ		ANADOLU	
TÜRÜ	MİKTARI	TÜRÜ	MİKTARI
CİZYE	850	BATI ANADOLU RESİMLERİ (BACLARI) VE TUZLA GELİRLERİ	32
GELİBOLU VE İSTANBUL GEÇİŞ RESİMLERİ (BAC)	50	ALAIYE BACI VE ÖŞRÜ	12
İSTANBUL GÜMRÜK RESİMLERİ	70	ESKİ VE YENİ FOÇA CİZYESİ VE ŞAP GELİRLERİ	20
GELİBOLU GÜMRÜK RESİMLERİ	9	BURSA BACI VE İPEK GÜMRÜĞÜ RESİMLERİ	50
TUZLALAR	92	KASTAMONU GELİRLERİ VE ÖZELLİKLE BAKIR MADENİ GELİRLERİ	150
DARPHANELER (ALTIN SIKKELER)	3	TRABZON, AMASRA VE SAMSUN'UN GÜMRÜK RESİMLERİ	10
DARPHANELER (GÜMÜŞ SIKKELER)	120	KEFE GELİRLERİ	10
MADENLER	120	KARAMAN GELİRLERİ	35
ENEZ CİZYESİ VE TUZLASI	11	TUZLALAR	12
SELANİK TUZLASI	2,5		
EĞRİBOZ GELİRİ	12,5		
MORA GELİRİ	31,5		
AVLONYA GELİRİ	1,50		
TAHİL VERGİSİ	20		
SOFYA GELİRİ	1		
EDİRNE GELİRİ	12		
ÇİNGENELER	9		
HAMAMLAR	8		
ÇELTİKÇİLİK	15		
TOPLAM	1435	TOPLAM	331

Kaynak: İnalçık, 2020:64'deki tablodan alınmıştır.

Osmanlı Bütçe yapısını da ele aldığımızda merkezi otoritenin yaptığı harcamalar ile taşra teşkilatının yaptığı harcamalar ile bunlara karşılık olarak alınan vergiler Osmanlı bütçesini yorumlamakta bize yol gösterecektir. Aslında Osmanlı bütçe ve vergi yapısı eyaletlere göre çıkartılan kanunnameler sonucunda komplike bir yapıyı arz ediyordu. Bu itibarla, bütçe hesabını doğru bir şekilde yapmak mümkün değildi. Bu bütçelerde gelir bölümünde olanlar yalnızca padişah haslarını kapsamaktaydı. Gider bölümünde ise Kapıkulu Tersane gibi merkezdeki kimi kurumlarla ilgili giderler gösterilmekteydi. Öbür has, zeamet, tımarla, Vakıfların gelirleri eyaletten eyalete değişmekle birlikte tüm gelirlerin hemen hemen %50'sini oluşturduğundan bu bütçeler Osmanlı Devleti'nin gerçek gelir ve giderlerini göstermekten uzaktı. Bu Dirlik ve Vakıflar özel bütçelere yöneltildiğinden bunlara ilişkin rakamlar devlet bütçesinde çok ender (hatta hiç) gösterilmemekteydi. Bunun yanı sıra Padişahların kişisel gelir sayılan kimi gelirler (Hazine-i Hassa aktarılırdı) ve iç hazine gelirleri de bütçelerde Görülememekteydi. Osmanlı Devleti'nde taşra örgütü mali ve idari yönden Özerk birimler olarak kaldığından Merkez örgütü taşradan belli gelirleri almakla etmekteydi Bunlar ülkedeki padişah hastalarının gelirleri şeyi vergilerden doğruca merkeze gönderilen cizye, ağnam, tekalif-i divaniye denilen olağanüstü vergiler ve eyaletlerin kanunnamelerinde belirtilen ve merkeze gönderilen paylardan oluşmaktaydı.

Tablo 2. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1523-1710 Yıllarındaki Gelir-Gider Muvazenesi

Yıllar	GELİRLER			GİDERLER	
	Endeks	Nominal	Reel	Nominal	Reel
929-30/1523-4	100	116.888.385	116.88.385	118.783.849	118.783.849
973-4/1565-6	100	183.088.000	183.088.000	189.657.000	189.657.000
974-5/1566-7	93	348.544.150	324.703.730	221.532.453	206.379.630
1001 /1592-3	53	293.400.000	154.173.020	363.400.000	190.894.020
1017 /1608	44	503.691.446	225.530.870	599.191.446	264.723.370
1064-/1654	42	537.356.433	225.635.960	658.358.459	276.444.770
1077/1666-7	35	553.429.229	194.530.370	631.861.656	222.099.360
1099/1687-8	35	700.357.065	246.175.500	901.003.350	316.702.670
1103/1691-2	26	818.188.665	210.274.480	929.173.910	238.797.690
1108/1696-7	26	938.672.901	241.238.930	1.096.178.40	281.717.790
1116/1704-5	19	1.254.856.289	238.422.670	1.150.927.314	218.676.180
1122/1710-1	23	1.295.082.370	299.164.010	1.000.684.957	231.158.210

KAYNAK: H. Sahillioğlu; Osmanlı para tarihinde dünya para ve maden hareketlerinin yeri (1300-1750) ODTÜ Gelişme dergisi, 1978 özel sayısından ayrı basım tablo 10.8'den alınmıştır.

Ahmet Tabakoğlu'nun yaptığı hesaplamalara göre, gelir-gider kalemlerindeki reel değişim, giderlerin gelirlerden daha fazla arttığı sonucunu ortaya koymaktadır. Tabakoğlu'na göre, 1523-1748 yıllarını kapsayan 225 yıllık gelir-gider analizinde gelirler nominal olarak %1.410 ve reel olarak %325,8 oranında artarken, giderler ise, nominal olarak %1.440 ve reel olarak %332,5 oranında artmıştır. Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu döneminde gelirler ve giderler sürekli artış trendindedir. Buradaki artışta etkili olan unsurlar, savaşlar, göçler, hastalıklar, toprak kayıpları ve köylülerin topraklarını terk etmesi, ayaklanmalar, saray ve onun alt kesiminde lüks tüketim alışkanlıkları, ayanların aşırı güçlenmesi ve toprakların verimsiz olarak kullanımı sayılabilir (Buluş, 2022:80-81).

Tablo 3. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1687-1748 Yıllarındaki Gelir Tablosu

Yıllar	Gayri Safi Gelir	Safi Gelir
1099/1687-8	794.152.892	700.357.065
1102/1690-1	847.698.796	565.751.408
1103/1691-2	938.699.356	181.188.665
1104/1692-3	996.884.854	828.373.518
1104/1692-3	1.171.427.269	--
1105/1693-4	934.047.710	797.446.775
1106/1694-5	1.034.515.731	946.680.191
1108/1696-7	1.031.298.254	938.672.901
1110/1698-9	1.235.274.093	1.053.446.625
1110/1698-9	1.265.250.641	1.147.718.378
1110/1698-9	1.252.004.397	1.056.114.319
1112/1700-1	1.304.441.317	1.173.142.514
1112/1700-1	1.165.347.754	1.157.457.903
1113/1701-2	1.182.327.378	1.179.973.780
1114/1702-3	1.215.893.317.	1.213.176.608
1116/1704-5	1.251.642.225	1.254.856.289
1122/1710-1	1.300.916.655	1.295.082.370
1161/1748	1.648.953.780	--

KAYNAK: AHMET TABAKOĞLU;''17. VE 18. YÜZYIL OSMANLI BÜTÇELERİ'', Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi BARKAN'a Armağan, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., cilt:41, İstanbul 1985, s.403'den alınmıştır.

Osmanlı vergilerinin tarihi sürecini incelediğinizde şeri ve örfi olarak iki ana kısma ayrılmaktadır (Ateş, 1991:145; Uzunçarşılı, 1949:319). Tekalif-i şehriye şeriata bağlı yükümlerin miktarları **Akçe** olarak saptanmış olup, zamanla değişemiyordu. Buna karşı tekâlif-i örfiye ise, örf ve adetlere göre eski devlet ve beyliklerin geleneklerine dayandırılan **Resim**, **Harç** ve **Vergiler** de Kanunnameler uyarınca alınıyordu. Bunlar zamanda yeni çıkarılan kanunnamelerle değiştirilebiliyordu (Uzunçarşılı, 1949:319, Payzın, 1992:103-104). Tanzimat Döneminde günün Maliye Nazırı, Devleti Aliye'nin daha doğru bir ifade ile **Hazineye Celile-i Maliyenin** 1 yıllık gelir gider hesap durumunu içeren defterleri hazırlatır ve görüşülüp incelenmeleri için **Meclisi Valay-ı Ahkamı Adliyye**'ye sunar. Sunulan defterler "sergi defteridir". Nazırın hazırlattığı bir Hülasa Pusulası" hesap özeti ve bu defterleri eşlik etmektedir Ayrıca Maliye Nazırı, Meclisi Mebusana gönderilen belgelerin içeriğini aydınlatan Bir de "**takrir**" sunar ki bu Maliye Nazırının bütçe savunmasını oluşturan bir belge durumundadır. Meclisi Mebusanda sorulan hesaplarda Hazineyi Celile-İ Maliyenin 1 Muharrem 30 Zilhicce arasındaki 12 aylık gelir gider Dökümü yer alır. Buna göre bütçe bir sisteme ve düzene oturtulmuş oluyordu (Cezar, 1984:294-295). Kamu finansmanı açısından önemi açıkça görülen vergi gelirleri Tanzimatla, daha önce pek çok türü bulunan şer'i ve örfi tekalif yerine daha sade bir şekilde sokularak bütçelerde "doğrudan doğruya alınan tekalifi" ve "bilvasita alınan tekalif"

olarak sınıflandırılmıştır. Şer'i ve örfi tekalif ayrımı tamamıyla kalkmış, yerine Batılı devletlerin etkisiyle dolaysız ve dolaylı vergiler ayrımı almıştır (Şener, 1992:259-261; Ateş, 1991:144-146; Payzın, 1992:103-104). Tanzimatla başlayan bu vergi ayrımı Mustafa Kemal Atatürk döneminde de uygulanmaya devam etmiş ve halen de uygulanmaya devam etmektedir.

Vergi politikası, ekonomi politikasının devamıdır. Bu özellik, vergileme konusunda kendi başına önemli ekonomik sonuçlar yaratabilecek bir politikanın oluşmasını engeller. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik politikasızlık, hatta bağımlılık bu duruma sıkı sıkıya bağlı vergi düzeni yaratmıştır. Vergi, sadece devlet harcamalarını ve dış ülkelere olan borçlarını karşılayabilmek amacıyla alınmaktadır. Bir kısım verginin toplanması, Düyun-u Umumiye idaresine bırakılmıştır. Batılı devletler nereden daha rahat vergi alınabilecekse orasının vergilendirilmesini amaçlamışlardır. Bu bağlamda Devlet (hükümet) istediği vergileri koyamamakta, vergi gündeme geldiğinde Avrupalılar mali idareye istediği gibi müdahale etmektedir. Bu itibarla esaslı bir vergi (maliye) tespiti, toplanması ve düzenli vergi ödeyen mükellefin kayıt sistemi ve kontrol mekanizması modern anlamda bir maliye örgütünün oluşturulmadığını göstermektedir (Soylan, 1983:2796).

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi, tarım, ticaret ve sanayi (el sanatlarına dayalı) olmak üzere üç temel alan üzerine kurulmuştur. Tarım, ülkedeki büyük bir bölümün kaynağı olmuştur ve tarım ürünleri imparatorluğunun en önemli ihracat ürünleri arasında yer almıştır. Osmanlı döneminde, devlet gelirlerinin büyük bir kısmı tarım kesimi tarafından karşılanmakta idi. Tarım ürünleri üzerinden alınan (*aşar vergisi bütçenin üçte birini oluştururken*) ve sahip olunan hayvan başına alınan (*ağnam*) vergileri, Osmanlı hazine gelirleri içinde en önemli yeri tutmakta; bunlardan sonra gümrük vergileri ve daha sonra esnaf ve sanatkâr üzerinden alınan temettü vergileri gelmekte idi. Bu vergilerin toplam hazine gelirleri içindeki payları dönem içinde çok büyük bir değişiklik göstermezdi. Tanzimattan itibaren birçok kez gerçekleştirilen vergi reformları, daha çok vergilerin toplanma usullerine ilişkindir (Shaw, 1985:938). Osmanlının diğer mali kaynakları ise; cizye, ağnam vergileri ile maden, tuz ve emtia gümrük iltizamları (kesenekleri), duhan, harir, temettü, müskirat, emlak, tapu, damga resmi, pazar resimleri, istihlak resimleri ve vassal (bağlı) devletlerden alınan haraçlardan oluşmaktaydı (Şener, 1992:259-273; Eldem, 1994:83-99; Yücel, 2017:18). Bunlardan cizye vergisi, İslam hukukuna dayalı olarak gayrimüslimlerden yılda bir kez alınmakta ve bu suretle gayrimüslimlerin mal ve can güvenli, her türlü hakları devlet tarafından güvence altına alınmaktaydı. Baş vergisi olarak bilinen bu vergi türü 1855 yılında kaldırılmıştır (Yücel, 2017:18). 1873 yılında damga pulu kullanımı başlamıştır (Şener, 1992:266). Ancak, 17. ve 18.

yüzyıllarda merkezi yönetiminin gücünün azalması birçok yerde vergi toplama işlemlerinde denetimin yeterince yapılamaması sonucu tımar sisteminde giderek artan bozulmalar başlamıştır. Bunun sonucunda devletin en önemli gelir kaynaklarında azalmalar yaşanmış, bunun yerine alternatif sistem arayışlarına girilmiştir (Yücel, 2017:19). 1860-1876 yılları arasında bütçe gelirleri içerisinde en yüksek kalem olan %82 ila %93 oranında değişen vergilerden elde edilen gelirler, devletin tüm gelirleri içerisinde ilk sırada yer almıştır (Şener, 1992:266-267; Şener, 2021:744-749).

Osmanlı kentlerinde zanaat ve ticaret loncaları iktisadi hayatın temel taşlarıydı. Kent çarşısının her köşesinde bir lonca oluşur. Her loncada aynı mesleğe mensup (arastalar; üstü genellikle tonoz veya çatıyla örtülü bir sokağın iki yanında karşılıklı sıralanan ve aynı cins malları satan dükkânların meydana getirdiği çarşı) esnaf bir araya gelirdi. Kentler büyüdükçe, iş bölümü ve uzmanlaşma artar, buna bağlı olarak lonca sayısı artardı (Pamuk, 2014:53). Osmanlı'da sanayi olarak tanımlanacak iktisadi faaliyetler ise, 1000 yıllık geçmişi olan meslek, esnaf ve sanatkarların oluşturduğu örgüt olan “**Loncalar**” tarafından yürütülmekteydi. Ayrıca 18. Yüzyılda (1727'de) müslüman olan esnaf ile müslüman olmayan esnafın bir araya geldiği **gedikler**¹⁰ ile esnafın kurduğu vakıflar ile üretim yöntemini ve esnafın birlik olmasını sağlamışlardır. Hiçbir esnaf tek başına olamazdı, bir birliğe girmek zorundaydı. Zanaatkarlık derecesine ve niteliğine göre, meslek yapıları merkezden varoşa doğru dizilmiştir. Örneğin, caminin yanında kitapçılar, ciltçiler, deri eşya satıcıları, şehrin dışına doğru dokumacılar, marangozlar, çilingirler, bakırcılar, demirciler, sonra saraçlar ve eyerciler, kentin giriş noktasında ise tabakhane, boyahane ve çömlekçiler yer almıştır. Bu durum yüzyıllarca süren bir gelenektir (Mortan ve Küçükerman, 2011:78-79; Akdağ, 2017:510).

¹⁰ Gediklik, III.Ahmet, zamanında ortaya çıkan “aralık ve boşluk” anlamına gelmekle birlikte bir zanaat yapılanmasıdır. Esnafın bir atölyede zanaatını icra edebilmek için emeğini ortaya koyduğu araç ve gereçleri olan meslek yapılanmasıdır. Bu yapı, ekonomideki kırılganlığa bağlı olarak ve daralan ekonomik yapı sonucu Loncalarda meydana gelen katılışmayla ortaya çıkan bir yapıdır. Ekonomik daralmayla birlikte esnaf sayısı sınırlı tutulur. Aslında zamanla bu meslek teşkilatıda tarihe gömülür (Mortan ve Küçükerman, 2011:76-77).

Resim 1. Lonca ve Meslek Grupları Birliği

Kaynak: <https://ustabelgelendirme.com.tr/haberler/72-lonca-te%C5%9Fkilat%C4%B1>; erişim tarihi: 02.02.2023.

Lonca denilen bu örgütlerin kökeni “**Ahilik**” teşkilatına dayanmaktaydı. Ahilik teşkilatı¹¹ ilk dönemlerinde dericilikte kendini göstermiş zamanla faaliyetlerini 32 meslek kolunda 250 iş alanına kadar yaymıştır. Anadolu’da ilk Ahi Evran tarafından kurulan bu zanaat ve ticaret loncaları (örgütleri) Osmanlı kentlerinde iktisadi faaliyetlerin temel unsuru olmuşlardır. Toplum üzerinde de önemli siyasi ve sosyal işlev üstlenmişlerdir. Osmanlının yüksek vergi geliri sağladığı loncalar, faaliyetlerini aksatmadan sürdürebilmeleri için devlet tarafından desteklenmiş, işlemleri de denetime tabi tutulmuştur (Yücel, 2017:19-20; Akdağ, 2017:510). Başlıca sanayi dallarını ise; pamuklu, ipekli, tiftikli kumaş, halı, deri ve madeni eşya üretimleri teşkil etmekteydi. Osmanlının iktisadi yapısında önemli bir fonksiyona sahip olan loncalar, bu reform döneminde hızla gerilemeye başladılar (Türkdoğan, 1981:105-109; Akdağ, 2017:511-519).

¹¹ Ahilik teşkilatı, kurucusu olan Kırşehir esnaflarından Ahi Evran’dır (1171-1261). Ahilik için bir meslek ve zanaat sahibi olmak gerekir. Bir dönem ekonominin motorunu oluşturan esnaf ve sanatkâr birliğidir. Bu birlik gerekli olan elemanların yetiştirilmesi amacını güder. Ahilik teşkilatı aslında Moğol saldırılarına karşı kurulmuş, silah yapan sanatkârlar yetiştirilir. Aynı zamanda bir ahlak ve kurallar sinsilesine sahiptir. Bunlara uymak zorunludur. 13 yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıla kadar devam eder, sonra yerini aynı kapıdan müslüman ve müslüman olmayanların birlikte girdiği Lonca teşkilatına bırakır (Mortan ve Küçükerman, 2011:72-76).

Resim 2. Osmanlı'da Lonca ve Esnaf Birlikleri

Kaynak:<https://www.serenti.org/osmanlida-lonca-teskilati-ve-esnaflik/erişimtarihi: 02.02. 2023>.

Mamul mal ithalatının da hızla artması, bunlarla rekabet gücünden yoksun bulunmaları ile devletin yaptığı bazı düzenlemeler sonunda tekelci konumları da ortadan kalkınca yüzyılın sonlarına doğru lonca teşkilatları varlıklarını tamamen yitirdiler. İstanbul gibi yerde 250'den fazla lonca örgütlenmesinin 20-30 yıl içerisinde çöktüğünü o dönemin yazılarında görmek mümkündür (Sayar, 1986:359)¹².

Resim 3. Loncalar ve Meslek Birlikleri Çarşıları

Kaynak:<https://tarihteniz.wordpress.com/2017/12/31/osmanli-toplum-yapisi-ve-sivil-toplum/> erişim tarihi: 02.02.2023.

¹² “**Meslek öğrenmek** üzere bir ustanın yanına çırak olarak verilen çocuklar önce kalfalığa sonra da ustalığa terfi ettirilmiştir. Esnaf arasında en alt basamakta bulunan kimselere çırak denilirdi. Çırağın, ustasına itaat etmesi ve girdiği meslek dalının geleneklerine uyması şarttı. **Çırak**; mesleğinin inceliklerini öğrenmekle loncalar da çırağın okuma yazma ve **dinî** eğitimiyle ilgili tedbirleri almakla yükümlüydü. Ayrıca bu çıraklara alçak gönüllülük, sosyal dayanışma ve özveri gibi ahlaki eğitimler de verilirdi. Çıraklar, belli bir süre çalışıp mesleğinde ilerlediğini ispatladıktan sonra kalfalığa yükselirdi. **Kalfalar**; ustanın yanında üretime yardım eder ve çıraklara nezaret ederdi. Mesleğin inceliklerini öğrenen kalfanın yaptığı işler, lonca ustalarına gösterilir ve ustalığa geçiş törenle gerçekleştirilirdi. Ustalık; Esnaf içerisinde çıkılacak en yüksek basamak ustalıktı. Usta olabilmek için mesleğin inceliklerini öğrenmek yeterli olmayıp aynı zamanda gedik sahibi olunması gerekirdi. Gedik, **Osmanlılarda** esnafın bir mesleği yapabilme yetkisidir. Ustalar içerisinde mesleğinin inceliklerini en iyi bilen seçkinler grubuna ihtiyarlar ya da esnaf ihtiyarları denirdi. Bunlar gerek esnaf içerisinde gerekse devletle olan ilişkilerde ön plana çıkan kişilerdi. **Çarşılar**; şehir içinde alışverişin yapıldığı, her dönem canlı ve göz alıcı mekânlardır. Osmanlılarda çarşı, genellikle bedesten adı verilen kapalı mekânlardaki dükkanların etrafında toplanmıştır. Çeşitli eşyaların satıldığı veya saklandığı bedesten, kentin ticaret bölgesinin merkezî konumundadır.” (<https://www.osmanlidevletigen.net/osmanlida-mesleki-egitim-ve-meslek-gruplari/> erişim tarihi: 11.11.2023).

Nitekim kapitülasyonlar olgusunda bu politikaların önemli katkısı olmuş, bu da iktisadi yapının çökmesini ve Osmanlı Devleti'nin yarı sömürge durumuna düşmesini sağlayan etkenlerin başında yer almıştır. Bu politikalar doğrultusunda uygulanan vergilendirme sistemleriyle ihracata göre ithalat daha cazip kılınmıştır. Örneğin, 1847 yılında ithal edilen ürünlerden alınan vergi %5 iken, aynı dönemde yerli ürünlerden alınan vergi %12 hatta bazı ürünlerde %50'lere varmaktaydı (Mücek, 2019:51).

Tanzimat'tan önce, Osmanlı İmparatorluğu'nun vergilemesinde dikkat çeken konu, devletin vergileri toplayarak emrinde çalışanlara dağıtacak yerde, her memura yıllık maaşı tutarındaki vergi miktarını, kendisi için toplanması yetkisini vererek memur ile reaya arasında aracı olmak külfetinden kurtulmuş olmasıdır. Bütün devlet kurumlarının vergi işi ile doğrudan doğruya ilgilenmeleri, devletin hizmetinde çalışan memurların büyük bir kısmına hazineden nakit olarak maaş alacakları yerde, reaya'nın üzerinde bulunan vergilerden, bu memurların maaşlarının tahsis edilmesi kesin bir gelir gider muvazenesini belirlemek güçleşmektedir (Ateş, 1991:144-145; Akdağ, 1963:8). Çünkü bütün aşar ve vergilerin emanet suretiyle toplattırılması, ayrıca öşürçülerin hırsızlık kaçakçılık toplanan tahılların saklanarak, vaktinde ve zamanında satmak, devlet memurlarının yapabileceği bir şey olmadığından Tanzimat'tan önce mültezimlerin yaptıkları zulüm ve saldırıların olması gibi nedenlerden ötürü, Osmanlı bütçesinin ana mahiyeti belirlenememiştir. Bu konu hakkında Tanzimatın ilk 4 yılında Maliye Nazırı olan Safveti Paşa'da yakınmış ve emanet usulü ile yönetilmiş olan devlet maliyesinin gelir gider, kar ve zararının ne olduğunu bilmek şöyle dursun, kaç kuruş gelir geldiğini ortaya çıkarmak için bütün gücü ile çalışmış iken çıkaramamıştır (Mustafa Nuri Paşa, 1992:289).

Tanzimat Fermanı ile vergilerde de büyük değişiklikler görülmüştür. İltizam usulünün kaldırılacağı, verginin herkesin gelirine göre alınacağı, müsaderenin (el koyma) kaldırılacağı, Mart 1840'dan itibaren uygulamaya geçilmiştir, muhassıllık vergisi kişilerin mal-mülk sayımı yapılacak ve bir yıl sonunda belirli bir oranda (tahmini olarak %10) tek vergi verecekti. Ancak mal-mülk sayımının yapılamaması nedeniyle iki yıl sonunda bu vergi kaldırıldı. Tekrar İltizam sistemine dönüldü. Kişiler yerine topluluklardan (cemaatlerden) alınan Tekalif-i Örfüyye 1859 yılına kadar alınmış, daha sonra kaldırılmıştır. 1865 yılında vergi ve gelirlerin toplanmasına ilişkin umur-ı maliye nizamnamesi ile "**Tahsildarlar**" hakkında **nizamname** yayımlayarak yürürlüğe sokulmuştur. Vergilerin ve gelirlerin toplanması işini **tahsildarlar** yapacaktı ve **muhtarların** vergi hesaplarını denetleyecekti. Kendileri doğrudan doğruya para toplamayacaklardı. Vergi ödeyecek gücü olmayanların payına düşeni, diğerleri aralarında

bölüşüp karşılayacaklar, cami, kilise ve köy masrafı ihtiyat akçesi gibi adlarla bu vergiye ek yapılması kesinlikle yasaklanmaktaydı (Çadırcı, 1991:340-348; Akarlı, 1982:224-254).

3.2. Tanzimat Döneminde Alınan Vergi Kalemleri ve Oranları

1) Arazi ve Müsakafat Vergisi: Bu verginin konusu, Aşar alınan arazi ve bahçeler ile üzerinde bina bulunmayan arsalar, emlak denilen çiftlikler, arazi içindeki ahır, samanlık ve ambar gibi araziye bağlı yapılarda, yarıcı evlerinden alınan vergidir. Saptanan değer üzerinden binde 4 oranında alınıyordu. Ayrıca kiraya verilen bütün yapılardan yıllık geliri üzerinden % 4 oranında emlak vergisi ödenecekti (Çadırcı, 1991:346; Akarlı, 1982:227-241; Şener, 1992:259-275).

2) Temettü Vergisi: Bu vergi, herkesten kazancına göre alınan bir vergidir. Tüccar ve esnafın yıllık kazançları tahmin ve takdir edildikten sonra, başlangıçta %3 oranında alınmış, 1878'de %4'e çıkarılmıştır. Temettü Vergisi için, esnafa verilen tezkerelere, "**Ruhsatiye Tezkeresi**" denilmiş, vergi komisyonlarınca hazırlanarak esnaf kethüdası vasıtası ile ilgili vergi mükellefine verilmiş, böylece esnaf ödeyeceği vergi miktarını bilme olanağına sahip oluyordu. Yılda iki taksitle Mart ve Eylül aylarında alınırdı. Belirlenen sürede ödemeyenlerden %20 oranında zam yapılarak alınırdı (Çadırcı, 1991:346; Akarlı, 1982:242).

3) Ağnam Rüsümü: Bu vergi, tanzimat öncesinde de alınan bir vergi olup, Tanzimat döneminde de vergi oranlarında ve saptanmasında yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu verginin saptanmasında koyunun değeri, sütünden, yavrusundan, bölgelere göre değişen oranlar, hayvanın yapağından sağlanabilecek gelir göz önünde tutularak idare meclislerince saptanmış, ona göre alınmaya başlanmıştır. Yıllık belirlenen bedelin %10'unun Ağnam (hayvan) vergisi alınması uygun görülmüştür. Anadolu vilayetlerinin bir kısmında 30 kuruş, bir kısmında 20 kuruş, bir kısmında ise 15 kuruştur. Keçi ve koyun başına 1.5 kuruş ile 3 kuruş arasında zam yapılmıştır. 1857'de belirlenen bu vergiye 1871'de 20-40 para arasında ve değişik vilayetlerde zam yapılmıştır. (Çadırcı, 1991:346-347; Akarlı, 1982:227-231; Şener, 1992:262-263). Keçi, deve, domuz, manda vb. alınırdı.

4) Damga Resmi: Bu vergi, Osmanlı Hazinesi'nin önemli gelir kaynaklarının başında gelen Tanzimat öncesi dönemde de alınan eski bir vergi türüdür. Tekstil ve benzeri diğer ticaret mallarının kalite ve niteliğini belirleyen, aynı zamanda kaçak satışı önleyen, tetkik ve denetlemek için İhtisap Nezareti ve Nazırlıkları kurulmuş, Tanzimat dönemi ile bu verginin kapsamı genişletilerek, bütün resmi yazışmalarda kullanılacak kağıtların soğuk damgalı ve pullu olması zorunluluğu getirildi. 22 Mayıs 1845'te hazine adına bir damgalı resmi kâğıt

bastırılarak, şeri mahkemeler dışında, bütün resmi işlemlerde değişik değerdeki kağıtların kullanılması zorunluluğu getirildi. "Damgalı Varaka-i Sahiha" denilen bu kağıtlar kullanım amacına göre değerlendirilmişti. Buna göre, mukavele, akit, kefalet ve benzeri senetlerle, dilekçe kâğıdı 1 kuruşa satılırken, bir başka türü olan Battal dilekçe kağıtları 30 para idi. 2 Eylül 1861'de "Resmi Damga Nizamnamesi" yayınlanarak önemli düzenlemeler getirildi. 4 türlü damgalı dokuman kullanılmıştı ¹³(Çadırcı, 1991:347-348; Akarlı, 1982:240-244; Şener, 1992:265-266). Bu damga harçlarından alınan vergi oranı %0.9 ila %6.2 oranında değişmiştir.

5) Aşar Vergisi: Bu vergi, tarım ürünleri üzerinden alınan Osmanlı bütçesinin önemli gelir kaynağını oluşturmuştur. Tanzimat öncesinde arazinin verim kabiliyetine göre değişik oranlarda yapılan tahsilat, 19.yüzyıl başlarında, iltizam usulüyle toplanırdı. Osmanlı Maliyesi, devletin otoritesini ülkenin her köşesinde duyurmak isteyen bir yapılanmaya giderek, mültezimleri devreden çıkararak aşarın toplanmasını merkezileştirmeye çalıştılar. Bu amaçla Maliye, verginin toplanması için, geçici tahsildarlar istihdam edilerek, daha sonra tam zamanlı Maliye memurları eliyle tahsilat yapıldı (Akarlı, 1982:231-232; Şener, 1992:262-263). Aşar ya da Öşür kelime anlamı olarak, "**onda bir**" demek olup, tarımsal üründen bir pay biçiminde alınan öşürün ne oranda alınması da toprağın verimi, sulama koşulları, tarım biçimleri ve bölgesel örf ve adetlere göre büyük değişiklikler göstermektedir. Örneğin, Anadolu'da en çok rastlanan biçim; öşür sözünün de kaynağı olan, onda bir oranı idi. Uygulamada, çiftçiden ayrıca ürünün kırkta birisi kadarı, gazilerin atları için "**yem hakkı ya da salariye**" adıyla anılmakta olduğundan, ikisinin toplamı olan sekizde bir ürün oranı, Anadolu çiftçisinin ödemeye zorunlu olduğu gerçek aşar-öşür tutarıydı (Ateş, 1991:144-147; Akdağ, 1959:428).

¹³ 1873 yılında **Resm-i Damga Nizamnamesi** ile, damga resmi, nisbi ve maktu olarak ikiye ayrılmış ve tarife nizamnamenin sonuna eklenmiş, yeni düzenleme ile, Damga Resmi'nin tahsilinde ve tahakkukunda 3 ayrı gruba ayrılmıştır. **Birincisi;** Damgalı kâğıt, yani Varaka-i sahiha kullanılması, **İkincisi;** Kullanılan kağıtlara damga vurdurularak resmin verilmesi, **Üçüncüsü de** Kağıtların üzerine damga pulu yapıştırılmasıdır. 1861'de kurulan **Evrak-ı Sahiha Müdüriyeti**, 11 yıl süre ile bu nizamname'nin uygulanması konusunda Maliye Hazinesi'nde bir kalem oluşturulmuş, daha sonra 2 Aralık 1873'te yeni düzenlemeyle, maliye nezareti dışında, "**Rüsumat Emaneti'ne**" bu vergiyi toplama görevi verilmiştir. 1873'ten itibaren damga pulu kullanılmaya başlamıştır.

Tablo 4. Aşar (Öşür) ve Devlet Gelirlerinin Tarihi Süreçte Gelişimi (1848–1876)

YILLAR	ÖŞÜR GELİRLERİ		TOPLAM BÜTÇE GELİRLERİ	
	MİLYON KURUŞ	İNDEKS	MİLYON KURUŞ	İNDEKS
1848	194.8	100.0	775.2	100.0
1857	356.5	183.0	1.037.2	133.9
1862	405.9	208.4	1.321.3	170.4
1867	585.6	300.6	1.723.5	222.3
1871	664.5	341.1	1.827.7	235.8
1876	742.9	381.4	2.202.7	284.1

Kaynak: TEVFIK GÜRAN, (1992). "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler", 150.Yılında Tanzimat, Türk Tarih Kurumu Yay., Sayı:142, Ankara 1992, s.231'deki tablodan alınmıştır.

Yıllar itibariyle Aşar vergisinin gelirlerine baktığımızda, 1848 ila 1876 yılları arasında genel bütçe gelirlerinin yaklaşık olarak 3 kat artarken, bu 28 yıllık dönemde, Aşar vergisinin gelirleri de yaklaşık olarak 4 kat arttığı görülecektir. 1879-1904 yılları arasında Anadolu'da öşür gelirleri yaklaşık olarak %79 arttığı göz önüne alınırsa, 1848-1876 arasındaki artışın önemi daha çok ortaya çıkmaktadır. Bu dönemdeki Aşar'daki artışın nedeni, ürün artışından kaynaklandığını söylemek mümkün değildir. Tanzimat yönetimi, başlangıç yıllarında, kendi idaresi altındaki bölgelerin kapsamını genişletmesinin yanı sıra yukarıda da belirttiğimiz üzere denetim yapan ve mâli etkinliği arttıran bir karar mekanizmasının oluşturulması ve Osmanlı parasının değer kaybı (Güran, 1992:231-232) bunlara eklenebilir. Bununla birlikte, **çoğu yerde aynı olarak toplanan aşarın nakde (paraya) çevrilmesini, pazarlanmasını da devlet üzerine almak zorunda** kaldı. Oysa gerekli depolama ve taşıma imkanları bulunmadığından toplanan ürün en doğru zamanda, en doğru yerde piyasaya sürmek mümkün olmadı, bundan dolayı istenen aşar geliri maksimize edilememesi, düşük oranda kalması, ayrıca geçici ya da tam zamanlı tahsildarlar o dönemde büyük yolsuzluklara karışmaları hem merkezi yönetimde hem de halk üzerinde sıkıntı yarattı. Bunun üzerine, kısa bir süre sonra tekrar iltizam usulüne geri dönüldü. Babıali aşar işlerini merkezileştirmek amacıyla ayrıntılı pek çok yönetmelik ve nizamnameler çıkarttı. Bir yandan da örnek seçilen bölgelerde aşar yerine nakdi bir arazi vergisine geçmek düşüncesiyle, toprak ölçümüne, verimlilik saptanmasına ve kadastrolaşmaya girişildi (Akarlı, 1982:231-232; Şener, 1992:262-263). Verginin oranının belirlenmesi amacıyla, 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunun'da belirtildiği üzere şöyleydi: "Aşarın, Tanzimat-ı Hayriye icra olunan yerlerde alel-umum lâfzi mânâsına mutabık olarak müsaveten "**onda bir**" olmasına, ittifak-ı ârâ" ile kararlaştırılmıştır (Palamut, 1987:70-71) Bazı

bölgelerde aşarın alınma durumu şöyleydi; Rumeli'de 1/8 olan nisbet, Basra ve Halep'te 1/3 ila 1/2 arasında oynuyordu (Palamut, 1987:70).

6) Bedeller (Cizyeler): Bu gelir kaynağı, Islahat Fermanı'nın ilanından (1856) sonra cizye yerine müslüman olmayanlardan askerlik hizmetinden muaf tutulmaları karşılığında, "**Bedel-i Askeri**" adı altında bir vergi alındı (Çadırcı, 1991:347; Şener, 1992:262). Her yıl Mart'tan itibaren dağıtımının yapıp, toplanması kararlaştırıldı. Bu vergi yürürlüğe girmeden önce, gayrimüslim tebaadan alınan "cizye" adlı bir vergi yürürlükteydi¹⁴. Bu vergiyi Tımarlı sipahiler toplamaz, doğrudan Maliye'nin görevlisi olan **Cizyedarlar** vasıtasıyla toplanırdı. Cizyedarlar, gayrimüslim tebaadan olmayan özel memurlardı. Toplanan vergi doğrudan devlet hazinesine girerdi. Gayrimüslim erkek hane reislerinden alınan ve baş vergisi özelliği gösteren bu yükümlülüğün nedeni; gayrimüslimlerin askerlik görevi yapmamalarıdır. Cizye miktarı, mükellefin mâli durumuna göre farklılaştırılmıştır. Mükellefler, üst, evsat (orta halli), edna (fakir) olarak 3 sınıfa ayrılmıştır. Kadın, çocuk, sakat, yaşlı ve ruhban kesiminden bu vergi alınmazdı (Özyüksel, 1997:107-108; Şener, 1992:262). Cizye vergisi, devleti en çok uğraştıran vergiydi. Osmanlı kent kesiminde yaşayan başta Ermeni, Rum ve Yahudiler olmak üzere tüm gayrimüslim kesimden alınıyordu. Tanzimattan önce, II. Mahmut (1808–1839) döneminde bu verginin dağıtım ve toplanması konusunda bazı düzenlemeler yapılmıştır. 1827 yılında alınan cizye miktarı şöyleydi; üst kesim mükellef (adam başına) 36 kuruş, evsat (orta kesim) 18 kuruş ve edna denilen fakirlerden ise 9 kuruş cizye alınmıştı. Ayrıca evrak için, üstten 12 kuruş, evsattan 9 kuruş, ednadan ise 6 kuruş kâğıt bedeli alınmıştır (Özyüksel, 1997:107-108; Çadırcı, 1991:328-329) 1830'da nüfus sayımı yapılmasıyla, gayrimüslim tebaanın miktarı belirlendi. 1834'te yapılan bir değişiklikte, bir komisyon oluşturulacaktı, resmi memurlar yanında, gayrimüslim cemaatin üyeleri de bu komisyonda yer almış, bu komisyon haftanın belirli günlerinde toplanarak, cizye mükellefi kişiler buraya gelerek vergilerini ödeyecekti (Çadırcı, 1991:329) Tahsilatta meydana gelen azalmalar ve cemaatlerin şikayetlerinin artması üzerine

¹⁴ "Cizye, Osmanlı'nın en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Şer'î vergilerden olan cizye, İslâm hukukuna göre fert başına alınan şahsî bir mükellefiyet olarak görülmüş, zimmiler üzerine konulan himâye ve güvenlik vergisi şeklinde adlandırılmıştır. Müslüman olmayan azınlıkların yetişkin erkeklerinden (kendileriyle bir bakıma vatandaşlık sözleşmesi yapılan) alınmaktaydı. Bu vergi, belli bir işi olmayan (yava) gayr-ı müslimlerden "yava cizyesi" adı altında alınırdı. Rahipler, baliğ olmayan çocuklar, devlet hizmetinde bulunan aileler, iş yapamaz durumda olanlar cizyeden muaf tutulurdu. Müslümanlar fethettikleri yerde idarî sistemi değiştirmeyip olduğu gibi bırakıp, o devletin vergi gelirlerini de onların cizyeleri sayıyordu. Bu bakımdan yine ilk zamanlarda cizye ile haraç birlikte görülmüş, sonraları ise, haraç mülk vergisi, cizye de şahsî vergi olarak birbirinden ayrılmıştır. Cizye, bölgelere göre hane hesabı üzerinden alınmaktaydı ve miktarı her bölgede eşitti. 1689-91 yıllarında sadarete bulunan Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa bir cizye reformu yaparak, ilk devirlerde olduğu gibi cizyeyi herkesin mâli durumuna göre alâ (yüksek), evsat (orta) ve ednâ (aşağı) olmak üzere üç sınıfa ayırdı." (Halaçoğlu, 1991:58; Mustafa Nuri Paşa, 1992:132).

1842 yılı başlarında yapılan düzenlemelerle verginin miktarlarında ayarlamalar yapılmış, ama buna rağmen gayrimüslim tebaaya yaranılmamıştır. Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Avrupa devletlerinin baskısı sonucu Müslüman ve Hıristiyan tebaa arasındaki eşitlik sorunu, özellikle, Islahat Fermanı ile bu durumun belirtilmesi, gayrimüslim tebaa'nın da askerlik hizmetine tabi tutulması ve cizye'nin kaldırılmasını gündeme getirmiş, durumdan hem Müslüman kesim hem de gayrimüslim tebaa'da rahatsız olmuş, sonuçta cizye, "**Bedel-İ Askeri**" olarak yalnızca isim değiştirmiştir (Özyüksel, 1997:107-108; Çadırcı, 1991:328-329; Şener, 1992:262; Engin, 2019:54-56). Bedel-i Askeri vergisinin genel bütçe gelirleri içerisindeki oranı yıllar itibariyle şöyleydi: 1860/1861 yıllarında %5.33 iken, 1864/65 döneminde %4.29 olarak gerçekleşmiş, 1869/1870'de %4.50 tekrar bir artış olmuş, 1875/1876 yıllarında %3.80'e düşmüştür (Şener, 1992:272-274'deki tablodan hesaplanmıştır). 1880/1881 döneminde %2.9'a gerilemiştir. 1884/1885'de %3.40, olurken, 1889/1890 döneminde ise %4.50'ye çıkmıştır. 1909/1910'da %5.10'a çıkmış ve 1915/1916 döneminde ise %2.9'a gerilemiştir (Akarlı, 1982:254'deki tablo üzerinden hesaplanmıştır). "**Tarik-i Bedel Nakdisi**" diye yol, köprü, vb. yapımı için kişilerden alınan bir baş vergisi olup, 1869'dan itibaren yol yapımı, halk için zorunlu bir mükellefiyet arz etmiş, yılda 4 gün çalışma mecburiyeti getirilmişti. Bu hizmeti bedel ödeyerek yerine getirenlerden alınan paraya "**Yol Bedel-i Nakdisi**" denilmiştir (Çadırcı, 1991:347).

7) Avarız ve Nüzül Vergisi: Arıza kelimesinin çoğulu olan Avarız kelimesinden de anlaşılacağı üzere, daha çok devletin olağanüstü koşullarında aldığı bir vergi tipi¹⁵. Bu vergi, düzenli bir vergi olmayıp, ülkenin savaş ve benzeri durumlarda çıkartılan bir gelirdi. Ordu savaş için sınır boylarına doğru yürüyüşe geçmesine müteakiben avarız vergilerinin konması için önemli bir nedendi. Bunun yanında, savaş durumunda ordunun sefere çıkarken konakladığı yerlerde çoğunlukla un, arpa, tahıl ürünleri şeklinde ki belirli bir miktar ürünün sağlanıp, hazır bulundurulması yükümlülüğü, "**Nüzül Bedeli**" adını alırdı. Ayrıca, "**Sürsat Bedeli**" ise reayanın gerektiğinde askeri birliklere; yem, yiyecek ve yakacak maddeleri gibi malları, merkezce (hazine tarafından) belirlenen bir fiyat üzerinden satma zorunluluğunu içeren bir bedeldi. Ordunun beslenmesi için gerekli yiyecek ve yakacak maddeleri nüzül ve sürsat

¹⁵ Avâriz vergileri şahıslar üzerine konmaz, avâriz hanesi denen birimler üzerine konurdu. Muaf olanlar çıktıktan soma geri kalan köy veya mahalle nüfusu tespit edilip belirli sayıda gerçek hane bir avâriz hanesi sayılarak köyün veya mahallenin kaç avâriz hanesi olduğu belirlenirdi. Böylece kazaların avâriz hanelerini gösteren defterler hazırlanırdı. Avânz yükümlüleri köyde ise toprağa, şehirde ise geçimim sağlayacak sürekli bir işe sahip nüfustu. Derbenci, köprücü, menzilci v.s. gibi geri hizmetle mükellef olanlar avâriz vergisinden muaf tutulurdu. Ayrıca savaş alanı olan yerler ahalisi de tahribata mukabil bu vergiden muafıtlar (Barkan, 1949:13-15; Halaçoğlu, 1991:57).

bedelleri ile karşılanamazsa, devlet reaya'yı piyasa fiyatı üzerinden ordu'ya mal satması zorunluluğuna, "iştirâ bedeli" deniyordu (Barkan, 1949:13-19; Halaçoğlu, 1991:57; Özyüksel, 1997:108; Çadircı, 1991:145; Ateş, 1991:144-146; Şener, 1992:262). Başlangıçta olağanüstü durumlarda toplanan avâriz-i divaniyye, tekâlifi örfiyye veya avâriz adı verilen vergilerin, 16. yüzyıldan sonra devletin nakit gereksinmelerinin giderek artmasıyla, olağanüstü niteliğini kaybederek, 19. yüzyıla gelindiğinde her yıl düzenli olarak toplanan bir vergiye dönüşmüştü (Barkan, 1949:13-19; Özyüksel, 1997:108; Çadircı, 1991:145; Ateş, 1991:144-146). Avâriz ya da Avâriz-ı divaniyye, merkez tarafından tarh ve tahsil edildiği için özelliği vardır ve devletin vergi yükünü ayarlayabileceği bir araç niteliğindedir. Dolayısıyla bu verginin geliri doğrudan devlet hazinesine girerdi. Bu verginin toplanması, doğrudan hükümetçe görevlendirilen mübaşirler vasıtasıyla olurdu. Kente ya da kırsal kesimde olsun, bu verginin belirlenmesinde, her hane bir (Avarız Hanesi) olarak kabul edilir, bunun üzerinden vergi mükellefi olarak kabul edilirdi. Vergi İdaresi, üç ila on haneyi bütün olarak kabul eder, vergiler bu birim üzerine tarh edilirdi (Barkan, 1949:13-19; Çadircı, 1991:145; Özyüksel, 1997:108; Ateş, 1991:145-146). Bu geleneksel vergi, Tanzimatın ilanına kadar ayırım yapılmaksızın alınan Avarız vergisi, münhasıran devlet eliyle, tımarlı sipahilere verilmeden, divanın teklif ve kararı ile padişahın fermanı ile toplanan örfi bir vergi kalemiydi başlıca vergilerdendi. Avarız ve nüzül vergisine, Tanzimatın ilanından hemen önce %100'ü aşan oranlarda zam yapılmıştı. Örneğin, 1806 yılında Ankara Sancağı'nda, merkez ve kasabalar dahil 520.5 avarız hanesi vardı. Toplam 50870.5 kuruş avarız ile 50 kuruş mübaşiriye alınmıştı. 1839'da Ankara merkez ve kasabalarında 520.5 avarız hanesi'nden 11.741 kuruş avarız-nüzül ve 100 kuruş'ta mübaşiriye alınmıştı (Çadircı; 1991:145-146).

8) İhtisap Rüsümü: Kent merkezlerinde, pazar ve panayır yerlerinde satılan mallardan çeşitli adlarla alınan vergilerin bütününe genel olarak "**İhtisap Rüsümü**" deniliyordu. Damga, ölçü ve tartılardan alınan vergilerle, pazar bacı, dükkân yevmiyesi gibi adlarla toplanan vergiler bu gruba giriyordu (Çadircı; 1991:131-144). II. Mahmut'un (1808–1839) padişahlığı döneminde, 1826 yılında İstanbul'da İhtisap Ağalığı kurulduktan sonra, yeni bir düzenleme yapılmış, geleneksel ihtisap vergileri dışında "**İhtisap Rüsümü**" adlı yeni bir vergi konulmuştur. Bu vergiler, **Asakir-i Mansure-i Muhammediye** giderlerine karşılık olarak, tüccar ve zanaatkârlar dahil şehir ve kasabalarda faaliyette bulunan bütün iş kollarını kapsayan ve kentten kente esnafın ödeme gücüne göre değişen oranlarda saptanıp toplanan **bir vergidir**. 1827 yılında kentlerdeki bütün iş yerleri sayılarak her birinin vereceği günlük ihtisap rüsümü saptanarak kayda geçirilmişti. İhtisap Nazırı, Kadı, esnaf Kethüdaları ve ileri gelenlerin mahkemede bir

araya gelerek her esnaf grubunun ödeyecekleri günlük ihtisap vergisini belirlemişlerdir. 1827 yılında ihtisap vergisi vesilesiyle, Tokat'ta 62, Ankara'da 72, Bursa'da 130 iş kolu belirlemişlerdir. Tanzimat'ın ilanından sonra da bir süre daha alınan ihtisap vergisi, birçok yakınmalara ve yolsuzluklara neden olmuş, Şam'da çıkan isyanın nedenlerinden birisi de bu verginin doğurduğu tepki olarak kayıtlara geçmiştir (Çadircı; 1991:131-144).

9) Harçlar: Tanzimat dönemi boyunca kurumsal gelişmelere uygun, çeşitli mahkemelerde veya kira kontratları ve tapu işlemlerinden alınmak üzere değişik düzenlemeler yapılmıştır (Şener, 1992:266)¹⁶. Kadıların altı ayda bir düzenlenen vergi dağıtım defterlerine "**Tevzi defterlerine**", "**Harc-i defter ve imza**" adı altında toplam giderlerden kuruş başına birer para almaları. Yine küçük yaşta varis bırakarak ölenlerin çocukları için atanan vasilerden dolayı "**veraset hücceti harcı**" alınmakta idi. Ayrıca, Kadıların "**Harcı imza**" olarak her kuruştan bir para; yöre işleri ile devlet işleri için verilen ilâmlardan harç almaları, yine tevzi defterlerinde "**Harc-ı ilâm ve hademe-i mahkeme ücreti**" adıyla akçe eklendiği bilinmektedir. Şer'i mahkemelerde elde edilecek gelirin %20'si kâtip ve muhızrlara verilmek üzere naib (hâkim) tarafından idare meclislerine verilecek, orada bölüştürülecek, alacakları harçlar, ilâm ve hüccet bedelleri de yeniden Tanzimat döneminde belirlenmiş oluyordu. Esnaf kethüdaları ile ulaştırma ve haberleşmede görevli olan menzilcilerle, kiracıbaşılar, yaptıkları masrafları kayda geçiriyorlardı. Bu resmi işlemler bittikten sonra ve genel toplam yapıldıktan sonra kural gereği her kuruş için bir para hesabı ile "**Harc-i İmza**" (İmza için ödenecek para) ile katibiye ve diğer ücretler (kâğıt bedeli vb.) eklenmekte idi (Çadircı, 1991:82-83,159-168).

Resmi dairelerce alınan harçların Osmanlı gelir bütçesi içerisindeki oranını yıllar itibariyle incelediğimizde; 1868/69 döneminde genel bütçe geliri içinde %0,62 iken, 1875/76 döneminde %2,1 olmuş, 1884/85 döneminde %3,0'a yükselmiş, 1888/89 döneminde %5,1'e kadar çıkmış, 1905/1906 yıllarında en yüksek seviyeye ulaşmış %6,2 olmuş ve 1915/1916 yıllarında ise %4,7'ye gerilemiştir (Şener, 1992:272-275; Akarlı, 1982:231-232).

1839'da ilan olunan ve vergilerin ıslahı ile ilgili önemli hükümler ihtiva eden Tanzimat Fermanı'nda her ne kadar "**Bütçe**" kelimesine yer verilmemiş ise de o tarihten itibaren başlayan yenilikler meyanında bütçe ile ilgili iki- üç ferman çıkarılmıştır. Fakat Türkiye'de Bütçenin asıl kanuni dayanağı ancak 1876 tarihli Anayasa (Kanun- esasisi) ile ortaya koyulmuştur (Feyzioğlu, 1994:2). Bu Anayasa ile yaklaşık 12 madde Umuru Maliye ile alakalıdır. Böylece

¹⁶ Harçlar, özel hizmet karşılığı olarak resmî kurumlarca alınan bir bedeldir. Harç bir hizmet karşılığı olması, hizmetten yararlandıktan alınırken, vergi ise mecburi ve belirli bir karşılık söz konusu değildir. Devletin adalet, ticaret, sanayi, kira, tapu, noter gibi hizmetlerden alınan bedeldir (Şener, 1992:266).

vergi ve bütçe kavramı sağlam dayanağa oturmuş oluyordu. Gelir ve gider kalemleri Kanun (Muvazene-i Umumiye kanunu) desteği ile bir sisteme bağlanmıştır (Şakar, 1989:297-298). Ne var ki, bu Anayasa ilan edildiği yıldan ancak 33 yıllık bir gecikme ile, 1908 yılında İkinci Meşrutiyetle uygulanmaya girmiş ve ülkemiz bugünkü anlamda ilk bütçesine 1909 yılında kavuşmuştur (FeYZioğlu, 1994:2).

Tablo 5. Olağan Bütçe Gelirlerinin Bileşimi ve Yüzdesi (1860-1876)

YILLAR	GELİRLER TOPLAMI KURUŞ	%	VERGİ RESİM VE HARÇLAR KURUŞ	%	MAKTU GELİRLER KURUŞ	%	ÇEŞİTLİ GELİRLER KURUŞ	%
1276(1860/1861)	1.200.067.485	100	1.117.197.869	93.09	46.787.000	3.89	34.057.616	2.83
1277(1861/1862)	1.221.184.169	100	1.140.338.956	93.37	46.847.000	3.83	33.998.213	2.78
1278(1862/1863)	1.661.021.147	100	1.447.809.980	88.96	46.787.000	2.81	136.424.167	8.21
1279(1863/1864)	1.505.269.835	100	1.347.792.883	89.53	46.787.000	3.10	110.689.952	7.35
1280(1864/1865)	1.621.095.459	100	1.422.611.948	87.75	46.772.400	2.88	151.711.111	9.35
1282(1866/1867)	1.597.993.883	100	1.352.465.197	84.63	81.772.400	5.11	163.756.286	10.24
1284(1868/1869)	1.712.839.500	100	1.477.631.000	86.26	81.772.000	4.77	153.436.500	8.95
1285(1869/1870)	1.678.989.500	100	1.432.131.000	85.29	81.772.000	4.87	165.086.500	9.83
1287(1871/1872)	1.920.081.500	100	1.655.979.500	86.24	81.772.000	4.25	182.330.000	9.49
1288(1872/1873)	2.063.721.000	100	1.705.305.000	82.63	81.772.000	3.96	276.644.000	13.40
1289(1873/1874)	2.109.927.500	100	1.813.211.500	85.793	81.772.000	3.87	214.944.000	10.18
1290(1874/1875)	2.480.742.000	100	2.160.907.500	87.10	81.772.000	3.29	238.062.500	9.59
1291(1875/1876)	2.388.294.000	100	2.099.764.000	87.91	81.772.000	3.42	206.758.000	8.65

Kaynak: Akarlı, (1982):254'deki tablodan alınmıştır.

Tablo 6. Osmanlı Bütçelerine Göre Aşar ve Ağnam Gelirlerinin Yıllık Değerleri (1874-1916)

BÜTÇE YILLARI	BÜTÇE YILLARI ARASINDAKİ SÜRE (YIL)	TOPLAM GELİRLER		AŞAR VE AĞNAM GELİRLERİ			AŞAR GELİRLERİ			AĞNAM GELİRLERİ		
		1000 OSMANLI LİRASI (ALTIN)	ARTIŞ YÜZDESİ	1000 OSMANLI LİRASI (ALTIN)	TOPLAM GELİRLERİN YÜZDESİ	ARTIŞ YÜZDESİ	1000 OSMANLI LİRASI (ALTIN)	TOPLAM GELİRLERİN YÜZDESİ	ARTIŞ YÜZDESİ	1000 OSMANLI LİRASI (ALTIN)	TOPLAM GELİRLERİN YÜZDESİ	ARTIŞ YÜZDESİ
1290(1874-75)	1	24807		12510	50,4		10335	41,7		2175	8,8	
1291(1875-76)		2383	-3,7	12425	52,0	-0,7	10405	43,6	0,7	2020	8,5	-7,1
1290-91TOPLAM	1	48690	-3,7	24935	51,2	-0,7	20740	42,6	0,7	4195	8,6	-7,1
ORTALAMA		24345	-3,7	12468		-0,7	10370		0,7	2098		-7,1
1295(1879-80)	4	14286	-40,2	6935	48,5	-44,2	5535	38,7	-46,8	1400	10,0	-30,7
1296(1880-81)	1	16156	13,1	6650	41,2	-4,1	5000	31,0	-9,7	1650	10,2	17,9
1299(1883-84)	3	16355	1,2	5952	36,4	-10,5	4345	26,6	-13,1	1607	9,8	-2,6
1300(1884-85)	1	15769	-3,6	5688	36,1	-4,4	3913	24,8	-9,9	1775	11,3	10,4
1303(1887-88)	3	17514	11,1	6058	34,6	6,5	4168	23,8	6,5	1890	10,8	6,5
1304(1888-89)	1	18092	3,3	6143	34,0	1,4	4323	23,9	3,7	1820	10,0	-3,7
1305(1889-90)	1	17940	-0,8	5987	33,4	-2,5	4200	23,4	-2,8	1787	10,0	-1,8
1306(1890-91)	1	17767	-1,0	6166	34,7	3,0	4400	24,8	4,8	1766	9,9	-1,2
1308-10(1892-95)	4	18928	6,5	6277	33,2	1,8	4539	24,0	3,2	1738	9,2	-1,6
1312(1896-97)	2	18291	-3,4	5874	32,1	-6,4	4060	22,2	-10,6	1814	9,9	4,4
1313(1897-98)	1	18511	1,2	6244	33,7	6,3	4306	23,3	6,1	1938	10,5	6,8
1316(1900-01)	3	19946	7,8	6668	33,4	6,8	4653	23,3	8,1	2015	10,1	4,0
1317(1901-02)	1	19634	-1,6	6991	35,6	4,8	5020	25,6	7,9	1971	10,0	-2,2
1320(1904-05)	3	20258	3,2	6803	33,6	2,7	4895	24,2	-2,5	1908	9,4	-3,2
1321(1905-06)	1	20240	-0,1	6727	33,2	1,1	4931	24,4	0,7	1796	8,9	-5,9
1291-1321TOPLAM	30	535766		191635	35,8		138692		-54,4	52943		-2,9
ORTALAMA		17856		6388			4623	25,9	-1,8	1765	9,9	-0,1
1325(1909-10)	4	25079	23,9	7591	30,3	12,8	5794	23,1	17,5	1797	7,2	0,1
1326(1910-11)	1	26015	3,7	8543	32,8	12,5	6747	25,9	16,4	1796	6,9	-0,1
1327(1911-12)	1	28477	9,5	8832	31,0	3,4	6886	24,2	2,1	1946	6,8	8,4
1330(1914-15)	3	31890	10,2	9615	30,2	8,9	7518	23,6	9,2	2097	6,6	7,8
1331(1915-16)	1	26836	-15,8	7020	26,2	-27,0	5400	20,1	-28,2	1620	6,0	-22,8
1321-1331	10	277314	31,5	83604	30,2	10,6	64763		17,0	18841		
TOPLAM		27731	3,2	8360		1,1	6476	23,4	1,7	1884	6,8	-7,3
1290-1331TOPLAM		861770	24,5	300174	34,8	-27,8	224195		-36,7	75979		-16,6
ORTALAMA		205/8	0,6	7147		-0,7	5338	26,0	-0,9	1809	8,8	-0,4
1331TOPLAM												
ORTALAMA												
YILLIK ARTIŞ												

Kaynak: Akarlı, (1982):254'deki tablodan alınmıştır.

Tanzimatın getirdiği temel konulardan biri de her türlü devlet gelirlerinin doğrudan doğruya devlet hazinesine girip her türlü giderlerine devlet hazinesinden ödenmesi konusu idi. **Saltanat-ı Seniyye'nin** en başlı gelirlerinden olan, Haslar Öşürleri, Miri Mukataalar ve Zeamet Tımar ve Malikane Mukataaları, Voyvodalık, Ocaklık ve Vakıflar adları ile bölünmüş olduğundan, Hassı Hümayun Darphane-i Amireden ve Miri Mukataalar, hazine tarafından

valilere ve mültezimlere iltizama verilir. Ötekilerinde sahipleri tarafından öşrü alınır ya da mülteziime verilirlerdi (Mustafa Nuri Paşa, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, 1992:288-291).

Tanzimat'la birlikte vergi konusu ve toplanması konusunda önemli değişiklikler getirilmişti, verginin konduğu şeylerden, valiler ve mutasarrıflar, **hazariye** ve **seferiye vergileri** dağıtma listelerini onayladıkları için, kadınlara verilen imza harcı ve gelip giden mübaşiriye masrafları ve konuk evleri giderleri gibi şeyler, toptan kaldırıldı. Ayrıca, büyük küçük tüm memurlara maaş bağlandığı için, yaptıkları masrafları, kendi maaşlarından ödemek ve hiçbir kimseden bir akçe ve bir dane isteyemeyecek veya alamayacaktı, bu durum Tanzimatın ön koşullarından biri idi. Bununla birlikte her kazada merkezi otoriteyi temsil eden, vergi toplanması konusunda yetkili tahsildarlar atanmıştı, bunların maaşı hazineden gelen parayla ödeniyordu. Hükümet konağı, köprü, yol ve kaldırım gibi şeylerin yapım, onarım giderleri ve menzil hane giderlerinin, devletin hazinesinden ödenmesi, sancaklarda ve kazalarda emlak ve arazi durumunu belirlemek için kadastro işlemleri yapılmış, sınıflandırma yapılarak, ayrı ayrı vergiler bağlanıp, vergi yükümlülüklerine salındı. Tacirlerin tahmin edilen kârlarının belirlenerek, ödeyecekleri temettü vergileri karara bağlanmıştır (Mustafa Nuri Paşa, 1992:290-291).

II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) Osmanlı bütçesi 4 aşamalı bir süreçte hazırlanırdı. **Birinci aşamada**, devlet daireleri bir sonraki mali yıl için nakit ihtiyaçlarının bir dökümünü yapardı. Bununla birlikte devlet gelirlerini toplayan daireler vilayetlerden gelen ön bilgiler ve önceki yılın gerçekleşen net vergi gelirleri karşılaştırılarak toplanabilecek meblağ hakkında tahminlerini hazırlardı. **İkinci aşamada**, kurulan özel bir maliye komisyonu ile dairelerden gelen bilgiler istekler ve tahminler karşılaştırılır gerekli görülen düzeltme kısıntı arttırma ve ayarlamaları yaparak gelecek yılın harcamaları ve gelirleri hakkında geçici bir ön-bütçe hazırlanırdı. **Üçüncü aşamada**, ön-bütçe heyet-i vükelada 'da ele alınır, eğer bir açık varsa açığın nasıl kapatılacağı hangi dairelerin giderlerinden tasarruf edilip kısıntı yapılacağı yoğun tartışmalar sonucunda karara bağlanırdı. **Son aşamada**, ortaya çıkan taslak bütçe onayı alınmak üzere Sultan'a sunulurdu. Sultan taslak bütçeyi ya aynen kabul eder ya da üstünde belli değişikliklerin yapılması isteği ile sadrazama iade ederdi. Sultan, bütçeyi mutlaka önce bir danışmanlarına incelettirirdi. Son sözü daima Sultan söylerdi (Akarlı, 1982:227-228).

Abdülhamit döneminde her yıl için, iki bütçe hazırlanırdı. Bunlardan birine "adi" yani olağan bütçe, ötekine de "fevk a-lâde" yani olağandışı bütçe denirdi. Devletin bilinen, alışagelmiş gelir ve giderleri âdi bütçe içinde düzenlenirken, beklenmedik, alışılmadık, yani olağandışı ihtiyaçları da fevkalade bütçe çerçevesinde karşılanmaya çalışılırdı. Savaş, iç ayaklanma, afet benzeri durumlarda, şu ek malî kaynaklara başvurulurdu (Akarlı, 1982:228-229).

- a. "İane" denilen geçici bir vergilerle sağlanan yardımlar, örneğin, "İane-i Askeriyye" vergisi
- b. Padişahın özel gelirlerinden oluşan Hazine-i Hassa'dan aktarılan kaynaklar,
- c. Olağan bütçeden yapılan tasarruflar ve kesintiler yoluyla oluşturulan kaynaklar,
- d. Bir sonraki yılın vergi gelirini kaynak göstererek, belli bir iskontoyla yapılan iç borçlanma yoluyla sağlanan kaynaklar,
- e. Piyasadan geçerli faiz hadleri üzerinden yapılan iç ve dış borçlanma yoluyla sağlanan kaynaklar, (Akarlı, 1982:228-229)
- f. Avâız denilen, olağanüstü vergiler toplanarak, ordunun askeri ve nevale ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayan vergi kaynaklarındandı. Örneğin, Cizye vergisi, bedel-i askeriye vergisi bunlara örnek verilebilir.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Tanzimat'la önemli bir vergi reformu yapılmış, 1868'de getirilen vilayet sistemi ile, iltizam görev ve düzenlemesi merkezi hükümetten alınarak, bölge hakkında daha geniş bilgiye ve bölge üzerinde daha büyük denetim gücüne sahip olması umulan valiliklere devredilmiştir (Kirmanoğlu, 1994:56; ayrıca bkz: Stanford Shaw, 1985: s.938) Bununla birlikte, İltizam usulü geniş makyasta kullanıldı. Yeni vergilerde masrafları karşılamaya yetmeyince, yabancı devletlerden borç alınma yoluna gidildi. Yüksek faizle bu borçları veren Avrupa devletleri (Düyun-u Umumiye İdaresi vasıtasıyla) aynı zamanda Türkiye'de sermaye yatırımı ve ticaret konusunda özel imtiyazlar elde ettiler. Bu yeni imtiyazlar, kapitülasyonlarla verilen ve devlet içinde yeni bir devlet yaratacak mahiyette olan eski imtiyazlara eklendi (Karpas, 1996:85) Yerli bir üretim yoktu, ya da rekabet edemeyecek hale gelmişti. Yabancı devletler ticaret antlaşmalarıyla ve verilen kapitüler haklarla dış ticaret üzerine vergi konmasını da engelliyorlardı.

Batı etkisi altında gelişen Osmanlı vergileri içerisinde Tanzimat öncesine ait geleneksel vergilerin devam eden ağırlığı, vergi tahsil usullerinde iyileşmenin sağlanamayışı ve özellikle tüm çabalara rağmen İltizam usulünün kaldırılamayışı, bölgelerin ve kişilerin eşit vergilendirilmesi ilkesinin gerçekleşmeyişi, toplumsal ve kurumsal yapının gösterdiği direnmelerin, yabancıların sahip olduğu vergi ayrıcalıklarıysa, dış siyasi ve ekonomik baskıların bir uzantısıdır (Şener, 1992:270).

Tanzimat Fermanı ile başlayan, II. Abdülhamit (1876-1909) dönemi ve II. Meşrutiyetle devam eden Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık 80 yıllık bütçe muvazenesi incelendiğinde, bazı

temel özellikler göze çarpmaktadır (Mustafa Nuri Paşa, 1992:303-304; Akarlı, 1982:228-229; Şener, 2021:743-749):

1) Savaş, iç ayaklanma ve benzeri durumlarda bütçe gelir-gider dengesinde, giderler, gelirlerin çok üstüne çıkmıştır. Tabii ki buna sebep, vergiler ya toplanmamış ya da savaş ve askeri harcamaların miktarı artmıştır. Örneğin 1293'te (1878-79'da) Osmanlı-Rus Harbi hem Balkanlar'da hem de Kafkasya'da yapılan Savaşın getirdiği fatura şöyleydi; 1879-80 döneminde Osmanlı Devleti'nin geliri, 14,2 milyon Osmanlı altını idi, aynı dönemde toplam açık, yani gelir-gider açık farkına, olağanüstü bütçe açığının da eklenmesiyle elde edilen toplam açık miktarı, 9,1 milyon altındı.

2) Eşya ve mal fiyatlarında görülen artış, ancak bu artış parada meydana gelen emisyon artışından dolayı değil, doğal artışlardan meydana gelen fiyat artışları bütçede bir şişme yaratmıştır. Örneğin, tahıl fiyatlarının artması, öşür gelirlerini de arttırmıştı.

3) Osmanlı vergi gelirlerinin %75'lik bölümü dolaysız vergi denilen, aşar, ağnam, canavar resimleri, bedel-i askeri gibi gelirlerle karşılanırdı. Bu vergi geliri toplam gelirin, yaklaşık olarak %70-80'ini oluşturuyordu.

4) Bütün vergilerin hasılatında artış görülürken, düzensiz vergilerin hasılatı azalmıştır.

5) Devletin "miri hazinesi" ve "iç hazine" adlarını taşıyan iki hazinesi vardı. Sürekli giderler ve cari harcamalar hükmünde olan asker ulûfeleri ile bazı dağınık giderler, mirî hazinesinden ödenirdi. Fazla kalan gelirler, "iç hazine" denen "Enderun-u Hümayun Hazinesi" konmaktadır, savaşlar yapıldığında ya da önemli büyük giderlerin olduğu durumlarda, gerekli para oradan çıkarılıp ödenirdi.

6) 1854 yılında Osmanlı-Rus Savaşı (Kırım Harbi) için, tarihinde ilk kez dışarıdan, dış borç istikrazına başvurulmuş olması, bütçe açıklarının devamlı olarak bu yolla kapatılmaya uğraşılması, neticede devletin iflasa sürüklendiğini, 1881'de Muharrem Kararnamesi ile, Düyun-u Umumiye İdaresi'ni kabul etmek durumunda kalması, Osmanlı Bütçesi'nde ve gelirler üzerinde söz sahibi olması ve bu durumun Cumhuriyet dönemine kadar fiili olarak devam etmesidir. Osmanlı Bütçesi'nin dış güdümlü ve ekonomik yapının da tamamen açık-pazar şeklinde, liberal iktisat politikalarının uygulandığı bir sistemdi. Kapitülasyonların ve iktisatta Laisser Faire denen iktisadi liberalizmin, bu dönemde, Osmanlı iktisat sistemine damgasını vurmuştur.

- 7) Fiyatlarda elastikiyete 1865'lerde geçilmesine rağmen, o dönemin yöneticileri, "narh" yoluyla, fiyat denetimi ve belirlenmesi usulü, bütçede nisbi bir artış meydana getirdi.
- 8) Osmanlı parasında meydana gelen değer kaybı, daha sonra kesilen ve aşırı dereceye vardırılan bakır paraların çıkarılması, emisyon hacminin genişlemesi, bütçede de bir nisbi artış yaratmıştır.
- 9) Tanzimat döneminin makro ekonomik profili böyle özetlenebilir, ayrıca devlet çok büyük bir iktisadi kriz içerisindeydi. Osmanlı tarihinde ilk kez dışarıdan borç alınan bir dönemdir. Bütçe genel olarak, vergi hasılatı itibariyle devamlı artış gösterirken, bu yeterli olmamış, dış istikrazlara başvurulmuş, savaş ve iç ayaklanmalar, imparatorluktan kopan bölgeler, vergi gelirlerinin yeterince artmasına imkân sağlamamış, tam tersine azalmasında etken olmuştur.

Tablo 7. Osmanlı Devleti'nin Bütçe ve Gümrük Geliri (1849-1919)

BÜTÇE YILI	Bütçe Geliri		Gümrük Geliri		Gümrük Geliri/ Bütçe Geliri %	Dış Ticaret Hacmi Mily. £
	Kuruş	£	Kuruş	£		
1849/50	710 000 000	6.454.545	79.687.070	724.428	11.22	14.7
1850/51	702 129 312	6.382.993	73.855.623	671.415	10.52	16.7
1851/52	714 400 000	6.494.545	70.000.000	636.364	9.80	17.5
1852/53	772 971 628	7.027.014	-	-	-	20.6
1853/54	757 459 670	6.885.997	-	-	-	21.1
1856/57	888 053 500	8.073.213	-	-	-	30.9
1857/58	1.042.945.000	9.481.318	157.079.500	1.427.995	15.06	22.0
1858/59	1 133 301 500	11.333.014	192.019.500	1.745.632	16.94	21.7
1859/60	1 161 376 000	10.557.963	201.066.500	1.827.877	17.31	21.0
1860/61	1 200 067 485	10.909.704	165.046.135	1.500.419	13.77	24.8
1861/62	1 221 184 160	11.101.674	165.227.700	1.502.070	13.53	24.2
1862/63	1 661 021 246	15.100.193	282.999.068	2.572.719	17.04	26.7
1863/64	1 505 269 835	13.684.271	250.000.000	2.272.727	16.61	33.3
1864/65	1 621 110 059	14.737.364	213.000.000	1.936.636	13.14	36.6
1865/66	1 525 582 781	13.868.934	379.314.703	3.448.315	24.86	35.0
1866/67	1 558 566 500	14.168.786	192.011.911	1.745.563	12.32	35.9
1867/68	1 597 993 883	14.527.217	218.940.500	1.815.864	12.70	34.7
1868/69	1 825 868 500	16.598.804	199.742.500	1.815.864	12.94	42.6
1869/70	1 775 144 500	16.137.677	197.242.500	1.793.114	11.11	42.9
1870/71	1 839 481 000	16.722.554	207.693.000	1.888.118	11.29	39.9
1871/72	1 920 081 500	17.455.286	215.140.000	1.955.818	11.20	42.1
1872/73	2 063 721 000	18.761.100	215.140.500	1.955.823	10.42	43.4
1873/74	2 109 927 500	19.181.159	225.000.000	2.045.454	10.66	41.6
1874/75	2 480 742 000	22.552.200	207.500.000	1.886.364	8.36	44.4
1875/76	2 388 294 000	21.711.763	207.500.000	1.886.364	8.68	41.1
1876/77	2 202 747 000	20.024.972	187.132.000	1.701.200	8.49	42.7
1877/78	2 007 096 500	18.246.331	179.594.000	1.632.673	8.95	33.8
1879/80	1 428 582 000	12.987.109	160.000.000	1.454.545	11.20	33.9
1880/81	1 615 584 000	14.687.127	180.000.000	1.636.364	11.14	30.1
1881/82	1 594 250 600	14.493.187	172.492.000	1.568.109	10.82	30.5
1882/83	1 505 904 000	13.690.036	187.440.000	1.704.000	12.45	31.2
1883/84	1 635 498 500	14.868.168	260.082.000	2.364.382	15.90	31.6
1884/85	1 576 903 000	14.335.481	255.307.000	2.320.973	16.19	31.7
1887/88	1 757 382 152	15.976.201	201.423.600	1.831.124	11.10	30.6
1888/89	1 813 759 759	16.488.725	205.000.000	1.863.636	11.30	29.2
1889/90	1 779 545 700	16.177.688	197.000.000	1.790.909	11.07	34.8
1890/91	1 776 742 432	16.152.203	202.460.000	1.840.545	11.39	36.5
1891/92	1 792 235 939	16.293.053	217.700.000	1.979.091	12.28	36.1
1892/93	1 837 183 691	16.701.669	225.700.000	2.051.818	12.28	38.5
1893/94	1 829 989 845	16.727.180	230.000.000	2.090.909	12.57	37.0
1894/95	1 865 663 127	16.960.573	220.000.000	2.000.000	12.00	36.2
1895/96	1 832 588 445	16.659.894	220.000.000	2.000.000	12.00	34.5
1896/97	1 829 105 250	16.628.229	195.800.000	1.780.000	10.70	33.9
1897/98	1 851 132 599	16.828.478	200.000.000	1.818.182	10.80	37.6
1898/99	1 812 658 436	16.478.713	200.000.000	1.818.182	11.03	37.1
1899/00	1 882 932 299	17.117.566	227.500.000	2.068.182	14.74	35.6
1900/01	1 961 228 045	17.829.345	265.500.000	2.413.636	13.54	37.9
1901/02	1 943 470 439	17.667.913	191.870.000	1.744.273	9.87	42.0
1902/03	1 976 396 505	17.967.241	208.000.000	1.890.909	10.52	41.8
1903/04	2 006 237 228	18.238.520	216.528.219	1.968.438	10.79	44.1
1904/05	2 025 817 794	18.416.525	213.000.000	1.936.364	10.51	49.9
1905/06	2 229 131 079	20.264.828	274.000.000	2.490.909	12.29	50.2
1906/07	2 290 492 108	20.822.655	335.624.000	3.051.127	14.65	56.9
1908/09	2 364 954 844	21.499.589	379.362.313	3.448.748	16.04	41.9
1909/10	2 507 896 200	22.799.056	394.624.400	3.587.494	15.73	59.8
1910/11	2 601 510 100	23.650.092	421.775.200?	3.837.320	16.21	65.2
1911/12	2 847 739 100	25.888.537	470.042.500?	4.273.114	16.50	67.5
1912/13	3 051 415 854	27.740.144	500.000.000?	4.545.454	16.38	62.8
1913/14	2.938.000.000	26.709.091	-	-	-	57.7
1914/15	3 260 699 078	29.642.719	500.000.000?	4.545.454	15.33	34.8
1915/16	2 683 643 808	24.396.762	444.000.000?	4.026.364	16.54	8.4
1916/17	2 501 257 228	22.738.702	31.500.000?	2.831.818	12.45	20.4
1917/18	2 358 416 598	21.440.151	254.100.000?	2.310.000	10.77	26.4
1918/19	3 402 869 800	30.935.180	208.400.000?	1.894.545	6.12	32.9

Kaynak: Ekinci, 2008:215'deki tablodan alınmıştır.

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması, sanayideki çöküşün ve dış ticarete bağımlılığın tavan yaptığı mihenk noktasını oluşturur. 19. yüzyılın ortaları Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya pazarları için hammadde üretiminde uzmanlaştığı hatta tekel olduğu, buna mukabil yabancı ülkelerin satış yaptığı için en büyük pazarlardan olan, mamül ve ara malların ithal edildiği dünyanın en büyük bağımlı ekonomisi haline gelmiş durumdaydı. Tezgâh sanayinin çöküşü ve meslek teşkilatlarının kapanması gibi önemli sonuçlar doğurmuştur (Ortaylı, 2020:443-444, Mücek, 2019:46-47; Kongar, 2015:344-345). Bu dönemin bir sonucu olarak, açılan birçok fabrikanın (atölyenin) kapanmasıdır. Birkaç fabrika devlet yardımı ve Padişahın himmetleriyle ömrü uzun oldu. Bunlardan Paşabahçe porselen, Hereke kumaş ve halı, Feshane ve darphane sayılabilmektedir. Ankara, Amasya, Bursa, Halep, Şam, Tırnova, İşkodra, Edirne, Selanik, Kütahya, Kastamonu gibi el sanayi merkezleri (lonca teşkilatları) tamamen söndü (bu arada işsizlik önemli oranda arttı, ürünler aşırı pahalandı), Halıcılık merkezleri Uşak, İzmit ve Isparta'da ciddi üretimde düşmeler görüldü. Tanzimat Fermanı iltizam sistemini kaldırmakta, angarya gibi mükellefiyetleri yok etmekte, ayanlara da bazı vergi yükleri getirmekteydi. Köprü-yol bakımı-sulama sistemlerini koruyan **derbentçilerden** vergi muafiyeti kaldırılmıştır. Tanzimat sonuç olarak, ciddi vergi yükü getirirken, enflasyon ve paranın değer kaybı yüzünden halkta büyük bir fakirleşme, işsizlik, ayaklanma-asayiş sorunu ve gayri memnun bir zümreyi yaratmıştır. Bu arada devlet ciddi bir borçlanma sürecine girmiştir. Artık gelirler giderleri karşılayamaz hale gelmiştir (Güran, 1992:235-237; Ortaylı, 2020:443-446). Ayrıca bu dönemde Amerika kıtasından ithal edilen altın ve gümüşün Avrupa kıtasının her yerinde bol miktarda olması sonucunda, fiyatlar hızla yükselmiş, bu gelişmelerin Osmanlı ekonomisine yansımaları bütçe açığının ortaya çıkması şeklinde olmuştur. Bu durum paranın değerinin düşürülmesi (tağşiş-devalüasyon) sonucunu ortaya çıkartmış, paradaki değer kaybı enflasyonist etkiyi ortaya çıkartmış, fiyatlar aşırı pahalalmış, aynı madeni paranın birkaç farklı değeri meydana gelmiştir (İnalçık, 1996a:162-168; Pamuk, 2017:181-206; Mücek, 2019:47). Osmanlıda 15. yüzyıldan 1. Dünya Savaşına kadar ki süreçte enflasyon (fiyat artışları) 300 kat artmıştır. Bu da yılda ortalama %1,3'lük bir artışın meydana geldiğini göstermektedir (Pamuk, 2007:119). Osmanlı'da en büyük tağşiş ve enflasyon süreci II. Mahmud (1808-1839) döneminde ortaya çıkmıştır (Pamuk, 2007:144; Pamuk, 2008:103-106). Bu fiyat artışları genelde gıda ürünleri ve hammaddelerle sınırlıdır. 1489 ila 1700 yılları arasında gram gümüş cinsinden fiyatların artışı %20 civarındadır (Pamuk, 2017:118)¹⁷. Aslında akçe 1489-1585

¹⁷ Erdem'e göre tağşiş uygulaması hem maliyet hem de birtakım kazançlar getirmekteydi; "II. Mahmut döneminde başvuru olan tağşiş uygulamalarının devlete ek gelir sağlamasına karşılık, beraberinde getirdiği önemli maliyetler de vardı. Çünkü, genellikle; Tağşişler sonrasında paranın satın alma gücü azalır ve ulusal paraya güvensizlik başlar. Nominal para arzında aşırı bir artış olacağından, fiyatlar yükselir. Halkın ulusal paraya güveni sarsılınca, mübadelelerinde yabancı para kullanımını

yılları arasında istikrarlı bir durum sergilemiştir. Ancak, bu dönemde fiyatlar %79,97 artmıştır. 1586'dan sonra fiyatlardaki yüksek artış parada tağışın olmasına ve istikrarın son bulmasına neden olmuştur (Pamuk, 2017:118-126).

Tablo 8. Osmanlı, İngiliz ve Fransız Karşılıklı Ekonomik Analizi (1838-1875)

1838 Ticaret Antlaşmasının İmzalandığı Yılda Bütçe Gelir- Gideri, Dış Ticaret Hacmi, İç ve Dış Borçlar (Milyon İngiliz Sterlini)			
Göstergeler	İngiltere	Fransa	Osmanlı İmparatorluğu
Bütçe Gelirleri	51	44,7	5.117.373
Bütçe Giderleri	50,2	45,5	5.155.218
Dış Ticaret Hacmi	140,5	61,8	10,60
Gümrük Gelirleri	23,5	4,040	7
İç ve Dış Borçlar	762,8	146,5	Dış Borç Yoktur
Kırım Savaşının Başlangıcındaki Ekonomik Durum (1853) (Milyon İngiliz Sterlini)			
Göstergeler	İngiltere	Fransa	Osmanlı İmparatorluğu
Bütçe Gelirleri	54,4	61	7,0
Bütçe Giderleri	51,2	61,9	7,20
Dış Ticaret Hacmi	365,2	124,8	24,90
Gümrük Gelirleri	20,9	4,970	0,7
İç ve Dış Borçlar	771,3	223,1	Dış Borç Yoktur
Osmanlı Devleti'nin Borçlandığı Buhran Yılları (1863-1864) (Milyon İngiliz Sterlini)			
Göstergeler	İngiltere	Fransa	Osmanlı İmparatorluğu
Bütçe Gelirleri	70,1	103,4	13,7
Bütçe Giderleri	72,8	105,2	13,50
Dış Ticaret Hacmi	496	218,1	36,60
Gümrük Gelirleri	22,4	6,200	2,3
İç ve Dış Borçlar	790	483	52,4
Osmanlı Devleti'nin İflas Ettiği 1875 Yılındaki Durumu (Milyon İngiliz Sterlini)			
Göstergeler	İngiltere	Fransa	Osmanlı İmparatorluğu
Bütçe Gelirleri	77,1	107,7	21,7
Bütçe Giderleri	76,6	104,9	26,30
Dış Ticaret Hacmi	632	296,4	41,10
Gümrük Gelirleri	20,2	11,5	1,9
İç ve Dış Borçlar	766	936,1	135,2

Kaynak: Ekinci, 2008:199-200'deki tablolardan alınmıştır. Not: 1840 sonrası için döviz kurları dolaysız kotasyon durumu; 1 £ = 1.10 Osmanlı Lirası, 4.80 ABD doları, 25 Fransız Frangıdır. Bu dönemde 1 Osmanlı Lirası = 22.7 Fransız Frangıdır.

tercih etmeye başlar; yani, para ikamesi ortaya çıkar ki bu durum ilgili ülkeye ek para transferi anlamına gelir. Vergi gelirleri reel olarak azalacağından bütçe dengeleri bozulur. - Düşük ayarlı sikkeleri taklit etmek daha kolay olduğu için, para kalpazanlığı artar. Böylece devletin tağıştan beklediği ek gelirin bir kısmı, bazı kalpazanlarca paylaşılmış olur. Ulusal para biriminin geleceğine dair belirsizlik, kamu iç borçlanmasında risk primini artırır. Dolayısıyla, kamu finansmanında iç borçlanma iyice güçleşir ve maliyeti artar. Toplumun çeşitli sosyal ve ekonomik katmanlarından gelen muhalefet artar ve hatta kitlesel isyanlara dönüşebilir.” (Erdem, 2006:18).

Yukarıdaki tabloda Osmanlı İmparatorluğu'nu iktisadi ve siyasi anlamda bir sömürge durumuna düşüren iki devlet (İngiltere ve Fransa) ile Osmanlı'nın iktisadi bünyelerinin görünümü verilmiştir. 1838 döneminde Ticaret Anlaşması döneminde İngiltere bütçe fazlalığı verirken, Fransa ve Osmanlı ekonomisi bütçe açığı vermektedir. İngiliz ekonomisi, Fransız ekonomisine göre daha fazla dış ticaret yaptığı görülürken, iç ve dış borç durumuna göre 762,8 milyon Sterlin iken, Fransızlarda ise, bu rakam 146,5 milyon Sterlindir. Osmanlı'nın 1838 ve 1853 dönemlerinde dış borcu yoktur. 1863-1864 Buhran yıllarında Osmanlı ilk kez borçlanmaktadır. İngiliz ekonomisi tarihinin en büyük borç batağına düşmüş, borç stoku 790 milyon Sterlin olmuştur. Bunun yanında Fransız ekonomisi 10 yıl içinde borç stoku ikiye katlanmış, 483 milyon Sterlin olmuştur. Osmanlı'nın borcu 10 yıl içinde (ilk kez) 52,4 milyon Sterlin olmuştur. 1863-1864 döneminde Osmanlı ekonomisi 0,2 milyon Sterlin bütçe fazlalığı vermektedir. Osmanlı, özellikle Kırım Harbi'nin (1854-56) vuku bulmasından itibaren Osmanlı Devlet bütçeleri her sene açık ciddi açıklar vermiş ve bu açıklar daima dış istikrazlarla karşılanmıştır. Bütçe öyle bir hal almıştır ki, gerçekleşen borçların faiz ve itfa masraflarının bütçe içindeki oranı, yıldan yıla artış göstermiş, Cihan Harbi öncesinde, toplam gelirin 1/3 'üne ve vergi tahsilat gelirinin de %40'ına kadar yükselmişti (Eldem,1994:83). Osmanlı Dış Ticaret bilançosundaki açığını karşılayabilmek için, 1850'ye kadar altın ve gümüş olarak, 1854 'den sonra ise Avrupa Metropol Bankalarından yapılan borçlanmalarla kapatılabilmektedir. Böylece Osmanlı Devleti'nin serbest dış ticaret yolu ile Batılı Endüstri Ülkelerine olan mevcut bağımlılığına mali bağımlılık eklenmiştir. 1854'te ilk dış borcun alınmasından sonra, bunu yeni borçlar izlemiştir. Gitgide borçlar kartopu gibi büyümüş ve önceki borçların anapara ve faizleri yeni dış borçlanmaları zorunlu kılmıştır. Bunu fırsat bilen Batılı (emperyalist) Ülkeler, her borç antlaşmasından sonra bir dizi ekonomik ayrıcalık koparmanın yolunu bulmuşlardır (Arslan, 1993:4; Pamuk, 1998:206). Bu fasit daireden kurtulmanın çaresi, devletin gelirlerini, harcamaları karşılayacak seviyesine getirmekle mümkün olabileceken, bu yolda ciddi bir teşebbüse gidilmediğinden, bütçe açıkları müzmin ve alışılmış bir hal almıştı. Devlet bugünkü anlamıyla vergiler yoluyla, ticaret kesimine, sanayi kesimine, serbest mesleklere hemen hemen hiç yüklenmiyor, orta ve yüksek dereceli memurların maaşlarından ise 1912 'den itibaren %3 nispetinde harp vergisi anlıyordu (Eldem,1994:83-85).

Osmanlı İmparatorluğu'nun iflas ettiği 1875 yılında borç stoku yaklaşık 3 kat artmış, 135, 2 milyon Sterlin olmuştur. Buna mukabil Fransız ekonomisinin borç stoku ikiye katlanmış, 936,1 milyon Sterlin'e çıkmıştır. İngiliz ekonomisinin borç stoku azalma trendine girmiş, 766 milyon Sterlin'e düşmüştür. İngiliz dış ticaret hacmi ise, 496 milyon Sterlin'den, 632 milyon Sterlin

olmuştur. 1863-1864 döneminde Osmanlı ekonomisinde dış ticaret hacmi 36,6 milyon Sterlin'den, 1875'de 41,1 milyon Sterlin'e çıkmıştır.

3.3. Atatürk Döneminin Mali Yapısı

Atatürk döneminde mali ve ekonomik politikalar, "**Milli Ekonomi Modeli**" çerçevesinde şekillenmiştir. Bu ekonomik model, Osmanlı'nın getirdiği mali ve ekonomik sorunların çözülmesini ve bağımsız bir ekonomik yapıyı tesis etmek, dışarıya bağımlı olmadan refah artışını ve üretim yapısını oluşturmayı amaçlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk döneminde vergi ve maliye politikaları, Türkiye'nin ekonomik olarak tam bağımsızlığını sağlamayı, savaştan ve hastalıktan bitap düşmüş devletin milli ekonomisinin inşasını desteklemeyi ve ülkenin muâssır medeniyet seviyesine ulaşmasını sağlayacak mali reformların uygulanmasını hedeflemiştir. Devlet, kamu maliyesinin gücünü ve etkinliğini artırmak için, düzenli, denk, sağlam ve disiplinli bir bütçenin yapılarak, bu bütçe doğrultusunda hareket etmeyi benimsemiştir. Devlet, milli ekonominin faaliyetlerini yerine getirebilmek, gerekirse ekonomiye müdahale edebilmek ve kalkınma projelerine finansman sağlayabilmek için modern anlamda bir bütçe uygulamasına gitmiştir. Cumhuriyet dönemi boyunca bütçelerde benimsediği ilke "**denk bütçe-düzgün ödeme**" ilkesi olmuştur. Vergi politikalarında önemli değişiklikler yapılmıştır. Vergi sistemi ekonomik hedeflere uygun olarak revize edildi, vergi politikalarıyla vergi toplama yöntemlerinde modernizasyona gidildi. Vergi tabanı genişletildi ve daha fazla gelir elde etme amacı güdüldü. Atatürk döneminde vergi politikaları, toplumun farklı kesimlerine adil bir şekilde hitap edecek biçimde tasarlanmıştır. Gelir seviyelerine göre farklılaşan vergi oranları uygulanarak, sosyal adaletin ve refahın yayılmasının tesis edilmesi amaçlanmıştır. Mali yapının güçlendirilebilmesi için ekonomik sistemin vergi altına alınması ve vergilerin çeşitlendirilmesi uygulamasına gidilmiştir. Bu adımlar, devletin gelirlerini artırmayı, milli ekonomiyi canlandırmayı ve reel üretimi gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Ayrıca, Atatürk döneminde yabancılara tanınan vergi muafiyeti gibi ayrıcalıklar kaldırıldı. Bu, ekonomik bağımsızlığa yönelik önemli bir adımdı.

"1924 Bütçesi 11,2 milyon, 1925 bütçesi, 33,9 milyon lira açık idi. 1926- 1929 yıllarına ait bütçeler denk ve birazcık da fazlalıkla bağlanmış bütçeler idi. Böylece, bütçede denklik ilkesi gerçekleştirilmiş Türkiye Cumhuriyeti "**Denk Bütçe- Düzgün Ödeme**" dönemine girmişti. 1924-1929 yıllarına ait bütçeler giderleri yönünden tetkik edildikleri vakit birinci sırayı %19 ila %30 arasında **Millî Savunma** giderleri, ikinci sırayı %7,5 ila %15,8 oranları arasında **Bayındırlık** giderleri, üçüncü sırayı %5 ila %14,6 oranları arasında **Düyunu Umumiye** giderleri, dördüncü sırayı %3,1 ila %4,9 oranları arasında **Millî Eğitim** giderleri alıyor.

Bütçelerin bu terkihi göz önünde tutulduğu vakit, Cumhuriyet hükümetlerinin Lozan'da Osmanlı İmparatorluğundan devralınan 85,6 milyon altın liralık dış borçların yükünden kurtulmak ve Türk maliyesini bağımsızlığa kavuşturmak bakımından çok büyük bir gayret içinde bulunduğu görülür. Gerçekten bu yıllara ait bütçelerde bazı yıllar Düyunu Umumiye İdaresinin giderleri, Maliye Bakanlığı bütçe giderlerinden daha büyük olmuştur.” (Türk, 1982:11).

Tablo 9. KONSOLİDE BÜTÇE (1924 – 1939) (Milyon TL) BÜTÇE DEĞERLERİNİN GSMH'a ORANLARI

YILLAR	(1) BÜTÇE HARCAMALARI	(2) BÜTÇE GİDERLERİ	(3) BÜTÇE AÇIĞI	(4) GSMH	1/4	2/4	3/4
1924	141.3	14.6	5.2	1.203.8	11.74	12.17	0.43
1925	214.6	185.8	-28.8	1.525.6	14.07	12.18	-1.89
1926	191.2	202.1	10.9	1.651.0	11.58	12.24	0.66
1927	223.4	233.5	10.1	1.471.0	15.19	15.87	0.69
1928	227.9	251.1	23.2	1.633.0	13.96	15.38	1.42
1929	254.6	267.8	13.2	2.073.0	12.28	12.92	0.64
1930	248.9	245.0	5.1	1.581.0	15.74	16.07	0.32
1931	238.6	214.6	-24.0	1.392.0	17.14	15.42	-1.72
1932	240.6	235.3	-5.5	1.171.0	20.56	20.09	-0.47
1933	255.5	231.9	-23.6	1.141.0	22.39	20.32	-2.07
1934	265.8	278.5	12.7	1.216.0	21.86	22.90	1.04
1935	302.0	316.5	14.5	1.310.0	23.05	24.16	1.11
1936	310.5	320.6	10.1	1.695.0	18.32	18.91	0.60
1937	364.4	378.4	14.0	1.807.0	20.17	20.94	0.77
1938	375.9	394.9	19.0	1.896.0	19.83	20.83	1.00
1939	479.1	478.1	-1.0	2.063.0	23.22	23.17	-0.05

KAYNAK: ERDOĞAN ÖNER; "Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri", a.g.m., s.32'deki tablodan alınmıştır.

Öner çalışmasında Türk Bütçe uygulamalarının temel özelliklerini maddeler halinde özetlemiştir; “Genel bütçe gelirleri 1924- 1960 dönemine, vergi ve tekel gelirleri ile vergi dışı normal gelirler olarak kodlanmışken, 1961'den itibaren özel gelir ve fonlar da bu sınıflandırmaya ilave edilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında bütçeler hazırlanırken genel bütçe gelir ve gider dengeleri esas alınmış, konsolide bütçe uygulamasına 1960'larda geçilmiştir. Devlet borçlarını ilişkin harcamalar, 1924-1963 döneminde "Düyunu Umumiye" veya "Devlet Borçları" adı altında Maliye Bakanlığı bütçesi dışında gösterilmiştir.” (Öner, 1994:11-12).

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, 1924-1933 döneminde bütçe giderlerinin GSMH içerisindeki payları %11,5 ile %22,4 oranında değişmiştir. On yıllık bu dönemde bütçe giderlerinin GSMH içerisindeki payı ortalama %15,5 olmuştur. Aynı dönemde bütçe gelirlerini GSMH içerisindeki payı da %12'lerden %20'lere kadar yükselmiş ve payı ortalama %15,3 olmuştur. Bu dönemde bütçeler dört yıl hariç fazlayla sonuçlanmıştır. Aynı dönemde, GSMH miktarlarının önce yükseldiği ancak 1930 yılından sonra azaldığı görülmektedir. Dönem başında 1.204 milyon TL. olan GSMH miktarı, dönem sonunda 1.141 milyon TL. olarak gerçekleşmiştir. Bunda etkili olan daha öncede belirttiğimiz üzere 1929-1930 Dünya Ekonomik Krizidir (Öner, 1994:14). Bu dönemde bütçe giderlerindeki ortalama artış oranı ilk beş yıllık dönemde %12 olurken, ikinci beş yıllık dönemde 1929 yılındaki ekonomik kriz nedeniyle %2,5'lara düşmüştür. Benzer konjonktür bütçe gelirlerinde de görülmektedir. İlk beş yıllık dönemde bütçe gelirleri ortalama %1,7 artarken, ikinci beş yıllık dönemde ortalama %1,2 oranında azalmıştır. On yıllık bu dönemde, bütçe gelirlerinin bütçe giderlerini karşılama oranı %99,6, vergi gelirlerinin bütçe giderlerini karşılama oranı %72,6 olmuştur. Dönem başında %10 olan vergi yükü ise, giderek artmış ve dönem sonunda %14'lere kadar yükselmiştir. Vergi yükü ortalama %11 olmuştur (Öner, 1994:14). Bu dönemde dünya ekonomisi krizinin yanında, Aşar vergisinin kaldırılması ve bu vergi hasılatı açığının diğer vergilerle ikame edilme süreci, devlet borçları gibi bütçe dengesini zorlayıcı engellere rağmen bütçe disiplini ve tasarruf anlayışı başarılı bir şekilde sürdürülmüştür.

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere 1934- 1943 döneminde bütçe giderlerinin GSMH'ya oranı ortalama %20,6, bütçe gelirlerinin %21,9 olmuştur. 1939 yılı hariç, bütçeler açık vermemiştir. 1941 yılında, 685 milyon liralık harcamaya karşılık 768 milyon liralık gelir elde edilmiş olup, bu yılın bütçesinde GSMH'nın %3,5'i gibi rekor düzeyde bir bütçe fazlası ortaya çıkmıştır. Bu 10 yıllık dönemde bütçe giderleri artış oranı ortalama %17,9 olurken, bütçe gelirlerinde bu oran %19,7 olmuştur. Bu gelişmeler sonucunda, bütçe gelirleri bütçe giderlerinin bütçe giderlerini karşılama oranı %106, vergi gelirlerinin bütçe giderlerini karşılama oranı %61,1 olmuştur. Bu dönemde devlet yönetiminde “**Devletçilik**” ve “**Kamulaştırma**” politikaları hakimdir. Ayrıca II. Dünya Savaşı süreci de bu döneme denk gelmiştir.

Tablo 10. Türkiye Cumhuriyeti 10'ar Yıllık Bütçe Göstergeleri ve Büyüme Hızı

DEĞİŞKENLER	1924 / 1933	1934 / 1943	1944 / 1953
Bütçe Giderleri /GSMH	15.5	20.6	19.3
Bütçe Geliri / GSMH	15.3	21.9	19.6
Vergi Geliri / GSMH	11.0	12.3	12.7
Bütçe Dengesi / GS MH	- 0.2	1.2	2.5
Verg Gelirleri / Bütçe Giderleri	72.6	61.2	66.3
Vergi Gelirleri / Bütçe Gelirleri	72.7	57.7	65.3
Bütçe Gelirleri / Bütçe Giderleri	99.6	106.2	101.5
Büyüme Hızı	8.2	2.5	5.6

Kaynak: ERDOĞAN ÖNER;" Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri "İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, Maliye Araştırmaları, Merkezi Konferansları, No: 551,36. Seri, İstanbul 1994, s.42'deki tablodan alınmıştır.

Tablo 11. Genel Bütçe Gelir, Gider ve Açıkları (1924-1938)**Hazine Yardımı Hariç Milyon TL.**

YILI	BÜTÇE GİDERİ		BÜTÇE GELİRİ		AÇIK		GSMH	
	BAŞLANGIÇ (1)	YIL SONU (2)	HARCAMA (3)	TAHSİS (4)	TAHSİLAT (5)	ÖNGÖRÜLEN (6)	GERÇEKLEŞEN (7)	(8)
1924	128.4	176.7	120.3	129.2	138.4	0.8	18.4	1.203.8
1925	181.0	280.0	200.9	153.0	170.7	-28.0	-30.2	1.525.6
1926	179.1	220.7	158.4	190.1	180.2	11.0	21.8	1.651.0
1927	171.6	215.0	172.3	194.5	203.6	22.9	31.3	1.471.0
1928	176.7	202.7	170.7	207.2	221.7	30.5	51.0	1.633.0
1929	190.0	203.2	182.7	220.4	224.2	30.4	41.5	2.073.0
1930	192.9	212.7	179.8	222.7	217.5	29.8	31.7	1.581.0
1931	185.1	225.3	206.0	186.6	185.5	1.5	-20.5	1.392.0
1932	167.9	227.4	210.8	169.1	214.3	1.2	3.5	1.171.0
1933	169.8	215.6	204.3	170.5	198.9	0.7	-5.4	1.141.0
1934	182.6	248.4	227.3	184.1	241.2	1.5	13.9	1.216.0
1935	193.1	277.0	257.6	195.0	266.8	1.9	9.2	1.310.0
1936	211.9	279.1	265.3	212.8	270.8	0.9	5.8	1.695.0
1937	228.7	319.9	308.2	231.0	317.1	2.3	8.9	1.807.0
1938	246.5	327.0	312.2	250.0	329.3	3.5	17.1	1.896.0

Kaynak: ERDOĞAN ÖNER;" Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri "İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, Maliye Araştırmaları, Merkezi Konferansları, No: 551,36. Seri, İstanbul 1994, s.29 'daki tablodan alınmıştır.

"1924 tarihli bütçe kanunu ile 26 adet genel bütçeli kuruluşa 140,4 milyon TL. ödenek tahsis edilmiştir. Aynı yılın bütçe harcaması ise 131,6 milyon TL. olarak gerçekleşmişti. Bütçe harcamalarında en büyük pay %21 ile Müdafaa-i Milliye Vekâletine aittir. Bu tarihteki katma bütçeli idare sayısı 8 olup, bu kuruluşların 1924 yılı harcamaları 21,3 milyon TL. olmuştur. Hazine yardımları düşüldükten sonra 1924 yılı konsolide bütçe harcaması 141,3 milyon TL.

olarak ortaya çıkmaktadır. 1924 yılında genel bütçe gelirleri 138,4 milyon TL. olarak gerçekleşmiş olup, bu miktarın 121,4 milyonu vergi gelirlerine, 17 milyonu vergi dışı normal gelirlere aittir. Vergi gelirlerinin üçte biri Aşar'dan, %24'ü de gümrük vergilerin den elde edilmiştir. Bu dönemdeki katma bütçe gelirleri ise 19,7 milyon TL. dir. Büyüklüğü ise 146,5 trilyon TL. olmaktadır.” (Öner, 1994:13).

Aşar vergisi, 1850'de toplam bütçe gelirlerinin %30,4'ünü karşılarken, 1864'te %47,6'sına çıkmış, neredeyse toplam bütçe gelirlinin yarısı tarım kesiminden sağlanıyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu durum devam etmiş, 1924 yılı bütçesinin 27,5 milyon lirası Aşar Vergisinden sağlanmıştır. Bu bağlamda devlet bütçesinin yüzde 80-85'i tarımdan sağlanan gelirlere meydana gelmekteydi. Şubat-Mart 1923 tarihli İzmir İktisat Kongresi'nde alınan en önemli karar Aşar Vergisinin yürürlükten kaldırılmasıdır. 17 Şubat 1925 tarih ve 5552 sayılı kanun ile yürürlükten kaldırılan Aşar vergisi sonrasında diğer tarımsal vergiler arttırılmış, aynı yıl "**Mahsulat'ı Araziye Vergisi**" (**Toprak Ürünleri Vergisi**) konmuştur (Ölmezoğulları, 1988:55). Ancak bu vergi, sistemindeki aksaklıklardan dolayı bir yıl sonra yürürlükten kaldırılmıştır. Aşar Vergisi'nin kaldırılması ve bunun bütçe üzerinde yarattığı ilave maliyet finansman sorununu yaratmıştır. Vergi gelirlerinin %30'una yakın bir kısmını sağlayan Aşar Vergisinin kaldırılması, 1926-1930 arasında tarımdan kazanılan vergi gelirinin %7'ye düşmesine neden olmuştur. Bu durum bütçede önemli bir vergi geliri açığı yaratmıştır. Çünkü Aşar vergisi kaldırıldığında 1925 malî yılında genel bütçe gelirlerinin % 25'ini vergi gelirleri hasılatının % 50'sini sağlayan önemli bir gelir kalemiydi. Aşarın bu önemli yerine rağmen kaldırılmasına sebep, verginin köylü ve tarım ürünleri üzerinde yoğunlaşan aşırı yükünü indirmek ve bu verginin tahsilinden doğan birtakım haksızlıkları (mültezimleri cebine yüksek oranda gelir girmesini) kaldırmaktı. Ancak kaldırılması uzun süre vergi hasılatında bir boşluk doğurdu (Korkmaz, 1982:107; Kirmanoğlu, 1994:58). "1924'de mültezimlerin aşar karşılığı yaptığı ödemeler toplam hükümet gelirlerinin %22'sini ve dolaysız vergilerin %63'ünü oluşturmaktaydı. Mültezimler bu yolla kar elde ettikleri için, köylüden toplanan vergi hükümetin eline geçenden %20 daha fazlaydı. Aşarın kaldırılması ile tarımsal kesimin yükü hafifledi mi? Bu soruya olumlu yanıt vermek zordur. Gerçi, kaldırılan vergi yerine konulan veya oranı yükseltile dolaysız vergilerin yükü daha hafifti. Bunlar arasında canlı hayvanlar ve toprak üzerinden alınan vergileri sayabiliriz.” (Kirmanoğlu, 1994:58). Bu vergi gelir açığını gidermek için tanzimattan beri yapılmaya çalışılan vergi yükünü tarım-dışı sektörlerle (sanayi, hizmetler, madencilik, inşaat, ticaret ya da kentli çalışanlara) aktarmak amacıyla da tarımın dışındaki kesimlere yönelik vergi düzenlemelerine gidilmiştir. Ayrıca, Toprak mahsullerinin

demiryolu ve denizyoluyla pazarlanan kısmı üzerinden alınan bir vergi getirildi. 1930'dan sonra dünyada yaşanan büyük buhranın da etkisiyle ciddi bir mali krizle karşı karşıya kalan hükümet, büyük ölçüde memur maaşları ve işçi ücretlerine yönelik gelirden alınan vergiler üzerinde uygulamalara ağırlık vermiştir. Tarım-dışı kesimde ise, dolaysız vergilerle ilgili olarak, 1926 ve 1927 yıllarında bir dizi yeni vergi kanunu ile bir çeşit vergi reformu gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Kirmanoğlu, 1994:58-59).

Türk'e göre Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni vergi uygulamaları üzerine tespiti şu şekildedir; "Aşar'ın kaldırılması Türk maliyecilerini yeni vergi mevzuları bulmağa zorladı. Yeni bulunan vergilerin başında Osmanlı İmparatorluğundan devralman temettü vergisi mevzuunun genişletilerek kazanç vergisine tebdili geliyordu. Temettü vergisi yapısı itibariyle ticarî ve sınaî kazançları vergilendiriyor, vergi tarhiyatı karine ve götürü usule dayanıyordu. Verginin gelir esnekliği düşüktü, matrahı donmuştu. Bu sebeple kazanç 1926 yılında kabul edilen kazanç vergisi şahıs şirketleri ile sermaye şirketlerinin kazançlarını, genel, katma ve özerk bütçeli daire ve kurumların kazançlarını, kamu yararına çalışan derneklerin kazançlarını, gerçek kişilerin ticarî ve sınaî kazançlarını, serbest meslek kazançlarını, arızî gelirleri ve ücret gelirlerini mevzuu içine almıştı. Kazanç vergisinde beyan usulünde vergi tarhiyatı uygulaması geniş tutulmuştu, başarı sağlanamadı. Bu usul 1927 de sadece şirketler için zorunlu hale getirildi diğer mükellefler karine usulüne ve götürü usule göre vergilendiriliyorlardı." (Türk, 1982:16-17).

1926'da Temettü Vergisi kaldırılarak yerine, ticaret ve sanat ile uğraşanların gelirini konu edinecek biçimde, kısmen aşarın kaldırılmasından doğacak boşluğun giderilmesi, kısmen de modern vergileme amaçlarını gerçekleştirebilmek için "**Kazanç Vergisi**" konmuştur (Doğan, 2015:64; Varcan, 1987:31). 1926'da uygulamaya konulan Kazanç Vergisi, 1950'de Gelir, Kurumlar ve Esnaf Vergilerinin yürürlüğe girmesine kadar devam etmiştir. Bu vergi 1926-1934 arasında herhangi bir değişikliğe uğramadan yürürlükte kalmıştır. İlk kazanç vergisi 1934 yılında kaldırılarak, 1395 sayılı ve 1950 yılına kadar devam edilecek yeni bir Kazanç Vergisi getirildi. Bu verginin oranı Sermaye şirketleri ve Kamu İktisadi Teşebbüslerinde %11 idi. Kazanç Vergisi kısmen Aşar'dan doğan boşluğu doldurmak, kısmen de modern vergileme amaçları taşıdığı anlaşılmaktadır (Korkmaz, 1982:108-109). Cumhuriyet dönemi ile birlikte devam eden vergi gelirlerinden birisi de Ağnam Vergisidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında bu verginin bütçe gelirleri içindeki payı %8 idi. Küçük baş hayvanlar üzerinden maktu olarak alınan bu vergi, 1924 yılında **Sayım Vergisi**'ne dönüştürülmüş, Sayım Vergisi, dolaysız vergiler arasında Müsakkafat ve Arazi Vergilerinden sonra sağladığı hasılat yönünden ikinci sırada bulunuyordu. Kazanç Vergisi ise ancak üçüncü sırada yer alabiliyordu. Sayım

Vergisi kapsam olarak büyük baş hayvanları da kapsayarak 1931'den itibaren **Hayvanlar Vergisi** adını almıştır. Ayrıca Yol Vergisine zam yapıldı. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Dolaysız Türk Vergi Sistemi; Arazi ve Bina Vergilerinden, Sayım Vergisinden ve Kazanç Vergisinden meydana gelmekteydi (Türk, 1982:17; Yay, 1988:67-68; Sarı, 2020:198-199).

Yine 1926'da servet transferlerinin vergilendirilmesi amacıyla “**Veraset ve İntikal Vergisi**” konmuştur. Türkiye'de ilk dolaylı tüketim vergisi, 1926'da uygulamaya konan “**Umumi İstihlak Vergisi'dir**”¹⁸. **Umumi İstihlak Vergisi, Hususi İstihlak ve Eğlence Vergisi** konuldu. Gelire olan yoğun ihtiyaç nedeniyle geniş ölçüde tekel sistemi uygulanmaya gidildi (Baş, 1994:144; Bulutoğlu, 1976:3-6). **Umumi İstihlak Vergisi** satışların her aşamasında %2,5 oranında alınan bir vergidir. Bir yıl uygulanan Umumi İstihlak Vergisi kaldırılmış, yerine imalat aşamasında alınan “**Muamele Vergisi**” yürürlüğe konmuştur. İlgili vergi 1934 yılında kapsamı genişletilerek, 1956 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. 1931 yılında uygulamaya konan ve başlangıçta resmî ve özel kesimde çalışan bütün hizmet erbabı'nın elde ettiği ücretler üzerinden vergilendiren, **Kazanç Vergisi**'ne ilave, 1929 ekonomik buhranın, vergi gelirlerini düşürmesi dolayısıyla, 1931'de "İktisadi Buhan Vergisi", oranları %12 ila %24 arasında değişen artan oranlı bir yapıda olan **İktisadi Buhan Vergisi**'dir. 1933'de "**Muvazene Vergisi**" adıyla vergiler konuldu. Bunlardan iktisadi buhran vergisi, ilk defa ücret gelirlerini konu almış, 1932 yılından itibaren bina vergisi ve 1935 yılından itibaren kazanç vergisi yükümlüleri de bu vergiye tabi tutulmuştur. 1936 yılında "Hava Kuvvetlerine Yardım" vergisi getirildi.1936'da Hayvan vergisi yeniden değişiklik yapılarak kanunla düzenlendi. Muamele vergisi, 1934 yılında geniş değişikliklerle düzenlendi.1934 yılında "Eğlence ve Hususi İstihlak Vergisi" bütçede pek önemli bir gelir oluşturulmadığından kaldırıldı. Bu dönemde uygulanan Kazanç Vergisi, İktisadi Buhan Vergisi, Muvazene Vergisi, Hava Kuvvetlerine Yardım Vergisi, hizmetlilerin vergi yükünü ağırlaştırıcı sonuç doğurmuştur (Varcan, 1987:59). Osmanlı'dan Cumhuriyet Yönetimi'ne intikal eden vergilerden biri de **Arazi Vergisidir**. Arazi Vergisi'nin genel bütçe gelirleri içindeki payı Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde %10'lar seviyelerindeydi. Aşar'ın kaldırılmasıyla devlet gelirlerinde meydana gelen azalmayı telâfi etmek için Arazi Vergileri önemli bir vergi gelir kalemi haline geldi. 1931 yılında **Arazi Vergisi Kanunu** revize edilerek, modernleştirildi. Vergi matrahını arazinin değerini geliri üzerinden hesaplayıp, Arazi Vergisini irat üzerinden ödenen bir vergi haline getirilmesi amaçlanıyordu. Bir yandan ekonomik durumdaki bu iyileşme, diğer yandan kazanç vergisinin

¹⁸ “1924 bütçesinde istihlak resimleri (özel harcama vergileri) kahve, çay, kakao, şeker, akaryakıt, sigara kâğıdı, oyun kâğıdı, kibrit ve kav tüketimi üzerinden alınan vergiler toplam vergi gelirlerinin %17'sini teşkil etmektedir.” (Türk, 1982:16).

1934 yılında yeniden düzenlenmesi,1932-1938 döneminde gelir üzerinden alınan vergilerin payının artmasını sağlamıştır. Bina vergisinin (servet), genel bütçe içindeki payının düşmesi, örneğin 1930'da %3.59,1935'te %1,72 olması; Hayvan vergisi genel bütçe gelirleri 1932'de %5.23'ten 1935'te 4.35'e düşmüş olması; Veraset ve İntikal vergisi 1930'da genel bütçe gelirleri içindeki payı %0.3 iken,1940'da %0.1'e düşmüştür. Bu düşüşlerin hepsi, genel olarak servet vergilerinin 1931'den itibaren düşmeye başladığını göstermektedir. Tüketim vergilerinden (biri olan Muamele vergisinde de) aynı düşüş görülmektedir. Bu vergi genel bütçe geliri içindeki payı 1928'de %8,58 iken, 1934'te %2.69'a gerilemiştir (Korkmaz, 1982:106-144). Bu vergilerden gelir vergilerinde artış görülürken, Servet ve Tüketim vergileri azalma eğilimindedir. 1931-1935 arasında tüketim üzerinden alınan vergiler %31.95 ile bütçe içindeki en yüksek vergi geliri alınan bütçe gelir kalemdir. Böylece bütçe açığı giderilmeye çalışılmıştır. Gelir vergilerinin tüm vergiler içerisinde üçüncü sırada gelmekte, yaklaşık %22.67'lik bir orana sahiptir. Özellikle kentlerdeki işçi ve memur kesiminin ücret ve maaşları üzerinden satın alma gücünü azaltan bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 1936-1940 döneminde de tüketim vergileri vergi gelirleri arasında ilk sırada yer almaktadır. Gelir üzerinden alınan vergilerde bir artış meydana gelmiş, %30.95'e çıkmıştır. Servet vergilerinde giderek ciddi düşmeler görülmüştür. 1940 sonunda servet vergi hasılatında %50'lere varan oranlarda azalma tespit edilmiştir. Bu durumu ekonomik buhrana bağlamak mümkündür (Korkmaz, 1982:186-187). Aşağıdaki tablolarda farklı dönemlere ait vergi türlerine göre elde edilen hasılat oranları verilmiştir. Bu arada Kirmanoğlu'da farklı çalışmada vergi gelir türlerini değişik dönemlere uyarlayarak, aşağı yukarı aynı değerleri elde etmiştir (Kirmanoğlu, 1994:59).

Cumhuriyet dönemine yansıyan bir başka vergi türü de Osmanlı İmparatorluğu zamanında **Müsakkafat Vergisi** adı altında binalardan alınan vergilerdir. Vergi kıymet üzerinden değil, gayrisafi irat üzerinden hesaplanırdı. **Müsakkafat Vergisi** Cumhuriyet'in ilk yıllarında **Arazi Vergisi** ile birlikte toplam dolaysız vergiler hasılatının üçte birini sağlamaktaydı. 1931 yılında kabul edilen Bina Vergisi Kanunu safi irat esasını getirdi. Verginin oranı safi iradın %12'si kadardı. Bu vergi binalardan alınan İktisadî Buhran Vergisi ile birlikte 1935 yılında İl Özel İdareleri vergisi haline getirildi (Türk, 1982:18).

Tablo 12. 1923-1940 VERGİ YAPISININ GELİŞME SEYRİ, BEŞER YILLIK ORTALAMA DEĞER, VERGİ HASILATI İÇİNDE % OLARAK

YILLAR	GELİR ÜZERİNDEN ALINAN VERGİLER	SERVET VERGİLERİ	TÜKETİM VERGİLERİ	DIŞ TİCARET VERGİLERİ
1923-1925	29.92	12.62	29.73	27.72
1926-1930	8.95	16.58	48.80	25.67
1931-1935	22.67	15.40	31.95	29.97
1936-1940	30.95	8.60	32.15	28.18

KAYNAK: EFSENDER KORKMAZ; " Vergi Yapısı ve Gelişimi ", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yay., No: 489, İstanbul 1982, s.187' den alınmıştır.

Tablo 13. DÖNEMLER İTİBARIYLA VERGİ YAPISININ GELİŞİMİ (TOPLAM VERGİ İÇİNDEKİ % PAYLARI)

	GELİRE DAYALI VER.	SERVET VER.	TÜKETİM VER.	DIŞ TİC.VER.
1923-1924	37.46	10.35	26.27	25.90
1925-1931	10.34	16.68	45.27	27.69
1932-1939	28.38	12.38	31.59	27.73
1940-1946	31.04	13.95	43.71	11.28

KAYNAK: HÜLYA KİRMANOĞLU; "Türkiye'de Vergi Reformları, Siyasal İktidarlar ve İktisat Politikaları", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yay., No: 551, Maliye konferansları, İstanbul 1994, s. 59'daki tablodan alınmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün maliye ve vergi politikalarına yönelik olarak tespitleri 5 madde halinde özet yapmak mümkündür: (Aysan, 1981:40-41).

- Devlet hazinesinin sürekli olarak güçlü tutulmasına büyük önem vermektedir.
- Bunun için devlet bütçelerinin denk, hatta fazla ile kapanması gereklidir.
- Devlet gelirlerinin halktaki gelir artışına uygun biçimde arttırılmasını öngörmektedir.
- Ekonomik etkileri ve özellikle üretim üzerindeki etkileri olumsuz olan bütün vergilerin kaldırılması.
- Hazinesin geliri giderini karşılamadığı hallerde, paranın iç ve dış değerinin korunamayacağı inancındadır; bu nedenle bütçe denkliğinin, kayıtsız ve şartsız olarak korunması gereken bir ilke olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle bütçeler, yılbaşlarında denk olarak hazırlanmalı, kesin hesaplar da denk olarak kapatılmalıdır. Yıl içinde ek ödeneklerle bütçe denkliğinin bozulmasına izin verilmemelidir. Bütçe denkliğinden anlaşılan devletin normal gelirleri ile normal harcamaları arasında denkliğin sağlanmasıdır. İç ve dış borçlanmadan sağlanan devlet gelirleri ile bütçe denkliğinin sağlanması kabul edilmemektedir. Ayrıca, israftan kaçınmak, kamu dairelerinde tasarruf tedbirlerine uymak, yeni vergiler koymak yerine vergilerin toplama usullerinin değiştirilmesi, borçlanmadan ve emisyon hacmini genişletmeden (para basmadan) maliyeyi güven ve düzen esasına göre yönlendirmek, içerde ve dışarda devletin itibarını,

güvenini ve gücünü sürdürmek, yabancı sermaye ülkenin milli bağımsızlığına zarar vermeyecek ve gelişmemizi önlemeyecek şekilde ülkenin ihtiyacı olduğu alanlarda istifade edilmelidir.” (Coşar, 1995:260; Eroğlu, 2007:67; Meydan, 2022:175-176).

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1937 senesinde T.B.M. Meclisi'nin 5. dönem üçüncü toplanma yılında yaptığı maliye ve bütçe üzerine görüşleri şöyledir: "Bütün devlet organlarının canlı ve sağlıklı işlemesi bakımından büyük dikkatle üzerinde durulması gerekli mali hayatımıza temas ediyorum. Cumhuriyet bütçelerinin belirgin olan ve daima kuvvetlenmesi gereken ortak özellikleri, yalnız denk oluşları değil, aynı zamanda, koruyucu, kurucu ve üretken işlere, her defasında daha fazla pay ayırmakta olmalarıdır. Bu politikamızın, milli faaliyet üzerinde derhal yaratmaya başladığı etki ile ki, bütçe yalnız tahmin edilen rakamları gerçekleştirmekle kalmamış, daima fazlası ile de kapanmaya başlamıştır. **1936 yılı bütçesi, tahmine ve 1935 yılında gerçekleşen gelire göre, 22 milyon fazla ile kapanmıştır. 1937 bütçesinin de bugüne kadar gösterdiği durum, aynı ümidi, fazlasıyla verecek niteliktedir.** Bu sonuç; memleket ekonomisinin geliştiğini, halkın refaha ulaşmakta olduğunu ifade ettiği gibi, aynı zamanda, halk için çalışan bir hükümetin halkın yararına olarak aldığı tedbirlerdeki isabeti de doğrulamaktadır. Samimi bir bütçeye ve gerçek bir ödeme dengesine dayanan paramızın, fiili istikrar durumunu kesin olarak koruyacağız. Her çeşit mali yükümlülüklerimizi günü gününe yerine getirmek suretiyle, devlet itibarını, mali sermaye ve senetleri koruma ve sağlamlaştırma konusunda bütün tedbirleri almak ve bu konuda dikkatli bulunmak ilkemizdir. Devlet gelirlerinin arttırılmasını, yeni vergiler konulmasından çok a devamlı bir programla mevcut vergilerin takdir ve toplanma usullerinin iyileştirilme sinde aramak gerektir. Son iki yıl içinde hayvan, tuz, şeker, çimento, petrol ve benzin, elektrik, hammaddeler, resim ve vergilerinde yapılan ve her biri %30 ila %50 oranında bir vergi indirimi ifade eden hafifletmelerin üretimin teşviki bakımından, vatandaş ve memleket için olumlu ve hayırlı sonuçlar verdiğini görmekteyiz. Hayvan vergisi ve Buhran ve Denge vergileri üzerinde incelemeler yapılarak bütçe denkliliği esasını bozmayacak şekilde kademeli olarak vergi indirimi çareleri düşünülmelidir. Bundan başka, memleketimizde yetişmeyen ham maddeler ve üretim maliyetine etki yaparak dış ülkelerin ürettikleri mallar ile rekabeti güçleştiren her çeşit vergi ve resimlerin kaldırılması gerekir. Gerek bu konular üzerinde çalışırken gerek herhangi bir malî karar alırken, ilk göz önüne getireceğimiz şey, **millî faaliyet ve millî üretim, yani verginin bizzat ana kaynağı üzerinde yapacağı etkiler olmalıdır...**"(Palazoğlu, 1998:475-476).

Atatürk'ün 1 Kasım 1938'de T.B.M.M. Dönem Açış Konuşmasına hasta olduğu için katılmadığı onun yerine dönemin Başbakanı Celal Bayar tarafından okunan metninde maliye

konusunda şunların altını çizmiştir: "Maliyemiz, denk bütçe, sağlam tediye, vergi sistemlerini mükellef lehine islâh ve tahfif ve milli paranın istikrarını muhafaza prensiplerini tam bir sadakat ve muvaffakiyetle takip ve tatbik etmektedir." (Aysan, 1981:46).

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, 1925 yılı baz yılı (100) alınarak; Bütçe, 1925 yılında ise gelir üzerinden alınan en önemli vergilerden biri olan Aşar'ın yürürlükten kaldırılması ile 31,1 milyon TL yani o yılın bütçesinin % 15,4 oranında bir açık verilmiştir. 1925-1939 arasında gelir vergisi indeks değerlerine göre %241,5'lik bir artış tespit edilirken, servet vergilerinde %28,4'lük bir azalma görülmüştür. Sebebini daha öncede belirttiğimiz üzere, 1929 Dünya Ekonomi buhranı ilk sırada gelmektedir. 1939 yılı itibariyle tüketim vergilerinde %26'lık bir artış göze çarpmaktadır. Dış ticaret vergilerinde ise %4.6'lık bir nisbi artış gerçekleşmiştir. 1940 döneminde gelir vergisinde %345.4'lük bir artış, tüketim vergilerinde %89 ve dış ticaret vergilerinde ise, bir önceki yıla göre %42'lik bir düşme meydana gelmiştir. Buna sebep olan durum II. Dünya Savaşının dünyaya yayılmaya başladığı yıl olması nedeniyle ciddi bir düşme görülmüştür. 1945'te ise, gelir vergileri baz alınan 1925 yılına göre, %1000'lik bir artış şeklinde gerçekleşmiştir. Tüketim vergilerinde ise, %327'lik bir artış tespit edilmiştir. 1931 yılından itibaren, gelir üzerinden alınacak yeni vergiler ve mevcut vergilere yapılan zamlarla arttığı görülmektedir. Servet ve tüketim üzerinden alınan vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı ise dönem boyunca azalmaktadır. 1945'den sonra artmaya başlamıştır.

"1929'da yaşanan Büyük Ekonomik Buhran Cumhuriyet dönemi Türk ekonomisi için bir dönüm noktası olmuştur. Liberal iktisat politikası anlayışından, devletçiliğe dayalı karma ekonomik anlayışa doğru bir geçiş olmuştur. Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de devletçi, müdahaleci ve korumacı ekonomik politikalara geçilmiştir. 1929 dünya ekonomik buhranının yanı sıra 1930 arifesinin Cumhuriyet Türkiye'si için dönüm noktası teşkil eden başka hususları da vardı. Bunlardan biri Lozan antlaşmasının gümrük tarifeleri için koyduğu beş yıllık sınırlamanın 1928'de bitiyor olması, devletin gümrük vergileri üzerindeki hakkı ertelendiği için dış rekabete karşı sanayisini koruyamaz duruma gelmiş, gümrük vergilerinin yükseltilememesi devleti önemli bir gelirden mahrum bırakmıştır. Diğeri ise yine Lozan'a göre Osmanlı'dan devralınan üçte ikilik borcun 1929'da başlıyor olmasıdır. Dolayısıyla ekonomik buhran olmasa bile 1929 yılı Türkiye için bir dönüm noktası olmasıdır." (Kaya ve Durgun, 2009:235-243).

1930-38 döneminde ortaya çıkan bütçe açığının ise iki ana nedeni vardır. Bunlar; büyük buhranın bütçe üzerinde oluşturduğu olumsuz etkiler ve devletçilik ilkesi gereği yapılan kamu yatırımlarının finansmanı olarak sıralanabilir. Ayrıca batılı ülkelerin krizi önleme ve ufukta

görülen savaşa hazırlık nedeniyle “**komsuyu fakirleştirme**” politikaları çerçevesinde dış ticaret artan ölçüde takasa bağlanmıştır (Kaya ve Durgun, 2009:239).

Tablo 14. 1925-1950 GELİR, SERVET, TÜKETİM VE DIŞ TİCARET VERGİLERİ İNDEKS DEĞERLERİ

YILLAR	GELİR VERGİLERİ	SERVET VERGİLERİ	TÜKETİM VERGİLERİ	DIŞ TİCARET VERGİLERİ
1925	100.0	100.0	100.0	100.0
1926	68.3	118.2	143.2	80.4
1927	78.5	108.5	180.9	68.7
1928	77.6	109.8	198.3	92.9
1929	72.2	128.8	172.6	114.8
1930	68.8	122.0	119.7	140.6
1931	89.8	101.3	100.6	110.6
1932	179.6	97.5	117.4	100.2
1933	169.3	94.1	110.5	100.5
1934	191.7	98.3	74.4	100.0
1935	215.6	102.1	76.1	110.8
1936	276.1	66.5	99.4	137.6
1937	136.1	75.0	98.0	156.2
1938	312.2	69.9	115.0	148.4
1939	341.5	71.6	126.0	104.6
1940	445.4	72.5	189.0	62.9
1945	1.086.8	136.9	427.7	123.3
1950	2.001.2	159.8	1.117.6	524.4

KAYNAK: EFSENDER KORKMAZ; " Vergi Yapısı ve Gelişimi ", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yay., No: 489, İstanbul 1982, s.182' den alınmıştır.

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, 1923-1924 yılları arasında dolaylı-dolaysız vergiler arasında önemli bir fark yoktur. 1923 yılı itibariyle dolaysız vergiler¹⁹ vergi gelirlerinin %48'ini, dolaylı vergiler²⁰ ise %52'sini meydana getirmekteydi. 1923–29 döneminde dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı artan bir seyir izlemektedir. Dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı 1923 yılında %50'ler civarında iken, 1929 yılına

¹⁹ “**Dolaysız vergiler** grubu içinde bina ve arazi vergileri, temettü vergisi, hayvanlar vergisi, Aşar, madenlerden alınan vergiler yer almaktadır. Aşar ve ağnam yaklaşık olarak dolaysız vergiler hasılatının %80'ini sağlamaktadır. Her iki verginin de hasılatı bol olup, mükellef üzerine oturmuş, dinî nitelik taşıyan vergilerdir.” (Türk, 1982:16).

²⁰ “**Dolaylı vergiler** grubu içinde tömbeki bayileri üzerlerinden alınan vergiler, gümrük vergileri, gemi harçları, sağlık harçları, deniz ve kara avcılığı vergileri yer almaktadır. Bu vergiler grubunda gümrük vergilerinin payı % 90'dan fazladır.” (Türk, 1982:16).

varıldığında %75'ler civarına ulaşmıştır. Bilindiği gibi dolaylı vergiler geliri hangi düzeyde olursa olsun tüketiciler tarafından ödenen bir vergi türü olduğu için adil olmayan bir vergi türü olarak nitelendirilmektedir (Kaya ve Durgun, 2009:244). Daha önceki yıllara gidildiğinde dolaysız vergiler daha önemli gelir kalemidir. Buna neden, geleneksel toplum ve mali yapısına sahip Osmanlı İmparatorluğu'nun, yine geleneksel dolaysız vergiler ve baş vergilerine ağırlık veren bir vergi yapısına sahip olunmasıdır. 1928'de dolaylı-dolaysız vergiler arasındaki fark 1928'de en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu yıl vergi geliri içerisinde dolaysız vergilerin payı 23'e kadar düşerken, dolaylı vergilerin payı ise %77'ye yükselmiştir. 1945 yılına kadar dolaysız vergilerin payı devamlı artarken, dolaylı vergilerin payı ise devamlı düşmüştür. Dolaysız vergilerin vergi hasılatı içerisindeki payı %49 iken, dolaylı vergilerin payı %51 olmuştur. 1928'de bu vergilerin GSMH içindeki payı sırasıyla %2.6 ile %8.4 şeklinde gerçekleşmiştir. 1952'de bu vergilerin GSMH içindeki payı sırasıyla %3.1 ile %8.7 şeklinde gerçekleşmiştir (Korkmaz, 1982:177-178).

Tablo 15. 1923-1950 VERGİ HASILATI, DOLAYLI VE DOLAYSIZ VERGİLERİN GSMH İÇİNDEKİ PAYI (%)

YILLAR	VERGİ HASILATI	DOLAYSIZ VERGİLER	DOLAYLI VERGİLER
1923	10.0	4.8	5.2
1924	9.5	4.5	5.0
1925	9.0	2.9	6.1
1926	9.0	2.5	6.5
1927	11.1	2.8	8.3
1928	11.0	2.6	8.4
1929	8.8	2.2	6.6
1930	10.4	2.7	7.7
1931	10.1	3.0	7.1
1932	13.9	5.1	8.8
1933	13.7	5.0	8.7
1934	11.8	5.1	6.7
1935	11.8	5.2	6.6
1936	10.8	4.3	6.5
1937	9.0	2.5	6.5
1938	10.7	4.2	6.5
1939	9.5	4.3	5.2
1940	9.6	4.5	5.1
1945	9.5	4.7	4.9
1950	12.8	4.6	8.2

KAYNAK: EFSENDER KORKMAZ; " Vergi Yapısı ve Gelişimi ", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yay., No: 489, İstanbul 1982, s.179'dan alınmıştır.

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, vergi hasılatı, 1925-1929 arasında artış göstermiştir. 1925 yılında 100 olan indeks değeri, 1929'da 132'ye yükselmiş, 1938'de ise en yüksek değerine 146,9'a ulaşmıştır. 1928-1929'da vergi hasılatı düşük olarak artarken, GSMH'da ciddi bir artışın olduğu görülmektedir. GSMH 107'den 135,9'a çıkmıştır. Bununla birlikte vergi hasılatındaki gelişme trendi, GSMH'ya göre daha düzenlidir. Tarım sektöründe katma değerlerin cari faktör fiyatlarıyla 1926'da 800,9 milyon TL iken, 1927'de 587,5 milyon TL'ye düştüğü görülmektedir. Bu durum tarıma bağlılığı dolayısıyla ihracatı da ciddi olarak düşürmüştür. 1926 yılında toplam ihracat değeri 186,5 milyon lira iken, 1927'de 158,4 milyon liraya düşmüştür. Yaklaşık olarak 28,1 milyon liralık bir düşüş kaydedilmiştir. Vergi hasılatının GSMH içindeki payı da 1925'te %9 iken, 1928'de %11'e yükselmiştir. 1929'da bu oran %8,8 olarak gerçekleşmiştir. 1929'dan sonra vergi hasılatında bir düşme görülürken, GSMH'da düşme eğilimindedir. Bunda tabiki dünya ekonomik buhranının etkisi mevcuttur. 1929 yılında GSMH sabit fiyatlarla 1.905.4 milyon lirayken, 1933'te 1.011.0 milyon liraya inmiştir. GSMH'da meydana gelen düşmenin, vergi hasılatında meydana gelen düşmeden daha fazla olması, vergi hasılatının GSMH içindeki payının yüksek olmasına yol açmıştır. Her iki indekste düşme 1937'ye kadar sürmüş, sonra toparlanma sürecine girmiştir. 1937 yılında vergi hasılatı, 117,9 çıkarken, GSMH'da 118,4'e yükselmiştir. 1938 yılında bu yükselme devam etmiş, vergi hasılatı 146,9'a çıkarken, GSMH'da 124,3'e yükselmiştir (Korkmaz, 1982:94-95).

Tablo 16. GSMH ve VERGİ GELİRLERİ İNDEKSİ (1925-1939)

	GSMH	FERT BAŞINA GSMH	GENEL BÜTÇE GELİRLERİ	VERGİ HASILATI
1925	100,0	100,0	100,0	100,0
1926	108,2	106,0	105,9	107,9
1927	96,4	93,1	118,7	118,1
1928	107,0	100,9	129,2	130,2
1929	135,9	125,9	131,5	132,0
1930	103,6	94,0	127,6	119,0
1931	91,2	81,0	109,2	105,9
1932	76,8	66,4	125,8	117,4
1933	74,8	40,5	118,4	113,2
1934	79,7	66,4	141,6	103,8
1935	85,9	69,8	156,6	112,0
1936	111,6	88,8	131,5	97,9
1937	118,4	93,1	153,5	117,9
1938	124,3	95,7	189,5	146,9
1939	135,2	101,7	228,8	141,9

KAYNAK: ESFENDER KORKMAZ; "Vergi Yapısı ve Gelişimi", a.g.e., s.90'daki tablodan alınmıştır. Sayıda pek değişim görülmemiştir.

Aşağıdaki tabloda 1925 yılını baz alırsak, 1925-1939 yılları arasındaki süreci değerlendirmek gerekirse Türk ekonomisinde 1939 yılı itibariyle %35.2 bir artış meydana gelmiştir. Kişi başına gelirden ekonomik kriz sonrası (1929-1930) bir düşme görülmüş, 1939'a gelindiğinde bir toparlanma meydana gelmiş, 1925'e göre %1.7'lik artış gerçekleşmiştir. 1939'da bütçe gelirleri 1925'e göre %128.8'lik artış meydana gelmiş iken, 1939'da vergi hasılatında, %41.9'luk bir artış gerçekleşmiştir. "Genel ve Katma Bütçeli Kuruluşların sayısı yıllar itibariyle incelendiğinde, 1924'te 26 tane genel bütçeli kuruluş bulunurken, bunlara ayrılan 140,4 milyon lira ödenek tahsis edilmiştir. Toplam adet ise 34 tanedir. Atatürk döneminde genel bütçeli kuruluşların sayısı pek artmamış 1930'da 26, 1935'te 28, 1938'te ise 28 tanedir, Cumhuriyetin başı ile Atatürk döneminin sonundaki kuruluş sayısı sadece 40'dir. Dolayısıyla sayıda pek değişim görülmemiştir." (Öner, 1994:13-14).

Tablo 17. GENEL VE KATMA BÜTÇELİ KURULUŞLAR (1924-1939) KATMA BÜTÇELİ KURULUŞLAR

YILLAR	GENEL BÜTÇELİ KURULUŞLAR (1)	ÜNİVERSİTELER	DİĞER KURULUŞLAR	TOPLAM	GENEL TOPLAM (1+2)
1924	26		8	8	34
1925	27	1	4	5	32
1926	28	1	7	8	36
1927	29	1	7	8	37
1928	28	2	7	9	37
1929	29	2	7	9	38
1930	26	2	7	9	35
1931	26	2	10	12	38
1932	27	2	12	14	41
1933	26	2	12	14	40
1934	27	2	11	13	40
1935	28	2	12	14	42
1936	27		8	8	35
1937	28		8	8	36
1938	28		8	8	36
1939	30		10	10	40

KAYNAK: ERDOĞAN ÖNER; "Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri", İ.Ü. İktisat Fak, yay, Maliye Araştırma Merkezleri Konf. No: 551, İstanbul 1994',s. 27 .'deki tablodan alınmıştır.

Tablo 18. Türkiye Cumhuriyeti GSMH, Toplam Gelir, Toplam Gider, Bütçe Açığı ve Toplam Borç (1923-1940) (1990 sabit fiyatlarıyla)

YILLAR	GSMH	GSMH (MİLYON US \$)	GSMH (%) DEĞİŞİMİ	DİŞ	TOPLAM	TOPLAM GELİR	TOPLAM GİDER (BİN us \$)	BÜTÇE AÇIĞI ** (1000 US \$)	TOPLAM BORÇ *
	(1990 Sabit-1000 TL)			ACIĞI ***					(MİLYON US \$)
1923	14937,56	826,11	0	-36,08	66.233	63.052	3.182	0	
1924	17160,53	932,89	14,88	-18,03	73.626	70.015	3.611	0	
1925	19292,48	1214,57	12,42	-26,25	93.110	110.082	-16.972	0	
1926	22903,72	1258,97	18,72	-24,97	94.431	90.150	4.281	0	
1927	19887,62	1104,85	-13,17	-27,01	104.247	102.552	1.695	0	
1928	22259,96	1219,7	11,93	-25,43	113.862	103.145	10.717	0	
1929	26866,05	1459,1	20,69	-48,73	108.282	103.076	5.206	49	
1930	27537,28	1061,13	2,5	1,84	100.208	96.834	3.374	67	
1931	29892,38	960,87	8,55	0,29	78.307	86.190	-7.883	39	
1932	26616,51	808,69	-10,96	7,25	88.539	100.479	-11.940	47	
1933	30858,79	1001,76	15,94	12,97	104.998	104.584	414	210	
1934	32878,37	1406,15	6,54	4,25	164.506	181.634	-17.128	357	
1935	32096,7	1514,73	-2,38	5,6	183.644	206.023	-22.379	379	
1936	39086,77	1959,9	21,78	20,05	215.142	200.319	14.823	395	
1937	39897,77	2088,82	2,07	18,69	249.342	227.924	21.418	401	
1938	43714,92	2157,71	9,57	-3,88	252.292	237.413	14.879	420	
1939	45412,66	2178,09	3,88	7,15	282.407	280.601	1.807	452	
1940	43106,39	2537,35	-5,08	30,87	398.702	388.307	10.395	615	

Kaynak: DİE, 2001, İstatistik Göstergeler 1923-1998 verilerinden derlenmiştir.

Yukarıda ve aşağıda belirtilen tablolara göre, 1923-1940 yılları arasında, bütçe 5 kez açık vermiştir. 1925, 1931, 1932, 1934, 1935 yıllarında bütçe açığı tespit edilmiştir. Diğer 13 yıl boyunca bütçe fazlalık vermiştir. 1933 yılından itibaren toplam borç stokunda ciddi artışlar görülmüştür. Dış ticaret açığı Cumhuriyetin ilk yıllarında 1923-1929 yılları arasında görülmüştür. Dönemsel bazda en yüksek ortalama büyüme oranı %7.85 ile 1923-1938 döneminde gerçekleşmişken, en düşük ortalama büyüme oranı ise 1938-1950 döneminde %2 olarak gerçekleşmiştir. 1940 yılında borç stoku 615 milyon US dolara çıkmıştır. 1939'da bu rakam 452 milyon US dolardır. 1939'a kadar GSMH artmaya devam etmiş o yıl 45.4 milyon TL iken, savaş nedeniyle 1940'da 43.1 milyon TL'ye düşmüştür. Yine 1940 yılında Türk ekonomisinde küçülme meydana gelmiş, %5.08'lik daralma gerçekleşmiştir. Dış ticaret açığı 1939'da 7.15 milyon US dolardan, 1940'da katlanarak artmış, 30.8 milyon US dolara çıkmıştır. 1990 sabit fiyatlarıyla, Cumhuriyetin ilk yılında GSMH 15 milyon TL iken, 1938 yılında 43,7 milyon TL olmuştur. Bu dönemde dikkat çeken bir durumda dünyada yaşanan ekonomik krizin yardımı ve etkisiyle yabancı yatırımcıların elinde işletmeleri devletleştirmiş, geliştirdiği “devletçilik” ve “kamulaştırma” politikalarıyla 1923-1930 döneminde özel teşebbüsün

gerçekleştiremediği yerli sanayi atılımını sağlamış, Cumhuriyetin sanayi devrimini ve kalkınmasına imkân vermiştir.

**Tablo 19. 1923–1938 Dönemi Tahmini ve Kesin Hesap Bütçe Gelir-Gider-Açıkları
(Cari Fiyatlarla)**

YILLAR	Tahmini Bütçe Geliri Milyon TL.	Tahmini Bütçe Gideri Milyon TL.	Kesin Hesap Bütçe Geliri Milyon TL.	Kesin Hesap Bütçe Gideri Milyon TL.	Kesin Hesap Açık Milyon TL.	GSMH Milyon TL.	Kesin hesap Bütçe Geliri / GSMH	Kesin hesap Bütçe Gideri / GSMH	Kesin hesap Açık / GSMH
1923	94	113	111,3	105,9	-5,3	952,6	11,7	11,1	0,6
1924	129	140	138,4	131,6	-6,8	1203,8	11,5	10,9	-0,6
1925	191	184	170,4	201,4	(Açık) 31,1	1525,6	11,2	13,2	2
1926	190	190	180,4	172,1	-8,2	1650,5	10,9	10,4	0,5
1927	195	194	202,2	199	-3,3	1471,2	13,7	13,5	0,2
1928	207	207	222	201,1	-20,9	1632,5	13,6	12,3	-1,3
1929	221	220	224,1	213,3	-10,8	2073,1	10,8	10,3	-0,5
1930	223	223	217,5	210,1	-7,3	1580,5	13,8	13,3	-0,5
1931	187	187	165,2	181,9	(Açık) 16,6	1391,6	11,9	13,1	1,2
1932	169	169	186,8	212	(Açık) 25,2	1171,2	15,9	18,1	2,2
1933	170	170	174,3	173,6	-0,7	1141,4	15,3	15,2	0
1934	184	184	207,3	228,9	(Açık) 21,6	1216,1	17	18,8	1,8
1935	195	195	231,4	259,6	(Açık) 28,2	1310	17,7	19,8	2,2
1936	213	213	271,1	252,4	-18,7	1695	16	14,9	-1,1
1937	231	231	314,2	287,1	-27	1806,5	17,4	15,9	-1,5
1938	250	250	322,9	303,9	-19	1895,7	17	16	-1

Kaynak: TÜİK (İstatistik Göstergeler 1923–2006) verilerinden derlenmiştir.

4. BÖLÜM

4. PARA POLİTİKASI VE GELİŞİM SÜRECİ

"Geçmişin ve düşmanların, memleket ve milletimizi bütün uygarlık dünyasıyla birlikte ileriye götürmekten alıkoymuş olan zincirleri, bugün bizi, az zamanda olağanüstü girişimlerde ve çalışmalarda bulunmaya zorluyor. Ancak, bu zorunluğun tatmini ve kayıpların karşılanması bugünkü maliye gücümüzün üstündedir. Bundan dolayı hükümetimizin, her uygar devlet gibi dış borçlanmalar yapmasına gerek vardır. Şu kadar ki ödünç alınan yabancı paralarını, şimdiye kadar Babîâli'nin yaptığı şekilde, ödemeye mecbur değilmişiz gibi, amaçsız harcama ve kullanma ile borçlarımızın yükünü artırarak malî bağımsızlığımızı tehlikede bırakmaya kesin şekilde karşıyız. Biz, memlekette bayındırlığı, üretimi ve halkın refahını temin edecek, gelir kaynaklarımızı geliştirecek verimli borçlanmalara taraftarız." 1922 (Atatürk'ün S.D.I, s. 222-223)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

4.1. Paranın Kısa Tarihi

Henrik Ibsen'in para için söylemiş olduğu söz sanki günümüz için söylenmiştir; "Para pek çok şeyin kabuğudur olsa olsa, ama çekirdeği değil. Size yiyecek verir, ama iştah veremez; ilaç verir, ama sağlık veremez; tanıdık verir, ama dost veremez; hizmetçi verir, ama sadakat veremez; neşe verir, ama huzur veremez."²¹ (Conaghan ve Smith, 2014:9).

Dünyada paranın ilk olarak nerede ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber en az on ila on beş bin yıl önce (Göbeklitepe ve Karahantepe höyükleri ve toplumları) tarımla içli dışlı olan kadim uygarlıklar alıp satmak istedikleri ürünlerin değerlerini belirlemek için bir ölçüye ihtiyaç duymuşlardır. Medeniyetin olduğu yerlerde para ve benzeri araçlar hayatın bir parçası olmuştur. Bu bağlamda paranın gerçek tarihi insanlık aleminin tutum ve davranışlarında yatmaktadır (Eagleton ve Williams, 2013: XVII). Eldeki veriler ve bilgilere gösteriyor ki, insanlık tarihinin bütün safhalarında para vardır.

²¹ Henrik Ibsen (1828-1906), Ekonomist, Yazar.

Antik kadim topluluklarında özellikle Mu ve Atlantis gibi teknolojik gelişmişliği ve medeniyet alanında ileri olmaları para ve benzeri araçlarının kullanıldığını göstermektedir. James Churchward tarafından 1926 yılında kaleme aldığı “The Lost Continent of Mu” adlı eserinde ortaya koyduğu üzere; British Museum’da bulunan Troano yazmasından, aynı dönemlerde yazıldığı ortaya konan Maya kitabı Cortesianus Kodeksine, Tibet’teki Lhasa kayıtlarından, klasik Hindu destanı Ramayana destanlarına ve Nakkal tabletlerine kadar pek çok tarihi belgede Mu medeniyeti ile ilgili birtakım iddialar ve tezler ortaya konmuştur (Churchward, 2020:35-73).

Churchward’e göre; “Mu uygarlığı vardır. Bu kadim topluluk tam 64 milyon insandan meydana geliyordu. Zengin ve bilgili bir toplumdur. Teknolojide ileri seviyede idi. Her biri diğerinden farklı ve tek bir hükümet altında toplanan “on kabileden” meydana geliyordu. Toplumsal dayanışma ve meslek örgütlenmesi üst düzeydeydi. Mu ülkesi, dünya medeniyetinin, bilginin, eğitimin, ticaret ve alış-verişin baş merkeziydi. 7 büyük alış-veriş merkezi vardı. Mimaride ileri düzeydeydiler şeffaf kentler meydana getirmişlerdi. Mu uygarlığı’nın ilk dönemlerinde para ve benzeri unsurlar olmamasına rağmen, teknolojik ve bilgi düzeyinin artmasıyla birlikte değerli metal ve madencilik işlerinde meydana gelen tekamüller, denizciliğin gelişmesiyle ticaretin artması ve üretim yöntemlerinde görülen bilinçlenme, ekonominin yaygınlaşmasıyla yaşam standartı ileri düzeylere çıkmıştı. Bu durum Mu medeniyetinde paranın (bugün basılan ve tedavülde kullanılan para olarak düşünmeyelim, değişimde kullanılan eşya ve mallarında) kullanıldığını göstermektedir. Yaklaşık 50 bin yıl öncesine dayanan bir medeniyetti.” (Churchward, 2020:35-73).

Harita 2. Mu Kıtası ve Coğrafi Konumu

Kaynak: <https://www.absurdizi.com/kayip-kita-mu/> erişim tarihi:05.04.2021.

Mustafa Kemal ATATÜRK'e göre, Anadolu en aşağı 7000 yıllık (bazı iddialara göre 8000 ila 10000 yıllık geçmişi olduğunu belirten, bu düşüncesini kitapları okurken, tarihe şerh düşmüştür) Türk beşiğiymiş (yurduydum). İlk yurdu Orta Asya'dır. İlk ileri uygarlıktır. Türkler bilginin, keşif ve icatların ve sanatın yaratıcısıydı. Yüksek kültür sahipleriydi. Mu medeniyetinden geldiği noktasında Türk tarih tezini savunurcasına, Türklüğü simgeleyen bankacılık sektöründeki iki bankaya “Etibank” ve “Sümerbank” isimlerini vermiştir. Göç ettikleri bütün topraklara bilgi, teknik, kültür, adalet ve ahlak, zirai tekniklerin, madenlerin işlenmesini ve zanaatın yayılmasını sağlamıştır. Mu kültürünün devamıydı. Türkler! Orta Asya'ya kayıp kıta Mu'dan göç etmişlerdi. Türkler, Mu'nun çocuklarıydı. Türk tarih tezini tamamlayacağı düşünülen Güneş Dil Teorisi bu nedenle geliştirilmiştir. Anadolu'nun ilk uygarlığı Hititlerin (Etiler), Mezopotamya'nın ilk uygarlığı Sümerlerin Türk olduğudur. Türk milletinin kökünün dayandığı “Türk” adındaki insan, insanlığın ikinci babası Hz. Nuh (A.S.)'ın oğlu olan Yafes'in oğlu olan kişidir. İslam dininin sevgili peygamberi Hz. Muhammed Mustafa (S.A.V) efendimizin Türklerle ilişkisi ve Türk soyundan (Kureyş kabilesinin Orta Asya kökenli) olabileme ihtimalinin bulunmasıdır. Türkler dünyayı aydınlatan güneştir (Afetinan, 1939:245-246; Karal, 1969:100; Meydan, 2008:25-37). Cumhuriyet döneminde basılan paralarda Mu kültürünün temel unsuru olan bozkurt resminin kullanılmasıydı.

Resim 4. Cumhuriyet Döneminde Basılan Paralarda Mu Kültürünün Temel Unsuru Olan Bozkurt Resmi

Kaynak: <https://www.altayli.net/turk-kulturunde-ve-cumhuriyetin-ilk-doneminde-kullanilan-turklugun-sembolu-bozkurt.html>; erişim tarihi: 15.01.2022.

M.Ö. 9000-12.000 yılları arasında sığır başta olmak üzere çiftlik hayvanlarının evcilleştirilmesi ve tahıl başta olmak üzere tarım ürünlerinin yetiştirilmesi sonucunda ticaretin ortaya çıkmasıyla para benzeri (değiş-tokuş sağlayacak) araçlar yaşama girmiştir (Conaghan ve Smith, 2014:11).

Yine M.Ö. 3000-6000 yılları arasında altın, gümüş ve bronz madenlerinin keşfi kentler ve bölgeler arası ticareti geliştirirken, ekonomik hayata da canlılık kazandırmıştır. Yapılan işlemler ticareti kolaylaştırmak için kayıt altına alınıyordu. Diğer malları almak için tahıl ve hayvancılık ürünleri kullanılıyordu. Bu tür değer ihtiva eden birimler elden ele dolaşmaya başlayınca, bu durumların bir yasaya bağlanması kaçınılmaz olmuştu. Bu nedenle antik Babil ve Sümer toplumlarında Kral Hamurabi kanunları yürürlüğe girmiştir. M.Ö. 1760'da çıkartılan yasalarda suç işlendiğinde ödenmesi gereken para cezaları ve borç faizi ile birlikte iş sözleşmelerinde para kullanılıyor olmasıydı (Conaghan ve Smith, 2014:11). Özellikle Fenike, Asur, Akad, Babil, Sümer ve Hititler ile para kullanımı yaygınlaşmıştır. Bereketli hilal olarak adlandırılan “Mezopotamya”da ilk uygarlıklar tarafından para birimleri geliştirilmiştir; “deben” ve “şekel” adını verdikleri tahıl ve arpayı baz alan para sistemlerini kullanmışlardır. M.Ö. 3200'lü yıllarda Sümerler tarafından tabletlere yazılmış ekonomik faaliyetleri içeren kayıtlar bulunmuştur (Conaghan ve Smith, 2014:9-13).

Resim 5. Lidyalılarda Antik Para

Kaynak: <https://antikparalar.blogspot.com/2018/06/sikkenin-icadi-ve-anadoluda-sikkeler.html> #google_vignette; erişim tarihi:05.04.2023.

Para ve sistemleri, insan denen varlığın yeryüzüne adım atmasıyla başlayan karmaşık bir üretim yapısının tezahürü sonucu ortaya çıkmıştır. Para, modern anlamda iktisadi sistemlerin, ortaya çıktığı son 400 ila 500 yılda, iktisadi, politik, askeri, sosyolojik, teknolojik ve bilimsel gelişmeleri bir şekilde etkilemiş ve yapılandırmıştır. Buna aslında paranın devrimi denir. Para denen fenomen insanın en güzel icadı olarak ortaya çıktığı andan itibaren, kişisel ve toplumsal hayatı bir şekilde yönlendirmiş, teknolojinin ilerlemesine imkân sağlamış, üretimin yaygınlaşmasına motor olmuş ve en önemlisi de savaşların ve çatışmaların ana nedeni olmuştur.

Para olgusu, dini kitaplarda da geçmektedir. Özellikle para yerine kullanılan altın, gümüş, hurma, tuz, arpa, buğday alış-veriş aracı olarak kullanılmıştır. Rifat Uslu (2014:29)

çalışmasında bu noktada Hz. Âdem (A.S.) ve para arasındaki ilişkiye dair şunları söylemektedir: “Yeryüzünde halife olarak yarattığı Âdem’e her şeyin ismini öğreten Cenab-ı Hakk, parayı ve para ile ilgili ifade ve kelimeleri de öğretmiş ve bu hususta yol göstermiştir.” (Uslu, 2014:29). Dinar ve dirhem ilk kullananın Hz. Âdem (A.S.) olduğu bildirilmektedir. Uslu’ya göre; “Peygamberimizden önce de çeşitli paraların olduğundan bahsederken verdiğimiz bilgiler de gösteriyor ki tarihin bütün safhalarında para vardır. İslam toplumunda ve Arap yarımadası’nda para olarak tedavülde altın, dinar ile gümüş de dirhem olarak kabul edilirdi. Uzun müddet dirhemler, “Siyah Vâfiye” ve “Taberiye” olmak üzere iki çeşit olarak *tedavülde para olarak kullanılıyordu. Çünkü üzerinde icmâ vaki olan şer’i dirhemle şer’i dinarın arasındaki oran bellidir. O da 7/10’dur, yani dirhem dinarın onda yedisidir.*” (Uslu, 2014:29-34).

Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) efendimiz döneminde yabancı paraların tedavülde kalmasına izin verilmiştir. Zekât²², fitre, vb. parasal ibadetlerin yapılabilmesi için, şu prensip benimsenmiştir; “mizanımız Mekke mizanıdır” diyerek ölçü birimlerine standart getirilmiştir. Altınlar miskal, gümüşler ise kırat üzerinden hesaplanırdı. Miskal ve kıratın ölçüsü nedir? 100 adet arpanın toplam ağırlığı 4 gram olup, 1 miskal ölçüsüne eşitken, 5 arpanın ağırlığı olan 0,20 gram 1 kıratken, 1 dirhem ise 2,8 gram yani 14 değeri kıratı (Yaz, 2020:74-75). İslam hukukuna göre, borçlar düşüldükten sonra, 20 miskal 80 gram altını olanlar ile 200 dirhem yani 560 gram gümüşü olanlar zengin olarak kabul edilmektedir. Dirhem²³, 3,207 grama denk gelen bir ağırlık ölçüsüdür. Dirhem daha çok gümüş için kullanılan bir ölçüdür (Ermiş, 2020:50-51).

Kuran-ı Kerim’de 2 ayette para ile ilgili kelimeler geçmektedir. Bakara suresinin 279. Ayetinde şöyle buyurmuştur; “Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Resûlüyle savaşa girdiğinizi bilin. Eğer tövbe edecek olursanız, ‘ana paralarınız (sermayeniz)’ sizindir. Böylece siz ne başkalarına haksızlık etmiş olursunuz ne de başkaları size haksızlık etmiş olur”. Para ile ilgili olarak Kehf suresinin 19. Ayetinde de şöyle buyrulmuştur; “***Böylece biz, birbirlerine sorsunlar diye onları uyandırdık. İçlerinden biri: “Ne kadar kaldınız?” dedi. (Bir kısmı) “Bir gün, ya da bir günden az”, dediler. (Diğerleri de) şöyle dediler: “Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir. Şimdi siz birinizi şu ‘gümüş para’ ile kente gönderin de baksın; (şehir halkından) hangisinin yiyeceği daha temiz ve lezzetli ise ondan size bir rızık getirsin. Ayrıca, çok nazik davranın (da dikkat çekmesin) ve sizi hiçbir kimseye sakın sezdirmesin.***”

²² Kendi başlarına veya altın-gümüş ve ticaret mallarıyla beraber nisab miktarına ulaşınca sene sonunda 1/40’ını (%2,5) zekât olarak vermek farzdır.

²³ Dirhem kelimesi, Yunanca bir kelime olan Drahmi’den gelmektedir.

İbn Haldun (1332-1406), “**Tarih Felsefesi**”nin ve “**İktisat Bilimi**”nin kurucusu olarak kabul edilmiştir. Bilim tarihinin ilk sosyoloğu özelliğini kazanmıştır. Bunun yanında sosyoloji ilminin birçok temel prensiplerini, Batılı bilim adamlarından yüzyıllarca önce ortaya koymuştur. İbn Haldun’un Arapça kaleme aldığı “Mukaddime” adlı eserinde, para kavramını ele alırken, Allah’ın (C.C) kıymet ölçüsü olarak, sermaye birikimi için “altın” ve “gümüş” denilen iki madeni yarattığını ifade eder. Mal ve kıymet ölçüsü olarak edinilmekte ve biriktirilmekte ise de kazanç, servet ve sermaye için bu iki maden çok önemlidir (İbn Haldun, 2013:455). Yüzlerce yıl Dünya’da meydana gelen ekonomik ilişkilerin ve uluslararası ticaretin işleminde bu iki maden stratejik önem arz etmiştir. Merkantilist dönemin iki stratejik ürünü (altın ve gümüş) bu yüzyılın vazgeçilmezi olacaktır (Aksu, 2020a:120). Devletler, (hazine) gelirlerini bu madenleri elde etme üzerine inşa etmiştir. Dünya’daki savaşların temel nedeni de bu iki madene sahip olmak içindir. Yani ekonomiktir. Dünya planetinde çok değerli ve jeostratejik bir yerde bulunan Anadolu coğrafyası üzerinde yaşayan Türk milleti bulunduğu konum itibarıyla çok önemli ve çok değerli mineral ve madenlere sahip durumundadır (Aksu, 2021:249-250).

Kuran-ı Kerim’de putlardan bahsederken, aslında paraya ve servete tapanların putlaştırdığı “menat” ismine de atıfta bulunulmuştur. Menat kelimesi, etimolojik olarak money, manat ve Latince kökenli moneo sözcüğünden türemiştir. Rusça’ya sikkenin karşılığı olarak geçmiş olup, Çarlık Rusyası’nın para birimi olmuştur. Azerbaycan ve Türkmenistan’ın para birimidir (Yaz, 2020:33). Bu kelimenin anlamını idrak edip, bu Türk devletlerinin para birimlerinin isimlerini acilen değiştirmesi gerekir.

Para, insanlık tarihinin en ilginç mallarından biridir. En yoğun olarak milattan önceki dönemde kullanılan paranın inek olduğu bilinmektedir. Aslında, İngilizcede parasal anlamına gelen pecuniary sözcüğü Latince inek anlamına gelen pecun sözcüğünden türetilmiştir (Eagleton ve Williams, 2013:41). Elbise, mısır, köleler, bıçaklar ve hatta biranın çeşitli dönemlerde ve çeşitli yerlerde para olarak kullanıldığına ilişkin belgeler mevcuttur (Redden, 1981:4). Bu örneklerin tümünde para olarak kullanılan nesnelere reel olarak bir değeri söz konusudur. Ancak bu özellik geçmişte para olarak kullanılmış olan tüm nesnelere için geçerli değildir. Örneğin, midye kabuklarının, balina dişlerinin veya ağaçkakan gagalarının pratik olarak kullanımı çok sınırlı olmasına karşın sıralanan bu nesnelere tümü insanlık tarihinde para olarak kullanılmıştır. Tarihin bilinen ilk metal parası, M.Ö. yedinci yüzyılda, bugün ülkemizin Ege Bölgesi’nde kalan antik Lidya’da kullanılmıştır. Lidya kralı Alyattes’in ilk sikkeleri bastırmasının nedeni; ordusundaki paralı askerlerin, ödemelerin teminat altına alınma isteği olabilir, bunun yanında ege bölgesinde kurulan her şehir devleti kendi gümüş sikkelerini

basmıştır. Laurium'daki gümüş madenlerinden gelen kullanıldı. Sikke yapım teknolojisiyle birlikte darphaneler estetik açıdan ve yüksek teknikli paralar bastılar (M.Ö. 600'lerde). Her şehir devleti kendi mührünü ve sembolünü kullanarak, altın, gümüş ve bronzun üzerlerine otoritelerini temsilen bir gücün sembolünü basmışlardır. Lidyalılar tarafından kullanılan bu ilk metal para, altın ve gümüş karışımından yapılmış ve üzerine aslan başı olan bir figür işlenmiştir (Redden, 1981:6; Conaghan ve Smith, 2014:10-13; Eagleton ve Williams, 2013:41-49, 97-116).

Kâğıt para ise ilk kez on yedinci yüzyılda Londra'daki kuyumcular tarafından çıkarılmıştır. Kuyumcular, işledikleri değerli metalleri saklayabilmek için gerekli güvenli yerlere sahip olduklarından halk, sahip olduğu madeni sikkeleri, altını ve gümüşü muhafaza etmeleri amacıyla kuyumculara bırakmaya başlamış, kuyumcular da koruma amacıyla kendilerine bırakılan bu değerli metaller karşılığında sahiplerine makbuz vermişlerdir (Redden, 1981: 6-7; Eagleton ve Williams, 2013:97-116; Conaghan ve Smith, 2014:14-18). Zaman içerisinde bu makbuzlar birer ödeme aracı olarak elden ele geçmeye başlamıştır. Kendilerine emanet olarak bırakılan tüm değerli madenlerin aynı anda geri istenmesi olasılığının çok düşük olduğunu gören kuyumcular, daha fazla makbuzu dolaşıma çıkartmışlar ve böylece günümüzdeki kâğıt paraların ortaya çıkış sürecini de başlatmışlardır (Kurumlu, 2015: 91,241-248).

1472'de Dünyanın ilk ve en eski bankası olan Banca Monte dei Paschi di Siena İtalya'da kurulmuştur. İlk kez gelir garantili ticari senetler çıkartılmıştır. 1659'da ilk İngiliz çeki basılır. 1663'te ilk İngiliz Gineleri basılır. 1 İngiliz Sterlini değerinde olan bu sikkeler Batı Afrika'dan gelen altınla yapıyordu. 1694'te İngiltere'de kurulmuş ilk banka Londra'da kurulan Bank of England'dır (Ferguson, 2017:39-51). 1723'te Pennsylvania Land Bank ABD'nin ilk banknotlarını basar. ABD hazinesi ilk kâğıt dolar paralarını 1862'te çıkartır. 1871'de Almanya Mark'ı seçerken, Japonlar Yen'i ulusal para olarak seçip tanıtmışlardır (Redden, 1981: 8-10; Conaghan ve Smith, 2014:15-23).

Resim 6. Dünyanın İlk ve En Eski Bankası Olan Banca Monte Dei Paschi Di Siena (İtalya)

Kaynak: <https://www.ekoturk.com/haber/dunyanin-en-eski-bankasinda-hisse-satisi/erişim tarihi:05.04.2021>.

4.2. Osmanlı Dönemi Para Politikası ve Uygulamaları

Osmanlı devletinin parası, Selçuklularda olduğu gibi **Gümüş Akçe** idi. Bunun değeri de 100 dirhem gümüşten kesilen akçe sayısı ile ve de bir altın karşılığı akçe sayısı ile belirlenebiliyordu. İlk Osmanlı akçesi Orhan Bey zamanında 100 dirhem gümüşten 130 akçe kesilmiştir. El ile para kesildiğinden akçenin ağırlıkları 53/4 dirhem veya 1,15 gram ortalama ağırlıkta idi. İçinde çok az bakır (900 ayar) olduğundan halk arasında **AK AKÇE** adı ile anılırdı (Payzın, 1992:106-112; aktaran bknz: Aksu, 2006:112-113). 1489 ila 1585'e kadar geçen dönemde akçenin içindeki gümüş içeriğinin %12'sini yitirmişti. Enflasyon oranı ise %31'dir. 1585'te akçe tağşişiyle (değer kaybetmesiyle), gümüş içeriğinin %44'ünü kaybetti. 300 yıllık süreç içerisinde Akçe'de değer kaybı %45-50'ler civarındaydı. Gümüş Akçe tağşişi ile altın karşısında “devalüe” olur, sonuçta enflasyonist bir seyir alır. Piyasa bunu malın “para etmemesi” biçiminde hisseder, bugün altının yerini yabancı (döviz) para almıştır (İnalçık, 2013:124-125). XVII. yüzyıla kadar Akçe, Osmanlı para birimi olma özelliğini korudu. I. Murat devrinde, akçeden daha küçük alımlar için bakır para hazırlanmıştı. Bunlara “**mangır**” veya “**pul**” denilmekteydi²⁴. 16 yüzyıla kadar Balkanlar ve Anadolu'da “altın sultani” ve “gümüş akçeye” dayalı bir para sistemi mevcuttur. Bunun yanında günlük işlerde ve küçük

²⁴ “Padişah II. Süleyman döneminde 1688'de bol miktarda mangır veya pul denilen bakır paralar üretilmeye başlanmış ve bundan önemli bir ek gelir bile sağlanmıştır. Ancak bu paraların değeri itibarıdır. Yani maden değeri ile nominal değeri arasında büyük fark vardır. Dolayısıyla devlet bunların basılmasını sınırlı tutmuştur. Altın ve gümüşte olduğu gibi, isteyen darphaneye külçe götürüp bakır sikke bastırma hakkı olmamıştır. Nominal değeriyle maden değeri arasında bir farkın oluşması ve kolay kâr elde edilebilmesi, kısa sürede kalpazanların dikkatini çekmiştir. Bunun üzerine dışardan gemiler dolusu kalp bakır sikke memlekete sokulmuş bunun; yarattığı enflasyon neticesinde ise, 1691 senesinde bakır sikke tedavülden kaldırılmıştır” (Erdem, 2006:15).

ticari faaliyetlerde tedavülde olan “bakır mangır” ve “bakır pul” kullanılırdı (Pamuk, 2007:11). Abdülmecid döneminde basılan “mangırların” içinde %3 kalay, %2 kurşun bulunmaktaydı. Kızıl Bakır ve Pirinçten kesilme mangırlarda kullanılmıştır. Osmanlı ekonomi sisteminde, XIX. yüzyıla kadar aynı dönemde yaşayan diğer Avrupa ülkeleri gibi madeni para sistemini kullanıyordu. Sistemde altın, gümüş ve ufaklık ihtiyacını gidermeye matuf olarak her iki madenin dışında genelde bakırdan mamul paralar kullanılıyordu (Saydam, 2017:387-389)²⁵.

Resim 7. II. Murad Tarafından Hicri 834 Senesinde Bastırılan Akçenin Ön Tarafı

Kaynak:https://www.google.com/search?q=II.+Murad+Tara%C4%B1ndan+Hicri+834+Senesinde+Bast%C4%B1r%C4%B1lan+Ak%C3%A7enin+%C3%96n+Tara%C4%B1&sca_esv=592538007&rlz=; erişim tarihi:02. 02.2023.

Osmanlılar 623 yıllık tarihleri boyunca para politikasına büyük değer verdiler. Devlet olmanın şansı olarak gördükleri sikke basma ve istikrarlı bir ekonomik yapıyı tesis etme temel iktisat politikalarının başında gelmektedir. Osmanlı para tarihi ele alındığında para birimlerinde üç önemli devrenin olduğu görülmektedir. AKÇE devri (başlangıçtan 1688'e kadar), Kuruş-Para devri (1688-1879 arasına kadar), Lira-Kuruş devri (1879 ve sonrası), 3 akçe 1 para, 40 para 1 kuruş, 100 kuruşta 1 lira olarak kıymetlendirilmekteydi (Saydam, 2017:388).

Altın sikkelerde “*Sultani*” adı verilerek tüm imparatorlukta kullanılan tek Osmanlı parası hükmündeydi. Egemenliğin en temel simgesi ve devletin en önemli vasfı para basmasıdır. Bu bağlamda sikke imparatorluk için tek para konumundadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 458 yıllık bir dönemde 30 padişah adına altın sikkeler basılmıştır. Bunun nedeni her padişah tahta çıkınca kendi adına altından para basmışlardır. Altın sikkelerin üzerinede tahta çıkış yılı veya paranın basıldığı tarih gösterilmiştir (Karluk, 2007:329; aktaran bknz: Aksu, 2019:145). İmparatorluk

²⁵ “Osmanlı Para Sistemi, esasta altın ve gümüşe dayandığından her iki madenin mümkün olduğunca mübadelede kullanılması ve eşya olarak kullanılmamasını öngörüyordu. Bu sebeple ülke içine kıymetli maden girişi teşvik ediliyor, çıkışı ise yasaklanıyordu. Şahısların ellerinde ve sarayda bulunan altın ve gümüşten mamul eşyalar darphanelere getirilerek para basımında kullanılıyordu. Paranın ayarı denildiğinde gümüş ve altın para içerisindeki bakır oranı anlaşılıyordu. Darphaneye gelen gümüş ve eski akçeleri sahib-i ayar ve üstad, emin gözetiminde akçe haline getirirlerdi. Yeni akçelerin kesilmesinden sonra ülkede eski akçe ve külçe ile alışveriş yasaklanırdı. Herkes elinde bulunan eski akçeleri ve avani dışındaki gümüşleri darphaneye getirerek yeni akçe bastırmaları zorunlu idi.” (<https://osmanli.org.tr/osmanli-para-finansman-sisteminin-esaslarin-dir/#:~:text='Osmanlı%20Devleti'nde%2019..genelde%20bak%C4%B1rdan%20mamul%20paralar%20kullan%C4%B1l%C4%B1yordu.erişim tarihi: 11.11.2023>).

sultaninin (altın sikkenin) Balkanlardan Anadolu'ya, Kafkaslardan Arabistan'a, Kırimdan Mısır'a, tüm Kuzey Afrika'ya yayılan dört bir satıhta bu parayı kullanma zorunluluğu getiriyordu. Ayrıca, Sultaninin ağırlığı ve ayanı, ülkeler arası ticarete temel ödeme aracı haline gelmiştir. Değeri Venedik Dükasına eşitlenmiştir. İmparatorluğun pek çok yerinde **Sultani**'nin basılmasına imkân verilmiştir (Pamuk, 2007:11-12; aktaran bknz: Aksu, 2019:145).

Bir yerde sikke hükümdarın gücünü açık seçik yansıtırken, altın ve gümüş sikkeler elden ele, bölgeden bölgeye taşındıkça devletin (hükümdarın) gücünü ülkenin her köşesine ulaştırılıyordu. İkinci olarak, devletin varlığını devam ettirebilmesi topladığı vergilerin, devletin işleyiş mekanizmasında rol alan, askerlere, bürokratlara, tüccarlara, diğer halk kesimlerine ödeme yapmak, iktisadi işleyişin sağlıklı ve istikrarlı olması için büyük miktarda paraya ihtiyaçları vardı (Pamuk, 2007:65). Zaten bir devlet için para olmazsa olmaz temel argümandır. Bunun yanında; "hükümdar kendi adına "sikke bastırması", (hutbe okutmakla birlikte) egemenliğin vazgeçilmez bir gereği ve amacı olmasıdır. Ülke içinde kendi bastırıldığı para ile alışverişin yapılması, ticaret ve ekonomik hayatın sürdürülmesinde, ayrıca vergi (gümrük vb. dolaylı ve dolaysız vergilerin) ve diğer devlet gelirlerinin toplanması ve ödemelerinin yapılması hükümranlığının ve devlet olmanın önemli göstergesi olup, hükümdar için güç ve kıvanç durumuydu. Uluslararası ekonomik hayatın sürdürülmesinde özellikle ticari ödemelerin yapılmasında kendi para birimini kullanma isteği ve gereği güçlü bir devlet olmanın işaretiydi." (Erdem, 2006:10).

Osmanlı döneminde kullanılan para birimlerine bakmak gerekirse, sikke, dirhem, dinar, akçe ve kuruştur. Kuruş, 1690'lardan itibaren Osmanlı yeni para birimi olarak kullanılmaya başlamıştır (Pamuk, 2000:20). "Sikke" kelime anlamı olarak madeni damga ve bu damga için kullanılan kalıp, Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılara veya yabancılara ait olan altın, gümüş ve bakır tüm madeni paraların genel adıdır. "Dirhem", kelime olarak Yunanca bir kelime olan "drahmi", Latince kelime olan "drachma" şeklinden alınmıştır. Bir Arap ölçü birimi olan dirhem, 3.207 grama denk gelen bir ağırlık birimidir. Osmanlı döneminde dirhem kavramı, gümüş parayı ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlılar gümüş para basımında kullandıkları ağırlık birimini İlhanelilerden almışlardır. Osmanlıların 17. Yüzyıla kadar kullandığı dirhem İran Moğolları tarafından kullanılan ve ağırlığı 3.072-gram olan "**Tebriz Dirhemini**" kullanmışlardır (Ermis, 2020:50-51).

Osmanlı akçesi, ilk basıldığı Orhan Bey döneminden; II. Murat Bey dönemine dek olan 130 yıl içerisinde değerini, iç harplere (ayaklanmalara) rağmen korumuştur. 1444'te II. Murad kendi isteğiyle tahtı oğlu II. Mehmed'e (Fatih Sultan Mehmed'e) bırakmıştı. Bunun fırsat bilen

Haçlılar (Papalık, Macaristan, Bohemya, Lehistan) bir ordu oluşturarak, Osmanlı'ya savaş ilan etti. 10 Kasım 1444 yılında Haçlılar Varna'da yenilgiye uğratıldı (İnalçık, 2022:120-124). Ancak uzun süren ve üst üste gelen savaşların hazineye getirdiği ağır yük nedeniyle, yeniçerilerin maaşlarını ödemekte zorlandı. Fatih ve sadrazamları çareyi beyaz akçenin ayarlarını düşürmekte (akçenin tağşiş edilmesinde) buldular. Akçenin içindeki gümüş oranını %0.9 (binde 9) düşürdüler. Bir anlamda para devalüasyona uğramıştı. Fatih, ilk altın sikkesini, 1 Venedik Dukası (altın) karşılığı olarak 23.5 ayarlık 3.150 gr. ağırlıkta kestirmiştir. 100 dirhem gümüşten de 330 akçe kesilir (1460). Ama beş yıl sonra ikinci bir emir ile halis ayarı gümüşten 400 akçe kesilmesi yasası konulur. Para değerinde ilk düşme II. Murat'ın saltanatı sırasındadır. Bu sıralarda Simavnalı Bedrettin olayları ve Ege Bölgesinde Torlak Kemal İsyanı para değerinde etkili olmuştur. 12.000 kişinin idamı olayları tarihlerde kayıtlıdır. İkinci önemli para değeri düşmesi Fatih döneminde ve 1470'lerde olmuştur. Bu durum sıkıntılar yarattığından yeni akçeler kesilerek paranın değeri 400'den 280'e çıkararak değer kazanmıştır. Yavuz Sultan Selim zamanında meydana gelen karışıklıklar akçenin değer düşmesinde etken olmuştur. Bununla birlikte, Mısır'da getirilen 1000 deve yükü altın sayesinde eski akçe çıkarılarak paranın değerinde istikrar sağlanabilmiş ise de akçenin değeri 426'dan 457'ye düşmesi önlenememiştir. III. Murat zamanında akçe 426 olmuş, sonra 553 ve 1582'de 100 dirhem gümüş 900 akçe olur. 1584'de ilk büyük yeniçeri isyanı, değersiz akçe ile ödenen ulufeler yüzünden çıkmış, Yeniçeriler değersiz parayı almak istememişlerdir. 1589'da akçenin değeri yarı yarıya düşürülmüştür. Sulhte (Mollalar) denilen kişiler, devleti 60 yıl uğraştıran isyanlar ile Celal isyanları ve IV. Murat dönemindeki Abaza isyanları para değerinin düşmesinde de etken olmuştur. Bu dönemde fiyatlarda ciddi artışlar olmuş, altının fiyatı 60 akçeden 120 akçeye çıkmıştır (Payzın, 1992:108-112; aktaran bkz: Aksu, 2006:113; Kaykusuz, 2014:28-29; Aksu, 2022:28-29).

Her ayaklanma ve isyan hareketi aslında İmparatorluğu ekonomik anlamda geriye götürmüştür. Hazine üzerinde ciddi baskılar ve açıklar yaratmıştır. Bunun yansımaları tağşiş (devalüasyon) politikalarıyla açıkça ortaya çıkmaktaydı. Her isyan hareketi ve her kaybedilen savaş ekonomik anlamda çöküşün habercisi gibiydi (Aksu, 2019:145).

Resim 8. Osmanlılarda Gümüş Akçe (Para)

Kaynak: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ak%C3%A7e>; erişim tarihi: 02.02.2023.

Tablo 20. Osmanlı İmparatorluğunda Çıkarılan Paralar ve Değerleri

Devlet Başkanı	Tahta geçince (ilieri) Basılan yer ve tarihi.	Akçede gümüş	Düşünceler
Yıldırım Beyazad	Bursa 792	1.1 gr	Baska kesilmemiş
(*) Emir Süleyman	Edirne 806 (1403)	1.16 gr	Devletin başı var ki
" "	Edirne 813	2.81 gr	Akçe, ak akçe kesilmiş
(*) Musa bin Beyazad	Durube fi Edirne 853	1.19 gr	Edirne'de sultandır.
(*) Mehmed Çelebi	Durube fi Bursa 806	1.10 gr	Aksak Timur egemenliği
" "	Timur Han Gürkan (**)		
" "	Durube fi Engüriye 806	1.05 gr	Timur Gümüş
" "	Durube fi Amasya 808 (1405)	0.99 gr	Timur Gümüş (Inflation)
" "	Durube fi Konya 824 (1422)	1.59 gr	mali durum iyileşmiş
(*) Osmanlılarda resmi görüşe göre Fetret Devri denilen dönemde kardeşler parabarak hükümdarlıklarını bildirmişlerdir, terim yanlıştır.			
Mehmed oğlu Murad	Bursa'da akçe 824	1.10 gr	yasal devlet başkanı
Mustafa (Düzmece)	Edirne'de akçe	1.20 gr	
Mustafa bin Beyazad	Edirne'de akçe	1.20 gr	
II. Murad	Edirne, Bursa, Engüriye	1.50, 1.12, 1.10	
	Serez Amasya 822	1.10, 1.05 gr	
Mehmed bin Murad (Fatih)	Tire'de 848 de	1.12 gr	Fatih her on yılda bir akçe basılacak (% 10 eksikliğine) kanunname
II. Murad	Bursa 824 (1422)	1.10 gr	Bizans imparatorunda re-
Bayazid oğlu Mustafa	Edirne 824 : 1422	1.2-1.05 gr	hin iken gemi ile karaya çıkıp padişah ilan ettiler, iç harp
II. Murad	Bursa, Engürü, Edirne, Serez, Amasya 825	1.177 gr	Kardeşi Mustafa ile iç savastadır
II. Murad	Bursa, Edirne, Amasya	1.12 gr	İç barış dönemleri
Murad oğlu Mehmed	Tire 848	1.12 gr	Geçici sultanlık dönemi
II. Mehmed (Fatih)	Beş yerde 855	1.038 gr	Ortalama ağırlıklar alındı
II. Mehmed (Fatih)	Beş yerde 865	0.845 gr	%10 eksik kesim kuralı ve
II. Mehmed (Fatih)	Beş yerde 875	0.817 gr	on yıl ara ile akçe kesimi.

(*) Orhan Bey'den II. Murad'a kadar para değerinin düşürülmemesine gayret edilmiştir. II. Murad döneminde bir akçe 8 mangır idi. Akçenin ağırlığı 53/4 kirat, Fatih döneminde 41/4 kirat idi. Düşük para yüzünden ilk yenijeri isyanı Murad zamanında oldu.

(**) Timur Gürkan yazılı paraçdır. O sırada Timur'un egemenliği vardır.

KAYNAK: H.SABAHATTİN PAYZIN; "Tarihte Dil,Yazı,Bilim ve Toplum",Doğruluk Matbaası,İzmir Mart 1992,s.109'daki tablodan alınmıştır.

Bugün emisyon hacminin arttırılmasından, merkez bankalarının ilâve para basarak, piyasadaki banknot miktarını çoğaltmalarını anlaşılmakta. O zamanlar kâğıt para olmadığına göre, hükümetler aynı işlemi paranın içindeki değerli maden oranını düşürerek yaparlardı. Örneğin 1491-1550 yılları arasında yüz dirhem gümüşten 420 akçe kesilirken, 1556 yılında 450, 1598'de 800 ve 1600'de 950 akçe kesilmeye başlanmış. Devlet aynı miktarda gümüşten daha fazla elde ederek, artan masraflarını karşılamayı umut ediyordu. Özellikle İran savaşlarının yol açtığı mali kriz sonucu bu yola başvurulmuş, 1584 ve 1588 yıllarında akçe %62,5 ve %23 olmak üzere tağşiş edilmişti. Bu operasyonlarda eski gümüş sikkeleri topluyor, sahiplerine yeni değerleri üzerinden ödeme yapılıyor, aradaki fark da devlete kalıyordu (Özyüksel, 1997:141; aktaran bknz: Aksu, 2006:113).

Tablo 21. Osmanlı Akçesinin Zaman Sürecindeki Değişimi (1431-1705)

Yıllar	100 Dirhemden Üretilen Adet	Gram
1431	260	1.181
1460	330	0.931
1480	400	0.768
1491	420	0.731
1572	450	0.682
1584-86	800	0.384
1600	950	0.323
1618, 1624, 1641	1000	0.307
1685	1250	0.256
1688	1700	0.188
1692	2300	0.139
1696	1900	0.169
1697	1800	0.178
1705	1900	0.169

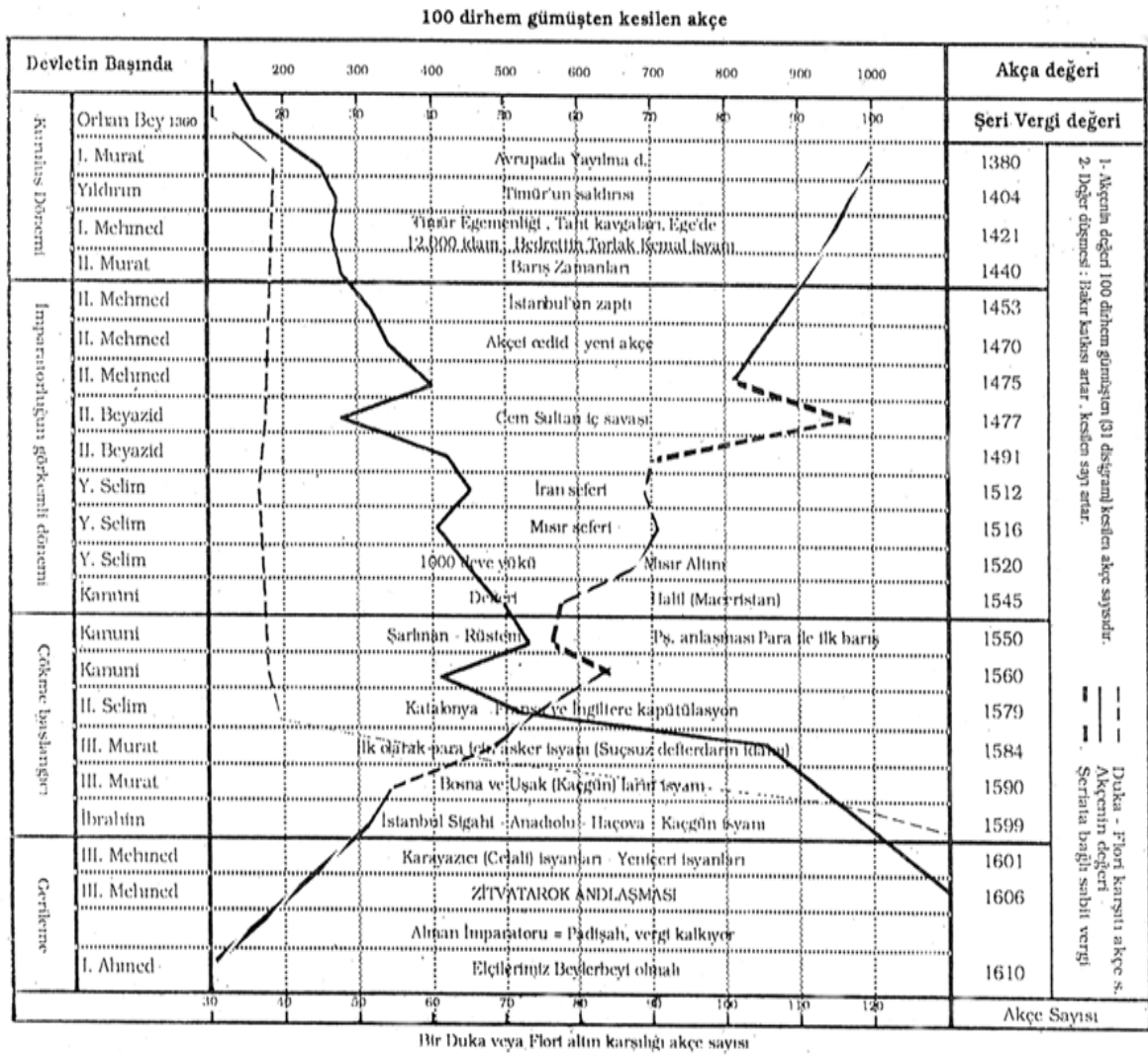
Kaynak: Halil Sahillioğlu, 1989:226'daki tablodan alınmıştır. Ayrıca bknz: Erdem, 2006:25'deki tabloda değerlendirilmiştir.

“16. ve 17. yüzyıllarda yapılan tağşişlerin 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet döneminde yapılan tağşişlerden en temel farkı, önceki dönemlerde yapılan tağşişlerin uzun vadeli bir strateji çerçevesinde; daha sonrakilerin ise, mali bunalımlara karşı kısa vadeli bir çözüm olarak başvurulmasıdır. 1585-86 tağşişinden sonra 18. yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık olarak 0,7 gramdan 0,16 grama gerileyen gümüş akçe, sadece hesap birimi işlevini yerine getirir hale

gelmiştir²⁶. Bu dönemde devlet yeterince bakır para da üretememiştir. Mübadele aracı olarak piyasalarda bol miktarda Avrupa'nın altın ve özellikle de gümüş sikkeleri kullanılmaya başlanmıştır. Hatta, bazı Avrupalı tüccarlar Avrupa darphanelerinde bastırdıkları yabancı sikkeleri Osmanlı piyasalarına getiriyorlar ve kendilerine yapılacak ödemelerin bu paralarla yapılmasını istiyorlardı. Yani, Osmanlı piyasalarında bir anlamda günümüzde para ikamesi denilen bir süreç başlamış oluyordu. Bu durum karşısında taşradaki Osmanlı darphaneleri teker teker kapanmaya başlamıştır. Öyle ki, 17. yüzyılın başlarında 40 kadar olan darphane sayısı, yüzyılın ortalarına gelindiğinde 4'e düşmüştür. Tağşişle birlikte gümüş akçenin hem avarı hem de ağırlığı büyük ölçüde değişmiştir. Tağşişin hemen öncesinde 1584'te 100 dirhemden kesilen akçe miktarı 450 iken, tağşişten hemen sonra 1586'da 800'e çıkmıştır. Akçenin ağırlığı da aynı yıllarda 0,68 gramdan 0,38 grama düşmüştür. 1669 yılına gelindiğinde ise, akçe iyice küçülmüş ve incelmıştır. Artık 100 dirhemden 1400 akçe kesilmeye başlanmış; ağırlığı da 0,23 grama düşmüştür. 1697'de ise, 100 dirhemden 1800 akçe kesilmeye başlanmış; ağırlığı da 0,17 grama indirilmiştir. 1705'de 100 dirhemden 1900 akçe kesilmiş, ağırlığı ise 0,16 grama gerilemiştir.” (Erdem, 2006:16).

²⁶ Osmanlı idaresini gümüş akçenin 1585-1586 büyük para değer düşümü (tağşişini) yani devalüasyonu yapmaya sevk eden ana faktörler şunlardır: “Savaş teknolojisindeki gelişmeler (ateşli silahlara geçiş) ve yeniçerilerin sayısındaki büyük artış¹⁸ nedeniyle artan askeri harcamalar ve savaşların finansman güçlüğü. İmparatorluğun Avrupa-Asya ticaret yolları üzerinde yer alması nedeniyle, Avrupa'dan Asya'ya akan altın ve gümüş trafiğini yeterince kontrol edememe ve bunun meydana getirdiği iç parasal istikrarsızlık (para krizi). O dönemde İran'da gerçekleşen bir tağşiş uygulamasından dolayı oraya kayması muhtemel gümüşü engelleme çabası. Uzun süren Celali isyanları nedeniyle, özellikle tarımsal üretimin ve bundan dolayı devlet gelirlerinin zayıflaması. Artan isyanlardan dolayı, merkezi hükümetin toplaması gereken vergilerin bir kısmına taşradaki yerel güçler tarafından el konulması nedeniyle, devletin vergi gelirlerinin düşmesi. Avrupa'dan Asya'ya deniz yolunun bulunmasından sonra, İmparatorluk üzerinden geçen transit kara ticaret yollarının okyanuslara kayması nedeniyle, buralardan elde edilen gelirlerin düşmesi. Yeni Dünya'dan gelen büyük miktarda altın ve gümüşten sonra, Osmanlı gümüş madenlerinin (üretilemez hale gelmesi nedeniyle) giderek gerilemesi ve kapanması. Devlet vergi gelirlerini güneş takvimine, harcamalarını ise ay yılını esas alan Hicri takvime göre yaptığı için, ikincisi birincisinden 11 gün kısa olduğundan dolayı, Hazinesinin her 34 yılda bir ödemelerinin gelirlerini aşması ve bu yüzden özellikle savaş yıllarında Hazinesinin mali olarak sıkışması. Hazineye ek gelir sağlamak istenmesi. Bu son madde önem arz etmektedir. Buradan hareketle, tağşiş (para değer düşürülmesi süreci) uygulamalarının temelinde, esasında devletin kamu açıklarını vergi, gümrük resmi, vb. asli gelirleriyle bütçe muvazenesini sağlamada zorlanmasının temel nedenlerinden olduğu tespit edilmiştir. Özellikle kapitalist politikaların oluştuğu 17. ve 18. yüzyıllarda iktisadi krizlerin sık sık yaşandığı, ortalama her 7-8 yılda tekrarlandığı ve bunların nispeten uzun sürdüğü dikkate alındığında, parada tağşiş politikalarına sık sık başvurulduğu görülmektedir. Burada belirtmek gerekir ki, yukarıdaki hususlar aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik ve ticari sistemde yaşanan iktisadi krizlerin temel sebepleri olarak da düşünülebilir.” (Pamuk, 2000: 143-61; aktaran bknz: Erdem, 2006:15).

Grafik 1. 100 Dirhem Gümüşten Kesilen Akçe

KAYNAK: H.SABAHATTİN PAYZIN; a.g.e.,s.110'daki grafikten alınmıştır.

Osmanlı'da uygulanan para sistemi ve politikasının temel özelliklerini belirtmek gerekirse (Erdem, 2006:10-11; ayrıca bkz: Tabakoğlu, 1999:199-205); "İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren diğer müslüman ülkelerin yaptığı gibi, Osmanlı'da genellikle kendi sikkelerini bastırmışlar ve kendilerine özgü istikrarlı bir para sistemi kurmaya çalışmışlardır. Diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı'da da madeni paraların sadece parasal işlevleri yerine getirmesi istenmiş, eşya ve iddihar (yastık-altı nakdi tasarruf) olarak kullanılması arzu edilmemiştir. Ülkeye değerli madenlerin girişi teşvik edilmiş, çıkışı istenmemiş; böylece, para arzının yeterli seviyede tutulması amaçlanmıştır. Çift ya da çoklu metal sisteminin uygulandığı dönemlerde, bazen altın ve gümüş (veya bazen bakır) paralar arasında, bazen de iki ayrı altın para (özellikle nispeten değeri düşük Mısır altınları ile değeri yüksek İstanbul altınları) arasında 'kötü para iyi parayı kovar' şeklinde ifadesini bulan "Gresham Kanunu" etkili

olmuştur. Ülke ekonomisi içinde, zaman zaman ortaya çıkan altın ve gümüş darlığı, para arzının ve toplam talebin darlığını beraberinde getirdiği için, ekonomik daralmaya (küçülmeye) ve hatta deflasyona yol açmıştır. Kıymetli maden arzının darlığı, diğer şartlar veri iken, tağşiş politikalarını²⁷ ve akçedeki gümüş oranını artırmıştır (kızıl akçenin basılması gibi). Devlet, harcamalarının finansmanında ihtiyaç duyduğunda, mevcut kıymetli madenlerden ya da eski sikkelerden yeni sikkeler kestirerek, para arzını artırır. Örneğin, Fatih döneminde bu maksatla 1451, 1460-61, 1470-71, 1475-76 ve 1481-82 yıllarında yeni akçe çıkarılmıştır. Zaman zaman sikkelerin ayarlarında değişikliğe gidilmiş (tashihi-i sikke siyaseti); altın ve gümüş sikkelerin bakır oranı artırılmış veya sikkelerin hacmi küçültülmüştür (tağşiş siyaseti uygulamasıyla paranın değer kaybettiğinin göstergesiydi). Osmanlılar, sınırlarının genişlemesi üzerine, merkeze uzak bölgelerde para bölgeleri oluşturmak suretiyle; o bölgeleri daha önce kullandıkları para birimini kullanmaları konusunda serbest bırakmışlardır.” (Sahillioğlu, 1989:224-227; Erdem, 2006:10-11; ayrıca bkz: Tabakoğlu, 1999:199-205; Saydam, 2017:388-391).

Tablo 22. 1837-1839 Yılları Arasında Basılan ve Tedavülde Olan Osmanlı Altın Paraları

1224-(1837)- 1225 (1839) YILLARI ARASINDA BASILAN VE TEDAVÜLDE BULUNAN OSMANLI ALTIN PARALARI				
Sıra No:	İsmi	Ağırlığı Kırat	Çapı Milimetre	Ayarı (1000)
1-	Istanbul Altını	12	22	800
2-	Istanbul Nısfıyesi	6	18	800
3-	Istanbul Rabiyesi	3	14	800
4-	Atiki Rumi	23	26	956
5-	Atiki Rumi Nısfıyesi	11,5	22	956
6-	Atiki Rumi Rabiyesi	5,75	19	956
7-	Cedidi Rumi Çifte	24	29	800
8-	Cedidi Rumi Tekli	12	23	800
9-	Atiki Adli	8	19	830
10-	Atiki Adli Nısfıyesi	4	15	830
11-	Darülhilafete Altını (Kâbe altını)	8	20	830
12-	Darülhilafet Altını Nısfıyesi	4	16	830
13-	Darülhilafet Rabiyesi	2	13	830
14-	Cedidi Adli	8	19	848
15-	Cedidi Adli Nısfıyesi	4	16	848
16-	Cedidi Adli Rabiyesi	2	13	848
17-	Hayriye Altını Çifte	17	27	873
18-	Hayriye Altını Tekli	8,5	20	873
19-	Hayriye Altını Nısfıyesi	4,5	15	873
20-	Yirmilik Mahmudiye	8	19	830
21-	Yirmilik Mahmudiye Nısfıyesi	4	25	830
22-	Yirmilik Mahmudiye Rabiyesi	2	13	830
23-	Yirmilik Cedidi Rabiyesi	2	13	582

KAYNAK: H.KAZGAN; "Osmanlı Altınları"maddesi,Büyük Ekonomi Ansiklopedisi,Sabah Yay.s.475 deki tablodan alınmıştır.

²⁷ **Sikke Tağşişi** kavram olarak, “karıştırmak, saflığını gidermek, değerli bir şeyin içine değersiz olanı katmaktır.” şeklinde tanımlamak mümkündür. Saf altın veya gümüşün içine başka madenler karıştırılarak, özellikle bakır, krom veya kurşun katılarak elde edilen para miktarının artırılmasına ve madenî paranın altın ya da gümüş içeriğinin azaltılmasına sikke tağşişi denilmektedir. Diğer Sikke kavramlarını açıklamak gerekirse, **Sikke Tecdidî**; “Halk elindeki eski parayı ve kıymetli madenleri darphaneye getirip, belli bir ücret karşılığında yeni paradan kestirilmesi işlemidir. Bu işlemle devlet önemli bir gelir temin etmekteydi.” (Saydam, 2017:389). **Sikke Tashihi** ise, genelde bankerler, kalpazanlar ve tefeciler tarafından uygulanan bir durumdur. Akçelerin kenarlarının kırılması sonucu paranın gümüşünü çalarlardı. Böylece paranın değerinin düşürülmesi anlamına gelmekteydi. Gümüş akçenin ayar ve ağırlığının yeniden düzenlenmesi ve tanzimi gerekmekteydi. Bu işleme sikke tashihi denmekteydi.

Osmanlı para sisteminin süreci öncelikle diğer çağdaş olan ekonomilerde olduğu gibi klasik dönemde “madeni para” rejimini kullanmıştır. Osmanlı Ekonomisi'nde mali ve ticari para son dönemlere kadar akçe kullanılmaktaydı. 18. yüzyıl ortalarında bütçe vs. hesaplarında “**pâre**”, 19. yüzyılda ise, “**kuruş**” ekonomik sistemde ağırlık kazanacak ve yüzyılın sonunda sistem “**lira**” esaslı üzerinden çalışılması kabul edilecektir (Kaleli, 2002: 189; aktaran bkz: Yanardağ, 2015:918-919).

Resim 9. Kuruşun Yerine Bastırılan Osmanlı Lirası

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanlı_lirası#/media/Dosya:36-1336-01-500K-kost-au.jpg; erişim tarihi:05.04.2023.

1760'ların sonlarından itibaren, savaşların sıklaşması, iklim bozulmaları, coğrafi göçler, nüfus artışı, büyüyen ordunun masraflarının artması, mali ve ekonomik krizlerin süreklilik arz etmesi nedeniyle devlet, bütçe açıklarını kapatabilmek için bir yandan Galata bankerlerinden faizle borç para alınmaktaydı, bir yandan da tedavülde bulunan sikkelerin sık sık taşış ederek gelir elde etmekteydi. 1780-1860 yılları arasındaki 80 yıllık süreçte Osmanlı ekonomisi tarihinin en hızlı enflasyonunu ve hayat pahalılığını yaşadı. Fiyatlar genel düzeyi 12-15 kat artmıştı (Pamuk, 2014:112). Gümüş akçenin değerli maden içeriğinin sık sık düşürüldüğü bu dönemde, 1814 yılında 23 Osmanlı Kuruşu 1 İngiliz Sterline eşitken, 1839'da (Tanzimat Fermanıyla birlikte) 1 İngiliz Sterlini 104 Osmanlı Kuruşu etmekteydi. Ciddi bir devalüasyon yaşanmıştı. Para 4 katından fazla değer kaybetmişti (Kazgan, 1980:115-130; Pamuk, 2014:112).

Piyasadaki para miktarı çoğaldıkça, fiyatların da artacağı açık. Bu durumda, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesinde yaşanan: enflasyonun önemli iç ve dış dinamikleri olduğu anlaşılıyor: Devletin gelir açığını kapatabilmek amacıyla aynı miktar gümüşten daha çok akçe kesmesi, dış ticaret ve kaçakçılık yoluyla Amerikan kaynaklı gümüş sikkelerin imparatorluğu istila etmesi. 16. yüzyıl ortalarında buğdayın kilosu 3 akçeyken yüzyılın sonlarında 40 akçeye, etin okkası 1 akçeyken 16 akçeye çıkmıştı. Fatih zamanında 20 akçeye satılan bir koyun şimdi

100 akçe ediyor yine 150-200 akçeye alınabilen bir ata şimdi 2500-3000 akçeye sahip olunabiliyordu. 1550'yi izleyen 35 yılda sade yağ 4 akçeden 20 akçeye, bal 2 akçeden 19 akçeye yükselmişti (Özyüksel, 1997:142; aktaran bkz: Aksu, 2006:113).

“Fiyatlar bu şekilde yükselince devletin yapacağı masraflar da doğal olarak, artıyor, bu nedenle sikke tağşişinin kısa bir süre sonra hazineyi rahatlatıcı etkisi ortadan kalkıyordu. Üstelik paranın değerinin düşürülmesi ve bunun doğal sonucu enflasyon, toplumsal huzursuzluklara yol açıyordu. Ulûfeleri değeri düşülmüş akçelerle ödenince, yeniçeriler satın alma güçlerinin azaldığını fark ederek kazan kaldırıyor, bu operasyonda yer alan defterdar ve paşaların kellelerini istiyorlardı. Sonuç olarak, sikke tağşişinin Osmanlı toplumunun parasal sorunlarını çözmesi mümkün olamıyordu.” (Özyüksel, 1997:142; aktaran bkz: Aksu, 2006: 113-114; Aksu, 2019:146).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticari akımları içindeki rolü, hammadde ve erzak satmak suretiyle Batıdan aldığı altın ve gümüşleri, işlenmiş mallar ve baharat karşılığında doğuya aktarmak suretiyle “değerli maden alıp verme” şeklinde bir aracılıktan ibaret olarak kabul olunabilir (Türkdoğan, 1981:86; aktaran bkz: Aksu, 2006:113).

1844 yılından sonra Cumhuriyet devrine kadar geçen zamanda altın para meselesi çok daha ciddi bir şekilde ele alınmıştır. 1844 yılında piyasadaki altın paralar dahi özellikle yeni ithalat rejimi ile artan ithalatı finanse etmede büyük güçlükler çıkarmakta idi. Nitekim 1846 yılında İstanbul Bankası kurulup da dış tediye için altın karşılığı poliçe işlemlerine girişince, bu banka altın paraların bir nizama sokulmasını istedi. 1844 yılında **meskukatı cedide** hakkında yeni bir tarife tanzim edilerek yayınlandı²⁸. Bu tarife hükümlerine göre, para darbı Devlet tekeline geçiyordu. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde elde edilen altın ve gümüş para basma işlemini İstanbul'daki **Darphane** yapacaktır. Bu darphaneden başka yerde altın ve gümüş para basılmayacaktır (Kazgan 1990:474-475).

Avrupa'da harbin (1. Dünya Savaşı'nın) başladığı sıralarda 4 Ağustos 1914 tarihli kanunla Osmanlı Bankası Banknotları için tedavül mecburiyeti konmuş ve bu arada 1 liralık banknotlar çıkarılması kararlaştırılmıştır (Eldem, 1994:114; aktaran bkz: Aksu, 2006:119).

²⁸ Tanzimattan Cumhuriyete kadar 1844-1862, 1876-1878 (veya 1880) ve 1915-1923 olmak üzere, değişik dönemlerde kâğıt para (kaime) uygulamasına gidilmiştir. Ekrem Erdem'e göre **Tevhid-İ Meskukat Kanunu** ile ilgili düzenlemelere şu şekilde açıklık getirmiştir; “Osmanlı para sistemiyle ilgili belki de en son ve en önemli olaylardan biri de Birinci Dünya Savaşı devam ederken 1916 yılında yürürlüğe giren *Tevhid-i Meskukat Kanunu*'dur. Bu Kanunla getirilen düzenlemeler şunlardı: 1844 öncesinden kalma sikkelerin tedavülden kaldırılması. 1 altın liranın 100 gümüş kuruşa eşitlenmesi. Devlete yapılan ödemelerde gümüş paranın kullanılması halinde, tavanın 300 kuruş olarak belirlenmesi. Gümüşle yapılan ödemelerde, taşrada geçerli değişik kur değerlerinin iptal edilmesi. Sistemin total ayağı olan gümüş paranın artık tamamen devreden çıkıp, para biriminin sadece altın üzerinden tanımlanmasıdır (altın standardına dönüş). Böylece, Birinci Dünya Savaşı süresince kâğıt para uygulaması, tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı ekonomisinde savaş sonrasında yerini yeniden altın standardına bırakmıştır. Ama, çok geçmeden bundan da vazgeçilmiştir.” (Erdem, 2006:22)

**Tablo 23. Osmanlı Altın Lirasının I. Dünya Savaşı Döneminde
Yabancı Paralar Karşısındaki Değeri**

Ortalama	1 ALTIN LİRANIN		DÖVİZ FİYATLARI		
	(Kâğıt para karşılığı) krş.	Alman Markı	İngiliz Lirası	İsviçre Frangı	A.B.D. Doları
1914	100	5.38	111	4.37	22.8
1915	101	4.91	115	4.55	23.4
1916	131	4.47	120	4.80	26.8
1917	352	4.92	154	6.71	32.1
1918	455	4.96	141	6.73	29.3

KAYNAK: VEDAT ELDEM; a.g.e,s.124'den alınmıştır.

Avrupa'da harbin (I. Dünya Savaşı'nın) başladığı sıralarda 4 Ağustos 1914 tarihli kanunla Osmanlı Bankası Banknotları için tedavül mecburiyeti konmuş, altın para ihracına yasak getirmiştir (Kurtoğlu, 2012:378). Bu arada 1 liralık banknotlar çıkarılması kararlaştırılmıştır (Eldem, 1994:114). Kâğıt paraların harbin bitimine müteakip ödeneceği vaadi, savaşın uzaması ve zafer ihtimalinin azalması ile kâğıt para da büyük değer kayıpları görülmüştür. Bankanın, harp yıllarında (1914-1918) tedavüle çıkarttığı banknotların miktarı aşağıda belirtilmiştir (Eldem, 1994:114). Osmanlı Bankası'nın, harp yıllarında (1914-1918) tedavüle çıkarttığı banknotların miktarı aşağıda belirtilmiştir (Eldem, 1994:114; aktaran bkz: Aksu, 2006:119).

Tablo 24. Osmanlı Bankası'nın, Harp Yıllarında (1914-1918) Tedavüle Çıkarttığı Banknotların Miktarı

YILLAR	MİKTAR (Lira)
1914 Temmuz	1.270.000 lira
1914 Aralık	3.005.000 lira
1915 Mayıs	3.206.000 lira
1915 Aralık	3.060.000 lira
1916 Aralık	2.995.000 lira
1917 Aralık	2.967.000 lira
1918 Haziran	2.967.000 lira

Harbin başlangıcına kadar Osmanlı Bankası'nın vezne işlemleri %80 oranında altın ve gümüşle ve %20 oranında banknotla yapılmışken, o tarihten itibaren altın ve gümüşün yerini kâğıt para ve 1917'de kısmen Alman Hazine tahvilleri almıştır (Yenal, 1999:91). Halkın gözünde kâğıt para ile banknot arasında bir fark görmemesi, her iki paranın da değer kaybetmesi sonucu, halk

bu paralara itibar etmemiştir. Harbin sonunda bir altın lira dört buçuk kâğıt lira değerine yükselmesi sonucu kâğıt paraya itimatsızlığı daha da artmıştı. Memleket dahilinde kâğıt paranın aşırı derecede değerinin düşmesine mukabil Osmanlı Lirası, harp süresince dış piyasalarda değerini muhafaza edebilmiş, hatta Alman Markı karşısında prim yapmıştı (Eldem, 1994:114; aktaran bkz: Aksu, 2006:119). Daha evvel de belirtildiği üzere, Alman hazine tahvilleri karşılığında aşırı miktarda Alman Mark'ının toplanması değerini (alış gücünü) düşürmüştü, Osmanlı hükümetinin Alman Hazine tahvilleri mukabilinde tedavüle çıkardığı kâğıt paralardan bir kısmını Alman hükümetinin emrine ihdas edilmiş ve böylece markın aşırı değer kaybının önüne geçilmiştir. Yukarıdaki tabloda da belirtildiği üzere, Osmanlı Lirası diğer yabancı paralar nazarında değerini muhafaza etmiş, hatta değer bile kazanmıştır. Örneğin, 1 Osmanlı Lirası 111 İngiliz Lirasına, 4.3 İsviçre Frangına, 22.8 ABD Dolarına, 5.3 Alman Markına tekabül ediyordu (Eldem, 1994:124; aktaran bkz: Aksu, 2006:119).

Kâğıt paraların harbin bitimine müteakip ödeneceği vaadi, savaşın uzaması ve zafer ihtimalinin azalması ile kâğıt para da büyük değer kayıpları görülmüştür (Aksu, 2006:119).

Tablo 25. I. Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı'da Tedavülde Bulunan Kâğıt Paralar ve Altının Kâğıt Para Karşısındaki Değeri

AY SONRALARINDA TEDAVÜL MEVKİİNDEKİ KAĞIT PARALAR VE ALTININ KAĞIT PARA İLE DEĞERİ (TEDAVÜL 1000) (Altın/ para tedavülü = 1000)								
Aylar	1915		1916		1917		1918	
	Tedavül	Altın	Tedavül	Altın	Tedavül	Altın	Tedavül	Altın
Ocak	-	-	10.700	102	50.100	172	130.300	464
Şubat	-	-	12.000	108	54.000	202	130.700	490
Mart	-	-	14.000	114	54.000	263	138.100	469
Nisan	-	-	17.700	117	59.900	272	138.100	430
Mayıs	-	-	21.500	120	66.600	261	138.100	442
Haziran	-	-	23.400	121	72.800	291	138.100	461
Temmuz	1.500	100	25.100	120	79.200	390	138.100	458
Ağustos	2.800	100	26.100	123	88.000	404	144.100	485
Eylül	4.300	101	30.100	127	88.000	453	151.000	531
Ekim	5.000	101	32.400	148	102.000	485	161.000	419
Kasım	5.800	101	40.000	172	112.700	551	161.000	433
Aralık	7.900	102	45.800	183	124.100	472	161.000	472

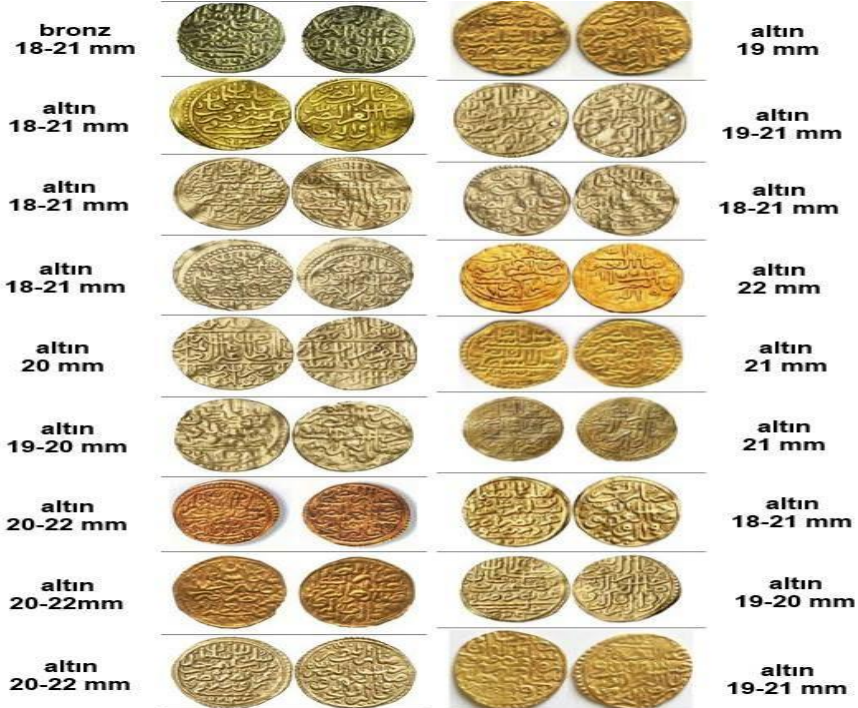
KAYNAK: VEDAT ELDEM; "Harb ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi", Türk Tarih Kurumu Yay., Sayı 98, Ankara 1994, s.113'den alınmıştır.

Banknot ayrıcalığı olan Osmanlı Bankası Osmanlı Devleti'nin istediği tutarda krediyi vermeyince devlet, iç finansman için dış borçlanmaya dönmüş, fakat dışardan da altın alamayınca kâğıt para basmaya ancak, Almanya'da borçlanıp onlardan **hazine tahvili** olarak (yukarıda belirtildiği üzere) cesaret edebilmiştir. 1915 yılından 1918 yılına kadar çıkarılan 161

milyon liralık kâğıt paranın 6,5 milyon liralık kısmı karşılığında Almanya'da altın stok edilmiş, gerisine ise **Alman Hazine Tahvilleri** karşılık gösterilmiştir. Olan şudur: Osmanlı Devleti kâğıt para çıkartıyor; Alman Devleti bu kâğıt parayı harpten sonra altın ile değiştirmeyi taahhüt ediyor; Osmanlı Devleti bu taahhüde karşı Almanya'ya borçlanıyor ve faiz ödüyor. Yani, Osmanlı Devleti'nin dolanım kâğıt para çıkarmak yoluyla halktan aldığı borcu, Almanya güya savaştan sonra elinde kâğıt para bulunanlara altın ile ödeyecektir. Bunun içinde Osmanlı devleti Almanya'ya borçlanmıştır ve borcun vadesi geldiğinde Almanya'ya altın ile ödeme yapılacaktır (Yenal, 1999:91-92; aktaran bkz: Aksu, 2006:123). Böylece, Osmanlı Devleti kendi istediği gibi para basıp harcayacağına, aynı parayı basabilmek için **Almanya'ya ve Düyun-u Umumiye İdaresi'ne** boşu boşuna minnet etmiş ve külfet haline girmiştir (Yenal, 1999:91-92; aktaran bkz: Aksu, 2006:123).

Osmanlı Devleti kâğıt para yönetimi ve tedavüle çıkartılması konusunda tamamen acemice politikalar uygulaması ve dışa bağımlı bir siyaset izlemesi ekonomiyi ve daha sonra devletin bağımsızlığını kaybedip parçalanmasına sebebiyet vermiştir. Bu borç yönetimi ve para idaresi devletin yapısında ciddi anlamda bozulmalara neden olmuştur (Aksu, 2006:123).

Resim 10. Osmanlı Altın Paraları

Kaynak: <https://tr.pinterest.com/pin/317363104967408167/> erişim tarihi: 05.04.2023.

Tablo 26. Osmanlı Altın Paralarının Yabancı Altın Paralar Karşısındaki Değerleri

Altın Paralar	Osmanlı ayarı Kırat ağırlığı		Ayarı 1000	Dirhem başına Kuruş Para	
	23	26		47	30
1- Yıldız Altını	23	26	993,5	47	30
2- Karaelmas tabir olunan Nemçe'nin Kuşlu Dükası	23	20	985	47	10
3- Macar tabir olunan Felemenk Dükası	23	16	979	47	
4- Pındık Altını	23	8	970	46	20
5- Atiki Rumi Altını	22	30	956,25	45	35
6- Atiki Sulvan Mahmut	22	6	952	45	25
7- İngiliz Sterlin Lirası ile Rusya'nın Atiki Emperyal Altını	22		916,50	40	
8- Sultan Mustafa Altını	21	24	906,75	43	20
9- Yirmi Franklık Fransız ve İtalya ve Belçika ve Nemçe Altınları	21	19	900	43	7
10- Atik ve Cedit Almanya Altınları ile Rusya'nın Cediti Pol Altını	21	19	900	43	7
11- Hayriye ve Mısır Lirası	20	30	873	41	37
12- İspanya ve Meksika Dublenleri	20	28	870	41	30
13- Atiki Adliye Altını	19	29	830	39	37
14- İstanbul ve Cediti Rumi Altınları	19	6	800	38	17
15- Cediti Adliye Altını	17	30	748	35	35
16- Mısır Altını	16	16	687	33	-
17- Mısır Barbut Altını	15	31	666	31	37
18- Üçlük Rabiye	13	31	583	27	37

KAYNAK: H.KA7GAN: a.o.ansiklopedi maddesi,s.475-476'daki tablodan alınmıştır.

4.3. Cumhuriyet Dönemi Para Tarihi ve Uygulamaları

Cumhuriyet'in ilk dönemine damgasını vuran, **Mustafa Kemal Atatürk** dönemidir. Bu dönem 1923-1938 arası yılları arasında gerçekleşmiş olup, genel olarak iki alt döneme ayrılarak incelenebilir. İlki, 1923-1929 arası, nispeten devlet müdahalelerinin daha sınırlı olduğu "**liberal**" iktisat politikalarının uygulandığı dönem; İkincisi ise, "**devletçi ve korumacı**" iktisat politikalarının geniş şekilde uygulandığı 1930-1938 arası dönemdir. Bu dönemin yansımaları 1940'lara kadar sürmüştür. **Mustafa Kemal Atatürk**, "devletin rolünü "**jandarmalığa**" indirgeyen bir liberal ekonomiden çok, liberal ekonomi modelinin işleyişini sağlamak için devlete çok daha aktif rol yüklemekteydi. **Mustafa Kemal Atatürk**, "**kesin zorunluluk olmadıkça piyasalara karışılmayacağım, ama devletin hiçbir piyasayı da başı boş bırakmayacağımı**" açıklıkla belirtiyordu." (Yay, 1998:290-291; Eroğlu, 2010:23-24).

Mustafa Kemal Atatürk, **İstiklâl Savaşı** içinde bile savaş ihtiyaçlarını para basmak suretiyle karşılanmasına izin vermemiş (Aysan, 1981:42) ve şiddetli bir şekilde karşı çıkmıştı. Hatta bu

konuda şu değerli açıklaması tarihe önemli not olarak düşülmüştür; “*İstiklali kaybetmenin en iyi yolu, size ait olmayan (sahip olmadığınız) parayı sarfetmektir.*” Millî Mücadele yıllarında Anadolu’da kullanılan para bilindiği gibi Osmanlı kaimeleriydi. Savaşın psikolojik ortamında, **Ankara Hükümeti’nin** adına para bastırması uygun değildi. Çünkü, bu paranın sahibi olarak padişah görülüyor ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin alametleriyle çıkarılacak paranın halk tarafından benimsenmesi ve milletvekillerinin bu parayı çıkartmasını öngörecektir kanun tasarısını kabul etmesi mümkün değildi. Düyun-u Umumiye İdaresi, 1914-1918 yıllarında 161 milyon liralık kaime çıkartmıştı. Emisyon, Mütareke (Mondros Müt. 30 Ekim 1918) döneminde durdurulmuştur. Vergi gelirlerinin tıkanıdığı ve devlet personeline aylık ödeyemediği zamanlarda bile İstanbul hükümeti para arzını genişletmemişti. Osmanlı’dan Cumhuriyet dönemine kalan para miktarı; 148 ila 150 milyon lira **kâğıt para** ile 8 ila 10 milyon liralık **madeni para** miktarı kadardır (Ergin, 1984:183-184; aktaran bkz: Aksu, 2006:123). Savaşın finansmanı çabaları içinde Osmanlı hükümeti ilk kez dış borçlanmanın kolaycılığını bırakarak 1918 yılında çok yoğun bir propaganda ile 18 milyon liralık bir devlet tahvili satabilmeyi başarmıştı. Osmanlı Devleti’nin son günlerinde yapılmasına rağmen, ulusal bir ekonominin oluşması yönünde bir adım olarak sayabiliriz (Boratav, 2000:306-307; aktaran bkz: Aksu, 2006:123). 1922’de Yunanlılar İzmir’den kaçarken, çıkarttıkları yangın sırasında 30 milyon lirayı da beraberinde yakmışlardır.

Tablo 27. Cumhuriyet’in İlk Yılları 1923-1929 Döneminde Başlıca Parasal Göstergeler (Milyon TL)

Yıllar	Dolaşımdaki Kâğıt ve Madeni Para	Banka Mevduatı (Vadeli ve Vadesiz)	Dolaşımdaki Para + Banka Mevduatı (Para Arzı)	Para Arzı İçinde Banka Mevduatlarının Payı (%)	Banka Kredileri
1924	156	76	232	33	123
1925	159	89	248	36	134
1926	159	117	276	42	145
1927	159	129	288	45	149
1928	165	171	336	51	191
1929	168	211	379	56	204

Kaynak: Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015:146’daki tablodan derlenmiştir.

Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi açış nutkunda; “*İktisadiyat sahasında düşünür ve*

konuşurken zannolunmasın ki ecnebi sermayesine hasımız, hayır bizim memleketimiz vasidir. Çok say(emek) ve sermaye ihtiyacımız vardır. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelere lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız. Mazide ecnebi sermayesi Tanzimat devrinden sonra müstesna bir yere sahipti. Devlet ve hükümet ecnebi sermayenin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Türkiye buna muvafakat edemez, burasını esir ülkesi yaptırmayız.” (Töre, 1982:45-61) sözleriyle tüm dünyaya savaşı her yönüyle bitirdiklerini Batıyla ticarete açık olduklarını fakat tam bağımsız bir devletin olabilmesi için, denk bütçe-sağlam para politikası ile hem siyasi hem de iktisadi bağımsızlıktan asla ödün verilmeyeceği mesajını vermiştir. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin “**İktisat Esaslarını**” oluşturan Birinci İzmir İktisat Kongresi'nde Para ve Kambiyo konusu tüccar grubunun esasları bölümünde ele alınmıştır. Bu esaslar aşağıda belirtilmiştir (Afetinan, 1989:32-33):

1- BANKALAR (Para ile ilgili):

Madde 1- Minasip bir isim altında bir ticaret ana bankası teşkili. (Müttefikan kabul).

Madde 2- Tekalif-i Milliye ve iâşe bedeli vesaire olarak tüccarın hükümette olan matlubatı bankaya verilerek ashab-ı matlube mazbatalarına mukabil banka senedi itası. (Müttefikan kabul).

Madde 3- Çıkarılacak hisse senedatının Türkiye teb'asına ve Türk Anonim vesaire şirketlere tahsisi. (Müttefikan kabul).

Madde 4- Hükümetin dahi bankaya bir sermaye koyarak hissedarlığa iştirâki ve ancak hükümet aldığı bu hisseleri talep vuku'unda föy ihraciyle halka satarak yavaş yavaş alakasının kat'ı. (Tüccar sanayi müttefikan kabul, zürra, red, işçi müstenkif.)

Madde 5- Banka hisse senedatının gerek mevzu ve gerekse bilâhira konulacak her nev'i usul ve tekaliften muaf tutulması gibi bazı müsaedat-ı mahsusa ibrazı. (Tüccar, sanayi müttefikan kabul, zürra red işçi müstenkif.)

2- KAMBIYO²⁹ VE BORSA İŞLERİ:

Madde 1- Kambiyo merkezleri ve bilhassa nakit ve tahvilât borsalarının millileşmesi ve buralara Türke düşman siyasi entrikaların girmesine mümanaat edilmesi ve binaenaleyh borsaların ıslahı. (Müttefikan kabul).

²⁹ “Kambiyo, asıl olarak ticarete kullanılan bir terimdir: (1) Para yerine geçen ve bir alacağı temsil eden ve adına kambiyo senetleri denilen belgelerin değiş tokuş edilmesi. Türk Ticaret Kanunu'nda kambiyo senetleri poliçe, bono ve çek olarak sıralanmıştır. (2) yabancı bir ülkedeki bir alacağın tahsil edilmesi, bir borcun ödenmesi ya da bir yabancı ülkeden toplanan para ya da para yerine geçen taşınabilir değerlerin başka bir yere aktarılması için yapılan işlem. Bu iki anlamı dışında ekonomi alanında da yeni bir anlam kazanmıştır: (3) Kambiyo sözcüğü ekonomide döviz ve efektif anlamlarında kullanılır. Döviz, dar anlamda yabancı parayı temsil eden belgeler ve hesaplar, efektif ise nakit olarak bulundurulmuş ve merkez bankası tarafından alış ve satışı yapılan yabancı para anlamında kullanılır. Bu çerçevede bir ülke parasının, başka ülkelerin parasına dönüştürülmesiyle ilgili işlemlere kambiyo işlemi veya döviz işlemi denilir.” (Mahfi Eğilmez, 03.05.2022, Kendime Yazılar, “Kambiyo Rejimi ve Türkiye Uygulaması”, <https://www.mahfiegilmez.com/2022/05/kambiyo-rejimi-ve-turkiye-uygulamas.html>; erişim tarihi:11.11.2023).

Madde 2- İstanbul'dan maada büyük ticaret merkezlerinde esham ve tahvilât borsaları kürşadı. (Müttefikân kabul).

Madde 3- Ecnebi kambiyoşunun ani tereffü ve tenezzülüünden mütevellit aksülamellerden piyasayı vikaye edecek tedabir ittihazı. (Müttefikân kabul).

Madde 4- Borsayı bankaların alt üst etmesine ve lüzumsuz hava oyunlarına mâni olmak üzere büyük sermayeli milli bankalar marifetiyle müsmir müdahalâtın icrası. (Müttefikân kabul).

Madde 5- Borsaya kabul edilen eshamın Maliyece müntehab bir heyet tarafından tasdikiyle ve şirket hisse senedatı ise Maliye ve İktisat Vekâletlerinin muvaffakat-ı müşterekesinden sonra ithali. (Müttefikân kabul).

Madde 6- Bu maddeler ile beraber daha ziyade ihtisasa taalluk eden diğer mevad hakkında lâzım gelen tedabiri müzakere ve kambiyo muamelatını mürakebe eylemek üzere selâhiyattar erbab-ı ihtisastan mürekkep bir Kambiyo Komisyonu'nun serian (Ekseriyetle kabul).

Millî Mücadele yıllarında Moskova'ya giden heyetimiz, **Yusuf Kemal Tengirşenk ve Dr. Rıza Nur**, Ankara Hükümeti'nin masraflarının karşılanması için 30 milyon altın istemiş, fakat 1 milyon altın alabilmişti. Bu bağlamda, İstiklâl Savaşımızın kâğıt para basılmadan idare edilebilen ender savaşıardan olması dikkate değer (Yenal, 1999:92-93; aktaran bknz: Aksu, 2006:124) bir durumdu. Bizim delegasyon, Ruslardan personel (maaş ve aylık alamadıkları) ve malzeme masraflarını karşılamak için para ihtiyacımız olduğunu üstelemişlerdi. Bunun üzerine, Stalin ve Çiçerin'in kâğıt para basmamızı tavsiye ediyorlardı. Hattı Rıza Nur anılarında şöyle anlatmaktadır: "Ruslar, bize bir düzine kâğıt para basmamızı tavsiye, Moskova'da bedava basabilecekleri vaat ediyorlardı. Biz ise, daha önce Heyet-i Vekile 'de bu meseleyi görüşmüş, bütün vekiller, bilâ istisna, bunun aleyhinde hüküm vermiştik. 'Paramız böyle kalsın' dedik. Eğer yeniden kâğıt para bassa idik, Türkiye'nin iktisâdi, mali itibarı tamamıyla vefat etmiş olacaktı." (Yenal, 1999:92-93; Rıza Nur, 1968:790; aktaran bknz: Aksu, 2006:124-125).

Aynı paranın iki ayrı egemenlik alanında kullanıldığı durumlarda, **emisyonu** kontrol altında tutan aktörün (İstanbul Hükümeti) tartışılmaz bir avantajıdır. Para basma sonucu başlatılacak enflasyon, satın alma gücünün İstanbul yöresinde toplanmasını temin eder ve **Kuvay-ı Milliye'nin** finansmanını felce uğratabilirdi. Ankara Hükümeti, emisyon hacmi konusunda savunmasızdı (Ergin, 1984:183-184) ve bir yerde İstanbul Hükümeti'nin yapacağı yanlış bir hareket ve basacağı para miktarı İstiklâl Savaşı'nı büyük bir sekteye uğrattı. 1. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne devredilen dolanımda bulunan 158,7 milyon liralık banknot stoku kalmıştı. 2,5 milyon liranın kaybolduğu (Ergin, 1990:123-124;

aktaran bkz: Aksu, 2006:125) veya nerede olduğu bilinmemekteydi. İşte Genç Türkiye Cumhuriyeti bu para stokunu devralmıştı. Lozan'da, bu paranın altın ile değiştirilebilme taahhüdü öbür borç anlaşmaları arasında tavsiye edildi. Cumhuriyetin İlan'ından 4 yıl sonra da bu para aynı değerde Türkiye Cumhuriyeti Evrak-ı nakdiyesi ile değiştirildi (Yenal, 1999:93; aktaran bkz: Aksu, 2006:125).

Altın paradan ya da altına çevrilebilir banknotlardan doğrudan doğruya kâğıt paraya geçiş Birinci Dünya Savaşı'nın eseridir. Devletler, savaş süresince, pervasızca kâğıt para bastılar. Fakat asıl büyük para felaketleri savaşı izleyen yıllarda (Yenal, 1999:93) görüldü. Bir yıl içinde para miktarı astronomik hızla artması, fiyatlar genel düzeyini öyle bir yükseltmişti ki, Almanya'da 1 milyonluk banknot karşılığında 1 yeni mark (Yenal, 1999:93) verildi. Sonuçta, banknotun üzerindeki değeri, kâğıdın değeri kadar olan paraya dönmüştü. Yani, alım gücü olmayan sıfırı bol olan değersiz bir para olmuştu. Bu konuda Alman ekonomisti Ernst Wagemann, 1920'lerdeki Alman ekonomisinin fotoğrafını şöyle yorumlamaktaydı: "**1 milyon markı olan bir kimse 1920'de bir fabrika satın alabilirdi. 1921'de bu para bir villa satın almaya yetiyordu. 1922'de 1 milyon mark ile otomobil, 1923 yılbaşında ise 1 takım elbise almak mümkündü. Aynı yılın ikinci yarısında ise 1 milyon markla bir yumurta alma imkânı bile yoktu.**" (Capital Dergi, 1996:66; aktaran bkz: Aksu, 2006:124-125).³⁰

Cumhuriyetin ilk yıllarında, zaferin getirdiği bir güç ve prestij ile dış (kambiyo) piyasalarda etkili olmaktaydı. Bütçeler denk görünüyordu. Yani hükümet emisyon hacmini genişletmiyordu. Bu da enflasyonu önleyen bir fren görevi görüyordu. Görünmeyen kalemlerden memlekete giren döviz, bütçe açığını kapatıyordu. Türk Cumhuriyeti Lirası 1924'ten 1929 yılının başlangıcına değin uluslararası kambiyo piyasalarında çok az değer kaybına uğramıştır. **Fransız Frangı** 9.5 kuruştan 7.7 kuruşa düşmüştür. **İsviçre Frangı** 34 kuruştan 37 kuruşa, **Alman Markı** 44 kuruştan 46 kuruşa, **ABD Doları** 187 kuruştan 196 kuruşa **İngiliz Lirası** 835 kuruştan 956 kuruşa yükselmiştir (Ergin, 1984:187; aktaran bkz: Aksu, 2006:125).

1929 yılında Osmanlı borç taksitlerinin ödemeler dengesi üzerindeki yükü, 15 milyon TL civarında idi. Bu, o yılın ihracat gelirlerinin yaklaşık %10'unu oluşturmaktaydı. Ancak ilk kez yapılacak olan bu ödeme, yeni gümrük tarifelerinin yürürlüğe girmesinden önce stoklama ve spekülasyon amacıyla yapılan ve önceki yıla göre 33 milyon TL artış gösteren aşırı ithalatta birleşince Türk parasının dış değerini ağır bir baskı altına soktu. İngiliz Lirası (Sterlin), 1929

³⁰ "Enflasyon Oranları" maddesi, Capital Guide/28, Hürriyet Ofset, Haziran 1996, s. 66.

yılıının yedi ayında 10 TL civarından 10.5 TL'ye yükseldi. 1920'li yılların geçerli kambiyo sistemi içinde Türk Lirasının değerindeki bu düşme hükümet çevrelerini ağır bir “para buhranından” söz etmeye yöneltecek ve bir yıl içinde dış ticaret ve kambiyo rejimlerinde ciddi devlet müdahalelerini tahrik edecekti (Boratav, 1990:36-37; aktaran bkz: Aksu, 2006:125-126).

Osmanlı resmi para biriminin adı akçeydi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne devredilen dolanımda bulunan para stoku 156-158 milyon TL tutarındaydı. Bu eski Osmanlı parası 1927-1928 yılına kadar dolanımda kalmıştır. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde fiyat artışları neredeyse durmuş, enflasyonist bir yapı oluşmamıştır. Mustafa Kemal ATATÜRK'ün iktisat politikası, sağlam para-denk bütçe prensibi üzerine inşa edilmiştir. 1929 dünya ekonomi buhranı fiyat düşmelerine sebebiyet vermiştir. Atatürk Türkiye'sinde 1929 ve 1930 yıllarında para ve kambiyo³¹ konusunda iki önemli kanun kabul edilmiştir. İlki, Kambiyo Denetleme Sistemi Kanunu, ikincisi Türk Parasının Korunması Kanunu'dur. 1930 yılında Türkiye'nin ilk Merkez Bankası kurulmuş ve bankacılık fonksiyonlarını yerine getirmeye başlamıştır (Aksu, 2006:111; Aksu, 2022:46-47).

1923-1939 arasında para miktarındaki artış, %64,1'dir. 1930-1939 yılları arasında para ve banka sistemindeki genişlemenin bir önceki dönemden de sınırlı olduğunu söylemek mümkündür. 1939'da para arzında bir artış göze çarpmaktadır. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, dolaşımdaki para ve banka mevduatlarından oluşan para arzındaki 1930-1939 yıllarını kapsayan 10 sene içerisinde %51'lik bir artış görülürken, dolaşımdaki para ile banka mevduatındaki toplam artış, %37,2'dir. Banka mevduatında (vadeli+vadesiz) ise ciddi bir artış göze çarpmaktadır. %25,6'lık bir artış görülmüştür. Sanayileşme ve devletçilik politikaları sürecinde kredilerde artış tespit edilmiştir. %28,5'lik bir artış kaydedilmiştir. 1924-1929 döneminde para arzındaki altı sene içerisindeki artış %7,6 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde bankalardaki mevduat hacminde yaklaşık 3 katlık bir artış görülmüştür. 1923-1929 döneminde karakteristik özelliği olan, devlet eliyle “**ulusal burjuva yaratma**” çabası doğrultusunda, ulusal bankacılık oluşturma çabalarının da öne çıktığını, ancak devletin finans sistemini aktif olarak denetlemediğini görmekteyiz. 1924-1929 döneminde toplam para arzında artış, %63,3

³¹ Kambiyo kavramı; “madeni ve kâğıt para şeklindeki tüm yabancı ülke paraları ve bu paralarla ödeme yapılabilen her türlü hesap, belge, bono, poliçe, çek vb. parasal araçların tümüdür. Ayrıca değişim anlamına da gelir. Mal ve hizmetlerin ekonomik birimler arasındaki transferini ifade etmektedir. Kambiyo rejimi denildiğinde anlaşılan konu sermaye hareketlerinin durumuyla ilgili düzenlemeler ve döviz kurlarının nasıl belirleneceği meselesidir. Sermaye hareketleri denildiğinde kastedilen şey bir ülkeye doğrudan yabancı sermaye yatırımı, portföy yatırımı (borsaya yatırım gibi) veya piyasaya borç şeklinde girecek ve geri çıkacak olan yabancı paralar ve parayla ifade edilen ödeme araçlarına nasıl bir rejim uygulanacağı konusudur.” (Aypek ve diğerleri, 2009:353; ayrıca bkz: Mahfi Eğilmez, 03.05.2022, Kendime Yazılar, “Kambiyo Rejimi ve Türkiye Uygulaması”, <https://www.mahfiogilmez.com/2022/05/kambiyo-rejimi-ve-turkiye-uygulamas.html>; erişim tarihi:11.11.2023).

olarak gerçekleşmiştir. Banka kredilerindeki artış ise, %65’ler civarında olduğu tespit edilmiştir. Para arzındaki artış ülkede net üretimin (hasılanın) artmaya başladığını, diğer bir ifadeyle iktisadi büyümenin gerçekleştiğini göstermektedir (Aksu, 2018:106-107).

Tablo 28. Cumhuriyet’in İlk Yılları 1930-1939 Döneminde Başlıca Parasal Göstergeler (Milyon TL)

Yıllar	Dolaşımdaki Kâğıt ve Madeni Para	Banka Mevduatı (Vadeli ve Vadesiz)	Dolaşımdaki Para + Banka Mevduatı (Para Arzı)	Para Arzı İçinde Banka Mevduatlarının Payı (%)	Krediler
1930	169	207	376	55	214
1931	170	212	382	55	201
1932	167	184	351	52	175
1933	153	190	343	55	181
1934	155	185	340	54	191
1935	163	195	358	54	200
1936	175	244	419	58	220
1937	188	272	460	59	280
1938	191	294	485	61	287
1939	256	260	516	50	275

Kaynak: Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015:146’daki tablodan derlenmiştir.

“1930-1938 yıllarında, para politikası açısından genel olarak, ekonominin yeni kaynaklara çok ihtiyacı olmasına rağmen, emisyonu bir finansman aracı olarak görmeyen anlayış hakimdir. Bunda tabii, devletçi politika anlayışı ve 1929 krizinin yarattığı ortam oldukça etkilidir. Bununla birlikte devletin ekonomideki rolünün artmasına paralel olarak, Hazine Bonoları için getirilen sınırlamaların 1936’dan itibaren gevşetildiği, 1938 yılında da TCMB’na, kamu kurum ve kuruluşlarının Hazine Bonolarını iskonto etme ve avans verme yetkisi verildiğini görüyoruz. Merkez bankası bu dönemde, bir yandan bankaları reeskont yoluyla kontrol ederken, diğer yandan da devletin kredi ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır.” (Eroğlu, 2010:31).

Türkiye’de **Kambiyo Denetleme Sistemi** gerçek anlamıyla, bütün dünyada olduğu gibi, büyük ekonomik buhranın bir sonucu olarak 1930 yılında kabul edilen **Türk Parasının Kıymetini Koruma** hakkında 1567 sayılı kanunla ihdas edilmiştir. Bu bakımdan, bu konudaki tarihçeler başlangıç noktası olarak, kanunun kabul tarihi olan 25.02.1930 tarihini almak adet haline gelmiştir. Kambiyo Denetleme Sistemini doğuran sosyal sorun ve zorunluluk, uluslararası ekonomik ilişkilerin ve özellikle ticaretin gelişmesi, ekonomik gelişme ve toplum kalkınması düşüncelerinin yayılması, gerekse toplumsal ihtiyaçların bir ülke çerçevesinde giderilemeyecek şekilde önemli ölçülerde artmış bulunmasıdır (Boysan, 1981:40-41; aktaran bkz: Aksu, 2006:126).

Mustafa Kemal Atatürk, 1930 senesinde Türk Lirasının değer kaybetmesi üzerine görüşlerini şöyle açıklamaktadır: “Arkadaşlar, geçen sene zarfında mücadeleye mecbur olduğumuz bir

büyük hadise de milli para buhranıdır. Buhranı karşılamak için alınan tedbirlerin isabeti tahakkuk etmiştir. Her şeyden mühim olan esas, iktisadi nokta-i nazardan (görüş açısından), milletin uyanıklığı ve kendisinin yaşamak hakkına itimadıdır.” (Aysan, 1981:44; aktaran bkz: Aksu, 2006:126).

1929 yılında ödemeler dengesi açığı 101 milyon lirayı buldu. Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunun öngördüğü denetleme tedbirleri yetersiz kalmıştır. Geçirilen kambiyo krizi, Ankara’da kaygı uyandırmıştı. Bir “Para Otoritesi” mercii kurulmasına karar verildi. **Merkez Bankası Kanunu** 11 Haziran 1930’da çıkartıldı (Ergin, 1984:191; aktaran bkz: Aksu, 2006:126; Aksu, 2022:50).

Resim 11. T.C. Merkez Bankası Binası (Ankara)

Kaynak:<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banka+Hakkında>; erişim tarihi:05.04.2023.

11 Haziran 1930 tarih ve 1715 sayılı yasa ile oluşturulan T.C. Merkez Bankası, dönemin Hükümet Başkanı **İsmet İnönü**'nün 1929 yılında çizdiği ana hatlara (sermayesi milli paramız üzerinden olacak, milletin gönüllü katılabileceği bir anonim şirket şeklinde kurulacak, görevleri özel kanunla düzenlenecek, milli paranın altın fiyatı üzerinden tespiti gibi bir kayıt bulunmayacak olması) uygun olarak 15 milyon TL sermayeli bir anonim şirket olarak kurulmuştur (Akgüç, 1992:132-136; aktaran bkz: Aksu, 2006:126). T.C. Merkez Bankası, Fransız Frankı'nı baz alarak TL'nin Frank cinsinden alış değerini (1930), 12.06 Fransız Frankı olarak belirlemiştir. Bu ayarlamalardan sonra uzun bir dönem boyunca Türk Lirası'nın resmi değeri sabit tutulmuş, ancak çeşitli miktar kısıtlamaları, primli kurlar, de blokaj kurları vb. uygulamalarla hayli karmaşık bir katlı kur sistemi izlenmiştir (Alkin, 1983:1149; aktaran bkz: Aksu, 2006:126).

Filhakika resmi kur 1\$=182 kuruş iken, sırasıyla serbest piyasada kur 1928 yılında 197 kuruşa, 1929'da 207 kuruşa, 1930'da 212, 1931 yılında da 211 kuruşa yükselmiştir (Boysan, 1981:43; aktaran bkz: Aksu, 2006:127). Türk Lirasının İngiliz sterlini karşısındaki değeri, İstiklâl Savaşı ve onu izleyen dönemde 1930 yılına kadar devamlı düşmüş (1919'da 313 kuruş iken, 1930'da 1032 kuruşa), ama ondan sonra sürekli değer kazanmıştır. (1930'da 1032 kuruşken, 1938'de 616 kuruşa düşmüştür). Olağanüstü koşullar altında geçen 1919 ve 1920 yılları inceleme dışı bırakıldığı takdirde, 1921'deki 625 kuruş ile 1938'deki 616 kuruş Sterlin değeri hemen hemen aynıdır (Aysan, 1981:43). Büyük depresyon yıllarında da devlet bütçelerinin dengesi az-çok korunmuştur. Yabancı ülkeler birbiri ardına **devalüasyon (paranın değerini düşürme)** yaparken Türk Lirası'nın değer kaybetmemesi, Osmanlı borçlarının devlet bütçesindeki ağırlığı azımsanmayacak derecede azaltmıştır. 1938'de 1\$= 126 kuruşa, 1 Sterlin=616 kuruşa 1 Fransız Frangı=3.63 kuruşa, 1 İsviçre Frangı=28 kuruşa düşmüş bulunuyordu (Ergin, 1990:123-124; aktaran bkz: Aksu, 2006:127; Aksu, 2022:48).

Tablo 29. Atatürk Dönemindeki Türk Lirasının İngiliz Sterlinine Göre Değeri ve Tedavüldeki Banknotları (Yıllık Ortalama Değeri)

YILLAR	1 STERLİN EŞDEĞERİ (Kuruş)	TEDAVÜLDEKİ BANKNOTLAR (Milyon TL)
1919	381	158
1920	443	--
1921	605	--
1922	729	--
1923	763	--
1924	836	161
1925	892	165
1926	928	153
1927	945	153
1928	956	153
1929	1009	159
1930	1032	159
1931	965	159
1932	741	164
1933	702	161
1934	636	165
1935	616	170
1936	624	179
1937	624	169
1938	616	194

Kaynak: Haldun Derin, "Türkiye'de Devletçilik", İstanbul, 1940, s. 151'deki tablodan alınmıştır.

İstiklâl Savaşı içinde bile enflasyona gidilmemiştir. Bu alanda **Atatürk'ün** kesin rolünü hatırlatmak için, bu savaş boyunca **Başkomutan olan Atatürk'ün** her alanda ülkeyi Başkomutanlık emirleriyle yönettiğini belirtmeliyiz (Aysan, 1981:47). Bu dönemde enflasyon görülmediği gibi bir deflasyonist (enflasyonun zıttıdır) bir ekonomik yapının belirtilerini görmek mümkündür. Yukarıdaki tabloda Buhran yıllarında tedavüle ek para çıkartılmadığı için piyasa daralmakla birlikte, şiddetli fiyat düşüşünü görebiliriz. Örneğin, 1925'te toptan eşya

endeksi 3.1 iken, 1929-34 döneminde negatif bir daralma ve fiyat düşüşü (Hiç, 1990:171-172; aktaran bkz: Aksu, 2006:127) görüyoruz. Özellikle tüketim malları ucuzladığı anlamına gelir. Düyun-u Umumiye İdaresi, Birinci Dünya Savaşı'nda 161 milyon liralık kâğıt para basmıştır. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet dönemine devredilen banknot stoku (para rezervi) ise 158,7 milyon liradır. 2.5-3 milyon liranın çeşitli nedenlerle kaybolduğu anlaşılmaktadır. Emisyonun (para stoku), 158 milyonda sabit tutulmasına karşılık vadeli ve vadesiz mevduatta önemli artışlar kaydedilmiştir. Cumhuriyet dönemi başlangıcına ait mevduat istatistikleri birbirini tutmadığından kesin rakam verebilmek zordur. Ancak M1 ve M2 para arzının 1923-1929 yıllarında genişlemiş olduğu söylenebilir. 11 Haziran 1930'da çıkarılan Merkez Bankası Kanununda, Türk parasının altın karşılığını belirleyecek bir istikrar kanuna da hazırlanacağı belirtilmiş, aynı yıl “Kibrit İstikrazı (inhisarı) (1924-1943)” (Cumhuriyet Hükümeti, ilk dış krediyi 15 Haziran 1930'da alması ve krediyi açan kibrit fabrikası kuracak olan bir Amerikan firması idi. Bedeli kibrit tekelinden ödenecek ve bundan) yararlanılarak 6 ton 127 kiloluk bir altın rezervi alım bedelini karşılamak için 10 milyon liralık emisyon yapılmıştır. Emisyon (para miktarı), 1930'da 168 milyon lirayı bulmuştur. 1938 yılının sonuna kadar dolaşıma yeni banknot çıkarılmamıştır. Toplam mevduat 1929-1938 arasında 128 milyondan 285 milyon liraya çıkmıştır. Dönem boyunca M2 para arzı artışı yaklaşık olarak %60'dır (Ergin, 1990:123-124; aktaran bkz: Aksu, 2006:128).

Tablo 30. Madeni Para – Banknot ve Mevduat, 1933-1938 (Milyon TL)

Yıl	MADENİ PARA	BAKNOT	KASA İHTİYATİ	TİCARİ MEVDUAT	TASARRUF MEVDUATI	TOPLAM MEVDUAT
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1933	9	144	45	61	68	191
1934	9	146	50	60	68	189
1935	13	149	50	62	70	195
1936	19	155	47	75	78	228
1937	24	164	47	92	91	274
1938	26	165	49	101	100	306

Madeni Para : Dolanıma çıkarılan (Merkez Bankası ve bankaların kasaları dahil) toplam

Banknot : Merkez Bankasının dolanıma çıkardığı toplam

Kasa İhtiyatı : Bankaların kasalarındaki banknot ve madeni para + Merkez Bankasının kasasındaki madeni para.

KAYNAK: OKTAY YENAL; “İktisat Siyasası Üzerinde İncelemeler”, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Yay. No: 425, İstanbul 1999, s. 42'deki tablodan alınmıştır.

Tablo 31. Türkiye’de Para Arzı 1933-1938 Dönemi

Yıl	(M ₁) PARA 1 Milyon TL	(M ₂) PARA 2 Milyon TL	(M ₃) PARA 3 Milyon TL	(M ₄) PARA 4 Milyon TL	FİYATLAR ARTIŞ	MİLLİ GELİR
1933	153	169	237	299	24	5.728
1934	155	165	233	294	24	5.998
1935	162	174	244	307	23	6.111
1936	174	202	280	355	24	6.483
1937	188	233	324	415	24	6.475
1938	191	243	343	343	24	7.038

TANIMLAR : Para 1: Dolanıma çıkan madeni para + banknot;
 Para 2: Para 1 + ticari mevduat + kasa ihtiyatları
 Para 3: Para 2 + tasarruf mevduatı;
 Para 4: Para 3 + öbür mevduat.

Kaynak : OKTAY YENAL; “İktisat Siyaseti Üzerinde İncelemeler”, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Yay. No: 425, İstanbul 1999, s. 46’daki tablodan alınmıştır.

Tedavüldeki banknotlardaki artış, dönemin hiçbir yılında hızlanmamıştır. 1919-1938 yılları arasındaki banknot artışı, sadece 36 milyon liradır. 20 yıllık bu dönemin ortalama yıllık artışı 1,8 milyon TL. 20 yıldaki artış %20’nin altındadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında altın stoku olmayan devletin, T.C. Merkez Bankası’nın ilk kurulduğu yıllarda elindeki altın mevcudu 1931’de 6.127 kilodan 1939’da 26.190 kiloya çıkmıştır. Yine ilk yıllarda hiç olmayan döviz stoku ise 1938 yılında 28,3 milyon dolara çıkmıştır (Aysan, 1981:50; aktaran bkz: Aksu, 2006:129).

1920’li yıllar Türkiye’de fiyat istikrarının sağlanabildiği nadir yıllar olmuş ve enflasyonist bir baskı oluşmamıştır. Tabii ki, burada piyasa emisyon hacminin genişletilmemesinin de etkisi büyüktür. 1923-1928 arasında fiyatlar sadece %9 oranında artmıştır. Dönem sonuna doğru 1929 Dünya Ekonomik Buhranının etkisiyle fiyatlar genel seviyesinde gerileme yaşanmıştır. Çünkü, fiyatların düşmesinin temel sebebi talep azalmasının getirdiği etkidir. Bu durum özellikle tarım kesiminde buğday üreticisini etkilemiştir, 1930-1934 döneminde fiyatlar 1929 fiyatlarına bakıldığında %46’lık bir (Arslan, 1993:29) düşme görülmüştür. Yani mallarda ciddi bir ucuzlama görüldü. Zaten Türkiye’de uygulanan “Sağlam Para-Denk Bütçe” ilkesi para, bütçe ve vergi politikasında temel oluşturmuştur (Aksu, 2006:129).

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1937’de meclis açılış konuşmasında sağlam para ve denk bütçe üzerine şunları demiştir: “Cumhuriyet bütçelerinin belirgin olan ve daima kuvvetlenmesi

gereken ortak özellikleri, yalnız denk oluşları değil, aynı zamanda koruyucu, kurucu ve üretken işlere, her defasında daha fazla pay ayırmakta olmalarıdır... Samimi bir bütçeye ve gerçek bir ödeme dengesine dayanan paramızın, fiilî istikrar durumunu koruyacağız.” (Palazoğlu, 1998:475-476).

Fiyat indekslerinde tüketici fiyatlarının yükseldiği 1929 bunalımının yarattığı fiyat düşüşü nedeniyle tarım sektörünü korumak için devletin alımlar yapması ve bu düşüşteki zararı tüketici fiyatlarına yansıtmasıdır (Aksu, 2006:130).

Mustafa Kemal ATATÜRK'ün Para Politikası'nda gerçekleştirilen düzenleme ve icraatları maddeler halinde özetlemek gerekirse (Aksu, 2006:130-131):³²

- 1- İstiklâl Savaşı içinde bile (emisyon genişletme yoluyla) enflasyona gidilmemiştir.
- 2- Türk Lirası'nın İngiliz Sterlini karşısındaki değeri, İstiklâl Savaşı ve onu izleyen dönemde 1930 yılına kadar devamlı düşmüş (1919'da 318 kuruş iken, 1930'da 1032 kuruşa), ama ondan sonra sürekli olarak değer kazanmıştır. (1930'da 1032 kuruş iken, 1938'de 616 kuruşa düşmüştür). 1921'de 605 kuruş iken 1938'de 616 kuruş sterlin değeri korunmuştur.
- 3- Türk Lirası değerinin en hızlı düştüğü dönem 1928-1930 dönemidir. Bu dönemde bütün dünya 1929 Büyük Ekonomi Buhranı'nın etkisindedir. Paranın yıllık değer kaybı %4 oranındaydı.
- 4- Tedavüldeki banknotlardaki artış, dönemin hiçbir yılında çok hızlanmamıştır. 1919-1938 yılları arasındaki banknot artışı, sadece 36 milyon liradır. 20 yıllık bu dönemin ortalama yıllık artışı 1,8 milyon TL., 20 yıldaki artış %20'nin altındadır. T.C. Merkez Bankası elindeki altın mevcudu 1931'de 6.127 kilodan 1939'da 26.190 kiloya varmıştır.
- 5- Genel olarak para politikasında “**sağlam para-istikrarlı para**” ilkelerini benimsemiş olan **Mustafa Kemal ATATÜRK**, maliye politikasında ise, “**denk bütçe-düzgün ödeme**” ilkelerine titizlikle bağlanmıştır.
- 6- Atatürk döneminde, dış ticaret dengesine de ulaşılmıştır. 1929 yılına kadar açık veren dış ticaret dengesi, 1930'dan sonra 1938 yılına kadar devamlı fazla vermiştir. 1929-1939 döneminde, ortalama %6,8'lik büyüme sağlanmış, sanayiinin GSMH içindeki payı %11,4'ten %18,9'a çıkmıştır. Bu muazzam bir artıştır. Bu dönemde enflasyon hemen hemen sıfırdır. 1938

³² Mustafa A. AYSAN; “ATATÜRK'ÜN EKONOMİ POLİTİKASI”, Sermet Mat., Kırklareli 1981, s. 47-51'deki özetlerden alınmıştır. Mahmut ARSLAN; “Türk İktisat Tarihi”, Çantay Kitabevi, İstanbul 1993, s. 28-29, 44., Sadi ÖZDEMİR; “ATATÜRK ve 3.YOL”, Yayınevi Yay., İstanbul 1999, s. 99-116.

yılı dışında her yıl dış ticaret fazlası verilmiştir (Kazgan, 1995:116). 1930-1939 yılları, Türkiye'nin sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımlarını attığı yıllar olarak değerlendirilmelidir. Sanayiinin sabit fiyatlarla yıllık büyüme hızının ortalaması %11,6'dır. 1923-1929 yıllarının âtıl kapasitesinin yeniden üretime tahsisi koşullarında sağlanan %8,5'lik büyümesi ile karşılaştırılırsa, gerçek bir kapasite artışını temsil eden bu sınaî büyüme hızının önemi ve değeri ortaya çıkar. Bu dönemde sermaye birikimi milli hâsılanın ortalama olarak %10,1'ini bulmuş, makine ve teçhizat yatırımlarındaki ortalama artış hızı %10 dolaylarında gerçekleşmiştir (Boratav, 1990:54-55; aktaran bkz: Aksu, 2005:88)

Tablo 32. 1923-1939 Makro İktisadi Göstergeleri Yıllık Ortalamaları (%)

		1923-29	1930-32	1933-39
Milli Gelir Büyüme Hızı	%	10,9	1,5	9,1
Sanayide Büyüme Hızı	%	8,5	14,8	10,2
Milli Gelirde Sanayi Payı	%	11,4	13,6	16,9
Milli Gelirde Yatırım Payı	%	9,1	9,7	10,7
Milli Gelirde İthalat Payı	%	14,5	8,9	6,6
Dış Ticaret Açığı/Fazlası	%	-56,6	6,6	12,4

Kaynak: Aksu, 2005, s.88'deki tablodan alınmıştır.

7- 1933-1938 yılları arasında emisyon hacmi 198 milyon TL'den 240 milyon TL'ye yükselmiş, yani 6 yılda %22 oranında artış olmuştur. Bu yıllar arasında milli gelir artış ortalaması %8'ler düzeyinde olup, ekonomiye ihtiyacın altında para sürüldüğü görülmüştür. Hükümet yatırıma yeni kaynak bulmak için çırpınırken bile, para emisyonu yoluna gitmemiştir. Böylece enflasyon sabit kalmıştır. Hatta 1930-1934 arasında fiyatlar genel seviyesi %46 oranında gerilemiştir. 1935'ten itibaren ise çok düşük seviyelerde oynama göstermiştir.

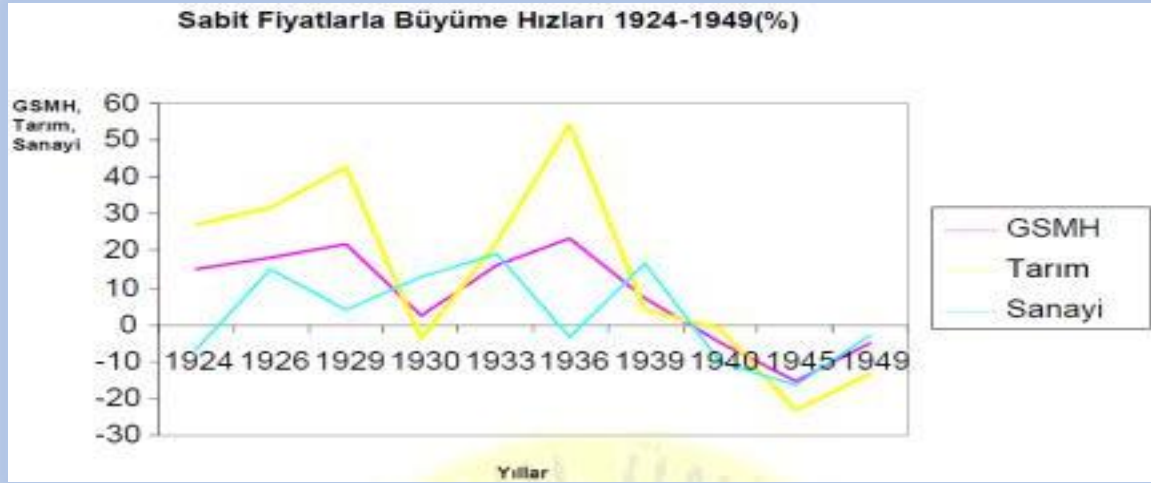
8- Osmanlı Devleti'nden 161 milyon TL. civarında banknot devredilmiştir. 1926 yılında 8 milyon TL. piyasadan çekilmiştir. 1928'e kadar aynı miktarda emisyon hacmi tutulmuştur. Ekonomik burhan döneminde stabil yapısını korumuş, 3-4 milyon TL. civarında azalma veya artma görülmüştür.

9- Bu sağlam para politikasının açık ilkelerini dönemin hükümet programlarında görmek mümkündür. Bu dönemde, genel ve katma bütçelerin gelirleri devletin temel işlevlerine tahsis edilmiş büyük yatırımlar için devlet tahvili ihraç edilmiştir. Bu dönemde, sanayi büyüme hızı %9,6, Tarım sektörü büyüme hızı %7,6, GSMH büyüme hızı %7,4 oranında gerçekleşmiştir. 1930-1939 yılları arasında makine ve teçhizat yatırımlarındaki ortalama yıllık artış hızı %10'lar seviyesindedir.

10- **Atatürk'ün** bankacılık sisteminin geliştirilmesi konusundaki görüşleri, uygulamaları ve yönlendirmeleri, bankacılık sistemin bu dönemde olağanüstü gelişmesini sağlamıştır. Bu

dönemde bankalardaki mevduat 58 kat artmış, milli bankaların toplam mevduattaki payı %32'den %81'e yükselmiş, yabancı bankaların payı da %68'den %19'a düşmüştür.

Grafik 2. Atatürk Döneminde Sabit Fiyatlarla GSMH'daki Değişimler:

Kaynak: Doğan, 2015:64'deki grafikten alınmıştır.

Tablo 33. Atatürk Dönemi (1923-1939) GSMH, İktisadi Büyüme ve Yatırımlar

ATATÜRK DÖNEMİNDE GAYRİSAFİ MİLLİ HASILA (GSMH)'DAKİ ARTIŞLAR, BÜYÜME HIZLARI VE YATIRIMLARI					
Yıllar	1938 Fiyatlarıyla GSMH (Milyon TL)	Yıllık Artışlar %	Cari Fiyatlarla GSMH (Milyon TL)	Cari Fiyatlarla Yatırım (Milyon TL)	Yatırım GSMH (%)
1923	633.1	-	952.6	66.4	7.0
1924	758.4	19.8	1203.4	98.6	8.2
1925	846.2	11.6	1525.4	130.0	8.5
1926	981.8	16.0	1650.5	131.6	8.0
1927	892.3	-9.1	1471.2	159.7	10.9
1928	990.9	11.1	1623.5	174.5	10.7
1929	1150.1	16.1	2073.1	211.0	10.2
1930	1198.8	4.2	1580.5	187.2	11.8
1931	1276.2	6.5	1391.6	116.9	8.4
1932	1198.4	-6.1	1171.2	104.8	8.9
1933	1359.4	19.8	1141.4	109.2	9.6
1934	1450.3	6.7	1216.1	143.3	11.8
1935	1414.8	-2.4	1310.0	131.6	10.6
1936	1658.9	19.2	1695.0	153.8	9.1
1937	1742.0	3.3	1806.5	172.1	9.5
1938	1895.7	8.8	1895.7	215.1	11.3
1939	2054.3	8.4	2063.1	215.8	10.5

KAYNAK: Korkut Boratav, 1923-1939 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları, İTİA Mezunları Derneği, İstanbul Şubesi 1977, s.39-52.

ATATÜRK DÖNEMİNDEKİ TÜRK LİRASININ İNGİLİZ STERLİNE GÖRE DEĞERİ VE TEDAVÜLDEKİ BANKNOTLAR (YILLIK ORTALAMA DEĞERİ)		
Yıllar	1 Sterlin Edeğeri (Kuruş)	Tedavüldeki Banknotlar (Milyon TL)
1919	381	158
1920	443	---
1921	605	---
1922	729	---
1923	763	---
1924	836	161
1925	892	165
1926	928	153
1927	945	153
1928	956	153
1929	1009	159
1930	1032	159
1931	965	159
1932	741	164
1933	702	161
1934	636	165
1935	616	170
1936	624	179
1937	624	169
1938	616	194

KAYNAK: Haldun Derin, Türkiye'de Devletçilik, İstanbul, 1940, s.151.

“Sağlam para” piyasası ve “denk bütçe” konusundaki bu titiz tutum İkinci Dünya Savaşı’na kadar sürdü. Dış borçlanma konusundaki çekingen davranış yanında dış yükümlülükler konusunda da ciddi bir tavır sergilendi. 1930’lu yıllar boyunca Türkiye bütçesine %14’üne kadar varan bir kısmı, Lozan Antlaşması gereği, Osmanlı borçlarını ödemeye ayırmak zorunda kaldı. Böylece, Türkiye, milli gelirin o düşük düzeylerinde Batı ülkelerine net sermaye ihraç eden bir ülke oldu (Yenal, 1999:154). Türkiye bir yandan Osmanlı borçlarını öderken, bir yandan da borç almamaya çalışıyordu (Öymen, 1998:106; Aksu, 2006:129-130).

ATATÜRK (1923-1938) döneminde, devletin makro ekonomi politikasını oluşturan öncelikler sırasıyla şu şekildedir (Aksu, 2019:142);

- Paranın ve mali sistemin güçlendirilmesi,
- Ziraatin Islahı ve Reformu,
- Ticaretin yaygınlaşması ve ihracatın artırılması,
- Üretimin ve kalkınmanın artırılması,
- İktisadi yapının denetlenmesi, düzenlenmesi ve korunması,
- İktisadi kurumların niteliklerinin geliştirilmesi ve çağdaş konuma getirilmesi,
- Ülkede asayiş ve huzurun sağlanması,
- Ulusal savunma ve Dış işlerinin başarıya ulaştırılması,
- Ulaştırmanın yaygınlaştırılması, özellikle karayolları, demiryolları ile denizyolları işletmeciliğinin yurt içinde yaygınlaştırılması,
- Milli Eğitim ve Üniversitelerin geliştirilmesi (sayıca değil nitelik olarak),
- Okur-yazarlık oranının artırılması ve beşerî sermayenin geliştirilmesi,
- Sağlık Hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve yurt çapında iyileştirilmesi,
- Sosyal Güvenlik Kurumlarının oluşturulması ve yaygınlaştırılması,

Milli gelirden ve kişi başına gelirden (per capita’da) bir artış görülmektedir. Atatürk’ün para politikasının temel amacı, enflasyonun önlenmesidir. Atatürk’ün enflasyon karşısındaki tutumunu en iyi ifade eden **İsmet İNÖNÜ’nün** şu sözlerinde bulmak mümkündür: **“Hükümet olarak yılda iki kez ödeme yapamayacak duruma düştüğümüz olurdu. Gider konuşurdum. Birkaç milyon TL’lik emisyonun bizi ferahlatacağımı anlatmaya çalışırdım. Bir defa bile «evet» dedirtemedim.”** (Aysan, 1984:202; Ergin, 1980; aktaran bkz: Aksu, 2006:132).

5. BÖLÜM

5. İKTİSADİ BÜYÜME POLİTİKALARI

"Ekonomik kalkınma, Türkiye'nin, özgür, bağımsız, daima daha kuvvetli, daima daha refahlı Türkiye idealinin, belkemiğidir. Türkiye bu kalkınmada, iki büyük kuvvet dizisine dayanmaktadır: Toprağının iklimleri, zenginlikleri ve başlı başına bir servet olan coğrafî vaziyeti ve bir de, Türk milletinin, silâh kadar, makine de tutmaya yaraşan kudretli eli ve milî olduğuna inandığı işlerde ve zamanlarda, tarihin akışını değiştirir yiğitlikle beliren, yüksek sosyal benlik duygusu..."
1937 (Atatürk'ün S.D.I, s. 383).

Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK

Büyüme süreci ve politikaları, milli gelir oluşumu ve seviyesinden daha fazla önem arz eder hale gelmiş ve ampirik çalışmalarda bu konuya daha çok ağırlık verilmiştir. Türkiye ekonomisinin, cumhuriyetin kuruluşundan bu yana muhtelif dönemlerde, farklı makro ekonomi politikaları uygulanmış, bunun yanında farklı iç ve dış etkenlere dayalı ekonomik konjonktür durumlarının altında gösterdiği performansı³³(Hiç,1990:22) dönemlere göre incelemek gerekirse, ülkenin iktisadi büyüme ve kalkınma sürecinde etkili olan politikaları ve faktörleri analiz etmemiz kolaylaşacaktır. Bundan önce dünyada ve Türkiye'de tarihsel süreç içerisinde iktisadi yapının ve büyümenin nasıl geliştiğini bilmekte fayda vardır.

Angus Maddison (2007) çalışmasında, sanayi devrimi sonrası dünyadaki her bir ülke için büyüme trendlerini ele alıp incelemiştir. Maddison'a göre, sabit fiyatlarla hesaplanarak (1990 tarihli US \$ baz alınarak), kişi başına milli geliri ve GSMH hesaplamalarında bulunmuştur. Örneğin, 1820-2010 yılları arasında dünyada kişi başına gelir 8 kat artarken, Türkiye'de ise, 1820-2010 yılları arasında kişi başına gelirden 14 kat artmıştır. 2018 yılına kadar uzatırsak yaklaşık 15 katlık bir artış gerçekleşmiştir. O dönemdeki Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze kalan Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaklaşık 9.5 milyon insan yaşamaktaydı (Aksu, 2005a:164-167). 1820'de 9.5 milyondan 2018'de 80 milyona çıkmıştır. Yaklaşık olarak Türkiye'nin nüfusu 8.4 kat artmıştır. Bu durumda Türkiye'nin satın alma gücü

³³ Çalışmada Türkiye ekonomisinin GSMH (duruma da göre GSYİH) ve fert başına GSMH büyüme hızının sabit fiyatlarla artışını büyüme hızı olarak alınmıştır.

paritesine göre düzeltilmiş GSMH'nın 1820'den 2018 yılına kadar yaklaşık olarak $15 \times 8.4 = 126$ kat artış göstermiştir. Türkiye coğrafyasında yaşayan bir kişinin 1770 yılında kişi başına milli geliri 600 US \$ iken, 1820 yılında kişi başına milli geliri 643 US \$'a çıkmış, **1870 yılında kişi başına milli gelir 825 US \$ olmuştur.** 1913'te ise kişi başına milli gelir 1.213 US \$'a çıkarak %50 oranında artmıştır. 1950'de bu miktar 1.600 US\$ olmuş, 2010 yılında ise, 10.500 US \$'a çıkmıştır. Türkiye'de 1820-2010 arasında kişi başına gelirin yıllık artış hızı %1,4 iken, dünyada bu oran %1,3 olmuştur. ABD'de aynı yıllar arasında iktisaden büyüme %1,7 olarak gerçekleşirken, Japonya'da ise %1,9 olarak gerçekleşmiştir. Gelişmiş Avrupa ülkelerinde ise büyüme oranı %1,6 olmuştur. Dünya'daki gelir dağılımı hesaplanırken, en fakir ile en zengin ülkeler arasındaki ortalama gelir farkı 1820 yılında 1 / 3 iken, 2010 yılında en fakir ile en zengin ülkeler arasındaki bu oran 1 / 60 (60 katlık bir fark) olarak gerçekleşmiştir (Maddison, 2007:1-76; Pamuk, 2014:21-29).

Dünyada o dönemin Osmanlı Türkiye'si ile diğer ileri ülkelerin ekonomik yapılarını analiz etmemiz gerekirse, dünyanın o günkü şartlarını kısmen de olsa anlamamızı mümkün kılacaktır. Almanya 1890-1913 yılları arasında istihdam oranını ikiye katlarken, verimliliğini üç katına çıkartmış, kömür ve çelik üretimini 3-4'e katlamış, diğer Avrupa ülkelerinden daha fazla o dönemde elektriği tek başına üretmiştir. Almanların kişi başına geliri de %32 artarken, Rusların o dönemde GSMH artışı %61 oranında gerçekleşmiştir. ABD'de ise, bu dönemde GSMH'sını tam olarak 3 katına çıkartmıştır. Sanayi Potansiyeli ise yaklaşık 3 katına ulaşmıştır. Sanayi verimliliğinde ise 2 katına yükselmiştir. 1913-1914 döneminde Milli gelir ise ABD'de 37 milyar US \$ mertebesine çıkmıştı. İngiltere'nin ise 11 milyar US \$ iken, Almanya'da milli gelir miktarı 12 milyar US \$ seviyelerine çıkmıştı. Yine bu dönemde, İtalya GSMH'nı %67 artmışken, o dönemin lider ülkesi İngiltere Krallığı ise, 1880-1913 döneminde dünya üretiminin %23'üne sahipken, GSMH artışı da %80'lerin üstünde gerçekleşmiş, o dönemde dünya ticaretinin yaklaşık %25'ini tek başına yapmıştır. Japonya ise Meiji dönemiyle büyük bir ekonomik atağa geçmiş, sanayi potansiyeli 1890-1913 döneminde 3.5 kat artarken, verimlilikte 2.5 katlık artış görülmüş, coğrafi koşullarının elverişsizliğine rağmen sanayi alanında büyük atılım gerçekleştirmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde kişi başına gelir 1913-14 başlarında 377 US \$ iken, İngiltere Krallığında 244 US \$, Almanya'da 184 US \$, Fransa'da 153 US \$, Rusya'da 41 US \$, İtalya'da 108 US \$ ve Japonya'da 36 US \$'dır (Kennedy, 1996:227-301).

Maddison'un 1913 yılı için yaptığı analizlerde, satın alma gücü paritesine göre uyarlanmış kişi başına milli gelir tahminlerinin bir karşılaştırmasını yapmıştır. Maddison'a göre, Türkiye ile İngiltere arasında 1 / 5 oranında bir gelir farkı olduğunu saptamışken, Türkiye ile Hollanda

arasında 1 / 3'lük bir oran elde etmiş, Türkiye ile Fransa arasındaki oranda yine 1 / 3'tür, Türkiye ile İtalya arasında 1 / 2.3'lük bir farkı belirlemiştir (Pamuk, 2007:175).

Dünyanın ileri ülkelerinin GSMH'sı 1850'de Fransa'da 58 milyar US \$ (kişi başına gelir 1.597 US\$), İngiltere'de 63 milyar US \$ (kişi başına gelir 2.330 US \$), ABD'de 43 milyar US \$ (kişi başına gelir 1.806 US \$), Almanya'da 48 milyar \$ (kişi başına gelir 1.428 US \$) dir. 1914'te I. Dünya Savaşı'nın hemen başında Fransa'da 134 milyar US \$ (kişi başına gelir 3.236 US\$), İngiltere'de 227 milyar US \$ (kişi başına gelir 4.921 US \$), ABD'de 478 milyar US \$ (kişi başına gelir 4.799 US \$), Almanya'da 202 milyar \$ (kişi başına gelir 3.059 US \$) olarak gerçekleşmiştir. II. Dünya Savaşından hemen sonra 1950 yılında, bu ülkelerin iktisaden büyümelerinde artış görülmüş ve GSMH'sı ciddi oranlarda gelişme göstermiştir. Fransa'da 221 milyar US \$ (kişi başına gelir 5.186 US\$), İngiltere'de 348 milyar US \$ (kişi başına gelir 6.939 US \$), ABD'de 1.456 milyar US \$ (kişi başına gelir 9.561 US \$), Almanya'da 265 milyar \$ (kişi başına gelir 3.381 US \$) olmuştur (Eğilmez, 2018:26). O dönemin en zengin ve en ileri ülkesi İngiltere ile Türkiye'nin gelirlerinin mukayesesi aşağıdaki grafikte görmek mümkündür.

İngiliz iktisatçı Angus Maddison'un OECD için yaptığı ve daha sonra bir proje haline dönmüş olan bir çalışması var. Bu çalışmada Maddison, ülkelerin nüfuslarını, GSYH'larını ve kişi başına gelirlerini 1 yılına (milat) kadar geri giderek hesaplamış olup, Mahfi Eğilmez'in çalışmasından derlenen verilere göre aşağıdaki tablo elde edilmiştir. Bu çalışmaya göre, Osmanlı İmparatorluğu çöküp de yerini Türkiye Cumhuriyeti aldığı anda kişi başına gelir 712 dolarmış. 2008 yılında kişi başına gelir 8.066 dolara ulaşmış. Osmanlı İmparatorluğu, yaklaşık 420 yılda kişi başına geliri 600 dolardan 712 dolara çıkarabilirken, Türkiye Cumhuriyeti 1923 yılında GSMH 9.882 milyon US dolar olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 34. Dünya'da ve Türkiye'de Kişi Başına Düşen GSMH (1820-2010)

	Kişi Başına Gelir			Kişi Başına Gelirin Yıllık Artış Hızı (yüzde)		
	1820	1950	2010	1820-1950	1950-2010	1820-2010
Batı Avrupa	1200	4570	21000	1,0	2,6	1,5
ABD	1250	9550	30400	1,6	2,0	1,7
Gelişmiş Ülkeler	1200	5550	24700	1,3	2,4	1,6
Doğu Avrupa (Rusya dışında)	750	2100	8600	0,9	2,4	1,3
Güney Amerika	690	2500	7150	1,0	1,8	1,2
Asya	580	720	6400	0,2	3,7	1,3
Japonya	670	1920	22350	0,8	4,2	1,9
Çin	600	530	7500	-0,2	4,8	1,3
Hindistan	530	620	3250	0,1	2,8	1,0
Afrika	480	890	1850	0,6	1,2	0,8
Mısır	500	910	3800	0,5	2,4	1,1
Gelişen Ülkeler	570	850	5300	0,3	3,1	1,2
Dünya	670	2100	8100	0,9	2,3	1,3
Türkiye	720	1600	10500	0,6	3,2	1,4

Kaynak: Şevket Pamuk, (2014):29'daki tablodan alınmıştır.

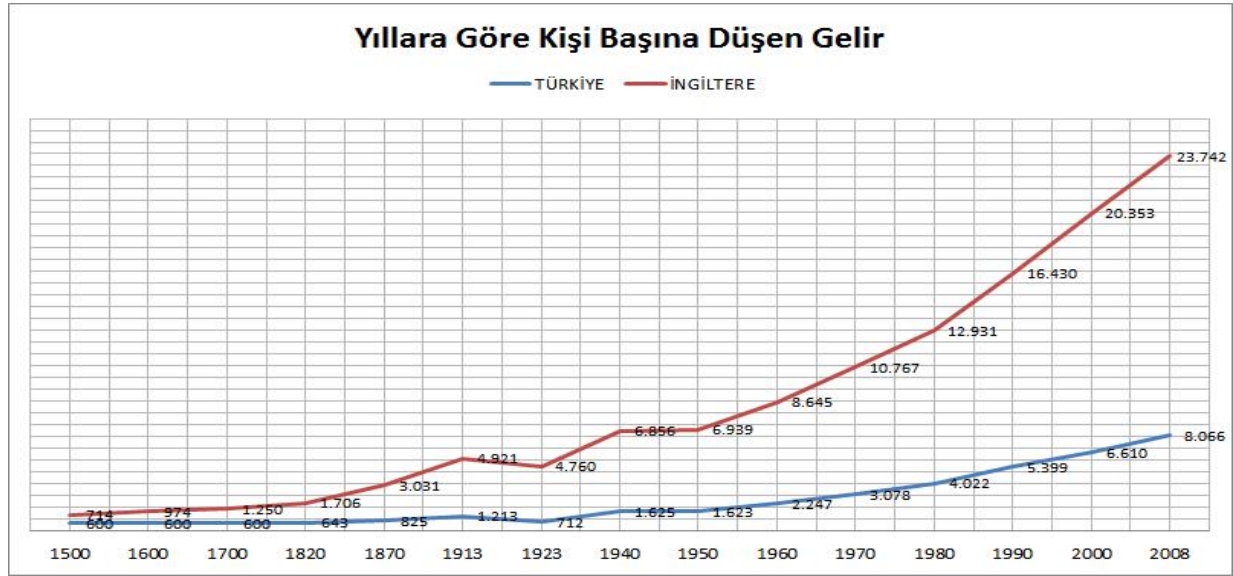
Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı'dan 712 dolar olarak devraldığı kişi başına geliri, 85 yılda 8.066 dolara yükseltmeyi başarmıştır. 1500 ile 1700 yılları arasında kişi başına gelirin 600 USD seviyesinde kalmasının ve artışın olmamasının nedeni büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nun Rönesans, Reform ve Aydınlanma Çağının dışında kalmasıdır. Batıda, yavaş yavaş dinsel eğitimden bilimsel eğitime geçilmesiyle başlayan keşifler ve icatlara Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı kalması ekonomisinin gelişmesine de engel olmuş görünüyor. 1820 ile 1923 arasında kişi başına gelir artışı 643 US Dolar'dan, 712 (720) US dolara çıkmış, bu artışın sınırlı kalmış olmasının temel nedeni, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi devrimine intibak edememesinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanında, bu dönemde yaşanan toprak kayıplarının da gelir kayıplarına yol açtığını, bu durumun ülkenin büyüme üzerinde düşük veya negatif etkisi ortaya çıkmıştır. Batıda her gün yeni buluşlar yapılır, teknolojiye yeni gelişmeler kaydedilirken Osmanlı İmparatorluğu bunlardan uzakta kalmıştır (Mahfi Eğilmez, Osmanlı'dan Bugüne Kişi Başına Gelir, Ekim 20, 2014; <https://www.mahfiegilmez.com/2014/10/osmanldan-bugune-kisi-basna-gelir.html>; erişim tarihi: 05.04.2017).

Tablo 35. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de GSMH ve Nüfus Miktarı (1500-2008)

YILLAR	GSMH (MİLYON US DOLAR)	NÜFUS (BİN KİŞİ)	KİŞİ BAŞINA GELİR (US DOLAR)
1500	3.780	6300	600
1600	4740	7900	600
1700	5040	8400	600
1820	6478	10074	643
1923	9882	13877	712
1940	29855	17821	1625
1950	34279	21122	1623
1960	63417	28217	2247
1970	110071	35758	3078
1980	181165	45048	4022
1990	305395	56561	5399
2008	611382	75794	8066

Kaynak: Mahfi Eğilmez, 20 Ekim 2014'deki Kendime Yazılar Çalışmasındaki tablodan alınmıştır.

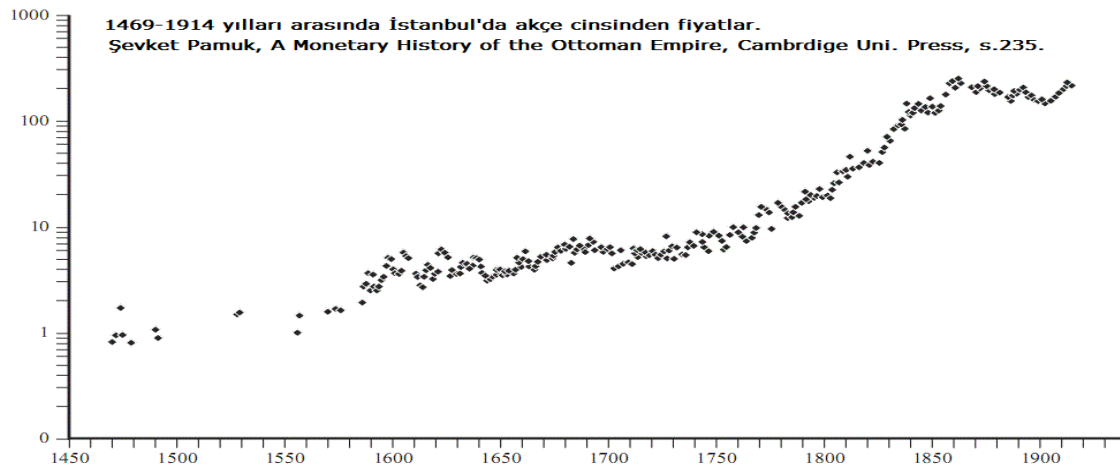
Grafik 3. Yıllara Göre Türkiye-İngiltere Karşılaştırmalı Olarak Kişi Başına Düşen Gelir Grafiği

Kaynak: Aksu, 2018:100'deki grafikten alınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun 1700'de GSMH 5.040 milyon US \$ olarak gerçekleşmiş, 1820'de GSMH 6.430 milyon US \$ olmuş, 1870'de GSMH'SI 9.622 milyon US \$'a çıkmış, I. Dünya Savaşı öncesi GSMH'sı 1913 yılında 22.143 milyon kuruş (18.195 milyon \$) yükselmiş, 1914 yılında 24.107 milyon kuruşa çıkmıştır (Eldem, 1994:6; Maddison, 2007: 1-75; Güran, 2014:296-312). İktisadi büyüme hızları tarihi süreçte incelemek gerekirse; 1500-1820 arasında büyüme 0'dır. 1820-1914 yılları arasında %0,6'lık büyüme saptanmış, 1914-1950 arasında iktisadi büyüme %0,8'lik bir artış göstermiş, 1950-1973 arasında %3,4'lük bir artış saptanmış, 1973-2017 arasında %4,5'lük bir artış göstermiştir (Pamuk, 2007:291).

Grafik 4. 1469-1920 Yılları Arasında İstanbul'da Akçe Cinsinden Malların Fiyatları

Kaynak: Şevket Pamuk, "A Monetary History of the Ottoman Empire", 2000:235'deki grafikten alınmıştır.

5.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

İktisadi büyümenin geçirdiği süreci anlayabilmek için, cumhuriyet öncesi dönemi iyice bilmek ve o günkü şartları anlamak gerekir. Sanayileşmenin ilk tohumları Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde oluşturulmaya başlanan "milli sanayi" düşüncesi doğrultusunda ortaya atılmış, 1915'te yapılan sanayi sektör sayımı ülkenin içinde bulunduğu fotoğrafı görmemizi sağlamıştır. Bu sayıma göre, 264 sanayi işletmesi saptanmıştır (Özmen, 1983: 429)³⁴.

Osmanlı İmparatorluğu üretimi desteklemek için 1851'den itibaren makine, araç ve hammadde için gümrük muafiyetlerinin yanında, ürettikleri malları piyasada satmaları karşısında vergiden muaf tutulmalarına yönelik bir büyüme ve sanayileşme politikasını uygulamıştır (Güran,1992:238-239; Aksu,2005:64-65). Ayrıca I. Dünya Savaşı dönemi içinde ağır vergi şartları, ağır savaş koşulları, yabancılara verilen imtiyazlar, yeterince yerli girişimcinin olmayışı ve devletinde üretim sürecinde kısmen yer alması, zirai üretimde meydana gelen azalmalar ve savaş nedeniyle malların ithalatının çok zor olması, bunun yanında halkın gelirinde meydana gelen düşmeler görülmüştür (Eldem,1994:47-77). 1915'te harp öncesine nazaran faal müessese adedinde %25 ve işçi sayısında ise %19'luk bir azalma görülmüştür (Eldem,1994:76).

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticari akımları içindeki rolü, hammadde ve erzak satmak suretiyle Batıdan aldığı altın ve gümüşleri, işlenmiş mallar ve baharat karşılığında doğuya aktarmak suretiyle "değerli maden alıp verme" şeklinde bir aracılıktan ibaret olarak kabul olunabilir (Aksu, 2006:3). Bu dönemde Osmanlı ekonomisi, gıda maddeleri ve hammaddeleri ihraç ederken, buna karşılık her türlü mamul malları ve belli başlı gıda maddeleri ithal eden açık pazar ekonomisi durumuna gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti, temel ihraç mallarını başta işlenmemiş madenler (bakır, krom, borasit, linyit, kurşun, çinko ve maden kömürü vb.), el dokuması pamuklu ürünler, halı ve kilimler, tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, meyan kökü, meşe palamudu, fındık, pamuk ve zeytinyağı gibi tarımsal ürünler oluşturmaktaydı ve toplam üretiminin %15'inden fazlasını ihraç edecek potansiyele

³⁴ "Bu dönemde açılan devlet fabrikalarından birkaç tanesini belirtmek gerekirse: Zeytinburnu Demir Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası, İzmit Çuka Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Mihaliç Devlet Çiftliği, Büyükkada Demir Madeni, Bursa İpek Fabrikası, Feshane bu dönemde devletin fabrika açarak üretime katıldığı «Fabrika-i Hümayunlar»dı. Ayrıca Beykoz Kundura Fabrikası, Tophane-i Mâmure, Beykoz Cam-Porselen Fabrikası, Zeytinburnu Dokuma Fabrikaları, Beykoz Kâğıt Fabrikası, Abdülmecit (1839-1861) döneminde devlet tarafından kurulur. Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde «devlet eliyle işletilen» madenlerin adlarını belirtmek gerekirse; Ereğli Kömür İşletmesi, Ergani Bakır ve Demir İşletmesi, Bulgardağ Altın ve Gümüş İşletmesi, Gümüşhacıköy Simli Gümüş İşletmesi, Eskişehir Lületaş Yatakları İşletmesi, Ankara Kil, Irak Zift, Neft ve Petrol Yataklarının³⁴ devlet tarafından işletilmiş olması, ülkede bir anlamda milli sanayinin temellerini oluşturuyordu." (Özmen,1983:429; Ayrıca bkz: Aksu, 2006:3)

ulaşmıştı. Osmanlı Devleti demiryolu malzemesi, silah ve cephane, çeşitli makineler, gıda maddeleri ve diğer mamul malları da ithal etmekteydi. Osmanlı imparatorluğunun savaş sonunda iç ve dış borç stoku 378.5 milyon lira olarak tahakkuk etmişti (Eldem,1994:116-117).

Savaşların kısa fasıllarla 10-12 sene gibi uzun sürmesi Osmanlı ekonomik yapısının çökmesine sebebiyet vermiştir. I.Dünya Savaşı döneminde (1914-1918) enflasyon o kadar tavan yapmıştı ki, buğdayın fiyatı 515 kat, zeytinyağının fiyatı 22.5 kat, pirincin fiyatı 30 kat, şekerin fiyatı da 62.5 kat artmıştı. Bu enflasyonist artışlar halkın alım gücünün düştüğünün ve yoksullaştığının göstergesidir. İktisadi büyümeden bahsetmek mümkün değildir. Bütçe devamlı açık verir durumdaydı (Eldem,1994:14-15). Savaşın başladığı 1914'ten 1923'e kadar kişi başına gelir %40 azalırken, sadece toplam üretimin %15'i Türk ve Müslüman kesim tarafından gerçekleştirilmekteydi (Pamuk, 2003:325). Düyun-u Umumiye İdaresi'nin fiyat endekslerine göre fiyatlar 1914-1920 arasında 14 kat artarken, işçi ücretleri 9.45 kat artmış, I. Dünya Savaşı süresince memur maaşları önce % 30 indirilmiş, daha sonraları %10-20 oranlarında zamlar yapılsa da enflasyon nedeniyle memurların alım gücü %80 civarında düşmüştür (Boratav, 2004:35-36).

Buna mukabil aynı dönemdeki Osmanlı Türkiye'sinin içinde bulunduğu durumu bilmek ve görebilmek için analizler yapmamız daha kolay olacaktır; "Osmanlı Devleti'nin borç hikayesi dış ticaret bilançosundaki açıklarla başlar, Abdülmecit döneminde 16.5 milyon Osmanlı lirası borç alınmışken, Abdülaziz zamanında bu miktar 97 milyon 708 bin Osmanlı lirası olmuştur. 1850'ye kadar altın ve gümüş olarak, 1854'ten sonra ise Avrupa metropol bankalarından yapılan borçlanmalarla kapatılabilmektedir. Böylece Osmanlı Devleti'nin serbest dış ticaret yolu ile Batılı endüstri ülkelerine olan mevcut bağımlılığına bir de mali bağımlılık eklenmiştir. 1854'de ilk dış borcun alınmasından sonra, bunu yeni borçlar izlenmiştir. Gitgide borçlar kartopu gibi büyümüş ve önceki borçların anapara ve faizleri yeni borçlanmaları zorunlu kılmıştır. Bunu fırsat bilen Batılı ülkeler, her borç antlaşmasından bir dizi ekonomik ayrıcalık koparmanın yolunu bulmuşlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda şube açarak faaliyet de göstermişlerdir. Aslında bunlar bir yandan devlete borç (finansman kredisi) sağlarken, bir yandan da imparatorluk içerisinde imtiyaz kopardıkları alanlarda faaliyet yürüten yabancı şirketlere destek olmuşlardır. Diğer bir deyişle, Osmanlı'yı borç sarmalına sokarak, devlet olarak ayağa kalkmasına engel olmuşlar ve kendilerine bağımlı ve kendileri verdikçe yaşayan bir duruma sürüklemişlerdir." (Akarlı,1982:225-254; Arslan, 1993:4; Aksu, 2006:112)

1874 yılının sonuna gelindiğinde devlet borçları, borcun ana para ve faizinin ödenmesine imkân olmayan bir düzeye varmıştır. Öyle ki, ana para bakiyesi 191 milyon ve faizi de 62 milyon olmak üzere dış borç yükü toplam 253 milyon İngiliz Sterlinini bulmuştur. Eylül 1881'de borçların idaresiyle meşgul olmak üzere Osmanlı hükümetinin öngördüğü bir banka yerine, alacaklıları temsilcilerinden bir meclisin oluşturulması kabul edilmiştir. Bu da **Düyun-u Umumiye İdaresi**³⁵'nin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Aksu, 2006:121-122). 1880-1913 döneminde Osmanlı Devleti, ekonomisini ve dış siyasetini tek bir eksene kaydırmış, Almanya'ya göre politikalar benimsemiştir. Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde: Örneğin, 1878'de Osmanlı Devleti'nin ithalatında % 0,3 ile en az paya sahipken, 1911 yılında % 11,5'e çıkmış ve en çok mal ithal ettiği İngiltere ve Avusturya'dan sonra 3. ülke konumuna gelmiştir (Alkin, 1983:3-4). Osmanlı'nın son dönemlerinden ve cumhuriyet dönemine kadar ki süreçte Osmanlı siyaseti ve ekonomisi hızlı bir şekilde Almanya'nın güdümüne girdiğini yorumlayabiliriz. Banknot ayrıcalığı olan Osmanlı Bankası, Osmanlı Devleti'nin istediği tutarda krediyi vermeyince devlet, iç finansman için dış borçlanmaya dönmüş, fakat dışardan da altın alamayınca kâğıt para basmaya ancak, Almanya'ya borçlanıp onlardan hazine tahvili alarak (yukarıda belirtildiği üzere) cesaret edebilmiştir. 1915 yılından 1918 yılına kadar çıkarılan 161 milyon liralık kâğıt paranın 6,5 milyon liralık kısmı karşılığında Almanya'da altın stok edilmiş, gerisine ise Alman hazine tahvilleri karşılık gösterilmiştir. Olan şudur: Osmanlı devleti kâğıt para çıkartıyor; Alman devleti bu kâğıt paraları harpten sonra altın ile değiştirmeyi taahhüt ediyor; Osmanlı devleti bu taahhüde karşı Almanya'ya borçlanıyor ve faiz ödüyor. Yani, Osmanlı Devleti'nin dolanımına kâğıt para çıkarmak yoluyla halktan aldığı borcu, Almanya güya savaştan sonra elinde kâğıt para bulunanlara altın ile ödeyecektir. Bunun içinde Osmanlı devleti

³⁵ “Komisyon, İngiltere, Fransa, Almanya, Hollanda, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan birer üye ile Galata Bankerlerini bir temsilcisinden oluşuyordu. “Düyun-u Umumiye, tuz, pul, balıkçılık, ipek, tütün ve alkolden alınan vergilerle damga resmi ve bazı bölgelerden alınan vergiler (Bulgaristan vergisi, Kıbrıs'ın gelir fazlası, Doğu Rumeli vergisi) gibi önemli gelir kaynaklarını doğrudan denetim altında tutuyordu. Ayrıca kuruma tütün ve tuz alanlarında gerekli değişiklikleri yapma ve “tekel” tarzında yönetme yetkisi verildi. Osmanlı Devleti'nin gelirleri masrafları ölçüsünde artırmak mümkün olmadığından, açığı kapatmak için zaman zaman dış borçlanmaya gitmek, ya da Düyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası'na başvurmak kaçınılmazlaşıyordu. Her iki halde de borç verenler borç karşılığında belirli gelirlerin Düyun-u Umumiye'ye tahsis edilmesini şart koşuyorlardı. Osmanlı'nın tek seçeneği, devleti dağıtmak olduğundan bu şartı kabullenmekten başka çareleri kalmıyordu. Düyun-u Umumiye komisyonu, tütün öşrünü 1883'te kurulan **Reji idaresine** devretmişti. Bu şirket zarar etse dahi her yıl 750 bin lirayı Düyun-u Umumiye'ye ödemekle yükümlüydü. Birinci Dünya Savaşı'nda dış borçların daha çok Almanya'dan sağlandığı ve Düyun-u Umumiye'nin sürdürdüğü görülür. **İstiklâl Savaşı'nın başlaması ile bu idarenin Anadolu'dan gelir tahsil etmesi olanağı ortadan kalkmıştır.** Daha sonra ise Anadolu hükümeti ve Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden kalan borçları kabullenmiş, fakat Düyun-u Umumiye'yi reddetmiştir. Lozan Antlaşmasıyla bu idarenin bütün yetkileri kaldırılmıştır. Borç paylaşımı konusunda çıkan anlaşmazlıklar yüzünden Türkiye ile alacaklar arasındaki antlaşma, ancak 13 Haziran 1928'de imzalanmıştır. Türkiye Osmanlı'nın 161 milyonluk borcunun 107 milyonluk kısmını yani yaklaşık %67'sini ödemeyi üstlenmiştir. Antlaşma gereği borç 99 yılda ödenecekti. Bütün borçların ödenmesi, vaad edilen süreden önce, 1954'te bitirildi. Böylece 1854'te başlayan dış borçlanma macerası 100 yıl sonra kapandı” (Aksu, 2006:121-123).

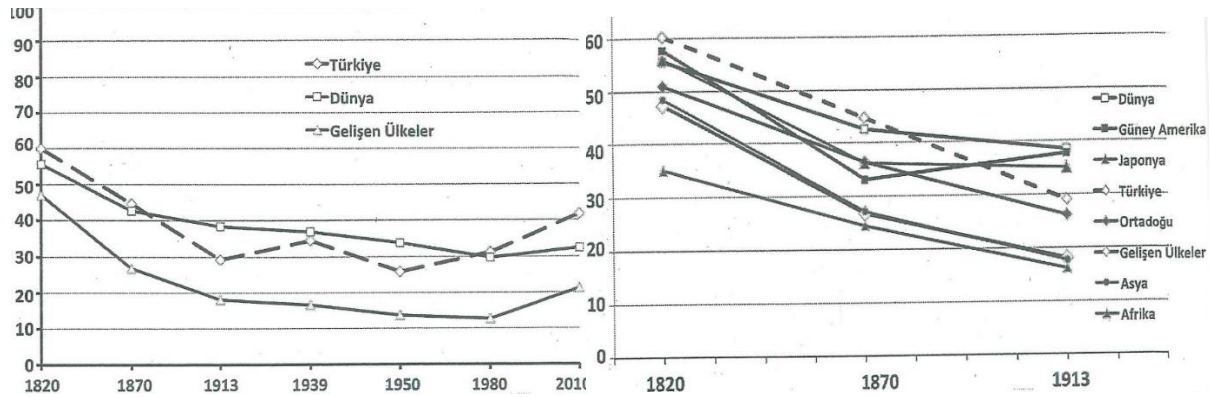
Almanya'ya borçlanmıştır ve borcun vadesi geldiğinde Almanya'ya altın ile ödeme yapılacaktır. Böylece, Osmanlı devleti kendi istediği gibi para basıp harcayacağına, aynı parayı basabilmek için *Almanya'ya ve Düyun-u Umumiye İdaresi'*ne boşu boşuna minnet etmiş ve külfet altına girmiştir (Yenal, 1999:91-92).

Tablo 36. Dünya'da ve Türkiye'de Kişi Başına Düşen Gelir (1913-1950)

	Kişi Başına Gelir		Kişi Başına Gelirin Yıllık Artış Hızı (yüzde)
	1820	1913	
Batı Avrupa	1200	3460	1,2
ABD	1250	5300	1,6
Sanayileşen Ülkeler	1200	3960	1,3
Doğu Avrupa (Rusya dışında)	750	1700	0,9
Asya	580	700	0,2
Afrika	480	640	0,3
Güney Amerika	690	1500	0,8
Gelişen Ülkeler	570	720	0,3
Dünya	670	1500	0,9
Türkiye	720	1150	0,5

Kaynak: Şevket Pamuk (2014):210'daki tablodan alınmıştır.

Grafik 5. Dünya'da ve Türkiye'de Kişi Başına Düşen Gelir (1820-2010)

Kaynak: Şevket Pamuk (2014):147 ve 211'deki tablolardan derlenip alınmıştır.

Birinci Dünya Savaşının başladığı 1914'te yürürlükte fiyatlara göre katkılı ulusal gelir (Gayri Safi Milli Hasıla) 24.107 milyon kuruştur. Bunun 13.060 milyon kuruşu tarımdan, 2.443 milyon kuruşu da sanayiinden sağlanmaktadır. Gelirin bölgeler arası dağılımı ise belirgin ölçüde farklıdır. Kişi başına düşen gelir çok düşük, bunun bölgeler arası dağılımı çok adaletsizdir. Ülke ortalaması 1.072 kuruştur; Rumeli ve Adalarda 1.160, İstanbul ve Çatalca'da 1.934, Suriye'de 1.130, Lübnan'da 1.205, Kudüs'te 1.192, Irak'ta 745 kuruştur. Gelirden en az pay Irak bölgesiydi. Ulusal gelirin 25 yıllık dönem içinde büyümesi ise, 1890 yılı 100 alındığında, yapılan hesaplara göre, yüzde 56'dır. Yıllık ortalama büyüme hızı ancak %2'dir. Aynı dönemde meydana gelen nüfus artışı %1 olmuş, böylece gerçek büyüme hızı %1'e düşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllardaki ulusal gelir düşüklüğü doğal olarak yatırımları da etkilemiş,

yatırımlar, GSMH'ya oranla 1907-1908'de %7.8'lik, 1913-1914'te %8.9'luk, 1914-1915'te ise ancak %6.2'lik bir düzeye ulaşabilmiştir (Kili, 2000:86-87; aktaran bkz: Aksu, 2007:97).

Tablo 37. 1913 ve 1914 Yıllarında İmparatorluğun İstihsal Sektörleri İtibariyle Milli Geliri

(Arabistan Hariç)
(Milyon Kuruş Olarak)

	1913	1914
Ziraat, Ormanlık, Deniz Mahsülleri	10.422	15.060
Madenler	156	105
İmalat Sanayi	2.551	2.443
İnşaat	612	442
Ulaştırma	729	681
Ticaret	2.170	1.832
Malî İşler	266	261
Devlet Hizmetleri	1.774	1.878
Mesken Gelirleri	664	664
Hizmet gelirleri	+ 1.025	1.130
Yurtiçi gelirleri	20.369	22.496
Dış Alem	- 103	- 103
Millî Gelir	20.266	22.393
Vasıtalı Vergiler	+ 970	768
Safi Hasıla	21.236	23.161
Amortismanlar	+ 907	946
Gayri Safi hasıla	22.143	24.107

Kaynak: Vedat Eldem; Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Türk Tarih Kurumu Yay., Sayı: 98, Ankara 1994, s. 6'dan alınmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, İstiklâl Savaşı içinde bile savaş ihtiyaçlarını para basmak suretiyle karşılanmasına izin vermemiş (Aysan, 1981:42). 15 ve şiddetli bir şekilde karşı çıkmıştı. Millî mücadele yıllarında Anadolu'da kullanılan para bilindiği gibi Osmanlı kaimeleri idi. Savaşın psikolojik ortamında, Ankara Hükümeti'nin adına para bastırması uygun değildi. Çünkü, bu paranın sahibi olarak padişah görülüyor ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin alametleriyle çıkarılacak paranın halk tarafından benimsenmesi ve milletvekillerinin bu parayı çıkartmasını öngörecektir kanun tasarısını kabul etmesi mümkün değildi. Dünyu Umumiye İdaresi, 1914-1918 yıllarında 161 milyon liralık kaime çıkartmıştı. Emisyon, mütareke (Mondros Müt. 30 Ekim 1918) döneminde durdurulmuştur. Vergi gelirlerinin tıkanıdığı ve devlet personeline aylık ödeyemediği zamanlarda bile İstanbul hükümeti para arzını genişletmemişti (Ergin, 1984:183-184).16 Savaşın finansmanı çabaları içinde Osmanlı hükümeti ilk kez dış borçlanmanın kolaycılığını bırakarak 1918 yılında çok yoğun bir propaganda ile 18 milyon liralık bir devlet

tahvili satabilmeyi başarmıştı. Osmanlı Devleti'nin son günlerinde yapılmasına rağmen, ulusal bir ekonominin oluşması yönünde bir adım olarak sayabiliriz (Boratav, 2000:306-307; aktaran bkz: Aksu, 2007:101).

5.2. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet döneminde milli gelir ve iktisadi büyüme hesaplarının yapılması görevi ilk defa 1928 yılında İktisat Meclisi Alisine verilmiştir. Fakat istatistiki veri eksikliği nedeniyle Meclis bu görevi yerine getirememiştir. 1929'da yabancı bir uzmandan yararlanılarak, milli gelir ve büyüme istatistiklerini hazırlama görevi İstatistik Genel Müdürlüğü'ne getirilen Belçikalı Camille Jacquart'a verilmiştir. Başarılı bir sonuç alınamamıştır. 1935 yılında milli gelir ve iktisadi büyümenin hesaplanması işi İktisat Bakanlığı içinde kurulan Konjonktür Dairesi'ne verilmiş, Alman istatistikçi ve planlamacı Dr. Franz Eppenstein bu dairede görev almış, 1927-1934 yıllarını kapsayan tahminler yapmış, bu tahminler 1935'de yayınlanmıştır. Daha sonra Konjonktür Dairesi Müdürü Şefik Bilkur'un çabalarıyla 1935-1936 yıllarını kapsayan milli gelir ve iktisadi büyüme hesaplamaları ayrıntılı bir şekilde incelenerek, yayınlanmıştır (Hiç, 1988:11). **Mustafa Kemal Atatürk'ün** önderliğinde 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin "İktisat Esaslarını" oluşturan Birinci İzmir İktisat Kongresi'nde ekonomik alanla ilgili çok önemli kararlar alınmış, ülkenin kalkınmasında ve bugünlere gelmesinde rol oynayacak politikalar ve stratejilerin adımları o günden temelleri atılmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk dönemi, Türkiye'nin ekonomik yönden büyük bir değişim ve dönüşüm geçirdiği süreç olmuştur. Bu dönemde atılan temel adımlar, tarımın modernleştirilmesi, sanayinin kurulması, altyapının güçlendirilmesi ve ekonomik bağımsızlığın kazanılması hedeflenmiştir. İşte Atatürk dönemi iktisadi büyüme sürecini etkileyen temel faktörler:

- **Toprak Reformu (1923):** Atatürk, ekonominin temelini oluşturan toprak meselesine odaklandı. 1923'te çıkarılan Türk Medeni Kanunu ile birlikte, toprak reformu başlatıldı. Bu reform kapsamında, köylülere toprak dağıtılarak büyük toprak sahipliği sistemi değiştirildi. Bu, köylülerin tarım yapma yeteneklerini artırdı.
- **Sanayileşme Politikaları:** Atatürk, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını güçlendirmek ve modern bir ekonomi oluşturmak amacıyla sanayileşmeye odaklandı. Tekstil, çelik, gıda ve kimya sektörlerinde fabrikalar kuruldu. 1933-1938 yılları arasında uygulanan İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı bu çabaların bir parçasıydı.

- **Altyapı Yatırımları:** Atatürk döneminde, ulaşım ve enerji altyapısına yapılan yatırımlar büyük bir önem taşıdı. Demiryolları inşa edildi, limanlar geliştirildi, elektrik santralleri kuruldu. Bu adımlar, ekonomik büyümeyi destekledi ve ülkenin farklı bölgelerini birbirine bağladı.
- **Devlet Kontrollü Ekonomi:** Atatürk döneminde Türkiye'nin ekonomisi büyük ölçüde devlet kontrolünde yönetildi. Devlet, temel sektörlerde doğrudan müdahalede bulunarak ekonomik planlama ve yönlendirme süreçlerini başlattı.
- **Milli Bankacılık Faaliyetleri:** Milli bankacılık faaliyetleri, Türkiye'nin ekonomik ve tam bağımsızlığını tesis etmeyi, toplumsal refahı yaygınlaştırmayı, tarımı desteklemeyi, sanayi ve alt yapı hizmetlerini güçlendirmeyi, küçük işletmeleri ve halkı finanse etmeyi amaçlamaktaydı. Mustafa Kemal Atatürk döneminde Türkiye'de önemli milli bankacılık faaliyetleri gerçekleşmiştir. Bu dönemde belirlenen hedef ve programlar doğrultusunda Türk ekonomisinin temellerini meydana getirecek ve iktisadi büyümeyi sağlayacak önemli adımları içermiştir. Bu dönemde atılan ilk milli bankacılık faaliyetleri ise şunlardır;
 - **Ziraat Bankası (1924):** Atatürk'ün liderliğinde, Türkiye'nin tarım sektörünü desteklemek amacıyla Ziraat Bankası 26 Mayıs 1924'te kuruldu. Bu banka, çiftçilere kredi sağlamak, tarım projelerini finanse etmek ve tarımın modernleşmesini teşvik etmek için kullanıldı.
 - **Halk Bankası (1933):** Türkiye'de kredi temini ve finansmanı genişletmek amacıyla Halk Bankası 29 Kasım 1933 tarihinde kuruldu. Bu banka, küçük esnaf, çiftçi ve küçük işletmeleri desteklemeyi amaçladı. Halk Bankası, ekonomik kalkınma ve sosyal refahı destekleme amacını taşıyan bir kurum olarak faaliyet gösterdi.
 - **İş Bankası (1924):** Türkiye İş Bankası, Türkiye'nin ilk özel ticaret bankası olma özelliğini taşımaktadır. 26 Ağustos 1924 tarihinde kurulan İş Bankası, Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına özel sektör eliyle katkı sağlamayı amaçladı. Atatürk, İş Bankası'nın kuruluşunda bizzat yer almış ve kurumsal olarak desteklemiştir.
 - **Milli Emlak ve Eytam Bankası (1924):** Atatürk döneminde, devlete ait emlak ve yetim malları için Milli Emlak ve Eytam Bankası kuruldu. Bu banka, devletin emlak yönetimi ve yetim mallarının korunması gibi faaliyetleri üzerine aldı.
- **Para ve Maliye Politikaları:** Türk lirasının değerini korumak ve ekonomik istikrarı sağlamak amacıyla Atatürk döneminde para politikaları uygulandı. Mali disiplin ve dengeli bütçe politikalarına önem verildi.
- **Eğitim ve Teknoloji:** Atatürk, eğitim ve teknolojiye büyük önem vererek, ülkenin insan kaynağını güçlendirmeyi ve teknolojik gelişmeleri teşvik etmeyi amaçladı. Tarım ve sanayi alanında uzman yetiştirmek amacıyla ziraat okulları ve sanayi okulları kuruldu.

Atatürk dönemindeki bu iktisadi büyüme süreci, Türkiye'nin ekonomik yapısını güçlendirmiş ve modern bir üretimin temelini oluşturmuştur. Bu kadar ciddi sıkıntıların yaşandığı Mustafa Kemal ATATÜRK döneminde (1923-1938 arasında) büyüme oranı %7,95 olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla devlet hem temel tüketim mallarının üretiminde hem de özel kesimin giremediği büyük ölçekli ve yoğun sermaye gerektiren alanlarda yer alarak, kaynak dağıtıcı politikalara doğrudan müdahale edebilmiştir (Çeçen, Doğruel ve Doğruel,1996:4). 1923 yılında olan GSMH 633,1 milyon lira (artış oranı %39,8) iken, 1925 yılında ise GSMH artışı %48'e yükselmiştir. Bu artışta genç erkek nüfusun savaştan sonra toprağa dönmesi ve Şubat 1925'te tarım üzerinden alınan Aşar vergisinin kaldırılmasıdır (Arslan,1993:21).

1919-1938 yılları arasındaki banknot artışı, sadece 36 milyon liradır. 20 yıllık bu dönemin ortalama yıllık artışı 1,8 milyon TL. 20 yıldaki artış %20'nin altındadır. T.C. Merkez Bankası'nın elindeki altın mevcudu 1931'de 6.127 kilodan 1939'da 26.190 kiloya çıkmıştır. Düyun-u Umumiye İdaresi, Birinci Dünya Savaşı'nda 161 milyon liralık kâğıt para basmıştır. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet dönemine devredilen banknot stoku (para rezervi) ise 158,7 milyon liradır. 2.5-3 milyon liranın çeşitli nedenlerle kaybolduğu anlaşılmaktadır. Emisyonun (para stoku), 158 milyonda sabit tutulmasına karşılık vadeli ve vadesiz mevduatta önemli artışlar kaydedilmiştir. 1921'deki 625 kuruş ile 1938'deki 616 kuruş Sterlin değeri hemen hemen aynıdır (Aysan, 1981:47). Büyük depresyon yıllarında da devlet bütçelerinin dengesi az çok korunmuştur. Yabancı ülkeler birbiri ardına **devalüasyon (paranın değerini düşürme)** yaparken Türk Lirası'nın değer kaybetmemesi, Osmanlı borçlarının devlet bütçesindeki ağırlığı azımsanmayacak derecede azaltmıştır. 1938'de 1\$= 126 kuruşa, 1 Sterlin=616 kuruşa 1 Fransız Frangı=3.63 kuruşa, 1 İsviçre Frangı=28 kuruşa düşmüş bulunuyordu (Aksu, 2006:125-127). Bu dönemde hükümet, döviz geliriyle altın stokunu arttırmaya çalışmıştır. 1931'de 6 ton olan altın rezervi, 1932'de 14 tona, 1933'de 17 tona, 1934'te 19 tona ve 1937'de ise 26 ton altın rezervine sahip olunmuştur (Uras, 2017:66).

1929 yılında GSMH, 1150,1 milyon liraya çıkmıştır. 1927 yılında tarımsal üretimin düşmesi sonucunda bir önceki yıla göre -% 9,1'lik bir gerileme olmuştur. GSMH, 981 milyon liradan 892 milyona liraya gerilemiştir. 1929 buhranında cari üretici fiyatlarıyla GSMH, 2.073 milyon iken, 1931'de ise, 1.393 milyon liraya düşmüştür.1932'de 1.172 milyon liraya gerilemiştir. Buhranın en etkili olduğu yıl 1932 yılı olup büyümenin en dip noktaya indiği yıldır (Bulutay, Tezel ve Yıldırım,1974:33). Dünya ekonomik buhranının, Türkiye'ye yönelik en büyük faturası yoksulluğun en fazla yaşandığı tarım sektöründe ortaya çıkmıştır. Kriz sonucu, uluslararası parasal nakit dolaşım sıkıntısı nedeniyle, ihraç ürünlerine olan dış talebin daralmasına, tarımsal

ürünlerin fiyatlarının içte ve dışta düşmesine yol açmıştır. 1929-1934 dünya buhranının menfi etkileri dolayısıyla, yeterli bir büyüme sağlanamamıştır. Bu bağlamda, Mustafa Kemal ATATÜRK, ekonomik çöküntüyü bertaraf etmek için “devletçilik rejimini” ortaya koymuştur (Hiç,1990:22; Aksu, 2005:62-69).

1939-1949 Dönemi, “devletçilik ve savaş ekonomisi dönemi” olarak kabul edilir. 1939-1949 dönem ortalaması, GSMH büyüme hızı %0,6 gibi düşük bir seviyede gerçekleşmiştir. Dönem nüfus artış oranı ise %1,5 olduğuna göre, fert başına reel GSMH yıllık ortalama -%0,9 olarak (daralma) gerçekleşmiştir. 1939-1945 dönemi arasında gerçekleşen II. Dünya Savaşı'nın dünya ekonomisi'nde ve özellikle Türkiye ekonomisi'nde yarattığı olumsuz etkiler sonucunda 2. Beş Yıllık Sanayi Uygulama Planı uygulamaya konulamamış ve milli gelirden büyük gerileme ortaya çıkmıştır (Hiç,1990:23).

Devlet gelirlerini artırma amacı ile 1940 yılında varlık vergisi yasası uygulamaya konulmuştur. Aynı süreçte, tüm üretken sektörlerin ve milli gelirin (büyümenin) daraldığı yıllar olarak kabul edilmiştir. 1940-1945 döneminde ortalama %5,6, tarımsal hasıla %7,2 ve milli gelir ise % 6,3 gerilemiştir (Boratav,1990:67-68). 1923'ten 1940'lara kadar büyüyen tarım ve sanayi gibi üretken sektörler savaştan olumsuz etkilenmiş, savaşla beraber sanayi sektöründe %23, tarım sektöründe %31 ciddi gelir kaybı yaşanmıştır (Bulutay, Tezel ve Yıldırım,1974:33).

1947 yılında, 1948-1952 yıllarını kapsayan liberal düşünce temelinde iki ayrı kalkınma planı hazırlanmıştır. Planda toplam harcamanın en büyük payını %44 oranı ulaştırma sektörü almıştır. Ulaştırma sektöründe ağırlıklı harcamalar kara yollarına yapılmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin Marshall askeri ve ekonomik yardımlar almasına rağmen arzu edilen iktisadi büyüme sağlanamamıştır³⁶.

1945-1949 yılları ortalama iktisadi büyüme ise %4'lük bir büyüme gerçekleşmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası ekonomik yapıda önemli bir politikaya başvurulmuş rekabet ortamından kurtarılmış, iç pazara yönelik ithal ikameci politikalar yürürlüğe sokulmuştur. Böylece yurt içi tasarruf birikimlerini sanayide yatırıma dönüşmesine imkân sağlamıştır. Özel sektörün iç pazarlara yönelik ithal ikameci bir üretim yapısının oluşmasına yol açmıştır (Çeçen, Doğruel

³⁶ “1947 Yılı Türkiye İktisadi Kalkınma Planı” hazırlanmıştır. Bu plan, 2. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın yeniden imarı için oluşturulan yardımlardan Türkiye'nin de (Marshall yardımlarından) faydalanmasına yönelik yatırımlara esas teşkil etmek için alınmıştır. Marshall yardımından Türkiye kredi olarak yararlanamamış, sadece Amerika Birleşik Devletlerinden alınacak olan malların temininde bir öncelik tanınmıştır. Bu yardımları 1949'dan sonra alabilmiştir. 1948-1952 yıllarını kapsayan Türkiye İktisadi Kalkınma Planı, diğer planların aksine öncelikle tarım sektörünün gelişmesine önem verilmiştir. Tarım alanlarına ulaşabilmek ve bunların merkeze taşınması için kara yolu, demiryolu ve deniz yolu ulaşımını kolaylaştıracak altyapının tamamlanmasını, sulama ve enerjiye ait planlar, tarımsal gelişmeler planının önemli bir bölümü olarak kabul edilmiştir.” (Avcı,2000:40-41).

ve Doğruel, 1996:4). 1930'da kişi başına GSMH 1.472 TL iken, 1945 yılında kişi başına GSMH 1.222 TL'ye düşmüş, 1950'de 1.850 TL'ye yükselmiştir. Türkiye ekonomisi yıl bazında en yüksek büyüme oranı %32.1 olarak 1946 yılında elde edilmişken, 1945 yılında en düşük büyüme oranı -%15.3'lük ciddi bir küçülmeye yaşanmıştır. (Hiç,1990:19).

Tablo 38. Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim Dönemleri ve Büyüme Oranları

DÖNEMLER	BÜYÜME HIZI(%)	KİŞİ BAŞINA BÜYÜME HIZI(%)	DEĞİŞİM DÖNEMLERİ	SANAYİLEŞME STRATEJİSİ
1923-2002	4,9	2,7		
1923-1980	5,4	3,0		
1923-1938	7,9	5,8	Kuruluş ve ilk sanayi yılları. Tek partili dönem	Devletçi politikalar uygulanmış, İthal ikameci, planlamaya dayalı
1939-1946	0,1	-1,7	Savaş yılları	sanayileşme dönemi

Kaynak: Ay ve Karaçor, 2007, s.70'deki tablodan alınmıştır.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1950'li yılların başlarına kadar Türkiye ekonomisi yaşanan 1929 Bunalımı ve II. Dünya Savaşı'nın olumsuz savaş ekonomisi koşullarına rağmen ortalama %5,1 büyüme hızı ve %3,2 oranında kişi başına büyüme hızı olmuştur (TİK, 2004:27).

Türkiye'de iktisadi büyümenin kaynakları çok faktörlü ve çok yönlüdür. Bir dönemden diğerine bu durum değişebilir. İktisadi büyüme, genellikle bir dizi faktörün etkileşimi sonucunda ortaya çıkar. Türkiye'de iktisadi büyümenin önemli kaynakları bulunmaktadır. İktisadi büyüme kaynaklarını 10 başlık altında belirtmek mümkündür:

- 1. Sanayileşme ve Teknolojik Gelişme (İnovasyonlar):** Türkiye'nin sanayileşme süreci, ekonomik büyümenin önemli bir kaynağı olmuştur. Özellikle 1980'li yıllardan itibaren sanayileşme politikaları ve teknolojik gelişmeler, üretim kapasitesini artırmış ve ekonomiyi çeşitlendirmiştir. Kamu yatırımları, özellikle sanayi ve teknoloji alanında yapılan yatırımlar, üretim kapasitesini artırabilir. Bu da iktisadi büyümeye ve istihdama katkı sağlayabilir. Teknolojik ilerleme ve inovasyon, iktisadi büyümeyi etkileyen kritik faktörlerdir. Bu unsurlar, üretkenliği artırabilir, rekabet avantajı sağlayabilir ve ekonomiyi daha dirençli ve sürdürülebilir hale getirebilir. Yeni teknolojiler ve inovasyonlar, iş süreçlerini ve üretim yöntemlerini daha verimli hale getirebilir. Bu, aynı kaynaklarla daha fazla çıktı elde edilmesine olanak tanır. Yeni teknolojiler ve inovasyonlar, iş süreçlerini ve üretim yöntemlerini daha verimli hale getirebilir. Bu, aynı kaynaklarla daha fazla çıktı elde edilmesine olanak tanır. Gelişmiş

teknolojiler, daha hızlı, daha güvenilir ve daha ekonomik üretim tekniklerini mümkün kılar. İnovasyon, şirketlere rekabet avantajı sağlayabilir. Yeni ve benzersiz ürünlerin veya hizmetlerin geliştirilmesi, pazarda farklılaşmayı ve müşteri çekmeyi mümkün kılar. Teknolojik ilerleme, maliyetleri düşürebilir ve şirketlere daha rekabetçi fiyatlar sunma fırsatı verebilir. İnovasyon, mevcut iş modellerini ve endüstrileri dönüştürebilir, bu da yeni iş olanakları yaratır. Bu şartlarda iktisadi büyümeyi yaratacak koşullar meydana gelir.

2. **Dış Ticaret:** Türkiye'nin dış ticaret hacminin genişlemesi ve dünya ekonomisiyle entegrasyonu, ekonomik büyümeyi destekleyen bir faktördür. İhracatın artması ve uluslararası ticaretin genişlemesi, döviz kazançları ve iktisadi büyümeye katkı sağlar.
3. **Tarım ve Gıda Üretimi:** Türkiye, tarım sektöründe önemli bir potansiyele sahiptir. Tarımsal üretimin artması, gıda sanayisinin gelişmesi ve tarım dışı sektörlerle sağlanan girdi kaynakları, iktisadi büyümeyi destekler.
4. **Turizm:** Türkiye'nin turizm sektörü, döviz girişini artırmak ve istihdam yaratmak adına önemli bir rol oynar. Turizm gelirleri, ülkenin genel ekonomik performansına katkı sağlar.
5. **Altyapı Yatırımları:** Yatırım yapıları, ulaşım, enerji, iletişim gibi altyapı sektörlerine yapılan yatırımlar, ekonominin büyümesine katkıda bulunur. İyi bir altyapı, üretim süreçlerini destekler ve rekabet avantajı sağlar.
6. **İnsan Kaynakları ve Eğitim:** Nitelikli işgücü, ekonomik büyümeyi destekleyen kritik bir faktördür. Eğitim ve insan kaynaklarına yapılan yatırımlar, teknolojik gelişmeye ve yeniliklere uyum sağlayarak ekonomik büyümeyi artırabilir.
7. **Makroekonomik İstikrar (Stabilite):** Fiyat istikrarı, istikrarlı bir mali politika ve sağlam bir para politikası, ekonominin sağlıklı bir şekilde büyümesine katkıda bulunur. Enflasyonun kontrol altında tutulması, paranın dış değerinin muhafazası ve makroekonomik denge, yatırımcı güvenini artırabilir.
8. **Girişimcilik:** Girişimcilik, ekonomik büyümeyi destekleyen temel unsurlardır. Yenilikçi girişimler, sektörel rekabeti artırabilir ve ekonomiyi dinamikleştirebilir. Teknolojik ilerleme, yeni sektörlerin ortaya çıkmasına ve yenilikçi girişimlerin oluşmasına katkıda bulunabilir. Kamu, araştırma ve geliştirme projeleri aracılığıyla teknolojik gelişimi teşvik edebilir. Bu, rekabet gücünü artırabilir ve inovasyonu teşvik edebilir.
9. **Kamu Yatırımları ve Kamu Harcamaları:** Kamu harcamaları ve kamu yatırımları, bir ülkenin iktisadi büyüme sürecinde önemli bir rol oynar. Bu iki unsuru etkili bir

şekilde yönetmek, ekonominin güçlenmesine ve sürdürülebilir büyümeye katkıda bulunabilir. Kamu harcamalarındaki artış, genel talebi canlandırabilir. Kamu, mal ve hizmetler satın alarak ve transfer ödemeleri yaparak doğrudan talep yaratır. Bu, özellikle ekonomik durgunluk dönemlerinde ekonomiyi canlandırmak için kullanılır. Kamu harcamaları genellikle hizmet sektöründeki istihdamı artırabilir. Kamu sektöründeki iş fırsatları, işsizliği azaltabilir ve kişilerin gelir düzeyini artırarak tüketimlerini teşvik edebilir. Kamu harcamalarının bir kısmı sosyal güvenlik, eğitim, sağlık gibi alanlara yönlendirilebilir. Bu tür harcamalar, insan sermayesinin geliştirilmesine ve üretkenliğin artırılmasına katkıda bulunabilir. Kamu harcamalarının önemli bir kısmı altyapı yatırımlarına yönlendirilir. Ulaşım, enerji, su ve telekomünikasyon gibi altyapı yatırımları, genel ekonomik etkinlikleri destekler ve özel sektörün büyümesini teşvik eder. Kamu yatırımları, özel sektörü teşvik edebilir. Özellikle altyapı projeleri, özel sektör yatırımlarını çekebilir ve bu da ekonomik büyümeyi hızlandırabilir. Ancak, kamu harcamaları ve kamu yatırımlarının etkisi, bu harcamaların kalitesi, etkinliği ve ekonomik politikaların genel çerçevesi gibi faktörlere bağlı olarak değişebilir. Harcamaların planlı, verimli ve etkili bir şekilde yönetilmesi önemlidir.

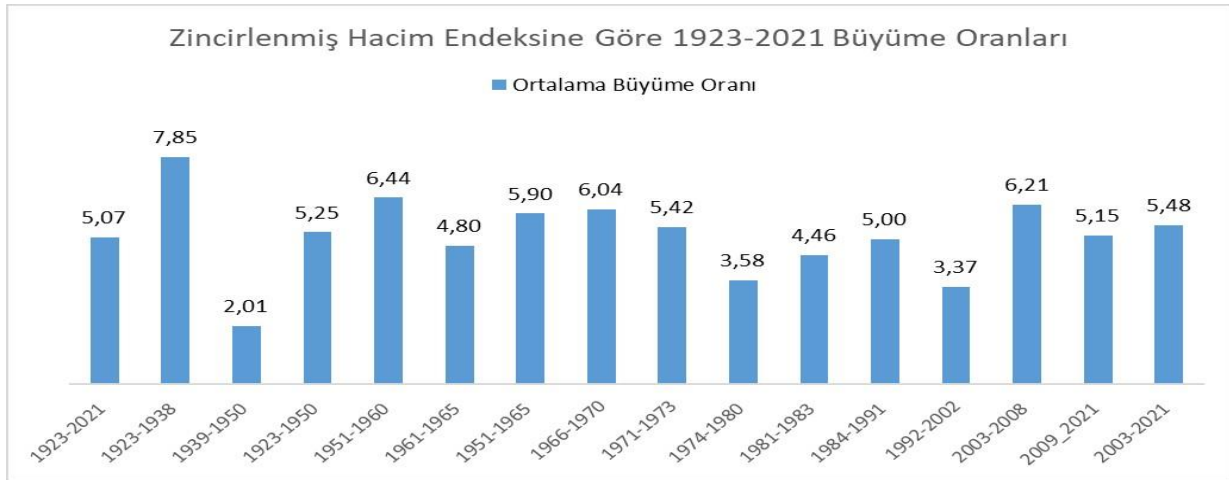
10. **Tasarruf Eğilimi ve Sermaye / Hasıla Oranı:** Tasarruf eğilimi ve sermaye/hasıla oranı, ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu iki kavram, bir ekonominin gelecekteki büyüme potansiyelini belirlemekte ve yatırım yapma kapasitesini etkilemektedir. Tasarruf eğilimi, bireylerin ve işletmelerin geleceğe yönelik yatırımlar için biriktirdikleri kaynakları ifade eder. Yüksek tasarruf eğilimi, gelecekte daha fazla yatırım yapma ve üretken sermaye biriktirme kapasitesine sahip olmayı sağlar. Bu iki faktörün iktisadi büyümeye etkisi genellikle bir dengeleme sürecindedir. Örneğin, aşırı yüksek tasarruf oranları, tüketimi düşürebilir ve kısa vadeli büyümeyi sınırlayabilirken, dengeli bir tasarruf oranı uzun vadeli sürdürülebilir büyümeyi destekleyebilir.

Türkiye'de iktisadi büyümenin kaynakları karmaşık bir etkileşim ağından gelir ve genellikle bu faktörlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkar. Ekonomik politika, yönetim, makroekonomik istikrar ve dengeler, küresel ekonomik koşullar, iktisadi krizler ve içsel dinamikler gibi birçok faktör, Türkiye'nin iktisadi büyüme performansını etkileyebilmektedir.

Tablo 39. Cumhuriyet Dönemi Makro Ekonomik Dengeler (1923-1940)

YILLAR	GSMH	GSMH (MİLYON US \$)	GSMH (%) DEĞİŞİMİ	DİŞ TİCARET AÇIĞI ***	BÜTÇE AÇIĞI ** (1000 US \$)	TOPLAM BORÇ (MİLYON USS)
	(1990 Sabit-1000 TL)			(MİLYON US \$)		
1923	14937,56	826,11	0	-36,08	3192	0
1924	17160,53	932,89	14,88	-18,03	3611	0
1925	19292,48	1214,57	12,42	-26,25	-16972	0
1926	22903,72	1258,97	18,72	-24,97	4281	0
1927	19887,62	1104,85	-13,17	-27,01	1695	0
1928	22259,96	1219,7	11,93	-25,43	10717	0
1929	26866,05	1459,1	20,69	-48,73	5206	49
1930	27537,28	1061,13	2,5	1,84	3374	67
1931	29892,38	960,87	8,55	0,29	-7883	39
1932	26616,51	808,69	-10,96	7,25	-11940	47
1933	30858,79	1001,76	15,94	12,97	414	210
1934	32878,37	1406,15	6,54	4,25	-17128	357
1935	32096,7	1514,73	-2,38	5,6	-22379	379
1936	39086,77	1959,9	21,78	20,05	14823	395
1937	39897,77	2088,82	2,07	18,69	21418	401
1938	43714,92	2157,71	9,57	3,88	14879	420
1939	45412,66	2178,09	3,88	7,15	1807	452
1940	43106,39	2537,35	-5,08	30,87	10395	615

Kaynak: DİE 2001 verilerinden derlenmiştir. Ayrıca bkz: Pakdemirli, Cumhuriyet Döneminin Ekonomik Büyüklükleri (1923-2002), 2003, TOBB verilerinden alınmıştır.

Grafik 6. Türkiye Ekonomisi 1923-2021 İktisadi büyüme Oranları

Kaynak: <https://www.paraanaliz.com/2022/ekonomi/prof-mehmet-hasan-eken-turkiye-ekonomisi-cumhuriyet-donemi-ekonomik-buyume-uzerine-bir-analiz>; erişim tarihi: 05.11. 2023.

6. BÖLÜM

6. TARIM SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI

"Arkadaşlar, dünyada zaferlerin iki vasıtası vardır. Biri kılıç, diğeri saban. Hakiki zafer kılıçla değil, sabanla yapılandır. Milletleri vatanlarında yerleştirmenin, millete istikrar vermenin aracı sabandır, sapan, kılıç gibi değildir. O kullanıldıkça kuvvetlenir... Türk çiftçisi bir eliyle kılıcını kullanırken, diğeri elindeki sapanı topraktan ayrılmadı. Eğer milletimizin çoğunluğu çiftçi olmasaydı, biz bugün dünya yüzünde bulunmayacaktık." (16. 03. 1923, Adana Çiftçileriyle Konuşma.)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

6.1. Osmanlı Döneminde Tarım Sektörü ve Uygulamaları

Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi temeli tarımsal üretime dayalıydı. Bu durum diğeri prekapitalist ekonomilerin geçtiği sürecin. Bunun toplumsal yaşama yansımaları halkın kırsal kesimde ağırlıklı olarak yaşamasıydı. 16. ve 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfusun %90'a yakın kısmının kırsal alanda yaşıyor olması, devletin toprak hukukuna dayalı bir ekonomik-toplumsal felsefeyi kabul etmesinde etkili olmuştur (Karaboğa, 2012:314). Osmanlı'daki vergi gelirlerinin çoğunluğu tarımsal üretim ve faaliyetlerden alınmaktaydı. Devlet tarafından ekilip biçilmesi için toprak verilen köylü, kullanım hakkına sahip olduğu bu toprakları ekip biçerek kendi geçimini sağlar, öldüğünde ise toprakları çocuklarına geçerdi.

"Eyaletler, tımar sisteminin uygulandığı "saliyanesiz" olanlarla "avarız", "cizye" ve "gümrük" gibi gelirlerden yöneticilerinin maaşları kesilerek kalanın merkeze sevk edildiği "saliyaneli" eyaletlerden oluşmuştu. 1610'da 32 eyaletin 23'ü saliyanesiz, 9'u ise saliyaneli idi." (Küçükcalay, 2022:1-3).

"Osmanlılarda toprak sistemi, ziraî arazinin büyük kısmının ait olduğu devlete ait (mirî) topraklar üzerinde kurulmuştur. Osmanlılar toprakları kategorize etmek üzere kendilerinden önce inşa edilen beşli sisteme sadık kalmışlar ve toprakları "arazi-i memluke (mülk)", "arazi-i mevkufe (vakfedilmiş)", "arazi-i metruke (kamuya terk edilmiş)", "arazi-i mevat (boş)" ve "arazi-i miriye" olarak sınıflandırmışlardır ve önemli bir kısmını mirî (arazi-i miriye) kategorisinde değerlendirmişlerdir. Mirî arazinin işletilmesi için tercih edilen tımar sisteminin benimsenmesinde ise Asr-ı Saadet döneminde pratiğe geçen ve Sasanilerde, İlhanlılarda,

Eyyübilerde, Memlûklerde ve Selçuklularda da uygulandığı bilinen “**ikta**”nın mı, yoksa Bizans pratiğinde görülen “**pronoia**”nın mı etkili olduğu tartışmalıdır.” (Küçükkalay, 2022:1-3). Bu konuda, İnalçık, sistemin benzerliğinden bahsederek, Bizanslılardaki “pronoia” İslam devletlerindeki “ikta” sistemi, Osmanlılarda ise, timar sistemi olarak adlandırılır. Bu bağlamda timar terimi; “toprak geliri üzerinde eyaletlerdeki sipahilere, uçbeylerine, sancak beyi, beylerbeyi ve komutanlara tam kontrol hakkı veren, onların geçimini ve askeri görevlerini yerine getirebilmelerine imkân sağlamak amacıyla gelir bir mülk gibi garanti altına alan bir sistemdir.” (İnalçık, 2022:434).

Osmanlı İmparatorluğu’nda tarım politikası, imparatorluğun çeşitli dönemlerinde farklılıklar göstermiştir. Tarım, Osmanlı ekonomisinin temel üretim kaynağı olarak kabul edilir. Devlet, toprak sahipleri ve köylüler arasındaki dengenin sürdürülmesi amacıyla çeşitli politika ve uygulamalar geliştirilmiştir. Bunlar üç kısma ayrılmıştır; “**has**”, “**zeamet**” ve “**timar**” olmak üzere. Burada en önemlisi timar sistemidir. Osmanlı Devleti’nin en önemli gelir kaynağı tarımsal faaliyetlerdi. Tarımsal üretimin temelini oluşturan “toprak mülkiyeti” 19. yüzyılda temelden değiştirilmiş, bu durum üretimin düşmesine yol açmıştır. Osmanlı’da toprak rejimi “dirlik” sistemine dayanmaktadır. Dirlik sisteminde **timar**; 3.000-20.000 akçe, **zeamet**; 20.000 ila 100.000 akçe, **has** ise; 100.000 akçeden daha fazla anlamına gelmekteydi (Karluk, 2007:176).

“Toprağın gelirine göre yapılan “**has**”, “**zeamet**” ve “**timar**” tasnifinde ezici çoğunluğu, yıllık geliri 20.000 akçeye kadar olan tımarlar oluşturuyordu. Divan üyeleri ve orta düzey bürokratlara verilen ve geliri 20.000 ila 100.000 akçe arasında olan, 1430’lu yıllarda dirlikler arasında yer almaya başlayan zeametler ile geliri 100.000 akçeden fazla olan, “**havassı hümayun**” ve “**havassı vüzera**” olarak sınıflandırılan hasların sayısı daha azdı. Tımarlardan toprak tasarrufunda bulunan köylüler sipahiye, genellikle tahrirdeki mufassal ve icmal defterlerin başına koyulan o sancağa ait kanunnameye belirtilen “ürün ve hayvanlardan”, “tasarruf edilen topraktan” ve “kişilerden” alınan aynî ve nakdî vergilerin dışında bir ödemede bulunmaz, tekerrür etmeyen bazı küçük görevler dışında angaryaya tabi tutulamazlardı. Ürünlerden alınan vergiler toplam ürünlerin %10’u dolayında olurdu. Bölgesinde düzeni sağlamak dışında sipahinin köylüler üzerinde yönetsel ve yargısal başkaca bir yetkisi yoktu. Timar içinde koyun ve keçilerden alınan “ağnam resmi” merkezi hazineye aitken, diğer bütün vergiler has, zeamet ve tımarı deruhte edene ödenir, sipahi bu gelire hem geçimini sağlar hem de bahsedilen askerî hizmetlerini yürütürdü.” (Küçükkalay, 2022:1-3).

Osmanlılar Selçuklulardan aldığı **ikta** sistemini geliştirerek tımar sistemini uygulamışlardır. "Miri arazi rejimi" denilen bu sistemde, toprağın mülkiyet hakkı devlete aittir. Bu uygulamada devlet toprakları gelirine göre sınıflara ayırarak "**Tımar Sahiplerine**" dağıtmıştır. Tımar sisteminde topraklar hizmet karşılığı devlet memurlarına bırakılırdı. Savaşlardan ganimet olarak elde edilen topraklar, verimlerine ve büyüklüklerine göre tımarlara ayrılarak, askeri görev karşılığı sipahilere verilmekteydi. Bu sistemde tımar sahipleri devletten maaş almaz, kendisine tahsis edilen topraklarda üretimin devamı için gerekli tedbirleri alırdı. Maaşlarından fazla gelen gelirler için ise "**Tımarlı Sipahi**" adı verilen atlı asker yetiştirirlerdi. Barış döneminde bu askerler buldukları toprakları korurken savaş durumunda tımar sahiplerinin emrinde savaşa katılırlardı. Tımar sisteminin başarısı askerlik yapılanmasına ve fütuhat sistemine büyük destek sağlamasıdır. Buna göre tımar sisteminin askerî amacı, devasa bir atlı ordunun finansmanını sağlayabilmek ve bu finansmanı ülke millî gelirini oluşturan en önemli gelir kalemi ile buluşturarak bu finansman yükünü ülke sathına yaymaktı. Böylece dönemin en güçlü askerî orduları teşekkül ettirilebildi. Bu sistemin malî ve iktisadî amaçları belki de en önemlileriydi (İpekçi, 2008:41-47).

Tımar sahibi sipahi, toprağın yalnızca kullanılma hakkına sahipti. Toprağın mülkiyeti devletindi. Tımar sahibi sipahi, tımarı üç yıl üst üste ekmezse, tımar ondan alınır ve bir başka kişiye verilirdi. Sipahi'nin savaş zamanı gerekli sayıda atlı asker sağlayamaması durumunda, elinden tımarın alınması için yeterli bir nedendi (Kongar, 1998:59; ayrıca bkz: Aksoy, 1969:22; Uzunçarşılı, 1949:569). Osmanlı'da toprak işleyen "**Reaya**" (köylü sınıfı), tımar sahibinin veya sipahinin kölesi değildi. Yalnızca toprağa bağlı yaşayan köylü kesimdi. Osmanlı'da "**reaya**" tam bir sınıf durumunda değildi. Ancak reaya'nın iktisadi refahının sağlanması görevi ve sorumluluğu devlete aitti. Avrupa'daki reaya sisteminden çok farklı idi. Çünkü Avrupa ülkeleri derebeyliğinde görülen reaya sistemi gibi kapalı bir yönetim veya mali birim değildi. Aynı zamanda devletin vergilerinin toplanması ve denetimi için vergi memurlarına açık bir sistemdi. Ancak, tımarı bırakıp köyünü toprağı terk eden reaya'yı geri getirmek veya belli bir vergi (çiftbozan resmi) ödetme hakkı ve görevleri bulunmaktaydı. Bu durum aslında devletin gelirlerini koruma altına almak için başvurulan bir yöntemdi (Kongar, 1998:59).

"Tımar sistemi ile ülkenin ziraî toprakları tam istihdamda işletiliyor, aşağıya esnek olan ziraî ürün arzında maksimizasyon sağlanıyor, reayanın kendi geçimini sağlayarak büyük kentlerin iaşesine yardımcı olmasına imkân tanınıyor, ülke sathından ziraî vergilerin en düşük maliyetle, memursuz ve mültezimsiz toplanması sağlanıyor, ülke kendine yeten organize olmuş iktisadî

birimlerden oluşturuluyor, ekonomik adalet tesis ediliyor ve merkez maliyesinin yükü minimize ediliyordu. Tımar sistemi 16. yüzyılın ortalarından itibaren çözülmeye başlamış ve çözüme 1850'lere kadar sürmüştü. Avrupa'daki coğrafi keşifler, fiyat devrimi, nüfus artışı ve savaş teknolojisindeki değişmelerin Osmanlı'ya yansımaları, tımar tevcihlerinde usulsüzlük, savaşların uzun sürmesi nedeniyle esnek olmayan merkez ve taşra maliyesinin finansal baskıyla yüzleşmesi, hareketli süvari orduların etkinliklerini yitirerek tüfekli piyadelere olan ihtiyacın tedricen artması, sipahilerin savaş esnasında görevden kaçmaları artık devletin geleneksel ekonomi yönetimini tehdit etmeye başlamış ve hazine ile ordunun merkezileştirilmesi ihtiyacını doğurmuştu." (Küçükkalay, 2022:1-3; İpekçi, 2008:42-47).

Mültezim, emin ve yerel kadıların; madenler, Osmanlı öncesine ait gümrük resimleri veya başka herhangi bir vergilendirilebilir faaliyet türü gibi yeni gelir kaynakları bulma zorunluluğu ve sorumluluğu vardı. Yerel araştırma ve soruşturmalar, yeni bulunan vergilendirilebilir kaynağın hem yeterince büyük hem de vergi yükümlülükleri açısından adil olduğu sonucunu verdiği takdirde, söz konusu kaynak, tahmini olarak gelir miktarıyla birlikte bir mukata'a olarak merkez maliye defterlerine kaydedilirdi. Hazine için yeni gelir kaynakları esas olarak bu yöntem ve süreçle yaratılmaktaydı. Rumeli, Anadolu, Mısır ve Şam beylerbeyliklerindeki mukata'a'ların gelirleri 1528'de 166,94 milyon akçeyi bulmakta, toplam hazineye giren gelirin yaklaşık %30 ila %32'sini bulmaktaydı (İnalçık, 2020:75).

Osmanlı'daki tarım sektörü ve faaliyetleri, tımar sisteminin başarılı ve aktif durumda olduğu dönemlerde sistemli ve düzenli olarak devam etmesine rağmen tımar sisteminin yani toprak teşkilatının bozulmasına paralel olarak da tarımda çözüme sürecine girmiştir (Karaboğa, 2012:325). "19. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik kaynaklar dengesinin belirgin bir niteliği toprak faktörünün nispi bolluğudur. Toprak faktörünün nispi bolluğuna karşılık emek ve sermaye kıt bir faktördür. Ekonomik kaynaklar dengesinde emek faktörünün kıtlığı toprağın; sermaye faktörünün kıtlığı da emeğin daha etkin kullanılmasını sağlayacak yatırımları engellemiş ve kırsal toplulukların üretim gayretlerini toprak yoğun geri bir teknoloji ile sürdürmelerine yol açmıştır" (Güran, 1987: 229-230). Bu durum hem verimsiz bir iktisadi faaliyete yol açarken, hem de ülkede tarımsal politikaların iflas ettiği bir sonucudur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım politikaları, dönemselsel olarak değişkenlik göstermiş ve toplumun yönetim yapılarına, ekonomik güce ve siyasi yapıya bağlı olarak şekillendi. 23 Şevval 1274 (1858) yılında Arazi Kanunname-i Hümayun yayınlanmıştır. Bu kanunnamenin "*içerik olarak dinî ve yerli, şekil açısından "batılı" olduğunu söyleyebiliriz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu,*

kanunnâmeyle ilgili “Tanzimat’tan sonra vücuda getirilmiş en orijinal, en yerli kanun olarak tariflerken”, Ömer Lütfi Barkan da “an’ânesi olan orijinal bir toprak hukukuna tekemmül ettirilmiş bir kod olarak yorumlamış”, “Tanzimat’ın vücuda getirebildiği en muvaffak ve halis bir eser” şeklinde nitelendirmektedir.” (Yazıcı, 2014:455). Kanunname yayınlanmadan önce tarihsel süreçte, iki tür toprak (Aşar ve Haraç) söz konusu iken, toprak düzenlemesinden sonra bu kanunname toprak türünü 5’e ayırmıştır (Ortaylı, 2020:446-447; Kekül, 2020:91; Yazıcı, 2014:449-469; Saydam, 2017:403):

1. **Arazi-i Memluke (Mülk Arazisi):** Mülkiyeti ve tasarruf hakkı doğrudan doğruya özel şahıslara ait arazilerdi. Bu araziler miras, satın alma ve padişahın temlik suretiyle temin edilirdi. Arazi sahibi arazi üzerinde dilediği gibi tasarruf etme hakkı mevcuttu. Araziyi isterse miras bırakabilir, isterse hibe veya vakfedebilir. Nihayetinde satabilirdi. Kanun bu çeşit arazinin mülkiyetinin dokunulmazlığı esasını benimsemişti. Toprak sahibi bu arazi üzerinde izin verilen ürünler ekebilmekte ve istediği tasarrufta bulunabilmektedir. Mülk arazisi bir Müslümana ait olduğunda “**Öşri Arazi**”, bir gayrimüslime ait olduğunda ise “**Haraci Arazi**” olarak adlandırılırdı (Saydam, 2017:403).
2. **Arazi-i Miriyye (Miri Arazi):** Toprağın asıl sahibi devlettir. Ancak devlet, tasarruf hakkının toprağı işleyen kişiye bıraktığı arazi türüdür. Osmanlı’daki arazilerin büyük bölümü bu tür arazilerden oluşurdu. Kuru mülkiyeti (rakabesi) hazineye, tasarruf hakkı ise devlet tarafından reyaya verilen arazilerdir. Bu topraklar haraci arazi statüsünde idi. Osmanlı’da toprakların büyük kısmı “Toprak ve Mülk Allahındır” düsturu gereği toprağın sahibi Allah adına padişah idare ederdi. Bir toprak parçasının miri arazi sayılabilmesi için 5 şart bulunmaktadır (Saydam, 2017:404-405):
 - Fethedilen arazinin askerlere dağıtılmayarak, doğrudan devlete bırakılması.
 - Fetih sırasında bir arazinin ne şekilde ele geçirildiği bilinmezse, yani öşür mü, yoksa haraci arazi mi olup olmadığı anlaşılmazsa, o arazi parçası miri arazi olarak tapuya kaydedilirdi.
 - Sahibi bilinmeyen ve uzun süre kullanılmayan arazi de hazineye miri arazi olarak kaydedilirdi.
 - Sahibi mirasçı bırakmadan öldüğünde, elindeki topraklar miri arazi olarak kaydedilirdi.
 - Mevat (bataklık, taşlık, bozkır, çöl, dağlık vb.) araziden mülkiyeti devlete ait olmak üzere ihya edilenler de miri arazi kapsamında sayılıyordu.

3. **Arazi-i Mevkufe (Vakıf Arazisi):** Vakıf arazilerinin kullanımı ve tasarrufu vakfiyelerinde belirtilen şartlar dahilinde mütevellî heyetlerinin kontrolü ve denetimi tarafından gerçekleştirilebilmekteydi. Vakıf arazisi devletin denetiminin ve nüfuzunun en az uygulandığı arazilerdi. Vakıf arazisi üç şekilde vücut bulmaktadır. Kanunun 4. Maddesinde miri araziden oluşturulan üç tip vakıf vakıftan bahsetmekteydi. Birinci tipte, arazinin mülkiyeti zilyetliği bağışlama hakkını saklı tutan hükümete kalıyordu. İkinci tip vakıfta, vergiler hazineye ödenirdi. Vakıf zilyetlikten doğan haklarını saklı tutar, arazi ve mülkü dilediğince kullanabilirdi. Üçüncü tip vakıfta, devletin vergilendirmesinden muafı hem gelirler hem de kişisel hakları gerekli görüldüğünde tasarruf için vakfa bırakılırdı (Quataert,2008:56-57).
4. **Arazi-i Metruke (Metruk Arazi):** Terk edilmiş arazidir. Bu topraklar halka bırakılmış arazilerdir. Belirli bir kasaba veya köy halkının faydalanması için bırakılan pazar, panayır, yol, mera gibi ortak kullanım arazileridir. Bu tür araziye miri arazi olarak değerlendirmek gerekir. Halkın faydalanması ve tasarrufta bulunabilmesi için, ekim dikim yapabileceği arazilerdir. Herkesin faydalanması için terk edilmiş olan yerlerdir ki umumi yollar, sokaklarda oturulacak yerler, yolculara bırakılan konak yerleri bu tarz arazilerdendir. İkincisi belirli bir köy, köyler veya kasabanın tüm halkına terk edilen mera, yaylak veya kışlak kabilinden yerlerdir (Yazıcı, 2014:461; Saydam, 2017:403).
5. **Arazi-i Mevat (Boş-Ölü Arazi):** Kimsenin tasarrufunda olmayan dağlık, bozkır, bataklık, taşlık yerlerdir. Herhangi bir köye, kasabaya, yerleşim yerine ait olmayan boş ve verimsiz topraklardır. Kasabadan veya köyden uzak yerlerde bulunmaktaydı. Ölü arazinin, padişahın izin alınarak, ihya edildiğinde mülk arazisi haline gelebileceği gibi miri arazi haline de getirilmesi mümkündür (Yazıcı, 2014:461; Saydam, 2017:403).

Bu 1856 Arazi Kanunnamesi ile mülkiyet hakkına oldukça yaklaşılmıştır. İlk olarak sadece mülk arazilerinin yasal olarak vakfa dönüştürülebildiğini belirttikten sonra, vakfın hangi koşullar altında kurulabileceğini imkân veriyordu. Tanzimat'ın, merkezi idareyi vilayetlerde yeniden tesis etme çabalarının doğrudan bir sonucudur. Tapu sahibi zilyetlik haklarını kaybetmemek için araziye ekip biçmek zorundaydı. Geçerli bir sebep olmaksızın bir toprak üç yıl sürülmeden kalırsa, tapu elinden alınırdı. Ayrıca, arazinin el değiştirmesi değil, aynı zamanda araziye yeni binaların yapılması, eski binaların yıkılması, mevcut düzenin bozulması için devletin izni ile mümkündür. Yapılan böyle bir hareket toprağın verimlilik ve etkinlik

gücünü düşürecekse, arazinin parçalanması yasaktı. Bu kanunname ile temelde tımar sisteminin kaldırılmasıyla ortaya çıkan boşluğun doldurulmasının ve merkezî sistemin kuvvetlendirilmesi amaçlanmaktaydı. Yine bu kanunnameye göre, meşru bir zilyetlikte, eğer arazinin ihmaline dair geçerli bir neden yoksa o araziye en az 10 yıl boyunca işledikten sonra yasal olarak zilyetlik hakkı kazanmaktaydı (Quataert,2008:56-57; Yazıcı, 2014:454). Tımar sistemi çok eskiden lağvedildiğinden köylerde sipahinin yerini denetimi zayıf olan memurlar almış, bunlarda gereken doğruluk, disiplin, kanunlara riayet ve ihtimam olmadığı için toprak işgali arazi kavgaları ve fiili gasplar artmıştı. Gerçi, Kanunnamenin 130. Maddesinde; “ahalisi mevcut bir köyün toprağının çiftlik olarak müstakilen bir şahsın veya ailenin uhdesine verilemeyeceğini söylemektedir.” (Ortaylı, 2020:467; Quataert,2008:58). Bu kanunname ile; “merkezî bürokrasinin ve sultanın güçlenmesi için tımar sahiplerinin güçlerinin azaltılması”, “taşrada güçlenen âyanlarla yeni bir sened-i ittifak tecrübesinin yaşanmasının istenmemesi”, “merkezî yönetimin tımar sahipleri üzerindeki denetiminin artırılması” gibi amaçları olduğu da belirtilmektedir (Yazıcı, 2014:454). Bununla birlikte yürürlükte olmayan bir hüküm olduğu açıktır. Devlet idarecileri ferdi mülkiyetin yerleşmesini istediler. İltizamın kalkması ile birlikte, devlet dış borçlar alması, Galata Bankerleri dediğimiz tefeci ve sermaye sahibi bankerlere borçlanılması, bu zümrenin devlete verdiği borca karşılık belirli vergi gelirlerini satın almaya başlamasıyla, köylünün iltizam yerine, tefeciler tarafından soyulması anlamına gelmekteydi (Ortaylı, 2020:467).

Osmanlı, 8 Haziran 1867'de çıkartılan düzenleme ile yabancılara, İmparatorluk arazisinde Hicaz vilayeti hariç tutulmak üzere toprak satın alma izni verdi. Osmanlı topraklarında gayrimenkul (mülk) edinme izni verilerek, geniş haklar sunuyordu. Bu arada yabancılarda Osmanlı tebaasıyla aynı haklara sahip olacaktı. Yabancılara vasiyet ve miras intikaline izin veren düzenlemeler getirilmişti. Devletin vasiyete imkân vermediği mallar için Osmanlı **Emlak-i Metruke** nizamı geçerli olacaktı. Böylece yabancılara mal, mülk edinme hakkı ve imtiyazlar verilerek ahidnamelerin bazı maddeleri geçersiz ve hükümsüz kalıyordu (Kütükoğlu, 1992:118-119).

Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ekonomik dalgalanmalar ve siyasi sorunlar, büyümenin olumsuz etkileri ve bu, imparatorluğun sonunu hızlandıran faktörlerden biri olarak kabul edilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım politikaları zaman içinde farklı dönemlerde değişiklikler göstermiştir. Bu politikalar, siyasi, ekonomik ve toplumsal hareketlere bağlı olarak değişiklik gösterdi. İşte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarım politikalarının ana hatları:

- **Islahat Dönemi (Tanzimat ve Islahat Fermanları Dönemi, 1839-1876):** Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile birlikte modernleşme ve reform süreçlerine girdi. Bu dönemde tarım politikalarında bazı değişiklikler yaşandı. Toprak mülkiyeti ve kullanımını reformları yapıldı ve toprakların özel mülkiyeti teşvik edildi. Devlet, toprak sahiplerine daha fazla hak tanımaya başladı. Aynı dönemde altyapı geliştirilmeye çalışıldı, sulama sistemleri yenilendi ve modern tarım yöntemleri teşvik edildi. 1877 yılından itibaren ise belirlenen tarım politikasını yürütecek kurumlar tek tek kurularak, belli ölçüde ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır. Uygulanan bu ziraat politikaları iç ve dış talep şartları Tanzimat döneminin hızlı zirai genişleme dönemi olmasına yol açmıştır (Tabakoğlu, 2000:197; aktaran bkz: Topuz, 2007:379; Engin, 2019:51-58).
- **Hamidiye Islahatları Dönemi (1876-1909):** Bu dönemde Sultan II. Abdülhamid döneminde tarım ve köy işleriyle ilgilenen "Hamidiye Islahatları" kuruldu. Bu kurumların, köylerin altyapısını kurmak, tarımın derinliklerini artırmak ve toprak sahipleri ile köylüler arasındaki ilişkileri düzenlemek amacıyla çalıştılar.
- **Tarımın Modernleştirilmesi (20. Yüzyıl Başları):** Osmanlı İmparatorluğu, 20. yüzyılın başlarında doğru tarımı modernleştirmeye çalıştı. Bu dönemde modern tarım teknikleri, sulama sistemleri ve zirai araçlar yaygınlaştırılmaya çalışıldı. Ayrıca tarım eğitimi veren okullar açıldı. Ancak bu dönemdeki egemenlik ekonomik ve siyasi sorunlar, tarım politikalarının etkin bir şekilde yaşayabilmesini engelledi.
- **Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi (1909-1922):** Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki ekonomik büyüme döneminde tarım politikalarını sürdürme gücü azaldı. Savaş süreci ve oluşumu, tarımın gelişmesine ve kıtlıklara neden oldu.

Günümüz Türkiye'sinin ana ekonomik karakteri ve sosyal yapısını büyük ölçüde Osmanlı dönemi tarım politikaları ve tarım hayatı belirlemiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün dediği gibi; **“köylü milletin efendisidir.”** Başka bir deyişle, küçük köylü aile işletmelerine dayanan sosyo-ekonomik yapıyı, Osmanlı miri toprak rejimi ve çift-hane sistemine borçluyuz (Pala, 1996:39).

Tablo 40. Tarımsal İhraç Maddelerinin Üretimi (1913-1923) (1000 Ton olarak)

TARİH	TARIMSAL 1913 - 1923 DÖNEMİ İHRAÇ MADDELERİNİN ÜRETİMİ (1000 ton olarak)												
	TÜTÜN	K.ÜZÜM	İNCİR	FINDIK	AFYON*	ADANA-İZMİR PAMUK**	PALAMUT	YAŞ KOZA	ZEYTİN YAĞI*	TİFTİK	ANTEP FISTIK	MEYAN KÜKÜ	
1913/14	45.9	64.9	30.5	51.5	5.7	127	17	60	12.2	35	6.9	1.3	30
1915	13.87	50.4	15.4	21	-	15	-	-	3.54	22	-	-	-
1916	14.91	44.8	19.8	19	-	10	-	-	2.98	16	-	-	-
1917	17.01	33.6	15.4	14	-	10	-	-	1.35	8	-	-	-
1918	21.04	28.0	17.6	18	-	15	-	-	2.37	6	-	-	-
1919	19.66	25.2	15.4	16	4.0	20	3	15	2.0	6	2.7	0.9	-
1920	29.14	29.8	20.9	15	3.7	-	3	25	0.5	6	2.7	-	-
1921	15.58	33.9	21.3	21.8	3.2	15	4	18	0.1	5	2.2	-	20
1922	20.54	37.4	17.6	10.0	5.5	30	4	29	0.9	22	2.9	1.0	24
1923	26.09	36.0	28.2	23.1	2.2	80	5	32	1.4	8	3.3	1.6	28

* Bin Sandık olarak *Ege Bölgesi

** Bin Balya olarak

KAYNAK: Vedat ELDEM; "Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi", Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1994, s.38,163,164'den alınmıştır.

Tanzimat döneminde sosyal ve idari reformlarla modernleşmeyi ve bu reformların başarısını ekonomik gelişmelerle ve atılacak adımlarla desteklemeyi hedef alan bir yönetim anlayışı doğmuştu. Ekonomik ve zirai gelişme süreçleri birbirleriyle yakından ilişkilidir. Gelişmiş bir tarım kesimi ekonomik gelişmeyi desteklerken, geri kalmış bir tarım kesimi bağınaz bir şekilde ilerlemeye tepkilidir. Özellikle 18. ve 19. Yüzyıllarda Batı Avrupa ülkelerinde tarım teknolojisindeki ve üretim yöntemlerinde görülen gelişmeler sonucunda verimlilik artarken, üretimde ciddi artışlar görülmüştür. Ürün fazlası yaratma kapasitesindeki artış, bu ülkelerin sanayi ve ticaretinde önemli artışları beraberinde getirmiştir. Geri kalmış ülkelerde ise, üretim kapasitesindeki yetersizlikler ve verimsiz üretim yöntemleri, tarım sektörü ile sanayi ve ticaret sektörlerinin bütünleşmemesinde önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu tarım sektöründe önemli bir gelişme sağlayamayan ülkeler arasındaydı. Buna sebep olan iki önemli faktör mevcuttur. İlki, tarım kesiminin taşıdığı nüfus miktarı (yoğunluğu) ve ekonomik kaynaklar dengesi, ikincisi de bu tarımsal ürünleri pazara taşıyacak teknolojinin durumu ve taşıma maliyetleridir (Güran, 2014:69-70).

1907'de Avrupa'daki İmparatorluk toprakları ile 1909'da Asya ve Afrika toprakları için hazırlanan "Osmanlı Ziraat-Tarım İstatistikleri"ne göre tarım ürünlerini sınıflandırırken, 3 bölüme ayırmaktadır (Güran, 2014:83-84):

"1- Tarla Ürünleri (Bitkisel Üretim):

a) Tahıllar: Buğday, arpa, yulaf, çavdar, kaplıca, darı, mısır, burçak ve pirinç.

b) Baklagiller: Bakla, mercimek, fasulye ve nohut.

c) Sınai Bitkiler: Pamuk, tütün, afyon, keten, susam, kenevir ve kuş yemi.

2- Bağ ve Bahçe Ürünleri: Üzüm, zeytin, incir, yaş koza, meyveler.

3- Hayvan Ürünleri: Süt, et, peynir, yağ, yumurta, bal, balmumu, yün, tiftik ve kıl.” (Güran, 2014:84).

Osmanlı tarım sistemine etki eden nedenleri 10 maddede özetlemek mümkündür (Karaboğa, 2012:315-321):

- Coğrafya ve İklim (Coğrafi Keşifler ve İklimsel Bozulmalar),
- Fiyat Artışları ve Pazar Kayıpları,
- Kuraklık (Tarımsal Alanların Yorgunluğu, Dönemsel Yağışların Azlığı ve Rotasyon Uygulamalarının Yetersizliği),
- Konar-Göçerlerin Hayvancılık Faaliyetleri,
- Haşeratların Tarım Alanlarına Verdiği Zararlar (Çekirge ve Tarla Faresi İstilâsı),
- Tımar Sisteminin Bozulması Neticesinde Uygulanan Politikalar,
- Mali ve Ekonomik Buhranlar,
- Savaşlar ve İç Ayaklanmalar (İmparatorluk İçindeki Milletlerin Milliyetçilik Düşüncesine Sahip Olması, Celali İsyanları, vb.),
- Dışarıdan Gelen Göçler veya Dışarıya Giden Göçler,
- Büyük Şehirlerin İlaş ve Desteklenmesinde Görülen Yetersizlikler.

1877 yılından itibaren ise belirlenen tarım politikasını yürütecek zirai kurumlar tek tek kurularak, belli ölçüde ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır. Uygulanan bu ziraat politikaları iç ve dış talep şartları Tanzimat döneminin hızlı zirai genişleme dönemi olmasına yol açmıştır. Osmanlı’da modern ziraat alet ve makineleriyle yapılan tarıma geçişin ilk izleri 1875’lere kadar gitmektedir. Edirne ve Aydın vilayetlerinde Müslüman olmayan Osmanlılara ait büyük çiftliklerde Fransızların Bajak ve Braban tipi pullukları kullanılmaya başlanmıştı (İnci, 2022:144). Hafif demir pulluklar 1902’de İzmir ve 1908 yılında Akşehir’de üretilmeye başlanmıştı (Tekeli ve İlkın, 1988:82; aktaran bkz: İnci, 2022:144). Hükümet, 1877 yılında tarım ve hayvancılık alanındaki gelişmeleri tesadüflere bırakmayıp, bu alanda sektörün ilerlemesi için ekonomik ve bilimsel teşebbüslere girişmiştir (Saydam, 2017:413):

- Üreticinin kredi talebini karşılamak için kredi-finans kurumlarını geliştirmek ve yaymayı amaçlamıştır.

- Üreticilerin teorik ve pratik uygulamaları için eğitim-öğretim kurumlarının açılması ve yurdun her tarafına yayılmasıdır.
- Âtıl (boş) duran toprakların ekilebilir hale getirilmesi maksadıyla, toprak ıslahını başlatmak, sulu tarımı yaygınlaştırmak ve bununla ilgili yatırımlar yapmaktır.
- Tarım alanındaki yenilik ve gelişmeleri basın-yayın yoluyla duyurmak.
- Tarım makinelerine ve aletlerine gümrük muafiyeti getirmek.
- İslah edilmiş yüksek verimli atalık tohum ve damızlık hayvan ithal ederek, üreticiye dağıtmak, ülkedeki hayvancılık ürünlerini ve tarım rekoltesini arttırmak.
- Hayvan ve bitkilerde görülen bulaşıcı hastalık ve kırımlarla mücadele etmek, bunlarla ilgili yerleşim yerlerinde ofis ve odalar oluşturmak.
- Vergi düzenini tarım ve hayvancılığı geliştirecek şekilde, teşvik eden bir mali yapıya kavuşturmak gerekir. Bunlarla ilgili yapılan düzenlemeler ve gelişmeler, ancak 20. yüzyılın başlarında, özellikle Cumhuriyet döneminde uygulamaya konmuştur.

Lokomobillerle çekilen buharlı pulluklar ilk kez 1885 yılında Adana ve Silifke'de kullanıma girmiştir. I. Dünya Savaşının başladığı yıllarda Türkiye'nin sınırları içinde 35 tek 25 çift buharlı pulluk bulunmaktaydı (Faik, Ağustos 1934:241; aktaran bkz: İnci, 2022:144). Türkiye'de ilk orak makinesi Silivri ve Çorlu arasındaki çiftliklerde kullanılmıştır. Aydın, Trakya, Bursa, Balıkesir, Konya ve Adana'da bulunan orak makinelerinin sayısı I. Dünya Savaşı arifesinde 11000'e ulaşmıştı (Faik, Eylül 1934:268; aktaran bkz: İnci, 2022:144). Harman makineleri olan batöz, ülkeye ilk olarak Trakya'daki bir Türk çiftçisi tarafından 1879'da getirilmişti. 1914'de geldiğinde Türkiye sınırları içinde batöz sayısı 367'ye çıkmıştır. Bunların daha çok Trakya, Ege ve Adana'da yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Türkiye'ye daha çok sayıda traktör ve ziraî aletin ithal edilebilmesi için bir Amerikan firması olan Chester grubu ile bir anlaşma yapılmış, **Alet ve Edevat-ı Ziraiye Şirketi** kurulması kararlaştırılmıştır. Ancak bu anlaşma yürürlüğe girmemiştir (Bilmez, 2000:265-266; aktaran bkz: İnci, 2022:144). 1926 yılında çıkan 752 sayılı yasayla tarımda üreticiye büyük bir teşvik getirilmiştir. Buna göre traktör, motorlu pulluk, biçer-döver, kamyon ve kamyonet sahiplerine tarımda harcadıkları akaryakıt için "**mevadd-ı müşteile rüsumu tazminatı**" ödenmesi kabul edilmiştir (İnci, 2022:144).

Tablo 41. 1900’lerde Osmanlı Tarım İstatistikleri

Bölgeler	Toplam Nüfus (milyon)	Emek ve Toprak			Tarımsal Üretim Bileşimi Sanayi Bitkileri ve Bağların Payı (Yüzde)	Kent Pazarlarının Önemi Kent Nüfusunun Payı (Yüzde)	Demiryolları		İşletme Büyüklüğünün Dağılımı			Ortalama Büyüklük (Dönüm)
		İşlenen Alan (Bin Km ²)	İşlenen Alan	Kırsal Nüfus Yoğunluğu Kırsal Nüfus/Km ²			1.000 Km ² 'ye Düşen Demiryolu 1875'te 1900'de	10 Dönümden Küçük	10-15 Dönüm	50 Dönümden Büyük		
											IA	
Makedonya	16,3	4,6	310*	10,9	15*	5,3	13,7	30	52	18	19	
Trakya	1,15	4,4	233	11,9	11	-	-	55	28	17	24	
Batı Anadolu ve Marmara	5,20	14,9	220	18,6	37*	2,2	8,6	31	46	23	35	
Doğu Karadeniz	1,34	3,7	342	3,2	6	-	-	43	42	15	18	
Adana	0,50	4,7	91	35,1	15	-	1,7	17	36	47	77	
Orta Anadolu	4,70	19,6	215	6,6	11	-	2,5	23	52	25	35	
Doğu Anadolu												
Orta Eşik	1,15	5,2	194	10,1	12	-	-	41	41	18	21	
Güney Eşik	0,81	6,5	101	9,7	20	-	-	23	23	40	58	

Kaynak: Pamuk, 2023:99'daki tablodan alınmıştır. Not: Bölgelerin Tanımı: Makedonya: Selânik, Manastır. Trakya: Edirne. Batı Anadolu ve Marmara: İzmit, Biga, Hüdavendigâr, Aydın/İzmir. Doğu Karadeniz: Trabzon. Orta Anadolu: Kastamonu, Ankara, Konya, Sivas. Doğu Anadolu, Orta Eşik: Erzurum, Mamuretulaziz. Güney Eşik: Diyarbakır, Bitlis, Van.

Osmanlı, 1908 ile 1914 yılları arasında tarımsal üretimin %13 ila %14'ünü ihraç etmektedir. Osmanlı ekonomisinin “milli hâsılasına” ilişkin 1913 için yapılan bir tahmine göre, tarımsal üretimin %20'den fazlası ihraç edilmiştir. Osmanlı'nın son döneminde tarımsal üretim milli gelirin %65'ini oluşturmaktaydı. I. Dünya Savaşı öncesinde tarımsal üretimin %80'ni bitkisel, %20'si hayvansal üretim olup, tahıl, bitkisel üretimde %75'lik bir paya sahipti. Zaman içinde tarımsal üretimde sanayii bitkileri lehine bir gelişme olmuştur (Topuz, 2007:379-380).

Osmanlı tarım sektörünün 1913 yılına ait istatistiğine göre, bitkisel üretim yapılan toplam alan 73,3 milyon dönümdür. Toplam 9,4 milyar kuruş olan toplam tarımsal üretim değerinin üçte ikisi bitkisel üretimden, beşte biri hayvansal üretimden ve yaklaşık 1/8'i de bağ ve bahçecilikten elde edilmektedir. Bitkisel üretim içinde büyük bölümü tütün, pamuk ve afyon olmak üzere sınai bitkilerin payı %13,3'e yükselirken, tahılların payı %82,2'ye düşmüştür. Tarla tarımı yapılan toplam 87 milyon dönüm arazinin %90'dan daha fazlası başta buğday ve arpa olmak üzere tahıl tarımına büyük pay ayırmıştır. Aynı istatistiklere göre ülkede 9,1 milyon büyükbaş hayvan, 47,7 milyon küçükbaş çiftlik hayvanı varlığına sahiptir. 1897 yılı orman istatistiğine göre, ülkede mevcut ormanlık alanların sayısı 9,5 milyon hektardır. 1909 yılı için yayınlanan istatistikte ülkenin %8,8'i ormanlarla kaplıdır. En geniş ormanlık alanlar Selanik, Aydın, bursa, Kastamonu ve Bolu bölgesinde bulunmaktadır. Tüm orman ürünlerinin ¼'ü ihraç edilmektedir (Güran, 2017:13).

Osmanlı Devleti'nde tarım, sanayi ve ticaret sektörlerinin ayrılmaz bir parçası olan hayvancılık; ekonomik hayatta önemli işlevlere sahip olmuştur. Hayvancılık faaliyetleri büyükbaş ve küçükbaş olarak yapılmış, hayvan varlığı halkın en önemli gelir kaynağı olmuştur. 16'ncı yüzyıla gelindiğinde imparatorluk topraklarında nüfus artışına bağlı olarak, 17'nci yüzyılın başlarında ise tahıl üretimi talebinin azalmasına bağlı olarak hayvan üretimi artmıştır. Tanzimat'la beraber tarımda yenileşme hareketleri başlamış; üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesi, dış talebin karşılanması, yerli sanayi tesislerinin desteklenmesi, tarımda kullanılan araçların modernleştirilmesi amacıyla 1843 yılında ziraat meclisi oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti; 1848 yılında Ziraat Mektebini açmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde hayvan sayılarına baktığımızda: 1909'da 39.750, 1913'de 39.520, 1914'de 34.743 (bin) baş şeklinde olmuştur. I. Dünya Savaşının başında ülkedeki toplam at sayısı 1.050.000'den savaş sonunda 630.000'e, katır sayısı 144.000'den 85.000'e, merkep sayısı 1.373.000'den 825.000'e, deve sayısı da 314.000'den 95.000'e düşmüştür. 1904 yılına gelindiğinde sığır vebası oldukça şiddetli bir şekilde yaşanmış, Kocaeli ve Bolu çevresi ile Safranbolu'ya kadar ilerleyen bu hastalık Kastamonu'ya ulaşmış ve burada %40 oranında bir kayıp meydana getirmiştir. Anadolu ve İstanbul çevresinde 1906 yılı ve üç dört yıl öncesinden itibaren 180.000 baş, 1913 yılına gelene kadar ise 600.000'e yakın hayvan telef olmuştur. Balkan Harbi sırasında Trakya bölgesinde 1912-1914 yılları arasında 28.591 adet hayvan telef olmuştur (Bulan, 2019:1-54).

6.2. Cumhuriyet Döneminde Tarım Sektörü ve Uygulamaları

Cumhuriyetin ilk yıllarında toplumsal yapının fotoğrafını ortaya koymak gerekirse, 13 milyon nüfusun yaklaşık %76'sı kırsal kesimde yaşamaktaydı. Ekonominin temel yapısı tarıma dayanmakta iken, Osmanlı'dan gelen tarımsal potansiyelin yarıya yakını geri tarımsal teknolojilerle yapılmaktaydı. Ülkede 10-12 milyon hektar ekilebilir arazi boş durumdaydı. Ülkenin 18-35 yaş arası temel üretici kesim olan erkek nüfusu savaşlarda kırılmış ve bitap düşmüş, ülke ağırlıklı olarak kadın ve çocuklardan müteşekkil bir nüfus yapısındaydı. Yine o dönemde halkın %90'ı okuma yazma bilmemekte ve %80'den fazlası geçimini tarıma dayalı faaliyetlerle yaşamını sürdürmektedir. Köylü kesim çağının gerisinde ilkel bir tarım teknolojisi kullanmakta ve ekilebilir toprakların çok küçük bir kısmını işleyebilmektedir. Tarımda feodal bir yapı söz konusudur. 1914'de 16.3 milyon olan nüfus, 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımında Cumhuriyetin nüfusunun 13.648.000 kişi olduğu tespit edilmiştir. Genel nüfusun en kalabalık kesimi %47,71'ini çiftçiler (4.368.061) meydana gelirken, %3,7'sini sanatkarlar (299.000) ile ikinci sırada ve %2,8'ini de tüccarlardan (257.000) meydana gelmektedir. Bu da

göstermektedir ki, Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımın üretimi ve ekonomideki pozisyonu oldukça yüksektir. 1923 yılında GSMH'nın sabit üretici fiyatlarıyla %43,1'i tarımdan sağlanırken, ihracatın %85'i tarımsal ürünlerden oluşuyordu. 1923 yılı itibarıyla 952.600.000 olan gayri safi milli hâsılanın 377.300.000 lirası tarım sektöründen elde edilmektedir (Karluk, 2007:176-177).

Resim 12. Mustafa Kemal Atatürk'ün Orman Çiftliği'ne Yaptığı Gezi

Kaynak: <https://www.tuicakademi.org/cumhuriyetin-ilk-yillarinda-turkiye-ekonomisi/> erişim tarihi: 15.05.2023.

Milli gelirin %43.1'lik oranı ile Türkiye tam bir tarım ülkesi özelliğini taşımaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında dış ticaret kapsamında en büyük pay tarıma aittir. 1927 yılı tarım sayımının verilerine dayanılarak yapılan tahminlere göre ülke topraklarının %32'si ekilebilir olmasına karşın, ekilmiş alan miktarı 43.637.727 dönümlerle ülke yüzölçümünün %4.86'sına karşılık gelmektedir. Bu oran 1934 yılında %17,9'a çıkmış, 1944'de ise %21,9'a ulaştırılabilmektedir. 1950'de ise %25'e yükselmiştir. Yapılan ekimin %89.5'ini tahıl, %6.6'sını sanayi bitkileri ve %3.9'unu da bakliyat temsil etmektedir. Tahılda ortalama verim 668 kg'dır. Tarımda makineleşmeyi yaygınlaştırmak için, Cumhuriyetin kuruluşundan hemen sonra Ziraat Bankası 70 traktör almış ve bunların 40 tanesini çiftçilere dağıtmış; 30 adedini de banka kendisi işletmeye koymuştur. 1923-1924 yıllarında 486'sı devlet malı olmak üzere 501 traktörün bulunduğu belirtilmektedir. 1936 yılında traktör sayısı 961 adettir. Traktör çok az sayıda ve sadece birkaç büyük kentte kullanılmaktadır. 1940 yılına gelindiğinde traktör sayısı 1065'e ulaşmıştır. 1948'de 1756'ya artmış, 1950'de ise, 16.585 adet traktör sayısına ulaşmıştır (Silier, 1981:20; Hiç, 1990:48; İnci, 2022:143-144). 1927 Ziraat Sayımına göre ise, Türkiye'de bulunan bütün tarım makinelerinin sayısı 15.711 adet olarak tespit edilmiştir. 1927'de toplam

ekilen arazi miktarı 6.6 milyon hektardır. Kamuya ait mera, çayır ve otlaklar miktarı 46.3 milyon hektardır. Bu miktar 1937'de ekilen arazi miktarı 11.5 milyon hektara yükselmiştir. 1937'de kamuya ait mera, çayır ve otlaklar miktarı 42.4 milyon hektardır. 1948'de 13.9 milyon hektardır. Yine aynı yıl kamuya ait mera, çayır ve otlaklar miktarı 38.3 milyon hektardır. 1950'de ise toplam ekilen arazi miktarı 14.5 milyon hektara çıkmıştır. 1950'de kamuya ait mera, çayır ve otlaklar miktarı 37.8 milyon hektardır (Hiç, 1990:34). 1945 yılında 4753 sayılı "Çiftçiyi Topraklandırma Yasası" çıkarılmış, uygulamanın ilk aşamasında sadece devlete ait arazilerin bir bölümü 432 bin aileye hane başına ortalama olarak 51,6 dekar toprak dağıtılmıştır. Dikkat edilirse, kamuya ait alanlar gittikçe azalırken, toplam ekilen arazi miktarı artmaktadır. Bu tarım makinesi tanımı içine traktör, çayır makinesi, tırmık, mibzer, biçer-bağlar, harman makinesi ve triyörler girmektedir (1927 Tarım Sayımı, 1970:101; aktaran bkz: İnci, 2022:144).

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonominin diğer kesimleri gibi tarım kesiminin de önemli sorunları bulunmaktaydı. Bu sorunların başında, ülke büyük bir savaştan çıkmış olması münasebetiyle, ülkede genç ve üretken erkek nüfusta ciddi azalmalar görülürken, tarımsal araç ve makinelerin önemli ölçüde yitirilmiş olması sonucu, tarımsal üretimde çok düşük verimlilikle çalışılıyordu. Bir yanda büyük toprak mülkiyeti, diğer yanda pazarlarla çok sınırlı ilişki içinde bulunan küçük aile işletmeleri, Doğu, Güney ve Güney-doğu Anadolu'da görülen yarı-feodal üretim ilişkileri, tarımsal kredilerin ve teşviklerin yetersizliği, kooperatifleşmenin yetersizliği, tarımsal kurumların, odaların ve meslek birliklerinin çağdaş hale getirilememesi, tarım üzerinden alınan vergi sistemleri tarımın gerilemesinde veya ilerleyememesinde rol oynayan başlıca faktörlerdi (Parasız, 1998:22-23). 1929-1930 Dünya Ekonomik krizi sonucu dünyada tarım sektörü ve diğer hammadde stoklarında görülen anormal miktardaki artış tüm dünyada tarım ve hammadde fiyatlarında büyük bir deflasyona (fiyat düşüşüne) neden oldu. 1929-1933 yılları arasındaki dünya ticaret hacminde çok büyük gerileme yaşandı. Dünyada yaşanan ekonomik krizin, Türk ekonomisi üzerinde yarattığı etkileri 8 maddede özetlemek mümkündür (Parasız, 1998:48):

"1- Türk tarım ürünlerine yönelik ihracat talebi düştü. 2- Tarımsal ürünlerimizin genel fiyat düzeyi düştü. 3- Türkiye yapacağı ithalatın finansmanı için borç bulamamaya başladı. 4- Türk endüstrisinde özellikle tarımsal hammaddeye dayalı sanayi ürünlerinde Pazar sorunu başladı. 5- İhracata yönelik tarımsal ürün üreten borçlu köylüler ürünlerini yok pahasına satmak zorunda kaldılar. 6- Endüstri sektörüne yönelik tarım sektöründen gelen talep azaldı. 7- Tarım ürünlerinin dışarıya satışının düşmesi, dış ticaret açığını arttırdı. 8- Türkiye'de 1932 yılında

büyük bir kuraklık yaşandı ve buğday rekoltesi yaklaşık %35 oranında düşme meydana geldi.” (Parasız, 1998:48).

1923-1938 döneminde tarıma elverişli toprakların kullanım oranının düşük kalması dolayısıyla, toplam üretimdeki artış da sınırlı olmuştur. Tarımda içe dönük aile işletmeciliğinin yaygın olması, iç ve dış pazarlara açılmayı önlemiştir. 6 Mart 1924 tarihinde Tarım Bakanlığı kuruldu. Ürünün onda birinin devlete verilmesini öngören “Aşar vergisi” 1925’te kaldırıldı. Aşar vergisinin 1925 yılında kaldırılmasıyla GSYİH içinde tarım sektörünün payı %44,4 iken, 1926 yılında %49,6 ya yükselmiştir. Aşar (Öşür) vergisinin kaldırılmasıyla tarım sektöründen alınacak bütün vergilerin parasal (nakdi) vergi şekline dönüştürmesidir. “Vergi sistemindeki bu önemli değişiklik ziraat kesiminin kapalı iktisadi yapıdan çıkararak, nakit ihtiyacının karşılanması için zirai ürünlerin pazara yönelmesini sağlamıştır.” (Kaya, Sevinç, Sevinç ve Asoğlu, 2015:75-76).

Cumhuriyet’in ilk yılları olan 1923-1929 arasında, bankacılık, tüccar kesim ve tefeciler paranın ve sermayenin yönünü belirlemiştir. Yabancı ve yerli ticari sermayenin egemenliği altındaki tüccar ve tarım kredisi, arzu ettiği tarım ürününü ihracat pazarına yönlendirirken, üreticiden alınan fiyat ile tüketim piyasasında satılan fiyat arasındaki fark, ticari sermayenin karı olarak ellerinde tutarken, tefeciler de ürünün üreticiden düşük fiyattan satın alınması ve borç bağımlılığının sürdürülmesinde aracılık yapıyordu. Böylece köylünün sermaye birikimi yapamayan bir hale düşerken, aynı zamanda kapitalist bir çiftçiye dönüşmesi de engellenmiş oluyordu (Eroğlu, 2010:27).

1925 yılında, tütünde yabancı egemenliğinin kurumsal yapısını oluşturan, “Reji İdaresi” kaldırıldı. Şeker ihtiyacının karşılanması için ilk şeker fabrikası olan Alpullu Şeker Fabrikası 11 Kasım 1926’da açıldı. İlk tarım sayımı 1927’de yapıldı. Tarımda kooperatifçiliğe büyük önem verilerek 1929’da Tarım Kredi Kooperatifleri ve 1935’te Tarım Satış Kooperatifleri Yasası kabul edildi. Buğday üretimini ve üreticisini desteklemek ve korumak için 1938’de Toprak Mahsulleri Ofisi kuruldu (Yıldırım, 2020:1-2; <https://www.tarimdunyasi.net/2020/11/10/aturk-donemi-tarim-politikasi/#:~:text=erişim tarihi: 05.04.2023>).

1940 yılında “Milli Koruma Kanunu” kabul edildi. Bu kanunun tarım sektörüyle ilgili birçok hüküm maddesi bulunmaktadır (Kekül, 2020:97-98):

- Ziraatte tüm üretim güçleri ve üretim araçları en verimli şekilde kullanılacaktır. İşgücü için iş mükellefiyeti getirilmiştir.

- 39. Maddede hükümet boşta kalan ve tarıma elverişli olan 500 hektardan büyük araziyi belli bir bedelle işletebilecekti.
- İhtiyaç doğrultusunda hangi bölgede hangi ürünün yetiştirileceği hükümet tarafından karar verilecekti.
- 40. Maddede hükümet 8 hektar veya daha fazla arazisi olan şahısları topraklarının yarısı kadar olacak şekilde hububat ekimine mecbur tutabilecekti.
- 41. Maddede ekilen her 4 hektar arazi karşılığında bir çift öküz milli müdafaa mükellefiyetinden istisna edilmiş, bu sayede çiftçilere üretim araçları verilmesi ve kredi imkânı sağlanması hükümete görev olarak verilmiştir.

Tarım sektörü, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında nüfusun %75'inin kırsal kesimde yaşadığı bir sektör olmuştur. 1923 yılında GSYİH değerinin 2 milyar 959,1 milyon TL olduğunu, bunun 1 milyar 263,5 milyon TL' sinin tarım sektörü tarafından gerçekleşirken, 309,2 milyon TL' sinin sanayi sektörü tarafından ve 1 milyar 386,4 milyon TL' sinin de hizmetler sektöründe meydana getirilmiştir. Cumhuriyet ekonomisinde tarımsal ürünlerin hammadde olarak diğer sektörlerin üretim sürecini çok yakından etkilerken, katma değer yaratan bir sektör olması nedeniyle; istihdam, üretim, beslenme ve geçim kaynağı yaratan stratejik bir sektör olmuştur. Atatürk döneminde tarımda meydana gelen gelişme süreçleri:

1923 Yılı: İzmir İktisat Kongresi yapılarak ekonomide ve tarımda yol haritası belirlendi.

1924 Yılı: Köy Kanunu kabul edildi. Adana Bölge Pamuk Araştırma Enstitüsü, Bilecik Deneme ve Üretim İstasyonu, Rize Çay Araştırma Enstitüsü kuruldu.

1925 Yılı: Aşar Vergisi kaldırıldı. Tütün Rejisi kaldırıldı. Şeker Fabrikalarının kurulması kanunu kabul edildi. Ankara'da Gazi Orman Çiftliği'nin kurulması çalışmaları başladı. Bursa Dokuma Fabrikası açıldı.

1926 Yılı: Alpullu Şeker Fabrikası işletmeye açıldı. Uşak Şeker Fabrikası açıldı. Eskişehir Tarımsal Araştırma Enstitüsü, Adapazarı Ziraat Araştırma Enstitüsü kuruldu.

1927 Yılı: Bünyan Mensucat (Dokuma) Fabrikası açıldı. Orta Anadolu Ziraat Araştırma Enstitüsü, Tekel Enstitüsü kuruldu.

1929 Yılı: Ziraat Kredi Kooperatifleri Kanunu çıkarıldı. Malatya Sultansuyu Veteriner Zooteknik Araştırma Enstitüsü, Ankara Refik Saydam Hıfzıssıhha Enstitüsü kuruldu.

1933 Yılı: Sümerbank'ın kurulması kanunu kabul edildi. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Kanunu ve Enstitü açılışı yapıldı. Sümerbank faaliyete geçti. Eskişehir Şeker Fabrikası açıldı.

1934 Yılı: İlk süt tozu fabrikası Bursa’da açıldı. Bakırköy Bez Fabrikası açıldı. Isparta’da Gülyâğı fabrikası açıldı. Turhal Şeker Fabrikası açıldı.

1935 Yılı: Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi kuruldu. Kayseri Bez fabrikası açıldı. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Yasası çıkarıldı. Tarım Kredi Kooperatifleri Yasası çıkarıldı.

1937 Yılı: Orman Kanunu kabul edildi. Konya Ereğli Bez fabrikası açıldı. Ziraat Bankası kanunu kabul edildi. Nazilli Basma Fabrikası Atatürk tarafından açıldı.

1938 Yılı: Gemlik Suni İpek fabrikası açıldı. Bursa Merinos Fabrikası Atatürk tarafından açıldı. Atatürk, çiftliklerini ulusa bağışladı. Toprak Mahsulleri Ofisi kuruldu.

Tablo 42. Türkiye’de Yıllara Göre Şehir ve Köy Nüfusunun Gelişim Seyri (1927-1950)

Sayım Yılı	Toplam (milyon kişi)	Şehir Nüfusu (milyon kişi)	Köy Nüfusu (milyon)	Şehir ve Köy Nüfusunun Toplam Nüfus İçindeki Oranı (%)	
				Şehir	Köy
1927	13.6	3.3	10.3	24.2	75.8
1935	16.1	3.8	12.3	23.5	76.5
1940	17.8	4.3	13.4	24.4	75.6
1945	18.8	4.6	14.1	24.9	75.1
1950	20.9	5.2	15.7	25.0	75.0

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir.

İzmir İktisat Kongresi’nde çiftçi grubunun “Ziraatte Hayvânât Meselesi” başlığı ile sunduğu ve hayvancılık hizmetlerine yönelik idari yapılanmayı da içeren tüm esasları oy birliği ile kabul edildi. V. İcrâ Vekilleri Heyeti’nin 5 Eylül 1923 tarihli hükümet programında hayvancılık konusuna ilk kez ve Misâk-ı İktisâdi esasları çerçevesinde yer verilmiştir. “Beş Senelik Umûr-i Baytâriyye Programı”, 1924-1925 döneminden itibaren uygulamaya konulmuştur. Atatürk döneminde tarıma dayalı hayvancılık politikası izlenmiş, bu konuda Macaristan’da tarıma dayalı hayvancılığın gelişmiş olması nedeniyle, Macaristan’dan ve Macar uzmanlardan yararlanılmıştır (Çolak, 2019:175-189). 1923 yılında yaklaşık 17.210.000 adet olan toplam hayvan varlığı 1937 yılı sonu itibarıyla 50.352.000’e, aynı yılda canlı hayvan ihracatından elde edilen gelir 3.005.601, yapağı, kıl ve tiftik ihracatı geliri 12.700.654, ham deri geliri 3.015.272, yaş ve kuru barsak ihracat geliri 1.367.988 liraya ulaşmıştır. I. Dünya Savaşı’nın sonunda yaklaşık 300.000 baş hayvan ihraç edebilen ülke Atatürk dönemi hükümetleri tarafından uygulanan teşvik, koruma, ıslah ve çoğaltma politikaları sayesinde 1935 yılında sadece Suriye, Filistin ve Mısır’a 451.600 küçük ve büyükbaş hayvan ihraç edebilen ülke konumuna yükselmiştir. 1937 yılında Suriye ve Filistin’e ihraç edilen büyük ve küçükbaş hayvan sayısının 199.094’e ulaşması artışın istikrarlı bir şekilde sürmekte olduğunu göstermektedir. 1937 yılında Türkiye genelinde mezbahalarda kesilen toplam hayvan sayısının 3.022.000 olduğu da dikkate alındığında Atatürk döneminde hayvancılık sektöründe istikrarlı ve sağlıklı gelişmenin

sağlandığı görülmektedir. 1923-1930 yılları arasında 90.619.000 adet koyun, 73.976.000 adet tiftik ve kıl keçisi, 1929-1930 yıllarında 10.420.000 adet inek ve mandadan, 2.685.000 adet at, eşek ve katırdan vergi alınmıştır. 1923-1930 yılları arasında en çok koyundan vergi alınmıştır (Temel, 2010:201-234; Temel, 2020:1-14).

Tablo 43. Türkiye’de Canlı Hayvan Sayıları (1929-1950)

Yıl	Koyun	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	Siğir	Manda
1929	10 184 524	8 342 877	2 784 644	4 685 000	492 000
1935	13 591 000	8 456 000	3 305 424	6 486 176	540 184
1940	26 271 838	11 394 957	5 500 648	9 759 282	947 208
1945	23 386 009	12 221 969	4 026 448	9 809 926	848 166
1950	23 082 521	14 498 268	3 966 336	10 123 185	947 731

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/yillik/Ist_gostergeler.pdf, 28.10.2010, s.223.

1925 yılında Ankara’da Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün talimatıyla kurulan Atatürk Orman Çiftliğinde (AOÇ) de hayvan ıslah ve çoğaltımına önem verilmiş, merinos, karagül, kıvrıcık koyun, Ankara keçisi gibi küçükbaş hayvan yetiştirilmesinin yanı sıra kır ve ahır inekçiliği, kümes tavukçuluğu ve arıcılık üzerine başarılı ve verimli çalışmalar yapılmış, Anadolu’daki haralarda olduğu gibi safkan at yetiştiriciliği üzerinde durulmuştur. Atatürk döneminde ulusal ve uluslararası düzeyde yürütülen çalışmalar ve geliştirilen çağdaş veterinerlik hizmetleriyle bulaşıcı hayvan hastalıklarına karşı başarılı bir şekilde mücadele edilmiş, koruma önlemlerinin yanı sıra hayvancılığın geliştirilmesi için teşvik politikaları uygulanmıştır. Devletin öncülüğünde, yabancı uzman ve kuruluşların destek ve katkıları da sağlanarak hayvan ıslah ve çoğaltılmasını sağlayan tesisler yaygınlaştırılmıştır (Temel, 2010:201-234; Temel, 2020:1-14).

Hayvancılığımızın toplam tarım katma değeri içindeki payı 1938’de %41.6 iken, 1948’de %33.7’ye düşmüştür. Bunda etken olan sebep II. Dünya Savaşı’nın yaşanmış olmasıdır. 1929 ila 1940 yılları arasında büyükbaş ve küçük baş hayvan sayısında yaklaşık iki ila üç katlık bir artış söz konusudur. Bu durum hayvancılığa ciddi önem verildiğini göstermektedir. 1930 yılından itibaren tarımda at gücünden yararlanmanın teşvik görmesi nedeniyle 1927’de 491 271 olan at sayısı, 1934 yılında 738.000’e, 1937’de ise 1.057.000’e çıkmıştır. Çiftçinin traktör ve öküz yerine atı ikame etmesinde devletin bu konuda uyguladığı politikanın büyük etkisi olmuştur (İnci, 2022:144). Süt üretiminde 1929 ila 1950 yılları arasında 11 yılda %60’a yakın bir artış gerçekleşmiştir. Hayvancılık ihracatında satışların %70’ini kasaplık hayvanlar oluşturmuştur. Sovyet Rusya ile kasaplık hayvan ihracatına baktığımızda 1931 yılında 71.061, 1932’de 212.883, 1933’de 157.331, 1934’de 205.724, 1935’de 165.255, 1936’da 155.671 (adet) baş şeklinde olmuştur. Kıymetleri (lira) olarak, 1931’de 1.073.836, 1932’de 2.529.334, 1933’de 1.409.884, 1934’de 1.642.281, 1935’de 1.277.396, 1936’da 1.152.676, 1937’de

1.019.496 şeklinde olmuştur. Bu dönemde hayvancılıkta ciddi ilerlemeler görülmektedir (Bulan, 2019:122).

Tablo 44. Türkiye’de Süt Üretimi ve Et Üretimi (1929-1950)

Yıl	Süt Üretimi (ton)	Et Üretimi (ton)
1929	1 843 055	-
1935	1 978 051	-
1936	2 323 478	57 507
1940	2 869 272	77 541
1945	1 846 200	73 935
1950	3 172 735	88 759

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/yillik/Ist_gostergeler.pdf, 28.10.2010, s.225,227.

İşte Cumhuriyetin ilk dönemindeki temel tarım politikalarından bazıları şunlardır:

1. Tarım (Toprak) Reformu: Cumhuriyetin ilk yıllarında, köylülere toprak kullanımını amaçlayan bir toprak reformu faaliyetleri vardı. Türkiye’de toprak reformu, 1929 yılında Gazi Mustafa Kemal Atatürk döneminde topraksız halka toprak dağıtmak amacıyla çıkarılan kanundur. Böylelikle ülke toprakları verimli hale getirilecek ve topraksız köylü kalmayacaktı. Devlet toprak reformu kapsamında topraksız köylüye toprak dağıtırken aynı zamanda büyük toprak sahibi toprak ağalarının halk üzerinde feodal benzeri ilişkilerini kırmaya yönelik halkçı ve devletçi bir modeli benimsenmiştir. *“Toprak reformu; tarım arazilerini, bu arazileri işleyenlere mal etmek, toprakta mülkiyet dağılımını âdil bir hale getirmek, tarımsal arazi mülklerinin parçalanmasını önlemek ve işçilerin durumlarını iyileştirmek ve sosyal güvenlik haklarını sağlamak prensiplerinden hareket eder. Büyük mülklerin parçalanarak topraksız çiftçilere dağıtımı için devletçe alınan tedbirleri ihtiva eder. Geniş anlamda ise, tarımla ilgili ekonomik ve sosyal müesseselerin ıslahı için alınan her türlü tedbirleri ifade eder.”* (Pamak, 1980:128). Bu tarımdaki revizyon ve düzenlemeler, köylülere daha fazla arazi sahibi olma fırsatı verdi ve toprak sahibi olmayan köylülere toprak dağıtımını yapılması hedeflendi. Ancak dünyada ekonomik kriz çıkınca, bu tarım stratejisi ve politikası uygulanamadı ve başarılı olunamadı (Kayra, 2013:84-86). Tarım reformu; tarımsal üretimin artırılması için alınması gereken tüm tedbirleri ihtiva eder. Dolayısıyla toprak reformu ile ilgili hususları da içine alır. Tarımda bünye bozukluklarının düzeltilmesi için alınan tedbirler toprak reformu içinde toplanır (Pamak, 1980:129). 1926’da kabul edilen Türk Medeni Kanunu’nun miri toprakların özel mülkiyete geçirilmesine olanak veren maddesi ile, sahipleri tarafından işlenen toprak oranında ciddi bir artış olmuştur (Parasız, 1998:22-23).

2. Tarım Bankası: Tarım alanında ülkemizde kurulan ilk önemli ulusal bankamız, **Ziraat Bankası**’dır. Ziraat Bankası’nın temelini **“Memleket Sandıkları”** oluşturmuştur. Tarım kredi

ihtiyacının bir örgüt eliyle karşılanması konusunda ilk adım, **Mithat Paşa**'nın Niş valiliği sırasında Rusçuk-Pirot kasabasında (1863 yılında) kurduğu Memleket Sandıkları ile atılmıştır. Mithat Paşa, tarımın o günkü durumunun iyileşmesinin ancak çiftçilerin kendi aralarında oluşturacakları örgütlenmeleri ile gerçekleşebileceği inancındaydı (Çadırcı, 1991:338; Akgüç, 1992:12-13; aktaran bkz: Aksu, 2005:53; Aksu, 2022:284). İmparatorluğunun diğer vilayetlerinde de 1864 Nizamnamesi uygulamaya konulduktan sonra birer sandık kurulduğunu görüyoruz. 1867 yılında bu, bir yönetmelikle kesin hükümlere bağlandı ve ülkenin bütün vilayet ve sancak merkezlerinde birer “**Memafi Sandığı**” ya da “**Memleket Sandığı**” adı altında kuruluş oluşturuldu (Çadırcı, 1991:338; Aksu, 2005:54). Mithat Paşa'nın bu girişimi, dünyadaki benzerlerinin en tanınmış olan “**Raiffeisen**”in Almanya’da kurduğu tasarruf ve kredi sandıkları ile aynı yıllara rastlanmaktadır (Akgüç, 1992:13; Mülayim, 1992:41; aktaran bkz: Aksu, 2005:54; Aksu, 2022:284). Memleket Sandıkları için gerekli sermaye, ilk yıllarda, çiftçilerin zorunlu yardımlarıyla elde ediliyordu. Köy ihtiyar heyetleri, boş ya da devlete ait bir toprağı bulurlar ve bu toprağı imece usulü ile ektirirlerdi. Her üyenin-köylünün yarım dönümü işletmesi kuraldı. Elde edilen mahsul satılıyor ve bedeli kaza mal sandığına yatırılıyordu (Çadırcı, 1991:338; Akgüç, 1992:13; aktaran bkz: Aksu, 2005:54; Aksu, 2022:284-285). Başlangıçta hızlı bir gelişme gösteren, 15-20 yıl kadar kuruluş amaçlarına uygun yararlı hizmetler yapan memleket sandıkları; sermaye yetersizliğinden, merkezi bir sisteme bağlı olmamaları, emaneten yatırılan ürün bedellerinin hazine ihtiyacı için kullanılıp sonradan sandıklara iade edilmemesi, sandıkların açmış oldukları kredileri geri alamamaları, sandıkların çalışmasını denetleyen bir sistemin mevcut olmaması gibi nedenlerle zayıflamış (Akgüç, 1992:13; Mülayim, 1992:41), sermayeleri için aşar vergisi % 10 artırılmış, artış payı bu sandıklara verilmiş ama, zamanla Menafi sandıklarına dönüştürülmüşlerdir (Hiç, 1990:190-191; Çadırcı, 1991: 338; Mülayim, 1992:41; aktaran bkz: Aksu, 2005:54; Aksu, 2022:284).

Menafi Sandığı uygulamasının da istenilen sonucu vermemesi üzerine, uygulamada görülen eksikleri gidermek için Ağustos 1888 tarihinde bir Nizamname ile bu sandıkların yerine **Ticaret ve Nafia Nezaretine** bağlı, Merkezi İstanbul’da bulunan, başlangıç sermayesi **10 milyon Osmanlı lirası** olan **Ziraat Bankası** kurulmuştur. Nizamname’de bankanın görevleri şunlardır (Aksu, 2005:54-55; Aksu, 2022:285):

- 1) Taşınmaz mal rehini karşılığında veya şahsi kefaletle çiftçilere borç para verme,
- 2) Faiz karşılığında mevduat kabul etme,
- 3) Tarıma ilişkin sarraflık işleri görme ve aracılık yapma.

Bankanın kredi faaliyetini sadece tarımla sınırlayan söz konusu Nizamname 'de, yıllık faiz %6,0 ve masraf karşılığı da %1,0 olarak saptanmış oldu (Aksu, 2005:55; Aksu, 2022:285). 1920 yılında Ziraat Bankasının 316 şubesi bulunurken, Osmanlı Bankası'nın 76 şubesi bulunmakta, Selanik Bankası'nın ise 14 şubesi bulunmaktaydı (Akgüç, 1992:14-15; Eldem, 1994:209; aktaran bkz: Aksu, 2005:13; Aksu, 2022:285).

3. Tarım Kooperatifleri ve Birlikleri (Köy İktisadi Teşebbüsleri): Türkiye'de kooperatif öncüsü olarak Osmanlı Devleti döneminde Mithat Paşa, Cumhuriyet döneminde ise, Mustafa Kemal Atatürk görülmektedir. Atatürk, 1920'den ölümüne kadar sürekli olarak Türk köylüsünün kalkınması için çalışmış ve Türk kooperatifçiliği içerisinde yer almıştır (Mülayim, 1992:37). Nitekim 1920'de TBMM'ne Kooperatifçilik Şirketler Kanunu tasarısında altında imzası olan Meclis Başkanı olan Mustafa Kemal'in imzası vardı. Bu tasarı savaş şartları nedeniyle akamete uğramıştır. 1924 yılında Zirai Birlikler Kanunu çıkartılmış, 1925 tarihinde Atatürk'ün tüketim kooperatifçiliği ile özel olarak ilgilendiği görülmektedir. 24 Mart 1925'te Ankara Memurlar Tüketim Kooperatifini bizzat kendisi kurmuştur. Bu bir tüketim kooperatifidir. Yine 1925'te İstanbul Ayakkabıcılar Küçük Sanat Kooperatifi kurulmuştur. 1926 yılında 856 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nda Kooperatiflerin öteki şirketler arasında yer alması kararlaştırılmıştır. 1934'te Ankara Bahçelievler Yapı Kooperatifi'nin kurulduğu ve kooperatifçiliğin her alanda geliştiği gözlenmiştir. 1929 yılında ise, Zirai kredi Kooperatifleri Kanunu kabul edilerek, bir yıl içinde 29.170 kişi 191 kooperatif içinde örgütlenmiştir. 1930 yılında Atatürk'ün özel olarak ilgilendiği kurumların başında Tarım Kredi Kooperatifleri gelmekteydi. Türkiye'de 1935 yılında Atatürk'ün öncülüğü ile 2834 sayılı "Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu" ve 2836 sayılı "Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunlarının" çıkartılmasından sonra tarım kooperatifleri ekonomide önemli bir yere sahip olmuşlardır (Mülayim, 1992:37-49; Koç, 2001:14-15). Hatta 1924 yılında Silifke'nin Taşucu köyünde kurulan kooperatifin bir no'lu kurucu ortağıdır. Köylüyü Cumhuriyet rejiminin "efendisi" haline getirmeye yönelik devlet projesinin araçları sırasıyla, toprak reformu uygulaması, kamusal üretim çiftlikleri (devlet ziraat işletmeleri, devlet üretme çiftlikleri, tarım işletmeleri zinciri), kooperatifler ve köy enstitülerinin kurulması hedeflenmiştir (Kayra, 2013:87-92). Atatürk'ün Hazineye bıraktığı birçok çiftlikler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır; "Ankara'da Orman, Yağmurbaba, Macun, Güvercinlik, Tabar, Etimesgut, Çakırlar çiftliklerinden oluşan Orman Çiftliği, Yalova, Millet ve Baltaca Çiftlikleri, Silifke'de Tekir ve Şövey Çiftlikleri, Hatay Dörtüol Portakal Çiftliği, Karabasamak Çiftliği ve Tarsus'ta Piloğlu

Çiftliğidir.” (Mülayim, 1992:48)³⁷. Devletin tarımsal yönetimi ve organizasyonu içinde oluşturulan Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) ve devlet destekli kurumlar (Toprak Mahsulleri Ofisi, Devlet Su İşleri, Zirai Donatım Kurumu, Süt Endüstrisi Kurumu, Et Balık Kurumu, Şeker Fabrikaları, Çay İşletmeleri, Tariş, Tütün İşletmeleri, Ziraat Bankası, Çukobirlik, Fiskobirlik, vb.) üreticiye girdi sağlayacak, üretilen girdinin pazarlanması ve işlenerek sanayi ürünü niteliğine dönüşmesini organize edeceklerdir. Bu kurumlarla tarımda katma değer yaratılacaktır (Kaya, Sevinç, Sevinç ve Asoğlu, 2015:85).

4. Tarım Okulları ve Eğitim Politikaları: 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkiye'de tarımın geliştirilmesi için çeşitli önlemler alınırken, bunları uygulayacak ziraatçılara da ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Bu amaçla 1891 yılında Halkalı Yüksek Ziraat Okulu açılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, tarımın modernleştirilmesi için eğitime büyük önem verdi. Tarım okulları açıldı ve köylülere modern tarım teknikleri öğretildi. Bu sayede tarımda verimlilik artırıldı. Köy enstitüsü, Türkiye'de ilkokul öğretmeni yetiştirmek üzere 17 Nisan 1940 tarihli ve 3803 sayılı yasa ile açılan okul türüdür. Halkın eğitilmesi ve tarımın geliştirilmesinde çok önemli roller yerine getirmiştir. Ziraat Yüksek Okulu, 1928 yılına kadar eğitim ve öğretimini sürdürerek ziraat mühendisi yetiştirmiştir. Aynı yıl bu okulun kapatılmasıyla meydana gelen boşluğu doldurmak amacıyla 1930 yılında Ankara Yüksek Ziraat Okulu açılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifleriyle 2524 sayılı kanunla Cumhuriyet'in 10. Yılında kurulan ve 30 Ekim 1933 tarihinde öğretime açılan Yüksek Ziraat Enstitüsü fonksiyonel ve yapısal yönden Halkalı ve Ankara Yüksek Ziraat Okullarından çok farklı bir özellik taşımaktaydı.

5. İthalat Kısıtlamaları ve İhracat Teşvikleri: Atatürk döneminde, ülkenin dışa bağımlılığını azaltmak amacıyla tarım ürünleri ithalatına kısıtlamalar getirildi. Aynı zamanda, tarım ürünlerinin ihracatını teşvik eden politikalar uygulandı.

6. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938): Atatürk döneminde uygulanan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, tarımın verimliliğini artırmayı ve ülkenin ekonomik yapısını güçlendirmeyi amaçlıyordu. Plan kapsamında sulama projeleri, toprak ıslahı, tohumculuk ve hayvancılık gibi

³⁷ Hasan Rıza Soyak'a göre, İstiklal Savaşı döneminde Hindistan Müslümanlarından gelen 600 bin lira civarında bir para vardı. Savaş sonrasında bu paradan yaklaşık 445 bin lira kalmıştı. Bu paranın 120 bin lirasıyla AOÇ ve diğer çiftlik satın aldı ve kurdu, 250 bin lirasıyla da İş bankasını kurdu. 75 bin liraya da İş Bankası ve Maden TAŞ hisselerini satın aldı. Mustafa Kemal Atatürk'ün hazineye bıraktığı çiftliklerin toplam büyüklüğü 1937 yılı itibarıyla, 154.729 dönümdür. 582 dönümü meyvelik arazi, 700 dönümü tohumluk-fidanlık, 148 bin dönümü tarım arazisi, 1450 dönümü ormanlık alan, 400 dönümü asma fidanlığı, 100 dönümü park ve bahçe, 220 dönümü bağ, 375 dönümü portakal bahçesi, 15 dönümü kuşkonmaz meyvesi, 2650 dönümü çayır, 650 bin fidan, 560 bin kök bağ çubuğu, 1654 adet portakal ağacı, 6600 adet zeytin ağacı, 88 bin adet bağomçesi bulunmaktaydı. Atatürk Orman Çiftliği'nde (AOÇ) 45 adet bina 7 ağıl, 6 mandıra, 8 ahır, 7 ambar, 4 samanlık, 6 hangar, 4 lokanta, 2 fırın olmak üzere 91 bina vardı (Soyak, 2023:686; aktaran bkz: Meydan ,2018:317-323).

alanlara yatırım yapıldı. Bu politikalar, Atatürk döneminde Türkiye'nin tarım sektöründe önemli değişim ve dönüşümlerine yol açtı. Tarımda modernleşme, köylülerin toprak sahibi olması, eğitim ve teknolojik gelişim gibi unsurlar üzerinde durularak, tarımsal verimlilik artırılmaya çalışıldı ve dışa bağımlılık azaltılmaya çalışıldı.

Tablo 45. 1923-1950 Döneminde Seçilmiş Tahılların ve Baklagillerin Ekilen Alanı, Üretim ve Verimlerindeki Gelişmeler

YILLAR	Birim	Buğday	Arpa	Mısır	Kuru Fasulye	Mercimek	Nohut
1925	Alan (M ²)	3.129.640	862.988	474.834	64.646	29.563	61.117
1930	"	2.809.300	1.513.300	378.501	62.800	35.200	57.200
1935	"	3.429.404	1.724.020	409.361	68.091	34.812	74.226
1940	"	4.381.420	2.092.789	509.990	76.414	34.684	72.486
1945	"	3.742.006	1.625.410	510.071	73.785	38.632	73.039
1950	"	4.477.191	1.901.910	593.161	84.170	51.024	76.967
1925	Üretim (KG)	1.075.287	1.251.541	523.423	24.146	11.620	39.430
1930	"	2.586.377	1.536.589	470.744	66.828	20.321	48.115
1935	"	2.521.277	1.371.511	456.333	51.429	18.691	40.808
1940	"	4.067.950	2.249.314	757.309	72.198	33.445	76.969
1945	"	2.189.318	934.309	294.739	40.578	21.317	43.835
1950	"	3.871.926	2.047.018	627.987	86.956	42.765	85.477
1925	Verimlilik	344	1.450	1.102	374	393	645
1930	"	921	1.015	1.244	1.064	577	841
1935	"	735	796	1.115	755	537	550
1940	"	928	1.074	1.485	945	964	1.062
1945	"	585	575	578	551	551	600
1950	"	864	1.076	1.058	1.033	838	1.110

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/yillik/Ist_gostergeler.pdf, 28.10.2010, s. 196-204.

Cumhuriyet dönemi tarım politikası ve sektörün ürettiği ürünler üzerinden yapılan istatistikler ele alıp incelendiğinde en geniş toprak parçası üzerinde üretilen buğdaydır. Bu bağlamda Türk tarım sektöründe demirbaş ürün buğdaydır. Üretim açısından 1925 yılında 1.075.287 kg üretim yaparken, 1930 yılında bu rakam yaklaşık 2,5 kat artarken, 2.586.377 kg'a çıkmıştır. En yüksek rekolte 1940 yılında gerçekleşmiş, 4.067.950 kg olmuştur. Ülkemizin toprakları genel olarak verimsizdir. Bunun nedenleri, erozyonu fazla olan topraklarda ekim-dikim yapılmaktadır. Yurdumuzda toprakların 8 milyon hektarında çok şiddetli erozyon, 4 milyon hektarında ise şiddetli erozyon mevcuttur. Bu bağlamda çok ciddi toprak kaybı vardır. Ortalama her yıl bir Kıbrıs adası kadar toprağı denize veriyoruz. Ayrıca, tarıma tahsis edilecek arazi ölçüsü teknik bilgi ve sermaye imkanları ölçüsünde aşılmıştır. Bunun yanında yaklaşık 4,7 milyon hektarlık ekim-dikim alanı tarıma uygun olmayan topraklarda yapılmaktadır. Bu durum toprakların üretim açısından yüksek risk altında bulunduğu durumdur. Bu arada arpa, mısır ve nohut üretiminde en yüksek verimliliğe ulaşılmıştır. Tarımsal üretimi, toprağın verimliliği yanında etkileyen diğer bir unsur su ve sulama imkanlarıdır. Tarım arazilerinin üçte ikisi gibi büyük bir oranı

ülkenin kurak alanlarında olması, sulu tarımın önemini ortaya çıkarmıştır. Sulanan tarım alanı güçlüklerle rağmen arttırılmıştır. DSİ raporlarına göre 1936'da sulanan arazi 1.110 bin hektardan, 1950'de 1.263 bin hektara çıkmıştır (Hiç, 1990:44-47).

Bir önemli konuda, nüfus yoğunluğu arttıkça kullanılan ekili toprak oranı artmaktadır. Verimlilik açısından bakıldığında ise savaş, hastalık ve olağanüstü şartların oluşması nedeniyle tarımsal arazilerin yeterince ekilip-dikilmediğini, verimliliğin düşük kaldığını söylemek mümkündür (Aksu, 2019:139).

Bir diğer özellik tarım sektörü yapı itibariyle, halkın kendi kendine yeterli olmasına imkân sağlayacak düzeydeydi. Ancak bazı ürünler yurt dışından ithal ediliyordu. Buğday, patates, şekerpancarı, gibi pek çok gıda maddesi ithal ediliyordu (Parasız, 1998:22). Cumhuriyet döneminde Atatürk'le başlayan tohum üretme ve yüksek verimli tohum ıslahı önem kazanmıştır. 1925'ten bu yana Devlet Üretme Çiftliklerinde ve Tarım Bakanlığı Tarım Araştırma ve Tohumluk Teşkilatı tarafından yapılan çalışmalarla oldukça başarılı olunmuştur. Buğday, şekerpancarı, tütün, pamuk, arpa, mısır, çay gibi gıda ürünlerinde tohum ıslahı yapılmıştır (Hiç, 1990:47).

Türkiye gibi tarıma dayalı ve gelişmekte olan ekonomilerde çiftçilerin kendi kazanç, tasarrufları ile sermaye yaratmaları mümkün değildir. Bunun için devlet tarımsal üreticiyi koruyacak mali önlemleri alması gerekir. Bunun için tarımsal krediler önemli rol oynar. Ziraat Bankası, Şekerbank, Tütüncüler Bankası, Bağcılar Bankası, Kredi Kooperatifleri çiftçilerimizi finanse etmek için kurulmuştur. Devletimiz tarımsal kredilerde çeşitlendirmeye giderek, çiftçilerimize önem vermiştir. Özellikle zirai krediler, zirai kalkınma kredileri, tarım kredi kooperatiflerine verilen krediler, tarım satış kooperatiflerine ve birliklerine verilen krediler, zirai donatım kurumuna verilen krediler ve tohumluk krediler verilerek tarımsal üreticiyi teşvik eden mali destekler yanında aynı destekler vererek tarımsal üretimi arttırmak mümkün olacaktır (Hiç, 1990:50).

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, Ayçiçeği, Yerfıstığı, Soya fasulyesi gibi ürünler 1947'den itibaren üretilmeye başlanan ürünlerdir. Daha önceleri üretildiyse de istatistiğe girmemiş ürünlerdir. Susam, pamuk, şekerpancarı, tütün, patates gibi ürünler ülkemizde üretilmesine rağmen Cumhuriyetin ilk yıllarında dışarıdan ithal edilmiştir. Yıllar geçtikçe bu ürünlerle ilgili üretim alanlarının artırıldığı görülmektedir. Üretimde ise, yıllara göre değişiklik ve oynaklık görülmektedir. Bunda vergilendirme, İklim ve toprak koşulları önem arz etmiştir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Türkiye'de tarımsal gelirin 2/3'ü bitkisel üretimden 1/3'ü de

hayvancılık, orman ürünleri ve su ürünlerinden sağlanmaktadır. Toplam üretim içinde hayvancılığın payı %30 iken, orman ürünlerinin payı %4, su ürünlerinin payı ise %0,6 seviyesinde bulunmaktadır. 1920'lerde ihracatın %84'ü tarımsal ürünlerden meydana geliyordu. Yukarıda belirttiğimiz üzere halkın büyük çoğunluğu kırsal kesimde özellikle köylerde yaşamaktadır. Çalışan tarım nüfusu oranı %88, GSMH içindeki payı %67, sermayenin payı ise %10 civarındadır. 1923 yılında tarımın katma değeri 4486.7 iken, 1929'da 9932.0'ye yükselmiştir. Bu değerle en yüksek oranına ulaşmıştır. 1929'dan sonra tarım sektörü katma değeri inişe geçmiştir.1930'da 9437'ye düşmüş, 1935'de 9183'e gerilemiştir. 1940'da ise, 12537.6'ya yükselmiştir. Toprak reformu adı altında 1932-1934 yılları arasında 90.000 dönüm toprak dağıtılmış, 1936 yılında bu rakam 6 milyon dönüme ulaşmıştır. GSMH içindeki tarımın payı 1923'de %42,8'den, 1929'da %52,6'ya çıkmış, 1935'de %42,4'e düşmüştür (Uludağ ve Arıcan, 2003:121-122).

Tablo 46. 1923-1950 Döneminde Seçilmiş Yağlı Tohumların ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Ekiliş Alanı, Üretim ve Verimlerindeki Gelişmeler

Yıllar	Birim	Ayçiçeği	Yerfıstığı	Soya	Susam	Pamuk	Şeker pancarı	Tütün	Patates
1925	Alan (m ²)	-	-	-	70 771	173 951	3 700	66 288	25 550
1929	"	-	-	-	45 200	184 979	10 700	52 647	66 200
1930	"	-	-	-	73 600	275 385	8 900	70 856	31 400
1935	"	-	-	-	66 146	210 602	25 630	54 062	46 644
1940	"	-	-	-	79 851	324 636	40 887	78 054	68 227
1945	"	-	-	-	46646	231 377	55 326	98 049	52 189
1947	"	35 892	1 773	41	64 467	205 930	42 104	132.481	62 469
1948	"	59 574	2 365	1 882	73 341	297 761	49 066	106.099	63 764
1949	"	120.027	2 597	1 894	69 821	305 305	51 209	127.420	67 241
1950	"	110.221	3.040	2.045	65.333	448 459	50 953	123.345	75 442
1925	Üretim (kg)	-	-	-	22 962	76 011	6 484	56 294	72 602
1929	"	-	-	-	36 959	63 556	55 677	36 503	133 500
1930	"	-	-	-	28 788	51 435	91 419	47 211	114 246
1935	"	-	-	-	19 831	52 228	445 664	36 004	105 734
1940	"	-	-	-	43 362	77 115	552 829	71 356	319 345
1945	"	-	-	-	15 582	54 379	566 555	69 599	167 350
1946	"	-	-	-	25 839	59 027	621 636	97 952	264 671
1947	"	32 396	2 858	17	31 628	51 456	598 494	101.928	325 410
1948	"	80 523	4 248	1 867	38 578	58 198	726 492	83 079	454 356
1949	"	93 976	3 881	1 358	34 812	104 156	817 679	100.085	414 509
1950	"	66 147	4 255	1 798	29 914	118 377	855 066	93 328	605 221
1925	Verimlilik	-	-	-	-	437	1 752	849	2 842
1930	"	-	-	-	-	187	10 272	666	3 638
1935	"	-	-	-	-	248	17 388	666	2 267
1940	"	-	-	-	-	238	13 521	914	4 681
1944	"	-	-	-	463	226	11 874	790	3 421
1945	"	-	-	-	334	235	10 240	710	3 207
1946	"	-	-	-	506	239	17 542	795	4 612
1947	"	902	1 611	414	491	250	14 215	709	5 209
1948	"	1 352	1 796	992	526	195	14 806	783	6 909
1949	"	783	1 494	717	499	341	15 967	786	6 165
1950	"	600	1 400	879	457	341	15 967	786	6 165

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/yillik/Ist_gostergeler.pdf, 28.10.2010, s.196-204.

7. BÖLÜM

7. SANAYİ SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI

"Endüstrileşmek, en büyük millî davalarımız arasında yer almaktadır. Çalışması ve yaşaması için ekonomik elemanları memleketimizde var olan büyük, küçük her çeşit sanayii kuracağız ve işleteceğiz. En başta vatan savunması olmak üzere, ürünlerimizi değerlendirmek ve en kısa yoldan, en ileri ve refah içinde Türkiye idealine ulaşabilmek için, bu bir zorunluktur. Her yeni endüstri eseri, çevresine refah ve uygarlık ve bütün memlekete sevinç ve kuvvet vermektedir." 1937 (Atatürk'ün S.D.I, s. 381)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

7.1. Osmanlı Dönemi Sanayi Sektörü ve Uygulamaları

Tarihimizde "sanayileşme" anlayışının kökenleri Cumhuriyet öncesi dönemlere dayanır. Özellikle Tanzimat döneminde açılan "devlet fabrikaları" buna örnek verilebilir. 17. ve 18. yüzyıllardaki gelişmeler sonucunda mahalli güçlere kaptırılan iktisadi kaynaklar, yeniden merkezi bürokrasinin kontrolüne girmiş ve bu da Tanzimat'ın ekonomik temelini oluşturmuştur (Güran, 1992:235; aktaran bkz. Aksu, 2005:63). Osmanlı ekonomisi esas itibariyle tarım ve belli meslek gruplarının gerçekleştirdiği küçük ölçekli imalat ve ticaret sektörlerine dayanıyordu (Erdem, 2016:18; Atam, 2020:295). Bu bağlamda Osmanlı'da sanayi (imalat) üretimi; tarım ve ticaretten sonra üçüncü sırada gelmektedir. Osmanlı Devleti Hümayun'u sanayileşmenin ülkeye transferi konusunda Batıda gelişen Sanayi Devriminin (1750-1760)³⁸ gelişmelerini takip etmekteydi. Bu gelişmelere ayak uydurabilmek için XVIII. yüzyılın başlarından itibaren nispeten ülkenin ihtiyaçlarını ve mukayeseli üstünlüklerini dikkate alan pek çok sanayileşme hamlesine imza attılar (Şahin, 2019:303-304).

Gerçek anlamda "manifaktür" fabrikaların faaliyete geçmesi Tanzimat (1820-1830) öncesi ve Tanzimat (1838) sonrasında alınan kararlar ile başlamıştır. Başka bir ifade ile, Osmanlı yöneticileri Sanayi Devrimin önemini zamanında kavrasalar, buna bağlı olarak üretim projelerini yaklaşık olarak 50-55 yıl önce hayata geçirebilmiş olsalardı, Batıya bu kadar bağımlı

³⁸ Sanayi Devrimi; Avrupa'da 18. ve 19. yüzyıllarda yeni buluşların üretime olan etkisi ve buhar gücüyle çalışan makinelerin makineleşmiş endüstriyi ortaya çıkarmasıyla birlikte, yaşanan gelişmelerin de Avrupa'daki sermaye birikimine katkı sağlamasına ve artırmasına denmektedir (https://tr.wikipedia.org/wiki/Sanayi_Devrimi; erişim tarihi:05.04.2017).

olunmaz ve ülke ekonomik olarak geride bırakılmazdı. Osmanlı sanayisi çok geç kuruldu. Bununla birlikte belli zanaat gruplarının gerçekleştirdiği küçük ölçekli imalat sektörleri kentlerde ve kırsal kesimde yaygınlaşmıştı. Özellikle küçük atölyeler şeklinde teşkilatlanmış bulunan dokuma (tekstil) sanayisi zamanına göre oldukça yaygın ve iyi durumdadır. Bunun yanında tarım, hayvancılık, madencilik ve deri sektörü de kendi kendine yeter konumdadır (Atam, 2020:295).

Osmanlı'da sanayi denilince meslek örgütleri akla gelir. Osmanlı'da klasik anlamda sanayi üretimi gerek loncalar eliyle gerekse meslek (esnaf) odaları³⁹ marifetiyle şehirlerde ve kırsalda oldukça yaygındır (Kurt, Kuzucu, Çakır ve Demir, 2016:246). 1700'li yıllardan başlayarak 1860'lara kadar süren sanayileşme çabası çerçevesinde çok sayıda devlet fabrikası (Fabrika-i Hümayun) kurulmuştur. Sanayi devrimi ile “manifaktür” denilen Batı tipi bir üretim tarzının transferini içeren “sanayileşme” süreci, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın başındaki sanayileşme çabası, ekonomik durumu ve üretim biçimi hakkında literatürde değişik adlandırmalar yapılmıştır. Buna “durgunluk”, “gecikmiş adımlar”, “kopya endüstri” ve “sömürü endüstrisi” gibi birtakım adlarla Osmanlı sanayisi sıfatlandırılmıştır. Osmanlı sanayileşmesi adına Quataert'in de vurguladığı üzere; devletin sahip olduğu ve işlettiği fabrikalar konusunda sistematik bir liste bulunmamaktadır. 19. yüzyılda kurulan fabrikalar genelde devlet eliyle olmuştur. Sayısı da 150-160 arasında değiştiği belirtilmektedir (Kurt, Kuzucu, Çakır ve Demir, 2016:246-248). Osmanlı sanayiinin ilk örnekleri pazar göstergelerinden bağımsız, maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleriyle çalışan devlet fabrikalardır. Bu bakımdan dokuma (tekstil), tarım ve hayvancılık, maden ve deri sektörleri Osmanlı sanayileşme sürecinde başı çekmiştir (Atam, 2020:296; Toprak, 1985:1345; Topal, Erdemir ve Kırılı, 2012:40-41)⁴⁰.

Tanzimat sürecinde Osmanlı sanayileşmesini iki bölüme ayırmak mümkündür: İlki, 1840-1860 dönemidir. İkinci dönemse 1860-1876 yıllarını kapsamaktadır. 1840-1860 yılları arasında devlet eliyle fabrika açılması çalışmalarını sömürgeci-kapitalist Avrupa devletlerinin Osmanlı

³⁹ Lonca ve esnaf birliklerinin oluşumunda; Ahiliğin etkisi, meslek dallarına göre esnafın teşkilatlanmasının genel çerçevesi, iç yapılanmaları ve devletle ilişkileri, iş gücü, istihdam ve mesleki eğitime bakan yönleri ile gedik sistemi mevcuttur. “Gedik sistemi; “Bir tür “esnaf tekeli” demek olan gedik usulüne göre, sanayi ve ticaretin her dalında bulunan işyerlerinin ve imalathanelerin sayısı ve o sektörde çalışanların kaç kişi olabileceği, belirlenerek sınırlanmıştır. Çıraklıktan kalfalığa geçen ve usta olmak isteyen bir kişi, aynı zamanda bir gedik demek olan bir ustalık ya da imalathane, ölüm veya herhangi bir nedenle boşalmadıkça bu şansı elde edemez. Kendisi bir işyeri açamaz, çok uzun sürelerle bir gediğin boşalmasını beklerdi. Girişim ruhu, zengin olma isteği, azim ve kararlılığı önemli ölçüde törpüledikten ve ileri bir yaşa geldikten sonra bir gedik sahibi olabilme şansına kavuşabilirdi.” (Kurt, Kuzucu, Çakır ve Demir, 2016:246-249).

⁴⁰ Devlet tarafından açılan fabrikalardan bazıları Beykoz Kâğıt Fabrikası (1804), Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası (1812), Paşabahçe Tekel İspirto Fabrikası (1822), Eyüp İplik Fabrikası (1827) (Öztürk, 1990: 30-46), İslimiye Çuha Fabrikası (1830)'dır (Erdem, 2016: 22).

pazarını ele geçirmeye yönelik faaliyetlerine karşılık alınan önemli tedbirlerin başında gelmektedir (Önsoy, 1984:6). Osmanlı toplumsal yapısı içinde Batı'da olduğu gibi bir burjuva sınıfının doğmasına uygun dinamizm, içsel etkenler, ama daha büyük oranda dışsal etkenler oluşmamıştır. Bu durum ise, Batılılaşma girişimlerinin temelsiz ve öykünmecî olmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Osmanlı toplumu (Batılı anlamda) kapitalizme anlayışını içselleştiremediği içindir ki, tam anlamıyla modern anlamda iktisat toplumu olamamıştır (Sarıbay, 1982:151-155).

Osmanlı sanayileşme programı boyunca yönetim tarihi bakımından öne çıkan önemli gelişmeler ise (Şahin, 2019:311);

1. Devlet sahipliğinde fabrikaların kurulması,
2. Fabrikalarda görev yapacak ustaların yetiştirileceği sanayi ve ticaret mekteplerinin kurulması,
3. Bu fabrikalarda çalışmak üzere yabancı uzman getirilmesidir. “Reformlar yaparak siyasi ve mali gücün yeniden kazanılacağına” inanan devletin batıdaki sistemlerin tek çözüm olacağı yönündeki anlayışı; “Osmanlı modernleşmecilerinin, üretimin ancak fabrikalarda modern yöntemlerle ve makinelerle yapılan bir faaliyet olduğu konusunda fikir birliğine sahip oldukları” (Şahin, 2019:311) düşüncesi sanayileşmenin mottosunu ve kodlarını meydana getiriyordu. Aslında bu durum devlet olarak yavaş ama sağlam adımlarla var olabilme çabalarıdır. Bu anlamda Osmanlı sanayileşme sürecini eksik, yavaş, ilkel ve bilinçsiz gelişme adımları olarak tanımlayabiliriz.

Tanzimat döneminde, devlet fabrikaları kurma çabalarının belgelere yansıyan en önemli ekonomik amacı özellikle askeri ihtiyaçların yurt içi üretimle karşılanması yoluyla hem askeri giderlerden tasarruf sağlanması hem de bu harcamalar nedeniyle yurt dışına gidecek “akçenin dâhil-i memalikte kalması” idi. (Güran, 1992:236). Bu amaçla devlet fabrikalarına değişik teşvikler yapılmıştır. Sağlanan bu desteklerin en önemlisi, bu fabrikaların üretimlerinin devlet tarafından öncelikle satın alınmasıydı. Diğer önemli bir destek, 1851 yılında alınan bir kararla, bu kuruluşların gerek yurt dışından ve gerekse yurt içinden satın alacakları makine, araç ve hammaddelerin tüm gümrük ve vergilerden muaf tutulmaları yanında, ürettikleri malları piyasada satmaları halinde de herhangi bir vergi ödememeleridir. Ayrıca bu fabrikalarda çalışan usta ve işçilere askerlikten muafiyet hakkı verilmiştir (Güran, 1992:238-239). Bu dönemde açılan devlet fabrikalarından birkaç tanesini belirtmek gerekirse: Zeytinburnu Demir Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Mihaliç Devlet Çiftliği, Büyükkada Demir Madeni, Bursa İpek Fabrikası, Feshane, Top Fabrikası, Zeytinburnu

Mermi Fabrikası, Tophane Tüfek Fabrikası bu dönemde devletin fabrika açarak üretime katıldığı “Fabrika-i Hümayunlar”dı (Güran, 1992:238-255; Sarc, 1940:435-437; aktaran bkz: Aksu, 2005:63). Ayrıca Beykoz Kundura Fabrikası, Tophane-i Mâmore, Beykoz Cam-Porselen Fabrikası, Zeytinburnu Dokuma Fabrikaları, Beykoz Kâğıt Fabrikası, Abdülmecit (1839-1861) döneminde devlet tarafından kurulur (Keser, 1993:29-30). Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde “devlet eliyle işletilen” madenlerin adlarını belirtmek gerekirse; Ereğli Kömür İşletmesi, Ergani Bakır ve Demir İşletmesi, Bulgardağ Altın ve Gümüş İşletmesi, Gümüşhacıköy Simli Gümüş İşletmesi, Eskişehir Lületaş Yatakları İşletmesi, Ankara Kil, Irak Zift, Neft ve Petrol Yataklarının (Keser, 1993:30; Karal, 1983:457; Önsoy, 1989:42-48; aktaran bkz: Aksu, 2005:63) devlet tarafından işletilmiş olması, ülkede bir anlamda milli sanayinin temellerini oluşturuyordu (Aksu, 2005:63).

Osmanlı’daki büyük ölçekli sanayi işletmeleri hem Avrupa’daki sanayileşmenin ruhuna hem de ülkenin göreceli işgücü ve hammadde üstünlüğüne uygun olacak şekilde genellikle pamuklu, yünlü ve ipekli iplik ve kumaş üretimi başta olmak üzere, gıda, yağ, sabun, çimento ve tuğla fabrikaları ve imalathaneleri şeklinde gerçekleşmiştir (Erdem, 2016: 24-25; aktaran bkz: Atam, 2020:296).

Resim 13. İzmit Çuha Fabrikası

Kaynak: Hilal Karavar, (2006). “Osmanlı’dan Cumhuriyete İzmit Çuha fabrikası”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul.s.97-98’deki resim arşivinden alınmıştır. (Prof. Dr. Emre Dölen’in Arşivinden alınmıştır).

Resim 14. Feshane Fabrikası (19. Yüzyılın Sonları)

Kaynak: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Feshane>; erişim tarihi: 15.09.2023.

Resim 15. Tophane-i Amire, (Ford Motor-İstanbul, Beyoğlu)

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Tophane-i_Amire#/media/Dosya:Istanbul_Tophane_5498.jpg; erişim tarihi: 15.09.2023.

XVIII. yüzyıl boyunca dünya sanayi üretiminin ve ticaretinin yıllık ortalama büyüme hızları sırasıyla %1,5 ve 1,1 iken; 1780-1830 döneminde %2,6 ve 1,4; 1820-60 döneminde ise %3,2 ve 3,8 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi devriminin getirdiği etkiyle, İngiltere'nin 1780'de dünya ticaretindeki payı %12 iken, bundan sadece 20 yıl sonra 1800'lerin başında %33'e yükselmiş, fert başına düşen gayri safi yurtiçi hasılası ise, Sanayi Devrimi'nin başlangıcına kadar 1.000 doların altında değişirken, 1830'lara gelindiğinde 2.000 dolara, 1900 yılına gelindiğinde ise yaklaşık 5.000 dolara yükselmiştir (Şahin, 2019:303). 1750-1880 döneminin en önemli iktisat ve siyasi olayı "İngiliz Endüstri Devrimiydi". Bu dönemde İngiltere'nin dünya imalatından aldığı pay %2'den %23'e yükselmişti. 1880'den 1940'lara kadar Kıta Avrupa'sı (Almanya) ve ABD toplam %55'lere ulaşmıştı. Bunun %24'ü Kıta Avrupa'sına aitken, %33'ü ABD'ye aitti (Allen, 2023:8).

1820'de Avrupa dünyanın en zengin kıtasıydı. Kişi başına 1838 US Dolarlık ortalama gelir ile en zengin ülkesi Hollanda idi. Avrupa'da ülkeler arasında gelir yarışı Sanayi devrimi ile daha

da hızlandı. İngiltere, Hollanda'yı yakalayabilmek için çok büyük sanayi yatırımlarına girişti. 1820'ye geldiğinde İngiltere'de kişi başına gelir 1.706 US Dolardı. Bu gelirle Avrupa'nın en zengin ikinci ülkesi konumuna geldi. Bu dönemde ABD, Avustralya Kanada ve Yeni Zelanda'da kişi başına gelir 1100 ila 1200 US Dolar mertebesindeydi. Dünyanın geri kalan kısmında kişi başına gelir 500 ila 700 US Dolar mertebesindeydi. Afrika'da ise kişi başına gelir 415 US Dolardı (Allen, 2023:3). Osmanlı'da 1820 yılında II. Mahmut'un Padişahlığı (28 Temmuz 1808- 1 Temmuz 1839) döneminde kişi başına gelir 643 US dolardı. Yaklaşık 100 yıl sonra Cumhuriyetin ilk yılı olan 1923 yılında kişi başına gelir 715 US dolara yükselmiştir. Bu haliyle İmparatorluk ve Türkiye Cumhuriyeti dünya ortalamasının bir hayli altında, fakirlik sınırında yaşamaktaydı. Bu durum itibariyle, Afrika'dan (415 US dolar) biraz daha iyi durumdaydı. Toplam milli gelirden (GSMH) 1820'de 6.478.000 US Dolardan, 1923'te 9.882.000 US Dolara yükselmiştir (Eğilmez, 20 Ekim 2014; Osmanlı'dan Bugüne Kişi Başına Gelir, https://www.mahfiegilmez.com/2014/10/osmanlıdan-bugüne-kisi-basna-gelir.html#;erişim_tarihi:05.04.2017). Söz konusu rakamlar baz alındığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım toplumundan sanayi toplumuna dönüşemediğini, başka bir deyişle kapitalist dünyanın dışında kaldığını sanayileşemediğini göstermektedir (Wallerstein, 1979: 389; aktaran bkz: Dumrul ve Dumrul, 2014:147).

Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla gelişmiş sanayi kolu, tüm dünyada olduğu gibi dokumacılıktı, XIX. yüzyıla gelinceye kadar bu alanda ileri bir seviyede bulunuyordu (Seyitdanlıoğlu, 2021:715). Ancak bu yüzyılda Osmanlı'da mevcut geleneksel el zanaatları ve meslek örgütleri, endüstri devrimini geçirmiş Batı Avrupa'nın rekabetine dayanamayarak büyük ölçüde çökmüştür (Tezel, 2015:83-84; Arslan, 1993:6).

Endüstrileşmiş Batı devletlerinin imparatorluk içerisindeki kapitülasyon ve imtiyazlar yüzünden elde ettiği tek taraflı imkanlar ve sömüren koşullar, yerli Osmanlı sanayisini ve el zanaatlarını çöküşe, başta **loncalar ve esnaf örgütlerini iflas** noktasına getirdi (Alkin, 1983:2-3). Osmanlı bir borç **sarmalına girdi. İmparatorluk bunu parçalanma ve siyasi-askeri itibarını kaybederek** ödemiştir. Batılı Sömürgeci Devletlerden (başta İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya vb.) alınan dış borçlar, verilen hukuki ve iktisadi karşılıksız imtiyazlar ve ticarete tam bir serbestiyet verilmesi ibret alınması gereken ciddi bir konudur.

“Sonuç olarak söylemek gerekirse; Osmanlı Devleti'nin çöküşünde en önemli etken ulusal devleti kurup geleneksel toplumdan çağdaş topluma yönelmemektir. Bunun yanında ülkenin (Osmanlı'nın) konumu, coğrafi durumu, devletin önceleri genişlemek (Fütuhat düşüncesi), yayılmak, sonraları sınırları içindeki ülkeleri korumak için sürekli savaş içinde bulunulması,

toplumsal yapının her yönden ayrışması, çözülmesi ve parçalanmaya uygun oluşu, Batı'daki sanayi devriminin dışında kalışı, kapitülasyonların ülkede birikim ve yatırıma olanak bırakmaması, yönetici sınıfın dışa kapalılığı (ya da dışarıya karşı tamamen bağımlı), ilmiye sınıfının yozlaşarak yeniliklere tamamıyla karşı çıkışı, ekonominin dışa bağımlı duruma düşmesi, belirtilmesi gereken öbür ekenlerdir." (Kili, 2000:83).

Tablo 47. Özel Şahıslara Ait Sanayi Müesseselerin Sektörlere Göre Tasnifi (1880-1915)

Sanayi Kuruluşları (Sektörler)	1880'e Kadar Dönem	1881-90 Dönemi	1881- 1900 Dönemi	1901- 1915 Dönemi	Toplam
Gıda	15	6	7	38	66
Toprak	1	2	3	5	11
Deri	3	1	3	4	11
Tahta	3	-	6	15	24
Tekstil	17	4	6	18	45
Kâğıt, Matbaa	17	6	6	21	50
Kimya	--	-	1	6	7
Toplam	56	19	32	107	214

Kaynak: Muhammet Şahin, 2019:310'daki tablodan alınmıştır. Ayrıca bkz: Eldem, 1994:65'deki tablodan alınmıştır.

1915 yılı itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye sınırları içindeki fabrika sayısı 40'ı bulmamaktaydı ve bu fabrikalar da temel ihtiyaçlarda dahi dışa bağımlılığı gideremeyecek bir yapıdaydı. Kurtuluş Savaşı'nın ardından 1923 yılında Türk ekonomisinde sanayi sektörünün GSMH içindeki payı %10'u biraz geçerken, %43'lük payı ile tarım ve %46'lık payı ile hizmetler ekonominin hâkim sektörleri konumundaydı. Aynı durum istihdam için de geçerli olup 1923 yılı itibariyle toplam istihdamın sadece %3,52'si sanayi sektöründe istihdam edilmişti (Dumrul, 2006: 98-9; Tokgöz, 1997: 5-9; aktaran bkz: Dumrul ve Dumrul, 2014:147). 1927 yılı itibariyle Türkiye'deki işletmelerin makine gücü 65.245 Beygir Gücü iken, sadece Almanya sanayisinin 1925 yılındaki makine gücü 18 milyon Beygir Gücü'nün üzerindediydi (Barutçugil, 1989: 18; aktaran bkz: Dumrul ve Dumrul, 2014:147).

1870 sonrası gelişmelerle devletin işlettiği ulaşım, maden, dokuma, tütün, pamuk ve öteki tüm sanayilere yabancılar el koyar. 1887-1896 arasında yabancılar verilen imtiyazlarla madenlerin işletilmesi yanında demiryolları, liman ve rıhtım işletmeleri, araba ve tramvay şirketleri tümüyle yabancılar tarafından işletilir (Keser, 1993:30-31).

1897 yılı sanayi istatistiklerine göre, 29 birimdeki toplam sınai kuruluş sayısı 23.837'dir. Bunların 23.539'u un fabrikası olup, sadece 197'si buhar gücüyle çalışmaktadır. Un fabrikaları dışında 23

ipek, 41 dokuma fabrikası bulunmakta, 234 fabrika ise çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedir. 1874-1897 yılları arasında toplam 1.124 adet marka ruhsatı alınmıştır. Bunları 678'i yabancılara aittir. İstatistiğe göre, 14 idari birimde toplam 113 adet Ticaret, Ziraat ve sanayi odası mevcuttur. Bu odalara kayıtlı üye (işletme) sayısı, 638'dir. En çok oda Edirne, Kastamonu, Trabzon ve Konya'dır (Güran, 2017:13-14).

Tablo 48. Osmanlı Sanayi Sayımlarına Göre KİT'ler
(Parantez içindeki yıllar, kuruluş tarihini göstermektedir.)

Faaliyet Alanı	Kuruluşun Adı
Gıda	Askeri Tahiniye Fabrikası – İstanbul, Unkapanı.
Porselen ve Elmastraşı	Çini Fabrika-i Hümayunu – İstanbul, Yıldız
Dericilik	Beykoz Askeri Debdağ Fabrikaları – İstanbul
Dokumacılık (1833)	Feshane Fabrika-i Hümayunu – İstanbul, Defterdar
Dokumacılık (1845)	Hereke Fabrika-i Hümayunu – Hereke
Dokumacılık (1855)	Levazimat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fab. – İstanbul, Bakırköy
Dokumacılık (1833)	Ham ipek imalâtı 13 adet – Bursa (')
Dokumacılık (1905)	Hereke Fabrika-i Hümayunu Yün Tavela
Matbaacılık	Matbaa-i Amire, İstanbul, Sarayıçi

Kaynak: *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 seneleri sanayi istatistiki*, SBF yayını, 1970, Tablo III ve s. 35, 95, 107, 141, 142, 148, 154, 155, 156, 161, 165. Ayrıca bkz: Aksu, 2005:64'deki tablodan alınmıştır. (') Bunlardan yalnız ikisi Hazine-i Hassa'ya aittir. 1915 yılında sahipleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan göç eden özel imalathanelerden biri imparatorluğa gelen göçmenlere biri Evkafa, dokuzu ise Emlak-ı Emriye'ye (Devlet Emlâki) verilmiştir. Ayrıca bkz. Selahattin Özmen; "Üretimde Devlet: Kamu İktisadi Teşebbüsleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., Cilt: 2, İstanbul, 1983, s. 428'deki tablodan alınmıştır.

Ayrıca Düyun-ı Umumiye idaresinin kurulmasından sonra, Zonguldak kömür madenleri, Bursa ipek sanayi, alkollü içki üretimi, elektrik, havagazı, su şirketleri gibi alanlarda üretime egemen oldular. Bunun yanında tuz, pul, balıkçılık, ipek, tütün ve alkolden alınan vergilerle, damga resmi ve bazı bölgelerden alınan vergiler (Bulgaristan vergisi, Kıbrıs'ın gelir fazlası, Doğu Rumeli vergisi) gibi önemli gelir kaynaklarını da doğrudan denetim altında tutuyor. Tuz ve tütün alanlarında gerekli uygulamaları ve değişiklikleri yapma ve «tekeli» tarzında yönetme yetkisi verildi (Afyoncu, 2001:16-21). Böylece 1870'lerden başlayarak, yabancı denetimi ve üretim sürecine hâkim olması, dış borçlanma durumu, mali iflas, tek taraflı imtiyazlar sonucunda milli ve devlet sanayinden söz etmemiz mümkün değildir (Aksu, 2005:65).

1908'de Osmanlı iktisat politikasında göze çarpan en önemli konu, milli bir iktisat politikasının oluşturulmasıdır. O dönemde iktidarda olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın ülkede uygulamaya çalıştığı ya da yaşama geçirmeye uğraştığı iktisat politikasında, devlet gücünün katkısıyla Türklerin ekonomik yaşama katılımını sağlayarak sömürgeci devletlerin Osmanlı iktisat yapısına ve idaresine karışmasını önlemek, yurt içindeki uzantılarının üretimden uzaklaştırarak,

milli ve devlet sermayesini oluşturmaktı. İşte burada Jön Türkler dediğimiz milli değerlere önem veren asker, bürokrat, bilim ve fikir adamlarından oluşan, bu elit tabaka İttihat ve Terakki'ye yön veriyordular. Onların milliyetçi görüşlerinin mantıki neticesi olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik tarihinde yeni bir sayfa açtılar. Jön Türklerin, karşılaştıkları ekonomik meselenin üç cephesi vardı: “Birincisi, imparatorluğu yabancı sermayeye bağlanmaya zorlayan şartları kaldırarak milli bir ekonomi yaratmak; İkincisi, memleket ekonomisini ellerinde tutan azınlıkların ve yabancı mümessillerin yerine Müslüman Türkleri (milli devlet sanayini tekrar egemen hale) geçirmek; Üçüncüsü, halkı ziraattan gayri ticari sanayi alanlarda işe girişmeye teşvik etmek ve sosyal, kültürel ve ahlaki değerlerin bu yeni gelişmelere uygun olarak değişmesini sağlamaktı. Jön Türkler, meselenin bu üç cephesinden her biri üzerinde yeterince gayret göstermediler. 1914'te kapitülasyonları kaldırmak kararı aldılar.” (Karpat, 1996:86-87). Ülkenin yabancı dış güçlerinin büyük bir kumpasında olması ve üstüne üstlük Cihan Savaşı'ndan yenik çıkılması da Jön Türklerin milli iktisat politikalarının rafa kaldırılmasına neden oldu. Bu durum Atatürk dönemine kadar devam etmiş, Ulu Önderin güçlü politikalarıyla yaşama geçirilmiştir (Aksu, 2005:65-66).

Aşağıdaki tabloya göre, 226 kuruluşunda 1913 yılında 16.309 usta ve işçi olmak üzere, 16.975 kişi istihdam edilmektedir. Sanayi işletmelerinde 1915 yılı itibariyle 757 milyon kuruşluk üretim gerçekleştirilmektedir. Gıda sanayindeki üretimin büyük kısmını un ve tütün imalatı (üretimi) oluşturmaktadır. Sektörün üretiminin büyük bölümü iç üretimi karşılamaktadır. Bu dönemde, şekerlik, tahin (susam) imalatı ve ham ipek üretimi alanları dışında önemli bir ihracat görülmemektedir (Güran, 2017:14).

Tablo 49. Osmanlı Sanayiinde Müessese Adedi, Çalışanların Sayısı ve Üretim Değeri (1913-1915)

	MÜESSESE ADEDİ		ÇALIŞANLARIN SAYISI		İSTİHSAL KIYM. (MİLYON KURUŞ)			
	MEVCUT	FAAL	1913	1915	1913	1915		
Gıda sanayii	74	75	71	57	4.281	3.916	456.6	531.9
Toprak Sanayii	16	17	16	5	980	336	13.4	2.7
Debağat	12	13	11	12	930	1.270	32.0	62.6
Tahta sanayii	19	24	19	19	705	377	11.1	5.9
Dokuma Sanayii	70	73	61	36	7.667	6.660	100.3	90.8
Kâğıt Sanayii	51	51	51	49	1.897	1.267	37.5	46.2
Kimya Sanayii	10	11	10	4	417	131	16.9	17.0
	252	264	229	182	16.975	14.060	670.8	757.0

KAYNAK: VEDAT ELDEM: a.g.e.,s.76'daki tablodan alınmıştır.

1915 Sanayi sayımı yapılan işletmelerde istihdam edilen personelin sayısı 14.060 kişidir. 1913 sayımında bu rakam 16.975 kişi iken düşme görülmüştür. Bunda I. Dünya Savaşı'nın etkisi büyüktür. Bunların %48.1'i dokuma sanayinde, %27.8'i gıda sanayinde, %9'u deri, %9'u kırtasiye, %2.8'i ağaç (orman) işleri sanayinde, %2.4'ü toprak-seramik ve %0.9'u kimya sektöründe istihdam edilmiştir. 1913-15 sayımına göre, 1915 yılı itibariyle ülkedeki toplam üretim değeri, 757 046 755 kuruştur. Bu değerinde %70.3'ü gıda sanayiine aittir. İkinci" önemli kesim ise %14.9'luk payla dokuma sanayiine ait bulunmaktadır. Sadece bu rakamlar dahi mevcut sanayiın %85'den fazlasının tüketim mallarına dönük olduğunu göstermektedir. Yukarıdaki tablodan görüleceği üzere, sanayi dalları içinde gıda sanayi çok önemli bir paya sahiptir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım ağırlıklı bir yapıya sahip olmasıyla açıklanabilir. Gıda sanayisini tekstil sanayisi takip etmektedir. Özellikle pamuklu ve yünlü dokuma ön plândadır. Tekstil sanayisinden sonra ise; sırayı ulaştırma alanındaki sanayiler almaktadır. Hizmetler sektörüyle ilgili açıklamalarda da değinileceği gibi; bu alanda yabancı sermayenin egemenlik payı büyüktür (Acar, 1983:105; Yaşar, 2003:47-55; Ökçün, 1997:26). Yine 1913 Osmanlı sanayi sayımına göre yurtiçi üretimin yurtiçi tüketimi karşılama oranı değirmencilik sektöründe %59.4, makama sektöründe %93, şeker ve tahin sektöründe %131.3, konserve sektöründe %43.9, bira sektöründe % 91.6, buz imalatında % 103.1, tuğla sektöründe %32.1, çimento sektöründe %69.8, deri sektöründe %40.2, marangozluk ağaç sanayinde %41.2, yünlü dokuma sektöründe %41.3, pamuklu dokuma sektöründe %95, ipeklilik sektöründe %4, yağ sektöründe %3.1, sabun sektöründe %18.9'dur (Ökçün, 1997:29). Görüleceği üzere tüm alt sektörlerde yurt içi üretim, yurt içi tüketimini karşılayamadığı görülmektedir. Bu açık dışarıdan ithal edilerek, giderilmeye çalışılmaktadır. Bir anlamda dışarı bağımlılık ekonominin kalıtsal yapısı haline gelmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) ülke sanayii üzerindeki ilk etkisi olumlu olmuştur. Dış rekabetten kurtulan ve 1914 yılında (Jön Türklerin kararlı tutumları ile tek taraflı olarak kapitülasyonların kaldırılması) sanayii üretiminin canlanmaya başlaması, buna mukabil işçilik, yakıt ve hammadde sorunu ortaya çıkmıştır. Maliyetlerde ise bir düşme görüldü. Hammadde stoklarının 1915 yılında bitmesi, bundan ilk olarak şekerçilik, konserve, kağıtçılık gibi ana maddesi ithalata dayanan sanayi çok müteessir oldu. Yakıt tüketiminin temeli olan kömür yerli üretim ile karşılanırsa da 1915'te yarıya, 1917'de beşte bir oranına düşmesi, birçok fabrika ve atölye faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmışlardır. Kok kömürü, petrol, benzin gibi mahrukat (yakacak) genelde dışarıdan geliyordu.

Gıda sanayi, 1913-1915 yılları sanayi tahrirlerinde en fazla müessesenin olduğu sanayi kolu idi. Bunu dokuma sanayi kolu izlemektedir. Bu iki sanayi kolundaki müesseselerin toplamı, genel sanayi içerisinde %50 ila %60'ını oluşturmaktadır. Yine bu iki sanayi kolunun ürettiği gelir toplamı, toplam üretim sonucu gerçekleşen kıymetin %80-85'ini oluşturduğu yukarıdaki tablodan görmek mümkündür. 1913 yılında sanayi üretim sonucu elde ettiği gelir kıymeti 670,8 milyon kuruş, 1915 yılında bu rakam 531 milyon kuruşa çıkmıştır. Bu artış yukarıda da bahsettiğimiz üzere, kapitülasyon ve dış rekabetin ortadan kalkması ve fiyatlardaki artışlarda etkili olmuştur. 1913-1915 sanayi tahrirlerine göre, en fazla işçiyi bünyesinde barındıran sanayi kolu Dokuma ve Gıda Sanayileri olmuştur. Dokuma sanayii bünyesinde savaştan önce 7.667 kişi çalışırken, savaşın başladığı 1915'te 6.660 kişiye düşmüştür. Tabii ki, savaşın başlaması ile bazı sektörlerde düşüş görülürken, bazılarında ise yükselme görülmektedir. En büyük düşüş dokuma sanayiinde gerçekleşmiştir. Artış gösteren sektörlerin başında, gıda ve debağat sanayii kollarında görülmektedir. Kâğıt sanayii savaştan önce ve başladığında, dengeli bir ekonomiksel yapı arz etmektedir (Eldem, 1994:76).

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere azınlıklar ve yabancılar yatırımlarını kar getiren sektörlerle kaydırmıştır. Bu durum yabancıların temel yatırım felsefesini oluşturur. Yabancı sermaye yatırımlarının önemli kısmı ulaştırma sektörüne, özellikle madencilikten kar yapmak isteyen yabancı şirketler demiryolu ve denizyolu taşımacılığı alanında yatırımlarına ağırlık verirken, bankacılık ve sigortacılık alanlarında imparatorluk maliyesine borç verme ve tefecilik yapma işlemleriyle uğraşmaktadır. Bu bankacılık sektörü daha çok İstanbul'un Galata semtinde yabancıların denetiminde yoğunlaşmışlardır. Yıllık getiri oranlarına baktığımızda ise; bankacılık ve sigortacılık alanında getiri oranı %10,6; devlet borçlarının getiri oranı ise, %8,72'dir. Bu oranlar bize yabancılar için en kârlı yatırım alanları olarak ilk sırada demiryolları, sonra banka ve sigorta işlemleri, sanayi (imalat-reji) ve elektrik-tramvay işleri sırasıyla gelmektedir. Aslında kar getiren her sektör onlar için kaçınılmaz bir yatırım alanıdır.

**Tablo 50. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye Yatırımları
(Bin Osmanlı Lirası Olarak)**

Yatırımlar	Tutarı (1)	Yıllık Net Getirisi (2)	Getiri Oranı (2/1).100
Demiryolları	53.310	1.040	1,95
Elektrik, Tramvay, Su	5.700	170	2,98
Liman ve Rıhtım	4.710	160	3,40
Sanayi (Reji dahil)	6.500	560	8,61
Ticaret	2.660
Madenler	3.580	230	6,42
Banka ve Sigorta	8.200	890	10,85
Devletin ödediği demiryolu km. Güvencesi	...	420	...
Toplam	84.660	3.370	3,98
Devlet Borçları (Dış)	149.480	13.000	8,70
Genel Toplam	234.140	16.370	6,99

Kaynak: Yerasimos, 1975: 949 tablodan alınmıştır.

1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi sayımlarına göre; bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde, 1908'den önce kurulmuş sanayi tesislerinin 20 un değirmeni, 2 makarna, 6 konserve, 1 bira fabrikası, 2 tütün mağazası, 1 buz, 3 tuğla, 3 kireç, 7 kutu, 2 yağ, 2 sabun, 2 porselen imalathanesi, 11 tabakhane, 7 marangoz ve doğrama atölyesi, 7 yün, 2 pamuklu iplik ve dokuma, 36 ham ipek, 1 ipekli dokuma ve 5 "sair" dokuma fabrikası, 35 matbaa, 8 sigara kâğıdı, 5 madeni eşya ve 1 kimyasal ürün fabrikası bulunduğunu göstermektedir. Ülkenin sanayi profilini ortaya koyan bu liste Osmanlı sanayisinden söz etmenin güç olduğunu ortaya koymaktadır (Boratav, 2009: 20,21).

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, sanayi dalları içinde gıda sanayi çok önemli bir paya sahiptir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım ağırlıklı bir yapıya sahip olmasıyla açıklanabilir. Gıda sanayisini tekstil sanayisi takip etmektedir. Özellikle pamuklu ve yünlü dokuma ön plândadır. Tekstil sanayisinden sonra ise; sırayı ulaştırma alanındaki sanayiler almaktadır. Hizmetler sektörüyle ilgili açıklamalarda da değinileceği gibi; bu alanda yabancı sermayenin egemenlik payı büyüktür. Osmanlı sanayisinin tablolarda görülmeyen bir özelliği; sanayi işletmeleri mülkiyetinin hemen hemen tümünün azınlıkların ve yabancıların elinde olmasıdır (Doğan, 2015:19-20).

Tablo 51. Osmanlı Sanayi Genel Durumu (1915)

SANAYİ DALI	Kuruluş SAYISI	Çalışan işçi Sayısı (10.000 Kişi)	İmalat Değeri (Milyon Osmanlı Kuruşu Olarak)	İmalat Değeri (Tümün Yüzdesi olarak)
Gıda Sanayi	239	8.1	1055	50
Toprak Sanayi	32	1.0	14	.6
Debağat	21	2.0	87	4
Tahta Sanayi	29	1.0	14	.6
Tekstil Sanayi	131	9.2	124	6
Matbaacılık				
Kırtasiye	61	1.5	51	2
Kimya Sanayi	18	.2	22	1
Madeni Eşya Sanayi	34	1.5	112	5
Deniz Tezgahları, Demiryolu Atelye- ri	17	6.8	120	6
Suriye'de en az 10 işçi çalıştıran Kuruluşlar	250	9.0	500	24
	835	40.3	2099	99.2

KAYNAK: Emre KONGAR; "Türkiye'nin Toplumsal Yapıcı Cilt 1-2", Remzi Kit., İst.1993, s.261.

Tablo 52. 1913-1915 Osmanlı Gıda Sanayinin Görünümü

ALT SEKTÖRLER	ASİ VE TALİ İŞLETMELER				CEVİRLİ GÖÇ (RG.) (1915)	İSTİHDAM				İMALAT (KRŞ OLARAK)		DIŞ TİCARET (KRŞ OLARAK)		TÜKETİM (KRŞ OLARAK)	İMALATIN TÜKETİME ORANI %'Sİ	
	Mevcut İşletmeler		İşler Durumunda Bahaneler			MEMUR	USTABAŞI, İŞÇİ			1913	1915	İHRACAT (1913)	İTHALAT (1913)			
	1913	1915	1913	1915			1913	1915	1913							1915
Değirmencilik	31	33	28	28	5816	71	78	882	1159	216.266.140	336.276.960	578.215	148.559.585	364.603.510	59.4	
Makarna İmalatı	9	9	9	9	190	15	13	164	78	6.944.290	9.899.010	49.911	1.062.958	7.921.337	93.0	
Şeker ve Tahıl İmalatı	18	18	18	13	79	28	15	296	80	22.373.332	4.220.126	13.508.063	8.169.249	17.034.518	131.3	
Konserve İmalatı	8	8	8	5	16	9	5	265	60	2.260.000	667.500	762.647	3.647.090	5.144.443	43.9	
Bira Üretimi	4	4	4	2	915	63	45	304	146	15.718.700	15.164.730	84.910	1.508.121	17.141.911	91.6	
Buz Üretimi	4	4	4	1	442	10	-	65	-	3.332.855	1.165.362	99.988	-	3.232.867	103.1	
Tütün İmalatı	2	2	2	2	219	96	109	2013	2128	192.393.173	164.501.824	-	-	-	-	
TOPLAM	76	78	73	60	7893	292	265	3989	3651	459.644.490	531.895.512	15.083.734	162.911.490	415.078.586		

Kaynak: Ökçer, 1997: 35 ve 37'den sadeleştirilerek alınmıştır.

*İstanbul, Galata, Haydarpaşa ve mülhakan ile İzmir limanlarına ilişkin ihracat tespit olunmadığından tabloda yer almamıştır.

Osmanlı imparatorluğunda gelişen milliyetçilik akımlarının etkisiyle iktisadi alanda da milliyetçi bir politika izlemeye başlayan ittihat ve terakki hükümeti Aralık 1913 yılında sanayii canlandırmak, alt-yapı donanım yatırımlarını oluşturmak ve milli sanayii güçlendirmek amacıyla, bu yasanın 24. maddesine dayanarak Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 16 Ocak 1916 tarihinde "Teşviki Sanayii Muvakkat Kanunu'nun tatbiki sureti hakkında" bir nizamname

yayınlanmıştır. Bu Nizamname maddeleri şöyledir (Eldem, 1994:173-174; Arslan, 1993:7; Aksu, 2005:67):

- Devlet fabrika kuranlara gerekli 5 dönüm karar toprağı bedava verecekti,
- Fabrikaların kurulduğu toprak ve fabrika donanımı emlak ve gelir vergilerinden ve belediye harç ve resimlerinden bağışık olacaktı,
- Fabrikaların kurulması ve genişletilmesi için gerekli malzeme ve donanımdan gümrük vergisi alınmayacaktı.
- Fabrikaların imalatta kullanacağı hammaddenin yerlisi yoksa, gümrüksüz ithal edecekti,
- Fabrikaların mamullerini ihraç etmesinden de gümrük alınmayacaktı,
- Hükümet kendi ihtiyacı için mümkün olduğu kadar bu fabrikaların yerli ürünlerini tercih edecekti.

Son dönem Osmanlı sanayisinin niteliklerini 11 maddede özetlemek mümkündür (Arslan, 1993:8-10; Acar, 1983:105-106; Toprak, 1982:182; Ökçün, 1979:11; Yaşar, 2003:47-74):

- 1- Osmanlı sanayii ara mamül ve yatırım mallarının üretimi üzerinde herhangi bir gelişme göstermemiş olup, daha çok tüketim (gıda ve giyim) malları üzerinde üretim süreci benimsenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda temel sanayiler kurulamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu hammadde ve gıda malları satıp, mamul mallar satın alan bir ülke konumundadır. Osmanlı'da gıda ve alt sektörleri en önemli sektör durumundadır.
- 2- Osmanlı el sanayinin temeli lonca teşkilatları ve meslek odaları vasıtasıyla 4-5 asırdır faaliyet göstermiştir. !850'lerde 250 civarında farklı meslek yapıları vücut bulmuştu.
- 3- Osmanlı sanayi sektörü Endüstri Devrimini kaçırmayla, teknolojik yenilenmeyi ve sanayileşme sürecini yaklaşık 50-55 yıl geriden takip etmek zorunda kalmıştır.
- 4- Osmanlı sanayi tahakküm ve baskı altında gelişmeye çalışan bir sektördür. Osmanlı ekonomisinin motorunu ve üretim gücünü asla oluşturamamıştır.
- 5- Osmanlı ekonomisi tarıma dayalı bir ekonomiydi. Mevcut sanayii hammaddesi tarımdan sağlanan bir niteliğe sahipti. Bu sanayi genelde iç tüketime yönelik bir sanayi idi. Ancak Batılı ülkeler bu ürünlerin imparatorluk içinde pazarlamasını yapmaktaydı. Dolayısıyla, Osmanlı sanayisi, sadece yakın pazarlar için üretilen tüketim malları alanında bir gelişme göstermiştir. İmalat sanayisi içinde gıda malları üretiminin ve daha sonra tekstil sanayinin payı yüksek orandadır.
- 6- Bu dönemde Osmanlı sanayinin %55'i İstanbul'da, %25'i İzmir'de faaliyet göstermekteydi.

- 7- 1913-1915 yılı Osmanlı sanayi istatistiklerine göre mevcut 264 sanayi kuruluşundan 50 tanesi devlete veya anonim şirketler, 214 tanesi özel şirketlere aittir. Özel şirketlere ait 214 sınaî kuruluşunun 42 tanesi Türk-İslam unsurlarının mülkiyetindedir. Geri kalan 172 sınaî kuruluş ise; Rum, Ermeni, Yahudi vs. gibi gayri Müslimlerin elinde bulunmaktaydı.
- 8- Osmanlı sanayiinde yabancı Batılı devletlerin sermayesinin payı oldukça düşüktü. Bunun nedeni, yabancı sermaye Osmanlı ülkesinde yatırım yapmaması değil, imalat sanayiine önem ve iltifat etmemesiydi. Yabancı sermaye daha çok ticaret, bankacılık, ulaştırma (gemi ve demiryolu taşımacılığı), madencilik, dokuma sanayi gibi alanlarda imal edilmiş ürünleri satarak yüksek kazanç hedefleriydi. Toplam üretimin % 70.3'ü gıda sektörüne aitken, geri kalan %29.7'si diğer sektörlerle aittir (Ökçün, 1997:26).
- 9- Osmanlı sanayisi, madencilik ve tarımsal üretim ile bir bütünleşmenin olmadığını göstermektedir. Osmanlı topraklarından çıkarılan madenlerin ve tarımsal ürünlerin çok büyük bir kısmı işlenmeden ihraç edilmektedir. Örneğin; pamuk üretiminin %80'i işlenmeden satılmaktadır. Yün, deri ve tütünde de aynı durum geçerlidir.
- 10- Osmanlı sanayinin önemli bir özelliği de büyük sanayi işletmelerinin devlet tarafından bizzat kurulması ve işletilmesidir. Osmanlı sanayiinde devlet bizzat, silah, tophane ve mühimmat fabrikalarına sahip, denizcilik ve demiryolları işletmelerine, deri ve kundura fabrikalarına, dokuma fabrikaları, ipek ve çuha fabrikaları, gemi tezgâhları ve tersaneler devletin mülkiyetindeki fabrika veya üretim birimleriydi.
- 11- Osmanlı Hükümeti, ülkenin kendi ihtiyacı için mümkün olduğu kadar devlet fabrikalarının yerli ürünlerini tercih edecekti. Dışarıdan almayacaktı. İç piyasada istenilen ürün yoksa veya devlet fabrikalarının imalatta kullanacağı hammaddenin yerlisi yoksa, gümrüksüz ithal edilecekti.

İttihat ve Terakki Hükümeti, geç kalınmakla birlikte, Cumhuriyete ışık tutacak bir nizamnameyi hayata geçiriyor olması çok önemlidir. Bu bakımdan sanayii canlandırmaya yönelik bir ilk adımdır. 1921'de Milli hükümet tarafından yapılan iktisadi varlığı tespit, sınaî siyasetini tayin maksadıyla bir anket tertiplenmiştir. İktisat vekaleti, vilayetlere gönderdiği bir tamimle, sınaî işletmelerinin adedi ve bunların çalıştırdıkları işçi ve üretim miktarı hakkında bilgi istemiştir. Milli Hükümetin kontrolü dışında kalan bölgeleri içermektedir. Dolayısıyla tam bir sınaî sonuçları içermektedir. Milli Hükümetin ekonomi programı içinde, sanayii sektörüne her zaman hususi bir ehemmiyet atfedilmiştir. Gazi Mustafa Kemal, sanayileşmenin Türkiye için hayati bir mesele olduğunu, her vesile ile tekrarlamakta fayda görmüş, bugünkü telakkilere

yakın bir görüşle, milletçe kalkınmanın ancak sanayileşmekle mümkün olabileceğine inanmıştır (Eldem, 1994:174; aktaran bkz: Aksu, 2005:67).

7.2. Cumhuriyet Dönemi Sanayi Sektörü ve Uygulamaları

Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını güçlendirmeyi, teknolojik ilerlemeyi sağlayıcı ve modern bir sanayileşmeyi amaçlayan önemli bir stratejiyi benimsemiştir. Bu dönemde atılan sanayileşme uygulamaları, Türkiye'nin sanayi alanındaki planlı, ilkesel, dinamik ve stratejik nitelikteki temel adımlarını oluşturmuştur. Cumhuriyetin hemen başında 1921 Sanayi Sayımına göre kuruluş sayısı 33.058 ve çalışan işçi sayısı 76.216'dır. Dokuma sanayi en çok işçi ve müesseseye sahip bir iş kolu olup, bunu Deri ve Maden iş kolları takip etmiştir. Bu sayım ülkenin içindeki fotoğrafı görmek amacıyla yapılmış Gazi Mustafa Kemal'in ileri görüşlülüğü burada başlıca etken olmuştur (Aksu, 2005:68).

Tablo 53. 1921 Yılında Milli Sınırlar İçinde Bulunan Sanayi Kuruluşları ve Çalışan Sayısı

SANAYİ DALI	KURULUŞ SAYISI	YÜZDE	İŞÇİ SAYISI	YÜZDE
Dokuma	20.057	60.7	35.316	46.3
Deri	5.347	16.2	17.964	23.6
Maden	3.273	9.9	8.021	10.5
Tahta	2.067	6.3	6.007	7.9
Gıda	1.273	3.8	4.493	5.9
Toprak	704	2.1	3.612	4.7
Kimya	337	1.0	803	1.1
TOPLAM	33.058	100.0	76.216	100.0

Kaynak: Vedat Eldem; 1994:173-174'deki tablodan alınmıştır.

19 Haziran 1925 tarihli 633 sayılı yasa ile **Türk Sınai ve Maadin Bankası** kurulmuştur. İktisadi kamu yatırımlarının finansman ve yönetiminde kendine verilen görevleri yerine getirmeye çalıştı. Ayrıca bu banka, kendisine devredilmiş olan sanayi ve kuruluşlarını, oluşturacak yeni şirketlere devredinceye kadar yönetmek, Türk madenci ve sanayicilerine kredi vermek, buna ilaveten her türlü banka işlemlerini yapmak (Aksu, 2005c:10-11). Osmanlı döneminden kalan sanayi alanındaki kamu iktisadi işletmesi (Beykoz Deri-Kundura Fab., Defterdar Yünlü Dokuma Fab., Hereke Yünlü ve İpekli Dokuma Fab., Bakırköy Yünlü Pamuklu Dokuma Fab.) **Türk Sınai ve Maadin Bankası**'na verilmiş, Banka ayrıca 17 İşletmeye (Kayseri Bünyan Halı Fab., Isparta İplik Fab., Maraş Çeltik Fab., Tosya Çeltik Fab., Uşak Terakki Ziraat Şirketi, Yalvaç Sanayi ve Ticaret Şirketi, Kütahya Çini İşleri Şirketi, İstanbul Liman İşletmesi, İzmir Liman İşletmesi, Trabzon Liman İşletmesi, Aksaray Azmi Milli Şirketi, Ankara Milli Mensucat Fab., Malatya Teşebbüsatı Sanayi Şirketi, Eskişehir Lületaş Şirketi, Kilimli Kömür Madenleri İşletmesi, Ergani Bakır İşletmesi, Trabzon Elektrik Şirketi.)

iştirak etmiştir. Bankanın söz konusu işletmelerdeki sermaye payı %10-%30 arasında değişmiştir (Sarc, 1986:355; Ergin, 1984:188; Parasız, 1992:92-93; Akgüç, 1992:24; aktaran bkz: Aksu, 2005:10-11).

“Türk Sınai ve Maadin Bankası özel sektöre sınaî kredi açacak, devletin kendisine devredeceği fabrikaları işletecek ve özel sektör teşebbüslerine ortak olarak sınaî faaliyetlerde bulunacaktı. 1932 yılına kadar faaliyette bulunan banka, kendisine devredilen fabrikaları anonim şirket haline getirip özel sektöre aktaramadı; buna karşılık, yeni teşebbüslere katılarak memlekette birçok yeni tesis kurulmasına yardımcı oldu ve devlet mülkiyetindeki sınaî teşebbüslerin ticarî ve sınaî usullerle yönetilebileceğini ispatladı ve Türkiye'de devlet işletmeciliğinin ilk tecrübelerini verdi. Türkiye'de sınaî kredi sorunu bir türlü çözüme kavuşturulamıyordu. Onun için, 1932 yılında çıkarılan iki kanun, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankasını lağvediyor ve bunun yerine. Devlet Sanayi Ofisi ile Türkiye Sanayi Kredi Bankasını kuruyordu. Kurulan bu iki kuruluşun ikisi de başarılı olamadı.” (Türk, 1982:13).

Türkiye Cumhuriyeti'nin büyümesinden sonra sanayileşmeyi teşvik etmek ve ekonomik kalkınmayı hızlandırmak amacıyla bir dizi sanayileşme politikası uygulandı. Osmanlı dönemi “devletçilik politikası” Cumhuriyet döneminde de devam ettirilmiştir. Sanayileşme süreci, ülkenin ekonomik gelişimini hızlandırmayı ve modern bir endüstri tabanını ülkenin geneline yaymayı amaçlayan büyük bir çaba içine girmiştir. Cumhuriyet döneminde kurulan tüm Devlet Bankaları sonraki yıllarda da devam edecek, Devlet katkılı güçlü bir alt yapıya sahip bankacılık sistemi üzerine kurulmuşlardır. Sanayileşme sürecinde ve alt yapı oluşturmada bu bankalar çok muazzam görevler yerine getirmiş, ekonominin motoru olmuşlardır. Kaynak sorununu bir nebze azaltmışlar ve üretim kesiminin kredi sorunlarını ilgili banka vasıtasıyla çözmeye çalışmışlardır. Cumhuriyet dönemi sanayileşmesini “devletçilik” bölümünde ele alınmıştır.

Sümerbank, Etibank ve Denizbank'ın üsteleneceği yatırımların uygulanması için gereken iç-dış finansman ihtiyacının, planda öngörülen maliyet rakamlarının çok üzerinde olması nedeniyle, bu bankalar önemli işlevleri yerine getirmiştir. 1933-1938 devletçilik ve devlet bankalarının kuruluş dönemi; bu kısa dönemde özel kanunlarla kurulan Devlet Bankalarının adları şunlardır (Aksu, 2022:294; Aksu, 2005:18):

- Sümerbank (1933),
- Belediyeler Bankası (İller Bankası) (1933),
- Etibank (1935),
- Denizbank (1938),

- Halk Bankası ve Halk Sandıkları (1938).

Resim 16. Mustafa Kemal Atatürk'ün Sümerbank Fabrikasını Ziyareti

Kaynak: <https://www.tuicakademi.org/cumhuriyetin-ilk-yillarinda-turkiye-ekonomisi/> erişim tarihi: 15.05.2023.

Tablo 54. 1927 Sanayi Sayımı Sonuçları (1000 TL.)

1927 Sanayi Sayımı Sonuçları (1000 TL.)			
SANAYİ KOLLARI	İŞYERİ SAYISI	ÇALIŞAN SAYISI	ÜRETİMİN GSMH DEĞERİ (1000 TL)
MADEN ÇIKARMA SANAYİ	556	18932	12380
TARIM SANAYİ	28439	110480	281605
DOKUMA SANAYİ	9353	48025	76366
AĞAÇ SANAYİ	7896	24264	15161
KÂĞIT VE KARTON SANAYİ	348	2792	4238
METAL SANAYİ	14752	33866	14444
BİNA VE İNŞAAT SANAYİ	2877	12345	3816
KİMYA SANAYİ	697	3107	17244
ELEKTRİK SANAYİ	106	1805	122
ÇEŞİTLİ DİĞER SANAYİ	221	1239	7364
TOPLAM	65245	256855	432740

Kaynak: DİE, Sanayi Sayımı 1927, s.9-14.

1927 yılında gerçekleştirilen “Nüfus, Tarım ve Sanayi Sayımı” verilerine göre ülkede çağın sanayi teknolojisinden çok uzak bir sanayi vardır:

- Toplam 65.245 işletmenin %43.5’i tarım, evcil hayvanlar, balık ve av ürünleri alanında çalışmaktadır.
- Sayılan işletmelerin %79’unda 4’ten az kişi çalışmaktadır.
- Sadece 155 iş yerinde 100’den fazla kişi istihdam edilmektedir.

- Ülkede 642 yabancı işveren, 702 yabancı memur ve 347 yabancı işçi çalışmaktadır.
- Sınai işletmelerinin %96'sı çevirici güç olarak organik güç kullanmaktadır.
- Motor gücü kullanan işletme sayısı 2822'dir.

Tablo 55. 1927 Sayımına Göre İşletmede Çalışanların Sayıları ve Oranları (%)

Çalışanlar Sayısına Göre Müesseseler	Kesin Sayılar	% Oranı
Bir kişilik müesseseler	23.316	35.74
Bir kişi ve aile efradından kurulu müesseseler	4.914	7.53
2 ve 3 kişilik müesseseler	23.332	35.76
4 ve 5 kişilik müesseseler	7.683	11.78
6 ve 10 kişilik müesseseler	3.940	6.04
11-20 kişilik müesseseler	1.188	1.82
21-50 kişilik müesseseler	551	0.84
51-100 kişilik müesseseler	166	0.25
100 ve daha fazla kişilik müesseseler	155	0.24
Toplam	65.245	100.00

Kaynak: DİE, Sanayi Sayımı 1927, s.9-14.

Yukarıdaki tabloya göre ilk 3 gruptaki işletme sayısı toplam olarak 51.562'dir ve genel müessese sayısının %79.03'ünü teşkil eder. 1927 yılında sanayi işletmelerinin motor gücü kullanıp kullanmadıklarına göre ise 2822 işletmenin yani genel işletmelerin %4.32'sinin motor kullandığı ve 62.423'ünün yani %95.68'inin motor kullanmadığı görülmektedir. Ekonominin ağırlıklı yapısı burada odaklanmıştır. 1927 yılında sanayide kullanılan hammaddenin kıymeti 232.665.000 liraya ulaşmıştır. Bu toplamın %66'sı tarım sanayiine aittir ve buna dokuma sanayii de eklendiği zaman %83 oranı elde edilmektedir. Bu hammaddenin %12.62'si yabancı ülkelerden gelmekte ve bunun en önemli kısmı, kâğıt ve karton sanayiine ve %22'si de dokuma sanayiine ait bulunmaktadır. Üretim kıymeti toplamı ise, 432.741.000 liradır. Bu miktarın 281.605.000 lirası tarım ürünleri sanayiine ait olup toplamın %65'ini; 76.366.000 lirası da dokuma sanayiine ait olmak üzere toplamın %18'ini teşkil ediyordu. 147.128 işçinin 109.488'i erkek ve 37.640'ı kadın, 146.781'i Türk ve 347'si yabancı, 22.684'ü 14 yaşından küçük, 124.444'ü 14 yaşından büyüktür. 4 veya daha çok insan bulunan 13.683 işletmedeki, 10.941 patronun 10.786'sı erkek ve 155'i kadın, 10.299'u Türk, 642'si de yabancıdır (<https://aturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/1927-sanayi-sayimi/?pdf=3252>; erişim tarihi: 04.11. 2023).

Türk Rönesans'ının yaratıcısı, Cumhuriyetin banisi, dehası Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ileri görüşlü ve stratejik ekonomi politikalarıyla ülkenin dört bir yanında çok hızlı sanayileşme sürecine girilmiştir. Sanayileşmeye öncelik tanıyan iktisadi ve mali politikalarla Türkiye bu dönemde büyük bir toparlanma ve büyüme süreci yaşamıştır. Hatta o dönemde (1929-1930) dünyada büyük bir buhranda yaşanmıştır. Buna rağmen başarılı bir kalkınma ve büyüme atılımı yaşanmıştır. Para ve maliye konularında dönem boyunca uygulanan politikaların temelini "**Denk Bütçe-Sağlam Para**" ilkesi teşkil etmiş, bütçe denkliliğine özen gösterilerek bütçe açığına meydan verilmemiştir (Yücel, 2017:147-149).

Türkiye Cumhuriyeti, 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra, Sovyetler Birliği'nden ilham alarak beş yıllık kalkınma planlarına dayalı bir planlı ekonomi modelini benimsemiştir. Bu planlar, sanayileşme sürecini hızlandırmayı ve ekonomik kalkınmayı teşvik etmeyi amaçladı. İlk kalkınma planı, ağırlıklı olarak ulaşım, enerji, iletişim ve sanayinin yaygınlaştırılmasını hedefliyordu. Türkiye Cumhuriyeti, 1923-1945 yılları arasında, temel sanayi dallarının geliştirilmesine odaklanıldı. Birinci Beş Yıllık kalkınma Planıyla (BBYKP) sağlanan başarılar üzerine ilk sanayi planında yer almayan; enerji, iletişim ağları, ulaşım, madencilik, tersane, yol ve liman yapımı gibi alt yapı alanları ile kimya, gıda, uçak, lokomotif, traktör, makine ve deniz ulaşımı gibi sektörlerde 100'den fazla fabrika kurulmasını öngören İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı (İBYSP) hazırlığına 1936 yılının ilk aylarında başlandı. Birinci Beş Yıllık kalkınma Planına göre daha kapsamlı ve ayrıntılı biçimde hazırlanan 1938 Planında, imalat sanayi ve madencilik kesiminin yanı sıra enerji sektörü ve ulaşım alanında da önemli yatırım konularına yer verilmiştir (Yücel, 2017:149).

Devletçilik ilkesinin benimsendiği ve uygulandığı bu dönemde devlet eliyle kurulan sanayiye paralel olarak devlet eliyle kurulan bankalarda 1. Beş Yıllık Sanayii Plânı çerçevesinde büyük gelişmeler göstermiştir. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e göre devletçilik yapısı ve uygulaması şöyledir: "Mesela; bir iş ki, büyük ve düzenli bir yönetimi gerektirir ve özel fertler elinde tekelleşmek tehlikesini gösterir veyahut genel bir ihtiyacı karşılar, o işi de devlet üzerine alabilir. Madenlerin, ormanların, kanalların, demiryollarının, deniz taşımacılığı şirketlerinin devlet tarafından yönetimi ve para ihraç eden bankaların millileştirilmesi." (Aksu, 2005d:18).

Mustafa Kemal ATATÜRK'ün devletçilikle ilgili ilkeleri şöyle sıralanabilir (Sönmez, 1991:5):

- 1- Ferdi teşebbüsün korunması ve desteklenmesi; demokratik rejimin kaçınılmaz bir şartıdır.
- 2- Ekonomik kalkınmanın temelinde ferdi teşebbüsün bulunması tabii bir olaydır.
- 3- Devletin ekonomik faaliyeti, ferdi teşebbüsü engellemek amacına yönelik değildir.

- 4- Devletin ekonomik faaliyetinin sınırı; milli menfaatlerin gerektirdiği hallerde hükümetler tarafından çizilecektir. Bu sınır, zaman içinde değişebilecektir.

Devletçilikten beklenen faydalar 3 noktada özetlenebilir (Köker, 1993:193; aktaran bkz: Aksu, 2005e:89):

- 1- İktisadi kalkınma sürecinin ilerlemesiyle birlikte güçlenecek olan özel teşebbüsün yaratacağı bireysel zenginliklerin genel toplumsal çıkarla çatışmasını önlemek,
- 2- Topyekûn toplumsal kalkınmanın hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesinde devletin yönlendirici ve yol gösterici gücünün yanında, bizzat devletin bu ilerlemeyi sağlaması,
- 3- Toplumsal ilerlemenin ayrılmaz bir ögesi olarak değerlendirilen bireysel zenginleşmenin gerçekleştirilmesinde devletin koruyucu ve teşvik edici rolünün benimsenmiş olmasıdır.

“Türkiye’nin bugünkü ekonomik düzeni (Atatürk Döneminin bir mirası olarak), «özel girişime dayalı karma ekonomi» dir. Bir başka deyişle, «karma ekonomi» diye, piyasa ekonomisinden ya da merkezi plana dayanan ekonomiden bağımsız bir ekonomik düzen yoktur dünya üzerinde. Gerek piyasa ekonomisi gerekse merkezi plana dayalı ekonomik düzen, gerçekte saf modeller halinde görülmez. Bunlar kuramsal modellerdir. Dünya üzerindeki bütün ekonomiler «karma» dır. Onları birbirinden ayıran olay, temelde piyasa mekanizmasına mı, yoksa merkezi plana mı dayandığıdır. İşte Türkiye’nin «karma ekonomisi», piyasa mekanizmasına dayalı bir ekonomidir. Plan kavramı yalnızca devlet kesimi için geçerlidir. Özel girişim, devletin çeşitli ekonomik araçlarıyla «yönlendirilir.» (Kongar, 1993:28). Kamu ve özel sektörlerin birlikteliğini ifade eden “karma ekonomi” de iktisadi faaliyetlerin kamu kesimi için emredici, özel kesim içinse sınırlayıcı ve yol gösterici bir planlama mekanizmasını gerektirdiği söylenebilir (Soysal, 1958:11-12; Köker, 1993:202).

Devletçilik uygulamasının geliştiği sektör «sanayi kesimi» olmuştur. Bu sektör, devletin kalkınmasında motor görevi göreceği düşünülerek, bütün yatırımlar bu alana kaydırılmıştır. İktisat Vekaleti’nce gerekli hazırlıklar yapılarak, bir grup Sovyet uzmanlara alt-yapısı hazırlatılan bir plan oluşturuldu.

1933 yılında Türk Sanayiinin genişletilmesi için “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı” hazırlandı. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP), 9 Ocak 1934’te İktisat Vekili tarafından benimsenerek, başvekile sunulmuş ve 17 Nisan 1934’te BBYSP onaylanmıştır (Sarc, 1986:368-369; Ergin, 1984:195; Keser, 1993:96-99; Yavi, 2001:355-356; Arslan, 1993:37-39).

Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte 1960'lara kadar geçen süreç Türkiye'nin sanayileşme stratejisinin temelinde "ağır sanayi"yi oluşturma plan ve programlarına başladığı yıllardır. **Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planının (1934),**⁴¹ hayata geçirilmesi için gerekli olan yatırımlara 100 milyon lira harcanmış, harcamaların bir bölümü ise Sovyetler Birliği'nden sağlanan krediler ile yapılmıştır. Planın realize edilmesi doğrultusunda 3 temel esasa göre benimsenip, hazırlanmıştır (Uludağ ve Arıcan, 2003:11):

- Temel hammaddeleri, yurtiçinde üretilen veya kısa sürede üretilebilecek olan hammaddeleri işleyen sınai tesislerinin kurulmasına öncelik verilmesi,
- Büyük sermaye veya teknoloji gerektiren sınai tesislerin devlet tarafından kurulması,
- Kurulmasına karar verilen sınai tesislerin üretim kapasitesinin ülkenin iç tüketim düzeyi oranında tutulmasıdır.

BBYSP 9 faaliyet alanını kapsıyordu (Yavi, 2001:355; Aksu, 2005e:90):

- 1- Madencilik (demir-çelik, bakır, kükürt, bor)
- 2- Maden kömürü ve linyit ocakları
- 3- Dokuma (pamuk, kendir, yünlü bez ve dokuma)
- 4- Kimya sanayi (yapay ipek, fosforik asit, gülyağı, süperfosfat)
- 5- Kâğıt sanayi
- 6- Cam ve porselen sanayi-toprak ve taş sanayi (çimento)
- 7- Makine sanayi
- 8- Gıda maddeleri sanayi ve ticareti
- 9- Denizcilik ve diğer ulaştırma hizmetlerinin teşekkülü

Bu iş kollarında büyük sermayeye ihtiyaç gösteren ve hammaddesi memlekette üretilen endüstriler devlet eliyle geliştirilecekti. Yarı işlenmiş mamuller ve maddeler tercihan ihraç

⁴¹ Türk'e göre ilk sanayi planı hakkında görüşleri şöyleydi; "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlandı. Bu, aslında sanayi planı değil, sanayi programı idi. 1933 yılında Sümerbank kuruldu, sanayi sektörüne kredi verecek ve sanayi planını uygulayacak, bunun için sınai kuruluşlar kuracaktı. Sümerbank'ı 1935 yılında Maden Tetkik Arama Enstitüsü, Elektrik İşleri Etüd İdaresi izledi, maden ve elektrik işletmelerim kurmak ve işletmek amacıyla da Etibank kuruldu. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlanırken iç ve dış finansman kaynakları üzerinde iyice düşünüldü ve gereken iç ve dış finansman kaynakları sağlandı. Birinci sanayi planında tekstil sanayii, kendir-keten sanayii, demir-çelik sanayii, porselen-çini sanayileri, selüloz ve kâğıt sanayii, şeker sanayii, süngercilik ve gülyağı sanayileri yer almıştır. Sanayi Planının uygulanmasına 1934 yılında başlandı ve programda yer alan tesislerin hemen hemen hepsi beş yılda tamamlanarak işletmeye açıldı. 1938 yılında çıkartılan 3460 sayılı kanunla iktisadi nitelikteki devlet teşekküllerinin statüleri saptandı, bunlara "İktisadî Devlet Teşekkülleri" adı verildi. Bu teşekküllerin sermayesinin tamamı devlete ait oluyor, teşekküllere tüzel kişilik veriliyor, muamelelerinde özel hukuk hükümlerine tabi tutuluyor ve özerk bütçeli kuruluşlar haline getiriliyorlardı. İktisadî Devlet Teşekkülleri ülkenin çözüm bekleyen ekonomik sorunlarının devletçe ele alınması sonunda ortaya çıkmışlar, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuşlardı." (Türk, 1982:14).

edilecekti. Devletin 23 fabrika kurması planlanıyordu. BBYSP'nin yürürlüğe girmesiyle, kamu sektörünü özel girişim alanlarından ayıran sınır belirgin hale geldi. Devlet, kendisinin hangi konulara ve nerelere yatırım yapacağını açıklamış oluyordu. Kamu sektörü, seçtiği yatırım konuları için ithal lisansı ve döviz alabilecekti. Özel sektör, devletin kendi yatırımları için seçtiği alanlar dışında serbestti. Fakat bu serbestlikten yararlanabilmesi, hükümetin alet ve makine ithaline izin vermesine bağlıydı (Ergin, 1984:195). Bu anlamıyla, kamuda ve özel sektörde ciddi döviz darboğazı bulunmaktaydı.

Tablo 56. Teşvik-i Sanayi Yasası Kapsamına Giren Tüm Sanayi Kuruluşları ve Devlet Kuruluşlarının Yüzdesi (1932-1939)

YILLAR	(TEŞVİK-İ SANAYİ) YASASI KAPSAMINA GİREN KURULUŞ SAYISI	(TEŞVİK-İ SANAYİ) YASASI KAPSAMINA GİREN DEVLET KURULUŞLARININ SAYISI	DEVLET KURULUŞLARININ YÜZDESİ
1932	1473	31	2.1
1933	1397	36	2.5
1934	1310	38	2.7
1935	1161	56	4.8
1936	1101	86	7.8
1937	1116	89	7.9
1938	1103	104	9.4
1939	1144	111	9.7

Kaynak: Emre Kongar; Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Cilt 1-2, İstanbul 1993, s. 270'deki tablodan alınmıştır.

Planın iktisat vekili Celal Bayar tarafından sunuş yazısında sanayileşme için gerekli öteki etmenleri şöyle sıralanmıştır (Keser, 1993:98; Arslan, 1993:38-39; İlkin ve Tekeli, 1977:320):

- 1- Sürüp giden genel bunalım nedeniyle çözüm güçleşen döviz darboğazını aşmak;
- 2- Hammaddelerin dünya piyasalarında gittikçe düşen fiyatları karşısında Türk işçi ve çiftçisine daha kârlı çalışma alanları bulmak;
- 3- Genel konjonktür nedeniyle gereksinim duyulan teknolojinin uygun malî koşullarla sağlanmasına olanak bulmaktır;
- 4- Plan çerçevesinde kurulacak tesislerde dönemin en ileri teknolojisini kullanmak;
- 5- Planlanan fabrikaların yer seçimi konusunda, hammadde kaynaklarına ve işgücüne yakın olması, tesislerin bölgelerine dağılımında adil olunması, özellikle İç Anadolu bölgesine kaydırılmasına önem verilmiştir;
- 6- Plan kapsamına alınan sanayilerin kullanacağı hammaddelerin ülke içinde üretiliyor olmasına özen gösterilmiştir;
- 7- Planda üretim hedefleri geleceğin talep fonksiyonlarına göre değil, geçmişteki ithalat miktarlarına dayanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Meselâ, 1927-1932 ithalat miktarları ortalaması alınarak beş yıllık plan döneminde kurulacak tesislerde bu miktarların ithal ikamesi hedef alınmıştır;

8- Özellikle dışalım (ithalat) konusu olan temel tüketim mallarının yerli üretimine (özellikle dokuma, gıda, cam vb.) öncelik verilmesi, temel ihtiyaç maddelerinin ithal ikamesi sağlamak, böylece döviz tasarrufu yaparak dış ticaret açığını kapamak ve Türk parasının dış paralar karşısında değerini korumayı amaçlamaktadır.

İktisat Vekili Celal Bayar, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planını Başvekile sunan 1933 tarihli raporunda şöyle yazıyordu: “...büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi münazaralara ve ihtilâflara rağmen, ziraatçı memleketleri her zaman için hammadde müstahsili mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hâkim olmak davasında müttefiklerdir. Bu itibarla, ziraatçı memleketlerin bu silkinme hareketlerine, er geç set çekmek hususunda siyasî nüfuzlarını kullanmakta da birleşeceklerdir... Bilhassa bu hakikat, muhtaç olduğumuz sanayii, zaman kaybetmeden kurmak için en büyük muharrikimizdir.” (Afetinan, 1972:10)

Yine İktisat Vekili olan Celal BAYAR, BBYSP’ni gazetecilere sunarken şöyle demektedir: “...Sanayi programı, tahakkuk ettirilmesi âdeta milli bir zaruret halini almış olan bir dâvanın ifadesidir. Bu dâva, mücerret nazariye mahsulü değildir ... Türkiye’nin sanayileştirilmesi gibi büyük bir dâva ancak büyük çapta tedbirlerle ve ancak bizim tarafımızdan başarılabilir ... Bizim devletçiliğimiz memleketin içinde bulunduğu şartlardan mülhem ve şeniyete dayanan bir politikadır.” (Keser, 1993:99-100)

BBYSP’nin finansmanının iç kaynakları tümüyle kamu maliyesi yoluyla karşılanmıştır. O yıllarda, kamu gelirlerinin %70’i dolaylı vergilerle karşılandığı dikkate alınırsa, sanayileşmenin finansmanında zorunlu tasarrufların önemli bir yeri olduğu açıktır. Her yıl bütçeden ayrılacak 6 milyon TL ya da bütçe giderleri toplamının %3’ü dolayında bir bölümü beş yıl süreyle sanayileşme projelerine kullanılacaktı. Dış finansman gereksinimleri tamamı dokuma sanayiinde (Kayseri, Nazilli, Ereğli ve Malatya iplik ve dokuma fabrikalarında) kullanılmak üzere Sovyetler Birliği’nden sağlanan, 20 yıl vadeli ve faizsiz, 10,5 milyon TL ile özellikle Şişe-Cam Sanayii yatırımlarına katkısı öngörülüyordu. BBYSP’nin akabinde sağlanan, (1936 yılında) 16 milyon sterlin dolayındaki İngiltere kredisi de Karabük Demir-Çelik Fabrikası’nın yapımında kullanılmıştır (Yavi, 2001:356; Hershlag, 1968:94).

1933-1938 döneminde BBYSP’nin başarılı bir şekilde uygulanmasıyla, birçok sınai faaliyet başarıyla hayata geçirilmiştir. Bu arada yeni demiryolları inşa edilmiş, ufak çapta barajlar ve sulama kanalları yapılmış, tahıl siloları ve işleme fabrikaları açılmış, bilhassa mensucat ve dokuma sanayiine çok önem verilmiş, böylelikle ithalatta önemli bir kalemden tasarruf edilme imkanları

oluşmuş, ayrıca madencilik ve maden işleme, kâğıt ve selüloz sanayiinde önemli gelişmeler kaydedilmiş, cam ve porselen sanayii başta Kütahya ve Paşabahçe cam ve porselen fabrikaları ile önemli işlev görmüştür. Keçiörlü'da 1934'te kükürt, Ergani'de 1939'da bakır izole fabrikaları tamamlanarak hizmete açılmış, ayrıca Zonguldak'ta semi kok fabrikası, Ereğli kömür havzasına yakın olması münasebetiyle de stratejik bir konumda olması, ayrıca hava boşluğu gibi bir nitelik arz etmesi nedeniyle demir-çelik fabrikası 1938 yılında Karabük'te hizmete açılmıştır (Cillov, 1965:134-135; Arslan,1993:38-40; Keser, 1993:100; aktaran bkz: Aksu, 2005e:91).

Resim 17. Karabük Demir Çelik Fabrikası (1938)

Kaynak: <https://www.moment-expo.com/tr/dergiler/7/nostalji/celtikten-celige-kardemir/> erişim tarihi:05.04.2021.

1927 Sanayi Teşvik Yasasından yararlanan sanayi kuruluş sayısı 1923'te 342 iken, 1927'de 470'e, 1932'de 1473'e, 1935'te 1161'e düşmüş, 1938'de bu düşüş sürmüştü ve 1103 olmuştur (Aksu, 2005:83). 1927 Sanayi sayım sonuçlarına göre, 65 bin dolayında işletmenin %43,59'u tarım, %23,8'i dokuma sanayi, %22,6'sı madencilik ve makine sanayiinden oluşmaktadır. 1927 yılında çalışan işçi sayısı toplam 256.855'dir. Çalışanların %43,01'i tarım, %18,70'i dokuma sanayiinde toplanmıştır. İşletmelerin %35,74'ü tek kişilik, %35,76'sı ise 2-3 kişiliktir. Beş kişiden daha fazla işçi çalıştıran işletmelerin oranı %8,94'tür; 100 kişiden fazla işçi çalıştıranlar ise %0.23 dolayındadır. Anlaşıldığı üzere çocuk işçiliği yaygındır. 9 ve daha çok işçi çalıştıran iş yerlerinde çalışan toplam 147.128 kişiden %15,4'ü on dört yaşından küçüktür (Aksu, 2005:83). Toplam sınıai işletmelerinin yalnız %4.28'i çevirici güç kullanmaktadır. Kullanılan hammaddenin %12,62'si dış alım yoluyla karşılanmaktadır. Toplam üretimin %65'i tarım; %18'i dokuma sanayiinde oluşmaktadır. 1927 Ziraat sayımına göre ise, Türkiye'de bulunan bütün tarım makinalarının toplamı 15.711 olarak tespit edilmiştir (Avcıoğlu, 1969:314).

1933-1938 dönemini içine alan Birinci Beş Yıllık Sanayii Planında tarım ekonomisinden sanayileşmeye açılmak amacıyla 44 milyon TL'lik bir yatırım düzeyi öngörülmüş, uygulamalar ise 100 milyon TL'ye ulaşmıştır. Toplam devlet yatırımlarının ise 135 milyon TL'ye ulaştığı ve bütçe giderlerinin (Özel ve Kamu Kesimi) her yıl takriben %10'unu sınai faaliyetlere sarf edildiğini görüyoruz (Cillov, 1965:134-135; Arslan, 1993:38-40; aktaran bkz: Aksu, 2005e:91).⁴²

1929-1939 döneminde, ortalama %6,8'lik büyüme sağlanmış, sanayiinin GSMH içindeki payı %11,4'ten %18,9'a çıkmıştır. Bu muazzam bir artıştır. Bu dönemde enflasyon hemen hemen sıfırdır. 1938 yılı dışında her yıl dış ticaret fazlası verilmiştir (Kazgan, 1995:116; aktaran bkz: Aksu, 2005e:92). 1930-1939 yılları, Türkiye'nin sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımlarını attığı yıllar olarak değerlendirilmelidir. Sanayiinin sabit fiyatlarla yıllık büyüme hızının ortalaması %11,6'dır. 1923-1929 yıllarının âtil kapasitesinin yeniden üretime tahsisi koşullarında sağlanan %8,5'lik büyümesi ile karşılaştırılırsa, gerçek bir kapasite artışını temsil eden bu sınai büyüme hızının önemi ve değeri ortaya çıkar. Bu dönemde sermaye birikimi milli hâsılının ortalama olarak %10,1'ini bulmuş, makine ve teçhizat yatırımlarındaki ortalama artış hızı %10 dolaylarında gerçekleşmiştir (Boratav, 1990:54-55; aktaran bkz: Aksu, 2005e:92).

Görüldüğü üzere, BBYSP ile sanayileşmede öngörülen tesislere kavuşulmuş olup, kısa sayılabilecek sürede hizmete girmiştir. Uygulamaya konulan Birinci Sanayi Planı, temel tüketim maddelerinin yurt içinde üretilmesini öngören bir **“ithal ikameci”** özelliğini taşıyan bir ekonomi politikasına dayanırken, planının başarıyla yürümesi üzerine 1936'dan sonra İkinci Beş Yıllık Sanayi Plânı (İBYSP) hazırlıklarına girildi. İBSYP ile ara ve yatırım malları üretecek tesislerin kurulmasına öncelik veriliyor ve 100'den fazla fabrikanın yapılmasını öngörüyordu. İkinci Sanayi Planının temel iktisadi felsefesi ise, **“önemli yatırımlar yapmak yanında, hammaddesi Türkiye'de bol olan fakat sermaye yetersizliği nedeniyle üretime dahil edilmesi güç olan hammaddeleri, yurt dışına ihraç etmek ve döviz girdisini arttırmaktır.”** Ayrıca birinci planda yer almayan elektrik üretimi, liman yapımı gibi alt-yapı yatırımlarını içeriyordu. Ayrıca ikinci plan, kimya, makine, gıda ve deniz ulaşımı olmak üzere 112 milyon TL'lik bir yatırımı öngörümüştür. Ancak, bu plan, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamadı (Yavi, 2001:65; Arslan, 1993:38-41; Aksu, 2005e:92).

⁴² Haluk Cillov; *a.g.e.*, s. 135, Ömer Celal Sarc; *a.g.m.*, s. 369, Mahmut Arslan; *a.g.e.*, s. 40., Bu 44 milyon TL'lik yatırımın, 41.6 milyonluk kısmını Sümerbank tarafından sağlanırken, 2.4 milyonunu da İş Bankası tarafından sağlanmıştır. 1933-39 döneminde milli gelirin %5'ine yaklaşan 500 milyon TL yatırımlara aktarılmıştır. Ciddi bir büyüme göze çarpmaktadır.

1933'ün sonu, 1934'ün başlarında dönemin İktisat Vekili Celal (Bayar) Bey, 5 Yıllık Sanayi Programının genel hatlarını şu sözlerle ortaya koyuyordu: "Mensucat Sanayi: Pamuklu, yünlü, Maden Sanayi: Demir, sömükok; Selüloz Sanayi: Kâğıt; Cam-Porselen Sanayi; Kimya Sanayi: Zaçyağı, klor, sudkostik, süperfosfat" olarak açıklamıştı. Programı başarmak için harcanacak para ise 45 milyon lira civarındadır. Bunun 25 milyon lirası memleket için harcanacak, programa dahil fabrikaların 1 yılda çıkaracakları malların takribi değeri ise 35 milyon lira olacaktır." (Özdemir, 1999:58 aktaran bkz: Aksu, 2005e:92). Bu amaçla, devlet tarafından birçok İ.D.T. kuruldu. Yine aynı konuda Gazi şunları belirtmektedir: "Milli gelirin dağılımında daha mükemmel bir adalet ve emek sarf edenlere daha yüksek refah sağlanması; milli birliğin korunması için şarttır. Bu şartı, göz önünde tutmak, milli birliğin temsilcisi olan devletin önemli ödevidir... Devlet ve özel teşebbüs birbirine karşı değil, birbirinin tamamlayıcısıdır."(Aksu, 2005d:18).

1923-1929 dönemi liberal iktisat politikalarının uygulandığı bir süreç olmuştur. 1930'larda sanayi alanında özel kesimin ya da girişimci sınıfın olmayışı ve sermaye birikimine ulaşamamış olması sonucu, devlet üretime bizzat kendi fabrikalarını ve şirketlerini kurarak ekonomik sürece girmiştir. Bu plan doğrultusunda devlet 23 fabrika yapmayı hedeflemesine karşılık, 100 fabrikanın yapılmasını öngörülmüştür (Keser,1993:98; Arslan,1993:38-39; Aksu, 2005:80-88). Devlet, ekonomi içerisinde etkin aktör kimliğine bürünmüştür. Bu dönemde ciddi bir döviz darboğazı ve 1929 ekonomik krizi yaşanmıştır.

II. Beş Yıllık kalkınma Planı (1938-1942); "Başarıyla yürütülen planın en önemli özelliği, kurulması kararlaştırılan fabrikaların temel atma tarihleriyle işletmeye açılış tarihleri arasında sürelerinin öngörülenden kısa olmasıdır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulaması sürerken 1936 yılında İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hazırlıklarına başlanır ve planın taslağı hazırlanır. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın ilk işaretleriyle birlikte 1938 yılında taslak üzerinde değişiklikler yapılır. 1939 yılında ise plan İktisadi Savunma Planı'na dönüştürülür. Planın uygulanması Sümerbank eliyle gerçekleştirilir. Bir özel banka yapısında olan İş Bankası ve sonradan kurulan Etibank ve Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü de bu uygulamada rol ve yer alırlar. 44 milyon liraya gerçekleştirilmesi öngörülen tesisler 100 milyon lira harcanarak tamamlanabilir. 1938 yılına gelindiğinde, planda ön görülen 23 fabrikadan sadece 4'ünün temelini atılmadığı görülür. "(Uludağ ve Arıcan, 2003:14-15; Özbay ve Genç, 2020:1-3). Özel teşebbüsün hem malî hem de teknik açıdan yeterli seviyelerde olmaması nedeniyle, istenilen kalkınma hamleleri tam manasıyla gerçekleştirilemedi. Bunun üzerine, devletin kalkınma faaliyetlerine doğrudan müdahale ettiği, planlı sanayileşme dönemine geçilmiştir (Özbay ve

Genç, 2020:1-3). 20-24 Ocak 1936'da İktisat Vekili Celal Bayar başkanlığında toplanan Sanayi Kongresinde tartışılmaya başlanmıştır. Kongrede belirlenen esaslar ve öneriler çerçevesinde II. Sanayi Planı hazırlanmıştır. Bu planda Birinci Sanayi Planına göre kurulacak tesis, fabrika ve işletme, ayrıca içerdiği konu ve alan itibarıyla daha kapsamlı tutulmuştur. Büyük bir sanayi hamlesinin müthiş adımlarıydı. Her iki kalkınma planının da amacı, hammaddesi Türkiye'de olmasına karşın dışarıdan ithal edilmek zorunda kalınan ürünlerin ülkemizde üretilmesini sağlamak olmuştur (Kaya ve Durgun, 2009:239). II. Beş Yıllık Sanayi Planı ile de yatırım ve ara malların imal edildiği sanayi tesislerinin kurulmasına ağırlık verildi. Bu planda sermaye mallarının üretimi ele alınmaktadır. Öncelik olarak ülkenin doğal kaynaklarının kullanılacağı yeni sanayi tesisleri ve fabrikaların yapımı düşünülmüştür. Bu plan gerek konuları gerekse gerektirdiği sermaye ve ülkede yaratacağı sosyal ve ekonomik olaylar bakımından önceki plana göre daha kapsamlıdır. Bu planın stratejilerini maddeler halinde açıklamak mümkündür (Uludağ ve Arıcan, 2003:15):

- Özel teşebbüsün özendirilmesini de içeren “devletçilik” rejimi benimsenmiştir.
- Tarım sektörüne kıyasla sanayi sektörüne öncelik verilmesi, sanayileşmede devletin idaresine ve KİT'lere öncelik verilmiştir.
- Bankacılık ve ticaret kesimlerinin sanayileşmeye paralel olarak geliştirilmesi, bankacılığın geliştirilmesinde kamu sektörünün öncülük verilmesi benimsenmiştir.
- Sanayide daha çok madencilik ile ithal ikameye dayalı basit tüketim mallarının kollarının (hafif sanayinin) geliştirilmesi hedeflenmiştir.
- Ulaştırmada demiryolları ve karayollarına ağırlık verilmiştir.
- Kapalı ekonomi ilkesi, dış ticaret ve ihracatın sınırlı seviyede tutulmasıdır.
- Özel yabancı sermaye ve dış yardımlardan, sınırlı düzeyde yararlandırılmasıdır.

Bu bilgiler ışığında, dönemin başlıca ekonomi politikaları aşağıda sıralanmaktadır (Gürkan, 2006:138; aktaran bkz: Doğan, 2015:64):

- Tüketicilerin un, şeker ve bezi iç piyasada yeterince ve ucuz olarak elde edebilmeleri amaçlanmaktadır.
- Kotalar, gümrük tarifeleri, kambiyo denetimi yerli sanayiye koruyacak şekilde kullanılacaktır.
- Sadece bazı yatırım projelerinin finansmanı için Sovyetler Birliği ve İngiltere'den iki kredi alınmış olsa da yabancı sermaye üzerindeki kısıtlama ve denetimler artırılmaktadır.
- İç piyasalara ilişkin kamu denetimi artırılmaktadır.

- Önemli tarımsal ürünler ve onlara dayalı sanayilerde devlet sanayisi başı çekmektedir (tekstil ve seker gibi).
- Sınai ürün fiyatları devletçe saptanmaktadır.
- Faiz oranı devlet tarafından belirlenmektedir.
- Özellikle sanayi ve madencilik alanlarında Sümerbank ve Etibank gibi kuruluşlarıyla tarım dışında en önemli işletmeci haline gelen devlet beş yıllık sanayi planları uygulamasına başlamıştır.
- Özel sektör, Teşvik-i Sanayi Yasası'ndan yararlanmaya devam etmekte ve devlet kesimiyle ilişki içerisinde gelişmeye devam etmektedir.”

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ekonominin motoru tarım sektörüdür. 1923'te tarım sektörü GSYİH pastasından aldığı pay %42,7 iken, 1929'da %49,5'ler seviyesine ulaşmıştır. Sanayi sektörü 1923'te %10,40 iken, 1929'da %9'lar seviyesine inmiştir. Hizmetler sektörü, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde GSYİH içerisinde birinci sektör durumundadır. 1929 Ekonomik Buhran ile birlikte tarım sektörü öncelikli sektör haline gelmiştir. 1932'den sonra tarım ağırlıklı sektörden, sanayi sektörüne doğru bir geçiş görülmektedir. Özellikle devletçilik politikalarıyla bu süreç hızlanmıştır.

Tablo 57. GSYİH İçindeki Sektörlerin Dağılımı

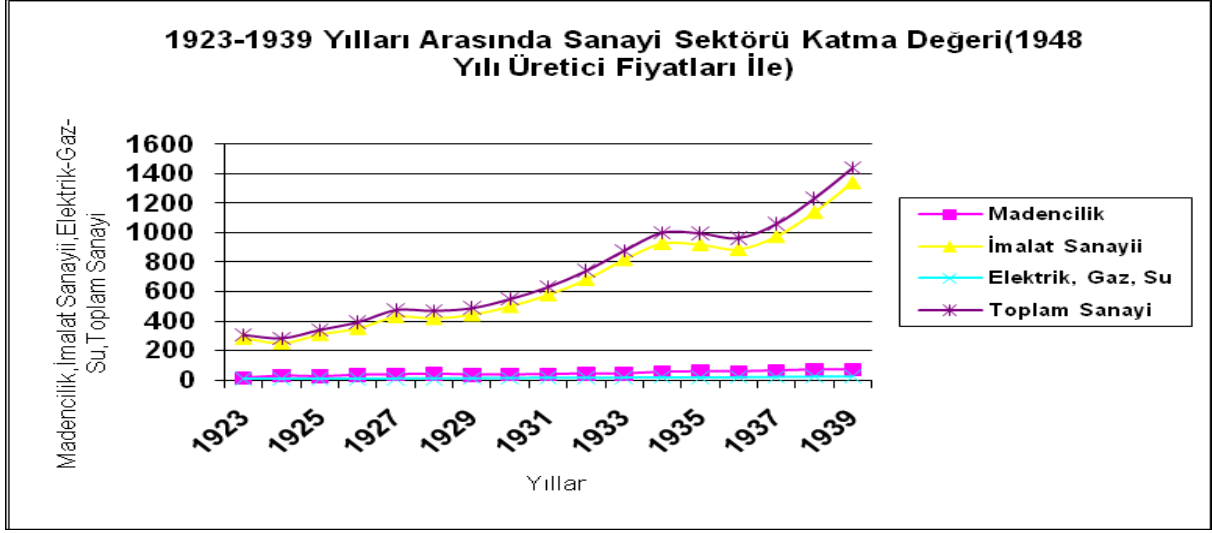
Tablo: GSYİH İçindeki Sektörlerin Dağılımı (1948 fiyatlarıyla hesaplanmıştır)			
YILLAR	TARIM	SANAYİ	HİZMETLER
1923	42.7	10,40	46.9
1924	47.4	8,50	44.1
1925	44.4	8,90	46.9
1926	49.6	8,60	41.8
1927	39.3	11,80	48.9
1928	42.2	10,60	47.2
1929	49.5	9,00	41.0
1930	46.5	9,90	43.6
1931	49.1	10,50	40.4
1932	39.1	13,80	47.1
1935	38.7	15,70	45.6
1940	44.7	14,60	40.7
1945	38.9	15,60	45.5
1950	40.8	13,10	46.1

Kaynak: TÜİK verilerinden alınmıştır.

Cumhuriyet dönemi sanayileşmesini etkileyen bir dizi faktör bulunmaktadır. Bu faktörler, ülkedeki ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel dinamiklerle birlikte karmaşık bir etkileşim içinde bulunmaktadır. İşte Türkiye'de Cumhuriyet dönemi sanayileşmesini etkileyen önemli faktörler:

- 1. Ekonomik Politikalar ve Planlar:** Cumhuriyet döneminde uygulanan ekonomik politikalar, sanayileşmeyi teşvik etmiştir. Özellikle İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1961-1965) ve sonraki planlar, endüstriyel üretimi artırmaya yönelik hedeflere odaklandı. İthal ikameci sanayileşme politikalarıyla iç piyasada üretilen mal ve hizmetlerin dışa bağımlılığı azaltılmaya çalışıldı.
- 2. Tarımın Modernleştirilmesi:** Tarımın modernleştirilmesi ve köylülüğün kalkınması hedeflenerek, tarımdan sanayiye doğru bir kayma sağlanmıştır. Ziraat Bankası'nın kurulması ve tarım arazilerinin ıslah edilmesi gibi adımlar atıldı.
- 3. Yatırım ve Altyapı:** Sanayi bölgelerinin kurulması ve altyapı yatırımlarıyla, özellikle 1950'li yıllardan itibaren sanayi tesisleri için uygun koşullar oluşturuldu. Ulaşım, enerji ve telekomünikasyon gibi altyapı yatırımları, sanayiye yönelik üretim kapasitesini artırdı.
- 4. İşgücü ve Eğitim:** Eğitim reformları ve işgücü piyasasının modernleştirilmesi, nitelikli işgücü sağlanması açısından önemli oldu. Meslek okulları ve teknik eğitim kurumları aracılığıyla sanayiye uygun nitelikli işgücü yetiştirilmesi hedeflendi.
- 5. Dış Ticaret ve Ekonomik Entegrasyon:** Dış ticaret politikaları, özellikle 1980'lerden sonra liberalleşme eğilimine girerek, Türkiye'yi uluslararası ekonomik entegrasyona daha fazla açtı. Dış yatırım ve dış ticaretin artması, uluslararası rekabetle başa çıkma konusunda sanayiye teşvik etti.
- 6. Demografik Değişim:** Nüfusun büyüklüğü ve genç yapısı, işgücü potansiyeli açısından bir avantaj oluşturdu. Ancak aynı zamanda, bu durum işsizlik sorunlarını da beraberinde getirebildi.
- 7. Teknolojik Gelişmeler:** Bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler, özellikle sonraki dönemlerde sanayileşme sürecini etkiledi. Bilgi teknolojileri ve iletişimdeki ilerlemeler, sanayide verimliliği artırdı.
- 8. Siyasi İstikrar ve Yönetişim:** Siyasi istikrar, ekonomik kalkınma için önemli bir faktördür. Türkiye'de siyasi istikrarsızlığın azalması, uzun vadeli planlamaların yapılmasına ve yatırımların artmasına olanak tanıdı.

Bu faktörler, Türkiye'de Cumhuriyet dönemi sanayileşmesini etkileyen karmaşık etkileşimleri yansıtmaktadır. Bu süreçteki politika tercihleri, ekonomik koşullar ve küresel değişkenler gibi birçok faktör, Türkiye'nin sanayileşme sürecini belirlemiştir.

Grafik 7. Sanayi Sektörü Katma Değeri 1923-1939 (1948 Yılı Üretici Fiyatlarıyla)

Kaynak: Doğan, 2015:63'deki grafikten alınmıştır.

8. BÖLÜM

8. MADENCİLİK SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI

"Ekonomik siyasetimizin önemli amaçlarından biri de kamu yararını doğrudan doğruya ilgilendirecek ekonomik kuruluşları ve girişimleri, malî ve teknik kudretimizin izni oranında devletleştirmedir. Bu cümleden olarak topraklarımızın altında işlenilmeden duran maden hazinelerini az zamanda işleterek milletimizin yararına açık bulundurabilmek de ancak bu yol sayesinde mümkündür." 1922 (Atatürk'ün S.D.I, s. 220)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

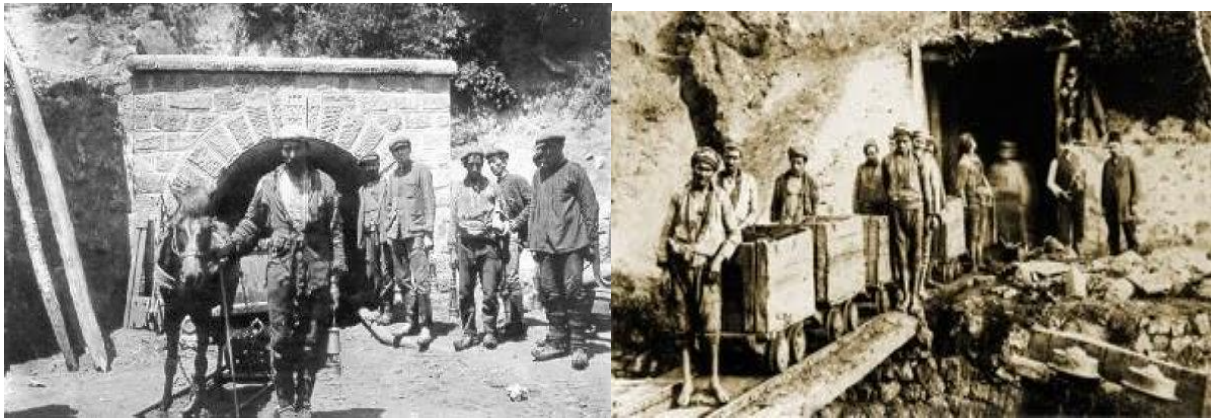
Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu ve Rumeli'deki topraklarında eski çağlarda bulunup, işletilme geleneğinin bulunduğu ve binlerce yıl öncesine dayandığı maden ocaklarının işletildiğini görmekteyiz. "Medeniyetlerin beşiği" denilen Anadolu'da birçok devlet ve uygarlıkların doğduğu gibi Osmanlı'da madenlerin işletilmesi ve madenlerden elde edilen gelirlerin kullanılması için vakıf sistemine başvurmuştur. "14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlarda yapılan fetihlere bakıldığında, devletin ele geçirdiği topraklar, çoğunluğunu madencilik faaliyetlerinin yapıldığı bölgelerden oluşmaktaydı. II. Mehmet'in saltanat yıllarının sonlarına doğru Anadolu ve Balkanlar'daki maden bölgeleri Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı Devleti'nde madenler, çeşit yönünden ve rezerv bakımından zenginleşmiş, bu durum da devletin askeri ve malî bakımdan oldukça iyi seviyelere ulaşmasında etkili olmuştur." (Öcal, 2018:191). Osmanlı'da çıkartılan maden yataklarının türleri itibariyle coğrafi olarak dağılımına yönelik doğrudan bir kaynak rapor veya ferman düzenlemesi, İmparatorluğun son dönemlerinde yapılmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı topraklarının, büyük bir kısmı Anadolu'da ve bir kısmı da Rumeli'de olmak üzere önemli bir maden zenginliğine sahiptir. Osmanlı'daki madenlerin çeşitliliği ve ocak işletim sayısı açısından geçerli ve önemlidir. Osmanlı Devleti'nin madencilik açısından kalay dışında kendi kendine yeter durumda olduğu bir kez daha ortaya çıkmış bulunmaktadır. Osmanlı'nın kalay dışında her türden madeni üretir durumda olduğu defter düzenlemesinden ortaya çıkmaktadır (Tızlak, 1996:717). Şunu net olarak belirtebiliriz; Türkiye, yayıldığı Anadolu coğrafyası itibariyle (ve yeni yapılan keşiflerle) maden kaynakları bakımından zengin bir ülke durumundadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yer alan maden ocakları, her döneme göre değişmiştir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında madencilik konusunda faaliyetler hızlanmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları bunda etkili olmuştur. Osmanlı madencilik sektörüne yabancı yatırımcıların ve dolayısıyla yabancı sermayenin girmeye başladığı bir dönem olmuştur. Her dönemde farklı madencilik politikaları oluşturulmuştur. Bazı maden ocaklarının rezervlerinin pek fazla büyük hacimli olmaması, imtiyaz sürelerinin bitmesi, bazı madenlerin çıkartılması sonraki dönemlere bırakılması veya bazılarının da zamanla üretime elverişli olmaktan çıkması gibi nedenlerden dolayı kapanmaları etkili olmuştur (Tızlak, 1996:704).

“Yurt dışı kaynaklı ucuz gümüşün Osmanlı ekonomisini olumsuz etkilemeye başlamasıyla mali alanda bozulmalar baş göstermiş, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin yalıtılmış konumundan ötürü, madencilik sektöründe istenilen sonuç elde edilememiş ve devlet bu alanda giderek Avrupa madenciliğinin gerisinde kalmıştır.” (Öcal, 2018:215).

Osmanlı madencilik politikası, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar dini kaidelere göre işletiliyordu. Madenler genellikle vakıflara tahsis edilir ve bu vakıflar gelirlerini sosyal, mali, dini veya kalkınma amaçları için kullanılırlardı. Devlete ait madenler 1857 yılından önce Osmanlı topraklarında var olan maden ocaklarının çoğu Maadin Nazırları vasıtasıyla emaneten devlet tarafından idare edilmekte ve işletilmekte veya mukataa usulü ile mültezimlere ihale olunurdu (Eldem, 1994:41). Osmanlı Devleti'nde mukataaların emaneten idare edilmelerinin altında yatan sebeplerin burada da etkili olduğu görülmektedir (Tızlak, 1996:703-704).

Resim 18. Osmanlı'da Zonguldak Maden Ocağından Görünümler

Kaynak: <http://www.sessiztarih.net/2014/02/osmanlida-maden-isletmeciligi-nedir.html>; erişim tarihi:15.05.2023.

1856 yılında Osmanlı madenleri ve buldukları yerler hakkında bilgiler veren bir rapor arşivlerde bulundu. Bu rapora göre Osmanlı topraklarındaki madenlerin araştırılması için kurulan Ma'adin-i Hümâyûn Meclisi hazırlamıştır. Bu rapordan (defterden) edindiğimiz

bilgilere göre, 1856'dan önce Osmanlı'daki madenlerin çoğu emanet usulüyle devlet tarafından idare edilip işletilmekteydi. Osmanlı madencilik anlayışına göre yeni bir maden ocağı keşfedildiği zaman hemen faaliyete başlanmazdı. Bir miktar numune alınıp kalitesi ve üretime elverişli olup olmadığı araştırılırdı. Eğer maden yeterli kalite ve miktarda değilse, onu çıkartmak için harcanacak para ve iş gücünün ziyan edilmesi önlenirdi. Osmanlı madenciliğinde en çok yaşanan sorun, ekonomik sıkıntılarla birlikte gelen sermaye yetersizliğiydi. Devlet yöneticileri bu sorunu çözebilmek için maden ocaklarının işletmesini, devlet tarafından belirli kurallar dahilinde bazı kişi ya da şirketlere veriyordu. Yabancı işletmelerde bu durumdan istifade etti (<https://www.derintarih.com/dosya/osmanli-devletinin-yeralti-kaynaklari/erişim tarihi:05.04.2023>).

“1857 yılı itibariyle ülke genelinde var olan maden yataklarının çeşitleri ve buldukları yerler ile işletme durumlarını ihtiva eden bir defter hazırlamıştır. Bu deftere göre, 1857 yılında Osmanlı ülkesinde mevcut olan maden yataklarının sayısının 72 olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu hazırlanan defter, daha sonra Hazine-i Hassa Nezareti tarafından Meclis-i Âli-i Tanzimat'a gönderilir. Meclis-i Âli-i Tanzimat dairesinde, Hazine-i Hassa, Meclis-i Vâlâ, Maliye ve Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti temsilcilerinin de bulunduğu bir toplantı yapılarak Ma'adin-i Hümâyûn Meclisi'nden gelen bu görüşler müzakere edilir. Yapılan görüşmeler neticesinde Rumeli'de bulunan madenler için bir şirket tesis edilmesi ve bu şirketin hisselerinin ülke geneline satılması ile bütün madenler için geçerli olacak bir nizamnamenin hazırlanması kararlaştırılır (25 Eylül 1856).” (Tızlak, 1996:706).

Resim 19. Osmanlı'da Maden Ocakları ve İşletilmesi

Kaynak: Mustafa Armağan, Yeni Akit Gazetesi, 16.10.2022; <https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/mustafa-armagan/osmanli-ereglide-komur-iscilerinin-haklarini-nasil-korumustu-40388.html>; erişim tarihi: 23.09.2023.

Madenlerin işletilmesi ve maden politikaları, yerel koşullar, imparatorluğun ekonomik ve mali şartları, askeri ve stratejik koşullar ve siyasilere göre çeşitlilik arz etmektedir. Madenler genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak vergisi olan haraç kapsamında vergilendirilirdi.

Bu vergi, maden sahibi veya işletilen madenlerden elde edilen gelir esas alınarak tahsil edilirdi. Madenler, devlet veya padişahın mülkiyeti altındaydı ve bu madenlerin işletilmesi ve üretilen madenlerin satışı devlet tarafından kontrol ediliyordu. Madenler, genellikle "Hazine-i Hassa" adı verilen özel bir hazinede saklanırdı. Bütün yeraltı zenginliklerinin ve madenlerinin devletin malı sayan 1858 Arazi Kanunnamesi ile düzenlenmiştir: “kimin uhdesinde olursa olsun, arazi-i emiriyye ve mevkufe’de zuhur eden madenler, hazineye intikal etmiş, arazi mutasarrıfları madenden hisse almaya yetkili kılınmadıklarından kendilerine maden işletilmesi dolayısıyla ziraat ve tasarruftan tatil edilen topraklarının kıymeti kadar bir tazminat verilmiştir. Sair arazide zuhur eden (bulunan) madenler arazi sahiplerinin tasarruflarında kalmakla birlikte, **beşte bir nispetinde bir devlet hissesine** tabi tutulmuştur...” (Mücek, 2019:87; Bayartan, 2008:137-138; ayrıntılı olarak bkz: Eldem, 1994:91).

Harita 3. Osmanlı Devleti'nin Yeraltı Kaynaklarını Gösteren Harita

Kaynak: <https://www.derintarih.com/dosya/osmanli-devletinin-yeralti-kaynaklari/erişim tarihi: 05.04.2023>.

Osmanlı maden üretiminin %86'sı Anadolu coğrafyasında yapılmaktadır. 1862 yılında Paris anlaşmasıyla Osmanlı madenleri yabancıların kullanımına sunulmaktaydı. Türklerin kurduğu maden işletmelerine yabancılara ortaklık hakkı getirildi. 1867 yılında yabancılara Hicaz vilayeti dışında İmparatorluğun her yerinde taşınmaz mülk (gayrimenkul) edinme hakkı getirildi. 1869 yılında yabancılar (özellikle İngiliz ve Fransızlar) maden arama, çıkarma konularında Osmanlı vatandaşlarıyla aynı haklara sahip oldular. Yeni nizamname ile madenler; asli madenler, yüzey madenleri ve taş ocakları olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan “asli madenlere” 99 yıl süreyle imtiyaz verilmesi, yüzey madenlerinin süresiz olarak çıkarılmasına izin verilmesi kararlaştırılmıştır (Kurmuş, 1982:127-128; Bayartan, 2008:137; ayrıca bkz: Mücek, 2019:87).

Bu durum artık İngiltere başta olmak üzere Avrupalı ülkeler tarafından sömürgeleşmeye başladığının göstergesiydi⁴³.

“Madenler, çeşitli bölgelerdeki, muhtelif arazilerde bulunabildiğinden, bu arazilerin durumuna göre mülkiyet hususunun tesbiti önem kazanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu, şer’i hükümlere göre bu konuda şöyle bir taksimat yapmıştır: "Maden bulunan araziler dört kısımdır. **Birincisi mübah**, yani herkesin istifade edeceği metruk arazilerdir. Bu arazilerde bulunan madenin hums'u yani beşte biri devlete ve geriye kalan bulana aittir. **İkincisi miri arazidir**. Bu çeşit arazide madenlerin tamamı beytülmale {devlet hazinesine) aittir ve bunları bütün Müslümanların vekili olan sultan alır, işletir yahut işlettirir. **Üçüncüsü, mülk arazidir**. Burada bulunan madenlerin beşte biri devlete, geriye kalanı ise malikine ait olur. **Dördüncüsü, vakıf arazidir**. Bunun da beşte biri devlete ve geriye kalanı da bulana aittir.” (Balcı, 1994:12). Toprak hukukuna uyarlamak üzere maden hukukunda da üç ilke maden mülkiyetini belirlemektedir (Dilek, 1998:140-141):

- “1. Maden üzerindeki toprak sahibine mülkiyet hakkı,
2. Madeni bulana mülkiyet hakkı,
3. Devlete mülkiyet hakkı. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar maden mülkiyetiyle ilgili olarak “Devlet Mülkiyet Hakkı” geçerli olmuştur.” (Dilek, 1998:140-141).

"Osmanlı madenlerinin tamamına yakını Rumeli ve Anadolu'daki miri arazi içindedir. İslam hukuku hükümlerine göre devlete ait olan bu madenler, daha ziyade emanet usulü ile idare olunarak, hazine namına gelir kaydedilmiş ve tımar sahiplerine verilmemiştir. Bu madenleri işleten maden eminlerinin ellerine ise işletme usullerini tanzim eden yasakname veya kanunnameler verilmiştir.” (Akgündüz, 1990:158; aktaran bknz: Balcı, 1994:15). Maden işletme usulleri için; "**emanet**", "**nezaret**", "**mukataa**", "**iltizam**", "**malikane**", "**amillik**" gibi sıfatlar kullanılırken; idare işi ile alakadar olanlara delalet etmek üzere de "**emin**", "**naib**", "**mukataacı**", "**mültezim**", "**malikane mutasarrıfı**", "**amil**" gibi unvanlar kullanılmıştır (Balcı, 1994:24). Bu maden işletme usulleri şunlardır:

⁴³ “İngiltere'nin dış politikasında esas aldığı ilkeler, sanki Osmanlı Devleti' nin mevcut şartlarına göre düzenlenmiş gibidir. 19. yüzyılın başlarında, kapitalist Avrupa'nın lideri olarak İngiltere, dış politikasına yön veren şu ilkeleri benimsedi:

- 1- Çok ucuza hammadde sağlanabilecek ülkeler üzerinde önemle durulması,
- 2- Yeraltı zenginliklerine kolayca el koyabilmek için, kendi yeraltı zenginliklerini kullanacak sanayiden ve teknolojik yeteneklerden yoksun ülkelerin elde edilmesi.
- 3- Ucuza elde edilen hammaddelerin işlenip tekrar eski sahiplerine satılması (ticari kolaylığı bir yana, ülkelerin yerli sanayilerini yıkma bakımından yararlı olacağından böyle bir ticari ilişkiye öncelik tanınması.
- 4- Dış pazar olarak elde edilmeye çalışılan ülkede İngiliz ihracat mallarını üreten sanayiye en kısa zamanda çökertecek tedbirlerin alınmasıdır.” (Turan, 1983:1323-1325; aktaran bknz: Balcı, 1994:29).

- 1- Doğrudan doğruya devlet tarafından işletme yöntemi,
- 2- Devlet yardımı ve nezareti altında madenciler tarafından idare ve işletme yöntemi,
- 3- Muayyen müddetlerle kesime verme yöntemi.

Osmanlı İmparatorluğu, özellikle 16. yüzyıldan itibaren yabancı tüccar ve madencilere maden arama ve maden çıkartma faaliyetleri için geniş kapitülasyonlar verdi. Bu durum, Avrupalı devletlerin Osmanlı'da madencilik yapmasına olanak sağladı. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren yabancı devletlerle ticarete uygun olarak kapitülasyon (özel ticaret) anlaşmaları yapılmıştır. Bu kapitülasyonlar çerçevesinde yabancı tüccarlar, madenlerden elde edilen değerli metalleri çıkarma ve ticaret yapma hakkını elde etmiştir. Bu yabancıların başında, İngilizler ilk sırada yer almaktadır. Dünyanın dört bir yanında hammadde ve madenlere hâkim olma prensibi, bu bağlamda ülkeleri kendine bağımlı hale getirme isteği, Osmanlı İmparatorluğu'nu İngiliz dış siyasetinin hedefine oturtmuştur. Bakır, altın, boraks, kurşun, krom, kömür, manganez, antimon, vb. birçok maden emperyalistlerin yağma ve sömürü politikasının temel konularının başında gelmiştir (Mücek, 2019:87). Hatta bu durum Türkiye Cumhuriyeti döneminde de devam etmiştir.

Tablo 58. Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İmtiyazları (1870-1911)

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MADEN İMTİYAZLARI (1870-1911)				
YILLAR	TÜRKLER	AZINLIKLAR	YABANCILAR	TOPLAM
1870-1881	8	18	25	51
1882-1891	9	7	34	50
1892-1901	14	13	18	45
1902-1911	76	29	32	137
TOPLAM	104	67	109	283

Kaynak: Mücek, 2019:88'deki tablodan alınmıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanan idari, askeri, mali bunalımlar her alanda olduğu gibi madencilik sektöründe de kendini göstermiş ve gerilemeye yol açmıştır (Bayartan, 2008:138-139). Yukarıdaki tabloya baktığımızda madencilik sektöründe verilen imtiyazlar önem arz etmektedir. Özellikle 1870-1891 yılları arasında yabancılar ve bunların dediğinden çıkmayan azınlıklar madenlerin işletilmesi konusunda bir hayli ayrıcalıklı koşullara sahipti. Yabancıların (işletme imtiyazının gayr-i müslimler tarafından işletilmekte olduğu) madenlere imtiyazlı sahiplik oranı, Türklere göre 4-5 kat fazlaydı. Bu orana göre Türklere tüm madenlerin %20 ila %35'ine sahipti. Yukarıdaki tabloya göre, 1870-1908 yılları arasında verilen imtiyazların %43 doğrudan yabancılar tarafından verilmiştir. Bir de “azınlık” olarak tanımlanan kişiler arasında yabancı uyrukluların bulunması (birçok kişi İngiltere uyruğuna geçmiştir), bu oranın

%70 civarında yabancı uyruklulara ait olduğunu göstermektedir. 19 yüzyılın ilk yarısından itibaren madencilik sektörü yabancıların kontrolüne girmeye başlamıştır. Dikkat edilirse, 1900'lerden itibaren yabancı maden imtiyazları artmaya başlamıştır. 1838 ile 1878 yılları arasında İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu ile imzaladıkları ticaret (sömürge ve imtiyaz) sözleşmeleri sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın mamül maddelerini satın alan kendi hammaddelerini ve yiyecek maddelerini yok pahasına Avrupa'ya satan bir ülke durumuna düşürülmüştür (Balcı, 1994:30-31; Ökçün, 1969:804-805; Dilek, 1998:144).

“Osmanlı İmparatorluğu, dış borçların etkisiyle yabancı sermayenin etkili olduğu madencilik sektöründe düzenlemeler yapmak zorunda kaldı. Maden nizamnamelerinin hazırlandığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalist ekonomisiyle bütünleşmesinin anlamı, dünya pazarı için hammadde kaynağı olması ile sınırlıydı. Bu süreçte, madencilik sektöründe İngiliz sermayesi hammadde teminini ve ihracını zorlaştıran engelleri hızla ortadan kaldırdılar. Bu bağlamda, Maden Nizamnameleri İngiliz emperyalizminin sermaye İhracını kolaylaştırmasına yönelik düzenlemeler haline geldi. 1861, 1869, 1887 ve 1906 maden nizamnamelerinin düzenlemesinin imtiyazlar açısından ele alınması bu bakımdan önemlidir.” (Taştekin, 2021:1-12). Tanzimat döneminde Madencilik Sektörü ile ilgili pek çok düzenlemeler yapıldı. 1842 yılında Maden Hümayun Meclisi kuruldu. 1858 yılında Arazi Kanunnamesi ile maden mülkiyeti düzenlendi. Aynı yıl 1858'de Orman ve Maden Mektebi kuruldu. Osmanlı madencilik sektörü, 1810 yılında çıkartılan Fransız maden yasasını baz alarak, beş adet madencilikle ilgili düzenlemelere gidildi. 1861'de, 1868'de, 1879'da, 1887'de ve 1906'da çıkartılan “**Maadin Nizamnameleri**” ile maden sahipliği, madenin çıkartılması, işletilmesi ve satılmasıyla sektöre yön verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda nizamnameleri uygulamak için 1881-1908 döneminde Osmanlı madenleri önce Ticaret ve Nafia Nezareti'ne, 1893'ten sonra da Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nin denetimine verilmiştir (Dilek, 1998:144).

“Osmanlı İmparatorluğu, dünya siyasi konjonktüründe meydana gelen değişimle birlikte birçok alanda yapılan düzenlemeler içinde madencilik adına çıkarılan nizamnamelerle ülke kaynaklarını arttırarak önemli bir gelir sağlayacağını umuyordu. Zira 1861 Nizamnamesi, devletin böyle bir politika izlemeye başladığını göstermektedir. İmtiyazların verilmeye başlanması, devletin maden işletmeciliğinden çekilip yerini maden girişimcilerine bırakması ve vergi gelirleriyle ilgilenmesi bu politikanın temelini oluşturmuştur.” (TOBB, 2021:53).

“Osmanlı, 1867'de yabancılara toprak satın alma izni verdi. Buna paralel yabancılara Osmanlı topraklarında maden arama izni de verildi. 1861 Maden Nizamnamesi ile ilk defa yabancılara “hissedar” olarak maden imtiyazı elde etme hakkı verilmişti. 1869 Maden Nizamnamesinde ise yabancılara doğrudan maden ihalelerine girme hakkı verildi. 1869 ve 1887 maden nizamnamelerine göre yerli yabancı pek çok kişi tek başına veya ortaklık kurarak maden işletme imtiyazı aldı. Osmanlı'dan maden imtiyazı alan yabancılar arasında İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Yunan, Amerikan, Avusturya-Macaristan, Rus ve Karadağ vatandaşları vardı.” (Meydan, 2019:1-2).

İmparatorluk dönemi ve Cumhuriyet'in ilk döneminde madencilik sektörü ile ilgili mevzuatın tarihsel süreci aşağıda belirtilmiştir (TOBB, 2021:60):

- Zonguldak Kömür Yataklarının Hazine-i Hassa'ya bağlı Emlak-ı Şahane Arasına Alınması (Ferman) (1848).
- Arazi Kanunnamesi (01 Ocak 1858).
- 1861 Yılı Maadin Nizamnamesi.
- 1863 Yılı Maadin Nizamnamesi.
- 1865 Yılı Dilaver Paşa Maadin Nizamnamesi.
- 1869 Yılı Maadin Nizamnamesi.
- 1887 Yılı Maadin Nizamnamesi.
- Taşocakları Nizamnamesi (06 Haziran 1901).
- 21/03/1906 Tarihli Maadin Nizamnamesi.
- 1867 sayılı Ereğli Kömür Maden-ü Hümayunu İdaresinin Nizamnamesi.
- 289 sayılı Teskere-i Samiye (Sadaret Teskeresi) (17 Ocak 1910).
- 114 sayılı Kanun (28 Nisan 1921).
- 151 sayılı Kanun (10 Eylül 1921).
- 3078 sayılı Kanun (23 Aralık 1936).
- 3867 sayılı Kanun (05 Haziran 1940).
- 4268 sayılı Kanun (23 Haziran 1942).
- 11 Mart 1954 tarihli 6309 sayılı Kanun'dur.

“Osmanlı sanayisinin dayanıksız tüketim malları üretimine yöneldiğini, ara ve yatırım malları alanında gelişemediğini, var olan sanayi üretiminin de madencilik ve tarımsal üretimle bütünleşmediğini göstermektedir.” (Kepenek ve Yentürk, 2007:17; aktaran bkz: Doğan, 2015: 17). Dolayısıyla yabancı sermaye ve müteşebbislerin maden sektörüne girmesi; madencilik ve

sanayileşme Batılı devletlerin hammadde ve ara mamül ihtiyacını tedarik etmek için yabancı sermayeli şirketlerin himayelerinde işletilmiş, korunmuş ve desteklenmiştir. “Madenlerin işletilmesi yerli üreticiler yoluyla değil, yabancı şirketler vasıtasıyla imparatorluğun dört bir yanında araştırılmış ve çıkartılmıştır. Osmanlı hükümeti, 1870-1899 yılları arasında 144 maden imtiyazı verilmiş, 1900-1911 arasında ise, 138 maden imtiyazı verilmiştir. Bu maden imtiyazının önemli kısmı yabancılara aitti. Maden üretiminin beşte ikisi Türkler elinde bulundururken, bu oran zamanla beşte bire gerilemiştir. 1913 yılı itibariyle yabancı sermayenin Osmanlı madencilik sektöründeki yatırım değeri 123 milyon kuruşa çıktı. 19.yüzyılda, Osmanlı madenlerini işletecek bu yabancı şirketlere 15 ila 99 yıl arasında işletme imtiyazları verildi.” (Bayartan, 2008:137-138; Meydan, 2019:1-3).

“Fransızların 1810 yılında düzenlemiş oldukları Maden Kanunu örnek alınarak 1869’da yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Yeni nizamname ile madenler; asli madenler, yüzey madenleri ve taş ocakları olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan “asli madenlere” 99 yıl süreyle imtiyaz verilmesi, yüzey madenlerinin süresiz olarak çıkarılmasına izin verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu nizamnameyi takiben, taş ocaklarının madenlerden ayrılarak ayrı hükümlere tabi tutulması, maden ocaklarının daha iyi duruma getirilmesi, madenlerin ihale şekli ve bazı vergi düzenlemelerinin yapıldığı 1887 yılına ait maden nizamnamesi ile Osmanlı’ya ait son maden nizamnamesi olan 1906 tarihli nizamname yürürlüğe konmuştur.” (Bayartan, 2008:137-138).

Tablo 59. Osmanlı İmparatorluğu 1891-1894 Yılları Maden Gelirleri

YIL	İhale edilmiş maden gelirleri (lira)	Eman eten işletilen devlet maden gelirleri (lira)	TOPLAM
1891	51.251	35.431	86.682
1892	60.068	31.028	91.096
1893	70.275	89.070	159.346
1894	58.078	11.257	69.336

Kaynak: Dilek, 1998:145’inci sayfadan alınmıştır. Ayrıca bknz: 27 Ağustos 1895 tarihinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, maden idaresinin hazırladığı rapora göre; devlet maden işletmelerinin giderek özelleştirildiğini ve buna yeni özelleştirmeleri de öngören bir çalışma raporu sunulmaktadır.

Osmanlı maden istatistiklerine göre, İmparatorlukta çıkartılan ve üretilen maden cevherlerinin tümü veya büyük çoğunluğu yurt dışına ihraç edilmekteydi. 1902 ve 1911 yılları arasında yapılan istatistiklere göre, yurt dışına ihraç edilen madenler şunlardır; krom, zımpara, simli kurşun, manganez, demirli pirit, cıva, arsenik, ham bakır, lüle taşı, zift, linyit ve maden kömürünün önemli kısmı yurt içinde tüketilmekteydi. Daha çok sanayide ve gemilerde

(donanmada) yakıt olarak kullanılmaktaydı (Yavi, 2001:64). 1902–1911 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu madencilik üretiminin parasal değer bakımından önemli bir kısmı %65'i yabancı sermaye tarafından yapılmış olup, yabancı sermayenin payı dönem boyunca sürekli artış göstermiştir. Türk vatandaşlarının payı ise, tersine dönem başında %42,7 iken dönem sonunda %18,9'a kadar gerilemiştir. 1902-1911 yılları arasında 137 maden işletme imtiyazı verilmiştir. Üretimde bulunan maden sayısı 1902'de 82'den, 1911'de 95'e üretim miktarı 1902'de 0.6 milyon tondan, 1911'de 1.14 milyon tona yükselmiştir. 1902'de üretim değeri 84.7 milyon kuruştan 1911'de 138.7 milyon kuruşa yükselmiştir. 1911'de maden üretiminin üçte ikisi (2/3'ü) ihraç edilmiştir. Maden ihracatı 1897'de 30,7 milyon kuruştan 1911'de yaklaşık üçe katlanarak, 91,5 milyon kuruşa yükselmiştir. En önemli (maden) ihraç ürünleri kurşun, maden kömürü, zımpara taşıdır. Osmanlı'da en önemli tüketim maddesi olan tuzun üretim miktarı 1882'de 167 bin tondan, 1911'de 405 bin tona çıkmıştır. Tuz üretiminin %95'i yurt içinde tüketilmektedir (Güran, 2017:14-15). Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu yönetiminin, 19. yüzyılın ikinci yarısında madencilik sektörüne ilişkin yaptığı düzenlemelerin, sürekli olarak yabancı sermayenin yararına olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde söz konusu olan "milli iktisat" düşüncesi çerçevesinde Türk vatandaşlarını destekleme politikası, madencilik alanında başarılı olamamıştır (Tamzok, 2008:186).

Osmanlı topraklarında 37 farklı maden bulunduğu görülmektedir. En çok işletme sayısına sahip maden ocağı 62 adet ile gümüş madenidir. İşletmeye konu olan ocak sayısı 10'dan fazla olan madenler sırasıyla şöyledir; Bakır 54 adet ocak, Krom 47 adet ocak, Kurşun 50 adet ocak, Zımpara 30 adet ocak, Altın 26 adet ocak, Manganez 24 adet ocak, Antimon 18 adet ocak, Çinko 17 adet ocak, Kömür 17 adet ocak, Linyit 14 adet ocak, Petrol 14 adet ocak ve Demir 10 adet ocak bulunmaktadır (Niyazi, 2020:136).

Anadolu'da 19. ve 20. yüzyılda 1857-1916 yılları arasında işletilen madenler: Bereketli (Niğde): Kurşun, gümüş; Yahyalı (Kayseri): Simli kurşun; Ergani: Bakır, altın, gümüş; Gediz: Şap madeni; Gerger-Şiru (Malatya): Kurşun, altın, gümüş; Gümüşhane: Bakır, gümüş, altın; Espiye (Giresun): Bakır, gümüş, altın; Keban Madeni: Bakır, kurşun, gümüş; İnegöl: Gümüş; Kığı (Bingöl): Demir; Ankara: Kil, simli kurşun; Adana: Demir, krom, simli kurşun; Aydın: Linyit, krom, zımpara, simli kurşun, antimuan, cıva; Diyarbakır: Bakır, simli kurşun; Edirne: Linyit; Erzurum: Bakır; Hüdavendigar (Bursa-Eskişehir): Krom, lületaşı; İzmit: Simli kurşun; Karesi (Balıkesir): Linyit, borasit, simli kurşun, çinko; Kastamonu: Kok, krom, bakır; Trabzon: Simli kurşun, bakır, çinko madenleri Anadolu coğrafyasına yayılmıştır (Dilek, 1998:145; Yorulmaz,

1994: 57-65). Anadolu coğrafyası dışında Bağdat: (Petrol), Bosna: (Altın, Bakır, Gümüş, Zırnık), Cezayir: (Bakır, Çinko, Kurşun, Kükürt, Zımpara, Demir), Kosova: (Gümüş, Krom, Kurşun, Zırnık, Kırmızı Boya), Manastır: (Bakır, Krom), Musul: (Petrol, Zift), Selanik: (Altın, Antimon, Arsenik, Gümüş, Bakır, Krom, Kurşun, Manganez, Demir), Tuna: (Gümüş), Yanya: (Bakır, Gümüş, Zırnık) olmak üzere İmparatorluğun çeşitli yerlerine dağılmış maden yatakları ve ocaklarıdır (Niyazi, 2020:136). Bunun yanında barut sanayinde kullanılan Güherçile madeni (Mısır, Anadolu, Suriye ve Balkanlar'da), Boya sanayinde Mürdeseng madeni (İstanbul ve Kilyos boğazlar bölgesinde), Tekstil ve kağıt sanayinde kullanılan Şap madeni (Kütahya, Gediz, Şebinkarahisar, Foça, Gümölcine, Maruniye'de) gibi madenler çıkartılmıştır.

Tablo 60. Osmanlı İmparatorluğu Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları (Parasal Değerin Yüzdesi)

Yıl	Türk	Azınlık	Yabancı	Toplam
1902	42,70	7,25	50,05	100
1903	43,76	3,56	52,68	100
1904	38,49	1,85	59,66	100
1905	33,43	2,13	64,44	100
1906	45,84	1,32	52,84	100
1907	37,66	2,16	60,18	100
1908	22,79	12,29	64,92	100
1909	19,38	12,42	68,20	100
1910	19,05	11,46	68,49	99
1911	18,86	15,84	65,30	100

Kaynak: Gündüz Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları," *Abadan'a Armağan*, Ankara, 1969, s. 803-892.

“Ülkemiz madencilik sektörü Osmanlı Döneminde ve Cumhuriyet Döneminde de üzerinde durulan ve çeşitli düzenlemelerle gelişimini sürdüren bir sektör olmuştur. Cumhuriyet döneminde yapılan hamlelerle sektörün gelişme hızı artarak günümüze kadar gelmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra madencilik sektöründe Osmanlı döneminden farklı bir politika izlenmeye başlanmıştır. Osmanlı döneminde daha çok yabancı egemenliği altında olan sektörün durumu bu anlamda iyileştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıcalıklı yabancı sermayeye karşı çıkılmış, ancak anonim ortaklıklar kurularak sektörde yabancı sermayenin girişimlerde bulunması da sağlanmıştır.” (TOBB, 2021:53-58).

Cumhuriyet döneminde madencilik hareketi içerisinde yabancılaşma oranı düşmeye başlamıştır. 1925 yılından itibaren madencilik alanında yoğun şirketleşme hareketi görülmüş ve yabancı sermaye, bu alana Türk vatandaşlarıyla ortaklıklar kurarak girmeyi hedeflemiştir (Tamzok, 2008:186-187). “1920-1930 yılları arasında, anonim şirketleşme hareketinin (bankacılık alanından sonra) yoğun olduğu ikinci uğraşı alanı madenciliktir. Gerçekten, bu devre içinde kurulan 201 Türk anonim şirketinden 20'si (%9,95) madencilikle uğraşma amacını

gütmektedir. Bu şirketlerin nominal sermaye bakımından oranı %13,08 ve ödenen sermaye bakımından oranı ise %11,93'tür. Maden üretimi ile uğraşmak üzere kurulan 20 Türk anonim şirketinden 11'inin kurucu, hissedar ya da idare meclisi üyeleri arasında yabancılar bulunmaktadır (%55). Bu oran nominal sermaye bakımından %63,23 ve ödenen sermaye bakımından da %49,95'tir. Maden üretimi ile uğraşmak üzere kurulan 11 yabancı sermayeli Türk anonim şirketi 11 yıl içinde kurulan 201 anonim şirketin %5,47'sini teşkil etmektedir. Bu oran nominal sermaye bakımından %8,27, ödenen sermaye bakımından ise %5,96'dır." (Ökçün, 1997:136-137).

1923'te gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar ışığında özel kesimin finansmanını karşılamak üzere 19 Haziran 1925 tarihli 633 sayılı yasa ile **Türk Sınai ve Maadin Bankası** kurulmuştur. "Sanayi ve Maadin Bankası'nın kuruluş amacı, ekonominin özel sermaye eliyle gelişebilmesini, devletin doğrudan sanayi ve bunun tabanı olan maden işlerinde destekleyebilmesidir. Bankanın 1926 yılının başında, sermayesi 6.147.137.-TL'dir. Sermayenin 2.000.000.-TL nakit, geri kalan kısmı taşınmaz mallardan oluşmaktadır. 1930 yılında sermayesinin tamamı ödenmiş durumdaydı. " (Tamzok, 2008:185-186).

Resim 20. Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk Sınai ve Maadin Bankası'na Ziyareti

Kaynak: <https://www.tuicakademi.org/cumhuriyetin-ilk-yillarinda-turkiye-ekonomisi/> erişim tarihi: 15.05.2023.

İktisadi kamu yatırımlarının finansman ve yönetiminde kendine verilen görevleri yerine getirmeye çalıştı (Hiç, 1990:190-191; Akgüç, 1992:23-24; aktaran bkz: Aksu, 2005:10). Ayrıca bu banka, kendisine devredilmiş olan sanayi ve kuruluşlarını, oluşturacak yeni şirketlere devredinceye kadar yönetmek, Türk madenci ve sanayicilerine kredi vermek, buna ilaveten her türlü banka işlemlerini yapmak (Ergin, 1984:188; Akgüç, 1992:24; Sarc, 1986:355; aktaran bkz: Aksu, 2005:10). Burada söz konusu olan 20 madencilik şirketinden 17'sinin kuruluş tarihi Sanayi ve Maden Bankası'nın kuruluş tarihi olan 1925 ve sonrasına rastlamış, bunların içinden 8'i ise Teşviki Sanayi Kanunu'nun çıkarılma tarihi olan 1927 yılından sonra kurulmuştur (Tamzok, 2008:185-186). 22 Haziran 1935 tarihinde Maden Tetkik ve Arama (MTA) Genel Müdürlüğü kurulmuştur. 2805 sayılı yasayla Etibank kurulmuştur. Etibank, 20 Haziran 1935 tarihli ve 2905 sayılı yasa ile kurulmuş olup, Türkiye'nin yer altı servetlerini rasyonel bir şekilde değerlendirmek, Türkiye'de elektrik dağıtım ve üretimi imtiyazları almak ve işletmek, elektrik santralleri kurmak, Maden ve enerji üretiminin gerektirdiği bütün mal alım-satım işlemlerini yapmak ve diğer bankalar gibi bankacılık işlevlerini de yerine getirmek için kurulmuştur. Etibank'ın kuruluş sermayesi 20 milyon TL olup, 1938 senesi sonunda ödenmiş sermayesi 3,5 milyon TL'ye yükselmiştir (Aksu, 2005:19). 1933-1940 arası birçok maden ve taşocağı millileştirilerek Etibank'a devredilmiştir.

Atatürk (Cumhuriyet) Dönemi Madencilik Sektörünün Gelişim Kronolojisi (Meydan, 2019:1-3; TOBB, 2021:57-58):

- “1923'te İzmir İktisat Kongresi'nde (17 Şubat-4 Mart 1923) “yeraltı ve yerüstü doğal kaynaklarımızı kendimiz işleyeceğiz” ilkesiyle yerli-milli maden politikaları belirlendi. Heyeti Faale'nin raporundaki sanayi ve sorunları bölümünde, sanayi bankalarının kurulmasının gereğinden bahsedilmektedir.
- 12 Nisan 1925'te çıkarılan 608 sayılı kanunla Türkiye'de madenleri işletmek isteyen şirketlerin sermayesinin yüzde 51'inin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına ait olması şartı getirildi.
- 26 Mayıs 1929'da yapılan düzenleme ile madenlerde “yüzde 51 T.C. vatandaşı” şartı yerine madenler “Türk şirketlerine ihale olur” şartı getirildi.
- 1923'te kurulan İş Bankası ve 1925'te kurulan Sanayi ve Maden Bankası madencilik alanlarında da yatırım yaptılar. İş Bankası 1926'da üç anonim şirket kurarak Ereğli Kömür Havzası'na girdi.
- 1924'de Zonguldak'ta Yüksek Maden ve Sanayi Mektebi açıldı.

- 24 Mart 1926'da 792 sayılı “Petrol Kanunu” çıkarıldı. 22 maddelik bu kanunun 1. maddesinde “T.C. sınırları içinde petrol dâhil tüm madenlerin işletilmesi devlete aittir” denilerek madenler devletleştirildi.
- 1927 yılı Sanayi Sayımı'nın verilerinde; 556 maden kuruluşunda, 18.932 çalışanın bulunması, o dönemin madencilik yapısı hakkında genel bir bilgi vermektedir. Bu veriler, ortalama olarak, her kuruluşta 34 kişinin çalıştığını gösterir ki, bu da küçük üretim birimlerinin, dönemin madenciliğine damgasını vurduğuna işaret etmektedir. 556 kuruluştan yaklaşık olarak yarısında (%54,50) çalışan işçi sayısı 6 ve 6'dan az olmuştur. Dönem madenciliğinin bir başka önemli özelliği; hammadde içindeki yerli payının %94,60, yabancı payının ise %5,40 olmasıdır. Madencilik ile sanayi sektörü arasında kalan metalürji sanayiinin gelişmemesi nedeniyle, üretimin büyük çoğunluğunun ham cevher olarak ihraç edildiği tespit edilmiştir.
- 1932 yılından sonra, Türkiye'nin ekonomik politikasında belirgin bir değişim ile devletçilik dönemi başlamıştır. Bu dönemde Dünya Ekonomik Buhranı ve devamında Dünya Savaşının ayak sesleri duyulmaya başlamıştır. Bu dönem bütün olumsuz koşullara karşın madenciliğimiz açısından en başarılı dönem olmuştur. Bu dönemin, madencilik açısından ayrı bir önemi vardır. Günümüze dek gelen önemli maden işletmelerinin bu dönemlerde kurulduğunu görüyoruz.
- 20 Mayıs 1933 tarihli ve 2189 sayılı kanun ile Türkiye'de altın ve petrol aramak ve işletmek için “Altın ve Petrol Arama ve İşletme İdaresi” kuruldu.
- 1935'te 2804 sayılı kanunla Türkiye'deki maden ve petrol arama işleri için “Maden Teknik Arama Enstitüsü (MTA)” kuruldu.

Resim 21. MTA Genel Müdürlüğü (Ankara)

- Petrol aramalarında yerli-milli dönem olan 1923-1954 arasında Türkiye'de 37 arama, 7 tespit, 13 üretim, 19 test olmak üzere toplam 76 kuyu açıldı. Bu dönemde MTA, 160 bin ton petrol üretti.
- 1935'te 2805 sayılı yasa ile devletleştirilen madenleri işletmek amacıyla Etibank kuruldu. Etibank kanununun 7. maddesinde bankanın kuracağı şirketlerin “hissedarlarının Türk olması” şartı yer aldı.

Resim 22. ETİBANK Fabrika ve Tesisleri

Kaynak: <https://www.bitmezat.com/en/product/2822811/etibank-izmir-fuar-ozel-baski-haliyle>; erişim tarihi:15.05.2023.

- Etibank, 1945'te (Ergani Bakır Türk A.Ş., Kuvarshan Bakır Madeni İşletmesi ve Murgul Bakır Madeni İşletmesi'ni birleştirerek) merkezi Ankara'da “Türk Bakır İşletmeleri Kurumu”nu kurdu.
- 1951'e gelindiğinde Türkiye'deki kömür, linyit, krom, demir, bakır ve kükürt yataklarını Etibank işletiyordu. Etibank'ın 1951 yılı itibarıyla sermayesi 142 milyon 600 bin Türk Lirası'ydı.
- 1935'te Sümerbank ve İş Bankası ortaklığıyla Keçiborlu Kükürt İşletmesi kuruldu.
- 1935'te Zonguldak'ta İş Bankası iştirakiyle Antrasit Fabrikası kuruldu.
- 1937'de hazırlanan İkinci Sanayi Planı'nda madenler konusuna çok geniş yer verildi.
- 1937'de temeli atılan Karabük Demir Çelik Fabrikası 1939'da üretime başladı.
- 1939'da Divriği Demir Madenleri İşletmesi kuruldu.” (Meydan, 2019:1-2).

Cumhuriyet'in yerli-milli maden politikaları sonunda Türkiye'de maden üretiminde ciddi artışlar oldu. 1930'da 9 bin ton olan linyit üretimi 1939'da 185 bin tona, 1946'da 460 bin tona, 1957'de ise 1 milyon 712 bin tona yükseldi. 1930 ile 1940 arasında kömür üretimi 1,59 milyon tondan 3 milyon tona çıktı. Aynı dönemde krom üretimi 28 bin tondan 170 bin tona çıktı. Aynı dönemde Karabük'te demir üretimi sıfırdan 130 bin tona çıktı. Toplam maden üretimi, 1930 yılı 100 olarak alınırsa, 1935'te 157'ye, 1940'da 232'ye yükseldi. Dünyadaki endüstriyel ham madde rezervinin %2,5 ile kömür rezervlerinin %1'i jeotermal potansiyelinin %0,8'i ve metalik maden rezervlerinin %0,4'ü Türkiye'dedir. Dünyadaki yeri açısından en zengin maden: dünya rezervinin %72'sinin bulunduğu bor mineralleridir. Dünya üzerinde üretimi ve ticareti yapılan 90 türde maden ve mineralden 13'ü ekonomik ölçekte Türkiye'de yer almaz. 22 maden rezervi yeterli ve ihraç edilir konumda; 28 maden türünde ise kısmen yeterli konumdadır. 27 maden ve mineralin rezervleri ve tenörleri, ekonomik madencilik için yetersizdir. Türkiye, madencilik açısından "kendine kısmen yeterli" olan ülkeler arasındadır (https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye%27de_madencilik; erişim tarihi: 11.11.2022).

Ülkemizde ekonomik şekilde var olan madenlerin ve türlerinin dökümü şöyledir; “Bor, barit, jips, lületaşı, mermer, diyatomit, perlit, manyezit, stronsiyum tuzları, sepiyolit, fluorit, kireçtaşı, ponza, sodyumsülfat, zeolit, profilit, kuvars,kuvarsit, linyit, feldspat, kayatuzu, olivin, dolomit, siliskumu, bentonit, trona, asbest, kalsit ve Zımparataşı.”(https://tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkiye%27de_madencilik; erişim tarihi: 11.11.2022) olarak sıralanabilir. “Ülkemiz bor, mermer, trona, feldspat, barit, alçıtaşı, krom, çimento gibi hammadde kaynakları açısından Dünya'da ilk 5'te yer almaktadır. Uluslararası kaynaklara bakıldığında rezerv sıralaması açısından Ülkemiz bor madeninde birinciyken trona özelinde ikinci sırada yer almaktadır. Ayrıca altın, gümüş, nikel, alüminyum, demir, bakır, kurşun, çinko ve antimuan çok çeşitli maden kaynaklarına ev sahipliği yapan Ülkemiz maden çeşitliliği açısından önemli bir noktadadır. Uluslararası çalışmalar referans alındığında (USGS, World Mining Data vb.) 90 çeşit tabii kaynaktan 70'i Ülkemiz sınırları içinde kaynak olarak yer almakta ve 60 madenin ticareti yapılmaktadır. 65 mineral, mineral grupları ve hidrokarbon üretimlerinin 168 ülke arasında incelemesinde; miktar (ton) bazında Çin 1'inci (4,3 milyar ton), ABD 2'nci (2,3 milyar ton), Rusya 3'üncü (1,7 milyar ton), Avustralya 4'üncü (1,3 milyar ton) ve Hindistan 5'incidir (1 milyar ton); değer bazında (elmas hariç) ise Çin 1'inci (583,7 milyar Dolar), ABD 2'nci (555,1 milyar Dolar), Rusya 3'üncü (421,0 milyar Dolar), Suudi Arabistan 4'üncü (276,7 milyar Dolar), Avustralya 5'incidir (174,6 milyar Dolar). Bu sıralamada Türkiye ise dünya üretiminde miktar (ton) bazında 22. sırada, değer (Dolar) bazında 28. sırada yer almıştır. Burada sayılanlar

içerisinde maden çeşitliliği açısından dünyadaki 168 ülke arasında bulunduğu jeolojik kuşak itibarıyla Ülkemiz 8. sıradadır. Ülkemizin dünya sıralamasındaki miktar (ton) ve değer (Dolar) bazındaki sıralama farkının yani bu sıralamada değer (Dolar) bazında daha gerilerde olmamızın nedeni yüksek katma değer yaratan ara-uç ürün yerine daha düşük değerlerle tüvenan/konsantrasyon cevher olarak maden ihracatı gerçekleştirilmesidir. Maden kaynakları açısından küresel sıralamada Türkiye: bor dünya 1'incisi; trona/soda külü dünya 2'ncisi, perlit ve bentonit dünya 3'üncüsü; feldispat, krom ve çimento klinker kapasitesi dünya 4'üncüsü; barit ve jips/alçıtaşı dünya 5'incisi; antimon dünya 6'ncısı; kurşun ise dünya 11'incisidir. Maden üretimlerinde Dünya sıralamasında Türkiye: bor, feldispat ve pomza dünya 1'incisi; trona/soda külü, krom ve linyit dünya 2'ncisi; agrega üretiminde dünya 3'üncüsü (The UEPG araştırmalarının göre); manyezit ve perlit dünya 3'üncüsü; bentonit, diatomit ve jips/alçı taşı dünya 4'üncüsü; stronsiyum dünya 5'incisi; vermikülit, antimon ve çimento dünya 6'ncısı; zeolit, barit, kireç ve kurşun dünya 8'incisi; kaolen ve tuz dünya 9'uncusudur. Ülkemiz yukarıda ifade edilen veriler göz önüne alındığında hem kaynak hem de kaynak çeşitliliği bakımından önemli bir konumda yer almaktadır.” (TOBB, 2021:51-52).

Harita 4. Türkiye'nin Maden Haritası

Kaynak: <https://www.milliyet.com.tr/egitim/haritalar/turkiye-maden-haritasi-turkiyenin-madenleri-vecikarildigi-yerler-nerelerdir-il-il-turkiyedeki-madenler-6310933>, erişim tarihi: 05.04.2022.

9. BÖLÜM

9. BANKACILIK SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI

"Genellikle ekonomik durumumuzda verimli bir gelişme görülmektedir. Millî bankalarımızla ticarî ve sanayi ile ilgili şirketlerin sayı ve sermayelerinin sürekli olarak artmakta olması, halkımızın ekonomik faaliyet ve uyanıklığına kanıt sayılabilir." 1926 (Atatürk'ün S.D.1, s333)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

9.1. Bankacılık Sektörünün Tarihsel Gelişimi

İktisat ekollerinin başat iktisatçılarından Paul Samuelson'a (1915-2009) göre, iktisadi anlamda insanoglunun tarihte üç önemli buluşundan birisi de "Bankacılık Sistemidir" demiştir (Keskin, 2020:17). Bankacılık sisteminin tarihsel süreç içerisinde ele almak gerekirse; 12. Yüzyıl gibi erken tarihlerde ilk bankacılık faaliyetleriyle ilgilenenlerin Lombardiya'lı Yahudiler olduğu tahmin edilmektedir (Delice, 2016:20-21; Keskin, 2020:17). "Banka" kelimesinin etimolojik olarak yapısı incelendiğinde, bankerlerin bankacılık faaliyetini yapabilmek için, pazarlara koyduğu banko, masalardan ve tahta banklardan, "banco-banca" kelimesinden geldiği söylenmektedir. Banco (banca) kelimesi, zaman içerisinde evirilerek, banka kelimesine dönüşmüştür. 1157'de Venedik'te ilk banka adı kullanıldığı telaffuz edilmektedir. İtalyan Yahudi bankerler, bu tahta bankları sıra ve tezgâh olarak kullanırlarmış. M.Ö. 3500 yıllarında ilk bankayı Sümerlerin ve Babil uygarlığının kurduğu tespit edilmiştir. Babil İmparatorluğu zamanında bankacılığın önemi artmış, ilk kez bankacılığın kuralları ortaya konmuştur. Babil'de, Hammurabi (M.Ö. 2067-2025) döneminde, çıkartılan yasalarda; para ikrazına, emtia tevdiatına, komisyon mukavelesine dair hükümler bulunmaktaydı. Kil levhaların üzerinde, faizle gümüş ikrazına dair senetler düzenlenip, yazılı kayıtlara alınmıştır. Bu kilden levhalar 3 adet düzenlenip, biri mabette, biri arşivde diğeri de ilgililere verilirdi. Ayrıca arazi ipoteği ve kefalet karşılığı borç verme, borcun tahsil yöntemleri, alınacak faizin oranları ve rehin (ipotek) işlemlerine kayıtlarda rastlanılmıştır (Günel, 2001:5; Aydemir, 2004:3). Ayrıca Hammurabi kanunlarında, para, borç-alacak ilişkisini düzenleyen 150 civarında hüküm olduğu belirlenmiştir (Tarlan, 1986:7). Arkeolojik ve antropolojik araştırmalarda o dönemde rahiplerin çiftçilere tohum, teçhizat, hammadde gibi bir takım tarımsal aletler için borç para verdikleri, bir

hesaptan diğer hesaba transferlerin yapıldığı görülmektedir. Tarihi belgelerde, tediye ve teslim emirlerinin yanında malların durumunu gösteren teminatların varlığını da kapsamaktaydı (Parasız, 2003:5; aktaran bkz: Keskin, 2020:17). Sümerlerin tarihi kayıtlarında diğer ülkelerle yaptıkları ticarete ve ekonomik hayat ile ilgili işlemlerde bazı belgeler kullandıkları, Mısır'da, Yunan'da, Roma'da ve Anadolu'nun (Hititler'de) değişik yerleşim yerlerinde bankacılık faaliyetlerine benzer işlemler ve parasal değerlendirmeler yapıldığı tarihi bulgularda tespit edilmiştir (Conaghan ve Smith, 2014:14-15; Delice, 2016:21; Keskin, 2020:17-18).

Hatta Hz. İsa (A.S.) döneminde ve Roma İmparatorluğu döneminde bankerlerin olduğu bir meslek ve sınıf haline geldiği bu süreçte, bankacılık işlemlerini yapanların başında Yahudiler gelmektedir. Yahudilerde borç para karşılığı veya kredi karşılığı faiz almak haram olduğundan bankacılık sektörü onlar için önemli bir alandı. İlk bankerler, külçe ve madeni paraları emaneten kabul eden kuyumcu ve sarraflardı. Parasının risk içerisinde çalınma ve kaybolmasını önlemek amacıyla, sarraflar para saklama konusundaki güvenilirlikleri nedeniyle, o dönemin kasası durumundaydılar. İki yolla parayı ellerinde tutarlardı; ya para sekinde tutarlardı veya parayı madeni paraya çevirerek karşılığında bir değerli belge vererek ellerinde tutarlardı. Sarraflar (Lombardiyalı Yahudiler), Avrupa'nın değişik bölgelerinde bankacılığın ilk nüvelerini meydana getirmişlerdi (Klise, 1968:123; Pınar ve Erdal, 2008:173; aktaran bkz: Delice, 2016:21).

Para, ekonomik sistemin işleyişi için vazgeçilmez tek unsuru haline gelince, bunu muhafaza ve kontrol edecek bir mekanizmaya ihtiyaç duydular. Bankacılık sisteminin gelişimi, o dönemdeki ülkelerin iktisadi kalkınmasında ve büyümesinde önemli bir yer tutmuştur. İlk bankacılığın adımları kimilerine göre, 15. yüzyılın başlarında 1401'de İspanya'da Barcelona bankası, 1407 yılında İtalya'da Genova bankası ile başladığı belirtilse de bazılarının göre ise, o dönemin ilk bankası ve en eski Bankası olarak kabul edilen, Banca Monte dei Paschi di Siena, 1472'de fakir, tüccar ve ihtiyacı olanlara %7,5 faizle borç vermek için bankacılık sistemi faaliyetine İtalya'da başlamıştır (Conaghan ve Smith, 2014:15).

Modern anlamda bankacılık işlemleri ilk kez gelir garantili ticari senetler şeklinde başlamıştır. 1609 yılında kurulan Amsterdam Kambiyo bankası, tüccarlara standart bir para birimi üzerinden hesap açma imkânı sağlayan, hesaptan borç ödeme ve para transferleri işlemleri ilk olarak ortaya çıkmıştı. Bu sistemde mevduatlar (para olarak tutulan) ile karşılığı altın ve değerli madenlerden oluşan rezervleri arasında %100'e yakın bir karşılık oranı bulunmasıydı (Delice, 2016:22). Bu anlamda Amsterdam Bankası sabit para birimi olarak "Florini" basarken, Almanya'da Hamburg bankası "Markı" basarak piyasaya ihraç etmiştir (Keskin, 2020:18).

1659'da ilk İngiliz çeki basılır. 1663'te ilk İngiliz Gineleri basılır. 1 İngiliz Sterlini değerinde olan bu sikkeler Batı Afrika'dan gelen altınla yapılıyordu. 1694'te İngiltere'de kurulmuş ilk banka Londra'da Kurulan Bank Of England'dır (Ferguson, 2017:39-51). 1723'te Pennsylvania Land Bank ABD'nin ilk banknotlarını basar. ABD hazinesi ilk kâğıt dolar paralarını 1862'te çıkarır. 1871'de Almanya Mark'ı seçerken, Japonlar Yen'i ulusal para olarak seçip tanıtmışlardır (Conaghan ve Smith, 2014:15-23). 1908 bankacılık krizi ile birlikte, bankalarda mevduat sahibi (fon sahibi) olan kişiler, bankacılık (finans) krizi nedeniyle, birçok banka finans piyasasında batarken, bu kişiler banka zede olmuş ve bu balon patlaması, Amerikan Merkez Bankası "FED"nin 1913 yılında kurulmasına neden olmuştur. Federal rezerv sistemi altında 12 bölge olup merkezi Washington'dadır. Ancak New York, Chicago ve San Francisco eyaletleri federal rezervlerin %50'sinden fazlasına sahiptir (acikders.tuba.gov.tr/pluginfile.php/2550/mod_resource/content/4/Merkez_Para.pdf; erişim tarihi:05.04.2022).

Servet Eyüpgiller (1986:18-19), bankacılığın tarihsel sürecini kronolojik olarak 6 dönemde ele almıştır.

- Sümer ve Babil uygarlığındaki bankacılık sistemi,
- Eski Yunan'da bankacılık sistemi,
- Roma uygarlığındaki bankacılık sistemi,
- Orta çağ Avrupası'ndaki bankacılık sistemi ve Rönesans hareketine yol açan bankacılık sistemi,
- 17. ve 18. yüzyıl Avrupası'ndaki Bankacılık Sistemi, Ekonomik teorilerin ve politikaların bankacılık sisteminde etkilerinin ortaya çıktığı dönem,
- Ekonomik politikalara yön veren, günümüz çağdaş bankacılık sistemi.

Bankacılık sisteminin olmazsa olmazı olan kâğıt para ise, ilk kez on yedinci yüzyılda Londra'daki kuyumcular tarafından çıkarılmıştır. Kuyumcular işledikleri değerli metalleri saklayabilmek için gerekli güvenli yerlere sahip olduklarından halk, sahip olduğu madeni sikkeleri, altını ve gümüşü muhafaza etmeleri amacıyla kuyumculara bırakmaya başlamış, kuyumcular da koruma amacıyla kendilerine bırakılan bu değerli metaller karşılığında sahiplerine makbuz vermişlerdir (Conaghan ve Smith, 2014:14-18; Eagleton ve Williams, 2013:97-116).

9.2. Osmanlı Dönemi Bankacılık Sistemi ve Tarihi

Cumhuriyetten önce ülkemizde bankacılığın geçmişi gerçek anlamıyla Tanzimat dönemine kadar gitmektedir. Ancak imparatorluğun geçmişinde Bizans'tan kalma Galata bankerleri ve tüccarlarının bütün dünya iş alemi ve bankacılığı tarafından kabul edilişi ve hatta zaman zaman Akdeniz ve Ortadoğu'yu aşan işlem ve etki alanlarının ortaya çıkışı, Osmanlı yönetiminin bunlara özel bir fonksiyon yüklemesi ile başlamıştır. Nitekim, imparatorluğun güçlenmesi ile bunların da gücü artmış, gerileme ve çöküşü ile birlikte Galata bankerleri de imparatorluğun kaderini takip etmişlerdir. Tanzimat'a kadar geçen dönemlerde ülkemizde bankacılığa ait izlere rastlanmamaktadır. Bunda Türklerin özellikle askerlik ve yöneticilik gibi işlerle uğraşmaları, bunların dışındaki ticaret, sarraflık, faizcilik (tefecilik) gibi meslekleri Türk ve Müslüman olmayan kimselere bırakmalarının önemi büyüktür. Kaldı ki, ülkemizde bankacılığın gelişmemesinin asıl önemli nedeni, Osmanlı ekonomisinin Batı Avrupa'da gerçekleştirilen sanayi devrimlerine ayak uyduramaması ve yakın zamanlara kadar esnaf ve zanaatkârlara (lonca) dayanan kapalı bir ekonomik düzen içinde kalmasıdır (Aksu, 2005a:51).

Bir ülkede bankacılık faaliyetleri ile ekonomik yapı arasında yakın bir ilişki olduğundan, Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı, bankacılık alanındaki gelişmeleri etkilemiştir. Batı ülkelerinin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda geliştirdikleri sanayi devrimini Osmanlı Devleti'nin aynı dönemlerde gerçekleştirememesi, hatta imparatorluğun son dönemlerinde sanayi ve ticari hayattaki duraklama, ekonominin dışa açık, dışa borçlu ve bağımlı hale gelmesi, bankacılığın oluşması, gelişmesi ve yapı üzerinde de etkilerini göstermiştir (Akgüç, 1992:10-11; aktaran bkz: Aksu, 2005a:51).

Osmanlı İmparatorluğunda bankacılık yapan kesim, daha çok Musevi, Ermeni ve Rum azınlıklardı. Bunun yanında kapitüler haklarını kullanan İtalyan, Portekizli, Cenevizli, İspanyol gibi yabancılar da vardı. Bunlar devamlı gözetim ve denetim altında bulunmaları nedeniyle faizli para alışverişi, yani açık bankacılık yapamıyorlardı (Aksu, 2005a:51).

Aslında, Galata yoğunlaşan tüccar ağırlıklı bankacılığın ilk nüvesini oluştururken, imparatorluk bünyesinde önemli ve olumlu görevler yerine getirmekteydi. Devlete kredi vermede ve vergilerin toplanmasında kullanılan iltizam usulünde mültezimleri finanse etmek⁴⁴, hazine

⁴⁴ "İltizam sistemi; Osmanlı'nın uzak eyaletleri için uygulanırdı. İltizam verilen kişiler yani mültezimler 3 yıllık süre için devlete ileride tahsil edecekleri vergi için peşin ödeme de bulunurlardı. İltizam ihalesini alan mültezim, devletten aldığı yetki çerçevesinde ilgili bölgeye gider ve vergilerini toplardı. Osmanlı iltizam sisteminin esnekliği, mültezimlerin vergi tahsil işlerini kolaylaştırıcı bir etmendi. Mültezimler aldıkları işi mekân temelinde bölüp, ortaya çıkan hisseleri bu tür gelirleri daha iyi toplayabilmek için kendisine karşı sorumlu olacak yerel alt-mültezimlere satabiliyorlardı. İltizam hiyerarşisinin tepesinde ise, payitahtın büyük servet sahibi bankerleri yer

açıklarını kapatmak için kısa vadeli borçlar vermek ve madeni para ihracı ve tedavülü konusunda hükümete yardımcı olmak görevini de üstlenmişlerdir. Ayrıca bu bankerler Hazine-i Hassa'nın yani Padişaha ait hazinenin açıklarını da kapatmak için de kredi sağlamışlardır (Aksu, 2005a:51-52).

İmparatorluğun yükseliş ve yayılma döneminde, merkantilizmin, yani ihracatı teşvik yoluyla altın birikimi sağlamak ve ulusun servetini artırmayı amaçlayan iktisadi düşünce 16. ve 17. yüzyıllarda dünya ticaretine hakim olunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun hakim olduğu yerlerden Avrupa'ya aktarılan altın ve gümüş madeni paralar Osmanlı ihracat malları fiyatlarının düşmesine yol açmış, ticareti yeterince bilmeyen ve hakim olamayan devlet, 16. Yüzyılın başlarında İspanya ve Portekiz'den sürgün ve aforoz edilen Musevilere kapılarını açmıştır. Devletin bunu yapmaktaki amacı, ticaret konusunda bilgi ve tecrübeye sahip Musevilerden faydalanmayı sağlamaktır. Hem Musevilerin canlarını kurtarıırken hem de onlara çok daha zenginleşme fırsatını da vermişlerdir. Museviler çok kısa zamanda İmparatorluk içerisinde, ticaret ve mali konularda söz sahibi olmuşlardır. Onlar İstanbul, İzmir, Selanik gibi liman kentlerinde yerleşmişler ve finans merkezi oluşturmuşlardır (Aksu, 2005a:52). Osmanlı döneminde bankacılık alanındaki gelişmeler üç aşamalı olarak özetlenebilir (Akgüç, 1992:10-11; aktaran bkz: Aksu, 2005a:52):

- 1- Borçlanma Bankacılığı,
- 2- Yabancı Sermayeyi Destekleyen Bankacılık,
- 3- Ulusal Bankacılık.

Ülkemizde bankacılığın doğuşu, Batılı ülkelerinkinden farklı bir yapıda tezahür etmiştir. Avrupa ülkelerinde sömürgecilik hareketi ile başlayan ve sanayi devrimiyle devam eden servet kazanımı ve para kullanımı, daha sonraları bu servetlerin ve paraların birikim sahipleri olan kişiler kredi olarak ya banka açmışlar ya da bankalara kredi (borç) vererek, paralarını faiz karşılığında kullanmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Hazine'nin borç para gereksiniminin karşılanması bankaların kurulmasında başlıca etken olmuştur (Akgüç, 1992:10-11; aktaran bkz: Aksu, 2005a:52).

alıyordu. Daha sonraları artan nakit ihtiyacı nedeniyle iltizam süreleri 3 yıldan 1 yıla düşürülmüştür. İltizam uygulamasının yaygınlaşması ve süresinin düşmesiyle vergi kaynakları tahrip olmaya başlamış ve vergi gelirleri düşmüştür. Vergi gelirlerinin düşmesiyle hazinenin gelir ihtiyacı artmıştır. Özellikle iltizam sisteminde tahvil süreleri nin kısalmasıyla vergilendirme ile üretim kapasitesi birbirini engeller bir kısır döngüyü ortaya çıkarmıştır. Bu kısır döngüyü kırmak üzere "malikane" sistemi uygulamaya konulmuştur." (Önkan, Mert, Güven ve Derelioğlu, 2015:40-41).

Ülkemizde bankacılık 1847 yılında başlamıştır. Gerçek anlamıyla ilk banka, Hükümetin de yardımıyla, J. Alleuven ve Theodor Baltazzi adlı iki Galata Bankeri tarafından 1847 yılında **Bank-ı Dersaadet İstanbul Bankası (Banque de Constantinople)** adıyla kurmuşlardır. Ülkemizde kurulan bu ilk banka, uzun ömürlü olmamış, para değerindeki sürekli düşüşü önleyemediğinden, 1852 yılına kadar faaliyetini sürdürmüş ve iflas ederek kapanmıştır (Parasız, 1992:92-93; Akgüç, 1992:10-11; aktaran bkz: Aksu, 2005a:52).

Cumhuriyetten önce piyasada faaliyet gösteren yabancı bankalar daha çok yabancılar tarafından veya yabancı sermaye iştirakiyle kurulmuştur. Bunların, özellikle ülkemizde yabancı şirketleri finanse etmek amacı taşıdıkları söylenebilir. *“Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ile Kırım Savaşı’na girdiğinde, bu harbin getirdiği parasal yükü karşılamak için, 1854 yılında savaş sürerken, tarihinde ilk defa dışardan borç para almak zorunda kaldı. Londra ve Paris’teki Palmer ve Goldschmid isimli iki banka grubundan 3 milyon sterlin borç alındı. Bu paranın 700 bin sterlinine bankacılık masrafları ve borcun ilk taksiti olarak el konuldu. Kalan miktarın tamamına yakınıysa Kırım Savaşı için harcandı. Osmanlı’nın ilk borcunu alan Sultan Abdülmecit bu konuda şunları söylemiştir: Borç almamak için çok çalıştım. Lakin durum bizi borç almaya mecbur etti. Bunun ödenmesi, gelirlerin artmasıyla olur. Bu da ülkenin imarıyla olur.”* (Afyoncu, 2001:18; aktaran bkz: Aksu, 2005a:52).

Osmanlı döneminde kurulan ve şube açarak faaliyet gösteren yabancı bankalar arasında en önde geleni Osmanlı Bankası’dır (Parasız, 1992:92). 4 Şubat 1863 Ferman-ı Ali’si ile Bank-ı Osmani Şahane adı ile yeni bir banka kurulmasına izin verilmesi kararlaştırılmıştır. Yukarıda belirtilen bankalardan bir bölümü Osmanlı Bankası A.Ş.’ye katılmışlar, büyük bir bölümü de özellikle 1876 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra, faaliyetlerine son vermişlerdir. O dönemde kurulan ve günümüze kadar gelen tek banka Osmanlı Bankası A.Ş.’dir (Taşdelen, 1990:476; Akgüç, 1992:11; aktaran bkz: Aksu, 2005a:53). Bu bankaya kuruluşunda 30 yıl süre ile bir imtiyaz name ile banknot ihracı ve hazinedarlık işleri de dahil olmak üzere bazı ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu ayrıcalıklar, 1875, 1895, 1924 yıllarında yapılan sözleşmelerle uzatılmıştır. Bu ayrıcalıkların en önemlisi tedavüldeki kaimelerin (altın paraların kâğıt paraya çevrilebilme özelliği) yok edilmesi amacıyla verilen banknot çıkarma tekeli idi. Banka kuruluşunun ilk yılında 1/2, sonraki yıllarında ise 1/3 oranında altın karşılığı bulundurmak suretiyle kâğıt para ihraç edilmiştir (Taşdelen, 1990:476; Aksu, 2005a:53). Bu anlamıyla Osmanlı Bankası Merkez Bankası statüsünde görevler yerine getirmiştir. Zira bu banknotlar ibraz edildiğinde cari kur üzerinden altına çevrilmekteydi. Bu paralar Cumhuriyetin ilanından sonra tedavülden kaldırılmıştır (Aksu, 2005a:53).

Kırım Savaşı'ndan sonra 1856-1875 yılları arasında, Osmanlı Devleti'ne borç vermek, faiz geliri elde etmek amacıyla yabancı sermayeli 11 banka kurulmuştur (Akgüç, 1992:11; aktaran bknz: Aksu, 2005a:53). Bu bankaların adları ve tarihi sırasıyla aşağıda verilmiştir.

Tablo 61. Osmanlı Devleti'ne Borç Vermek için Kurulan Bankalar (1856-1875)

Banka Adı	Kuruluş Tarihi
Bank-ı Osmani (1863'de Bank-ı Osmani Şahane'ye katılmış)	1856
İttihadi Mali	1859
Türkiye Bankası	1860
Bank-ı Osmani Şahane (Bugünkü adıyla Osmanlı Bankası AŞ)	1863
Şirket-i Umumiye Osmaniye Bankası	1864
Şirket-i Maliye-i Osmaniye Bankası	1865
İtibar-ı Umumi Osmaniye Bankası	1869
Avusturya- Osmanlı Bankası	1871
Avusturya- Türk Bankası	1872
İkinci İstanbul Bankası (1894'te Kambiyo- Eshama katıldı)	1872
Kambiyo ve Esham Şirket-i Osmaniyesi	1872

Kaynak: Aksu, (2005a), s.53'deki tablodan alınmıştır.

Yukarıda isimlerini belirttiğimiz bankaların ülkemizde faaliyette bulunan yabancı firmalarla, yabancı uyruklu iş adamlarını finanse ettikleri, kendi çıkarları doğrultusunda ulaşım (demiryolları yapımı) ve madencilik (petrol, demir ve kömür işletilmesi) sektörlerinde yatırımlara giriştikleri ve bu alanlarda yatırım yapacak yabancı sermayeye de aracılık ettikleri söylenebilir (Akgüç, 1992:11-12).

Osmanlı İmparatorluğu'nda şube açarak faaliyet gösteren yabancı bankalar; Fransız kökenli, Creğit Lyonnais (1875), Banque Française Des Pays Orient (Memaliki Şarkıye Fransız Bankası), (1922); Alman Kökenli Deutsche Palestina Bank (1899). Deutsche Orient Bank (1906), Deutsche Bank (1906); İngiliz kökenli British Oriental Bank (İngiliz Şark Bankası) (1900), Anglo-Palestina Company (İngiliz-Filistin Bankası) (1902), Commercial Bank of the Near East (Şarki Karip Ticaret Bankası) (1922), Lonian Bank Ltd. (1922); İtalyan kökenli Societa Commerciale d'Oriente (Şark Ticaret Bankası) (1907), Banco Di Roma (1911), Banca Commerciale Italiana (1919); Yunanistan kökenli Atina Bankası (1904); A.B.D. kökenli Guarantee Trust Co. of New York, American Express Co. Inc. (1922); Avusturya kökenli Wiener Bankverein (1905); Romanya kökenli Banca Marmaroş Blank ve Şürekâsı ve Hollanda kökenli Hollantse Bank Uni. N.V. (Banque Hollandaise Pour La Meğiterraneğe-Felemenk Bahrişefit Bank)asıdır (Akgüç, 1992:109-110; Eldem, 1994:212; aktaran bknz: Aksu, 2005a:53).

İstanbul'dan Bağdat'a ve oradan Basra'ya kadar uzanan demiryolu yapımı, yatırımcı Avrupa devletleri arasında ekonomik içerikli siyasal bir savaşa dönüşmüştü. Uzun tartışmalar ve duraksamalardan sonra Alman Deutsche Bank, yapım hakkını elde etmiş, ancak kesin sözleşme 1902'de yapılabilmemiş, Bağdat Demiryolu Kumpanyasına 99 yıllık işletme hakkı tanınırken, kilometre başına 4.500 Frank gelir garantisi de verilmiştir. Demiryollarının geçeceği toprakların mülkiyeti şirkete (Deutsche Bank) ait olacaktı, hattın her iki yanında 10 kilometrelik şerit içerisinde yeraltı zenginlikleri, madenler de şirketçe işletilebilecek, dahası arkeolojik kazılar bile yapabilecekti. Kısacası bu tarz uzun süreli anlaşmalar çok geniş ekonomik kazançlar sağlayan birer Kapitülasyon anlaşması niteliği taşıyorlardı (Aksu, 2005a:54).

Devletler metal para basma yetkisini bizzat kendilerinde tutarak, banknot veya kâğıt para ihracı ayrıcalığını başından beri çoğunlukla bankalara bırakmışlardır. Kâğıt para çıkarma ayrıcalığının tek bir bankanın tekeline verilmesi, genellikle 19. yüzyıl ortasından itibaren başlamaktadır. Hollanda 1814, İngiltere 1844, Fransa 1848, Osmanlı İmparatorluğu 1863 (Osmanlı Bankası vasıtasıyla), Almanya 1875, İsveç 1897, A.B.D. 1914'de vb. yeniden kâğıt para ihracını tek bir bankanın tekeline vermişlerdir. Bunun avantajı, tedavül eden paranın tek bir cins olmasının rahatlığı ve parayı çıkararak kurumun gözlenme ve denetimindeki kolaylıktır (Taşdelen, 1990:476; Aksu, 2005a:53).

Osmanlı gelir-gider kaynakları ile ekonomik yapılarının denetimi uluslararası bir idareye bırakılması, Avrupalı sermayedara bir güvence sağladığından, 1 Muharrem 1881 kararnamesi ile birlikte yabancı bankaların şubeleri ve iştirakleri imparatorluk içerisinde sayıca artmaya başlamış, Hazine'ye borç verme işlerini ve imtiyazlar elde etmişlerdir (Aksu, 2005a:53).

Osmanlı İmparatorluğu 1860'lı yıllara gelindiğinde dış borçlar nedeniyle çok büyük borç sarmalı içerisinde kalmış, 1874 sonunda borcun ana para ve faizinin ödenmesine imkân olmayan bir düzeye varmıştır. Öyle ki, ana para bakiyesi 191 milyon, faizi 62 milyon olmak üzere borç yükü toplam 253 milyon İngiliz Lirasını bulmuştur (Aksu, 2005a:53).

Tablo 62. Cumhuriyet Öncesi Dönemde (1908-1923) Kurulan Milli Bankalar

BANKA ADI	Merkezi	Kuruluş Tarihi	İtibari Sermaye (1000 lira)
Türkiye Milli Bankası	İstanbul	1909	1.100
Filistin Ticaret Bankası	Kudüs	1909	200
İtibari Malf Osmanlı Bankası	İstanbul	1910	110
Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası	İstanbul	1910	550
İstanbul Bankası	İstanbul	1911	22
Osmanlı Ticaret Bankası	İstanbul	1911	100
Konya İktisadi Milli Bankası	Konya	1911	100
Umur-u Ticariye ve Sınaiye Maliye Osmanlı Bankası	İstanbul	1913	100
Milli Aydın Bankası	Aydın	1914	50
Adapazarı İslam Ticaret Bankası Osmanlı AŞ.	Adapazarı	1914	100
Karaman Milli Bankası	Karaman	1914	20
Emval-i Gayrimenkul ve İkrizat Bankası Osmanlı AŞ.	İstanbul	1914	60
Akşehir Osmanlı İktisat AŞ.	Akşehir	1916	50
Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası	İstanbul	1917	4.000
Ticaret ve İtibar-ı Umumi Bankası	İstanbul	1917	50
Konya Ahali Bankası	Konya	1917	200
Manisa Bağcılar Bankası	Manisa	1917	150
İktisadi Milli Bankası	İstanbul	1917	45
Türkiye Umumi Bankası	İstanbul	1918	100
Eskişehir Çiftçiler Bankası	Eskişehir	1918	100
Adapazarı Emniyet Bankası	Adapazarı	1919	400
Konya Türk Ticaret Bankası	Konya	1920	500
Bor Zürra ve Tüccar Bankası	Bor	1921	50
Dersaadet Küçük İstikraz Sandığı	İstanbul	1923	-

Not: Bazı kaynaklarda, bu dönemde kurulan Aydın İncir ve Himaye-i Osmanlı Bankası A.Ş.'de Milli Bankalar arasında yer almaktadır. **Kaynak:** Vedat ELDEM (1994). Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Sayı: 98, Ankara 1994, s. 210'dan alınmıştır. Ayrıca bkz. Hazım Atıf Kuyucak (1948). Para ve Banka, Cilt II, İstanbul 1948.

Ülkemizde kurulan ilk önemli ulusal bankamız, **Ziraat Bankası**'dır. Ziraat Bankası'nın temelini "**Memleket Sandıkları**" oluşturmuştur. Tarım kredi ihtiyacının bir örgüt eliyle karşılanması konusunda ilk adım, **Mithat Paşa**'nın Niş valiliği sırasında Rusçuk-Pirot kasabasında (1863 yılında) kurduğu Memleket Sandıkları ile atılmıştır. Mithat Paşa, tarımın o günkü durumunun iyileşmesinin ancak çiftçilerin kendi aralarında oluşturacakları örgütlenmeleri ile gerçekleşebileceği inancındaydı (Çadırcı, 1991:338; Akgüç, 1992:12-13; aktaran bkz: Aksu, 2005a:53).

Resim 23. Ziraat Bankası Merkezi (Ankara)

Kaynak: https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Banks_Street_%28Atat%C3%BCrk_Boulevard%29_the_Building_of_Ziraat_Bankas%C4%B1_%28Agricultural_Bank%29,_1930s_%2816851406391%29.jpg; erişim tarihi:05.04. 2022.

İmparatorluğunun diğer vilayetlerinde de 1864 Nizamnamesi uygulamaya konulduktan sonra birer sandık kurulduğunu görüyoruz. 1867 yılında bu, bir yönetmelikle kesin hükümlere bağlandı ve ülkenin bütün vilayet ve sancak merkezlerinde birer “**Memafi Sandığı**” ya da “**Memleket Sandığı**” adı altında kuruluş oluşturuldu (Çadırcı, 1991:338; Aksu, 2005a:54). Mithat Paşa’nın bu girişimi, dünyadaki benzerlerinin en tanınmış olan “**Raiffeisen**”in Almanya’da kurduğu tasarruf ve kredi sandıkları ile aynı yıllara rastlanmaktadır (Akgüç, 1992:13; Mülayim, 1992:41; aktaran bknz: Aksu, 2005a:54). Memleket Sandıkları için gerekli sermaye, ilk yıllarda, çiftçilerin zorunlu yardımlarıyla elde ediliyordu. Köy ihtiyar heyetleri, boş ya da devlete ait bir toprağı bulurlar ve bu toprağı imece usulü ile ektirirlerdi. Her üyenin-köylünün yarım dönümü işletmesi kuraldı. Elde edilen mahsul satılıyor ve bedeli kaza mal sandığına yatırılıyordu (Çadırcı, 1991:338; Akgüç, 1992:13; aktaran bknz: Aksu, 2005a:54). Başlangıçta hızlı bir gelişme gösteren, 15-20 yıl kadar kuruluş amaçlarına uygun yararlı hizmetler yapan memleket sandıkları; sermaye yetersizliğinden, merkezi bir sisteme bağlı olmamaları, emaneten yatırılan ürün bedellerinin hazine ihtiyacı için kullanılıp sonradan sandıklara iade edilmemesi, sandıkların açmış oldukları kredileri geri alamamaları, sandıkların çalışmasını denetleyen bir sistemin mevcut olmaması gibi nedenlerle zayıflamış (Akgüç, 1992:13; Mülayim, 1992:41), sermayeleri için aşar vergisi % 10 artırılmış, artış payı bu sandıklara verilmiş ama, zamanla Menafi sandıklarına dönüştürülmüşlerdir (Hiç, 1990:190-191; Çadırcı, 1991: 338; Mülayim, 1992:41; aktaran bknz: Aksu, 2005a:54).

Menafi Sandığı uygulamasının da istenilen sonucu vermemesi üzerine, uygulamada görülen eksikleri gidermek için Ağustos 1888 tarihinde bir Nizamname ile bu sandıkların yerine **Ticaret**

ve **Nafia Nezaretine** bağlı, Merkezi İstanbul'da bulunan, başlangıç sermayesi **10 milyon Osmanlı lirası** olan **Ziraat Bankası** kurulmuştur. Nizamname'de bankanın görevleri şunlardır (Aksu, 2005a:54-55):

- 1) Taşınmaz mal rehini karşılığında veya şahsi kefaletle çiftçilere borç para verme,**
- 2) Faiz karşılığında mevduat kabul etme,**
- 3) Tarıma ilişkin sarraflık işleri görme ve aracılık yapma**

Bankanın kredi faaliyetini sadece tarımla sınırlayan söz konusu Nizamname 'de, yıllık faiz %6,0 ve masraf karşılığı da %1,0 olarak saptanmış oldu (Aksu, 2005a:55). 1920 yılında Ziraat Bankasının 316 şubesi bulunurken, Osmanlı Bankası'nın 76 şubesi bulunmakta, Selanik Bankası'nın ise 14 şubesi bulunmaktaydı (Akgüç, 1992:14-15; Eldem, 1994:209; aktaran bkz: Aksu, 2005b:13). Türkiye sınırları içerisinde Osmanlı Bankası'nın şube sayısı 39 idi. Yeni Cumhuriyet Hükümeti 1924 yılı başlarında bir devlet bankasına dönüştürebilmek için bazı girişimlerde bulunmuştur.

9.3. Cumhuriyet Dönemi Bankacılık Sistemi ve Tarihi

Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisinde bankacılık dönemlerini 9 maddede sınıflandırmak mümkündür (Keskin, İnan, Ünsal, Kılınc, vd., 2019:97):

1. Milli Bankalar Dönemi (1923-1932)
2. Devlet Bankaları Dönemi (1933-1945)
3. Özel Bankalar Dönemi (1945-1960)
4. Planlı Dönem (1960-1980)
5. Bankacılıkta Serbestleşme ve Dışa Açılma Dönemi (1980-1990)
6. Yoğun Kamu Borçlanması ve Kriz Dönemi (1990-2001)
7. Bankacılık Sektöründe Yeniden Yapılanma Dönemi (2001-2007)
8. Küresel Kriz ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler (2007-2018)
9. Pandemi Dönemi ve Sonrasında Yaşanan Bankacılık (2019-?)

Bu bağlamda, Atatürk dönemi bankacılığını 2 ayrı döneme ayırmak mümkündür (Akgüç, 1992:18; aktaran bkz: Aksu, 2005c:9):

- 1. 1923-1932: Milli Bankacılığın Geliştiği Dönem,**
- 2. 1933-1938: Devletçilik ve Devlet Bankalarının Kuruluş Dönemi.**

Tablo 63. Atatürk Döneminde Milli Bankalardaki Gelişme (Milyon TL)

Yıllar	Toplam Mevduat	Endeks 1920=100	Milli Banka Sayısı	Yabancı Banka Sayısı	Mudi Sayısı (BinKişi)	Endeks 1920=100	1 Sterlin Değeri (kuruş)	Tedavüldeki Banknotlar (milyon TL)
1920	1,7	100	32	68	2	100	443	-
1921	2,4	144	47	53	3	150	605	-
1923	2,7	153	50	50	4	200	763	-
1924	3,9	232	60	40	8	400	836	161
1925	5,7	334	63	37	10	500	892	165
1926	7,5	529	65	35	13	650	928	153
1927	10,3	617	70	30	17	850	945	153
1928	16,8	1006	75	35	28	1400	956	153
1929	22,5	1341	78	22	39	1850	1009	159
1930	27,2	1621	82	18	60	3000	1032	159
1931	32,3	1927	84	16	83	4150	965	159
1932	35,9	2143	95	5	106	5030	741	164
1933	39,7	2367	95	5	119	5950	702	161
1934	69,5	4145	76	24	147	7350	636	165
1935	68,2	4002	83	17	159	7950	616	170
1936	75,4	4499	83	17	213	10650	624	179
1937	84,1	5021	82	18	225	11250	624	169
1938	96,8	5778	81	19	245	12250	616	194

Kaynak: Haldun Derin (1940), Türkiye’de Devletçilik, İstanbul, 1940, s.51’deki tablodan alınmıştır.

Cumhuriyetin ilan edilmesini izleyen yıllarda, il ve ilçelerde çok sayıda banka kuruldu. Kamu sektöründe de mevcut mali araçların yeniden organizasyonuna ve yeni mali araçlar kurulmasına önem verildi. İzmir İktisat Kongresi’nde, bir ana kredi kurumunun faaliyete geçirilmesi teklif ve temenni edilmişti. Bu doğrultuda Gazi Mustafa Kemal Atatürk kabul edilen ana ticaret bankası işlevlerini yerine getirecek bir bankanın kurulması çalışmalarına başlandı. 26 Ağustos 1924 tarihinde **Türkiye İş Bankası** kurulmuştur. Bu ana kredi bankacılığını Gazi Mustafa Kemal’e telkin eden İktisat Vekilliği de yapmış olan **Celal Bayar**’dı. Bankanın başına Celal Bayar getirilmiştir. Aslında bu dönemde ekonomik kalkınmanın ve milli çıkarların korunup, geliştirilmesi ancak milli bankalar ve kurumlarla olacağı fikri yaygın ve kabul edilebilir düşünceydi. İşte İş Bankası, milli çıkarları koruyacak bir ticari ana banka olarak görülmüştür ve bu amaçla kurulmuştur. 30 Ağustos 1924 günü tek şube ile halka açılan banka ismi Mustafa Kemal Atatürk tarafından konulmuş, başlangıçta itibari sermayesi 1.000.000 TL olarak kabul edilmiş ve Atatürk tarafından taahhüt edilmiş ve bunun 250.000 TL’si Atatürk tarafından ödenmiştir⁴⁵ (Ergin, 1984:187; Akgüç, 1992:22-24; Sarc, 1986:354-355; aktaran bkz: Aksu, 2005c:9).

⁴⁵ **Hindistan Hilafet Komitesi'nin** 26 Aralık 1921’den 12 Ağustos 1922’ye kadar yolladığı paranın tutara **675.494 Türk lirası idi**. Bu gelen para, Maliye Bakanlığı’nda durdu ve Hazine’ye girmedi. **Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın** emrinde Osmanlı Bankası’nda idi. Çok sıkıntılı zamanlarda bile bu paraya dokunulmadı. Büyük Taarruz öncesi, büyük bir mali sıkıntı doğunca, Mustafa Kemal Paşa, bu parayı geçici olarak Maliye’ye verdi. **Gazi Mustafa Kemal Paşa**, bu paranın bir kısmı ile Yunanlıların yaptığı yıkım ve uğradığı katliamlara merhem alması için, işgal bölgeleri altında kalan yoksul insanlara dağıtırken, bir kısmını da İş Bankası’nın kuruluşunda sermaye olarak kullanılacaktır.

Aslında bankanın açıldığı tarih anlamlıdır. Düşmanın savaş meydanında yenildiği 30 Ağustos 1922'nin üzerinden tam 2 sene geçmiş, bütün dünyaya askeri zaferden sonra iktisadi alanda da savaştan galip gelineceği ve iktisadi savaşın tüm Türk milleti tarafından verileceğinin ilk işaretiydi. 1923 yılında milli banka sayısı 18 iken, sonunda 45'e çıkmış, anılan yıllar arasında ulusal bankaların toplam mevduat içindeki payı %50'den, %80'lere düzeyine ulaşmıştır (Aksu, 2005c:9).

İş Bankası kısa zamanda gelişti. Kredi piyasasında yabancı mali araçlara üstünlük kazandı. Halkın tasarrufunu yatırırken tercih ettiği ve iş adamlarının kredi ararken başvurdukları mali kurum durumuna geçti (Ergin, 1984:187-188; Aksu, 2005c:9-11). Cumhuriyetten sonra özel sermaye ile kurulan ilk büyük banka Türkiye İş Bankası A.Ş.'dir. Bu bankaya her türlü ticari işlemler yapabilmesi, sınai, madencilik, enerji, bayındırlık, ulaştırma, turizm, sigortacılık, ihracat konularında (Hiç, 1990:190-191; Aksu, 2005c:9-11) ayrıca, dış satım alanlarında her türlü teşebbüsü kurmak ve iştirak etmek, mal üretimi ve tedariki için ortaklık kurmak ve bu amaçla kurulan ortaklıklara katılma yetkisi verilmiştir (Akgüç, 1992:23-24; Aksu, 2005c:10).

Bu dönemde yine devlet eliyle 1927 yılında 844 sayılı Kanunla itibari sermayesi 20 milyon TL olan **Emlak ve Eytam Bankası** kurulmuştur. Son Osmanlı döneminde Eytam Sandıkları ve sermayeleri bu bankaya bağlanmıştır. Bu bankanın varlığı 1946 yılında 4947 sayılı kanunla bir **İktisadi Devlet Teşekkülü** olan **Türkiye Emlak Kredi Bankası**'na devredilmiştir (Hiç, 1990:190-191; Akgüç, 1992:23-24; aktaran bkz: Aksu, 2005c:10).

Gazi Mustafa Kemal Atatürk 1 Mart 1923 tarihinde TBMM'nin 4. toplantı yılının açış konuşmasında; "Ziraat Bankası şube ve sandıkları 4 ay öncesine kadar yalnızca 110 iken, bugün (1 Mart 1923) 300'den yüksek bir sayıya çıkarılmış bulunuyor. Bu bankaya son iki ay içinde 2 milyon TL'ye yakın bir sermaye sağlanmış ve düşmandan kurtarılan vatan parçalarında, geniş çapta borç para dağıtımına başlanmıştır. Dağıtılan borç paranın özellikle üretim işlerinde kullanılması ve banka yönetim kurullarının yapacakları işlerin geçerliliğinin düzenlenmesi gibi önemli konuları da kapsamak üzere hazırlanmış olan tasarı kanunlaştığı takdirde, Bankanın ekonomik hayatımızdaki etki düzeyi yükselecektir." (Aksu, 2005c:10).

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1926'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ikinci dönem dördüncü toplantı yılının açılış konuşmasında şöyle demiştir: "Genel olarak ekonomimizde verimli bir gelişme görünmektedir. Milli Bankalarımızla, ticari ve sınai şirketlerin sayıları ve sermayelerinin devamlı olarak artmakta olması, halkımızın ekonomik konuda çalışma dileğine uymasına delil sayılabilir (Aksu, 2005c:10).

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 23 Ekim 1927'deki Kongresi'nde açıklanan Umumi Riyaset Beyannamesi'nde bankacılığa ait önemli açıklamalarda bulunulmuştur: *“Genel olarak kredi kurumlarını da başlıca tedbirlerden sayıyoruz. Küçük üreticiler olan tarım ve endüstri sahiplerine kredi sağlayacak itibarî tarım birlikleri ve karşısında kredi bankaları, kooperatifler kurulmasını teşvik etmeye ve sağlamaya çalışacağız. Devlet bankasını bir an önce kurmayı gerekli görüyoruz. Paramız, ortalama 10 yıldan beri çok büyük zorluklar içinde bulunmasına rağmen komşularımıza oranla daha yüksek değerde ve genel olarak istikrarlı bir durumda kalmıştır. Paramızın sağlam olarak her zaman aynı satın alma gücüne sahip bulunmasını sağlayacak tedbirler, önemli incelenecek ve uygulanacaktır.”* (Palazoğlu, 1998:461).

1925 yılında **Aşar Vergisi'nin** kaldırılması, çiftçi üzerinde olumlu etki yapmış, tasarruf hacminde nisbi bir artış olmuştur. Tabii ki, bu durum ticari mevduat kalemini yükseltmiştir. 1926'da Ziraat Bankası yeniden düzenlenmiş, anonim şirket haline getirilmiş ve banka sermayesi için bu defa arazi vergisine eklenen tutarlardan oluşmuştur (Hiç, 1990:191).

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, 1924'te ulusal banka sayısı 20 iken, 1927'de ulusal banka sayısı 31'e çıkmış, 1931'de 47'ye yükselmiş, 1935'de 45'e düşmüş, 1938'de ise 41 olmuştur. Yabancı bankaların sayılarını incelediğimizde; 1927'de 18'e yükselmiş, 1931'de 15'e düşmüş, 1935'de 10 olmuş ve 1938 tarihinde sadece 9 tane yabancı banka bulunmaktaydı (Aksu, 2005c:10).

19 Haziran 1925 tarihli 633 sayılı yasa ile **Türk Sınai ve Maadin Bankası** kurulmuştur. İktisadi kamu yatırımlarının finansman ve yönetiminde kendine verilen görevleri yerine getirmeye çalıştı (Hiç, 1990:190-191; Akgüç, 1992:23-24; aktaran bkz: Aksu, 2005c:10). Ayrıca bu banka, kendisine devredilmiş olan sanayi ve kuruluşlarını, oluşturacak yeni şirketlere devredinceye kadar yönetmek, Türk madenci ve sanayicilerine kredi vermek, buna ilaveten her türlü banka işlemlerini yapmak (Ergin, 1984:188; Akgüç, 1992:24; Sarc, 1986:355; aktaran bkz: Aksu, 2005c:10).

Tablo 64. Cumhuriyet Döneminde Banka ve Banka Şubesi Sayısı

CUMHURİYET DÖNEMİNDE BANKA VE BANKA ŞUBESİ SAYISI						
YILLAR	BANKA SAYISI		TOPLAM	ŞUBE SAYISI		TOPLAM
	ULUSAL	YABANCI		ULUSAL	YABANCI	
1924	20	15	35	344	95	439
1925	24	18	42	354	98	452
1926	24	18	42	334	99	433
1927	31	18	49	345	-	-
1928	39	18	57	341	103	444
1929	43	16	59	344	102	446
1930	45	16	61	322	101	424
1931	47	15	62	323	101	424
1932	45	15	60	382	94	483
1933	47	10	57	392	78	486
1934	44	10	54	385	74	463
1935	45	10	55	375	72	449
1936	44	9	53	367	72	439
1937	40	9	49	363	72	435
1938	41	9	50	364	72	436

Kaynak: ÖZTİN AKGÜÇ, (1992). sayfa 95'deki tablodan alınmıştır. Ayrıca bkz. T.C. Merkez Bankası Bültenleri, 1931-1938. Not: Banka Sayısına T.C. Merkez Bankası dahildir. Ayrıca bkz: Aksu, 2005c:10'daki tablodan alınmıştır.

Türkiye İş Bankası 1926 yılında 2 milyon TL'ye çıkarılan sermayesi, 1927 yılında **İtibar-i Milli Bankası**'nın aktif ve pasifi ile bankaya katılması ile 4 milyon TL'ye, 1930 yılında da 5 milyon TL'ye yükselmiştir. 1933-1938 yılları arasında ülkemizde **Birinci Sanayii Planının** uygulanması sonucunda, Türkiye İş Bankası bu plan çerçevesinde **Cam ve Şişe Sanayiini** İstanbul'da kurmuş; Malatya Bez Fabrikasını Sümerbank ile birlikte gerçekleştirmiş; Isparta **Gülyağı Tesisleri**'nin kuruluşuna katkıda bulunmuştur. İlk sanayi planının gerçekleştirilmesi için gereken yatırımların 2.4 milyon TL'lik bölümü Türkiye İş Bankası A.Ş. tarafından üstlenilmiştir (Aksu, 2005c:10).

Resim 24. Türkiye İş Bankası Merkezi ve Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün İş Bankasını Ziyareti

19 Haziran 1925 tarihli 633 sayılı yasa ile **Türk Sınai ve Maadin Bankası** kurulmuştur. İktisadi kamu yatırımlarının finansman ve yönetiminde kendine verilen görevleri yerine getirmeye çalıştı (Aksu, 2005c:10-11). Ayrıca bu banka, kendisine devredilmiş olan sanayi ve kuruluşlarını, oluşturacak yeni şirketlere devredinceye kadar yönetmek, Türk madenci ve sanayicilerine kredi vermek, buna ilaveten her türlü banka işlemlerini yapmak (Aksu, 2005c:10-11).

Osmanlı döneminden kalan sanayi alanındaki kamu iktisadi işletmesi (Beykoz Deri-Kundura Fab., Defterdar Yünlü Dokuma Fab., Hereke Yünlü ve İpekli Dokuma Fab., Bakırköy Yünlü Pamuklu Dokuma Fab.) Bankaya verilmiş, Banka ayrıca 17 İşletmeye (Kayseri Bünyan Halı Fab., Isparta İplik Fab., Maraş Çeltik Fab., Tosya Çeltik Fab., Uşak Terakki Ziraat Şirketi, Yalvaç Sanayi ve Ticaret Şirketi, Kütahya Çini İşleri Şirketi, İstanbul Liman İşletmesi, İzmir Liman İşletmesi, Trabzon Liman İşletmesi, Aksaray Azmi Milli Şirketi, Ankara Milli Mensucat Fab., Malatya Teşebbüsatı Sanayi Şirketi, Eskişehir Lületaşı Şirketi, Kilimli Kömür Madenleri İşletmesi, Ergani Bakır İşletmesi, Trabzon Elektrik Şirketi.) iştirak etmiştir. Bankanın söz konusu işletmelerdeki sermaye payı %10-%30 arasında değişmiştir (Sarc, 1986:355; Ergin, 1984:188; Sarc, 1986:355; Parasız, 1992:92-93; Akgüç, 1992:24; aktaran bkz: Aksu, 2005c:10-11).

Banka kaynaklarının güçlendirilmemesi ve Bankanın başarılı faaliyetlerde bulunamaması üzerine, işletmecilik işlevi 1932 yılında **Devlet Sanayi Ofisi**'ne, bankacılık statüsü de 7 Temmuz 1932 tarihli ve 2064 sayılı kanunla gerekli değişiklikler yapılmak suretiyle kurulan, **Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası**'na devredilmiştir. Türk Sanayi ve Kredi Bankası'da uzun ömürlü olmamış, bir yıllık bankacılık işlevinden sonra, 1933 yılında aktif ve pasifi ile **Sümerbank**'a devredilmiştir (Hiç, 1990:191; Akgüç, 1992:26).

1923-1932 döneminin bankacılık açısından özelliklerinden biri de çok sayıda tek şubeli yerel bankanın faaliyete geçmiş olmasıdır. 1924-1933 yılları 29 yerel banka kurulmuştur. Kurulan yerel bankalar kronolojik sırayla şöyledir:

Akhisar Tütüncüler Bankası (1924), T. Ticaret ve Sanayi Bankası (1925), Karaman Çiftçi Bankası (1925), İstanbul Esnaf Bankası (1925), Afyon Terakki Servet Bankası (1926), Aksaray Halk İktisat Bankası (1926), Niğde Çiftçi ve Tüccar Bankası (1926), Akseki Ticaret Bankası (1927), Nevşehir Bankası (1927), Ermenek Ahali Bankası (1927), Kocaeli Halk Bankası (1927), Denizli İktisat Bankası (1927), Trabzon Tasarruf ve İkras Sandığı (Trabzon Bankası) (1928), Trabzon İktisat Ltd. Şirketi (Karadeniz Bankası) (1928), Bor Esnaf Bankası (1928), Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası (1928), Şarkikaraağaç Bankası (Sağlık Bankası) (1928),

Türkiye İmar Bankası (1928), İzmir Esnaf ve Ahali Bankası (Egebank) (1928), Elazığ İktisat Bankası (1929), Lüleburgaz Birlik Ticaret Bankası (1929), Mersin Ticaret Bankası (1929), Üsküdar Bankası (1929), Van Milli İktisat Bankası (Faaliyete geçip geçmediği öğrenilememiştir) (1929), Kastamonu Bankası (1931), Diyarbakır Bankası (1931), Kırşehir Ticaret Bankası (1931), Zonguldak Yardım Bankası (Efes Bank Ltd.) (1933) (Akgüç, 1992:88-91; aktaran bknz: Aksu, 2005d:16).

Tarım alanında birçok önleme başvuruldu. Ziraat Bankası birbirine kefil olan küçük çiftçilere kredi kolaylıkları sağladı. Ticari krediler 1948 fiyatlarıyla, 1928 yılında 165 milyona çıkmış 1933 yılında 424 milyon olmuş, 1938 yılında tavan yapmış ve 716 milyon TL ile en yüksek değere ulaşmıştır. Faiz haddi %12'den %9'a indirilmiştir. Tarımsal Kredilerde ise (1948 fiyatlarıyla) 1923 yılında 24,6 milyon iken, 1928 yılında 71 milyon TL'ye yükselmiş, aslında bu artışta Aşar vergisinin de etkisi vardır. 1933 yılında tarımsal krediler 182 milyon yükselerek %150'den daha fazla artmıştır. 1938 yılında normal bir seyir izlemiş 185 milyon TL'ye çıkmıştır. Aşağıda Atatürk döneminde, bankaların Reel Ödenmiş Sermayeler, Mevduat ve Kredi miktarları gösterilmiştir (Aksu, 2005d:16).

Tablo 65. Reel Ödenmiş Sermayeler, Mevduat ve Krediler (1923-1938)

REEL ÖDENMİŞ SERMAYELER, MEVDUAT VE KREDİLER (1923-1938) Milyon TL, 1948 Fiyatlarıyla				
	1923	1928	1933	1938
Ödenmiş Sermaye	61	117	335	6172
Vadeli Tasarruf Mevduatı	-	-	-	216
Vadesiz Tasarruf Mevduatı	-	-	-	284
Toplam Tasarruf Mevduatı	12	60	372	495
Toplam Mevduat	-	245	755	1423
Ticari Krediler	12	165	424	716
Tarımsal Krediler	25	71	182	185
Toplam Krediler	36.9	236	606	901

Kaynak: T.C. Merkez Bankası Yıllık Raporlarındaki verilere göre düzenlenmiştir.

1926 yılında Ziraat Bankası A.Ş. sermayesini 30 milyon TL'ye yükseltmiş ve 99 yıl süre ile Anonim Şirket haline getirilmiş, bunun yanında her türlü bankacılık işlemleri yapma yetkisi tanınmıştır. "1929 Dünya Buhranı ile dış ticaret hadleri aleyhine dönen Türkiye, büyük ödemeler bilançosu açığı ve TL'nin değer yitirmesiyle birlikte, ülke içinde önemli bir depresyonla karşılaşmıştır. 1920'lerdeki politikanın 1930'larda da sürdürülmesi, depresyonu daha da arttırmıştır. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Bankacılık sistemi üzerindeki etkileri 3 noktada toplanabilir (Aksu, 2005d:17).

- 1) Birinci Beş Yıllık Sanayii Planı çerçevesinde devletin giriştiği sanayi yatırımlarının finansmanını sağlayacak ihtisas bankaları kurması,
- 2) Anadolu'daki yerel bankaların sayılarının azalması,
- 3) Devletin, bankacılık sistemini düzenleyici ve denetleyici kanunlar çıkarması.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı etkisinin, özellikle dış ticarete yönelik ihracat yapan tarım kesimi üzerinde görülmesi, bankacılık kesimine yerel bankaların iflası şeklinde yansımıştır: 1932-1938'de Türk Ticaret ve Sanayi Bankası (1932), Karaman Çiftçi Bankası, İstanbul Esnaf Bankası, İstanbul Bankası (1934), Aksaray Halk Bankası (1936), Karaman Milli Bankası, Trabzon Tasarruf ve İkras Sandığı, Karadeniz Bankası(1937), Kastamonu Bankası, Kayseri Milli İktisat Bankası (1938) olmak üzere 10 banka kapanmıştır. Ayrıca, 1930-1931 yılları arasında kurulan 5 yerel banka 1938-1940 yılları arasında tasfiye edilmiştir. Bankaların iflaslarının başlıca nedeni, bu bankalardan kredi alan kimselerin gerek kötü ürün yılları gerekse tüm ürünlerin fiyatlarının düşmesi nedeniyle Devlet Bankalarına göre daha yüksek faizli kredileri geri ödeyememeleri olmuştur (Aksu, 2005d:17).

Özellikle, tarım sektöründe dışa ihraç yapan çiftçi ve tüccarlar zarar görmüştür. 1929 Dünya Ekonomik bunalımının ortaya çıkışı, hızla yayılışı ve olumsuz etkilerinin Türkiye'ye yansımaları yeni bir iktisat politikasının benimsenmesini hem kolaylaştırmış hem de zorunlu kılmıştır. Türk ekonomisinin bu dönemdeki yapısal özelliklerinden dolayı, Türk Bankacılığına özellikle Devlet bankacılığının yapısını güçlendirici etkiler yaptı. Bu buhran, her yerde devletin ekonomiye müdahalesini genişleten politikalara yol açtı. Bu dönemin en önemli özelliklerinden birisi de Merkez Bankası kurulmasıdır. Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1928'de T.B.M.M.'de üçüncü dönem ikinci toplanma yılı açış konuşmasında ivedilikle bağımsız bir Merkez Bankası kurulması gerektiğini vurgulamakta ve hükümete üstü kapalı bir uyarı vermektedir. Gazi şöyle demiştir: "Cumhuriyet Bankası'nın bu yıl içinde açılması yüksek ve köklü uygulamalarınıza, gerçekte övünülecek bir yenisini eklemiştir." (Aksu, 2005d:17).

Merkez Bankası'ndan önce, Osmanlı Bankası hükümetin hazinedarlığını yapmış, mali ajanlığını bir ölçüde yerine getirmiş olmakla birlikte çoğu kez Devletin kısa süreli borçlanma taleplerini karşılamamış, Devletin gereksinmelerinden çok bankanın kendi karlılığı ön planda tutulmuştur. Bu nitelikleriyle Osmanlı Bankası bir devlet bankası işlevini kısmen yerine getirirken, esas itibarıyla bir ticaret bankası olarak faaliyet göstermiştir. Para çıkarma imtiyazına sahip Osmanlı Bankası ile 1925 yılında imtiyaz anlaşması yenilenirken, Türk Devleti'nin ekonomik bağımsızlığı ile bağdaşmayacak maddeler imtiyaz anlaşmasından

çıkarılmış ve Osmanlı Bankası imtiyaz süresi içinde "hükümetin banknot çıkarmaya yetkili bir Türk Bankası kurması halinde bankanın buna itirazı olmayacağı" hükmü getirilerek ulusal bir Merkez Bankası kurulması yolu açık tutulmuştur. Türkiye'de para piyasasını düzenlemek, hazine işlemlerini görmek, hükümetle birlikte çalışarak para istikrarını sağlayacak önlemleri almak ve iskonto oranlarını saptamak görevleriyle yükümlü olan 30 Haziran 1930 tarihli 1715 sayılı kanunla Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası kurulmuştur. 1931'de T.C. Merkez Bankasına sermayesinin %40 ile kayıtlı olmak üzere Hazine Bonolarını iskonto etme yetkisi verilmiştir (Aksu, 2005d:17-18).

Hükümet bankacılık sistemindeki bu gelişmelere karşı, bir dizi kanun çıkarmış, mevduat sahiplerini korumaya çalışmıştır. Bankaların kredi hacmini sınırlayan öz sermaye yetersizliğinin yarattığı sıkıntıları gidermek amacıyla 1933'te Merkez Bankası reeskont (karşılık) oranları %8'den %5'e düşürülerek, bankalara bir kolaylık sağlanmışsa da (bankaların karşılık oranlarını indirmesi, piyasaya daha fazla miktarda kredi çıkartılması anlamına gelmekte) bu olanaktan yalnızca -sermayesi 4 milyondan fazla olan- büyük bankalar yararlanabilmişlerdir. Yine bankalardan, mevduat karşılıklarının belirli oranlarını devlet tahviline yatırma zorunluluğu Birinci Beş Yıllık Sanayii Planının finansmanına yardımcı olmuştur. Sonuç olarak 1929 Dünya Buhranı, çok sayıda yerel bankanın iflasına neden olurken, çoğunluğunu Devlet Bankalarının oluşturduğu bankalar, yaygın ve öz sermayesi büyük olan bankalar, mevduat ve kredilerini arttırarak gelişmişler; hükümetin hukuki önlemleriyle birlikte BBYSP'nin finansmanında önemli rol oynamışlardır." Merkez Bankası, hem Batıya karşı ekonomik bağımsızlığın geliştirilmesinde, hem de Batı tipi ekonomi yaratılmasında bir araç olarak kullanıldı (Aksu, 2005d:18).

3 Ekim 1931 tarihinden itibaren çalışmaya başlayan Merkez Bankası'nın amacı; ülkenin ekonomik gelişmesine yardım etmektir. 1999 yılına kadar banknot ihracına sahip bir anonim şirket olarak kurulmuş, bankaların bankasıdır. T.C. Merkez Bankası'nın İstikrar kanunu çıkarılıncaya değin, devraldığı (Osmanlı Kaimelerinden) 158.748.563 Liralık evrak-ı nakdiyeyi arttırmaması öngörülmüştür. Yani para basarak enflasyona neden olunmak istememiştir. 1923-1938 döneminde "**sağlam para-denk bütçe**" ilkesi gereği bu miktarın arttırılmasına gidilmemiştir (Aksu, 2005d:18).

1933-1938 devletçilik ve devlet bankalarının kuruluş dönemi; bu kısa dönemde özel kanunlarla kurulan Devlet Bankalarının adları şunlardır:

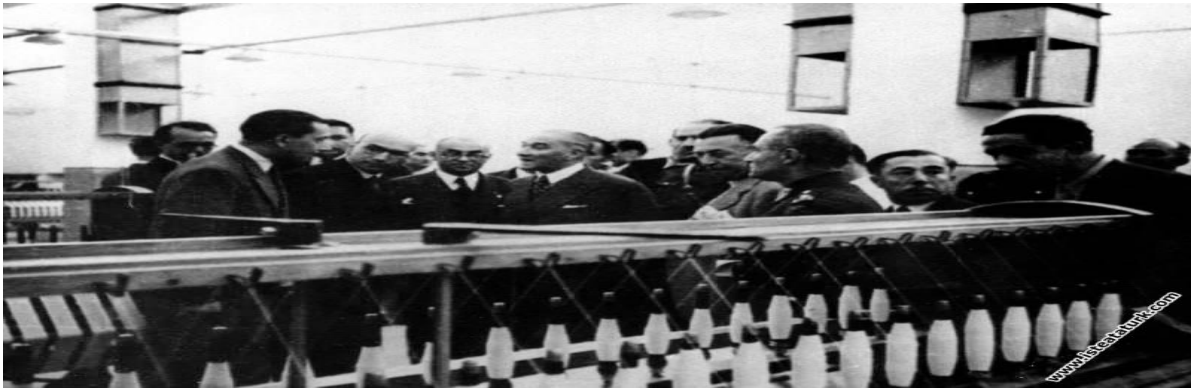
- Sümerbank (1933),

- Belediyeler Bankası (İller Bankası) (1933),
- Etibank (1935),
- Denizbank (1938),
- Halk Bankası ve Halk Sandıkları (1938) (Aksu, 2005d:18).

Resim 25. Cumhuriyetin En Önemli Kazanımları Sümerbank ve Etibank

Resim 26. M. Kemal ATATÜRK'ün Bursa Sümerbank Merinos Fabrikası'nı Gezerken (02.02.1938)

Sümerbank, 3 Haziran 1933 tarih ve 2262 sayılı kuruluş kanunu ile Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası'nın birleşmesi sonucu 20 milyon TL'si ile kurulmuş, başlangıç sermayesi 10,7 milyon lirasını sözü edilen ilgili kuruluşlarının aktiflerinin Sümerbank'a devriyle ödenmiştir. Devlet eliyle kurulacak sınai tesislerin etüt ve projelerini hazırlamak, bu sanayileri kurmak, yönetmek, sermayesine yardımda bulunmak, sınai kuruluşlarına kredi sağlamak, gerekli işgücünü yetiştirmek, özel kuruluşlardaki devlet iştirak paylarını yönetmek. Kentlerin kalkındırılmasına hizmet etmek, şehir imar plânlarını hazırlamak, kent ve kasabaların su, elektrik, havagazı, kanalizasyon gibi kamu hizmetleriyle ilgili alt yapı tesislerini yapmak, bu hizmetlerin sağlanmasını orta ve uzun vadeli kredilerle desteklemek amacını taşıyan

Belediyeler Bankası (İller Bankası), 24.6.1933 tarihli ve 2301 sayılı yasa ile kurulmuştur. 1938 senesi sonunda bankanın ödenmiş sermayesinin 8 milyon TL olup, mevduatının 2,6 milyon liraya ve kredilerinin de ancak 3,7 milyon liraya yükselmiş bulunması yavaş bir gelişmeyi göstermektedir (Aksu, 2005d:18-19).

Denizbank, Türk ve yabancı limanlar arasında muntazam posta seferleri işletmek, şehir içi deniz nakliyat işlerinin tekel olarak yapması, çeşitli liman işlerini yürütmek, İstanbul, İzmir ve Trabzon liman işletme idarelerini, Van Gölü işletmesini yapmak amacıyla, 30 Kasım 1937 tarihli ve 3295 sayılı yasa ile kurulmuştur. 50 milyon TL'lik kuruluş sermayesi olup, her türlü bankacılık işlemlerini yapacaktı (Aksu, 2005d:19).

Etibank, 20 Haziran 1935 tarihli ve 2905 sayılı yasa ile kurulmuş olup, Türkiye'nin yer altı servetlerini rasyonel bir şekilde değerlendirmek, Türkiye'de elektrik dağıtım ve üretimi imtiyazları almak ve işletmek, elektrik santralleri kurmak, Maden ve enerji üretiminin gerektirdiği bütün mal alım-satım işlemlerini yapmak ve diğer bankalar gibi bankacılık işlevlerini de yerine getirmek için kurulmuştur. Etibank'ın kuruluş sermayesi 20 milyon TL olup, 1938 senesi sonunda ödenmiş sermayesi 3,5 milyon TL'ye yükselmiştir (Aksu, 2005d:19).

Türkiye Halk Bankası ve Halk Sandıkları, 2284 sayılı yasa ile faaliyetine 1938 yılında başlamış, küçük esnaf ve işletmelerin kredi sorununa çözüm bulmak, sanatkârların kredi bulmaktaki sorununu çözmek amacıyla kurulmuştur. 1938 yılında faaliyete geçen Halk Bankası 3 milyon TL sermayeli bir anonim şirket şeklinde idi. Bankanın bu yıl ödenmiş sermayesi 1,2 milyon TL olup, bunun 1 milyonluk kısmı Hazine'nin katkısı ile sağlanmıştır (Aksu, 2005d:19).

Bu dönemde kurulan tüm Devlet Bankaları sonraki yıllarda da devam edecek, Devlet katkılı güçlü bir alt yapıya sahip bankacılık sistemi üzerine kurulmuşlardır. Sanayileşme sürecinde ve alt yapı oluşturmada bu bankalar çok muazzam görevler yerine getirmiş, ekonominin motoru olmuşlardır. Kaynak sorununu bir nebze azaltmışlar ve üretim kesiminin kredi sorunlarını ilgili banka vasıtasıyla çözmeye çalışmışlardır. Örneğin esnafın kredi sorunu Halk Bankası, çiftçinin sorununu Ziraat Bankası vasıtasıyla çözmesi gibi. Bu dönemde 30.05.1933 tarihinde Mevduatı Koruma Kanunu ile devletin mevduata müdahale edilebilme yetkisinin olmasını sağlayan bir düzenlemeye gidilmiştir. Yine 1936 tarihinde 2999 sayılı yasa ile Bankalar Kanunu ile bankaların kuruluş ve çalışma faaliyetleri düzenlenmiştir (Aksu, 2005d:19).

Tablo 66. Ana Alt Dönemlerin İktisadi Göstergeleri 1923-1939 Yıllık Ortalamalar

		1923-29	1930-32	1933-39
Milli Gelir Büyüme Hızı	%	10,9	1,5	9,1
Sanayide Büyüme Hızı	%	8,5	14,8	10,2
Milli Gelirde Sanayi Payı	%	11,4	13,6	16,9
Milli Gelirde Yatırım Payı	%	9,1	9,7	10,7
Milli Gelirde İthalat Payı	%	14,5	8,9	6,6
Dış Ticaret Açığı/Fazlası	%	-56,6	6,6	12,4

Kaynak: T. Bulutay, Y.S. Tezel, N. Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri: 1923-1948*, Ankara 1974, Tablo 8.2. C, 8. 3. A, 9. 3. 9. 5'den hesaplanmıştır. Ayrıca bkz. Korkut Boratav; "Türkiye'de Devletçilik", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansik. İletişim Yayınları*, 2. Cilt, İstanbul Eylül 1983, s. 418'deki tablodan alınmıştır.

10. BÖLÜM

10. DIŞ TİCARET VE KAMBIYO POLİTİKALARI

"Dış ticarete takip ettiğimiz ana ilke, ticaret dengemizin aktif karakterini korumaktır. Çünkü, Türkiye ödemeler dengesinin en önemli esasını, bu oluşturur. Son yılların rakamları ve geçirdiğimiz yılın bugüne kadar seyir ve yön takip ettiğimiz ilkenin elde edilmiş olumlu sonuçlarını göstermektedir. Kontenjan usulü, belirli anlaşma şartlarımızı kabul etmiş memleketler için büsbütün kaldırılmıştır. Bu memleketlerden piyasanın kayıtsız, şartsız ithalat yapabilmesi sağlanmıştır. Dış Ticaret Politikamızın Özelliği Şudur: İç ve dış durum gereklerini daima karşılamak suretiyle gelişmelerine uyum sağlamaktadır." (Türkiye Büyük Millet Meclisi; Reisicumhur Mustafa Kemal Atatürk'ün T.B.M. Meclisi'nin Beşinci İntihab Devresinin Üçüncü Toplanma Yılına Açarken Heyeti Umumiyyede İrad Buyurdukları Nutuk; 1 Kasım 1917; T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre:5, CiIt: XX., s-3-9)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

10.1. Osmanlı Dönemi Dış Ticaret Politikaları ve Uygulamaları

Ticaret sektörü tarımdan sonra Osmanlı ekonomisinin önemli bir parçası olmuştur ve İmparatorluk sürecinde, Doğu ve Batı arasında köprü görevi görmüştür. Osmanlı ekonomisinin büyümesinde iç ve dış ticaretin yarattığı ekonomik faaliyetler önemli işleve sahiptirler. Ticari faaliyetlerin ana işlevi de halkın temel ve günlük ihtiyaçlarının karşılanması esasına dayanmaktaydı. İç ticaretle kırsal kesimde üretilen mallar şehirlere taşınıp loncalara aktarılıyor, bu suretle halkın ve ordunun gereksinimleri giderilmeye çalışılıyordu. Bu faaliyetlerde kâr esaslı bir yapının gelişmemesinde bu ekonomik bakış açısının büyük etkisi olduğu uzmanlarca vurgulanmaktadır.

Anadolu'da Selçuklular ile başlayan Türk ticaret hayatı 19. yüzyıla kadar olan dönemde çeşitli siyasi, askeri, teknik ve kültürel etkileşimlerin yanında, sarayın ve hükümetin (Divan-ı Hümayun'un) aldığı günü birlik veya uzun vadeli politikalarla ülkenin ticaret hayatı şekillenmiştir. Selçuklu Türkleri'nin Anadolu'yu fethetmeye başlamasıyla birlikte, iç ve dış ticaretin canlanması ve gelişmesinde etkili olan başlıca faktörler şunlardır:

-Coğrafi (Konum) Avantajı: Selçuklu Devleti'nin Anadolu'yu fethetmesi, bölgenin stratejik bir konumda bulunmasına yol açtı. Anadolu'nun Akdeniz'e, Karadeniz'e ve Orta Doğu'ya yakınlığı, ticaretin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Bu coğrafi avantaj, Anadolu'nun ticaret yollarında kesişim noktası haline gelmesini sağladı.

-İpek Yolu: Selçuklu döneminde Anadolu, İpek Yolu'nun önemli bir geçiş noktası haline geldi. Bu, Orta Asya'dan başlayarak Çin'e kadar uzanan kara yolunun, Orta Doğu ve Avrupa'ya olan bağlantısını güçlendirdi. Anadolu'dan geçen bu yol, özellikle kıymetli ipek, baharat ve diğer ticaret mallarının taşınmasını sağladı.

-Şehirleşme ve Ticaret Merkezleri: Selçuklu döneminde Anadolu'da birçok ticaret merkezi ve şehir kuruldu. Kayseri, Sivas, Konya gibi şehirler, ticaretin yoğun olduğu bölgeler haline geldi. Bu şehirler ticaretin yanı sıra kültürel ve bilimsel faaliyetlerle de önem kazandı.

-Kervansaraylar ve Yerleşim Merkezleri: Selçuklu yönetimi, ticaretin güvenliğini ve kolaylığını sağlamak için kervansaraylar inşa etti. Bu kervansaraylar, tüccarların konaklaması, mal depolaması ve ticaretin yapıldığı yerler olarak hizmet verdi. Aynı zamanda ticaret yollarını güvenli kılacak şekilde düzenlendi.

-Tarım ve Hayvancılık: Anadolu'nun tarımsal potansiyeli ve hayvancılık faaliyetleri, bölgedeki ticaretin temelini oluşturdu. Tarım ürünleri ve hayvansal ürünler hem iç ticaret hem de dış ticarete önemli bir rol oynadı.

-Kültürel Etkileşim: Selçuklu Türkleri'nin Anadolu'yu fethetmesi, farklı kültürler arasında etkileşimi beraberinde getirdi. Bu da ticaretin çeşitlenmesine ve zenginleşmesine katkı sağladı. Selçuklu döneminde Anadolu'da başlayan bu iç ve dış ticaret hayatı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve genişlemesiyle daha da gelişerek devam etti.

Osmanlı Devleti, kendinden önce bu topraklarda hâkim olan devletler gibi, Doğu Romalılar ve Anadolu Selçuklular da Kıbrıs Krallığı, Ceneviz ve Venedik Cumhuriyeti tebaalarına ülkelerinde serbest ticaret yapma imtiyazı vermişti. Ticaretin gelişmesini temin maksadıyla Avrupalı tüccarlara verilen bu imtiyazlar zamanla mahiyeti ve oranları iyice artmış, Osmanlı Devleti'nde bir malî sıkıntı haline gelmişti. XIV. ve XV. yüzyıllarda Ceneviz ve Venediklilerin sahip olduğu imtiyazlar (Kütükoğlu, 1992:91-93; Kongar, 1993:255-257; Akdağ, 1974:431-432; Türkdoğan, 1981:86-87), 1520-1535 tahrir defterlerine göre, iktisadi bakımdan bu devirde en önemli gelişmenin, Batılı merkantilist devletlerine verilen kapitülasyonlarla Osmanlı

İmparatorluğu'nun her tarafında serbest ticaret izinin verilmesidir. 1535'te Fransa, 1581'de İngiltere ve 1609'da Hollanda'ya tanınan kapitüler hakları bunların (Kütükoğlu, 1992:91; Türkdoğan, 1981:254; İnalçık, 1971:1182) başında geliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretindeki gelişimi, kendisinden önce bu topraklarda kurulan pek çok imparatorluk ve devletlerin bakiyesi olma durumu nedeniyle, devam eden ticaret politikalarını sürdürmek ve gerekirse dış ticaret yöntemlerini geliştirmek üzerine olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, tarih boyunca farklı dönemlerde, farklı ticaret politikalarını benimsemiş, ona göre değişik stratejiler oluşturulmuştur. 600 yıllık imparatorluk sürecinde dönemselsel olarak siyasi şartlara, ekonomik konjonktüre, askeri başarılarla ve yenilgilere, vergi toplama tekniklerine, üretim yöntem ve iase tedarik sistemine, stratejik ve coğrafi konumlara göre süreç farklı işlemiştir. İmparatorluğun geniş coğrafi konumu ve farklı etnik yapısı, farklı bölgelerle olan ticaret potansiyelini geliştirmek, hatta gerekirse devlet olarak o ülkedeki tüccar veya ticaret erbabına taviz veya imtiyazlar vererek o topraklardaki insanları kazanma, ticaret yollarına hâkim olma ve pazarları yönetme politikası benimsenmiştir. Aslında savaşla kazanılamayan yerlerde ticareti diplomasi ve imtiyazlar yoluyla yapma yolu hedeflenmiştir. Ayrıca ticaret yollarının askeri güvenliği, ticarete diplomasinin temini, pazarlama ve yönetme stratejisi ve dış ilişkilerdeki değişiklikler, dış ticaretin gelişiminde etkili olan başlıca argümanlardı. İşte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dış ticaretin genel bir gelişim süreci:

- **İmparatorluğun İlk Dönemleri (1299-1600):** Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş başlangıcı, dış ticaret genellikle kapitülasyonlarla yabancı tüccarlara kayıtlı özel imtiyazlar aracılığıyla geliştirildi. İmparatorluk, özellikle İtalyan şehir devletleri ile ticaret yapıyordu. Bu dönemde kara ve deniz yolları üzerinden mal alışverişi yapıyordu.
- **17. Yüzyıl (1600-1700):** Bu dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ticaret ilişkileri giderek arttı. İmparatorluğun Avrupa pazarlarına erişimi genişletildi ve özellikle İngiltere, Hollanda ve Fransa ile ticaret yapılmaya başlandı. Bu dönemde İmparatorluk, Batı Avrupa'dan tekstil ürünleri, makineler ve diğer malların yanı sıra değerli metaller ve baharat gibi ürünler ithal etti.
- **18. Yüzyıl (1700-1800):** Bu dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaretinin hacmi genişlemeye devam etti. Özellikle Osmanlı'nın içerdiği zengin doğal kaynaklar ve tarım ürünleri, dış ticaretin büyümesine katkı sağlamıştır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, Doğu Asya'dan gelen ipek, baharat ve diğer ürünleri Avrupa'ya ihraç etti.

- **19. Yüzyıl (1800-1900):** Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemde Avrupa devletleri ile daha fazla ticari anlaşma yaparak dış ticareti artırdı. Ancak bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kayıpları özellikle liman kentleri, tarım merkezleri ve geçiş yolları üzerindeki tarihi kervansarayların ve buna bağlı olarak kent pazarlarının kayıpları ile birlikte dış ticarete ciddi daralmalar meydana geldi. Bunun sonucunda imparatorluğun borçlanma durumu, vergi toplama ve ürün tedarik sağlama (iaşe) sorunu önemli boyutlara ulaştı. Ülkede ciddi ekonomik sıkıntılar ve yaşamsal kısıtlılıklarla karşılaşıldı.
- **20. Yüzyıl (1900-1920):** Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan, Trablusgarp ve I. Dünya Savaşı'nın etkisiyle önemli toprak kayıplarının Osmanlı dış ticareti üzerinde önemli azalmalar meydana geldi ve bu dönemde ticaret kentleri ve dış pazarlar kaybedildi. Üretim hacmi düştü, iktisadi büyüme geriledi. Ekonomik darboğazlar ve bütçede ciddi açıklar meydana geldi.

Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretindeki meydana gelen gelişim sürecini ve koşulları etkileyen durumlarını analiz etmeye çalışırsak, çok faktörlü bir yapının süreçte etkili olduğunu bize göstermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, dış ticareti genellikle imtiyaz ve kapitülasyonlarla yabancı tüccar ve ülkelere verilen bir takım ekonomik haklarla ticaret sistemi işlemektedir. İmparatorluk, özellikle İtalyan şehir devletleri ile dış ticaret yapıyordu. Dış ticarete söz sahibi olan kişi ve kuruluşların büyük bölümü yabancı ve gayrimüslim kesimlerden olduğundan, onlar için yurt içinde üretim faaliyeti gösteren, istihdam yaratan tesislerin devre dışı kalması bir sorun teşkil etmemektedir. Aksine bu koşullar arayışta bulamadıkları geniş bir pazar paylarının büyümesine ve gelir kapısının (karlarının kat be kat) artması anlamına gelmektedir. Bu durum aslında batılı devletlerin ve yabancı imtiyazlı kesimin vazgeçilmez hedef ve temel politikalarının sonucuydu. Oysa batı devletleri, bu politikanın tam aksi uygulamayla koruyucu gümrük sistemi kurarak kendi sanayilerinin gelişmesine olanak sağlamışlardır (Yücel, 2017:20-21).

Harita 5. Osmanlı Devleti'nde Ticaret Yolları

Kaynak: <http://tarih.tumders.com/ticaret-ve-ulasim-sistemi.html>; erişim tarihi:23.12. 2022.

Osmanlı İmparatorluğu, tarih boyunca önemli bir ticaret aktörü olarak, Doğu ile Batı dünyası arasında kendini konumlandırmış ve dünya ticaretinin gelişmesinde önemli bir karar mekanizmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu hem kara ticaret yolları üzerinde hem de önemli deniz ticaret noktalarında hâkim olması nedeniyle kara ve deniz ticaretinde etkin bir rol oynadı. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun deniz yollarının kontrolü, kara ticareti ile birleşerek geniş bir ticaret ağı oluşturmasına olanak tanınıyordu. Osmanlı İmparatorluğu, özellikle Venedik Cumhuriyeti, Ceneviz Cumhuriyeti, Dubrovnik, Napoli, Floransa, İtalya Şehir Devletleri, Fransa, İngiltere, Hollanda, İspanya ve diğer Avrupa ülkeleri ile ticaret yapmıştır. Osmanlı Devleti, ilk dönemlerinde yukarıdaki devletlerle (özellikle ilk üç devlet), XX. yüzyıl sonlarında ise Lehistan, Rusya, Fransa ve İran ile ticaret yapıyordu.

İhraç Ettiği Ürünler: Osmanlı'nın XVIII. yüzyılda ihraç ettiği malların cinsleri şöyleydi: Halılar, ipekliler, pamuk ve pamuklu dokumalar, yün ve yünlü kumaşlar, yapağı, iplikler, ayakkabı derisi, balmumu, kürkler, kıl, yünlüler, bakır ve ürünleri, geyik boynuzu, tuz, kimyevi nitelikteki bazı maddeler, keçi ve deve yünlüleri, pamuklular, soflar, yemeniler, tüller, keseler, fes, seccadeler, tarımsal ürünlerin büyük çoğunluğu ihraç edilmekteydi (Özkaya, 1985:132-136; Türkdoğan, 1981:101; Payzın, 1992:106; Çadırcı, 1991:9; Özyüksel, 1997:137-139). Bu ürünleri genellikle Venedikli tüccarlardan alıyordu. Rusya ve Lehistan'dan ise kürk ve balık dişi, Floransa'dan çuha, Lehistan ve Fransa'dan ise çeşitli eşya alıyordu. Memleket Dışına Çıkarılması Yasak Eşyalar Barış zamanı her çeşit zahire, bakliyat, at, silah, barut, kurşun, bakır,

kükürt, sahtiyan ve gön'ün dışarı satılması yasaktı. Barış zamanı balmumu, don yağı, koyun derisi, çadır bezi, pamuk, pamuk ipliği, meşin, yapağı, ipek ve ipekli dokumaların dışarıya satılmasına müsaade edilirdi (<http://tarih.tumders.com/ticaret-ve-ulasim-sistemi.html>; erişim tarihi:05.04.2017).

Osmanlı İmparatorluğu, bazı önemli malların ihracına askeri nedenlerle veya gıda tedariki açısından izin vermiyordu. Barut, at, kereste, güherçile, top, gülle, yelken bezi, demirden üretilen malzemeler ile buğday, ham pamuk, ipek, zeytinyağı, pamuk ipliği, ham deri gibi hammaddelerin ihracını yasaklamıştı. Osmanlı Devleti, buğday ve diğer hammaddelerin ülke içinde ihtiyaca binaen, ancak ihtiyaca karşıladığı ve mal fazlası olduğu durumlarda yurt dışına satışına izin vermektedir. Bu tür malların yasaklanma gerekçesi ise, askeri mallar için İslam Harp Hukuku açısından kafiri desteklememek iken, diğer mal kalemlerin de ise, buğday vb. ürünlerin halkın temel gıda olması ve bu malların esnafın önemli satış kalemleri arasında olması münasebetiyle, tedarikte zorlanmamak için dışarıya satışı yasaklanmıştı. Ancak bazen bu tür malların yabancı tüccarlar tarafından dışarıya kaçırılması cezai müeyyidelere rağmen engellenememişti. Bazı dönemlerde yaşanan mal kıtlığı, fiyat pahalılığı, savaş durumu, üretim tedarikinde bozulmalar, iklim değişimleri ve gıda krizi gibi nedenlerle halkı düşünerek, malların ihracatı yasaklanmıştı. Devlet burada iaşeci ve fiskalist bir iktisat politikası mantığıyla davranmıştır (Buluş, 2022:174). Osmanlı İmparatorluğu, tarih boyunca geniş toprakları ve çeşitli doğal kaynakları sayesinde birçok farklı ürün ihraç etmiştir. İmparatorluğun ekonomisi, çeşitli bölgelerdeki tarım, hayvancılık, madencilik ve zanaat faaliyetleriyle şekillenmiş ve bu faaliyetler sonucunda bir dizi mal ve ürün ihraç edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun zaman içerisinde ihraç ettiği ürünlerde değişim meydana gelmiştir. 18. yüzyılda daha önce ihraç edilmeyen ürünler ve mallar, iç tüketim fazlası olanın yurt dışına ihraç edilmesine izin verilmiş, 19. yüzyılda bu malların kapsamı genişlemiştir. Devlet o dönemde ciddi gelir elde etmeye başlamış, dış ticaret dengesini sağlamaya çalışmıştır. Devletin yurt dışına ihraç ettiği başlıca ürünleri belirtmek gerekirse;

1. Tarım Ürünleri:

- Tahıl ve Bakliyatlar: Buğday, arpa, pirinç, mercimek gibi ürünler.
- Meyve ve Sebzeler: Üzüm, incir, zeytin, nar, limon, portakal gibi ürünler.
- Şeker Pancarı ve Şeker Ürünleri: Osmanlı ticaretinde şeker pancarı, şeker üretiminde önemli bir rol oynamıştır.

2. Hayvancılık Ürünleri:

- İpek ve İpek Ürünleri: Özellikle Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir ipek üretim merkeziydi.

- Yün ve Yün Ürünleri: Yün, kumaş ve halı üretimi için kullanılmıştır.
- Hayvansal Ürünler: Deri, peynir, yoğurt gibi ürünler ihraç edilmiştir.

3. Mineraller ve Maden Ürünleri:

- Demir ve Çelik: Osmanlı'da demir ve çelik üretimi önemliydi.
- Altın ve Gümüş: Maden zenginlikleri sayesinde Osmanlı, değerli metalleri ihraç etmiştir.
- Taş ve Maden Ürünleri: Mermer, alçı, kurşun gibi ürünler ihraç edilmiştir.

4. Zanaat ve El Sanatları Ürünleri:

- Halı ve Kilimler: Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki bölgeleri ünlü halı ve kilim üretim merkezleriydi.
- Seramik ve Porselen Ürünleri: Kütahya, İznik çinileri ve çeşitli seramik ürünleri ihraç edilmiştir.

5. Baharatlar ve Tüketim Malzemeleri:

- Baharatlar: Osmanlı İmparatorluğu, Orta Doğu ve Asya'nın zengin baharat kaynaklarından yararlanarak bu ürünleri ihraç etmiştir.
- Tütün ve Tütün Ürünleri: Özellikle Osmanlı'nın Balkanlar'da yetiştirdiği tütün, önemli bir ihraç ürünüydü.

6. Silah ve Askeri Malzemeler:

- Silahlar ve Zırhlar: Toplar, kılıçlar, tüfekler gibi askeri malzemeler ihraç edilmiştir.

7. Sanat ve Değerli Malzemeler:

- Mücevher ve Değerli Taşlar: Osmanlı İmparatorluğu, mücevherat ve değerli taşlar konusunda da ünlüydü.
- Kitap ve El Yazmaları: Osmanlı sanatının önemli bir parçası olan el yazmaları, İmparatorluk sınırları dışına da ihraç edilmiştir.

İmparatorluğun geniş coğrafyası, çeşitli iklim ve toprak koşulları, zengin doğal kaynakları ve kültürel çeşitliliği, ihraç edilen ürünlerin özelliklerini belirlemede etkili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ihraç ettiği ürünler hem ekonomik hem de kültürel açıdan zenginlik ve çeşitlilik göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun zengin doğal kaynakları, çeşitli bölgelerdeki ticari merkezleri, limanları, demiryolları, ulaşım ağları ve ticaret yollarındaki stratejik konumu, bu çeşitli ürünlerin ihraç edilmesine olanak tanımıştır.

Osmanlı İmparatorluğu, zengin doğal kaynaklara ve geniş topraklara sahip olmasına rağmen, bazı dönemlerde belirli ürünleri ithal etmiştir. İmparatorluğun ekonomik yapısı, ticaret politikaları ve dönemin ihtiyaçlarına bağlı olarak ithal edilen ürünlerde değişiklikler olmuştur. İşte Osmanlı İmparatorluğu'nun ithal ettiği başlıca ürünler ise: **Çuha, sülyen, bakır tel, sarı teneke, kâğıt, cam, sırça, boya, iğne, boncuk, makas, ayna satın alınmaktaydı.** Osmanlı

İmparatorluğu'nun dünya ticari akımları içindeki rolü, hammadde ve erzak satmak suretiyle Batıdan aldığı altın ve gümüşleri, işlenmiş mallar ve baharat karşılığında doğuya aktarmak suretiyle "değerli maden alıp verme" şeklinde bir aracılıktan ibaret olarak kabul olunabilir (Türkdoğan, 1981:86).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde çeşitli ticaret merkezleri, farklı coğrafi bölgelerdeki ekonomik faaliyetlere ve ticaretin yoğunlaştığı noktalara işaret ederdi. İmparatorluğun geniş sınırları içinde birçok önemli ticaret merkezi bulunmaktaydı. İşte Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli ticaret merkezlerinden bazıları (Çadırcı, 1991:353-371; Faroqhi, 2023:97-153):

-İstanbul: Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul, tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Stratejik konumu, limanları ve kara yollarının kavşak noktasında olması, şehri dünyanın en önemli ticaret merkezlerinden biri haline getirmiştir. Kapalıçarşı ve Mısır Çarşısı gibi mekanlar, ticaretin yoğun olarak gerçekleştiği alanlardı.

-Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Suriye eyaletinin merkezi olan Halep, Orta Doğu'nun önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Ünlü Halep Çarşısı (Suq al-Madina), zengin ticaret geleneğine ev sahipliği yapmıştır.

-Bursa: Osmanlı'nın ilk başkenti olan Bursa, ipek üretimiyle ünlüydü. İpek ticareti, şehrin ekonomisinde önemli bir yer tutmuştur. Bursa, İmparatorluğun iç bölgeleriyle dış dünya arasında önemli bir ticaret merkeziydi.

-Selanik: Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki önemli liman şehirlerinden biri olan Selanik, Osmanlı ekonomisinin batıya açılan kapılarından biriydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki önemli ticaret merkezlerinden biri olan Selanik, limanı ve ticaret yollarının kavşak noktasında olması nedeniyle canlı bir ekonomiye sahipti.

-İzmir: Ege Bölgesi'nin en önemli limanı olan İzmir, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı dünyası ile ticaretini kolaylaştıran bir merkezdi. Osmanlı döneminde İzmir, özellikle tekstil ve tarım ürünleri ticaretinde önemli bir rol oynadı.

-Trabzon: Karadeniz'in önemli limanlarından biri olan Trabzon, Osmanlı'nın doğu ticaretini kolaylaştıran bir noktaydı. Özellikle Orta Asya ve Kafkasya'dan gelen malların Karadeniz üzerinden taşındığı bir limandı.

-Antalya: Akdeniz kıyısındaki Antalya, Osmanlı İmparatorluğu'nun güney ticaretinin önemli bir merkeziydi. Antalya Limanı, Akdeniz ticaret yollarındaki stratejik konumuyla dikkat çekti.

-Kahire: Osmanlı'nın Mısır'ı fethetmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'na katılan Kahire, Orta Doğu'nun önemli ticaret ve kültür merkezlerinden biriydi.

-Konya: Konya, Orta Anadolu'nun önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Özellikle kervan yollarının kesişim noktalarında bulunması, ticaretin canlı olmasına katkı sağlamıştır.

-Antep (Gaziantep): Gaziantep, Osmanlı döneminde Güneydoğu Anadolu'nun önemli ticaret merkezlerinden biriydi. El sanatları ve bakır işlemeciliği gibi faaliyetlerle de ünlüydü.

-Anadolu Şehirleri: Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki çeşitli şehirleri de önemli ticaret merkezleriydi. Edirne, Amasra, Manisa, Amasya, Samsun, Tokat, Diyarbakır, Kerkük, Şam, Malatya gibi şehirler ticaret açısından aktifti. Bunun yanında, Girit Adası, Beyrut, Mora, Varna, Kırım, Trablus, İskenderiye, Kıbrıs Adası gibi yerler Karadeniz ve Akdeniz'deki önemli liman ve ticaret merkezleriydi.

"XVI. yüzyılda kıta kentlerinin pazar olarak önemini kaybetmesi, yani kervan ticaretinin hemen hemen sona ermesi, yeni gelişmelerin başlangıcı oldu. Bu dönemde dünya ticareti Kuzey Avrupa ve İngiltere üzerinden Okyanus'a kaydı. Osmanlı İmparatorluğu Batı limanlarından Avrupa'ya hammadde, gıda, baharat vb. satılmasına ayak uyduramayan Türk unsurlar bu üstünlüğü Rum, Ermeni, bilhassa Yahudilere kaptırmış oldular. Akdeniz'in liman kentleri güçlerini önemli oranda yitirmişken, Atlantik Okyanusu kıyısındaki Avrupa liman kentleri zenginleşmeye başladı." (Ateş,1989:143).

Bu süreçte önemli bir değişim yaşanmış, Doğu Ticaret yollarının değişmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasına sebep olmuştur. Şöyle ki; Basra körfezi, Kızıl deniz, Suriye limanları ve Anadolu'dan geçen kervan yollarını kontrol eden bölgelerin hâkimi sıfatıyla Osmanlı İmparatorluğu tarihi baharat ve ipek yollarının sağladığı milletlerarası transit metalarından ödenen türlü harç ve resimler, Fatih Sultan Mehmet döneminde %5 gümrük resmi, daha önceleri ise %2 gümrük resmi idi ve devletin önemli gelir kaynaklarından birisi olduğu (Türkdoğan,1981:112-113) görülmektedir. Osmanlı ticaretinin ve sanayisinin gerilemesinin ya da duraklamasının ardındaki en önemli sebeplerden birisi olarak; "Ticaret yolları üzerinde bulunmanın olanaklarından yararlanmış bulunan Osmanlı İmparatorluğu, Güney Afrika deniz yolunun (Macellan-Ümit Burnu) keşfedilmesiyle kara ticareti ve yolları için tehlike çanları çaldı. XVII. yüzyıldan sonra ipek ve baharat ile diğer doğu ürünleri deniz ticaret yolları ile Batıya taşınmaya başlandı. Dış ticaret sayesinde İmparatorluk'ta üretilmeyen pek çok mal Doğu'dan veya Batı'dan payitahta getirilebiliyordu. Özellikle uzak pazarlar için üretim yapan Edirne, Bursa, Ankara, Tokat, İzmir, Manisa, Amasya, Diyarbakır gibi büyük kentlerde

loncalara bağılı olarak çalışan ama büyük birikimler sağlayabilen zanaatkarlar ve tüccarlar bulunmaktaydı.” (Pamuk, 2014:53). Özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Batı Avrupa'nın endüstri devrimini gerçekleştirerek birçok alanda makinalı üretime geçmesi Osmanlı Devleti'nin adı geçen Endüstriyel Devrimin dışında kalması ve aynı dönemde Osmanlı'nın geleneksel kurumlarındaki (lonca-ahilik gibi meslek teşkilatları başta olmak üzere) bozulma sonucu dinamizmini kaybetmesi siyasal, ekonomik, ticari ve askeri güç dengesinin Osmanlı aleyhine, Batı Avrupa ve Rusya lehine değişmesinin temel nedenleri olmuştur (Arslan, 1993:2).

"Osmanlı Sanayisi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çökmeye ve gerilemeye başlamıştır. Devlet gerekli tedbirleri alamaz ya da gerekli tedbirleri bulamaz durumda kalmış, kendisi için gerekli malzemeleri bulamamıştır. Malzemeler ucuz olduğundan, dışarıya kaçırılmış, ya da yüksek fiyatla yabancı tüccarlara verilmiş, bu yüzden de pahalılık artmıştır. Devlet bunu önlemek için gümrük duvarını yükseltmeyi düşünmemiş ve Osmanlı sanayisi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düşmeye başlamış ve çöküş XIX. yüzyılda rakamlarla görüldüğü üzere çok artmıştır. Osmanlı ülkesi yabancı sanayiinin istilasına uğramış ve yerli sanayi işlemez olmuştur.” (Özkaya, 1985:138-140). Dolayısıyla, Osmanlı ekonomisinde hâkim olan yabancı tüccarlar, imparatorluğun iç ve dış ticaretinde söz sahibi olmuşlar, yerli sanayii buna bağılı olarak, rekabet edememesinden ötürü iflas noktasına gelmiş ve ülke bir anda yabancı malların istilasına uğradı (Karpat, 1996:85-86; Özyüksel, 1997:137-139; Kongar, 1993:258-260; Türkdogan, 1981:110-123).

Bu ticaretteki olumsuz koşullar ve gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun lehine olan ihracat farkı giderek azalmaya başlamıştı. Özellikle dış ticaretten kazanç ciddi miktarlarda düştü. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren buharlı gemilerin yapılmasıyla ticaret yollarının kısalması, kervanlarla ve Osmanlı topraklarından geçerek yapılan Asya-Avrupa ticaretine son darbeyi indirdi. Bu yeni deniz ticaret yolları; Şam, Halep, Bağdat, Diyarbakır, Konya, Amasya, Ankara, Bursa gibi kumaş ve diğer basit sanayi ve el üretimi yapan Lonca teşkilatlarının güçsüzleşmesine, gelişmiş Anadolu kentlerinin önemlerini yitirmelerine neden oldu. Bu gelir kaybı nedeniyle dış ticaretten gelen kazançlarda önemli azalmalar meydana geldi. Osmanlı bütçelerinde ciddi açıklar getirdiğinden, Osmanlı ilkel seviyeli üretim tarzının daha da geri kalmasına, sanayi ve ticaret alanında yürekli yatırımların olmaması da (sermaye, zengin tüccar, burjuvazi eksikliği, inanç gereği, vb.) Batılı devletler karşısında etkisiz kalınmasına neden olmuştur.

1856 yılında Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu durumu Ubcini şöyle diyordu: "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki imalat sanayii, eskisine oranla çok gerilemişti. Bugün, Türkiye'nin dışarı

sattığı malların büyük bir kısmı, Avrupa'ya verdiği hammaddedir. Avrupa, bu hammaddeyi daha sonra mamul madde olarak Türkiye'ye geri satmaktadır. Eskiden, yalnızca İmparatorluğun tüketimini karşılamakla kalmayan, aynı zamanda Doğu Akdeniz'in bütün bölgelerine ve Avrupa'daki kimi ülkelere de mal yollayan (ihraç eden) çok sayıda ki çeşitli imalatçılar artık ya çökmüş ya da bütünüyle yok olmuşlardı.” (Kongar, 1993:259; Issawi, 1966:43).

Osmanlılar gelişmelerin farkında ve bu gelişmelerin getireceği zararın bilincinde idiler. Bu çerçeve içinde, Basra Körfezi ve Hint Okyanusunu denetim altında tutma çabasına giriştiler. Fakat, buralarda yaptıkları savaşlarda Portekiz ve İspanyollar karşısında tutunamadılar ve deniz yollarının denetimini kaybettiler. Böylece Osmanlı İmparatorluğu dünya ticaret yollarının dışında kaldılar (İspanyol ve Portekizli denizcilerin coğrafi keşifleri ve özellikle Ümit Burnu'nun geçilmesi) ve gitgide içe kapanan bir ekonomik modeli benimsediler. Bu model ve daha önce de değindiğimiz üzere toprak düzeninin bir sonucu olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nda "**burjuva**" sınıfı ortaya çıkmadı ve burjuvazinin getirdiği tüm olumlu etkiler ve gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dışında kalması, sanayi ve ticaretin gelişmemesine neden oldu. Aynı nedenle "**Sanayi Devriminin**" de dışında kalması, İmparatorluk ekonomisinin "**kapalı bir model**" içinde kalmasına neden oldu." (Ateş, 1989: 41-42).

"Osmanlıların dış ticaret uygulamalarına egemen olan iki temel kaygı; sarayın, ordunun, donanmanın, kentlerin ve loncaların iâşe sorunlarının çözülmesi ile hazineye gelir sağlanmasıydı. Osmanlı yönetimi, dış ticareti darlık ve kıtlığı önlemenin bir aracı olarak görmekteydi. Bu nedenle, merkantilizmin tersine ve merkantilistlere av olacak biçimde dışalım (İthalatı) destekleyip, sözüm ona darlıkları ortadan kaldırmak amacıyla dış satımı (İhracatı) sınırlandırıyor. Yabancı tacirler hem kıtlıklara karşı mal getirdikleri hem de devlete gümrük vergi geliri sağladıkları için teşvik ediliyorlardı. Dışalığa (ithalata) uygulanan gümrük vergisi oranı %3 dolaylarında kalıyordu."(Özyüksel, 1997:139-140).

"İmparatorluk çağın ekonomik düzeninin tümüyle dışında kalmıştı. Dünya ticaretinden önemli ölçüde soyutlanmış bir biçimde; kendi yağıyla kavrulur bir ekonomi modelini uygulamaya çalışıyordu. Böylesi bir model, her şeyden önce girişleri çok sıkı bir biçimde denetleyen güçlü bir devlet yapısını gerektirir. Oysaki güçlü bir devletin nesnel koşulları da kalmamıştı. Hele İmparatorluk içindeki Hıristiyan azınlıkların oranı ve Avrupa'yla içiçe olma durumu düşünülürse, kapalı bir ekonomi modelinin uygulama zorlukları, hatta olanaksızlığı daha iyi anlaşılacaktır. Bu koşullar altında iki seçenek mevcuttur: Birincisi, ya Batı'nın modeli benimsenecek ve uygulanmaya çabalanacaktı. İkincisi de mümkün olan en sert biçimleriyle dış

dünyaya karşı (ekonomik) duvarlar yükseltilecek içe dönük ekonomi politikalarına yönelecekti." (Ateş, 1989: 322).

Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemekte olan kapitalist dünya ekonomisi içindeki iş bölümüne katılımı; gelişme merkezlerinden sanayi ürünlerini satın alan ve onlara hammadde veren bir pazar ülkesi pozisyonunda olan, 17. ve 18. yüzyılda bu rolü iyice benimseyen ülke konumuna girmiştir. 1700-1840 döneminde Osmanlı ekonomisinde sanayi üretimi durağan bir halde olmasına rağmen dış ticaretle uğraşan yerli servet sahiplerinin etkinliğinde dikkat çekici gelişme ve genişleme olmuştur. Bu dönemde toprak sahipleri ve tarımsal üretim giderek daha çok dış ticarete yönelmiştir. 18. Yüzyılın ikinci yarısında hububat üretiminin %40'ı ve pamuk ve tütün üretiminin %50'den fazlası ihraç edilmeye başlanmıştır.

17. yüzyıl boyunca, Osmanlı-Avrupa ticaretine İngilizler hâkim olmuştur. Osmanlı ülkesinde, genellikle ham ipek, tiftik, pamuk ve meyan kökü gibi hammaddeler alıp, yünlü kumaşlar ve madeni eşyalar gibi mamül mal satan "**Levant Company**" tüccarlarının büyük karları, İngiliz sermaye birikimine ve İngiliz Merkantilist ekonomisinin gelişimine çok önemli katkılarda bulunmuştur (Pamuk, 2023:27). Levant Company'nin imtiyazları 1825'de kaldırılmıştır. Fransız iktisatçı Colbert'in Osmanlı ekonomisi için "Arzı kıt, talebi bol bir ekonomidir. Bu nedenle Osmanlı'yı elde tutmalıyız" düşüncesi, Osmanlı ekonomisi için söylediği bu düstur, Fransızların Osmanlı ekonomisine verdiği önem ve değeri göstermektedir. Bu nedenle 18. yüzyılda Osmanlı-Avrupa ticareti miktarı 4,4 milyon Sterlinlik seviyesindeydi. Osmanlı-Fransız ticari ilişkileri öyle arttı ki, 1780'lerde bu ticaret miktarının, %60'ı Fransızların elindeydi. Fransızlar Osmanlılara daha çok sanayi mamullerinin satışını yapmaktaydı (Tezel, 2015:69). 17. yüzyıl sonuna doğru, Doğu ticaretinin tümü 20 milyon altından ibaretti. Bunun 10-11 milyonu Hollandalılara, 3 ila 4 milyonu İngilizlere, 2 ila 3 milyonu Fransızlara ve geri kalanı da Venediklilere ait idi (Özkaya, 1985:135). 1660'dan sonra, Fransızlar, Şark pazarlarına avarı düşük para sürerek, piyasayı allak-bullak ettikleri gibi, İngiliz ticaretine de rakip oldular. Fransa, 1673 kapitülasyonları ile İngiltere ve Hollanda ile eşit ticari haklara sahip olmuş, 1683'ten sonra ise, Venediklilerin yapmış olduğu ticareti ele geçirdiler. (Özkaya, 1985:133-134).

Van Den Boogert'e göre, 1793'te İmparatorluktan berat alan tüccar sayısı dikkate alındığında, o dönemde Fransızlar ilk sırada gelmektedir. İstanbul ticaret merkezi durumundadır. İkinci sırada İngiliz tüccarlar gelmektedir. Ağırlıklı olarak İstanbul ve Halep çalışma merkezleriydi. İmparatorlukta üçüncü önemli ticaret merkezi İzmir'di. Ayrıca o dönemde Selanik, Kıbrıs, Beyrut, Trabzon, Mora ve Trablus önemli ticaret merkezleriydi.

Tablo 67. 1793'te Ülkelere Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Berat (İş Belgesi) Alan Yabancı Tüccar Sayıları

	Fransa	Büyük Britanya	Hollanda	Venedik	Prusya	Avusturya	Danimarka	İsveç	İki Sicilya	Toplam
İstanbul	17	14	5	1	4	—	4	4	3	52
İzmir		5	9	1	1	1	1	8	4	36
Halep	6	12	9	6	2	1	1	5	5	47
Selanik	3	4	2	—	2	—	1	3	5	20
Mora	3	3	4	—	2	—	—	—	—	10
Sidon- Akra- Beyrut	3	—	—	—	1	—	—	2	—	6
Kıbrıs	2	1	1	1	1	1	1	4	1	13
Khios	1	—	1	—	—	1	—	1	—	4
Trablus	4	2	—	—	1	1	—	—	—	8
Yanina	2	—	—	—	—	—	1	1	1	5
Girit	2	1	—	—	1	—	—	2	2	8
Atina	—	2	—	—	1	—	—	2	2	7
Diğer limanlar	1	—	—	—	3	2	3	14	8	31
TOPLAM	50	44	31	9	17	7	12	46	31	247

Kaynak: Van Den Boogert, Maurits H.,2014;86'daki tablodan alınmıştır. Capitulations And The Ottoman Legal System: Qadis, Consuls And Beraths In The 18th Century (Studies in Islamic Law and Society) (Studies in Islamic Law & Society, 21)

17.-18. yüzyıl ve 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun dış ticaretinde söz sahibi olan ülkeler; İngiltere, Fransa, Ceneviz, Levantenler, Flemenkler, Belçikalılar, Sardunya, İspanya, Portekiz, Rusya ve Avusturya'nın Karadeniz'de ve Akdeniz'de artan hâkimiyeti, bu ülkelerin imtiyazlı tüccarları ile iş birliği içine giren Osmanlı tebaasının azınlıkları (Galata, Levantenler, Rum, Yahudi, Ermeni, vb.), Osmanlı ekonomisinin gidişatına içeridekilerin de yardımıyla bir şekilde yön veriyorlardı. Hem Osmanlıyı ekonomik olarak yönetiyorlar hem de ekonomik olarak kendilerine bağımlı, muhtaç bir hale getiriyorlardı. Osmanlı'nın ihracatını yönlendirirken, Osmanlı'nın ithalat kalemlerini (özellikle tekstil, baharat, tıbbi ilaçlar, silahlar, çelik eşyalar, vb.) belirliyorlardı (Aksu, 2019:137-138).

İstatistik anlamında önemli bilgilerin bulunduğu alanların başında dış ticaret gelmektedir. 1878'den 1913 yılına kadar birkaç yıl hariç, Düyun-u Umumiye ve Reji idaresi nedeniyle periyodik olarak dış ticaret istatistikleri yayınlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde ilk sırada İngiltere gelmektedir. Pamuk'un çalışmasına göre, 1830-1913 yılları baz alındığında hem ithalat hem de ihracat açısından ülkeler kategorize edildiğinde, Osmanlı ekonomisi dış ticaret dengesi açık vermektedir. 18. yüzyılın sonlarına doğru, hatta 19. yüzyılın başlarında bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan kısmının dış ticaretinin hacmi, toplam üretimin %1 ila %2'si kadardı. Balkanlar, Anadolu, Suriye, Kafkasya ve Mısır gibi geniş alanları kapsayan İmparatorluğun kendi içindeki ticaret dış ticaretten çok daha önemli görünmekteydi. Osmanlı'nın İran, Türkistan, Horasan, Hindistan ve Doğu Avrupa bölgeleriyle

olan ticareti, Batı Avrupa ile olan ticaretinden daha fazla önem ve değer taşımaktaydı (Pamuk, 2014:102).

Endüstrileşmiş Batı devletlerinin imparatorluk içerisindeki kapitülasyon ve imtiyazlar yüzünden elde ettiği tek taraflı imkanlar, yerli Osmanlı sanayisini ve el zanaatlarını çöküşe sebep olurken, başta **loncalar ve esnaf örgütlerini de iflas** noktasına getirdi. Osmanlı'nın dış ticaret yaptığı malların niteliği değişmiş, Batılı devletlerden, endüstriyel nitelikli mamül ve yarı mamuller satın alırken, tarımsal ürünler ve madeni hammaddeler ihraç edilir oldu. Bu durum Osmanlı maliyesinde sorun yaratmış, çünkü, 19. yüzyıl sonunda, **ihracat geliri, ithalat harcamalarının yarısına eşitti** (Alkin, 1983:2-3).

Kapıları açan Osmanlı Hükümetleri, liberalleşme adını verdikleri ticaretin serbestçe yapıldığı devletin müdahalede bulunmadığı iktisadi felsefeyi imparatorluk içine taşıyorlardı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu ilk liberalleşme atılımları 1829 yılında Edirne Antlaşmasının (Osmanlı ile Rusya arasında yapılan) ve dokuz yıl sonra 15 Ağustos 1838'de İngilizlerle yapılan Serbest Ticaret Antlaşmasında (Balta Limanı Muahedesinde) sürüp gittiğine tanık olmaktadır (Türkdoğan, 1981:120; Gürak, 1999:282).

Osmanlı İmparatorluğu'nun imzaladığı ticaret antlaşmalarının sayısı 62 olarak saptanmış ve bunları 3 grup içinde incelediğimizde; kapitülasyonlardan sonra 1550 ile 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması (Balta Limanı Ant.) arasındaki dönemde imzalanan 26 Antlaşmanın tümünde kapitülasyon hükümlerinin genelleştirildiği görülmektedir. Bu antlaşmalarda gümrük vergileri %3 olarak belirlenmektedir. İkinci dönem, 1838-1861 yılları arasındadır ki, bu dönemde 20 Antlaşma yapılmıştır. Bunların özelliklerinin tümü 1838'de İngiltere ile yapılan ticaret antlaşmalarının genişletilmiş ve daha bağımlılık arzeden hükümlerin geliştirilmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir tür açık pazar haline sokuyordu. Üçüncü dönemde (29 Nisan) 1861'de Fransa ile yapılan (Kanlıca Ticaret) Antlaşmasıyla yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Fransa ile yapılan antlaşma çerçevesinde bu dönemde 16 Antlaşma yapıldı. Bunların tümüne, gene antlaşmanın koşulları uyarınca 1889'da son verildi (Ateş, 1991:324-325).

Bu antlaşmalardan dönemlere damgasını vuran 1829 Edirne Antlaşması 1838 Balta Limanı Antlaşması ve 1861 Kanlıca Ticaret Antlaşmalarını kısaca ele alıp, inceleyeceğiz. 1829 Edirne Antlaşmasının 7. maddesi çok önemli bir durum arz etmektedir. Bu antlaşmanın 7. Maddesi Osmanlı Devleti ticari girişimlere konulan sınırlamaları kaldırmak suretiyle, bütün Osmanlı ülkesinde Ruslara serbest ticaret hakları ve imtiyazlar tanındığını görebilmekteyiz. 7. madde metni şöyledir: "Rusya Tebaası, Deleteyn-i Fahimeteyni Muahedeteyn beyninde mün'akid olan uhud-ı sabıka mucibince gerek bern ve gerek bahren Cemi'memalik-i mahrusede icra-i ticaret

hususunda nail oldukları serbestiyet-i tamme ve kamileye kemakân nail ola ve iş bu serbestiyet-i ticarete bir veçhile hanel gelmiye ve bir günasuubet veyahut inhisar ile gerek idare-i dahilliye ve diğer nizammat..." (Türkdoğan, 1981:120).

Edirne Antlaşması ilk kez bir ülkeye ticari ayrıcalıklar tanıyan bir özelliğe sahip antlaşmadır. Kapıyı açan ve arkasından diğer ülkelerin bunu izleyerek ülkeye girdiği stratejik nitelikli antlaşmadır. "Kara Avrupası ülkelerinden daha önce sanayileşen İngiltere komşularını ve dominyonlarını serbest dış ticarete zorlamıştır. Batı Avrupa ülkelerinin birçoğu, bir yandan geleneksel el zanaatlarını "gümrük duvarları" ile korurken, diğer yandan da yeni teknolojik icatlar: hızlı bir şekilde uygulama yoluna girmişlerdir. Böylece bu ülkeler ilk endüstrileşme sürecine giren İngiltere ile aralarındaki mesafenin açılmasına izin vermemişlerdir. Halbuki Osmanlı Devleti aynı korumacı politikayı uygulayamamış ve yeni teknolojilere uyum sağlayamamıştır. Dahası İngiltere Osmanlı İmparatorluğunu 1838 tarihli Serbest Ticaret Antlaşmasını kabul ettirmiştir."(Arslan,1993:2; Avcıoğlu, 1976:104). Bu dönemde Avrupa'nın birçok ülkesinde "**Milli Ekonomi Doktrini**" oluşturulmuştur. Alman Tarihçi Okulun öncülerinden F. List 1840'larda Milli Ekonomi Doktrini ile yeni kurulan sanayiler için korumacılık akımı başlatmış ve bu sayede Alman Gümrük Birliği (Zollverein)'nin kurulması mümkün olmuştur (Tuncer, 1994:240; Georgeon, 2023:141-155). 16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere-Osmanlı İmparatorluğu Ticaret Antlaşmasının (Balta Limanı Ant.) kimi önemli maddelerini vermek gerekirse (Ateş, 1991:325-326; Mücek, 2019:29-30):

- a. İngiliz tüccarları iç ticarete, en imtiyazlı yerli tüccardan fazla vergi ödemeyecekti,
- b. Osmanlı uyruğunun iç ticaret tekeli (Yed-i vahit) tümüyle terkediliyordu,
- c. İhracat vergisi %12 civarında sabit tutuluyordu. İthalat vergisi ise %3 + %2 olacaktı,
- d. İngiliz tüccarlarına tanınan ayrıcalıklar, bu İngiliz tüccarların İngiliz olmayan ortakları içinde geçerli olacaktı,
- e. Emtia (mal) alımı ve nakliyesi için "tezkere" istenmeyecekti. Tezkere isteyen Devlet görevlileri şiddetle cezalandırılacak ve İngiliz tüccarların bu yüzden uğrayacağı zararlar Devlet tarafından ödenecekti,
- f. Süresiz geçerli olacak olan bu antlaşmanın getirdiği kolaylıklardan diğer devletlerde yararlanabilecekti,
- g. Bu antlaşma Mısır dahil olmak üzere Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünde uygulanacaktı. 1838 Antlaşmasının maddelerini incelediğinizde, sadece ekonomik boyutlu bir antlaşma değil, siyasi, kültürel, adli birçok boyutu taşımaktadır. Tam bir bağımlılık ve yabancılara ve onlarla iş birliği yapan azınlıklara serbestiyet verdiği

görülmektedir. “Bu anlaşmalar Osmanlı ekonomisini çok yönlü etkilemiş, ülkeyi açık Pazar durumuna getirmiş, ticari ve mali işlemlerde karar mekanizmaları Avrupa sermayesinin inisiyatifine bırakılmıştır. Sanayileşmiş Avrupa devletlerine ise birçok faydalar sağlamış, İmparatorluk ekonomisinin çöküşünü hızlandırarak Osmanlı Devleti’ni; siyasi, idari ve mali yönden Avrupa kapitalizminin yarı sömürgesi durumuna sokan kötü bir sürecin en önemli dönüm noktasını oluşturmuştur.” (Yücel, 2017:43).

Osmanlı dış ticaret bilançosundaki açıklar, 1850’ye kadar altın ve gümüş olarak, 1854’ten sonra ise Avrupa metropol bankalarından yapılan borçlanmalarla kapatılabildiği görülmüştür. Böylece Osmanlı Devleti’nin serbest dış ticaret yolu ile Batılı endüstri ülkelerine olan mevcut bağımlılığına bir de mali bağımlılık eklenmiştir. 1854’de ilk dış borcun alınmasından sonra, bunu yeni borçlar izlenmiştir. Gitgide borçlar kartopu gibi büyümüş ve önceki borçların anapara ve faizleri yeni borçlanmaları zorunlu kılmıştır. Bunu fırsat bilen Batılı ülkeler, her borç antlaşmasından bir dizi ekonomik ayrıcalık koparmanın yolunu bulmuşlar (Akarlı, 1982:225-254; Pamuk, 1988:206; Arslan, 1993:4), Osmanlı İmparatorluğu’nda şube açarak faaliyet de göstermişlerdir. Aslında bunlar bir yandan devlete borç (finansman kredisi) sağlarken, bir yandan da imparatorluk içerisinde imtiyaz kopardıkları alanlarda faaliyet yürüten yabancı şirketlere destek olmuşlardır. Diğer bir deyişle, Osmanlı’yı borç sarmalına sokarak, devlet olarak ayağa kalkmasına engel olmuşlar ve kendilerine bağımlı ve kendileri verdikçe yaşayan bir duruma sürüklemişlerdir.

Dönem içinde Osmanlı dış ticaretinde ciddi artışlar görülmüştür. İthalat ikiye katlanırken, ihracatta üç katına çıkmıştır. Osmanlı Devleti Dış ticaret bilançosu gitgide açık vermeye başlamış, 1854’te ilk borç alınmış, 1875’te dış borçları ödeyemez duruma gelip, moratoryum ilan etmiş ve 1881 Muharrem Kararnamesi ile Düyun-u Umumiye İdaresi (Genel Borçlar İdaresi) kurulmuştur. Osmanlı bir borç **sarmalına girdi. İmparatorluk bunu parçalanma ve siyasi-askeri itibarını kaybederek** ödemiştir. Batılı Sömürgeci **Devletlerden alınan dış borçlar ve ticarete tam bir serbestiyet verilmesi ibret alınması gereken ciddi bir konudur.** 1878-1913 döneminde Osmanlı dış ticareti incelendiğinde ihracatın ithalatı karşılama oranı %60’lar seviyesindeydi. 1911 yılına ait verilere göre, ithalat için en önemli gümrük giriş limanları İstanbul ve İzmir’dir. İthalatın yarısı ve ihracatın yarısından fazlası bu iki limandan yapıyordu. Bu anlamda Osmanlı’nın ticaret merkezleri durumundaydı (Güran, 2017:15).

1880'lerde ithalat içinde önemli yer tutan mallar tüm ithalatın 2 / 3'ünü oluşturan başta dokuma ürünleri olmak üzere, buğday, pirinç, un, şeker ve kahvedir. İhracat içinde önemli yer tutan ürünler ise; kuru üzüm, ham ipek, kuru incir, pamuk, afyon, zeytinyağı, palamut, yapağı, tiftik gibi tarımsal ürünlerdir. Bu ürünler içerisinde sadece kuru üzüm tüm ihraç edilen malların içinde %11,8'ini bulmaktadır. 1911 yılı verilerine göre, arpa, buğday ve tütün önemli ihraç ürünleri arasında yer alırken, bunun yanında demir ve demir ürünleri, maden kömürü, gazyağı, ispirto gibi enerji kaynakları ithal edilmiş, ayrıca makine ve ulaşım araçları girişine de izin verilmiş, ithalatın önemli kalemleri arasında yer almıştır.

Yukarıda Osmanlı'nın ihraç ve ithal ettiği malların listesi bulunmaktadır. Dış ticaretimizi dönemlere ayırmak gerekirse; **1884-1891 yılları** arasında ihracata konu olan malların oranı; gıda maddeleri %35, tarım ve hayvancılık hammaddeleri %27,8 ve diğer mamül mallar %37,2'dir. İthalata konu olan malların oranı; kahve, çay, şeker, %10,2 olarak gerçekleşmiş, hububat ağırlıklı tarım ürünleri %9,9 olmuş, maden kömürü ve petrol %3,2 olarak tespit edilmiş, demir ve bakır %2,5 oranında meydana gelmiş, tekstil ürünlerinin oranı %23,7 şeklinde gerçekleşmiştir. Osmanlı bu oranlarda mal ithalinde bulunmuştur.

1892-1899 yılları arasında ihracata konu olan malların oranı; gıda maddeleri %33,2 olarak gerçekleşmiş, tarım ve hayvancılık hammaddeleri %29,8 ve diğer mamül mallar %37'dir. İthalata konu olan malların oranı; kahve, çay, şeker, %11,2 olarak gerçekleşmiştir. Bir önceki döneme göre artmış, hububat ağırlıklı tarım ürünleri %10,1 olmuş, maden kömürü ve petrol %1,4 olarak gerçekleşirken, düşme eğilimi göstermiştir. Demir ve bakır %2,3 oranında iken, tekstil ürünleri %23,8 oranında mal ithalinde bulunmuştur.

1900-1907 yılları arasında ihracata konu olan malların oranları; gıda maddeleri %33-35, hammaddelerin oranı ise %56 ila %58 olarak gerçekleşmiş, yarı mamül mallar %2 ila %3 oranında meydana gelmiş, mamül mal ihracatı ise %6 ila %7 oranında gerçekleşmiştir. İthalata konu olan malların oranı; gıda maddeleri %31 ila %38 arasında gerçekleşirken, hammaddelerin oranı ise %6 ila %10 oranında, iplik %4 oranında, dokuma ve tekstil ürünleri %36 ila %38 oranında gerçekleşmiştir. Yatırım malları %8 oranında ithal kalemleri arasında yer alırken, diğer mamül mallar (silah, cephane, askeri malzemeler vb.) %8 ila %10 oranında olmuştur.

**Tablo 68. Osmanlı İmparatorluğu Dış Ticaret Süreci (1878-1913)
(Milyon Osmanlı Altın Lirası)**

OSMANLI İMPARATORLUĞU DIŞ TİCARET SÜRECİ (1878-1913) (MİLYON OSMANLI ALTIN LİRASI)			
YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	DIŞ TİCARET DENGESİ
1878	8,39	20,00	-11,60
1888	13,54	19,45	-5,81
1898	13,43	26,62	-13,19
1903	17,54	24,40	-6,86
1906	18,57	33,54	-14,97
1909	18,30	35,94	-17,64
1910	21,94	40,12	-17,18
1911	24,71	34,99	-20,28
1912	23,92	43,55	-19,63
1913	21,44	41,75	-20,31

Kaynak: Erdoğan Alkin, 1983:3'deki tablodan alınmıştır.

Tablo 69. Osmanlı İhracat ve İthalat Fiyatlarının Karşılaştırılması

Yıllar	Osmanlı İhracat Fiyatları/İngiliz İthalat Fiyatları
1881	0,74
1882	0,76
1883	0,75
1891	0,84
1892	0,89
1893	0,93
1908	0,55
1909	0,79
1910	0,95

Kaynak: Pamuk, 2023:157'deki tablodan alınmıştır.

Yukarıdaki tabloya göre, 1881'de Duvun-u Umumiye döneminde oran %74 iken, 1893'te %93'e çıkmıştır. 1910'da bu oran %93 olarak gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın ilk 22 yılı Osmanlı İmparatorluğunun Batı karşısında duvarlarını kaldırırken ve Avrupa'ya tam anlamıyla teslim olduğu bir süreci içermektedir. Bu dönemde İmparatorluk tam anlamıyla çöküş ve çözülme durumundadır ve bu durum toplumun her katmanında hissedilmektedir. Bu süre içerisinde Avrupa'ya hammadde (tarımsal ürünler ve maden cevherleri) satan karşılığında 3-5 misline işlenmiş mamül mal olarak geri alan bir bağımlı ülke ekonomisi grafiği çizmektedir. Yine bu dönemde daha önce bahsettiğimiz üzere, Osmanlı tarım kesimi-köylü ve madencisi ile Avrupalı zengin yatırımcı ve iş adamları arasındaki ilginç bütünleşmedir. Tabi ki, bunda Avrupa'nın elinde birikmiş olan servetlerini kullanmak istemeleri, ayrıca bir pazar bulmaya çalıştıkları bu dönemde Osmanlı onlar için ideale yakın bir pazar niteliği taşımaktaydı (Clark, 2021:757-759).

1830-1838 dönemi, ortalaması toplam 9.2 milyon Sterlin olan Osmanlı dış ticareti 1850'lerin başlarında sadece batılı ülkelere yönelik olarak 24-25 milyon Sterline yükselmiştir. Artan bu dış ticarete 1900'lerin sonuna kadar, İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Almanya ilk sıraları paylaşmışlardır. Bu 4-5 devletin Osmanlı dış ticaretinin %80-%85'ini meydana getirmektedir (Ekinci, 2008:199).

Tablo 70. Osmanlı Döneminde Dış ticaret Dengesi (1830-1913)

Yıllar	Dış Ticaret Dengesi 1	Yabancı Yatırımlardan Doğan Fon Akımları 2	Diğer Kalemler 3
I 1830-1853	-0,9	-	+0,9
II 1854-1875	-3,1	+1,9	+1,8
IIA 1854-1868	-3,0	+1,2	+1,5
IIB 1869-1875	-3,3	+3,4	+2,4
III 1876-1887	-0,3	-1,2	+2,4
IIIA 1876-1881	-0,9	-0,6	+1,9
IIIB 1882-1887	+0,3	-1,8	+2,9
IV 1888-1896	-1,6	+0,6	+2,4
V 1897-1913	-4,5	-2,1	+5,5
VA 1897-1903	0,0	-4,1	+4,4
VB 1904-1913	-7,7	-0,6	+6,2
1830-1913	-2,2	0,0	+2,4

Kaynak: Pamuk, 2023:193'deki tablodan alınmıştır.

Tablodaki gelişmeler şu şekilde özetlenebilir (Pamuk, 2023: 193-195):

- Dış ticaret dönem boyunca açık vermektedir ve bu açık uzun dönemli dalgalanmalar göstermektedir. 1830-1853 döneminde yabancı sermaye girişi ve dış borçlanma öncesinde sınırlı bir dış ticaret açığı vardır. Bu açık Mısır vergisi ve Mısır'daki toprak gelirleriyle kapatılmıştır. 1830-1913 döneminde dış ticaret dengesi -%2,2 olarak gerçekleşmiştir.
- Yabancı yatırımlardan doğan fon akımlarının yönünde de uzun dönemli dalgalanmalar görülmektedir. 1869 sonrasında dış borçlanma ve yabancı net fon girişi hızlanmıştır. 1875 yılına kadar yeni sermaye girişi, borç ödemeleri ve kâr aktarımından fazladır. 1876-77 döneminde Dünya ekonomik Buhranı nedeniyle, Osmanlı Maliyesi tamamen iflas etmiş. Düyun-u Umumiye İdaresi denetiminde Avrupa'ya artı değer (borç kaynak) aktarımı söz konusudur. Bu tarihten sonra ise; 1898-1896 yılları hariç olmak üzere- yabancı sermaye getirdiğinden fazlasını götürmektedir. Dolayısıyla özellikle 1875 sonrasında dış ticaret açıklarının yabancı sermaye ile kapanmadığı anlaşılmaktadır.
- Böylece, dış ticaret açığı ile 1875 yılı sonrasındaki dış borç ödemeleri ve kâr aktarımının, İmparatorluğun bazı özel gelirleriyle ve 1890'lardan sonra, Filistin'e olan Yahudi göçünün meydana getirdiği fon akışlarıyla karşılandığı ortaya çıkmaktadır. 1888-1896 döneminde

demiryolları ve diğer alanlara en büyük dolaysız yabancı yatırım bu dönemde meydana gelmiştir. Bu 9 yıllık sürede dolaysız yatırımlar için ülkeye sermaye girişi, borç ödemelerinin üzerinde seyretmiş, 1897-1913 döneminde dış borç ödemeleri ve dolaysız yabancı yatırımlardan doğan kar aktarımları önemli boyutlara ulaşmış, yabancı sermayenin artı değer aktarımı, görünmez kalemlerden elde edilen gelirlerle karşılanmıştır (Pamuk, 2023:194-195).

19. ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde meydana gelen önemli gelişmeleri 3 ana noktada özetlemek mümkündür (Tezel, 1982: 67-68; aktaran bkz: Doğan, 2015:27):

“▪ Birincisi, ihracat gelirlerindeki artış, yatırım malları ithalatı bir tarafa tüketim malları ithalatının tümünü bile karşılayamamaktadır. Ticaret dengesindeki açıklar, 1850'lere kadar daha çok altın ve gümüş ihracıyla, 1854'ten sonra ise, Avrupa'dan yapılan borçlanmalarla karşılanmıştır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi ve ticaret bağımlılığına bir de mali bağımlılık eklenmiştir.

▪ İkinci olarak, ithal edilen tüketim mallarına yönelik harcama artışları büyük ölçüde saray çevresinden ve bürokrasinin üst kademelerinden kaynaklanmış; Batılılaşma görüntüsü altında lüks tüketime ayrılmıştır.

▪ Üçüncü olarak, kentsel dış ticaret kesimi ile kırsal tarım kesimleri birbirinden kopma eğilimleri göstermiş; İstanbul, İzmir, Trabzon gibi önemli sahil kentleri ekmeçlik un için ithalata bağımlı hale gelirken, tarım ile kent yapısı arasındaki pazar ilişkileri engellenmiştir.”

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, 1830-1913 yılları arasındaki dış ticaret istatistikleri incelendiğinde, her dönemde dış ticaret dengesi açık vermektedir. Cari dengede her dönemde açık bakiye (- değer) söz konusudur. Cari dengede tek fazlalık verilen dönem, 1840-1849 dönemidir. Diğer bütün dönemlerde ekonomi hep açık verirken, süreç boyunca iktisadi krizler kaçınılmaz olmuştur. 1850-1859 dönemi ilk borçlanmanın yaşandığı dönem olmuş, cari dengedeki açık, sermaye hesabındaki denge ile giderilmeye çalışılmış, kümülatif dengenin fazlalık vermesi 1870-1879 döneminde gerçekleşmiş, bu dönemde 15,3 milyon Sterlin (£) olmuştur. Bu süreç, 1910-1913 dönemine kadar pozitif değer olarak devam etmiştir. Kümülatif denge en yüksek değeri, 1900-1909 döneminde 41,3 milyon Sterlin olarak meydana gelmiştir. Bu itibarla, kümülatif denge pozitifse, ülke dışarıdan net bir alacak sağlarken, eğer kümülatif denge “**negatif değere**” sahipse, ülke dışarıya net olarak “**borç ödüyor**” demektir. Dış ödemeler dengesindeki kümülatif denge “**negatif**” bir değer aldığı anda, bu, belirli bir dönem içinde bir ülkenin dış ticaret ve finansal işlemlerinin toplamında bir “**açık**” olduğunu gösterir.

Yani, *ülkenin dışarıya olan ödemeleri, döviz rezervleri, yatırım akımları ve diğer finansal işlemleri, dışarıdan gelen gelir ve diğer pozitif kalemleri aşmıştır*. Eksi bir kümülatif denge, uzun vadede bir ödeme dengesi sorunu veya mali sıkıntıları işaret etmektedir. "**Kümülatif denge**", belirli bir zaman aralığı boyunca biriken veya birikmiş olan toplam değeri ifade eder. Dış ödemeler dengesi bağlamında kullanıldığında, kümülatif denge, belirli bir dönem boyunca bir ülkenin dış ticaret ve finansal işlemlerinden kaynaklanan toplam fazla veya açığı gösterir. Bu, genellikle bir yıl içindeki bir dönemdeki tüm dış ödemeler dengesini ifade eder. Dış ödemeler dengesi, cari işlemler dengesi, sermaye hesapları, finans hesapları ve diğer unsurları içeren bir hesaplama değildir. Bu unsurlar, bir ülkenin mal ve hizmet ticareti, yatırım akımları, döviz rezervleri ve diğer finansal işlemleri gibi çeşitli ekonomik faaliyetleri kapsar.

Tablo 71. Osmanlı Dış Ödemeler Dengesi Üzerine Hesaplamalar (1830-1913)

	1830-39 (ort.)	1840-49 (ort.)	1850-59 (ort.)	1860-69 (ort.)	1870-79 (ort.)	1880-89 (ort.)	1890-99 (ort.)	1900-09 (ort.)	1910-13 (ort.)
1-Mal İhracatı	4,2	6,0	9,8	15,4	18,6	15,5	17,6	23,0	27,3
2-Mal İthalatı	5,1	6,9	12,3	18,3	20,8	16,0	18,6	26,0	38,6
3-Ticaret Dengesi (1-2)	-0,9	-0,9	-2,5	-2,9	-2,2	-0,5	-1,0	-3,0	-11,3
4-Navlun Gelirleri	0,05	0,05	0,08	0,08	0,8	0,1	0,13	0,13	0,15
5-Turizm Gelirleri	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,6	0,8	1,75	2,7
6-Dışarıdaki Topraklardan Kira Gelirleri	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,8	0,9	1,0	0,8
7-Gelen Para Havaeleleri	-	-	-	-	-	0,3	0,7	1,6	2,2
8-Göçmenlerin Getirdikleri Fonlar	0,05	0,05	0,1	0,3	0,2	0,3	0,1	-0,25	0,25
9-Vergi Tazminat Ödemeleri (Net)	-	0,33	0,45	0,73	0,7	0,7	0,9	0,66	0,8
10-Toplam Tek Taraflı Ödemeler (7+8+9)	0,05	0,35	0,55	1,0	0,9	-1,3	1,7	2,5	3,25
11-Dış Borçlanmada Faiz Ödemeleri	-	-	0,2	1,6	3,8	2,0	2,6	2,5	4,3
12-Dolaysız Yabancı Yat. Kâr Aktarımı	-	-	-	0,2	0,3	0,7	1,5	3,2	3,2
13-Cari Denge (3+4+5+6+10-11-12)	-0,17	+0,06	-1,3	-2,7	-4,5	-0,4	-1,6	-3,4	-11,9
14-Dış Borçlanmada Sermaye Girişi	-	-	1,1	2,6	6,9	0,8	0,9	3,2	7,6
15-Dış Borçlanmada Anapara Ödemeleri	-	-	0,02	0,5	1,0	0,3	0,8	1,0	1,6
16-Dış Borç. Net Sermaye Hareketleri (14-15)	-	-	1,1	2,1	5,9	+0,5	+0,1	+2,2	6,0
17-Dış Borç. Net Fon Akımları (16-11)	-	-	0,9	0,5	2,1	-1,5	-2,5	-1,0	1,7
18-Dolaysız Yab. Yat. Sermaye Girişi (Net)	-	-	0,1	0,7	0,4	0,8	3,0	1,3	2,0
19-Dolaysız Yab. Yat. Doğan Fon Akımı (18-12)	-	-	0,1	0,5	+0,1	+0,1	+1,5	-1,2	-1,2
20-Sermaye Hesabında Denge (16+18)	-	-	1,2	2,7	+6,3	+1,3	+3,1	3,5	8,0
21-Ödemeler Dengesi (13+ 20) veya Kıymetli Maden Hareketleri	-0,17	+0,06	+0,16	0,0	+1,8	+0,9	+1,5	+0,1	-3,9
22-Kümülatif Denge (1830=0,0)	-1,7	-1,1	-2,7	-2,8	+15,3	+24,6	+39,7	+41,3	+26,0

Kaynak: Pamuk, 2023:196'daki tablodan alınmıştır.

Dış ticaretin gerçekleştiği ülkeler itibariyle değerlendirdiğimizde dış ticaret ortakları bakımından 1830-1911 arasında önemli bir değişim görülmektedir. 1830'larda dış ticaret hacim miktarı (4+3,8) 7,8 milyon Sterlin (£) iken, dönem sonunda 1911 yılında dış ticaret hacmi (37,7 + 25,9) 63,6 milyon Sterlin (£) seviyelerine ulaşmıştır. 1830'larda Osmanlı dış ticaret yapılanmasında ihracatın ithalatı karşılama oranı⁴⁶ %95 iken, 1850'lerde %92,6'ya düşmüştür.

⁴⁶ İhracatın ithalatı karşılama oranı, bir ülkenin ihracat gelirlerinin ithalat giderlerini ne kadar karşıladığını gösteren bir orandır. Genellikle bu oranın yüksek olması, bir ülkenin dış ticaret dengesinin sağlıklı olduğu ve dışarıdan kaynak sağladığı anlamına

1870'lerde %86,6'ya gerilemiştir. 1890'larda bu oran %93,2'ye çıkmıştır. Bu oran itibariyle ekonomi toparlanma içine girmiştir. 1910'larda ise ciddi bir düşüş yaşamış, ülke siyasi ve ekonomik çalkantılarla karşı karşıya kalmış, oran %68,7'lere kadar düşmüştür. İngilizler Osmanlı ithalatında 1830-1910 dönemine kadar ilk sırada yer almıştır. Burada Almanya'nın ciddi atağı göze çarpmaktadır 1830'larda Osmanlı'nın Almanya'dan ithalatında sadece %3,1 iken, 1910'da 13,7'ye yükselmiştir. İhracatında ise, 1830'larda %2,1 iken, 1910'larda %11,4'e çıkararak, 5 katlık bir artış tespit edilmiştir. Burada merkez ülkeler denildiğinde, Batı-Orta Avrupa ve ABD'yi kapsamaktadır. İtalya'da merkez ülkeler içinde sayılmaktadır. Dikkat edilirse, Osmanlı'nın ihracatı ve ithalatının %77 ila %78'i merkez ülkelere yapılmaktadır. Borç aldığı ülkelere yapılan dış ticaret hacmi söz konusudur. Rusya'dan yapılan ithalatta ciddi bir azalma olmuş %31,3'den, %8,7'lere kadar gerilemiştir. İhracatta ise %12,6'dan %3,9'a düşmüştür (Pamuk, 2023:26-36).

Tablo 72. Osmanlı İhracatının ve İthalatının Ünelere Göre Dağılımı (1830-1913)

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	(İ+F+ Al+Av)	Merkez ²	Rusya	Çevre ³	Cari Fiyatlarla Yıllık İthalat (Milyon Sterlin Olarak)
1830-32	19,0	9,9	3,1 ¹	16,9	49,1	52,7	31,3	16,0	4,0
1840-42	29,3	8,6	4,6 ¹	22,1	64,6	67,3	16,5	16,2	5,7
1850-52	25,5	9,3	9,7 ¹	26,2	70,7	74,6	13,6	11,8	9,5
1860-62	26,5	12,2	9,5 ¹	17,2	65,4	67,5	11,5	20,9	12,9
1870-72	32,4	12,3	13,6	12,9	71,2	76,7	9,2	12,1	22,4
1880-82	45,2	11,8	2,4	11,8	71,2	74,9	9,7	15,4	15,4
1890-92	35,9	12,4	10,3	9,8	68,4	77,5 ⁴	9,9	12,6 ⁴	19,2
1900-02	29,8	10,0	9,8	14,5	64,1	78,7	10,3	11,1	20,3
1909-11 ⁵	23,9	8,4	13,7	13,9	49,9	78,8	8,7	12,5	37,7

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	(İ+F+ Al+Av)	Merkez ²	Rusya	Çevre ³	Cari Fiyatlarla Yıllık İhracat (Milyon Sterlin Olarak)
1830-32	13,3	14,3	2,1 ¹	30,9	60,6	64,3	12,6	23,1	3,8
1840-42	19,8	16,6	1,9 ¹	29,1	67,5	70,0	10,4	19,5	5,2
1850-52	20,1	15,8	11 ¹	28,0	74,0	76,4	8,3	15,3	8,8
1860-62	23,5	29,9	0,5 ¹	16,8	70,7	73,4	10,2	16,4	12,4
1870-72	27,2	25,3	0,4	14,3	67,2	69,4	14,7	15,9	19,4
1880-82	23,5	28,0	0,5	6,1	58,1	62,9	13,6	23,5	15,2
1890-92	25,9	24,5	4,3	5,9	50,6	76,1 ⁴	4,2	20,7 ⁴	17,9
1900-02	25,9	19,2	7,2	7,8	60,1	78,3	3,9	17,8	20,3
1909-11 ⁵	17,9	14,1	11,4	8,0	51,4	77,0	3,9	19,2	25,9

Kaynak: Pamuk, 2023:32-33'deki tablolardan alınmıştır.

Osmanlı'nın son dönem dış ticaretini üç döneme ayırırsak, **1884-1891 yılları** arasında ihracatı 345 milyon Fransız Frangı, ithalatı ise 480 milyon Fransız Frangıdır. Açık 135 milyon Fransız Frangı olarak gerçekleşmiştir, Osmanlı'nın dış ticaret hacmi (ithalat+ithalat) bu dönemde 825 milyon Fransız Frangıdır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %71,8 olarak gerçekleşmiştir. **1892-1899 yılları** arasında ihracatı 333 milyon Fransız Frangı olmuş, bir önceki döneme göre düşme

gelirken, düşük bir oran ülkenin dış ticaret açığı olduğunu ve dışarıya bağımlı olduğunu gösterebilir. İhracatın ithalatı karşılama oranı şu şekilde hesaplanır:

$$\text{İhracatın İthalatı Karşılama Oranı} = \left(\frac{\text{İhracat Gelirleri}}{\text{İthalat Giderleri}} \right) \times 100$$

eğilimi göstermiştir. Osmanlı'nın ithalatı ise, ciddi bir artış kaydetmiş, 536 milyon Fransız Frangı olmuştur. Dış ticaret açığı 203 milyon Fransız Frangı olarak gerçekleşmiştir, Osmanlı'nın dış ticaret hacmi (ithalat+ithalat) bu dönemde 869 milyon Fransız Frangıdır. Bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı %61,56 olarak gerçekleşmiştir. **1900-1907 yılları** arasında ihracatı 390 milyon Fransız Frangı olmuş, bir önceki döneme göre artış eğilimi göstermiştir. Osmanlı'nın ithalatı ise, ciddi bir artış kaydetmiş, 596 milyon Fransız Frangı olmuştur. Bir önceki döneme göre, %11'lik bir artış meydana gelmiştir. Dış ticaret açığı 206 milyon Fransız Frangı olarak gerçekleşmiştir, Osmanlı'nın dış ticaret hacmi (ithalat+ithalat) bu dönemde 986 milyon Fransız Frangıdır. Bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı %65,43 olarak gerçekleşmiştir (Ekinci, 2008:210'daki tablodan hesaplanmıştır).

18. yüzyılda Osmanlı ihracatında ilk iki sırayı alan ülke, İngiltere ve Fransa'dır. Bu iki ülkeye ihraç edilen malların değeri içinde mamül madde oranı düşük seviyededir. İngiltere'nin Osmanlı'dan ithalatının %70'ini ham ipek ve işlenmemiş pamuk oluşturmaktadır. 1716-1788 yılları arasında Osmanlı'nın dış ticaretinde ilk sırada yer alan ülke Fransa'dır. Osmanlı'dan Fransa'ya yapılan ihracat ürünleri; yün, pamuk, ipek, keçi kılı, deri, zeytinyağı, kahve ve buğday gibi tarımsal ve hayvansal ürünlerdir. Osmanlı'nın Fransa'dan ithalatına konu olan mallar ise; kahve, şeker, likör, londrin çuhaları, kâğıt, ilaç, tuhafiye ürünleri ve mallarından oluşmaktadır. Buna göre Osmanlı hammadde ve gıda maddeleri ihracatçısı iken, mamül mal ve lüks tüketim malları ithalatçısı durumundadır. 1869 yılında Osmanlı'da kişi başına düşen ticaret geliri 30,36 Fransız Frangıdır. 1909'da kişi başına düşen ticaret geliri 256,2 Fransız Frangına çıkmıştır. 1909'da en yüksek kişi başına ticaret geliri Hollanda'dır. 1.898 Fransız Frangıdır. İngiltere'de bu miktar 545,7 Fransız Frangıdır. Osmanlı'nın 1909'daki kişi başına geliri ile Rusya'yı, İtalya'yı, ABD'yi, Brezilya ve Meksika'yı geçmiştir. 1869 yılı itibariyle dış ticaret hacmi (ithalat+ihracat) Osmanlı'nın 1.072 Fransız Frangıdır. 1909'da ise 1.445 Fransız Frangına yükselmiştir (Ekinci, 2008:219). Fransızların, Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatı, 1816-1818 yılında 500 bin Sterlinden, 1820-1822'de 650 bin Sterline çıkmış, 1836-1838'de ise 1.729.000 Sterline sıçramıştır (Pamuk, 2023:27). 1880'de Osmanlı ithalatının %41,5'u ve ihracatının %32,4'ü İngiltere ile yaparken, ikinci sırada yer alan Fransa'nın Osmanlı ihracatında payı %34,2 olmuş ilk sırayı alırken, ithalatta ikinci sırada yer almıştır (Buluş, 2022:178).

Osmanlı'nın ticaret merkezi ve başkenti İstanbul'dan elde edilen devlet geliri %42'si ve buna karşılık %60'ı da İstanbul ticaret merkezinde harcanmaktaydı. 1878-1911 yılları arasındaki 33 yıllık sürede verilen toplam dış ticaret açığı 320 milyon Osmanlı lirasından fazladır. Ancak Osmanlı dış ticaret rakamlarında ihracatın gerçekte olduğundan daha düşük görüldüğü

bilinmektedir. Bu sebeple dış ticaret açıklarının daha fazla olduğu belirtilmektedir (Güran, 2017:15-17).

Tablo 73. Osmanlı Dış Ticaretinin Dünya Ülkeleri Karşısındaki Durumu (1869-1909)
(Milyon Fransız Frangı)

Ülke	1869			1909			Açık oranı%	Kıyıdağına tic.(Fr.)	
	İthalat	İhracat	Toplam	İthalat	İhracat	Toplam		1869	1909
İngiltere	7.444	4.735	12.229	15.618,5	9.459,5	25.078	105,0	397	545,7
Fransa	3.178	3.009	6.287	5.246,5	5.718	11.964,5	90,6	164	304,7
Hollanda	957	786	1.743	**6.215,4	**4.895,6	11.111	537,4	471	1898,0
Belçika	910	698	1.608	3.704,3	2.809,7	6.514	305,0	320	874,1
Almanya	-	-	*6.967	10.650,1	8.240,3	18.890,4	-	-	-
İsviçre	-	-	-	1.602,1	1.097,7	2.699,8	-	-	-
Avusturya- Macaristan	1.055	1.104	2.159	2.398,1	2.255,3	4.653,4	115,5	59	90,7
İspanya	345	262	607	945,7	910,9	1.856,6	205,7	96	92,4
İtalya	963	799	1.742	3.111,7	1.866,9	4.978,6	128,3	65	144,0
İsviçre	184	212	396	**952,6	**674,8	1.627,4	310,8	37	297,1
Norveç	131	108	239	541,2	370	911,2	281,0	140	406,0
Denimarka	222	164	386	793,5	621,3	1.414,8	206,5	214	543,0
Rusya	1.360	1.055	2.415	**2.373	**2.595	4.968	105,7	35	31,5
Kore, Japonya, Formoza	62	47,5	109,5	1.270,5	1.331,8	2.602,4	2287,1	3,2	48,5
Çin	254,7	228,3	483	1.406	1.142,4	2.550,4	430,0	1,1	7,8
Hindistan, Seylan	902,2	1.218	2.120,2	2.537,5	2.755	5.292,5	149,6	10,8	17,0
A.B.D	2.171	1.929,3	4.100,3	7.789,5	8.725	16.514,5	303,0	106,7	106,0
Kanada	374	368	742	1.594,9	1.346,7	2.941,6	269,4	179,7	423,0
Meksika	125,3	48,6	173,9	1.052	1.404	2.456	1311,4	19,6	180,5
Arjantin	187,5	136,5	324	1.513,5	1.086,5	3.500	980,0	186,4	573,0
Brezilya	480	500	980	1.712,8	2.911	4.623,8	371,8	16,1	225,4
Commonwealth (Avustralya vs.)	814	792	1.606	1.245	1.607,5	2.852,5	77,5	823,5	599,8
Osmanlı Devleti	472,5	600	1.072,5	612,5	832,5	1.445	34,8	30,36	256,2

Kaynak: Ekinci, 2008:211'deki tablodan alınmıştır.

1911 dış ticaret istatistiklerine göre, Almanya, Avusturya-Macaristan payı artarken, İngiltere ve Fransa'nın payları azalmıştır. Dış ticarete konu olan mal kompozisyonunda yeni ürünler listeye girmiştir. 1880 sonrasında Alman-İngiliz ticari rekabeti artmaya başlamıştır. Osmanlı dış ticaretinde Almanya'nın payı yıldan yıla artmaya başlamış, Alman sermayesinin üstün geldiği bir pazar haline gelmiştir. Alman ticaret ve sanayi sermayesinin ardında Alman devletinin gücü yatmaktadır. Bu rekabet çabaları sonucu, Almanya'dan Osmanlı ithalatı 1880 ile 1913 yılları arasında 10 kat artarak 5 milyon Sterlin (£) olmuştur. Almanya'nın Osmanlı'dan ihracatı aynı dönemde 15 kat artarak, 3 milyon Sterline (£) yükselmiştir (Pamuk, 2023:34-36).

10.2. Cumhuriyet Dönemi Dış Ticaret Politikaları ve Uygulamaları

Genel olarak ekonomik hedeflere, siyasi değişimlere ve küresel iktisat politikalarındaki gelişimlere ve değişimlere bağlı olarak farklılık göstermiştir. Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin dış ticaret politikaları, ekonomik kalkınma ve modernleşme hedefleri doğrultusunda çeşitli aşamalardan geçti. Cumhuriyet Dönemi'nde dış ticaret politikalarının 3 ana dönemde incelemek mümkündür:

- **Kuruluş, İstikrar ve Reformlar (1923-1930):** Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Türkiye'nin dış ticaret politikaları genellikle ekonomik istikrarı sağlama ve içsel kalkınma için odaklandı. Bu dönemde, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak tanınması, dış ticarete daha fazla serbestlik getirdi. Ancak, içsel kalkınmayı desteklemek adına korumacı tedbirler alındı.
- **Devletçilik ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1934-1938):** 1930'lar ve sonrasında, Türkiye'de devletçilik anlayışının etkisiyle dış ticaret politikaları büyük ölçüde devlet müdahalesine tabi tutuldu. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde dış ticaret politikaları, sanayileşmeyi hızlandırmak ve ekonomiyi çeşitlendirmek amacıyla şekillendi. Sanayi ürünlerinin üretimini artırmak ve ithalata bağımlılığı azaltmak için korumacı tedbirler alındı. İthal ikameci politikalarla sanayileşme hedeflendi ve dış ticaret buna göre düzenlendi.
- **1930 ve 1940 Dönemi (İthalat Yerine İhracata Yönelik Politika):** Bu dönemde, dış ticaret politikaları ithalat yerine ihracatı teşvik etmeye yönelik şekillendi. İstikrarlı bir iktisadi büyüme hedeflendi ve dışa bağımlılığı azaltmak adına çeşitli endüstriyel projelere ve planlamalara odaklanıldı. Hedefler belirlendi. Özellikle 1940'lı yıllarda ithal ikameci sanayileşme politikaları izlendi. Bu dönemde tarım ve sanayi ürünlerinde ithal ikameciliğine yönelik korumacı politikalara devam edildi.

Cumhuriyetin ilk on beş yıllık döneminin sonunda, arada yaşanan dünya iktisadi buhranına (1929-1930) rağmen önemli bir gelişme söz konusudur. 1929 yılına kadar dış ticaret açığı veren ekonomi, dünya ekonomik buhranına rağmen 1930 yılında dış ticarete fazlalık veren ülke ekonomisine dönüşmüştür. Nitekim 1938 yılında gerçekleştirilen 844.000 ton ithalatın karşılığı olarak 119.000.000\$=150.000.000tl ödenirken aynı yıl yapılan 1.447.000 ton ihracatın geliri 115.000.000\$ = 145.000.000 TL olmuştur. Bu süreçte 1\$=1.26 lira seviyesine inmiştir.1938 yılı itibarıyla dış ticaret dengesi -3,9' seviyelerine inmiş ve ihracatın ithalatı karşılama oranı

%96,7'ya çıkmıştır. Bu arada 1930 da başlayan ihracatın ithalatı dengeleme oranının 1937 de %120,6' ya kadar çıktığı görülmektedir.

1923'te ithalatımız 145 milyon liradır (86.87 Milyon US Dolardır). İthalat kalemleri aşağıda belirtilmiştir: (Derin, 1940:79)

Dokuma 62.7 Milyon TL.	Demir-Çelik 7.8 Milyon TL.	Buğday ve un 11.6 Milyon TL.
Gaz yağı 4.2 Milyon TL.	Şeker 11.0 Milyon TL.	Benzin 7 Milyon TL.
Kahve 2.5 Milyon TL.	Ağır maden yağları 6 Milyon TL.	Çay 9 Milyon TL.
Makinalar 8 Milyon TL.	Pirinç 1.9 Milyon TL.	Lastik 1 Milyon TL.
Limon 5 Milyon TL.	Matbaa kâğıdı 2 Milyon TL.	Hurma 6 Milyon TL.
Ziraat aletleri 5 Milyon TL.		

1929 Büyük Dünya Bunalımının yaşandığı yıllarda, Türkiye ekonomisi ekonomi-politik gereği dışa kapanmış ve devlet eliyle milli sanayileşme ve devletçilik hamlesine girişilmiştir. Devletin iktisadi hayata artan müdahalesi, özellikle dış ticaretin düzenlenmesi ve fiyat kontrolü şeklinde kendini göstermiştir. Ekonomik Buhran yıllarında (1929-1930), dış ticaretle ilgili iki önemli kanun kabul edilmiştir. Bunlar; şeker, çay ve kahve ithalatını hükümet elinde toplayan kanun ile ihracatın kontrolünü arttıran ve ihracatı ruhsat sistemine dayandıran kanun olmuştur (Timur, 1971:160-162). “1929 yılında ilk Himayeli Gümrük Kanunu'nun çıkarılmasıyla Türkiye, yerli sanayini gümrük vergileri ile koruyabilme imkânını bulmuştur. Ayrıca, yukarıda belirttiğimiz üzere, 1930 yılında Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nun çıkarılması, sıkı bir kota sisteminin uygulanması ve 1932'de Takas Komisyonları kurulması ile ilgili kanunun çıkarılması, Türk sanayinin korunması, geliştirilmesi ve kalkınmanın sağlanmasına yönelik diğer çalışmalar olmuştur.” (Timur, 1971: 160-162; Doğan, 2015:64-65).

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, Cumhuriyet'in ilk dönemi özellikle 1929'a kadar dış ticaretimiz açık vermiştir. Burada pek çok faktör etkilidir. Birinci faktör, ülkemiz 1911 yılından 1922'ye kadar 12 yıl boyunca dünyanın dört bir tarafında, özellikle Anadolu coğrafyasında çok büyük nüfus (özellikle genç ve erkek nüfusun) kaybına uğramıştır. Bu durum üretim gücünü düşürdüğü gibi, toprakların ve üretim faktörlerinin etkin ve verimli kullanılmasını da engellemiştir. Bu bağlamda iğneden ipliğe herşey ithal edilme durumundadır. İkinci faktör, yukarıda da belirttiğimiz üzere, Osmanlı Gümrük Tarifesi'nin yabancı malların yurt içine girmesini kolaylaştırırken, ulusal piyasada yerli mallarımızla rekabet edebilme gücünün olması, yerli üreticiyi zayıflatırken, ülke açık bir pazar haline gelmişti. Üçüncü faktör, tasarruf ve

sermaye birikiminin yetersizliği ve kaynakların üretim sürecine sokulamaması, bundan dolayı üretim seviyesinin düşük kalması diğer bir etkidir. Onun için Mustafa Kemal Atatürk'ün 15 senede yaptığı devrimsel anlamda ekonomik ve toplumsal dönüşüm hareketi çok önemlidir. Sıfır noktadan başlayarak, bir ülkeyi kurmak bu olsa gerek. İhracatın ithalatı karşılması açısından aşağıdaki tablo önem arz etmektedir. 1928'de %92,95 iken, 1931'den sonra düşmeye başlamış ve %56,4 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranın en değerli olduğu yıl, 1934 yılıdır. 1934 yılında %30,6'lık bir orana sahiptir.

Tablo 74. Cumhuriyetin İlk Döneminde İthal ve İhraç Mallarının Ortalama Fiyatları (Ton / TL)

Yıllar	İthal Mallarının Ortalama Fiyatları (Ton/TL)	İhraç Mallarının Ortalama Fiyatları (Ton/TL)	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1923	291	229	78,60
1924	274	256	90,43
1925	329	288	87,50
1926	373	242	64,80
1927	328	227	69,20
1928	298	277	92,95
1929	257	232	90,27
1930	239	195	81,58
1931	255	144	56,47
1932	206	94	45,63
1933	188	77	40,95
1934	183	56	30,60
1935	168	65	38,69
1936	174	85	48,85
1937	199	129	64,82
1938	198	131	67,16
1939	195	137	70,25

Kaynak: Levent Özkardeş, 2015:26'daki tablodan alınmıştır.

1923-1929 döneminde Lozan Antlaşması'nın gümrük politikaları ile liberal bir ekonomi politikası benimsenmesi ülke içinde yerli üretimin teşviki ve lüks ithalattan kaçınılması gerektiği, girişim ve çalışma özgürlüğünün esas olduğu, fakat tekelliliğe izin verilmeyeceği ve yabancı sermayeye iktisadi kalkınmaya katkıda bulunmak ve yasalara uymak kaydı ile ülkeye giriş izni verilmiştir (Eroğlu, 2007:65).

Tablo 75. Türkiye Cumhuriyeti Makro Ekonomik Dengeler (1923-1940)

1923-1940 MAKRO EKONOMİK DENGELER							
YILLAR	İTHALAT (MİLYON US \$)	İHRACAT (MİLYON US \$)	DIŞ TİCARET AÇIĞI (MİLYON US \$)	DIŞ TİCARET AÇIK / GSMH (%) ORANI	TOPLAM BORÇ (MİLYON US \$)	İÇ BORÇ (MİLYON US \$)	DIŞ BORÇ (MİLYON US \$)
1923	86,87	50,79	-36,08	-4,37	0	0	0
1924	100,46	82,44	-18,03	-1,93	0	0	0
1925	128,95	102,7	-26,25	-2,16	0	0	0
1926	121,41	96,44	-24,97	-1,98	0	0	0
1927	107,75	80,75	-27,01	-2,44	0	0	0
1928	113,71	88,28	-25,43	-2,09	0	0	0
1929	123,56	74,83	-48,73	-3,34	0	0	0
1930	69,54	71,38	1,84	0,17	0	0	0
1931	59,94	60,23	0,29	0,03	0	0	0
1932	40,72	47,97	7,25	0,9	47	0	47
1933	45,09	58,07	12,97	1,3	210	120	89
1934	68,76	73,01	4,25	0,3	357	175	182
1935	70,64	76,23	5,6	0,37	379	190	189
1936	73,62	93,67	20,05	1,02	395	198	197
1937	90,54	109,23	18,69	0,89	401	238	163
1938	118,9	115,02	-3,88	-0,18	420	273	146
1939	92,5	99,65	7,15	0,33	452	290	162
1940	50,04	80,9	30,87	1,22	615	362	253

Kaynak: DİE, 2001 verilerinden derlenmiştir.

Türkiye, 1923-1929 döneminde, tüketim malları ithalatı, ithalatın %50'sini meydana getirirken, yatırım malları ithalatı toplam ithalatın ancak %25'ini oluşturmaktaydı. Bu dönemde ihracat kalemleri içinde en büyük pay %86,3 ile tarımsal mallardan sağlanırken, sanayi ürünlerinin toplam ihracattaki payı %8,6 seviyesindeydi. Bu dönemde ülkemizin dış ticaretinde en fazla rol oynayan ülkeler İtalya ve İngiltere'dir. Bu dönemin sonuna doğru Almanya ithalatımızda birinci sıraya yükselirken, ihracatımızda ise, İtalya ilk sırada yer almıştır. 2. sırada ise Almanya gelmektedir (Parasız, 1998:18).

Yukarıdaki tabloya göre, Türk ekonomisi, 1930'lardan itibaren nefes almaya başlıyor. Bu dönemde dünyada büyük ekonomik kriz olmasına rağmen, büyük bir başarı gerçekleşmiştir. Dış ticarete cari işlemler dengesi fazlalık vermeye başladığı süreçtir. Bunun nedenlerini İlker Parasız (1998:46), üç nedene bağlamıştır:

1. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde tüm yatırım çabalarına karşılık, ithalat düzeyi düşük kalmıştır.
2. 1932 yılından itibaren giderek artan oranda Türkiye'nin ithalatı Almanya eksenine kaymıştır.

3. 1929'da iktisadi kriz nedeniyle, tüm dünyada düşen tarım ürünlerinin fiyatları ve izlenen aşırı değerlenmiş TL. politikası nedeniyle daralan ihracat olanaklarını, Türk Hükümeti, "Kliring" ve "Özel Takas (Odaları)" anlaşmaları ile aşmaya çalışmıştır.

1929'da Türk parasının değeri ekonomik krize bağlı olarak düşmesi, ödemeler bilançosunda önemli açıklar meydana getirdi. Açıklar birden iki katına ulaşarak 101 milyon liraya ulaştı. Türkiye 1929'da altın standardından saptı. Bu, döviz kurundaki dalgalanmalara ve dış ticaret politikalarındaki esnekliğe yol açtı. Bu arada ekonomideki olumsuz şartlar ve kötü hava koşulları ihraç mallarımızın (özellikle tarım ürünlerinin) fiyatlarında meydana gelen düşüşler ihracatımızın değerini 155 milyon liraya düşürdü. 1929 yılından itibaren ödemeler bilançosunda Duyun-u Umumiye İdaresiyle yapılan anlaşmaya göre Osmanlı döneminden kalan borç taksitleri de sistemde yer almaya başladı. 1929 yılına kadar Cumhuriyet Hükümetleri Osmanlı döneminden kalan evrak-ı nakdiye (para arzı) miktarlarını arttırmadı (Parasız, 1998:17-18).

1930-1946 döneminde dış ticaret 1938 yılı hariç hep fazlalık vermiştir. Bu fazla verme işleminde izlenen döviz kuru, ihracat, ithalat rejim ve politikalarının çok önemli rolü bulunmaktadır (Uludağ ve Arıcan, 2003:202-203). 1930 yıllarda Türk dış ticaretinde Almanya'nın payı giderek artmıştır. 1932 yılında Türkiye'nin ithalatında Almanya'nın payı %25 iken, 1935-1938 yılları arasında ortalama %46'ya çıkmıştır. Aynı dönemlerde Türkiye'nin ihracatında %15 iken, 1935-1938 yılları ortalaması %44 seviyesinde gerçekleşmiştir. Burada, TL.'nin diğer konvertibl paralar karşısındaki değerinin artması kadar, Almanya'nın Türk ekonomisini kendisine bağımlı hale getirmenin bir taktiği sonucu ortaya çıkmıştır. Aşağıdaki tabloda dikkat çeken bir durumda, 1932-1938 yılları arasında İngiltere ve Fransa'nın Türk dış ticaret hayatındaki rolü gittikçe azalmaya başlamıştır. 1924-1938 yılları arasında A.B.D.'ye karşı dış ticarete bir üstünlük ve fazlalık sağlamıştır. Bunda etkili olan durum Hükümetin Ekim 1929'da yürürlüğe koyduğu yeni spesifik gümrük tarifesi ile %46 oranında bir koruma sağlayarak, eski koruma oranı olan %13'lük korumaya göre ithalatta önemli bir artışı gerçekleştirmiştir. Altın ve döviz rezervleri hızla artarak, 1932-1945 döneminde altın stoku 14,5 tondan, 210 tona yükselmiştir. Altın ve döviz rezervleri toplamı 260 milyon US dolara ulaşmıştır. Uygulanan deflasyonist para politikası sonucunda TL'nin değerinde gerileme yerine artış, değer kazanma söz konusu olmuştur (Karluk, 2007:553).

Tablo 76. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ticaret Yapılan Başlıca Ülkelerin Türkiye İhracat (EX) ve İthalatındaki (IM) Payları (%)

YILLAR	Almanya		İtalya		İngiltere		Fransa		ABD		Toplam	
	EX	IM	EX	IM	EX	IM	EX	IM	EX	IM	EX	IM
1924	13	11	22	21	15	18	12	9	10	6	72	65
1925	14	13	26	18	9	16	12	11	13	8	74	69
1926	13	16	28	16	11	14	12	14	13	3	77	67
1927	10	17	23	12	11	14	11	14	16	4	71	61
1928	14	17	18	12	10	12	11	13	16	5	69	59
1929	14	17	22	13	10	12	13	10	10	7	69	59
1930	14	21	21	14	9	11	12	10	12	4	68	60
1931	12	24	24	15	9	11	10	10	10	3	65	63
1932	15	25	16	13	10	12	8	8	12	3	61	61
1933	20	27	13	11	9	13	6	7	10	3	58	61
1934	40	36	11	9	6	10	3	7	10	4	70	66
1935	43	43	10	6	5	10	3	5	10	7	71	71
1936	52	48	4	2	5	7	3	3	11	10	75	70
1937	39	44	5	5	7	6	4	1	14	15	69	71
1938	44	48	10	5	3	11	3	1	12	10	72	75

Kaynak: Levent Özkardeş, 2015:31'deki tablodan alınmıştır.

1929 yılında yükselen yeni gelişen sanayi ve endüstriyel sektörleri korumaya yönelik yüksek gümrük duvarları “**Kliring (Clearing) Politikasıyla**”⁴⁷ desteklenmiştir. Türkiye'de 1930 sonrasında Kliring ve Takas Sistemi uygulanmış ve dış ticaret açığı azaltılmıştır. 1930'lu yıllarda Türkiye'nin dış ticaretinin %85'i ikili anlaşmalarla, %15'i de serbest olarak gerçekleştirilmiştir (Parasız, 1998:45).

Türkiye'nin dış ticaret politikaları, 1930-1940 döneminde genel olarak ekonomik bağımsızlık ve kalkınma hedeflerini yansıtmıştır. Bu dönemde 1930'lu yıllar, dünya genelinde ekonomik belirsizlik ve krizlerle dolu bir dönemdi. Türkiye, bu dönemde dış ticaret politikalarını kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye çalıştı. 1929 Büyük Ekonomik Buhranın etkisiyle dünya genelinde ticarete korumacı eğilimler arttı. Türkiye de bu kapsamda, ithalatı sınırlamak ve yerli üretimi desteklemek amacıyla tarife politikalarını benimsemeye başladı. Türkiye, ekonomik bağımsızlık hedefleri doğrultusunda 1930'larda ithalata yönelik millileştirme politikalarını benimsedi. Yerli üretimi desteklemek, sanayiye güçlendirmek ve dışa bağımlılığı azaltmak amacıyla bazı sektörlerde ithalat kısıtlamaları ve yerli üretimi teşvik

⁴⁷ “Kliring (Clearing) kavramı, ülkeler arasındaki iki yanlı ticaret anlaşmalarının temelinde malla ödemeyi öngören bir türü. Kliringde anlaşmalı ülkeler arasında ithalat ve ihracat işlemleri döviz kullanılmadan mahsup ve takas yoluyla Merkez Bankası ve Kliring kurumları aracılığıyla gerçekleştirilir. (Clearing) Ülkeler arasında iki yanlı ticaret anlaşmalarının bir türüdür. Kliringde anlaşmalı ülkeler arasında ithalat ve ihracat işlemleri döviz kullanılmadan, mahsup ve takas yolu ile ve kliring kurumları aracılığı ile gerçekleştirilir.” (<https://www.ekonomim.com/sozluk/kliring>; erişim tarihi:11.11.2023).

eden politikalar uygulandı. 1930'lu yıllarda Türkiye'de devlet müdahalesi arttı. Sanayi sektöründe devletçi politikalar benimsendi ve ekonomik planlama süreçleri başladı. Bu, ithalat ve ihracatın planlı bir şekilde yönetilmesine olanak tanıdı. Türkiye, dış ticaret açığı veren bir ülkedir. Bu dönemde dış ticaret açığını azaltmak amacıyla çeşitli önlemler alındı. 1938 yılı hariç dış ticaret açığı verilmemiştir. Lozan Antlaşması (1923) sonrasında Türkiye'nin dış ticaret politikaları, antlaşma hükümleri ve bağımsızlık ilkesi çerçevesinde şekillendi.

1929-1940 dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik ve ticaret politikalarında önemli değişikliklerin yaşandığı bir periyottur. Bu dönemde Türkiye, dış ticaretini çeşitlendirmek ve uluslararası ilişkilerini güçlendirmek amacıyla bir dizi ticaret anlaşması imzalamıştır. **1931 yılında Sovyetler Birliği ile yapılan Ticaret Anlaşması** (Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki bu anlaşma, öncekine ek olarak imzalanmış ve ticaretin yanı sıra siyasi iş birliğini de kapsamıştır. Bu dönemde, Sovyetler Birliği'nin sanayileşme çabalarına uygun olarak, Türkiye'den çeşitli tarım ve hayvansal ürünler ithal edilmiştir), **1932 Balkan Antantı** (Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya ile arasında imzalanan Balkan Antantı, ekonomik iş birliği ve güvenlikle ilgili konuları kapsamaktaydı. Bu antlaşma, ticaretin kolaylaştırılmasını ve Balkan ülkeleri arasında dostane ilişkileri amaçlıyordu), **1932 Türkiye-Yunanistan Tarım ve Ticaret Anlaşması** (Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan bu anlaşma, tarım ve ticaret alanında iş birliğini düzenliyordu. İki ülke arasında ticaretin artırılması ve tarım ürünleri alışverişi teşvik edilmekteydi), **1932 Türkiye-İtalya Ticaret Anlaşması** (Bu anlaşma, Türkiye ile İtalya arasındaki ticaretin düzenlenmesini amaçlamaktaydı. İki ülke arasında ekonomik iş birliği ve karşılıklı ticaretin artırılması hedefleniyordu), **1933 Fransızlarla Yapılan Ankara Antlaşması** (Fransa ile yapılan anlaşmaya göre, Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması, siyasi ve ekonomik bir dizi konuyu düzenliyordu. Anlaşma, ticaretin serbestleştirilmesi ve ekonomik iş birliğini güçlendirmeyi hedefliyordu), **1933 Türkiye-İngiltere Ticaret Anlaşması** (Türkiye ile Birleşik Krallık arasında imzalanan bu anlaşma, iki ülke arasındaki ticaretin serbestleştirilmesini amaçlıyordu. İngiltere, Türkiye'den çeşitli tarım ürünleri, ham madde ve mineralleri ithal etmekteydi), **1933 Türkiye-Almanya Ticaret ve Tarım Protokolü** (Bu protokol, Türkiye ile Almanya arasında tarım ürünleri ticaretini düzenlemek amacıyla imzalandı. Almanya, Türkiye'den tarım ürünleri, özellikle tahıl ve baklagiller ithal etmekteydi), **1934 Türkiye-Yugoslavya Gümrük ve Ticaret Antlaşması** (Türkiye ile Yugoslavya arasında imzalanan bu antlaşma, gümrük tarifelerini düzenlemekte ve ticaretin kolaylaştırılmasını amaçlamaktaydı) örnek olarak gösterilebilir. Bu dış ticaret anlaşmaları, Türkiye'nin dönemdeki ekonomik koşullar ve siyasi ilişkiler çerçevesinde

yaptığı ticaret ve diplomasi girişimlerinin bir yansımasıdır. Bu ticaret anlaşmaları, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını artırmaya, ticaretini çeşitlendirmeye ve dış politikasını güçlendirmeye yönelik çabalarının bir yansımasıdır. 1930'lu yıllarda izlenen Türk dış ticaret politikası, endüstriyel ilerleme politikasıyla yakından ilişkilidir (Parasız, 1998:45).

Mustafa Kemal Atatürk döneminde, Türkiye'nin dış ticaret politikaları, ülkenin ekonomik bağımsızlığını sağlamak, iktisadi kalkınmayı tesis etmek, toplumun refahını sağlamak ve ekonomiyi modernleştirmek amacıyla belirlenmiştir. Bu dış ticaret politikaları, Türkiye'nin ekonomik altyapısını güçlendirmeye yönelik önemli adımlar içermiştir. Atatürk'ün liderliğindeki Türkiye'nin dış ticaret politikalarını etkileyen bazı önemli unsurlar şunlardır:

- **Milli Ekonomi Modeli:** Atatürk, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını sağlamak ve sürdürmek amacıyla "Milli Ekonomi Modelini" benimsemiştir. Bu model, Türkiye'nin kendi kaynaklarını kullanarak kalkınmasını hedeflemiş ve dışa bağımlılığı en aza indirmeyi amaçlamıştır.
- **İthale Karşı Korumacılık:** Atatürk döneminde Türkiye, sanayileşme ve ekonomik bağımsızlık hedefleri doğrultusunda ithale karşı korumacı politikalar uygulamıştır. Özellikle sanayi ürünlerinde yerli üretimi teşvik etmek adına ithalat kısıtlamaları getirilmiştir.
- **İzolasyon Politikaları:** Atatürk döneminde Türkiye, ekonomik olarak dış dünyadan teknik ilerlemesini sağlayacak şekilde, muâssır medeniyet fikrinden ayrılmadan, milli sanayinin koruyarak gelişmesi ve tam bağımsızlığın tesis edilmesi noktasında izole olma politikasını izlemiş ve dışa bağımlılığı azaltma çabalarını desteklemiştir. Bu, özellikle tarım ve sanayi sektörlerinde yerli üretimi artırmayı amaçlamıştır.
- **Sanayileşme ve Tarım Politikaları:** Atatürk, Türkiye'yi tarım ve sanayi alanlarında güçlendirmek amacıyla çeşitli politikaları hayata geçirmiştir. Yerli üretimi destekleyen politikalar, dış ticaret dengesini koruma amacı taşımıştır.
- **Devlet Kontrolü ve Planlı Kalkınma:** Atatürk döneminde Türkiye'de ekonomi planlı bir şekilde yönetilmeye başlanmıştır. 1933-1938 yılları arasında uygulanan İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı, ülkenin tarım, sanayi ve ulaşım alanlarında planlı bir şekilde kalkınmasını hedeflemiştir.
- **Dış Borçlanma Politikaları:** Atatürk döneminde dış borçlanma politikaları temkinli bir şekilde ele alınmıştır. Dış borçlanma yerine iç kaynaklardan sağlanan finansman yöntemleri tercih edilmiştir.

10.3. Dış Ticaret Üzerinden Alınan Gümrük Resimleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrük resimleri, dönemin ticaret politikalarına ve gümrük tarifelerine bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Ancak, belirli bir döneme ait spesifik bir gümrük resmi ücretini belirtmek zordur çünkü bu resimler, dönemsel olarak değişiklik göstermiş, malın türüne, miktarına, değerine ve ticaretin yapıldığı ülkeye bağlı olarak farklılık arz etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrük resimleri, ithalat ve ihracat mallarına uygulanan vergi ve harçları ifade eder. Bu resimler, devlet gelirini artırmak ve dış ticaret dengesini düzenlemek amacıyla belirlenirdi. Ancak, özellikle Tanzimat dönemi ve sonrasında, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabaları çerçevesinde gümrük resimleri ve tarifelerinde değişikliklere gidildi. Daha şeffaf ve düzenli bir ticaret sistemi oluşturmak adına bazı reformlar gerçekleştirildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine doğru, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, dünya ekonomisiyle entegrasyon ve serbest ticaret politikalarının benimsenmesiyle gümrük tarifelerinde daha fazla serbestleşme eğilimi görüldü.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrük resimleri geniş bir zaman dilimini kapsar ve dönemlere, mallara ve ticaretin yapıldığı ülkelere bağlı olarak büyük ölçüde değişiklik göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrük tarifeleri süreci, imparatorluk tarihindeki çeşitli dönemlere göre değişiklik göstermiştir. Gümrük tarifeleri, Osmanlı Devleti'nin dış ticaret politikalarını, ekonomik yapısını ve ithalat-ihracat faaliyetlerini düzenlemek amacıyla belirlenmiştir. İşte Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrük tarifeleri sürecinin ana hatları:

- **Eski Osmanlı Ticaret Politikası:** Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde, genel olarak ticaretin serbest olduğu bir politika izlenmiştir. Gümrük vergileri, genellikle belirli bir malın değerine dayanmış ve sabit bir oranı temsil etmiştir.
- **Kanuni Sultan Süleyman Dönemi (16. Yüzyıl):** Kanuni Sultan Süleyman döneminde, devletin mali yapısını güçlendirmek amacıyla gümrük tarifelerinde değişiklikler yapıldı. Değerine göre değişen tarifeler yerine sabit oranlı vergi sistemine geçildi. Bu dönemde bazı malların yanı sıra stratejik öneme sahip ürünlerde gümrük vergileri arttırıldı.
- **III. Selim Dönemi (18. Yüzyıl):** III. Selim döneminde, devletin mali sıkıntıları nedeniyle gümrük tarifelerinde önemli değişiklikler yapıldı. Gümrük vergilerinde indirimler ve muafiyetler getirildi, özellikle tarım ürünleri gibi bazı mallarda gümrük vergileri kaldırıldı.
- **Tanzimat ve Islahat Dönemi (19. Yüzyıl):** Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı Devleti'nde geniş kapsamlı reformlar başladı. Bu dönemde gümrük tarifelerinde

değişikliklere gidilerek, daha önceki karmaşık sistemler yerine basitleştirilmiş tarifeler uygulandı. Yabancı tüccarların Osmanlı pazarlarına girmesini teşvik etmek amacıyla gümrük vergileri düşürüldü.

- **Dünya Ekonomisi ve Küresel Ticaretle Etkileşim (19. Yüzyıl):** 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi ve küresel ticaretle daha fazla etkileşim içinde olduğu bir dönem yaşandı. Bu süreçte, ticarete serbestleşme ve dışa açılma politikaları izlendi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gümrük tarifeleri süreci, zaman içinde ekonomik, siyasi ve kültürel değişikliklere bağlı olarak değişim geçirmiştir. Tanzimat ve Islahat dönemiyle birlikte başlayan modernleşme çabaları, gümrük tarifelerini de etkileyerek, Osmanlı ekonomisinin uluslararası rekabet gücünü artırmayı amaçlamıştır. Ancak içerde yerli tüccarlar için gümrük tarifesi yüksek tutulurken, dıştaki bu devletlere yüzde üç oranında bir gümrük uygulaması kuşkusuz iç ticarete indirilmiş en büyük darbedir. Bu konuda Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN, O dönemin gümrüklerine ait ilginç bir değerlendirme yapmaktadır, ona göre; İç gümrük, üretimi felce uğratan öğelerden biridir. Mahalli endüstriyi destekleyen hükümler, yabancı ürünlerin rekabetini körüklemek için özel surette konulmuş sanki, Bursa'dan İstanbul'a taşınan buğdaydan payitahta (İstanbul'a) girişinde %8 gümrük alınmaktadır. Oradan un haline getirildikten sonra Bursa'ya işlenmiş ürün olarak geri gönderilirse, %8'lik bir vergi daha vermek gerekmektedir (Türkdoğan, 1981:254-255).

Ahidnâme bahşedilmiş (Avrupalı) devletler tüccarı (Müstemin Tüccarı), Osmanlı ülkeleri dahilinde, imtiyazlı bir statüye sahip bulunmakta, Osmanlı kanun ve nizamlarını çiğnemedikleri müddetçe, canları ve malları Devlet teminatı altına almakta; tespit edilen gümrük resimlerinin dışında herhangi bir istekle rencide edilmeyecekleri de garanti edilmekteydi (Kütükoğlu, 1992:91; Özkaya, 1985:139-141; Çadırcı, 1991:6-7). Ticaret anlaşmalarıyla, elde ettiği kolaylıklardan (Kapitülasyonlar nedeniyle) rahatlıkla yararlanıyordu. Başlangıçta %5'e varan bir gümrük resmi öderken, zamanla bu oran %3'e inmiştir (Kütükoğlu, 1992:91; Türkdoğan, 1981:278-280; Özkaya, 1985:139-141; Çadırcı, 1991:6-7).

Prof. Dr. Ömer Celal SARC'a göre; Türk el sanatlarının ve yerli sanayinin çökmesinde ve gerilemesinde, yukarıda açıkladığımız üzere, yanlış uygulanan gümrük vergilerine bağlamaktadır. Bu durumu şöyle yorumlamaktadır; Kapitülasyonlar devrinde, yabancı mamullere 1838'e kadar %3 iken, 1836-1862 yılları arasında %5'e çıkmış, 1862-1902 yılları arasında ise %8 ithalat resmini (gümrük vergisi) ödedikten sonra, ülke içinde başka herhangi

bir resim vermeden serbestçe alınıp satıldığı halde, yerli ürünler ve mallar kıymetin 12'sini ve bazı eşyada %50'sini bulan çeşitli resimler vermek durumunda kalıyordu. (Sarc, 1940:10-11).

III. Selim (1789-1807), gümrük tarifelerinin Osmanlı İmparatorluğu'na zarar verdiğini düşünüyordu. Müstem tûccar gibi, İç ve dış ticarete imtiyazlı olan "Beratlı Tûccarlar"ın yolsuzluk ve kaçakçılık gibi yöntemlerle Osmanlı ekonomisine verdikleri zararı görmüş, Ocak 1792'de Müstem tûccarlar zümresinin Osmanlı ülkesinde toprak satın alamayacakları, satamayacakları, müstem taifesi ile evlenen reaya kızlarından doğan çocuklarında reaya olduğu, vergi vermekten kurtulamayacağı (Özkaya, 1985:140) bir düzenleme getirildi. Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar yaptığı antlaşmalarda, müstem tûccarın ödeyeceği gümrük vergisini kesin olarak belirleyememişti. Gümrük resimlerin oranı XVII. yüzyıl sonlarına kadar her devlet için, hatta bölgeden bölgeye farklılık göstermiştir. Daha öncede belirttiğimiz üzere, Fatih Sultan Mehmet saltanatına kadar %2 olan gümrük resmi, Fatih döneminde önce %4 ve daha sonra %5'e çıkartılmıştır. İlk defa %5'den %3'e indirilmesi hakkı İngiliz tûccarına muhtemelen XVI. yüzyılın sonlarına doğru verilmiş, 1606 Zitvatorok Antlaşması ile Avusturya tûccarı da aynı oranda (%3) ticaret etme hakkı tanınmış, Fransızların %3'lük gümrük resmi hakkını elde etmesi ancak 1673 ahidnâmesi'nde mümkün olabilmiştir. Bu tarihten sonra diğer ahidnâme verilen devletlerde %3 üzerinden gümrük vergisi ödemişlerdir (Kütükoğlu, 1992:91-92; Özkaya, 1985:140-141).

Ayrıca Müstem tûccar şu vergileri ödüyordu. İhracatta ise, Resm-i Kalem, Resm-i Kapan, Resm-i Geçit, Öşr-i Bahar, Resm-i Mizan ve Tercümaniyye alınmakta, İthalatta ise, Hakk-ı Kabâle, Adet-i Delalliyye, Resm-i Kalem, Resm-i Geçit ve Resmi Kapan'dır (Özkaya, 1985:141).

XVIII. yüzyıldaki harpler, iç ayaklanmalar ve toprak kayıpları Osmanlı ekonomik durumunu son derece bozmuş, bütçe gelirleri içinde harici gümrüklerden daha fazla yer tutan, dahili gümrüklerin yok olmasını önlemek üzere, 1802 yılında yabancı tûccarın, aynen yerli tûccar gibi muamele göreceğini yabancı devletlerin elçiliklerine gönderdiği notada, bundan böyle, dahili ticaret yapmak isteyen yabancı devletler tebaalı tûccar da, gayr-i müslim yerli (Osmanlı uyruğunda olan) tûccar gibi %5 dahili gümrük resmi ödeyecekti (Kütükoğlu, 1992:92-93; Özkaya, 1985:141). Daha önce, Avrupalı tûccara yurt içinde ticaret izni verilmemişti. İhracat içinde yer alan pek çok mala çeşitli oranlarda **Resm-i Mirî** adlı bir gümrük vergisi alındı. Bu verginin alındığı mallar; kitre, salep, mahlep, alacehri, mahmude otu, kökboya, mazı, sandrika, halı ve seccade, üzüm, afyon, kereste, balmumu, tavşan derisi, pamuk, yapağı, tiftik, sof ipliği ve zeytinyağı idi (Kütükoğlu, 1992:93). XIX. yüzyılın ilk yarısın da Osmanlı Türkiyesi'nin

dışarıya sattığı mallar manzumesi genel olarak böyleydi. Ayrıca yine **Kantariye** adlı bir gümrük vergisi alınmıştır. Bu verginin konusunu oluşturan mallar şunlardı; Palamut, kökboya, kuru incir, mazi, zeytinyağı, yapağı, balmumu ve afyon mallarından kantariye vergisi alınır (Kütükoğlu, 1992:93; Çadırcı, 1991:116-117). Bunun yanında **Reftiye** ve **Ruhsatiye** adlı diğer gümrük resimleri de alınmaktaydı. **Reftiye'nin** vergi konusu mallar, kuru incir ve kuru üzüm'den alınıyordu. **Ruhsatiye resmi** de her türlü hububat ve Bakır malları üzerinden alınıyordu (Kütükoğlu, 1992:93).

Avrupa ve Hayriye Tüccarına tanınan ticari hak ve imtiyazlar ana başlıkları ile şöyleydi (Çadırcı, 1991:115-117)

- 1) İç gümrük muafiyetlerine sahip olmaları,
- 2) Seyahat kolaylığı ve zorunlu yol izni gibi bir tezkereye gerek olmadan yolculuk yapabilmeleri,
- 3) Gümrük ve ticaret kolaylıkları,
- 4) Yargılamada kolaylık sağlanmıştır.
- 5) Vergilendirmede kolaylıklar sağlanmıştır.

İngilizlerin mallarının kaliteli oluşu ve teknik yönden üstünlükleri ve onları destekleyen Hollandalıların bulunması, Fransızları çok zor durumda bırakmıştı. Bu yüzden Fransa'nın Levant ticareti 1635'te 14 milyon livre iken, 1648'de 7 milyon livre'ye düştü. 1660'da ise Fransa'dan ithalat 2,5 milyon livre'ye düştü. Bu dönemlerde ihracat ise hiç yapılmadı. Ancak yüzyılın sonunda, 1698-1700 yıllarında Fransa'dan yapılan ithalat 11 milyon livre'ye yükselmişti. 1740'a doğru Fransa'nın ticaret hacmi artmaktaydı. Bu yıl ithalat ve ihracat fiyatı eşit olup, 30 milyon livreydi. 1760'da ithalat 27 milyon livre iken, ihracat 20 milyon livreydi. 1763-1773 yılları arasında Türkiye ticaretinin 3/5'i Fransa'ya 1/5'i İngiltere'ye aitti. İngilizler ise, 1784'te, Fransızların 1740'da elde ettikleri "**Masdariye Resmi**" nin kaldırılmasını Bâb-ı âliye kabul ettirdiler. 1789 İhtilalinden sonra ise, İngilizler Akdeniz'de serbest kaldılar. (Özkaya, 1985:134-140).

Kapitülasyonlar, yabancı ülkelere tanınan geniş ticari imtiyazlar, servet ve sermaye birikiminin olmaması, ya da yetersizliği, o dönemlerde ticaret kervanlarının can ve mal güvenliğinin olmaması, özellikle Batılı Avrupa devletleri ile olan savaş ve çatışma durumları, dini etkenler, ticari konularda bilgi ve tecrübe eksikliği gibi birçok nedenlerden ötürü Osmanlı (Müslüman-Türk) uyruklu güçlü ve etkili bir tüccar zümresi oluşmamıştı (Çadırcı, 1991:7).

Kapitülasyonlar nedeniyle, Avrupalı sömürgeci devletlerin himayesinde, çoğunluğu gayri müslim olan, iç ve dış ticarete geniş yetki ve imtiyaz verilen yerli tüccara, "**Berathlı Tüccar**" denilirken, Avrupa devletlerin tüccarlarına ise, "**Müstemin Tüccar**" denilmiştir. 1826'da II. Mahmut (1808–1839) döneminde, aynı olanakları Müslüman tüccarlara da tanımak istemiş, alınan kararlar, Müslüman olup Müstemin ve Avrupa tüccarının imtiyazlarına sahip olma şartı ile iç ve dış ticaretle uğraşmak isteyenlere bu imkân sağlanmış, bu tüccarlara da hayırlı olma anlamına gelen, "**Hayriye Tüccarı**" denilmiştir (Özkaya, 1985:1349-141; Çadırcı, 1991:7-8; Kütükoğlu, 1992:91-105).

"1838-1864 dönemi Osmanlı ekonomisinin, başka mali anlaşmalarla birlikte, tamamen dış etkilere açılmış, adeta bir açık pazar haline dönüştüğünü görmekteyiz. Bu antlaşmalarla endüstrileşmiş Batı ülkelerinin tüccar ve sanayicileri Osmanlı toprakları üzerinde, kendi ülkelerinde bile bulamadıkları serbest bir ortamda para kazanma olanağını bulmuşlardır. İngiliz tüccarlar, Osmanlı topraklarında %5 gümrük ile mal satarken, Osmanlı tüccar %8 iç gümrük ödemek zorundaydı." (Arslan, 1993:2-3; Tezel, 1982:69).

"1869'dan sonra sadece %1 oranında alınacak olan ihracat resmi, hiç şüphe yok ki, ihracatın artmasına imkân sağlayacaktı. Fakat, ithalat resimlerindeki yükseliş ithalatı azaltacak seviyeye ulaştırılamamıştı. İthalat resmi ise, %5'den %8'e çıkarılmış (Fransa ile yapılan Muahede'ye göre, Madde:5), artış sadece %3 idi." (Kütükoğlu, 1992:94-95).

"Gümrük resimleri, devletin en düzenli gelirleri arasındaydı. İkili antlaşmalarla bağlı olan hükümetin gümrük oranlarında tek yanlı değişikliğe gitmesi söz konusu değildi. Gelirleri artırmak, ithalat-ihracatın artmasıyla ve gümrük düzenini eldeki antlaşmaları titizlikle uygulayabilecek bir etkinliğe kavuşturmakla mümkündü. Süresi dolan antlaşmaları yenilerken tarifeleri yükseltmek de kuramsal olarak mümkündü. Antlaşmaların çoğu 1882'de sona erdiğinden hükümet bütün gücüyle bu imkânı zorladı. Hükümetin isteği sadece %3'lük bir artıştı. 1881'de başlayan pazarlıklar 1907'ye kadar, tam 26 yıl sürdü." (Akarlı, 1982:242).

Osmanlı hükümeti, I. Cihan Harbi'nin buhranlı döneminde ilk icraatı, kapitülasyonlarla ilgili olarak, devletin özgürlüğünü ve hakimiyetini bağlayan tüm antlaşmaları ilga (ret) ederek, o tarihe kadar ithal edilen mallara gümrük resmi tek taraflı olarak %50 arttırılmıştır (Eldem, 1994:27-28). Gümrük resmi, 1907 yılına kadar %8 oranında alınmakta iken, 1907 Haziranından itibaren bu oran (büyük devletlerin muvafakatiyle) %11'e ulaşmıştır (Eldem, 1994:27-28).

Tablo 77. Osmanlı Bütçe ve Gümrük Gelirlerinin Tarihsel Süreci (1849-1919)

Bütçe YILI	Bütçe Geliri		Gümrük Geliri		Gümrük Geliri/ Bütçe Geliri %	Dış Ticaret Hacmi Mily. £
	Kuruş	£	Kuruş	£		
1849/50	710 000 000	6.454.545	79.687.070	724.428	11.22	14.7
1850/51	702 129 312	6.382.993	73.855.623	671.415	10.52	16.7
1851/52	714 400 000	6.494.545	70.000.000	636.364	9.80	17.5
1852/53	772 971 628	7.027.014	-	-	-	20.6
1853/54	757 459 670	6.885.997	-	-	-	21.1
1856/57	888 053 500	8.073.213	-	-	-	30.9
1857/58	1.042.945.000	9.481.318	157.079.500	1.427.995	15.06	22.0
1858/59	1 133 301 500	11.333.014	192.019.500	1.745.632	16.94	21.7
1859/60	1 161 376 000	10.557.963	201.066.500	1.827.877	17.31	21.0
1860/61	1 200 067 485	10.909.704	165.046.135	1.500.419	13.77	24.8
1861/62	1 221 184 160	11.101.674	165.227.700	1.502.070	13.53	24.2
1862/63	1 661 021 246	15.100.193	282.999.068	2.572.719	17.04	26.7
1863/64	1 505 269 835	13.684.271	250.000.000	2.272.727	16.61	33.3
1864/65	1 621 110 059	14.737.364	213.000.000	1.936.636	13.14	36.6
1865/66	1 525 582 781	13.868.934	379.314.703	3.448.315	24.86	35.0
1866/67	1 558 566 500	14.168.786	192.011.911	1.745.563	12.32	35.9
1867/68	1 597 993 883	14.527.217	218.940.500	1.721.864	13.70	34.7
1868/69	1 825 868 500	16.598.804	199.742.500	1.815.841	10.94	42.6
1869/70	1 775 144 500	16.137.677	197.242.500	1.793.114	11.11	42.9
1870/71	1 839 481 000	16.722.554	207.693.000	1.888.118	11.29	39.9
1871/72	1 920 081 500	17.455.286	215.140.000	1.955.818	11.20	42.1
1872/73	2 063 721 000	18.761.100	215.140.500	1.955.823	10.42	43.4
1873/74	2 109 927 500	19.181.159	225.000.000	2.045.454	10.66	41.6
1874/75	2 480 742 000	22.552.200	207.500.000	1.886.364	8.36	44.4
1875/76	2 388 294 000	21.711.763	207.500.000	1.886.364	8.68	41.1
1876/77	2 202 747 000	20.024.972	187.132.000	1.701.200	8.49	42.7
1877/78	2 007 096 500	18.246.331	179.594.000	1.632.673	8.95	33.8
1879/80	1 428 582 000	12.987.109	160.000.000	1.454.545	11.20	33.9
1880/81	1 615 584 000	14.687.127	180.000.000	1.636.364	11.14	30.1
1881/82	1 594 250 600	14.493.187	172.492.000	1.568.109	10.82	30.5
1882/83	1 505 904 000	13.690.036	187.440.000	1.704.000	12.45	31.2
1883/84	1 635 498 500	14.868.168	260.082.000	2.364.382	15.90	31.6
1884/85	1 576 903 000	14.335.481	255.307.000	2.320.973	16.19	31.7
1887/88	1 757 382 152	15.976.201	201.423.600	1.831.124	11.10	30.6
1888/89	1 813 759 759	16.488.725	205.000.000	1.863.636	11.30	29.2
1889/90	1 779 545 700	16.177.688	197.000.000	1.790.909	11.07	34.8
1890/91	1 776 742 432	16.152.203	202.460.000	1.840.545	11.39	36.5
1891/92	1 792 235 939	16.293.053	217.700.000	1.979.091	12.15	36.1
1892/93	1 837 183 691	16.701.669	225.700.000	2.051.818	12.28	38.5
1893/94	1 829 989 845	16.727.180	230.000.000	2.090.909	12.57	37.0
1894/95	1 865 663 127	16.960.573	220.000.000	2.000.000	12.00	36.2
1895/96	1 832 588 445	16.659.894	220.000.000	2.000.000	12.00	34.5
1896/97	1 829 105 250	16.628.229	195.800.000	1.780.000	10.70	33.9
1897/98	1 851 132 599	16.828.478	200.000.000	1.818.182	10.80	37.6
1898/99	1 812 658 436	16.478.713	200.000.000	1.818.182	11.03	37.1
1899/00	1 882 932 299	17.117.566	227.500.000	2.068.182	14.74	35.6
1900/01	1 961 228 045	17.829.345	265.500.000	2.413.636	13.54	37.9
1901/02	1 943 470 439	17.667.913	191.870.000	1.744.273	9.87	42.0
1902/03	1 976 396 505	17.967.241	208.000.000	1.890.909	10.52	41.8
1903/04	2 006 237 228	18.238.520	216.528.219	1.968.438	10.79	44.1
1904/05	2 025 817 794	18.416.525	213.000.000	1.936.364	10.51	49.9
1905/06	2 229 131 079	20.264.828	274.000.000	2.490.909	12.29	50.2
1906/07	2 290 492 108	20.822.655	335.624.000	3.051.127	14.65	56.9
1908/09	2 364 954 844	21.499.589	379.362.313	3.448.748	16.04	41.9
1909/10	2 507 896 200	22.799.056	394.624.400	3.587.494	15.73	59.8
1910/11	2 601 510 100	23.650.092	421.775.200?	3.834.320	16.21	65.2
1911/12	2 847 739 100	25.888.537	470.042.500?	4.273.114	16.50	67.5
1912/13	3 051 415 854	27.740.144	500.000.000?	4.545.454	16.38	62.8
1913/14	2.938.000.000	26.709.091	-	-	-	57.7
1914/15	3 260 699 078	29.642.719	500.000.000?	4.545.454	15.33	34.8
1915/16	2 683 643 808	24.396.762	444.000.000?	4.026.364	16.54	8.4
1916/17	2 501 257 228	22.738.702	311.500.000?	2.831.818	12.45	20.4
1917/18	2 358 416 598	21.440.151	254.100.000?	2.310.000	10.77	26.4
1918/19	3 402 869 800	30.935.180	208.400.000?	1.894.545	6.12	32.9

Kaynak: Ekinci, 2008:215'deki tablodan alınmıştır.

Yukarıdaki tabloya dikkat edildiğinde, 1849-1919 yılları arasında 70 yıllık veriler incelendiğinde, gümrük gelirleri bütçe gelirlerinin oran olarak %9'u ile %17'sine tekabül etmektedir. Bu bağlamda devlet için önemli bir gelir kaynağıdır. Gümrük gelirleri, 1914 yılına (I. Dünya Savaşı'na) kadar artış göstermiş, yaklaşık 500 milyon kuruş olarak gerçekleşmiştir. Savaş nedeniyle ciddi düşmeler olmuş, 1918- 1919 döneminde gümrük gelirleri yarı yarıya düşmüş, 208,4 milyon kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bütçe gelirlerinde ise savaşa rağmen, stabil durum korunmuş, 2,9 milyar kuruş ile 3,4 milyar kuruş arasında gelir elde edilmiştir. Dış ticaret hacmi ise, 1849-1919 yılları arasında 24 milyon Frank ile 32 milyon Frank arasında iniş ve

çıkışlar gerçekleştirirken, 1911-1912 döneminde 67,5 milyon Frank ile en yüksek dış ticaret miktarına ulaşılmıştır.

Sanayinin korunması, ödemeler dengesi ve para değerinin korunması ve vergi geliri sağlama açısından son derece önemli olan gümrük resmi ve vergileri konusunda beş yıl süreyle, 1916 tarihli Osmanlı Gümrük tarifelerinin sürdürülmesi, Türk Lirası-Sterlin kur hareketlerinde dalgalanma bantının belirlenmesi ve Osmanlı'ya dış ticarete ambargo uygulanmaması kararlaştırıldı. Osmanlı'da 1916 yılında yürürlüğe koyduğu ağırlık esasına dayalı gümrüklerden alınan spesifik tarife %18'lik advolorem vergiye denk bir koruma sağlamıştı. I. Dünya Savaşı sonunda bu oran yaklaşık olarak %6'ya kadar düşmüştü (Parasız, 1998:16). Türkiye, 1929 yılında kabul edilen Gümrük Tarife Kanunu ile bağlı olduğu tarifelerden kurtularak, korumacı ve bağımsız bir dış ticaret politikası izlenmeye başlamıştır.

10.4. Kambiyo Politikaları ve Uygulamaları

“Kambiyo kelimesi etimolojik olarak; Latince'deki “**Cambiare**” den gelir; para ya da para yerine geçen belgelerin değiştirilmesi veya bozdurulması anlamında kullanılır. Para alım ve satımı ile ilgili işlemleri kapsar. Nakit, döviz, altın, senet gibi menkul değerler üzerine yapılan işlemleri kapsar. Kambiyo sözcüğü, Türkçede efektif kavramının tersi olarak da kullanılmaktadır. Örneğin, iki ayrı ülke paralarının birbiriyle değiştirilmesi bu konu üzerinden ele alınabilir. Yabancı bir ülkedeki alacağın tahsil edilmesi, borcun ödenmesi ya da bir ülkeden alınabilecek para yerine geçen değerler (senet, çek, bono ve poliçe gibi belgeler) kambiyo şeklinde ifade edilmektedir (Karlık, 2013:556). Bu anlamda kambiyo, yabancı ülke parasıyla yazılı ticari senet, havale ve çek şeklindeki dövizlerdir. Dış ticaret ve uluslararası iktisat işlemlerinde, yabancı para üzerinden alacakların tahsil edilmesi, borçların ödenmesi veya para ve benzeri değerli kıymetlerin, ülkelerarası transferi kambiyo işlemlerini oluşturur. Bu transfer işlemleri devletlerin kontrolünde yapılır. Ulusal paranın dış piyasalarda özellikle para ve kambiyo piyasalarında tanınması ve kabul edilmesi için paranın konvertibl olması gerekir.” (Aksu, 2022:449-450). “Ancak pratikte kambiyo, yabancı paraların alım ve satımı, yabancı ülkelerle olan parasal ilişkiler nedeniyle bankada yapılan para değiştirme ve havale işlemi olarak tanımlanmaktadır.” (Beyaz, 2016:104-105; Melemen, 2003:101).

Kambiyo kavramı, para ya da para yerine geçen belgelerin değiştirilmesi işlemidir. Para alım ve satımı ile ilgili işlemleri kapsar. Kambiyo senedi (poliçe, çek, bono) ise, kıymetli evrakın tüm özelliklerini taşıyan ve kıymetli evrak için yukarıda yapılan açıklamaların tümünü içeren ve uygulamada en yaygın olarak kullanılan kıymetli evrak çeşididir. Yabancı ülke kâğıt parası

veya banknotu ile altın ve gümüşe, kambiyo işlemlerinde efektif denilmektedir. Döviz, efektif ve kaydi (banka parası) nitelik taşıyabilir (Aksu, 2022:449). Kambiyo ve döviz kavramları birçok ülkede eş anlamlı kullanılsa da “**kambiyo**” bir işlemi, buna karşın “**döviz**” yabancı parayı ifade etmektedir. Örneğin bir ülkeye ihracatı sonucunda mal karşılığı olarak giren yabancı paralar “**döviz**” olarak tanımlanırken; bu ihracata ilişkin banka işlemleri ve ülkeye giren dövizin izlenmesi ise “**kambiyo**” olarak adlandırılmaktadır (Beyaz, 2016:105).

İlk kambiyo⁴⁸ işlemleri (yabancı para, altın, gümüş gibi değerler üzerinde yapılan değiş-tirme ve transfer işlemleri) tahdidi Osmanlı’da III. Ahmet (1703-1730) zamanında konulmuştur. Bir takım Musevi tüccarların memleket içerisinde topladıkları, yerli ve yabancı tüccara ait altın ve gümüş paraları dışarı çıkardıkları anlaşılması üzerine, altın ve gümüş ihracı yasaklanmıştır. II. Mahmut (1808-1839) zamanında mali durumun büsbütün bozulması nedeni ile tedavüldeki paranın değerini kaybetmesi, yabancı paralara olan rağbeti artırması üzerine memlekette yabancı para tedavülü yasak edilmiştir (Boysan, 1981:40-41). 1280 (1863) yılında Sadrazam Fuat Paşa’nın öncülüğü ile Osmanlı Bankası (Bankı Osmanii Şahane) kurulmuştur. Bu banka aracılığı ile yapılan dış borçlanmanın nominal değeri 8,8 milyon idi. %6 faizli bu istikrazlara karşılık olarak hükümet, tuz, tütün, damga resmi ve temettü vergisi gelirlerini göstermişti. Ayrıca Abdülmecit döneminde kaimelerin toplamı 1,8 milyon, Abdülaziz döneminde 8,1 milyon kaime çıkarılmış, karşılık olarak 5,9 milyon Esham-ı cedide, 3 milyon kadar Osmanlı, İngiliz ve Fransız altını, 0,9 milyonluk gümüş mecediye ile karşılanmıştır. Hükümet, 1914’de banknotların tedavülde kullanılmasıyla, altın para ihracına yasak getirmiştir. Hazinesinin ihraç ettiği kâğıt paralardan başka, Osmanlı Bankası’na imtiyaz mukavelesi gereği tedavüle çıkardığı banknotları da ayrıca bulunmaktadır. 1914 yılında bu banknotlar içinde tedavül mecburiyeti vazolunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu dahilinde, banknot ihracı hak ve imtiyazı 1863 yılında kurulmuş “**Bank-ı Osmanii Şahane**”ye (Eldem, 1994:113) bahşolunmuştur. Bankanın imtiyaz mukavelesine göre, tedavül edecek banknotlar banka veznelerinde mevcut nakdin üç mislini geçmeyecek, tedavül mecburiyeti olmayacak ve banknotlar ibrazında hamiline ödenebilecekti. Umumi Harbe (1. Dünya Savaşı’na) kadar Osmanlı Bankası banknotların miktarı hiçbir zaman 1,5 milyon lirayı geçmemiş ve tedavül İstanbul’a münhasır kalmıştır. Taşra halkı, banknotlara alıştırmak mümkün olmamış, her nasılsa eline banknot geçen kimseler, derhal bankaya müracaatla bunları nakde çevirmişlerdir. Bankanın çıkardığı 5, 10 ve 100 liralık olarak çıkardığı

⁴⁸Ülkeler arasında para değişimi veya takas anlamına gelen kambiyo kelimesi, para yerine geçen taşınabilir değerleri temsil eder. Farklı iki ülkeye ait para birimlerinin veya para yerine geçen belgelerin birbirleri ile değiş tokuş yapılması işlemi olarak da tanımlanabilir.

banknotlar yalnızca ticaret aleminde ve İstanbul'da büyük müesseselerde olmak üzere, çek ve bono kabilinden tedavül etmiştir (Eldem, 1994:113-114).

Cumhuriyetin ilk yıllarında, zaferin getirdiği bir güç ve prestij ile dış (kambiyo) piyasalarda etkili olmaktaydı. Bütçeler denk görünüyordu. Yani hükümet emisyon hacmini genişletmiyordu. Bu da enflasyonu önleyen bir fren görevi görüyordu. Görünmeyen kalemlerden memlekete giren döviz, bütçe açığını kapatıyordu. Türk Cumhuriyeti Lirası 1924'ten 1929 yılının başlangıcına değin uluslararası kambiyo piyasalarında çok az değer kaybına uğramıştır. Fransız Frangı 9.5 kuruştan 7.7 kuruşa düşmüştür. İsviçre Frangı 34 kuruştan 37 kuruşa, Alman Markı 44 kuruştan 46 kuruşa, ABD Doları 187 kuruştan 196 kuruşa İngiliz Lirası 835 kuruştan 956 kuruşa yükselmiştir (Ergin, 1984:187; aktaran bknz: Aksu, 2006:125; Karluk, 2007:553; Aksu, 2022:46).

Cumhuriyet döneminin döviz kuru anlamında önemli sınavı, dövizde meydana gelen çok sık oynaklık ve aşırı dalgalanmalar meydana geldiği zaman “**Döviz Denkleştirme Fonu**” kullanılarak, hükümet açık piyasa işlemleri ile piyasaya müdahale etmiştir. 1929 yılındaki Dünya Ekonomik Krizi ile birlikte, TL'nin Sterlin karşısında hızla değer kaybettiği görülmüş, Mart 1929'da 1 Sterlin=0.888 kuruş iken Aralık 1929'da 1 Sterlin=1.125 kuruşa yükseltilmiştir. Bununla beraber; Mark ve Dolar karşısında da değer kaybeden TL'nin Fransız Frangı'na karşı değer kazanması, bir sonraki periyod için TL'nin Frank karşısında sabitlenmesine sebep olmuştur (Ergin, 1984:187; aktaran bknz: Aksu, 2006:125; Karluk, 2007:553; Aksu, 2022:46).

1929 yılında Osmanlı borç taksitlerinin ödemeler dengesi üzerindeki yükü, 15 milyon TL civarında idi. Bu, o yılın ihracat gelirlerinin yaklaşık %10'unu oluşturmaktaydı. Ancak ilk kez yapılacak olan bu ödeme, yeni gümrük tarifelerinin yürürlüğe girmesinden önce stoklama ve spekülasyon amacıyla yapılan ve önceki yıla göre 33 milyon TL artış gösteren aşırı ithalattla birleşince Türk parasının dış değerini ağır bir baskı altına soktu. İngiliz Lirası (Sterlin), 1929 yılının yedi ayında 10 TL civarından 10.5 TL'ye yükseldi. 1920'li yılların geçerli kambiyo sistemi içinde Türk Lirasının değerindeki bu düşme hükümet çevrelerini ağır bir “para buhranından” söz etmeye yöneltecek ve bir yıl içinde dış ticaret ve kambiyo rejimlerinde ciddi devlet müdahalelerini tahrik edecekti (Boratav, 1990:36-37; aktaran bknz: Aksu, 2006:125-126; Aksu, 2022:46).

1923-1930 yılları arasında dünyada Sterlin önemli para birimlerinden birisi olduğu için Lira, bu para birimine endekslenmiş, 1928'de 1 Sterlin (£); 956 kuruş iken, 1930'da 1 Sterlin (£); 1032 kuruş olmuş, Türk lirasının ilk resmi kuru 1931 yılında ise, 1 Sterlin (£); 1030 kuruş olarak

gerçekleşmiştir. TL ciddi bir değer kaybı yaşamıştır. Bunun yanında 1 TL; 12,06 Fransız Frangı olmuştur. Belirlenen bu kurun yüksek ve değerli bir kur olduğu inancı vardır. Kambiyo rejimi serbest hale getirildiği için TL'nin değeri piyasada serbestçe belirlenmiştir.

Mayıs 1929 tarihli gümrük tarifeleri için “Menkul Kıymetler ve kambiyo Borsaları Kanunu” ile kambiyo işlemleri için hükümetin denetim ve kontrolü altında bir bankalar konsorsiyumunun kontrolünde yapılması. Türkiye’de Kambiyo Denetleme Sistemi gerçek anlamıyla, bütün dünyada olduğu gibi, Büyük Ekonomik Buhranın bir sonucu olarak 1930 yılında kabul edilen Türk Parasının Kıymetini Koruma hakkında 1567 sayılı kanunla ihdas edilmiştir. Bu bakımdan, bu konudaki tarihçeler başlangıç noktası olarak, kanunun kabul tarihi olan 25.02.1930 tarihini almak adet haline gelmiştir. Kambiyo Denetleme Sistemini doğuran sosyal sorun ve zorunluluk, uluslararası ekonomik ilişkilerin ve özellikle ticaretin gelişmesi, ekonomik gelişme ve toplum kalkınması düşüncelerinin yayılması, gerekse toplumsal ihtiyaçların bir ülke çerçevesinde giderilemeyecek şekilde önemli ölçülerde artmış bulunmasıdır (Boysan, 1981:40-41; aktaran bkz: Aksu, 2006:126; Aksu, 2022:46-47). “Bu denetleme ve düzenleme ile döviz spekülasyonunu engellemek, döviz alış satış işlemlerini derlemek ve kısıtlamak hususlarında yetki Maliye Bakanlığına verilmiştir. İlgili düzenlemeyle birlikte ilk kez döviz işlemlerine dair bazı sınırlamalar konulmuştur. Menkul kıymetler borsalarında işlem gören yabancı hisse senetleri ve tahviller ile döviz piyasasında işlem gören dövizler hakkındaki düzenlemeler Maliye Bakanlığı'nın iznine tabi tutulmuştur.” (Bulut ve Şahin, 2023: 213). Dış ticaretin temel denetim araçlarından olan miktar sınırlamaları getiren Temmuz 1931 tarihli 1873 sayılı kanun ile dış ticaret, gümrük tarifeleri, kotalar ve kambiyo denetim ile tam olarak devletin kontrolü altına girmiştir. 1940’da “Milli Koruma Kanunu” ile savaş yıllarında devlete ihracat yetkisi verirken, ithal ve ihraç mallarının fiyatlarına kontrol getirmekte, ihtiyaç dahilinde ithali zorunlu olan malların miktarını, cinsini ve çeşitlerini hükümet tespit etme yetkisine sahipti. Aşağıda belirttiğimiz üzere, Türkiye ikili anlaşmalarla denetimli, kontrollü ve güdümlü bir dış ticaret rejimini benimsemiş ve uygulamıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, 1930 senesinde Türk Lirasının değer kaybetmesi üzerine görüşlerini şöyle açıklamaktadır: “Arkadaşlar, geçen sene zarfında mücadeleye mecbur olduğumuz bir büyük hadise de milli para buhranıdır. Buhranı karşılamak için alınan tedbirlerin isabeti tahakkuk etmiştir. Her şeyden mühim olan esas, iktisadi nokta-i nazardan (görüş açısından), milletin uyanıklığı ve kendisinin yaşamak hakkına itimadıdır.” (Aysan, 1981:44; aktaran bkz: Aksu, 2006:126; Aksu, 2022:47). 1929 yılında ödemeler dengesi açığı 101 milyon lirayı buldu. Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunun öngördüğü denetleme tedbirleri yetersiz

kalmıştır. Geçirilen kambiyo krizi, Ankara'da kaygı uyandırmıştı. Hükümet döviz kurlarında istikrar sağlamak için resmi döviz alımlarını durdurmuş, dış borç ödemelerini “**Moratoryum**” ilan ederek ertelemiştir. 20.02.1930 tarihli “Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu” çıkartarak konvertibiliteyi kaldırmış, döviz kontrol rejimini yürürlüğe koymuştur. Böylece yurt içine döviz sokma ve döviz çıkartma ve transfer izni Maliye Bakanlığı'nın denetimine bırakıldı. Bir “**Para Otoritesi**” mercii kurulmasına karar verildi. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu 11 Haziran 1930'da “1715 Sayılı Yasa” ile çıkartıldı ve Merkez Bankası kuruldu. (Ergin, 1984:191; aktaran bknz: Aksu, 2006:126; Karluk, 2007:553; Aksu, 2022:47). Bu döneme kadar Türkiye'de, yabancı sahipliğindeki Osmanlı Bankası merkez bankası görevini yürütmüştür. Kâğıt para ihracı yetkisi, 1931 yılında Merkez Bankasına 30 yıl süreyle verilmiştir (Bulut ve Şahin, 2023:214).

11. BÖLÜM

11. DEVLETÇİLİK POLİTİKASI VE UYGULAMALARI

"Türkiye'nin uyguladığı devletçilik sistemi, on dokuzuncu yüzyıldan beri sosyalizm kuramcılarının ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin gereksinimlerinden doğmuş, Türkiye'ye özgü bir sistemdir. Devletçiliğin bizce anlamı şudur: Bireylerin özel girişimlerini ve faaliyetlerini esas tutmak; fakat büyük bir milletin bütün gereksinimlerini ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak, memleket ekonomisini devletin eline almak. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türk vatanında yüzyıllardan beri bireysel ve özel girişimlerle yapılamamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi ve kısa bir zamanda yapmayı başardı. Bizim izlediğimiz bu yol, görüldüğü gibi, liberalizm'den başka bir yoldur." 1935(Ulus gazetesi, 23.8.1935, s. 5)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Devletçilik, Atatürkçülüğün devlet, ülke, ulus, olanaklarının kullanımında, işletilmesinde, kalkınmada, gelişmede, çağdaşlaşmada devletin ekonomik işlevine yön veren ilkesidir. Tüm toplumların ve özellikle Türk toplumunun geleneğinde, anlayışında, ekininde beklentiler devlete yöneliktir. Bunun böyle olması da doğaldır. Devletin ortaya çıkışının devlet olmanın, devlet olarak yaşamanın nedeni ve gereği de budur (Kili, 2000:260). "Kemalist ideoloji içinde bir ilke olarak «devletçilik», devletin denetim altında tuttuğu bir ekonomi değil, olanaklı olduğu ölçüde, yabancı denetiminden bağımsız bir ulusal ekonomi yaratmaya yönelmişti. Devletçilik, Osmanlı toplum yapısından, çağdaş devlet niteliklerine geçişte gerçekleştirilen toplumsal ve siyasal dönüşümün ekonomik yönünü tamamlayan bir ilkeydi. Batı'nın 18. ve 19. yüzyıllarda geçirmiş olduğu hızlı kalkınma dönemini, yapay olarak Türkiye'de oluşturmak için başvuru bir araç niteliği taşıyordu." (Kongar, 1993:131-132; Afetinan, 1969:49).

1930'ların başında tasarlanan yeni politika: "Yapılması gerektiği halde yapılamayan işlerin devletçe üstlenilmesi" (Sarc, 1986:364-366) biçiminde tanımlama yapılmıştır. Bu politika için oluşturulan görüşün temel kavramı; «**devletçi**» terimiyle adlandırılmıştır. Sonra daha açık biçimde tanımlanmasına çalışılmış olan «**devletçilik**» Mayıs 1931'de, ilke olarak, Cumhuriyet Halk Fırkası programına girmiş; 1937'de de Türk Devleti'nin ana nitelikleri arasında (1924 Anayasası'nda 2. maddesinde açık olarak) yer almıştır (Sarc, 1986:364-366).

1930'larda, iktisadi kalkınma sorununu çözmeye yönelik bir strateji olarak benimsemiş olan «devletçilik», dünyada dönemin belki de en çok tartışılan ve üzerinde yorum getirilen kavramıydı. Bu bağlamda; devletçiliğin nasıl tartışıldığını belirleyebilmek için, Ernest-Hirsch'in 1936 yılında verdiği bir konferanstaki görüşlerine yer verebiliriz. Hirsch'e göre; “devletle fertlerin ekonomik bakımdan, rabıta ve münasebetlerini en mütenasip ve mütevazın bir şekilde tespit eden bir telâkki, bir nazariye olarak devletçilik üç şekilde ortaya çıkar: Birinci şekilde devlet ekonomiyi «**nizam altına**» alır (Raglementation), İkincisinde «**sırf mali bir esasa müstenit olan**», yani bununla devlet için muayyen bir gelir kaynağının temini istenen «imtiyaz verme şekli» (Concession), Üçüncüsünde ise devletin bizzat kendisinin «müteşebbis olarak ekonomik hayata iştirak etmesi» söz konusudur.” (Köker, 1993:187-188).

1930'larda yapılan “**Devletçilik**” tartışmalarında, devletin “ekonomiye dışarıdan müdahalesi” ve “devletin ekonomik faaliyetlere bizzat katılarak sorumluluk alması” görüşleri etrafında devletçi-ekonomi yapısı değerlendirilmiştir. Söz konusu değerlendirmelerde, devletin ekonomiye müdahalesinin sınırları, hangi alanlarda üretime bizzat katılacağı, üretimin kapsamı ve yapısı gibi birçok konu üzerinde tartışmalar yapılmıştır. Temel harekât noktası; milli bir iktisat politikası ve milli kalkınmanın sağlanmasıdır (Aksu, 2005.62-63).

Devletçilikte göz önünde tutulan gaye; özel teşebbüsün milli sermayeyi israf etmemesi ve büyük milli menfaatlerde ahenkli yürütülmesidir. Burada hükümetin ele aldığı iş “**Teşviki Sanayi**” konusudur. Bu suretle asıl gaye, memleketin genel ekonomik kaynaklarını devlet teşebbüsü ile planlamak ve buna göre özel teşebbüslere de bunun içinde yer vermektedir (Türkdoğan, 1981:463-464).

Devletçilik, devletin ekonomide, sanayide, işletmecilikte ulus ve toplum yararına görev üstlenmesi, ulusal ekonominin ana kaynaklarını, bağımsızlığın gerektirdiği ana kesimleri yaratacak, kuracak, bunları işletecek, yarattığı değerleri gene ulus ve halk yararına işlerde değerlendirerek kullanarak Atatürkçülüğün tüm ilkelerine işlerlik kazandıracaktır (Kili, 2000:262).

Tarihimizde “**Devletçilik**” anlayışın kökenleri Cumhuriyet öncesi dönemlere dayanır. Özellikle Tanzimat döneminde açılan devlet fabrikaları buna örnek verilebilir. 17. ve 18. yüzyıllardaki gelişmeler sonucunda mahalli güçlere kaptırılan iktisadi kaynaklar, yeniden merkezi bürokrasinin kontrolüne girmiş ve bu da Tanzimat'ın ekonomik temelini oluşturmuştur (Güran, 1992:235-236).

Tanzimat döneminde, devlet fabrikaları kurma çabalarının belgelere yansıyan en önemli ekonomik amacı özellikle askeri ihtiyaçların yurt içi üretimle karşılanması yoluyla hem askeri giderlerden tasarruf sağlanması hem de bu harcamalar nedeniyle yurt dışına gidecek “**akçenin dâhil-i memalikte kalması**” idi (Güran, 1992:236). Bu amaçla devlet fabrikalarına değişik teşvikler yapılmıştır. Sağlanan bu desteklerin en önemlisi, bu fabrikaların üretimlerinin devlet tarafından öncelikle satın alınmasıydı. Diğer önemli bir destek, 1851 yılında alınan bir kararla, bu kuruluşların gerek yurt dışından ve gerekse yurt içinden satın alacakları makine, araç ve hammaddelerin tüm gümrük ve vergilerden muaf tutulmaları yanında, ürettikleri malları piyasada satmaları halinde de herhangi bir vergi ödememeleridir. Ayrıca bu fabrikalarda çalışan usta ve işçilere askerlikten muafiyet hakkı verilmiştir (Güran, 1992:238-239). Bu dönemde açılan devlet fabrikalarından birkaç tanesini belirtmek gerekirse: Zeytinburnu Demir Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası, İzmit Çuka Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Mihaliç Devlet Çiftliği, Büyükkada Demir Madeni, Bursa İpek Fabrikası, Feshane bu dönemde devletin fabrika açarak üretime katıldığı «Fabrika-i Hümayunlar»dı (Güran, 1992:238-255; Sarc, 1940:435-437). Ayrıca Beykoz Kundura Fabrikası, Tophane-i Mâmure, Beykoz Cam-Porselen Fabrikası, Zeytinburnu Dokuma Fabrikaları, Beykoz Kâğıt Fabrikası, Abdülmecit (1839-1861) döneminde devlet tarafından kurulur (Keser, 1993:29-30). Sultan II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde «devlet eliyle işletilen» madenlerin adlarını belirtmek gerekirse; Ereğli Kömür İşletmesi, Ergani Bakır ve Demir İşletmesi, Bulgardağ Altın ve Gümüş İşletmesi, Gümüşhacıköy Simli Gümüş İşletmesi, Eskişehir Lületaşı Yatakları İşletmesi, Ankara Kil, Irak Zift, Neft ve Petrol Yataklarının (Keser, 1993:30; Karal, 1983:457; Önsoy, 1989:42-48)⁴⁹ devlet tarafından işletilmiş olması, ülkede bir anlamda milli sanayinin temellerini oluşturuyordu.

⁴⁹ Tanzimat döneminde sanayide devletçi politikaları sonucu, irili ve ufaklı 160 kadar tesis kurulmuştur.

Tablo 78. Osmanlı Sanayi Sayımlarına Göre KİT'ler*
(Parantez içindeki yıllar, kuruluş tarihini göstermektedir.)

Faaliyet Alanı	Kuruluşun Adı
Gıda	Askeri Tahiniye Fabrikası – İstanbul, Unkapanı.
Porselen ve Elmastraşı	Çini Fabrika-i Hümayunu – İstanbul, Yıldız
Dericilik	Beykoz Askeri Debdâğ Fabrikaları – İstanbul
Dokumacılık (1833)	Feshane Fabrika-i Hümayunu – İstanbul, Defterdar
Dokumacılık (1845)	Hereke Fabrika-i Hümayunu – Hereke
Dokumacılık (1855)	Levazimat-ı Umumiye-i Askeriye Bez Fab. – İst. Bakırköy
Dokumacılık (1833)	Ham ipek imalâtı 13 adet – Bursa (')
Dokumacılık (1905)	Hereke Fabrika-i Hümayunu Yün Tavela
Matbaacılık	Matbaa-i Amire, İstanbul, Sarayı

* Kaynak: *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 seneleri sanayi istatistiki*, SBF yayını, 1970, Tablo III ve s. 35, 95, 107, 141, 142, 148, 154, 155, 156, 161, 165. ** (') Bunlardan yalnız ikisi Hazine-i Hassa'ya aittir. 1915 yılında sahipleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan göç eden özel imalathanelerden biri imparatorluğa gelen göçmenlere biri Evkafa, dokuzu ise Emlak-ı Emriye'ye (Devlet Emlâki) verilmiştir. Ayrıca bkz. Selahattin Özmen; "Üretimde Devlet: Kamu İktisadi Teşebbüsleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yay., Cilt: 2, İstanbul, 1983, s. 428'deki tablodan alınmıştır.

Tablo 79. 1915 Sayımlarına Göre Osmanlı Sanayisi İşlerlik ve Çalışanlar Durumu

No	Sanayi Kesimi	İşletme Sayısı		Çalışanların Sayısı		Toplam
		Mevcut	İşleyen	Memur	İşçi	
I-	Gıda Sanayii	75	57	265	3651	3916
	Değirmenciler	31	26	78	1159	1237
	Makarna	9	9	13	78	91
	Şeker-Tahin	18	13	15	80	95
	Konserve	8	5	5	60	65
	Bira	4	2	45	146	191
	Buz	3	-	-	-	-
II-	Tütün	2	2	109	2028	2237
	Toprak Sanayii	17	5	34	306	340
	Tuğla	7	-	-	-	-
	Kireç	3	2	3	24	27
	Çimento	2	1	16	229	245
	Çimento mamulleri	3	1	9	23	32
	Porselen-Elmastraşı	3	1	6	30	36
III-	Deri Sanayi	13	12	47	1223	1270
IV-	Ağaç Sanayi	24	19	21	356	377
	Marangozluk	13	12	18	210	228
	Kutu yapımı	8	5	-	85	85
V-	Diğer	3	2	3	61	64
	Dokuma Sanayi	73	36	103	6660	6763
	Yün iplik ve dokuma	12	6	52	2306	2358
	Pamuk iplik ve dokuma	5	4	24	1603	1627
	Ham ipek	41	20	-	2316	2316
	İpek dokuma	6	2	20	347	367
	Diğer	9	4	7	88	95
VI-	Kırtasiye Sanayi	51	49	94	1173	1267
	Sigara kâğıdı	9	9	29	340	369
	Matbaacılık ve diğer kâğıt	42	40	65	833	898
VII-	Kimya Sanayi	11	4	15	116	131
	Yağ üretimi	4	1	1	15	16
	Sabun üretimi	2	2	10	92	102
	Palamut özü	2	-	-	-	-
	Diğer	3	1	4	9	13
	TOPLAM	264	182	575	13485	14060

Kaynak: Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki, SBF Yayını, 1970, Ayrıca bkz. Selahattin Özmen; a.g. ansiklopedi maddesi, s. 429'daki tablodan alınmıştır.

1870 sonrası gelişmelerle devletin işlettiği ulaşım, maden, dokuma, tütün, pamuk ve öteki tüm sanayilere yabancılar el koyar. 1887-1896 arasında yabancılar verilen imtiyazlarla madenlerin işletilmesi yanında demiryolları, liman ve rıhtım işletmeleri, araba ve tramvay şirketleri tümüyle yabancılar tarafından işletilir (Keser, 1993:30-31). Ayrıca Düyun-ı Umumiye idaresinin kurulmasından sonra, Zonguldak kömür madenleri, Bursa ipek sanayi, alkollü içki üretimi, elektrik, havagazı, su şirketleri gibi alanlarda üretime egemen oldular. Bunun yanında tuz, pul, balıkçılık, ipek, tütün ve alkolden alınan vergilerle, damga resmi ve bazı bölgelerden alınan vergiler (Bulgaristan vergisi, Kıbrıs'ın gelir fazlası, Doğu Rumeli vergisi) gibi önemli gelir kaynaklarını da doğrudan denetim altında tutuyor. Tuz ve tütün alanlarında gerekli uygulamaları ve değişiklikleri yapma ve «tekel» tarzında yönetme yetkisi verildi (Afyoncu, 2001:16-21). Böylece 1870'lerden başlayarak, yabancı denetimi ve üretim sürecine hâkim olması, dış borçlanma durumu, mali iflas, tek taraflı imtiyazlar sonucunda milli ve devlet sanayinden söz etmemiz mümkün değildir.

1908'de Osmanlı iktisat politikasında göze çarpan en önemli konu, milli bir iktisat politikasının oluşturulmasıdır. O dönemde iktidarda olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın ülkede uygulamaya çalıştığı ya da yaşama geçirmeye uğraştığı iktisat politikasında, devlet gücünün katkısıyla Türklerin ekonomik yaşama katılımını sağlayarak sömürgeci devletlerin Osmanlı iktisat yapısına ve idaresine karışmasını önlemek, yurt içindeki uzantılarının üretimden uzaklaştırarak, milli ve devlet sermayesini oluşturmaktı. İşte burada Jön Türkler dediğimiz milli değerlere önem veren asker, bürokrat, bilim ve fikir adamlarından oluşan, bu elit tabaka İttihat ve Terakki'ye yön veriyordular. Onların milliyetçi görüşlerinin mantıki neticesi olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik tarihinde yeni bir sayfa açtılar. Jön Türklerin, karşılaştıkları ekonomik meselenin üç cephesi vardı: **“Birincisi, imparatorluğu yabancı sermayeye bağlanmaya zorlayan şartları kaldırarak milli bir ekonomi yaratmak; İkincisi, memleket ekonomisini ellerinde tutan azınlıkların ve yabancı mümessillerin yerine Müslüman Türkleri (milli devlet sanayini tekrar egemen hale) geçirmek; Üçüncüsü, halkı ziraattan gayri ticari sınıai alanlarda işe girişmeye teşvik etmek ve sosyal, kültürel ve ahlaki değerlerin bu yeni gelişmelere uygun olarak değişmesini sağlamaktır. Jön Türkler, meselenin bu üç cephesinden her biri üzerinde yeterince gayret göstermediler. 1914'te kapitülasyonları kaldırmak kararı aldılar.”** (Karpat, 1996:86-87; Aksu, 2005:65). Ülkenin yabancı dış güçlerinin büyük bir kumpasında olması ve üstüne üstlük Cihan Savaşı'ndan yenik çıkılması da Jön Türklerin milli iktisat politikalarının rafa kaldırılmasına neden oldu. Bu durum Atatürk dönemine kadar devam etmiş, Ulu Önderin güçlü politikalarıyla yaşama geçirilmiştir (Aksu, 2005:65-66).

Namık Kemal, Hürriyet gazetesinde Osmanlı ekonomisinin 1838-1839'daki fotoğrafını şöyle yorumlamaktadır; "...Ziraatta olduğu gibi sanatta dahi vakiyle kendi yağımızla kavrulurduk, hemen her ihtiyacımızı ifa edecek destgâhlarımız vardı. Yirmi-otuz senede anların cümlesi mahvoldu. Bunun sebebi de mahut muahedat ile Avrupalılara verilen hürriyet-i ticarettir." (Sayar, 1986:359-363; Namık Kemal, Hürriyet Gazetesi, No: 7, 10.8.1868 tarihli gazete.) Namık Kemal, ülke ekonomisinin çöküşünü, sömürgeci Avrupalılara verilen geniş iç ve dış ticaretteki imtiyazlara bağlamaktadır (Aksu, 2005:66; Namık Kemal, Hürriyet Gazetesi, No: 7, 10.8.1868 tarihli gazete).⁵⁰

O dönemin ünlü devlet adamı olan **Ziya Paşa**'da bu konuya değinerek, ülke ekonomisinin içine düştüğü çıkmazları şöyle yorumlamaktaydı; "...Kemal-i cehlimizden nâşi Avrupa fabrikaları mamulatının kendi mülkümüz mahsulatına tercih ettiğimizden ve hükümet dahi mebzul tuttuğu imtiyazat ve müsaadat-ı ecnebiyye ile bu hali terviç ettiğinden mamulat-ı mülkiyemize inkiraz geldi. Tüccarımız iflasa çıktı. Ol mamulat ile mütayyiş olan erbab-ı sanayi perişan oldu. Mukaddema mülkümüz tedavül eden akçamız memalik-i ecnebiye'ye gidip hazinemize müzayaka (sıkıntı) geldi. Vaktaki Avrupa'yı arz-ı cemile için taklidi hareket yolunu tuttuk, bu itibarla, bizim sanayimiz sanatları sayesinde geçinemez olup, ahar yolda mera-ı teayyüş aramağa mecbur oldular... İşte bunların hepsi (Osmanlı tüccarı ve esnafı) mahiv ve mün'adim oldu. Zira ticaret-i dahiliyemiz bütün Avrupalıların eline geçti ve emtia-ı dahiliyye revaçtan kalkıp Avrupa meta-ı itibar buldu. Büyücek muamelat-ı ticarete girişen tebaamızın dahi imtiyaz-ı ecnebiyye ile hükümetimizin müttehazı olan muamele-i zulmiye ezdi bitirdi." (Sayar, 1986:361-362).

Namık Kemal'in Tanzimat dönemi ve sonrası için yaptığı analizde, milli bir iktisadın oluşturulması gerektiğini açıkça ortaya koyar, bu düşünce yapısıyla da **Mustafa Kemal Atatürk**'ü de etkilemiştir. Namık Kemal, Londra'da bulunduğu sırada ve yurda döndüğünde ortaya koyduğu fikirler, Osmanlı ekonomisinin çıkmazlarını ve ülkeyi yöneten Bab-ı âli'nin batı hayranlığını ve vurdumduymaz tavrını eleştirir, Hürriyet gazetesinde şöyle açıklamalarda bulunur; "Hazine-i maliye...varidatını yollu yolsuz hayli arttırdığı halde mesarifler daha ziyade

⁵⁰ Hürriyet Gazetesi, 1868-1870 arasında Genç Osmanlılar tarafından Avrupa ülkelerinde yayımlanan haftalık, Türkçe siyasi gazete. Türkiye'nin ilk siyasal gazetelerinden birisidir. İlk sayısı 29 Haziran 1868'de Londra'da yayımlandı. Yayın hayatına 89.sayıdan itibaren Cenevre'de devam etti. Türkiye'de yasak olan gazetenin dağıtımı, özellikle yabancılar tarafından[1] Osmanlı topraklarına gizlice sokularak gerçekleştirilmekte idi. Gazetede çıkan yazılarda, yasama ve yürütme yetkilerinin birbirinden ayrılması fikri savunulmuş, parlamenter sistemin yararları ortaya konulmuştur. Gazetenin başlıca yazarları Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi idi. Başlangıçta Kayazâde Reşat Bey'in yönetiminde görülen gazetenin yazı işlerini, 27 Temmuz 1868 tarihli 5. sayıdan itibaren, Namık Kemal üzerine aldı ([https://tr.wikipedia.org/wiki/H%C3%BCrriyet\(gazete,_1868\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/H%C3%BCrriyet(gazete,_1868)) erişim tarihi:05.04.2019).

açtığından...bu açık her sene misillü ağır şartlarla edilen istikrazlarla kapatılmakta ve bu yolla kapatmak evvelki deliği daha ziyade açmak demek olduğundan günden güne halimiz ve itibarımız tedenni etmektedir. İşin özeti, şark ahalisi Avrupa sermayedarının sağlamalı hükmüne girip, bizim kazandığımız onlara yarayacağı ve devlet-i aliyye ise, zillet ve zaruret içinde... Buna nasıl yürek yanmasın, bize nasıl acınmasın... Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde sanat ne ile gider? Bir şirket tesisinde muvaffak olamadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir müslüman bankası var mı? Beynimizde servet nasıl vücuda gelir?... Devri daimin imkanına kail olalım da servetimiz olmadığı için maariften, şirketten, sanattan, ticaretten marifetimiz, şirketimiz, sanatımız, ticaretimiz olmadığı için servetten ilelebet mahrum mu kalalım?... Mülkümüzde ise İstanbul'a hazine-i celilenin daima Galata Bankerleri ile muamele halinde bulunması cihetiyle servet-i mevcudiyetinin en külli parçası, belki mevcudun yüzde doksan dokuzu ecnebilerin elinde olduğu... Ticaretimiz ecnebiler elinde, sanatımız hiç hükmünde... Topraklarımızdan biraz mahsul alabilirsek onunla taayyüş ediyoruz. Dünyada ise ziraat hiçbir vakit zenginliğe sanat ve ticaret kadar hizmet edemez..." (Sayar, 1986:362-367; Namık Kemal, Hürriyet Gazetesi, No: 7, 10.8.1868 tarihli gazete).

Tablo 80. 1921 Yılında Milli Sınırlar İçinde Bulunan Sanayi Kuruluşları ve Çalışan Sayısı

SANAYİ DALI	KURULUŞ SAYISI	YÜZDE	İŞÇİ SAYISI	YÜZDE
Dokuma	20.057	60.7	35.316	46.3
Deri	5.347	16.2	17.964	23.6
Maden	3.273	9.9	8.021	10.5
Tahta	2.067	6.3	6.007	7.9
Gıda	1.273	3.8	4.493	5.9
Toprak	704	2.1	3.612	4.7
Kimya	337	1.0	803	1.1
TOPLAM	33.058	100.0	76.216	100.0

Kaynak: Vedat Eldem; a.g.e., s. 173-174'deki tablodan alınmıştır.

Osmanlı imparatorluğunda gelişen milliyetçilik akımlarının etkisiyle iktisadi alanda da milliyetçi bir politika izlemeye başlayan ittihat ve terakki hükümeti Aralık 1913 yılında sanayii canlandırmak, alt-yapı donanım yatırımlarını oluşturmak ve milli sanayii güçlendirmek amacıyla, bu yasanın 24. maddesine dayanarak Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 16 Ocak 1916 tarihinde "Teşviki Sanayii Muvakkat Kanunu'nun tatbiki sureti hakkında" bir nizamname yayınlanmıştır. Bu Nizamname maddeleri şöyledir (Eldem, 1994:173-174; Arslan, 1993:7):

- Devlet fabrika kuranlara gerekli 5 dönüm karar toprağı bedava verecekti,
- Fabrikaların kurulduğu toprak ve fabrika donanımı emlak ve gelir vergilerinden ve belediye harç ve resimlerinden bağışık olacaktı,

- Fabrikaların kurulması ve genişletilmesi için gerekli malzeme ve donanımdan gümrük vergisi alınmayacaktı.
- Fabrikaların imalatta kullanacağı hammaddenin yerlisi yoksa, gümrüksüz ithal edecekti,
- Fabrikaların mamullerini ihraç etmesinden de gümrük alınmayacaktı,
- Hükümet kendi ihtiyacı için mümkün olduğu kadar bu fabrikaların yerli ürünlerini tercih edecekti.

İttihat ve Terakki Hükümeti, geç kalınmakla birlikte, Cumhuriyete ışık tutacak bir nizamnameyi hayata geçiriyor olması çok önemlidir. Bu bakımdan sanayii canlandırmaya yönelik bir ilk adımdır (Aksu, 2005:67).

1921'de Milli hükümet tarafından yapılan iktisadi varlığı tespit, sınai siyasetini tayin maksadıyla bir anket tertiplenmiştir. İktisat vekaleti, vilayetlere gönderdiği bir tamimle, sınai işletmelerinin adedi ve bunların çalıştırdıkları işçi ve üretim miktarı hakkında bilgi istemiştir. Milli Hükümetin kontrolü dışında kalan bölgeleri içermektedir. Dolayısıyla tam bir sınai sonuçları içermektedir. Milli Hükümetin ekonomi programı içinde, sanayii sektörüne her zaman hususi bir ehemmiyet atfedilmiştir. Gazi Mustafa Kemal, sanayileşmenin Türkiye için hayati bir mesele olduğunu, her vesile ile tekrarlamakta fayda görmüş, bugünkü telakkilere yakın bir görüşle, milletçe kalkınmanın ancak sanayileşmekle mümkün olabileceğine inanmıştır (Eldem, 1994:174).

1921 sayımına göre kuruluş sayısı 33.058 ve çalışan işçi sayısı 76.216'dır. Dokuma sanayi en çok işçi ve müesseseye sahip bir iş kolu olup, bunu Deri ve Maden iş kolları takip etmiştir. Bu sayım ülkenin içindeki fotoğrafı görmek amacıyla yapılmış Mustafa Kemal'in ileri görüşlülüğü burada başlıca etken olmuştur (Aksu, 2005:68).

“Osmanlı toplumsal yapısı içinde Batı'da olduğu gibi bir burjuva sınıfının doğmasına uygun dinamizm, içsel etkenler, ama daha büyük oranda dışsal etkenler yoluyla oluşamamıştır. Bu ise, Batılılaşma girişimlerinin temelsiz ve öykünmecî olmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Osmanlı toplumu (Batılı anlamda) kapitalizme geçemediği içindir ki, tam anlamıyla modern Batılı bir toplum olamamıştır.” (Sarıbay, 1982:151-155).

“Atatürk'ün ideolojisinin iki niteliği vardır. Bu ideoloji emperyalist karşıtı ve Batılıdır. Aslında emperyalizm karşıtlığı, Batılılığın kaçınılmaz bir sonucudur. Çünkü «Batı gibi olmak» anlamına gelen Batılılık için ön koşul emperyalizme karşı olmaktır. Batı gibi gelişebilmenin birinci koşulu, Batı'nın ekonomik sömürsünden ve siyasal boyunduruğundan kurtulmaktır.

İkinci koşulu ise, Batı gelişme modelinin motor gücü olmuş bulunan «**Burjuvazi**» Türkiye’de güçlendirmektir (Kongar, 1993:23).

“Birtakım bürokratlarla, ticaret ve küçük imalat yapan kimi «ara sınıf» üyeleri, (ayan, eşraf, tacir) daha 1922 yılında emperyalizme karşı ulusal bir ekonominin çekirdeğini oluşturmak için «dış ticaret şirketleri» kurmuşlardı. **Mustafa Kemal ATATÜRK**, Osmanlıların siyasal ve kültürel birikimine karşı devrimci bir yaklaşım uygularken, toplumsal ve ekonomik birikime evrimci bir yaklaşım uygularken, toplumsal ve ekonomik birikime evrimci bir anlayışla yönelmişti. Bir başka deyişle, siyasal ve kültürel yapılar zorla değiştirilirken, o günkü toplumsal ve ekonomik yapı, ulusal bir ekonominin başlangıç noktası olarak kabul edilmişti. Ulusal bir ekonomi yaratmak için izlenen yol, ülkenin yabancı denetiminden kurtarılması ve devletin sermaye sınıfını desteklemesiydi (Kongar, 1993:449; İlkin, 1971:221-231).

Yusuf AKÇURA, devletin iktisaden kurtuluşunu “milli iktisat politikasında” görür; bu siyaseti Türkçülük programıyla birleştirerek ulus-devlet olabilmek için, “milli burjuvanın güçlenmesinin şart olduğunu söyler. “**Milli bir iktisat**” politikasıyla ortaya çıkacak burjuva sınıfı, Türk milliyetçiliğinin, dolayısıyla Türklük esasına dayanan bir devletin temeli ve itici gücüdür (Aydın, 1993:220-221; Georgeon, 2023:151-169). Akçura, Osmanlı ekonomisi üzerine şu tespitlerde bulunur: “Devlet-i Osmaniyye’nin 19. asır burjuvazisi, Garp (Batı) kapitalizmasının komisyoncu ve acentalığını eden Yahudi, Rum, Ermeni gibi yerli gayri Türklerle menşe-i millilerin ve tabiiyyet-i hakikalarının tefrik ve temyizi gayr-ı kâbil Levantenlerden mürekkep ediyordu. Eğer Türler, kendi içlerinden Avrupa sermayesinden de istifade ederek, bir sermayedar burjuva sınıfı çıkarmayacak olursa, yalnız memur ve köylüden ibaret Osmanlı heyet-i içtimaiyesinin muâssır bir devlet halinde devamlı yaşayabilmesi zorlaşacaktır.” (Aydın, 1993:220-221; Toprak, 1982:410-411).

Şinâsi, Agâh Efendi, Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınların bir araya gelmesiyle, oluşan bu zümreye “Yeni Osmanlılar” denmekteydi. Bunlar devrin önemli fikir adamlarıydı. Bu topluluğun temel felsefesi milli bir iktisat politikasının izlenmesi ve bu doğrultuda adımlar atılmasını istiyorlardı; onlara göre devletin kalkınması için “her alanda yürütülmesi gereken çok önemli ve topyekûn yapılmasını gerektiren” politikaları kapsamaktaydı. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin borçlanmayla kalkınmayacağına inanarak, tek çözümü, “yerli (milli) bir tüccar zümresi meydana getirmek, yerli bankalar tesis etmek, yerli sanayi sağlam esaslara oturtmak, ekonomide dengeyi korumak, yerli üreticiye destek olmak gibi esaslara dayandırmışlardır.” (Aydın, 1993:130-132).

Büyük Önder Mustafa Kemal Atatürk sanayileşmek ve ticaret konusunda önemli görüşleri ve düşünceleri bulunmaktadır. Ata'nın bu konudaki görüşleri şöyleydi; “Sanayileşmek en büyük milli davalarımız arasındadır. Sanayileşmek bir varlık savaşıdır, bir milli savunma mücadelesidir. Sanayi ve ticarete düşüneceğimiz en önemli işlerden biri de «ihracat ve ithalatımıza» aracılık eden ticareti «yabancıların elinden kurtarmaktır.” (Ayhan, 2004:19-20) şeklinde ifadesini bulan milli bir iktisat politikasından bahseder.

Devletçilik konusunda yerli ve yabancı birçok yazar ve siyasetçi birbirine yakın tanımlamalarda ve açıklamalarda bulunmuştur. Bizde devletçilik kavramını açıklamak için değişik tanım ve yaklaşımları ortaya koyacağız. İktisat Vekili **Celal (Bayar) Beyin**, 12 Eylül 1932 tarihinde özel sermayenin kafasında oluşan şüphe ve endişeleri dağıtmak için yayınladığı genelge şöyle diyordu: “Serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadi faaliyetleri benimseyen aşırı devletçilik fikrine (cevaz yoktur verilmeyecektir). İktisadi sahada fertlerin... şirketlerin, münhasıran devletin yahut iktisat kuvvetleriyle müştereken devletin mesaisiyle yapılacak sayısız işler vardır. Bu milli kuvvetlerin arasında ahenk temin etmek (lazımdır)... Namuskârene, liyakatla, sây ile temin edilecek kazançlar içtimai bir şaibe değildir.” (Keser, 1993:94-95; Boratav, 1974:172). Görüleceği üzere dönemin iktisat vekili olan Celal (Bayar) Bey, 1932-1937 arasında 5 yıl süreyle bu bakanlığı yönetmiş, devletin; devletçilik konusundaki yaklaşımları açık olarak ortaya koymuştur. Özel sermaye çevrelerini ve girişimcileri destekleyen, önüne geçmeyen bir iktisat politikası benimsenmiştir (Aksu, 2005:69).

Mustafa Kemal ATATÜRK, devletçilik konusunda 27 Ocak 1931 İzmir'deki Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Kongresi'ndeki söylevinde şu sözleri kullanır: “Fırkamızın takip ettiği program tamamıyla demokratik halkçı bir program olmakla beraber iktisadi nokta-i nazardan devletçidir... Halkımızın tab'an devletçidir ki, her türlü ihtiyacını devletten talep etmek için kendinde bir hak görür.” (Sarc, 1986:366; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, s. 262).

Devletçiliğin tanımını ve kaynağını ortaya koyarken, klasikçi okula bir tepki olarak değişik düşünce okullarının bir sentezidir. Prof. Dr. Feridun Ergin, Büyük Ekonomi ansiklopedisinde, “**Devletçiliği**” şöyle tanımlamaktadır: “Devletçilik, klasiklere gösterilen tepkilerin bir karmasıdır. Serbest piyasa ekonomisini ve özel girişim özgürlüğünü hoş görmeyen tercihlerin bir sentezidir. Kaynağını başka akımlardan alan devletçiliğin bilimsel kimliği açık değildir. Devletçiliği öneren kalemlerin ve programların çoğunda Hegel'in “**Otorite Özlemine**”, Karl Marx'ın “**Sermaye Düşmanlığına**”, Saint-Simon'un “**Plancılık ve Teknokrasi Eğilimlerine**”, Fichte'nin “**Milliyetçiliğine**”, F. List'in “**Ulusal Ekonomi Doktrinine**”, Salazar'ın “**Korporatizm'ine**” değin çeşitli etkilere rastlanılmıştır. Ayrıca, 19. yüzyılın ikinci yarısında, kla-

siklere karşı tepkiler dört koldan gelişmiştir. Alman Tarihçi Ekolü, Klasiklerin tahlil yöntemlerini eleştirmiştir. Ulusal Ekonomi Doktrini, serbest mübadele ve liberalizm ilkelerini çürütmeyi amaçlamıştır. Müdahalecilik yanları, ferdiyetçiliği ve özgür iktisadi düzene karşı çıkmışlardır. Sosyalistler, Klasiklerin mülkiyet ve gelir dağılımına ilişkin görüşlerine cephe almışlardır (Ergin, 1990a:142-143). Aslında yukarıda sayılan bütün ekollerin, temel hedefi **“bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler”** sloganıyla ortaya çıkan, İngiliz liberal iktisat sistemi ve klasik okulun ortaya koyduğu serbest piyasa ekonomisine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Tabiki, bunda iktisat politikalarının yanı sıra, siyasal, tarihi, kültürel, hatta askeri bakımdan gelen birçok değişik düşünce yapısının ve akımının da etkisi bulunmaktadır (Aksu, 2005:70).

Devletçilik, ilkin, Türk halkının her şeyi devletten bekleyen bir düşünce yapısının olması münasebetiyle, ülkenin yapısına en uygun sistemi oluşturduğu gerekçesiyle savunulmuş ve destek görmüştür. İsmet İnönü, 20 Ağustos 1930’da Sivas’ta yaptığı konuşmada şöyle demiştir: **“Biz iktisadiyatta hakikaten **“mutedil devletçiyiz”**. Bizi bu istikamete sevk eden, bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fikri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer Hazine’den çare arar... Devletçilikten büsbütün vazgeçip halkı her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemeye sevk etmek, bu memleketin anlayacağı bir şey midir?”** (Boratav, 1974:82; Sarc, 1986:366).

Mustafa Kemal’in klasik kapitalizm ve klasik liberalizme karşı olduğu da söylenebilir. Mustafa Kemal Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu döneminde özellikle Tanzimat’tan bu yana uygulanan ekonomi politikasının ulusal egemenliğine kısıtıldığı, bağımsızlığı gölgelediği kanısındadır. Atatürk, Batı’nın Türkiye’yi siyasal yönden olduğu kadar, ekonomik yönden de baskı ve tutsaklık altına almak istediğini önemle vurgular. Hatta 1921 yılı aralık ayında emperyalizm ve kapitalizme şiddetle hücum eder (Daver, 1986:258). Bazı milletvekilleri, yüksek dereceli görevliler ve yazarlar (özellikle Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura’nın çevresindekiler), Milli Ekonomi Doktrinini liberal politikaya karşı tercih ediyorlardı. Lozan antlaşmasıyla belirlenen saptanmış geçiş süreci dolunca, himayeciliğe geçilmesini ve gümrük tarifelerinin artırılarak, yurt içindeki üreticiyi koruyan ve yeni bir yerli sanayinin doğması ve serpilmesi için dış rekabetin önlenmesi, ithal ikamesi politikalarının başarıya ulaşmasına olanak sağlayacağı görüşü bu çevrelerde çok önem verilmiştir. Dolayısıyla müteşebbis, özel sermayenin, döviz ve teknik ekipman ve eleman eksikliği, onlara göre sanayileşmeye engel oluşturmuyordu. Bu işin altından devletin gücüyle de kalkılabileceği fikri tüm devlet katlarında kabul görmüş bir

düşünceydi. Bu anlamıyla kapitalizm ve uzantısı olan liberal politikalara, milli iktisat politikası çerçevesinde izin verilmeyecekti (Aksu, 2005:70).

Mayıs 1931'de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın üçüncü büyük kongresinde, devletçilik altı ana ilkedden biri olarak fırkanın programına girdi ve şöyle tanımlanmıştır: “Bizim devletçiliğimiz bireysel emek ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar kısa zamanda ulusu refaha ve memleketi mamurluğa eriştirmek için ulusun genel ve yüksek çıkarlarının gerektirdiği işlere ve özellikle iktisadi alanda devleti fiilen alakadar etmek önemli esaslarımızdandır.” (Ergin, 1984:194; Sarc, 1986:366-367). 1931'de basılan okul kitaplarında «mutedil devletçilik» kavramının kaldırıldığı göze çarpmaktadır. 1930'un sonbaharında devletçilik tariflerinde kullanılan «mutedil devletçilik» kavramı yerine devletçilik kavramı doğrudan kullanılmıştır (Aksu, 2005:71).

Demokrat Parti'nin lideri Celal (Bayar) Bey, 1932-1937 iktisat vekilliği ve 1937-1939 arası iki yıllık başvekilliği döneminde devletçiliğin uygulanmasında önemli görevler yerine getirmiş, ülkenin sanayileşmesinin temelleri onun zamanında atılmıştır. Başvekil Celal Bey'de, M. Kemal Atatürk gibi ekonomide devletin üretime ve sanayiye bizzat katılması gerektiğini düşünmüş, o da “**devletçilik**” konusunda şöyle söylemde bulunmuştur: “Devletçiliğin iki aşırı ucu var. Bir aşırı uç «**liberalizm**»e, öbürü «**komünizm**»e gider. Biz ikisine de meyletmiyoruz. Devletçiliğin gerekli olduğuna inanıyoruz, fakat bugünkü uygulamasında, bunun özel girişimcilikle paralel gitmesi önemlidir.” (Yenal, 1999:148-149). Dolayısıyla özel mülkiyetin ve girişimciliğin bulunması, sosyalizmden farklılık arz etmektedir. Bunu illa da bir “izm”le ifade etmek gerekirse, “**Devlet Kapitalizmi**” demek daha uygun olacaktır. Türkiye’de devletçilik geçiş döneminin kendine özgü ihtiyaçlarından doğmuş ve hiçbir zaman sistematik bir teorisi olmamıştır (Okyar, 1960:154; Arslan, 1993:36). Dolayısıyla, mana ve tarifinin bir bakandan ötekine değişmesi de bunu gösteriyordu. Mesela, 1942-1946 yıllarında başbakan olan **Şükrü SARAÇOĞLU**, gerek resmi, gerek özel konuşmalarında Türk devletçilik rejiminin “ileri tipte bir sosyalizm” olduğunu söylemiştir. Devletçiliğin kurucularından olan bir diğer Başbakan **Celal BAYAR** ise, devletçiliğin amacının, özel teşebbüsü desteklemek olduğunda ısrar etmiştir (Karpaz, 1996:89-90; Lewis, 1951:324). Her şeyden önce piyasa kuralı hiçbir zaman ortadan kaldırılmamış, özel ve kamu sektörü hem farklı ve hem de aynı üretim alanlarında yan yana bulmuşlar ve bazen rekabet, bazen iş birliği ve bazen de tamamlayıcı fonksiyonlar yüklenmişlerdir (Arslan, 1993:36).

Atatürk Dönemi'nde özel teşebbüsün gelişmemesinin ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin etkin ve başarılı bir kalkınma durumuna erişebilmesi için devletçi yatırımlara acil ihtiyaç duyulması,

şartların bunu getirmesi, Türkiye'ye has bir ekonomik yapılanmayı gündeme getirmiştir. Özel sektörün sermaye ve donanım yönünden kalkınmaya cevap verememesi üzerine, **Mustafa Kemal Atatürk** iktisat politikasını “**devletçilik**” kavramı üzerine inşa etmesine sebebiyet teşkil etmiştir. Bunun üzerine ATATÜRK, 1935'te İzmir Fuarı'na gönderdiği mesajda uygulamaya çalıştığı “devletçiliği” şöyle açıklamaktadır; “Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik... Sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdükleri fikirlere ... tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş ... bir sistemdir. Devletçiliğin manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin iktisadiyatını devletin eline almak...Devlet, hususi teşebbüslere yapılmamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi.” (Özdemir, 1999:59).

Z.Y. Hershag'a göre, **Bernard LEWIS**, Türk Devletçiliği'ni şöyle yorumlamıştır; “Devletçilik, özel girişim ve özel sermayenin işe yarar bir şey yapamayacak kadar zayıf olduğu bir ülkede, devletin ulusal kalkınma ve ulusal savunma temel amacıyla sınai faaliyetlerde bir öncü ve yol gösterici olarak öne çıkması durumudur.” (Hershlag, 1968:73).

Devletçiliğin ülkenin refahının artmasında başlıca etken olmuştur. Bu konuda Mustafa Kemal ATATÜRK'ün iki önemli sözü bize yol gösterecektir; “Dünya'da iki önemli ekonomik sistem uygulanmaktadır. Özellikle, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda komünizm, kitaplarda çok çekici ve hayali genişletici bir vaadi var, bu rejimi Ruslar uyguladılar. Fakat, halka vaat edilenler, olduğu gibi uygulanamadı. Bazı ilkelerden geri döndüler. Bir inkılâba teşebbüs edilip de sonra geri dönmektense, ağır ağır ilerlemek en doğru şeydir. İkinci sistem Liberalizmdir. Bu da eskimiştir. Bizim Türkiye'deki uyguladığımız sistem (Devletçilik-Etatizm)'tir. En ileri ekonomik yol budur.” (Şapolyo, 1958:305).

Bir diğer sözünde Ulu önder, devletçiliğin bu ülkenin kalkınmasında önemli işlev göreceği belirterek, Türk insanının yapısının da devletçiliğe uygun olduğundan bahsederek şu açıklamayı getirmiştir; “... (Türkiye Devleti'nin) takip ettiği program, bir yönden tamamıyla demokratik, halkçı bir program olmakla beraber, ekonomik görüş noktasından devletçidir. Bu nedenle... Cumhuriyet Hükümeti'nin, her bakımdan vatandaşların hayatıyla, geleceğiyle ve refahıyla ilgili olması doğaldır. Halkımız doğuştan «devletçidir» ki, her türlü ihtiyacı devletten istemek için kendisinde bir hak görüyor. Bu nedenle milletimizin karakteriyle (Türkiye Devleti'nin) programında tamamıyla bir uygunluk vardır. Bu yoldan yürüyeceğiz. Ve başarılı olacağımızda şüphe yoktur.” (Palazoğlu, 1988:198).

Mustafa Kemal ATATÜRK'ün kendisi de bir özel girişimci olarak iktisadi hayatta faaliyette bulunmuş, bu itibarla özel girişimciliğin gelişmesine önem vermiştir. Bir girişimci olarak ATATÜRK'ün kurduğu işletmeler, özel girişimcilik içinde bir ışık olmuştur. Doğan Avcıoğlu'nun, “**Türkiye'nin Düzeni**” adlı kitabında Mustafa Kemal Atatürk'ün kurduğu işletmeler şöyledir; “Bira fabrikası, malt fabrikası, buz fabrikası, soda ve gazoz fabrikası, 2 adet yoğurt imalathanesi, şarap imalathanesi, iki taşlı elektrikle işler değirmen, İstanbul'da bulunan bir çelik fabrikası'nın %40 payı, 2 peynir imalathanesidir. Tarım alanında Atatürk'e ait çiftliklerin genişliği ise 154 bin 129 dönümü buluyor. Bütün bunlar millete kaldı.” (Özdemir, 1999:92).

Devletçiliğin uygulayıcısı **Şevket Süreyya AYDEMİR** 'de uygulanan bu devletçi politikanın özel teşebbüsün tamamen yararına olduğunu belirterek şunları ileri sürmüştür; “Bu devlet eliyle inşacılığın, özel teşebbüsü, özel sektörü kayıt altına alıcı, onu arka plana itici, aşağılatıcı ve devlet işletmeleri yanında imtiyazsız bırakan bir nizam olduğu yolunda şimdi bile ileri sürülen suçlamalar, gerçeğe uymayan köksüz iddialardır. Devlet işletmeciliği, özel sektör aleyhine hiçbir zaman bir imtiyaz, bir müdahale sistemi olmadı. Tersine olarak, fiyat kontrolleri, fiyat tespitleri, kısıtlayıcı kâr hadleri, devlet işletmeleri aleyhine işledi. Bugün olduğu gibi... Zaten bu devre, Cihan Buhranı'nın zorunlulukları ile girişilen şartlar içinde yani 1933'ten başlayarak, İkinci Dünya Harbi'nin patlak verdiği 1939 yılına kadar süren kısa bir süreden ibarettir.” (Avcıoğlu, 1969:302) diyerek, devletçiliğin Atatürk dönemi içinde gerçekleştirildiği, ölümü ile bu tarz bir devlet siyasetinden uzaklaşıldığını belirtmektedir (Aksu, 2005:72).

Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1935 yılına ait programında devletçiliğe şöyle bir yaklaşım getirmiştir; “İktisat işlerinde devletin alâkası fiilen yapıcılık olduğu kadar hususî teşebbüsleri teşvik ve yapılanları tanzim ve murakebe de etmektir. Devletin hangi iktisadi işleri fiilen yapacağını takdiri milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icabına bağlıdır. Eğer devletin bu icab yolunda fiilen yapmağa karar verdiği iş hususî bir teşebbüs elinde bulunuyorsa bunun alınması her defasında bir kanun yapmağa bağlıdır. Bu kanunda hususî teşebbüsün bu yüzden uğrayacağı zararın devlet tarafından tazmini şekli gösterilecektir. Zararın takdirinde istikbale ait muhtemel kâr düşünülmez.” (*CHP Parti Programı*, Ankara 1935, md.5/Ç, s. 6.). Aslında böyle bir tanımla, “**Mutedil Devletçilik**” ve “**Aşırı Devletçilik**” gibi açılımlar ortaya atılmış, Devlet Bakanı Cemil Sait Barlas, devletçiliği şöyle bir tanımla getirmiştir; “Bizim sistemimiz devlet kapitalizmi sistemi değildir. Bizim sistemimiz doğrudan doğruya devletçilik sistemidir. İstismar ettirmemek bakımından sosyalistlere benzer. Müstehliki (tüketilen) sermayeye asla istismar ettirmedik, ettirmiyoruz ve hiçbir zaman ettirmeyeceğiz...” (Yenal, 1999:149).

“...Genellikle, zamanına ve yerine göre, devamlı bir özel nitelik gösteren, ekonomik bir işi, devlet üzerine alabilir.” Meselâ, bir iş ki, büyük ve düzenli bir yönetimi gerektirir ve özel fertler elinde tekelleşmek tehlikesini gösterir veyahut genel bir ihtiyacı karşılar, o işi de devlet üzerine alabilir. Madenlerin, ormanların, kanalların, demir yollarının, deniz taşımacılığını şirketlerinin devlet tarafından yönetimi ve para ihraç eden bankaların millileştirilmesi; bunun gibi su, gaz, elektrik vesaireye ait işlerin, yerel yönetimler tarafından yapılması, yukarıda açıkladığımız çeşitten işlerdir. Bu açıkladığımız anlam ve anlayışta, “**Devletçilik, özellikle sosyal, ahlaki ve millidir.**” (Aksu, 2005:73).

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, milletimizin kurtuluşa erişebilmesi için 2 ilkeye dayandırmaktadır: “Efendiler, milletimiz kesin kurtuluşa ve gerçek kurtuluşa kavuşabilmek için, iki ilkeye dayanmanın farz ve şart olduğunu anladı; büyük ve açık görüşlerle anladı. O ilkelerden birincisi: **Millî Ant**’ın ifade ettiği ruh ve anlamdır. İkincisi: Anayasa’mızın tespit ettiği değiştirilmesi mümkün olmayan gerçeklerdir. Biliyorsunuz ki, **Milli Ant**, milletin tam bağımsızlığını sağlayan ve bunu sağlayabilmek için ekonomisinde gelişmesine engel olan bütün sebepleri bir daha ve kesinlikle geri gelmemek üzere kaldıran bir kanundur.” (Gazi Mustafa Kemal Atatürk; Gazi Mustafa Kemal İzmir Yollarında, Matbuat Müdürlüğü, Umumiyesi Yay. No: 21, İstihbarat Mat., Ankara 1923, s. 104-125.).

O dönemin çok önemli bir düşünürü olan **Ziya GÖKALP**’de 1922 yılında Küçük Mecmua’da, Tanzimat’tan beri iktisatta yürünen yolun yanlış olduğunu belirtmekte ve bu yolun terk edilmesi konusunda şunları ileri sürmüştür: “Tanzimat’tan beri milli ruhumuza uymayan, İngilizler’in iktisat nazariyeleri bizi şaşırtmıştı. Hükümet fabrika kuramazmış; milli sanayii ihyaya, himayeye çalışamazmış; belediyeler ticaret yapamazmış, iktisadi teşebbüsler yalnız fertlerden ve şirketlerden beklenirmiş. İşte bu gibi umumi mahiyeti haiz olmayan nazariyeler eski iktisadiyatımızın yıkılmasına sebep olduğu gibi, yeni bir iktisadi hayata girmemize de mâni oldu.” (Gökalp, 1952:135; Daver, 1986:258).

Profesör **Dankwart A. RUSTOW**, Kemalist hareketin Türk milliyetçiliğinden güç alarak Batı emperyalizmine karşı kazandığı zaferi şöyle değerlendiriyor: “...Avrupa’nın emperyalist yayılışı, 1880’lerden 1920’lere kadar süren son aşamasında, yoğun şekilde Müslüman Ortadoğu’ya yönelmişti. İşte burada, Kemalist hareket, 1919-1922 yıllarında Yunanistan’ı ve onu destekleyen müttefiklerini bozguna uğratarak, gerçekte Avrupa emperyalizmine şöyle diyordu: Buraya kadar...Artık daha ileriye gidemezsin.” (Feyzioğlu, 1987:32).

Atatürk, liberalizme şu sözlerle karşı çıkıyordu: “Liberalizm, sömürgelerde uygulanmış bir sistemdir! halbuki biz sömürge değiliz ve olmayacağız. Liberalizmi düşünmek, inkılâbı inkâr

etmektedir.” (Palazoğlu, 1998:198). Gazi, ekonomik görüşlerinde hiçbir düşüncenin etkisinde kalmamış, komünizme ve de liberalizme sert çıkışlarda bulunmuş, bizim toplum ve yaşam yapımıza uygun olmadığını belirterek her iki etkiden de uzak durmak gerektiğini vurgulamıştır. Osmanlı'nın içine battığı ve çöküşünü hazırlayan etkileri bertaraf etme fikrini İstiklâl Savaşı'nın ilk günlerinde açık olarak ortaya koymuştur (Aksu, 2005:74).

Ziya Gökalp, 1922 yılında Küçük Mecmua'nın 7. sayısında devletçilikle ilgili olarak yazdığı “İktisada Doğru” yazısında şunları belirtiyordu: “Bir milletin ihtiyaçları, manevi ihtiyaçlarına münhasır değildir, maddi ihtiyaçları da vardır. İktisada verilecek önem, yalnız maddi refahı temin etmekle kalmaz. Yüksek faaliyetlerin mümkün olmasına da zemin hazırlar. Bir memlekette iktisadi hayat yüksek değilse ne ilim ne sanat ne felsefe, hatta ne de ahlak ve din yüksek tecellilerini gösteremez. Demek ki en manevi zevkleri, en ruhani vecdleri duyabilmek için de yine iktisadi hayatın yükselmesi iktiza ediyordu.” (Keser, 1993:41). Ziya Gökalp, kapitalist sisteme taraftar olmakla birlikte tanzimattan beri baş tacı edilen İngiliz ekonomik liberalizminin dolaylı ya da dolaysız görüşlerine karşı çıkmaktaydı. Ona göre: “Hükümet fabrika tesis edemezmiş, milli sanayiye ihyaya ve himayeye çalışamazmış. Belediyeler ticaret yapamazlarmış. İktisadi teşebbüsler yalnız fertlerden ve şirketlerden beklenirmiş. Türkiye’de büyük sanayinin teşekkülüne şiddetle ihtiyaç vardır. Memleketimizde büyük sanayinin teşekkülü ise asla fertlerin ve şirketlerin teşebbüsleriyle olamaz.” (Keser, 1993:41-42; Gökalp, 1952:135). Diyerek, milli iktisat sisteminin temelde belkemiğini oluşturan büyük sanayi ancak devlet tarafından kurulup ve işletilebileceğini savunmuştur. Ayrıca devletin ekonomide giderek etkinliğinin artması gerektiğini ve böylece sermaye birikimini sağlayarak, iş hacmini ve üretkenliğini arttırmak kolaylaşmış olacaktır. Ziya Gökalp ile Mustafa Kemal Atatürk’ün görüşlerinde bir paralellik ve benzerlik görülmektedir. Gökalp’de liberalizme çok kızmakta, milli bir sanayinin tesis edilmesini gerekli görüyordu. Gökalp’e göre: “Asri devlet, büyük sanayiye malik bir devlet demektir. O halde, yeni Türkiye asri bir devlet olmak için evveleminde milli bir sanayiye malik olmaya çalışmalıdır. O halde, büyük sanayinin bütün şubelerini memleketimize ithal edecek de “**devlet**” olabilir.” (Keser, 1993:43) demek suretiyle milli kalkınmanın ve milli iktisatın gelişmesinin temel noktasını, Devletçilik politikalarından geçtiğini ve zaten Türklerin de yaradılışları gereği “**Devletçi**” geleneğine bağlı olduğudur. Refahın ve kalkınmanın anahtarı milli bir sanayi ve zihniyet oluşturmaktır (Aksu, 2005:74).

Devletçilik ilkesi, özel girişimciliği reddetmez. Tüm üretim araçlarının devletin elinde toplanmasını öngörmez. İyelik hakkına saygılıdır, fakat iyelik hakkının toplumun, ulusun yararlarına aykırı biçimde kullanılmasına da izin vermez. Devletçilik, ekonomide devleti hem

düzenleyici, tasarlayıcı, güdümleyici; hem de işletmeci ve girişimci olarak görür (Kili, 2000:262). Bu arada devletçiliğin uygulandığı yıllarda, özel teşebbüs aleyhine gelişmiş değildir. Devletçiliğin en koyu yıllarında çıkartılan kanunlarda dahi, özel teşebbüsü koruyucu ve geliştirici hükümler vardır (Avcıoğlu, 1969:299).

“Mustafa Kemal, «iktisat konusunu» devletin varlığını ilgilendiren bir mesele olarak ele alır. İmparatorluğun çöküş nedeni araştırırken vardığı nokta böyle bir yaklaşımın sonucudur: Osmanlı Devleti iktisat yüzünden çökmüştür. Dolayısıyla Türkiye Devleti varlığını sürdürebilmek için bir «iktisadiyat devleti» olmak zorundadır. Başka bir deyişle, Cumhuriyet Devleti'nin kurucularının gözünde, iktisadın «devletin bekasını» ilgilendiren boyunu her şeyden önemlidir. Devletin varlığının üretilmesini sağlayacak ve bu anlamda «milli» olacak bir iktisat anlayışının kurulması, Cumhuriyet'in asker ve sivil kökenli devlet adamlarının temel amaçlarından birisini oluşturur.” (İnsel, 1983:419-423).

Mustafa Kemal'e göre, Tanzimat'ta devlet yabancı sermayesine jandarmalık etmiştir. Batılı sömürgeci büyük devletler Türkiye'ye karşı gayrimeşru, ezici, amansız bir rekabet uygulamışlar; kapitülasyonlardan da aldıkları destekle gelişme yolundaki Türkiye sanayisini mahvetmiş ve tarımını felce uğratmışlardır. Türkiye'nin ekonomik ve mali gelişmesinin böylece önüne geçmişlerdir. Vergilerini ya hiç vermemişler ya da pek az vermişler, gümrükleri ellerinde tutmuşlardır (Daver, 1986:258).

Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK, “**liberalizm**”e şu sözlerle karşı çıkıyordu: “**Liberalizm, sömürgelerde uygulanmış bir sistemdir! Halbuki biz, sömürge değiliz ve olmayacağız. Liberalizmi düşünmek, inkılâbı inkâr etmektir.**” Atatürk'ün iktisadi görüşleri ve icraatları, günümüz bütün az gelişmiş ülkelerine ve hatta liberalizmle sosyalizm arasında bocalayan birçok gelişmiş ülkelerinde bile, örnek olacak niteliktedir. Bu bir «karma ekonomidir» ve ilhamını, milletin maddi ve manevi öz kaynaklarından alır.” (Palazoğlu, 1998:198; Eröz, 1987:58). Cumhuriyet idarecileri kapitülasyonları unutmadıklarından yabancılara karşı ekonomik sorumluluğu gerektirecek her şeyden şüpheleniyorlardı. Ve nihayet, rejimin temeli olarak kabul edilen milliyetçilik kendi görüşlerine uygun bir ekonomik siyaseti gerekli kılıyordu: Kendine güvenen ve kendine yeter bir ekonomiyi tesis etmekte. Devletçilik bu çeşitli ekonomik, tarihsel ve siyasi şartlardan doğmuştur (Karpas, 1996:87-88; Hansen, 1954:7).

“Devletçilik bir iktisat sistemi midir? Zaman zaman, bu kavramın liberalizmin karşıtı olarak kullanıldığına tanık oluyoruz. Böyle hallerde devletçilik, bir iktisat siyaseti kavramı olan müdahalecilik ile esas olarak eşanlamlı görülmektedir. Ancak, biraz daha yakından

bakıldığında, devletçilik teriminin kapsamı içerisine müdahaleciliğin özel bir biçiminin, belli ekonomik faaliyet konularında (devletleştirmeler veya yeni tesislerin devletçe kurulması yoluyla gerçekleşen) devlet işletmeciliği halinde tezahür eden bir biçiminin girdiği görülür.” (Boratav, 1983:412-415). Devletçilik bu manasıyla, karma ekonomik bir sistemin meydana getirilmesidir. Bu özelliğiyle de hem liberalizmden hem de sosyalizmden kalın çizgilerle ayrılır. Milli bir ekonominin ve ulusal kalkınmanın anahtarı konumundadır (Aksu, 2005:75-76).

Aslında Türkiye’de devletin inisiyatifinde sanayileşme çabaları ve arayışları, 1930’ların bir iktisat politikası olarak değil, yukarıda daha önce belirttiğimiz üzere bu durum, Osmanlı Devleti’ne kadar gider, uyguladığı merkezîyetçi ve müdahaleci politikaları devletçiliğe uygun ve gelişmesine imkân sağlayan bir nitelik taşımaktaydı. Ayrıca Cumhuriyeti kuran asker-sivil bürokrat kadro, devletin sanayi işletmeleri kurması konusunda uzman ve tecrübeli olması, onlara ekonomi üzerinde emir-komuta zincirine dayalı yukarıdan aşağıya bir kontrol sisteminin daha kolay ve cazip görünmesi normal olmalıydı (Arslan, 1993:35). Zaten o dönem Sovyet Rusya’sında uygulanan ve ekonominin bütün sektörlerini kapsayan, merkezi plana dayalı bir politika olmaktan ziyade doktriner olmayan ve pratik ihtiyaçların doğurduğu pragmatik bir uygulamadır (Kepenek, 1990:29; Arslan, 1993:35).

Gazi Mustafa Kemal Atatürk, İzmir İktisat Kongresi’ne oldukça müsamahakâr ve olgun bir görüş ve tutumla katılmış, ülkenin içerisinde bulunduğu çıkmazları aşmak ve sorunlara çare üretmek için bazı müşahhas görüşleri ortaya koymuştur. Bu görüşleri birkaç noktada özetlemek mümkündür (Aksu, 2005:76);

- 1- Meslek teşkilatlarına destek verilecek,
- 2- Ekonomide herşey planlı bir biçimde gerçekleşecek,
- 3- Osmanlı borçları ödenecek, ancak bir daha tek kuruş dış borç alınmayacak,
- 4- Makinalı üretime geçilecek,
- 5- Kredi kurumları kurulup, sanayi teşvik edilecektir,
- 6- Denk bütçe yapılacak, güçlü maliye yapısı oluşturulacaktır.

İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat 1923’te toplandı. Gazi’nin açış konuşmasında değindiği bazı noktalar şöyle özetlenebilir (Aksu, 2004:11):

“Tarihin ve tecrübenin süzgecinden artakalmış bir gerçek vardır. Türk tarihi incelenirse, gerileme ve çöküntü nedenlerinin iktisadi sorunlara bağlı olduğu görülür. Kazanılmış zaferlerin ve uğranılmış başarısızlıkların tümü iktisadi durumla ilgilidir.”

“Osmanlı fatihleri kılıçla fütuhat yaparken, zapt ettikleri ülkeler halkı sabana sarılarak toprağı işliyordu. Kılıçla fütuhat yapanlar, sabanla toprağı işleyenlere sonunda yerlerini bırakmaya mahkûmdurlar. Kılıç kullanan el yorulur. Fakat saban kullanan kol, her gün kuvvetlenir.”

“Türkiye’imizi layık olduğu uygarlık düzeyine eriştirebilmek için ekonomiyi ön plânda tutmak lâzımdır. Çağımız, ekonomi devridir.”

“Bugüne değin, ekonomiye gereken önem verilmiş değildir. Memleket evlâtları, yüzyıllar boyunca ihtiraslı bir dış politikanın körüklediğı savaşlar uğruna diyar diyar dolaştırılmış ve öz yurdumuz ihmal edilmiştir. Millet, ev barkıyla ilgilenmek ve yaşam koşullarını iyileştirmek olanağından yoksun bırakılmıştır.”

“İçine girdiğimiz halk devrinin tarihini yazacak kalem, sabandır. Türkiye’nin büyüklüğüne göre nüfusumuz azdır. Toprakları işleyebilmek için teknik aletler gereklidir. Demiryollarımız ve üstünde motorlu taşıtlar işleyen şoselerimiz olmalıdır. Halkımızın çoğı çiftçidir, çabandır. Tarım alanında, Batı ile boy ölçüşebiliriz.”

“Sanayii de ihmal etmemeliyiz. Ticaretimizi yabancıların eline bırakamayız. Bırakırsak, yurt kaynaklarını değerlendirmek fırsatını kaybederiz.”

“Milletimiz, düşman ordularını mahvetmiştir. Tam bağımsızlık için şu kural vardır: Milli egemenlik, mali egemenlikle desteklenmelidir. Bizleri bu hedefe götürecekt tek kuvvet ekonomidir. Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun, iktisadi zaferlerle taçlandırılmadıkça payidar olamaz.”

“Yabancı sermayeye düşman olduğumuz sanılmasın. Memleketimiz geniştir. Çok sermayeye gereksinimiz vardır. Kanunlarımıza aykırı olmamak kaydıyla yabancı sermayeye güvence tanımaya hazırız.”

“Ekonomi herşey demektir. Yaşamak ve mutlu olmak için ne lâzımsa, hepsi demektir. Tarım demektir, ticaret demektir, emek demektir.”

“Bence yeni hükümetini icraat politikası, iktisadi programından çıkmalıdır. Çocuklarımızı da ticaret, sanayi ve tarımda verimli olabilecek biçimde yetiştirmeliyiz.”

“Halkımız, çıkarları çatışan sınıflara bölünmüş değildir. Çiftçiler, sanatkârlar, tacirler ve işçiler birbirlerine rakip değildir, birbirlerini tamamlayan gruplardır. Fabrikalarımızın çoğalmasını ve buralarda kendi işçilerimizin çalışmalarını temenni ederiz. Herkes Milli Çalışma Misakı

niteliğinde bir program etrafında birleşmelidir.” (Afetinan, 1989:57-69; Ergin, 1984:184-185; Ökçün, 1968:67-68).

İzmir İktisat Kongresi açılış tarihi 17 Şubat 1923'tür. Bu kongrenin birkaç özelliği mevcuttur. Cumhuriyet ilan edilmemiş, Lozan Anlaşması imzalanmamıştır. Savaş meydanından galip çıkan Türk Milleti iktisadi ve sosyal atılımı gerçekleştirebilmek ve zaferi taçlandırabilmek için bu kongrenin yapılması gerekmektedir. Savaş biteli sadece 5 ay olmuş ve çok büyük bir zafer elde edilmişti (Aksu, 2005:77).

Bu kongrenin geniş ve katılımcı olması arzulanmış ve toplumun tüm sınıflarının katılması öngörülmüştü. Bu katılmayı sağlayabilmek için, her il ve ilçeden düzenlenen yönetmelik gereği sekiz kişinin kongreye katılması benimsenmiştir. Sekiz kişilik heyetin (her il ve ilçeyi temsil) oluşması şöyledir: Bir tüccar, bir sanatkâr, bir işçi, bir şirket, bir banka ve üç çiftçi temsilcisi katılacaktı (Ülken, 1986:13).

Kongreye katılan 1135 temsilciye, salonda (Osmanlı Bankası depolarında yapılmış) belirli yerler ayrılmıştır. Bayındırlık sorunu, çiftçi ve ziraat sorunları, eğitim sorunu, banka ve kredi sorunları, işçi sınıfının yaşadığı sorunlar, asayiş sorunları, aşâr vergisi sorunu, yollar sorunu, orman sorunu, hayvancılık alanındaki sorunlar, ziraatta makineleşme sorunları, gümrük sorunları, tekelcilik sisteminin ref'i, ticaret odaları teşekkülü ve tüccar sınıfının yaşadığı sorunlar kongrenin inceleyeceği ve çözüm arayacağı ana konuları oluşturmaktaydı (Ülken, 1986:14; Afetinan, 1989:21-55).

Dönemin İktisat Vekili olan Mahmut Esat Bozkurt'un sözleri gündeme düşüyor, ülkenin içinde bulunduğu gerçeği çok keskin bir biçimde ortaya koymuştur: “Görünüşte ülke bizimdi. Fakat aslında Türkiye iktisaden bizden çok yabancıların ülkesi, bir sömürgesi idi.” (Afetinan, 1989:71-77; Ülken, 1986:15). Sanki Mahmut Esat Bey, o dönemin fotoğrafını çok güzel bir şekilde yorumlayarak, genç Cumhuriyeti çok büyük sorunlarla karşı karşıya olduğunu birkaç cümle ile özetlemişti (Aksu, 2005:77).

“Cumhuriyet döneminin başında, ekonomi politikasının başlıca eksenleri İzmir İktisat Kongresi'nde (Şubat 1923) belirlendi. Savaş yıllarının getirdiği yıkım, nitelikli işgücü kaybının, azınlıkların ülkeyi terk etmesiyle de ağırlaşması, sermaye kaynaklarının yokluğu başlıca darboğazlardı. Hükümet, para ve kamu maliyesi politikalarında kararlı bir tutum ve yasal bir kurumsal düzenlemelerin gerçekleştirilmesine öncelik vererek ulusal özel birikimin artmasını temel bir yaklaşım olarak benimseniyordu. Ancak kongrede “sanayii grubu”, gümrük vergileriyle sanayinin dış rekabete karşı korunmasını, makine, araç ve gereç dışalımında vergi

bağışıklığı sağlanmasını, sanayii teşvik yasasının yeniden düzenlenmesini, bir sanayii bankası kurulmasını ve sanayii eğitime öncelik verilmesini istiyordu.” (Kepenek, 1983:1762).

İzmir’de Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde gerçekleşen kongreye çiftçi, işçi, sanayici, bankacı ve tüccar sınıfının temsilcileri omuz omuza katıldığı ve bir incir üzüm deposunda toplanılmış, 1135 temsilcinin katıldığı, en önemlisi de İzmir’in düşman işgalinden kurtarılışından sadece 6 aylık bir süre geçmişti ve İstanbul hala işgal altında bulunuyordu. Padişah ve halife saraylarında oturuyorlardı. Aslında bu kongre bütün dünyaya şu mesajı veriyordu; biz millet olarak yıkılmayız, ayağa kalkıp tekrar işçisiyle, köylüsüyle, esnafıyla, tüccarıyla, sanayicisiyle bir bütün olarak, bir millet olarak bütün zorlukları aşmasını biliriz (Aksu, 2005:78).

İzmir İktisat Kongresi sonucunda kabul edilen Misak-ı iktisadi esasları, genç Türkiye Cumhuriyeti ekonomisinin ve kalkınmasının anayasası olmuştur. Misak-ı iktisadi esasları 12 maddeden oluşan ve 1135 üyenin müttefikan (oy birliğiyle) kabul ettiği (Afetinan, 1989:19-20; Ülken, 1986:15-16) bir toplumsal sözleşmedir. Bu kararlar, on binlerce basılarak halka dağıtılmış, köylerde halka bu kararlar anlatılarak bilgilendirilmiş, ev ve dükkânlarda beyanname asar gibi, uygun yerlere asılmış, basılacak kitapların ilk sayfelerine konulmuş, hatta camilerde hutbe olarak okutulmuş ve kısacası toplumun tüm katmanlarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu esaslar, çocuksu ve biraz da saf ifadelerin yer aldığı Misak genel olarak iktisadi ilkelere çok bir özlemi dile getirdiği izlenimini uyandırmaktadır (Ülken, 1986:15). Bu kararların meyvaları Atatürk döneminde alınmış, ülke ekonomik olarak başarılması güç işlerin altından başarıyla çıkmıştır. Aslında bu kararların yansımalarını devletçi ekonominin oluşturulmasının ilk basamakları şeklinde yorumlayabiliriz. İzmir İktisat kongresine katılan 4 grubun önerileri ve alınan kararları şu şekilde belirtmek mümkündür (Afetinan, 1989:19-20; Ergin, 1984:185-186; Ülken, 1986:16; Yaşa, 1979:77-78):

- Sanayi teşvik edilmesi,
- Himayeci gümrük vergilerinin konulması,
- Sanayii için ithal olunacak mallara muafiyet tanınması,
- Sanayii için gerekli eleman yetiştirecek teknik okullar açılması,
- Sanayi odaları kurulması,
- Sanayicilere kredi olanaklarının artırılması ve kolaylıklar sağlanması.

“**Tüccar grubu için iktisat esasları**” olarak kongrenin aldığı kararlar şunlardır:

- Bir ana ticaret bankasının kurulması,

- Çalışmakta olan borsaların millileştirilmesi,
- Kambiyo dalgalanmalarına açık piyasa işlemleriyle müdahale edilmesi,
- Cuma günleri herkesin tatil yapması,
- Tekelciliğe karşı mücadele verilmesi,
- Kömür üretiminin dış rekabetten korunması,
- İpotek karşılığı kredi sağlanması,
- İktisat öğretiminin yaygınlaşması,
- Madenlerin araştırılması,
- Haberleşme hizmetlerinde gecikmenin önlenmesi,
- Ticaret ataşeliklerinin kurulması.

“Çiftçi grubu için iktisat esasları” olarak kongrenin aldığı bazı önemli kararlar şunlardır:

- Aşar'ın kaldırılması,
- Tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılması,
- Reji'nin kaldırılması,
- Köylülere tarım yöntemlerinin öğretilmesi,
- Pratik tarım derslerinin okul programlarına alınmasını,
- Tarımsal kredinin düzene sokulması,
- Yol vergisi gelirinün şose yapımına harcanması,
- Yol makineleri alınmasını,
- Orman köylere ile ilgilenilmesini,
- Hayvan hastalıklarıyla mücadele edilmesini,
- Taze sebze ve meyve taşımaya yönelik özel araçlar temin edilmesini,
- Tarım alet ve makinelerin standartlaştırılmasını,
- Göllerde balık üretilmesi,
- Gezegen aşiretlerin yerleştirilmesi,
- Damızlık hayvanların sağlanmasını,
- Yüksek öğrenim görenlerin bir süre köylere gönderilmesi.

“İşçi grubu için iktisat esasları” olarak kongrenin aldığı bazı önemli kararlar şunlardır:

- Amele yerine işçi denilmesi,
- Çalışma süresinin 8 saate indirilmesi,

- Temettü vergisine zam yapılarak gelirin işçi sağlığına kullanılmasını,
- Milletvekili ve belediye seçimlerinde mesleki temsil ilkesinin uygulanması,
- 12 yaşından küçüklerin çalıştırılmamasını,
- Gece işçiliğine çift ücret ödenmesini,
- Kaza ve hayat sigortası kurulması,
- En az ücretin belediye meclislerince belirlenmesi,
- Ücretlerin “para” olarak gününde ödenmesi,
- Hastalık nedeniyle çalışamayan işçinin ücret alması,
- Evlenenlere izin verilmesi,
- Hammaddenin işlenmeden ihraç edilmemesini,
- İşçi çocuklarının geceli okullarda bedava okutulması.

Bu kararlar ve öneriler zaman zaman tartışmalara neden olmuş, ancak kararlar genelde müttefikan (oy birliği ile) alınmıştır. Nihai metinde, grupların ileri sürdükleri öneriler içinde reddedilenler bile, muhalif oyların açıklanmasıyla birlikte yer verildi. İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararların “**Misak-ı İktisadi** (İktisadi Yakınlaşma)” ile çiftçiler, tüccarlar, sanayiciler ve işçi grupları olmak üzere iki temel üzerine odaklandığı anlaşılmaktadır (Minibaş, 1995:6); bunlardan ilki “milli iktisat” ilkelerini belirlemek ve ikincisi de Lozan görüşmelerinde “dik duran” tam bağımsız güçlü bir devlet imajını ortaya koymaktır. Kongrede benimsenen ve hedeflenen politikaları şu şekilde özetlemek mümkündür; hammaddesi yurt içinde yetişen veya yetiştirebilen sanayi dalları kurulması gerekmektedir. Yabancı sermayeye yatırım yapması noktasında karşı çıkılmamalıdır. El sanayinden makineli üretim sistemine geçilecek yapı oluşturulmalıdır. Atölyeden fabrikaya geçiş yapılması gerekir. Devlet üretime bizzat girmeli ve özel sektörün yapamadığı tüm üretim süreçlerini gerçekleştirmelidir. Lüks tüketim ve ithalattan kaçınılmalıdır. Sanayiciye yönelik bir sanayi bankası kurulmalı, sanayi teşvik edilmelidir. Ziraat Bankası yeniden yapılandırılmalıdır. Yabancıların kurdukları tekellerden kaçınılmalıdır. Bürokrasinin kendini geliştirmek amacıyla devlete ait üretim araçlarını ve kurumları geliştirmek gerekmektedir. Ekonomide millileştirme politikası uygulanmalıdır.

MİSAKİ İKTİSADİ İLKELERİ ŞUNLARDIR (Afetinan, 1989:19-20):51

- 1- Türkiye, milli hudutları dahilinde, lekesiz bir istiklal ile, dünyanın sulh ve ilerleme unsurlarından biridir.
- 2- Türkiye halkı milli hakimiyetini, kanı ve canı pahasına elde ettiğinden, hiçbir şeye feda etmez ve milli hakimiyetine dayalı meclis ve hükümetine daima yardımcıdır.
- 3- Türkiye halkı tahribat yapmaz, imar eder. Bütün çalışması, ülkesini ekonomik olarak kalkındırma hedefine dönüktür.
- 4- Türkiye halkı, sarf ettiği eşyayı mümkün merteye kendisi yetiştirir. Çok çalışır. Zamanda, servette, ithalatta israftan kaçır. Milli üretimi temin için gerektiğinde geceli gündüzlü çalışmak adetidir.
- 5- Türkiye halkı, ormanlarını evladı gibi sever, korur ve geliştirir.
- 6- Hırsızlık, yalancılık, riya ve tembellik en büyük düşmanımızdır. Bağnazlıktan uzak dindar bir peklik ve temizlik her şeyde esasımızdır. Her zaman faydalı yenilikleri alacağız. Ancak Türkiye halkı, mukaddesatına, topraklarına, şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşman propagandasıyla mücadele edecektir.
- 7- Türkler, irfan ve marifet aşığıdır. Maarife verdiği kutsallık ile (Mevlidi Şerif) Kandil gününü, aynı zamanda bir kitap bayramı olarak kutlayacaktır.
- 8- Savaşlar yüzünden eksilen nüfusumuzun artması ile beraber sağlıklarımızın hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir.
- 9- Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve kurumlarına düşman olmayan milletlere daima dosttur, ecnebi sermayesine karşı değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan kurumlarla ilişki kurmaz. Türk, ilim ve sanat yeniliklerini nereden olursa olsun, doğrudan doğruya alır ve her türlü ilişkide aracı istemez.
- 10- Türk açık alın ile serbestçe çalışmayı sever, işlerde tekel istemez.
- 11- Türkler, hangi sınıf ve meslekte olursa olsunlar, candan sevişirler. Meslek, zümre itibariyle el ele vererek birlikler kurarlar. Memleketini ve birbirini tanımak, anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar.
- 12- Türk kadını ve kocası, çocukları Misakı İktisadi'ye göre yetiştirir.

⁵¹ Ayşe Afetinan; Bütün Türkiye'nin ziraat, sanayi, ticaret ve işçi zümrelerinden müntehab 1535 murahhasın iştirakiyle İzmir'de in'ikad eden ilk kez yapılan Türkiye İktisat Kongresi'nin mütefikan kabul ettiği ve ortaya koyduğu esaslardır. 12 maddeden meydana gelmektedir.

Tablo 81. Teşvik-i Sanayi Yasası Kapsamına Giren Tüm Sanayi Kuruluşları ve Devlet Kuruluşlarının Yüzdesi (1932-1939)

YILLAR	(TEŞVİK-İ SANAYİ) YASASI KAPSAMINA GİREN KURULUŞ SAYISI	(TEŞVİK-İ SANAYİ) YASASI KAPSAMINA GİREN DEVLET KURULUŞLARININ SAYISI	DEVLET KURULUŞLARININ YÜZDESİ
1932	1473	31	2.1
1933	1397	36	2.5
1934	1310	38	2.7
1935	1161	56	4.8
1936	1101	86	7.8
1937	1116	89	7.9
1938	1103	104	9.4
1939	1144	111	9.7

Kaynak: Emre Kongar; *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Cilt 1-2, İstanbul 1993, s. 270'deki tablodan alınmıştır.

İttihat Terakki döneminde sanayii teşvik yönünden yürürlüğe giren 1913 tarihli Teşvik-i Sanayii kanunu, Cumhuriyet döneminde özü ve kapsamı İzmir İktisat Kongresi'nde alınan önlemler doğrultusunda genişletilerek yeniden 1927 yılında yürürlüğe konulmuştur. 1927'de çıkarılan 1055 sayılı "Teşviki Sanayi Kanunu" özel girişimi uyarmak ve desteklemek amacına yöneliktir. Bu kanun doğrultusunda, "Bu dönemde milli bir sanayinin kuruluşu ciddi olarak gündeme gelmiş ve bu amaçla sanayi planları yapılmıştır. Bu planlarda hedeflenen devletin temel alanlarda sanayileşmeye öncelik etmesi ve özel kesime bırakılan alanlar için çeşitli teşvik ve koruma önlemleri alınması olmuştur. 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu sanayi kuruluşlarına muafliklar getirmiştir." (Soylan, 1983:2796; Kirmanoğlu, 1994:59). Yasanın özel girişimi teşvik için getirdiği kolaylık ve ayrıcalıklar şöyle sıralanabilir (Keser, 1993:80);

- Belediye sınırları dışında 10 hektara kadar arsanın bedelsiz, belediye sınırları içinde de, devlet arsalarının bedelleri on yıl içinde ödenmek üzere özel teşebbüslere devri;
- Bu teşebbüslerin bina, arazi, kazanç gibi vergilerden muaf tutulması,
- Sınai kuruluşların yatırımda kullanacakları her türlü inşaat malzemesinin ve üretimde kullanacakları hammadde ve malzemelerin gümrük vergilerinden bağışık olarak ithali,
- Sınai kuruluş yapı, makine gibi araç ve gereçlerin yurt içi demiryolu ve denizyolunda %30 indirimle taşınması,
- Bakanlar kurulu kararı ile sınai kuruluşlara, yıllık imalat değerlerinin %10'u kadar prim verilmesi,
- Sınai kuruluşlar için gerekli tuz, ispirto ve patlayıcı maddelerin, cari fiyatlardan indirimle ya da prim karşılığı verilmesi,
- İthal mala oranla %10 pahalı olsa da devlet kuruluşlarının, belediyenin ve yasadan yararlanan tüm kuruluşların yurt içi üretim kullanma zorunlulukları (Keser, 1993:80).

Tablo 82. Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Faydalanan Müesseseler

Yıllar	ÖZEL			RESMİ
	Müessese Sayısı	Bir Şahıs Elinde	Şirket Halinde	Belediye, Hususi İdare ve Devlet Elinde
1933	1397	806	555	31
1934	1310	738	534	38
1935	1161	631	474	56
1936	1101	554	461	86
1937	1116	562	465	89
1938	1103	529	470	104
1939	1144	522	511	111

Kaynak: Yaşa, 1979: 85'ten yararlanılarak düzenlenmiştir.

Yasanın önemli hükümlerinden biri de özendirilen girişimlerde kural olarak Türklerin çalıştırılması gerektiği ve yalnız yönetici ve muhasebecilerin yabancı olabileceği; nitelikli işgücü gerektiği durumlarda ülke dışından, kısa süreli ve Türklere aynı işi öğretmek amacı ile yabancı işçi getirilebileceğiydi (Kepenek, 1983:1763).

1927 Teşviki Sanayii Kanunu bir yanda yerli sanayii teşvik ederken, öte yandan özel sanayii koruma önlemleri ile de getiriyordu. Kanunun bu özellikleri 1913 Teşviki Sanayii Kanunundan ayrılan noktaları da böylece ortaya koymuş oluyordu (Türkdoğan, 1981:460).

Tablo 83. Sanayii Teşvik Yasasından Yararlanan İşyerlerinin Bir Kısım Özellikleri

	Alt sektör	1933	1935	1937	1939
I.	MADENCİLİK				
	a) İşyeri sayısı	18	26	32	37
	b) İşyeri başına üretim değeri	577	666	679	745
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	549	494	571	655
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	28.0	26.4	31.7	36.6
	e) Katma değer içinde emeğin payı	33.3	35.7	43.9	48.0
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	1.448	1.414	1.013	3.366
II.	TARIMA DAYALI SANAYİ				
	a) İşyeri sayısı	614	525	487	468
	b) İşyeri başına üretim değeri	149	231	297	380
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	31	51	60	66
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	4.6	4.7	4.2	3.6
	e) Katma değer içinde emeğin payı	10.1	10.1	8.5	7.0
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	78.6	103.4	122.7	140.5
III.	DOKUMA				
	a) İşyeri sayısı	335	266	244	249
	b) İşyeri başına üretim değeri	62	101	158	201

	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	49	52	96.7	119
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	17.3	15.3	14.0	14.5
	e) Katma değer içinde emeğin payı	40.1	40.6	33.1	34.8
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	57	140	192	384
IV.	ORMAN ÜRÜNLERİ				
	a) İşyeri sayısı	115	74	59	53
	b) İşyeri başına üretim değeri	49	67	99	102
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	55	47	61	93
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	26.0	21.5	18.1	21.5
	e) Katma değer içinde emeğin payı	50.6	42.1	32.3	43.9
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	76	108.8	22.10	266.
V.	KÂĞIT-KARTON				
	a) İşyeri sayısı	41	31	32	37
	b) İşyeri başına üretim değeri	49	67	99	102
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	38	38	81	78
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	25.8	19.4	13.6	17.4
	e) Katma değer içinde emeğin payı	53.8	45.6	25.4	37.5
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	31.2	30.2	438.6	358.9
VI.	BİNA İNŞAATI				
	a) İşyeri sayısı	36	31	30	28
	b) İşyeri başına üretim değeri	92	159	197	233
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	32	103	133	217
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	15.2	11.2	13.9	15.3
	e) Katma değer içinde emeğin payı	33.9	26.2	31.8	37.0
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	237.2	388.7	484.2	577.3
VII.	DİĞER SANAYİİ				
	a) İşyeri sayısı	68	54	70	71
	b) İşyeri başına üretim değeri	125	254	281	267
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	141	92	100	82
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	7.3	8.2	8.2	6.9
	e) Katma değer içinde emeğin payı	37.2	34.7	33.7	27.2
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	114.5	233.7	258.9	186.9
VIII.	KİMYA				
	a) İşyeri sayısı	54	44	38	37
	b) İşyeri başına üretim değeri	94	81	84	109
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	27.0	9	8	12
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	6.7	3.4	3.0	3.1
	e) Katma değer içinde emeğin payı	24.6	27.3	21.3	23.6
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	29.5	17.4	14.9	14.9
IX.	MADEN ÜRÜNLERİ				
	a) İşyeri sayısı	77	57	44	41
	b) İşyeri başına üretim değeri	45	101	181	235
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	31	43	108	152
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	17.4	11.7	13.9	21.3
	e) Katma değer içinde emeğin payı	74.0	39.5	40.3	63.4
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	45.8	76.5	135.2	492.4
	TOPLAM				
	a) İşyeri sayısı	1.397	1.161	1.116	1.144
	b) İşyeri başına üretim değeri	110	175	232	289
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	47	48	72	84
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	8.4	7.5	7.8	8.7
	e) Katma değer içinde emeğin payı	22.2	21.0	20.6	21.8
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	98.4	160.5	212.9	328.9

Not: Üretim değeri bin TL. olarak.

Kaynak: DIE, Türkiye Milli Geliri 1923-1948, (Bulutay-Tezel-Yıldırım), Ankara, 1974.

1923 İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kimi kararların uygulama alanı bulması 1927 Sanayi Teşvik yasasıyla gerçekleşmiştir. Yasadan yararlanan kurumların sayısı 1923'de 342'dir. 1927 yılında bu sayı 470'e ve 1932'de 1473'e, 1935'de 1161'e, 1938 yılında ise 1103 düşmüştür (Keser, 1993:80-81; Kongar, 1993:270).⁵² 1932-1939 yılları arasında bu kanundan yararlanan işletmelerin cari fiyatlarla üretim değerinde 2.4, katma değerinde 3, gayri safi kârlarında 3.2 misli artışlar gerçekleşmiştir. Bu dönemde cari fiyatlarla GSMH %76 arttığına göre, Teşviki Sanayi Kanunu kapsamına giren özel kesiminin milli gelirden aldığı payın artmış olduğu ortaya çıkar (Boratav, 1990:57-59).

Dönemin sanayi üretimin yapısı, 1927 sanayi sayımı sonuçlarından izlenebilir. Sayım kapsamına giren 65 bin dolayında işletmenin %43.59'u tarım (tarım ürünlerini işleme, değirmencilik vb.), % 23.83'ü dokuma ve % 22.61'i maden sanayii, makine yapımı ve onarımı grubundan oluşmaktadır. Toplam 256.855 çalışanın %43.01'i tarım, %18.70'i dokuma sanayiinde toplanmıştır. İşletmelerin %35.74'ü tek kişilik, %35.76'sı ise 2-3 kişiliktir. Beş kişiden daha fazla işçi çalıştıran işletmelerin oranı %8.94'tür; 100 kişiden fazla işçi çalıştıranlar ise %0.23 dolayındadır. Anlaşıldığı kadarıyla çocuk işçiliği yaygındır: 9 ve daha çok işçi çalıştıran iş yerlerinde çalışan toplam 147.128 kişiden %15.4'ü ondört yaşından küçüktür. Toplam sınai işletmelerin yalnız %4.28'i çevirici güç kullanmaktadır. Kullanılan hammaddenin %12.62'si dış alım yoluyla karşılanmaktadır. Toplam üretimin %65'i tarım; %18'i dokuma sanayiinde oluşmaktadır (Kepenek, 1983:1763-1764). 1927 Ziraat sayımına göre ise, Türkiye'de bulunan bütün tarım makinaları 15.711 olarak tespit edilmiştir (Avcıoğlu, 1969:314).

Türkiye'de iktisadi gelişmeyi hızla sağlamak ve bu konudaki güçlükleri giderme olanaklarını aramak amacıyla 24 kişiden oluşan Ali İktisat Meclisi, 1927 yılında kurulmuş, altı ayda bir 15 gün boyunca toplanan ve gündemi başkanın belirlediği bir meclistir (Ülken, 1986:19). 1929'daki raporunda sanayiinin gelişmemesinin fabrikaların optimal fabrikaların optimal işletme hacmine uygun büyüklükte olmamalarına, teknolojiye önem verilmemesine, eleman eksikliğine ve kuruluş yeri hatalarına bağlıyordu. Sanayiinin gelişmesi için hammadde ihracatının durdurularak dışarıya mamul eşya ve ara malları satılmasını, yatırımların yalnız hammaddesi memlekette olan imalat türlerine yönetilmesini ve en fazla tüketilen malların yurt içinde yapılmasını öneriyordu (Ergin, 1984:188-189).

⁵² Emre Kongar; *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı Cilt 1-2*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 270'deki tabloya göre yorumlanmıştır.

1930’larda başlayan devletçilik yaklaşımının ardında yatan nedenleri maddelerle belirtmek gerekirse (Kongar, 1993:308-309);

- Birincisi, Türk burjuvazisinin o dönemdeki gelişmemişliği,
- İkincisi, liberal bir ekonomik siyaset çerçevesinde, ulusal bir burjuvazi yaratılması çabası bile, devlet eliyle sürdürülecekti.
- Üçüncü neden, 1930 yıllarındaki dünya ekonomik bunalımının etkileridir.
- Dördüncü bir neden, o dönemde Türkiye’de yeni bir atılım gerekliliğinin doğmuş olmasıydı. Cumhuriyetin kuruluşundan yedi yıl sonra, toplumsal ve ekonomik gelişmeler yeterli gözüküyordu.

Atatürk tarafından kabul edilerek uygulanan devletçilik rejimi katı bir devletçilik değil, fakat mutedil bir devletçilik rejimidir. Atatürk, ilkelerin tespitinde, bu husus açıkça belirtilmiştir. Şöyle ki (Hiç, 1990:67-68);

- Devletin sınai alandaki faaliyetleri bir gaye değil, geçiş (kalkınma) dönemine has bir zaruret olarak benimsenmiştir ve milli ekonominin temeli yine ilke olarak özel teşebbüstür.
- Devletçilik kısmîdir; sanayi alanına inhisar eder, tarımda ise kamusal üretim yapan müesseselerin yahut kooperatiflerin kurulması söz konusu değildir.
- Devletin yatırım yaptığı bütün alanlar özel teşebbüsün çalışmasına açıktır.

Atatürk, 1933’ten itibaren “**Devletçilik**” politikasını seçti. 1932’de Devlet Sanayi Ofisi kuruldu. 1925 kurulan Sanayi ve Maadin Bankası’nın yerini, Sanayi ve Kredi Bankası almıştır. 1933’te kurulan Sümerbank, adı geçen ofis ve bankanın, sanayi sahasındaki işlevlerini devraldı. 1935’te maden arama ve enerji işleri için Etibank kuruldu. Ayrıca, Türkiye Şeker İşletmeleri A.Ş., Toprak Mahsulleri Ofisi, gene aynı sene kuruldu. Bütün bunlar, İktisadi Devlet Teşekkülleri idi ve 1938 tarihli 3460 sayılı kanunla, tek tip hukuki bir çerçeveye kavuşturulmuşlardır. 1933’de Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı hazırlandı ve uygulamaya konuldu. 1933-1937 arasında, şu sanayi kollarına yatırım yapıldı: Pamuklu Mensucat Sanayii, Karabük Demir Çelik Sanayii, İzmir Kâğıt Sanayii, Bursa Merinos Sanayii, Toprak Sanayii (cam, seramik, çimento), Keçiborlu Kükürt Sanayii, Kimya Sanayii (Eröz, 1987:55-56).

Millî Eğitim Bakanlığı’nın çıkarmış olduğu 07.09.1931 tarihli ortaokullar için ders kitabında (Atatürk’ün onayından geçmiş ve Ayşe Afetinan kaleme almıştır) Devletçilik şöyle tarif edilmiştir: “Bizim izlediğimiz devletçilik, bireysel emek ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde ulusu gönence ve ülkeyi bayındırlığa erdirmek için

ulusun genel ve yüksek çıkarlarının gerektirdiği işlerde özellikle iktisadi alanda devleti fiilen ilgilendirmektedir.” (Ülken, 1986:22).

Devlet İstatistik Enstitüsü uzmanlarına göre, devletçilik uygulamasının başlıca 4 dönemde oluşturmuşlardır (DİE, 1973:153; Türkdogan, 1991:465-466):

- 1- 1932 yılı müdahaleci yasaların peş peşe çıktığı ve devlet kesiminin fazla yayıldığı dönem,
- 2- 1932-1934 arası dönem, özel kesimi güçlendirici tedbirlerin alındığı dönem,
- 3- 1935-1937 arası dönem, devlet müdahaleciliğinin «plânlı ekonomi» biçimini alarak genişlediği dönem,
- 4- 1937-1938 arası dönem, devletçiliğin önemini yitirdiği dönemdir.

Mustafa Kemal Atatürk döneminde devletçiliğe temel oluşturan hukuksal bazı düzenlemeleri tarihi sırayla vermek gerekirse;

- 1- 22 Nisan 1924 506 Sayılı Bazı Demiryollarının Millileştirme Kanunu
- 2- 9 Nisan 1924 İhracat yapan sanayilere ithal ettikleri mal için gümrük vergisi muafiyetine yönelik düzenleme
- 3- 24 Ağustos 1924 Türkiye İş Bankası kuruldu.
- 4- 1925 yılında Tütün İdare-i Muvakkatesi Kanunu ile Barut ve Patlayıcı Maddeler Tekeli Kanunu (Reji idaresinin devletçe satın alınması)
- 5- 19 Nisan 1925 633 sayılı yasayla Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu.
- 6- 1 Temmuz 1926 Kabotaj Yasası kabul edildi.
- 7- 1926 yılında İspirto ve Alkollü İçkiler Kanunu kabul edildi.
- 8- 28 Mayıs 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır.
- 9- 1927 yılında 844 sayılı yasa ile Türkiye Emlâk ve Eytam Bankası kuruldu.
- 10- 1927 yılında Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiye Kanunu çıkartılmıştır.
- 11- 27 Mayıs 1929 Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Yasası çıkarılmıştır.
- 12- 30 Haziran 1930 1715 sayılı T.C. Merkez Bankası Kanunu kabul edilmiştir.
- 13- 25 Şubat 1930 Türk Parasını Koruma Kanunu kabul edildi. Türk Lirası'nın Konvertibilitesi (dışarıya para çıkartma) yasaklanmıştır.
- 14- 1930 yılında Ticarete Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakebe ve Korunması hakkında Kanun çıkarılmıştır.
- 15- 22 Temmuz 1931 İthal Kontenjanları Sistemi Kabul edilmiştir.
- 16- 1932 yılında Devlet Sanayi Ofisi Yasası kabul edilmiştir.
- 17- 1932 yılında Türk Limanları arasındaki posta seferleri, devlet tekeline veren düzenleme kabul edilmiştir.
- 18- 3 Haziran 1933 2262 sayılı yasa ile SÜMERBANK kurulmuştur.
- 19- 9 Ocak 1934 Birinci Beş Yıllık Sanayi Plâni yürürlüğe girmiştir.
- 20- 29 Mayıs 1934 İktisat Bakanlığı bünyesinde Dış Ticaret Reisliği oluşturuldu.
- 21- 20 Haziran 1935 2905 sayılı yasa ile ETİBANK kurulmuştur.
- 22- 30 Kasım 1937 3295 sayılı yasa ile DENİZBANK kurulmuştur.
- 23- 24 Haziran 1933 2301 sayılı yasa ile İLLER BANKASI kurulmuştur.
- 24- 1933 yılında Denizyolları İşletme Kanunu çıkarılmıştır.
- 25- 18 Haziran 1933 2284 sayılı yasayla HALK BANKASI kurulmuş, 1938'de faaliyete geçmiştir.
- 26- 30 Mayıs 1933 Mevduatı Koruma Kanunu çıkarılmıştır.
- 27- 1936 yılında 2999 sayılı Bankalar Kanunu çıkarılmıştır.
- 28- 17 Haziran 1938 3460 sayılı İktisadi Devlet Teşekküllerinin yönetim ve denetlemesini düzenleyen kanun kabul edilmiştir.
- 29- 1938 yılında Toprak Mahsulleri Ofisi Yasası kabul edilmiştir.

Genellikle devletçilik denilince, devletin piyasa malı ve hizmeti üretmek amacıyla işletmecilik yapması anlaşılır (Arslan, 1993:37; İlkın ve Tekeli, 1977:320). Yabancı iktisatçılar, özel üretim ve özel teşebbüs üzerinde devlet kontrolünün hem politik hem de ekonomik bakımdan uygulanması yöntemini de “**Devlet Kapitalizm**”i olarak tarif etmektedirler. Devlet Müdahaleciliği ise, daha geniş bir kavram olup hem işletmecilik anlamında devletçiliği ve hem de devletin ekonomiye başka biçimlerde müdahalesini içerir. Devletin ekonomiye müdahale biçimleri ise; Millileştirme, Devletleştirme, Devlet tekeli oluşturma, Fiyatlara, Ücretlere ve Piyasalara Doğrudan ve Dolaylı Müdahalelerde bulunma, Korumacılık, El koyma, Teşvik uygulamak, Kamulaştırma, Devlet desteği ve sübvansiyon politikaları, destekleme şeklinde olmaktadır (Boratav, 1990:45-55; Arslan, 1993:37). Buradan hareketle, Türk Devletçiliği ne liberalizm ile ne de Sosyalizm ile ilişkilendirilmez. Dolayısıyla, bir “**Üçüncü Yol**” olan ekonomik ve sosyal anlamıyla hedefi ve sistematığı içinde barındırmaktadır. Bu itibarla, Devlet yatırımları ve Devlet Müdahalelerinin özel teşebbüs yatırım ve üretim faaliyetleriyle bir arada yürüttüğü ekonomik rejime “**Karma Ekonomi**” denmektedir (Hiç, 1991:93-94).

Karma Ekonomi düzeninde, yukarıda belirtilen iki sistemin taşıdığı çelişkiler ve sorunlar çözülmüş olup, kamu yararıyla ferdi çıkarlar arasında tamamlayıcılık, bağlayıcılık ve bağdaştırma görülür. Bu itibarla, kişi ne toplumun önünde tutulmuştur ne de topluma feda edilmiştir. Yani toplumsal, sosyal ve ekonomikselse bir denge oluşturulmuştur. Gerçi gelişmiş ülkelerde de devlet yatırımları ve devlet müdahaleleri mevcuttur, o halde bu ülkelerde de yine “karma ekonomi” rejimi geçerlidir diyebiliriz. Ancak gelişen ülkelerde, genellikle devlet daha yoğun yatırım yapar ve yatırım alanları stratejik bazı maddeler ile eğitim, sağlık, yol gibi alt-yapı alanlarına inhisar etmekle kalmaz. Sanayileşmeyi hızlandırmak, hatta özel teşebbüsü teşvik etmek üzere, özel teşebbüsün ele almadığı birçok üst-yapı alanlarına da yönelebilir. Ayrıca, gelişen ülkelerde devlet müdahaleleri daha yoğundur; bu müdahaleler sadece işçilerin durumunu düzeltmek gayesiyle sosyal alana ve tam istihdamı temin edecek bir makro müdahaleye inhisar etmekle kalmaz, sermayenin de tam kullanımını içerir. Devlet gelir ve servet dağılımına geniş ölçüde müdahale ettiği gibi, çeşitli sektörlerle de müdahale eder; bu sektörlerin gelişmesini sağlamak, darboğazların önlenmesini sağlamak, ayrıca, fiyat ve kalite gibi diğer kontrolleri yapar, yatırımların coğrafi dağılımına ve firma cesametine müdahale ederek, özel yabancı sermaye için ise çeşitli derecelerde teşvik ve kontrol uygulayacaktır (Hiç, 1991:93-94). Karma ekonomi düzeni, makro ve mikro düzeyde ekonomiye müdahalelerde bulunarak, iktisadi kalkınmayı ve refahı temin etmeyi amaçlamaktadır. Devlet müdahalesi ve kontrolü özel yatı-

rımları ve özel teşebbüsü engelleyen bir mahiyette değildir. Tersine güçlendirmek içindir; amaç hızlı kalkınmayı ve refahı tüm topluma dağılmasını sağlamaktır (Aksu, 2005:86).

Prof. Dr. **Mehmet Eröz**, Atatürk'ün Karma Ekonomik anlayışını şöyle açıklamıştır: “Vatandaşın gelirinden bir kısmını, vergi olarak devlete vermesi gerektiğini her sistem ve ülkede, değişik şekillerde bunun şart olduğunu söylüyordu. Adil bir vergi politikası uygulanacak müteşebbislerin, yabancı rekabeti önünde ezilmemesi için, vergiler hafifletilecekti. Devlet, himaye edici kanatlarını gereken, vatandaş da fedakar olmalı, vergisini ödemelidir. Türk parasının satın alma gücünü arttırmak için, tedbirler alınmalıdır.” (Eröz, 1987:82). Bu konuşmalar ve fikirler doğrultusunda ciddi ekonomik kararlar alınmış ve uygulamaya hemen sokulmuştur. Bu doğrultuda iktisadi kalkınma ve refahın dağılımında gözle görülür bir iyileşme görülmüştür.

Mustafa Kemal Atatürk'te karma ekonomik düzene ilişkin şöyle bir görüş belirtmiştir: “Yepyeni bir güdümlü ekonomi düzeni kurmakla uğraşyoruz. Devletimizin ekonomik anlayışı; bu yöndeki programımızın, yurdun ihtiyaçlarını karşılayacak ve onu az zamanda gelişmeye ve genişliğe erdirecek en iyi program olduğunu gösterecektir.” (Palazoğlu, 1998:199). Bu itibarla, ekonominin temel prensibini devlet yatırımları oluşturacak, özel teşebbüse alt-yapıyı sağlayarak birlikte bir karma ekonomik yapıyı vücuda getirilecektir.

Prof. Dr. **Memduh Yaşa**'ya göre Devletçilik; “Birtakım sınai teşebbüsleri bizzat kurup işletmesi, yani kapital terakümü vetiresinde direkt rol alması, bir gaye olarak değil, intikal devresine has bir zaruret olarak benimsenmiştir. Milli ekonominin temeli, prensip itibariyle, gene hususî teşebbüstür. Devlet, mümkün olduğu kadar az zamanda içinde, milleti refaha ve memleketi mâmuriyete eriştirmek hususunda henüz yeterli olmayan hususi teşebbüsün, bu yeterlilik kazanıncaya kadar kısmen yerini almış bulunacaktır.” (Avcıoğlu, 1969:301).

Bülent Daver, Yeni Türkiye Ekonomisi'nin Temel İlkelerini şöyle açıklamaktadır (Daver, 1986: 259-260):

- 1- Atatürk, Türkiye'nin bağımsızlığına ve bütünlüğüne zarar verecek her devletin, her hareketin, her sistemin, her düşüncenin ve her doktrinin karşısındadır. Bağımsızlık derken ATATÜRK, bundan sadece siyasal bağımsızlığı değil, onunla içten ilgili olan malî, ekonomik ve kültürel bağımsızlığı da anlar.
- 2- Atatürk'ün kurmak istediği siyasal ve ekonomik model tümüyle Türkiye'nin yapısına, gereksinimlerine ve koşullarına uyan, halkın istek ve özlemlerine karşılık veren

toplumu, keskin sınıf farkları ve çatışmaları yaratmadan dengeli biçimde kalkındırarak ve refaha ulaştıracak bir model olmalıydı.

- 3- Böyle bir ekonomik model hem siyasal hem de sosyal hak ve özgürlükleri bağdaştırmalıydı. (Toplumsal katmanlar arasında gelir adaleti ve bölüşümü sağlanmalıdır).
- 4- Nasıl ATATÜRK kurduğu siyasal sisteme önce «halk hükümeti» demiş ve daha sonra bunu «cumhuriyet» ve «demokrasi» olarak ilan etmişse, aynı biçimde başlangıçta Atatürk yeni ekonomik modele «halk iktisadı» adını vermiş, daha sonra «milli iktisat» demiş, giderek 1930'dan sonra Devletçilik anlayışını ortaya atmıştır.

Atatürk döneminde ekonomik kalkınma konusu değerlendirilirken, bazı hususları göz önünde tutmak gerekir. Bunları 5 maddede özetlemek mümkündür (Kili, 2000:262-263):

- 1- Batı ülkeleri ekonomik kalkınmalarını uzun bir süreç sonunda sağlayabilmişlerdir. 1923-1938 gibi kısa bir dönemde geniş kapsamlı ve derinine bir alt-yapı devrimi beklemek gerçekçi bir tutum olmasa gerektir.
- 2- Atatürk devrim modelinde toplumsal-ekonomik yapıyı bir yumrukla değiştirme yöntemi kullanılmamış, kalkınmanın “bedeli” üzerinde durulmuştur.
- 3- Türkiye'nin Osmanlı Devleti'nden devraldığı ekonomik “miras” bir yarı sömürge ekonomisidir.
- 4- O dönemde özel sektör ve teşebbüs güçsüzdür. (Milli özel sektör zayıftır)
- 5- Öte yandan dünya “konjonktürü” o yıllarda olumsuz (ve 1929 buhranı ile karşı karşıya) bir durumdadır.

Tablo 84. Ana Alt Dönemlerin İktisadi Göstergeleri 1923-1939 Yıllık Ortalamaları

		1923-29	1930-32	1933-39
Milli Gelir Büyüme Hızı	%	10,9	1,5	9,1
Sanayide Büyüme Hızı	%	8,5	14,8	10,2
Milli Gelirde Sanayi Payı	%	11,4	13,6	16,9
Milli Gelirde Yatırım Payı	%	9,1	9,7	10,7
Milli Gelirde İthalat Payı	%	14,5	8,9	6,6
Dış Ticaret Açığı/Fazlası	%	-56,6	6,6	12,4

Kaynak: T. Bulutay, Y.S. Tezel, N. Yıldırım, *Türkiye Milli Geliri: 1923-1948*, Ankara 1974, Tablo 8.2. C, 8. 3. A, 9. 3. 9. 5'den hesaplanmıştır. Ayrıca bkz. Korkut Boratav; “Türkiye’de Devletçilik”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansik.* İletişim Yayınları, 2. Cilt, İstanbul Eylül 1983, s. 418'deki tablodan alınmıştır.

Yukarıda verilen tabloyu, Korkut Boratav şöyle yorumlamıştır: “1- Devletçi yıllar (1933-1939), sınai büyüme, milli hasılda sanayinin payı sermaye birikimi göstergeleri bakımından 1923-1929 yıllarından daha başarılıdır. Üstelik Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen ilk yıllarında, savaş sonrasında onarım sürecini içerdiği dikkate alınırsa, 1923-1929 yıllarında gözlenen görece hızlı

büyümenin belli bir ölçüde savaş öncesi üretim kapasitesine erişme çabalarının sonucu olarak ortaya çıktığı görülür. 2- Devletçi yıllar, milli gelir büyüme hızı, milli hasılda sanayinin payı ve sermaye birikimi göstergeleri bakımından 1930-1932 yıllarından daha başarılıdır. (1929 Dünya ekonomik buhranın yol açtığı ekonomideki daralmayı (1930-1932 yıllarındaki Milli Gelir Büyüme Hızı'nın bir önceki döneme göre %9'luk bir düşme göstermesidir. Buna karşı dış ticaret fazlası verilen, başarılı sayılabilecek bir dönemdir. 3- 1933-1939 yıllarının olumlu ekonomik gelişmesinin dikkati çeken özelliği, bu gelişmenin, dış ticaret açığının ortadan kalkması ve ithalatın milli gelir içindeki payında hızlı bir düşme ile meydana gelmesidir. Gerçekten de dış ticaret, 1923-1929 yılları arasında her yıl açık verirken, 1930'lardan sonra, esas olarak ithalattaki düşme sayesinde sürekli olarak fazla vermiş ve bu fazla devletçi politikaların egemen olduğu yıllarda en yüksek yıllık ortalamalarına ulaşmıştır." (Boratav, 1983:416-417).

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922'de T.B.M.M.'de devletçiliğin temelini oluşturacak görüşlerini Meclis Kürsüsünden şöyle açıklıyordu: "Ekonomi siyasetimizin önemli amaçlarından biri de toplumun menfaatlerini doğrudan doğruya ilgilendirecek müesseseler ve ekonomik teşebbüsleri malî ve teknik gücümüzün ölçüleri oranında «devletleştirmektir.» Kısaca; topraklarımızın altında kullanılmayan maden hazinelerini az zamanda işleterek, milletimizin menfaatine açık bulundurabilmek de ancak bu usul sayesinde mümkündür." (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: XVIII, 1 Mart 1922, s. 6.).

Cumhuriyet ilan edildikten sonra Türk Devleti'nin ekonomik gelişmeye imkân nispetinde hız vermesi 3 maddede toplanmıştır (Afetinan, 1989:14):

- 1- Yabancı şirketler elindeki imtiyazları satın alarak, millileştirmek.
- 2- Endüstrileşmeye gidilirken, ulaşım için memleket yollarını bir plâna göre yapmak.
- 3- Devletçilik ilkesine göre yurdun doğal kaynaklarını tespit ederek, nerelerde hangi endüstri tesislerinin kurulabileceğini ekonomik koşullara göre plânlamak. Devletin yapacağı ve işletecekleri yanında bu plâna göre özel teşebbüse imkân sağlamak.

İsmet İnönü'ye göre devletçilik kavramı; "...yalnız müdafaa gibi noktai nazardan değil, ilerlemek ve inkişaf etmek gibi genişleyici politika içinde müspet ve en müessir" bir vasıta (Köker, 1993:193). Diğer bir deyişle, devletçilik sadece ülkenin kalkınması ve iktisadi refah için değil, aynı zamanda toplumsal ilerlemenin ve toplum katmanları arasında dengenin sağlanması konusunda gerekli bir stratejiyi de ifade etmektedir.

Mustafa Kemal ATATÜRK'ün devletçilikle ilgili ilkeleri şöyle sıralanabilir (Sönmez, 1991:5):

- 1- Ferdi teşebbüsün korunması ve desteklenmesi; demokratik rejimin kaçınılmaz bir şartıdır.
- 2- Ekonomik kalkınmanın temelinde ferdi teşebbüsün bulunması tabii bir olaydır.
- 3- Devletin ekonomik faaliyeti, ferdi teşebbüsü engellemek amacına yönelik değildir.
- 4-Devletin ekonomik faaliyetinin sınırı; milli menfaatlerin gerektirdiği hallerde hükümetler tarafından çizilecektir. Bu sınır, zaman içinde değişebilecektir.

İsmet İNÖNÜ'nün KADRO Dergisi'nde 1933'te yazmış olduğu "**Fırkamızın Devletçilik Vasfı**" başlıklı yazısında belirttiği üzere; "Ferdin yapamadığını devletin yapması anlamında mütalaa ettiği, "**İlman Devletçilik**"ten bahsederek, bir işin efrada veya devlete ait olması, o işin talep ettiği vesaitle ölçülemez. Meselenin bütün memlekete, alâkası veya hususî menfaatlere terk edilebilmesi ihtimalidir ki, bu hususta karar vermeğe esas olacaktır." (İnönü, 1933:4-6; ayrıca bkz: Köker, 1993:192-193).

Devletçilikten beklenen faydalar 3 noktada özetlenebilir (İnönü, 1933:5; ayrıca bkz: Köker, 1993:192-193):

- 1- İktisadi kalkınma sürecinin ilerlemesiyle birlikte güçlenecek olan özel teşebbüsün yaratacağı bireysel zenginliklerin genel toplumsal çıkarla çatışmasını önlemek,
- 2- Topyekûn toplumsal kalkınmanın hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesinde devletin yönlendirici ve yol gösterici gücünün yanında, bizzat devletin bu ilerlemeyi sağlaması,
- 3- Toplumsal ilerlemenin ayrılmaz bir ögesi olarak değerlendirilen bireysel zenginleşmenin gerçekleştirilmesinde devletin koruyucu ve teşvik edici rolünün benimsenmiş olmasıdır.

"Türkiye'nin bugünkü ekonomik düzeni (Atatürk Döneminin bir mirası olarak), «özel girişime dayalı karma ekonomi» dir. Bir başka deyişle, «karma ekonomi» diye, piyasa ekonomisinden ya da merkezi plana dayanan ekonomiden bağımsız bir ekonomik düzen yoktur dünya üzerinde. Gerek piyasa ekonomisi gerekse merkezi plana dayalı ekonomik düzen, gerçekte saf modeller halinde görülmez. Bunlar kuramsal modellerdir. Dünya üzerindeki bütün ekonomiler «karma» dır. Onları birbirinden ayıran olay, temelde piyasa mekanizmasına mı, yoksa merkezi plana mı dayandığıdır. İşte Türkiye'nin «karma ekonomisi», piyasa mekanizmasına dayalı bir ekonomidir. Plan kavramı yalnızca devlet kesimi için geçerlidir. Özel girişim, devletin çeşitli ekonomik araçlarıyla «yönlendirilir»." (Kongar, 1993:28). Kamu ve özel sektörlerin birlikteliğini ifade eden "karma ekonomi" de iktisadi faaliyetlerin kamu kesimi için emredici, özel kesim içinse sınırlayıcı ve yol gösterici bir planlama mekanizmasını gerektirdiği söylenebilir (Soysal, 1958:11; Köker, 1993:202).

Devletçilik uygulamasının geliştiği sektör «sanayi kesimi» olmuştur. Bu sektör, devletin kalkınmasında motor görevi göreceği düşünülerek, bütün yatırımlar bu alana kaydırılmıştır. İktisat Vekaleti'nce gerekli hazırlıklar yapılarak, bir grup Sovyet uzmanlara alt-yapısı hazırlatılan bir plan oluşturuldu. 1933 yılında Türk Sanayiinin genişletilmesi için “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı” hazırlandı. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP), 9 Ocak 1934'te İktisat Vekili tarafından benimsenerek, başvekile sunulmuş ve 17 Nisan 1934'te BBYSP onaylanmıştır (Sarc, 1986:368-369; Ergin, 1984:195; Keser, 1993:96-99; Yavi, 2001:355-356; Arslan, 1993:37-39).

BBYSP 9 faaliyet alanını kapsıyordu (Ergin, 1984:195; Sarc, 1986:369; Yavi, 2001:355):

- 1- Madencilik (demir-çelik, bakır, kükürt, bor)
- 2- Maden kömürü ve linyit ocakları
- 3- Dokuma (pamuk, kendir, yünlü bez ve dokuma)
- 4- Kimya sanayi (yapay ipek, fosforik asit, gülyacağı, süperfosfat)
- 5- Kâğıt sanayi
- 6- Cam ve porselen sanayi-toprak ve taş sanayi (çimento)
- 7- Makine sanayi
- 8- Gıda maddeleri sanayi ve ticareti
- 9- Denizcilik ve diğer ulaştırma hizmetlerinin teşekkülü

Bu iş kollarında büyük sermayeye ihtiyaç gösteren ve hammaddesi memlekette üretilen endüstriler devlet eliyle geliştirilecekti. Yarı işlenmiş mamuller ve maddeler tercihan ihraç edilecekti. Devletin 23 fabrika kurması planlanıyordu. BBYSP'nin yürürlüğe girmesiyle, kamu sektörünü özel girişim alanlarından ayıran sınır belirgin hale geldi. Devlet, kendisinin hangi konulara ve nerelere yatırım yapacağını açıklamış oluyordu. Kamu sektörü, seçtiği yatırım konuları için ithal lisansı ve döviz alabilecekti. Özel sektör, devletin kendi yatırımları için seçtiği alanlar dışında serbestti. Fakat bu serbestlikten yararlanabilmesi, hükümetin alet ve makine ithaline izin vermesine bağlıydı (Ergin, 1984:195). Bu anlamıyla, kamuda ve özel sektörde ciddi döviz darboğazı bulunmaktaydı.

Planın iktisat vekili Celal Bayar tarafından sunuş yazısında sanayileşme için gerekli öteki etmenleri şöyle sıralanmıştır (Keser, 1993:98; Arslan, 1993:38-39; İlkın ve Tekeli, 1977:188-189):

- 1- Sürüp giden genel bunalım nedeniyle çözüm güçleşen döviz darboğazını aşmak;

- 2- Hammaddelerin dünya piyasalarında gittikçe düşen fiyatları karşısında Türk işçi ve çiftçisine daha kârlı çalışma alanları bulmak;
- 3- Genel konjonktür nedeniyle gereksinim duyulan teknolojinin uygun malî koşullarla sağlanmasına olanak bulmaktır;
- 4- Plan çerçevesinde kurulacak tesislerde dönemin en ileri teknolojisini kullanmak;
- 5- Planlanan fabrikaların yer seçimi konusunda, hammadde kaynaklarına ve işgücüne yakın olması, tesislerin bölgelerine dağılımında adil olunması, özellikle İç Anadolu bölgesine kaydırılmasına önem verilmiştir;
- 6- Plan kapsamına alınan sanayilerin kullanacağı hammaddelerin ülke içinde üretiliyor olmasına özen gösterilmiştir;
- 7- Planda üretim hedefleri geleceğin talep fonksiyonlarına göre değil, geçmişteki ithalat miktarlarına dayanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Meselâ, 1927-1932 ithalat miktarları ortalaması alınarak beş yıllık plan döneminde kurulacak tesislerde bu miktarların ithal ikamesi hedef alınmıştır;
- 8- Özellikle dışalım (ithalat) konusu olan temel tüketim mallarının yerli üretimine (özellikle dokuma, gıda, cam vb.) öncelik verilmesi, temel ihtiyaç maddelerinin ithal ikamesi sağlamak, böylece döviz tasarrufu yaparak dış ticaret açığını kapamak ve Türk parasının dış paralar karşısında değerini korumayı amaçlamaktadır.

İktisat Vekili **Celal Bayar**, Birinci Beş Yıllık Sanayi Planını Başvekile sunan 1933 tarihli raporunda şöyle yazıyordu: “...büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi münazaralara ve ihtilâflara rağmen, ziraatçi memleketleri her zaman için hammadde müstahsili mevkiinde bırakmak ve bu memleketlerin piyasalarına hâkim olmak davasında müttetikler. Bu itibarla, ziraatçi memleketlerin bu silkinme hareketlerine, ergeç set çekmek hususunda siyasî nüfuzlarını kullanmakta da birleşeceklerdir... Bilhassa bu hakikat, muhtaç olduğumuz sanayii, zaman kaybetmeden kurmak için en büyük muharrikimizdir.” (Afetinan, 1972:545-560).

Yine İktisat Vekili olan **Celal BAYAR**, BBYSP’ni gazetecilere sunarken şöyle demektedir: “...Sanayi programı, tahakkuk ettirilmesi âdeta milli bir zaruret halini almış olan bir dâvanın ifadesidir. Bu dâva, mücerret nazariye mahsulü değildir ... Türkiye’nin sanayileştirilmesi gibi büyük bir dâva ancak büyük çapta tedbirlerle ve ancak bizim tarafımızdan başarılabilir ... Bizim devletçiliğimiz memleketin içinde bulunduğu şartlardan mülhem ve şeniyyete dayanan bir politikadır.” (Keser, 1993:99).

BBYSP'nin finansmanının iç kaynakları tümüyle kamu maliyesi yoluyla karşılanmıştır. O yıllarda, kamu gelirlerinin %70'i dolaylı vergilerle karşılandığı dikkate alınırca, sanayileşmenin finansmanında zorunlu tasarrufların önemli bir yeri olduğu açıktır. Her yıl bütçeden ayrılacak 6 milyon TL ya da bütçe giderleri toplamının %3'ü dolayında bir bölümü beş yıl süreyle sanayileşme projelerine kullanılacaktır. Dış finansman gereksinimleri tamamı dokuma sanayiinde (Kayseri, Nazilli, Ereğli ve Malatya iplik ve dokuma fabrikalarında) kullanılmak üzere Sovyetler Birliği'nden sağlanan, 20 yıl vadeli ve faizsiz, 10.5 milyon TL ile özellikle Şişe-Cam Sanayii yatırımlarına katkısı öngörülüyordu. BBYSP'nin akabinde sağlanan, (1936 yılında) 16 milyon sterlin dolayındaki İngiltere kredisi de Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın yapımında kullanılmıştır (Yavi, 2001:356; Hershlag, 1968:94).

1933-1938 döneminde BBYSP'nin başarılı bir şekilde uygulanmasıyla, birçok sınai faaliyet başarıyla hayata geçirilmiştir. Bu arada yeni demiryolları inşa edilmiş, ufak çapta barajlar ve sulama kanalları yapılmış, tahıl siloları ve işleme fabrikaları açılmış, bilhassa mensucat ve dokuma sanayiine çok önem verilmiş, böylelikle ithalatta önemli bir kalemden tasarruf edilme imkanları oluşmuş, ayrıca madencilik ve maden işleme, kâğıt ve selüloz sanayiinde önemli gelişmeler kaydedilmiş, cam ve porselen sanayii başta Kütahya ve Paşabahçe cam ve porselen fabrikaları ile önemli işlev görmüştür. Keçiözümlü'de 1934'te kükürt, Ergani'de 1939'da bakır izole fabrikaları tamamlanarak hizmete açılmış, ayrıca Zonguldak'ta semikok fabrikası, Ereğli kömür havzasına yakın olması münasebetiyle de stratejik bir konumda olması, ayrıca hava boşluğu gibi bir nitelik arz etmesi nedeniyle demir-çelik fabrikası 1938 yılında Karabük'te hizmete açılmıştır (Cillov, 1965:134-135; Sarc, 1986:369; Arslan, 1993:38-40; Keser, 1993:100). 1933-1938 dönemini içine alan Birinci Beş Yıllık Sanayii Planında tarım ekonomisinden sanayileşmeye açılmak amacıyla 44 milyon TL'lik bir yatırım düzeyi öngörülmüş, uygulamalar ise 100 milyon TL'ye ulaşmıştır. Toplam devlet yatırımlarının ise 135 milyon TL'ye ulaştığı ve bütçe giderlerinin (Özel ve Kamu Kesimi) her yıl takriben %10'unu sınai faaliyetlere sarf edildiğini görüyoruz (Cillov, 1965:134-135; Sarc, 1986:369; Arslan, 1993:38-40).⁵³

1929-1939 döneminde, ortalama %6.8'lik büyüme sağlanmış, sanayiinin GSMH içindeki payı %11.4'ten %18.9'a çıkmıştır. Bu muazzam bir artıştır. Bu dönemde enflasyon hemen hemen sıfırdır. 1938 yılı dışında her yıl dış ticaret fazlası verilmiştir (Kazgan, 1995:116). 1930-1939 yılları, Türkiye'nin sanayileşme doğrultusunda ilk ciddi adımlarını attığı yıllar olarak

⁵³ Haluk Cillov; *a.g.e.*, s. 135, Ömer Celal Sarc; *a.g.m.*, s. 369, Mahmut Arslan; *a.g.e.*, s. 40., Bu 44 milyon TL'lik yatırımın, 41.6 milyonluk kısmını Sümerbank tarafından sağlanırken, 2.4 milyonunu da İş bankası tarafından sağlanmıştır. 1933-39 döneminde milli gelirin %5'ine yaklaşan 500 milyon TL yatırımlara aktarılmıştır. Ciddi bir büyüme göze çarpmaktadır.

değerlendirilmelidir. Sanayiinin sabit fiyatlarla yıllık büyüme hızının ortalaması %11.6'dır. 1923-1929 yıllarının âtıl kapasitesinin yeniden üretime tahsisi koşullarında sağlanan %8.5'lik büyümesi ile karşılaştırılırsa, gerçek bir kapasite artışını temsil eden bu sınaî büyüme hızının önemi ve değeri ortaya çıkar. Bu dönemde sermaye birikimi milli hâsılanın ortalama olarak %10.1'ini bulmuş, makine ve teçhizat yatırımlarındaki ortalama artış hızı %10 dolaylarında (Boratav, 1990:54-55) gerçekleşmiştir.

Görüldüğü üzere, BBYSP ile sanayileşmede öngörülen tesislere kavuşulmuş olup, kısa sayılabilecek sürede hizmete girmiştir. Uygulamanın başarıyla yürümesi üzerine 1936'dan sonra İkinci Beş Yıllık Sanayi Plânı (İBYSP) hazırlıklarına girildi. İBSYP ile ara ve yatırım malları üretecek tesislerin kurulmasına öncelik veriliyor ve 100'den fazla fabrikanın yapılmasını öngörüyordu. Birinci planda yer almayan elektrik üretimi, liman yapımı gibi alt-yapı yatırımlarını içeriyordu. Ayrıca ikinci plan, kimya, makine, gıda ve deniz ulaşımı olmak üzere 112 milyon TL'lık bir yatırımı öngörülmüştür. Ancak, bu plan, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamadı (Yavi, 2001:65; Arslan, 1993:41).

1933'ün sonu, 1934'ün başlarında dönemin İktisat Vekili Celal (Bayar) Bey, 5 Yıllık Sanayi Programının genel hatlarını şu sözlerle ortaya koyuyordu: "Mensucat Sanayi: Pamuklu, yünlü, Maden Sanayi: Demir, sömükok; Selüloz Sanayi: Kâğıt; Cam-Porselen Sanayi; Kimya Sanayi: Zaçyağı, klor, sudkostik, süperfosfat" olarak açıklamıştı. Programı başarmak için harcanacak para ise 45 milyon lira civarındadır. Bunun 25 milyon lirası memleket için harcanacak, programa dahil fabrikaların 1 yılda çıkaracakları malların takribi değeri ise 35 milyon lira olacaktır." (Özdemir, 1999:58). Bu amaçla, devlet tarafından birçok İ.D.T. kuruldu.

1933-1939 İKTİSADİ DEVLETÇİLİK DÖNEMİNDE KURULAN İKTİSADİ DEVLET TEŞEKKÜLLERİ:⁵⁴

-1933 yılında; Halk Bankası ve Halk Sandıkları, Türk Hava Yolları İdaresi, Belediyeler Bankası kurulmuştur. Eskişehir Şeker Fabrikası üretime başlamış, Bünyan Yünlü Fabrikası, Sümerbank'a devrolunmuştur.

⁵⁴ Selahaddin Babüroğlu, "Atatürk Dönemi ve Sonrası Kamu İktisadi Teşebbüsleri", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi Semineri*, A.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Yay., Ankara 1982, s. 156-157., Ayrıca bkz., İhsan Keser; *a.g.e.*, s. 100-101.

-1934 yılında Turhal Şeker Fabrikası üretime başlamış⁵⁵, Güleman Krom yatakları bulunmuş, Bakırköy Pamuklu, Ferhane Yünlü, Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma Fabrikaları, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikaları Sümerbank'a devrolunmuştur.

Resim 27. Turhal Şeker Fabrikası (1934)

Kaynak: Ayşegül Durukan Kopuz, 05.03.2018, Cumhuriyet Dönemi'nde Kurulan İlk Şeker Fabrikaları; <https://www.arkitera.com/gorus/turkiyede-erken-cumhuriyet-doneminde-kurulan-ilk-seker-fabrikalari/> erişim tarihi:05.04.2022.

-1935 yılında Maden Tetkik Arama Enstitüsü, Elektrik Etüd İdaresi, Etibank gibi önemli kuruluşlar yanında Ergani Bakır Madeni Şirketi devlet madencilik alanına alınmış, Keçiborlu Kükürt İşletmesi bir yabancı şirketten devralınmış, Merinos Yünlü, Nazilli Basma, Gemlik Suni İpek Fabrikaları'nın temelleri atılmıştır. Var olan dört şeker fabrikası, Sümerbank ve Ziraat Bankası tarafından kurulan "Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketleri" bünyesine verilmiştir.

-1936 yılında; İzmit Kâğıt Fabrikası'nın açılışı yapılmış ikinci kâğıt fabrikasının kurulmasına başlanılmış⁵⁶, Ziraat ve İş Bankası'nın ortaklığa katılmalarıyla Malatya Pamuklu Fabrikası'nın temeli atılmıştır. Mahdur Mesuliyetli Ereğli Kömürleri Müessesesi kurulmasına başlanılmış, Maden Tetkik ve Arama tarafından Divriği'nde demir cevheri bulunmuştur. Bu tesis 1938'de işletmeye açılmıştır.

⁵⁵ Turhal Şeker Fabrikası, 7 Ekim 1933 tarihinde 3.000.000 TL. sermayeyle İktisat Müdür Yardımcısı Celal Bayar tarafından "Turhal Şeker Fabrikası T.A.C." olarak, 19 Ekim 1934'te Türkiye'nin dördüncü şeker fabrikası olarak üretimine başlamıştır.

⁵⁶ Başbakan İsmet İnönü tarafından temelleri 14 Ağustos 1934 yılında atılan ve I. Kâğıt Fabrikası olarak bilinen, toplam değeri 30.400 lira olan İzmit Kâğıt ve Karton Fabrikası 121.864 metrekairelik bir alana kurulur. Dönemin İktisat Nazırı Celal Bayar 6 Kasım 1936'da İzmit Kâğıt ve Karton Fabrikası'nı törenle açar. İzmit Kâğıt ve Karton Fabrikası'nın kuruluş çalışmaları 1934 yılında başlamasına rağmen çeşitli nedenlerle inşaatı 1939 yılının ocak ayında tamamlanır.

Resim 28. İzmit Kâğıt ve Karton Fabrikası (1936)

Kaynak: <https://www.ozgurkocaeli.com.tr/haber/8187186/seka-85-yil-once-bugun-isletmeye-acildi>; erişim tarihi: 05.04.2022.

-1937 yılında; Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın temeli atılmış,⁵⁷ Ereğli Pamuk ve Nazilli Basma Fabrikaları hizmete açılmıştır.

Resim 29. Karabük Demir Çelik Fabrikası (1937-1939)

Kaynak: https://www.mmo.org.tr/sites/default/files/12d2b1c7b2826ca_ek.pdf; erişim tarihi:05.04.2022.

-1938 yılında; Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuş, Soma, Çeltek, Tavşanlı, Değirmisaz, Yerköy, Gerenez, Tunçbilek Linyit Ocakları özel şirketlerden devralınmıştır. Merinos Yünlü, Gemlik Suni İpek Fabrikaları üretime başlamıştır.

⁵⁷ Karabük Demir-Çelik Fabrikaları; Türkiye'nin ilk ağır sanayi fabrikası olan Kardemir'in temelleri 3 Nisan 1937'de Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatı ile dönemin Başbakanı İsmet İnönü tarafından atılmıştır. 3 Nisan 1937 tarihinden 13 Mayıs 1955 tarihine kadar Sümerbank'a bağlı Demir-Çelik Fabrikaları Müessesesi Müdürlüğü adı altında çalışmıştır.

Resim 30. Bursa Merinos Fabrikası (1938)

Kaynak: <https://ataturk.org.au/ataturk-2/ataturkun-akilli-projesi-sumerbank-sosyal-fabrika/> erişim tarihi: 15.05. 2023.

-1939 yılında; Karabük Demir-Çelik Fabrikası işletmeye açılmış, Malatya Pamuklu Fabrikası faaliyete geçmiş, Sümerbank bu uygulamalarıyla başarı gösterdiğinden, Sümerbank'ın yeni yazı kuruluşlar kurması kararlaştırılmıştır.

Resim 31. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Bursa Gezisi, Sümerbank Gemlik Suni İpek Fabrikası Açılışı (1-3 Şubat 1938)

Kaynak: <https://ataturk.org.au/ataturk-2/ataturkun-akilli-projesi-sumerbank-sosyal-fabrika/>; erişim tarihi: 15.05. 2023.

1923-1940 Döneminde Millileştirmelerden Doğan Dış Borçlar (Milyon TL)⁽¹⁾

Yıllar	KONSOLİDE BORÇLAR										DALGALI BORÇLAR				TOPLAM
	Anadolu Hattı	Mersin Adana Hattı	Haydarpaşa Limanı	Müessesl. Senetleri	İzmir Kasaba Hattı	Aydın Demiryolu	İstanbul Rıhtım Şirketi	Şark Demiryolları	Ereğli Şirketi	İstanbul Telefon Şirketi	İzmir Telefon Şirketi	İzmir Rıhtım Şirketi	İstanbul Rıhtım Şirketi	Barut Tekeli	
1928	130	2	6	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	155
1933	52	1	4	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	82
1934	52	1	4	24	14	-	-	-	-	-	0	-	1	95	
1935	51	1	4	23	13	11	3	-	-	-	0	0	1	107	
1936	51	1	4	22	13	11	3	-	-	-	-	0	1	106	
1937(2)	36	0	3	15	9	11	2	6	3	-	-	-	0	86	
1938	36	0	2	14	6	11	1	6	3	5	1	-	-	85	
1939	35	-	2	13	5	11	1	6	-	5	1	-	-	79	
1940	36	-	2	13	5	9	1	6	-	4	1	-	-	77	

KAYNAK: ERGAL YAVI; "Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır?", Yazıcı Yay., İzmir, Aralık 2001, s.619'daki tablodan alınmıştır.

ATATÜRK DÖNEMİNDE MİLLİLEŞTİRİLEN YABANCI ŞİRKETLERİN LİSTESİ (1928-1939)⁵⁸

- 1- Anadolu, Mersin-Tarsus-Adana demiryolları ve Haydarpaşa Liman Şirketlerinin satın alınması: 31.01.1928 tarih ve 1375 sayılı kanun. Devlet, demiryolları için 143 milyon, bir süre ödenmemiş faiz ve temettü için 61 milyon lira olmak üzere 204 milyon İsviçre Frangı ödemeyi kabul etmiştir.
- 2- Mudanya-Bursa Demiryolu T.A.Ş.'nin satın alınması: 30.05.1931 tarih ve 1815 sayılı kanun. Zarar eden bu hat, 50 bin Türk lirası karşılığı devlete geçmiştir.
- 3- İstanbul Türk Anonim Su Şirketi'nin satın alınması: 20.05.1933 tarih ve 2198 sayılı kanun. 1933 yılından başlayarak imtiyaz süresinin sonuna kadar yılda 1.300.183 Fransız Frangı ödeme şartıyla, İstanbul Belediyesi'ne devredilmiştir.
- 4- İzmir Rıhtım Şirketi'nin satın alınması: 12.06.1933 tarih ve 2309 sayılı kanun. İzmir rıhtımı ve rıhtımda işletilen tramvay, 7.827.690 Fransız Frangı karşılığı devlete geçmiştir.
- 5- İzmir Kasaba ve Temdidi (İzmir-Afyon ve Manisa-Bandırma) hattının satın alınması: 31.05.1934 tarih ve 2487 sayılı kanun. Satın alma bedeli 162.468.000 Fransız Frangıdır.
- 6- İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo T.A.Ş.'nin satın alınması: 23.12.1934 tarih ve 2659 sayılı kanun. Şirkete üç yılda ödenecek 1.400.000 Fransız Frangı ile 40 yılda yüzde 7,5 faizle ödenecek 31.580.138 Fransız Frangı verilecektir.

⁵⁸ Doğan Avcıoğlu; a.g.e., s. 296-297'deki listeden alınmıştır.

- 7- Aydın Demiryolu Şirketinin satın alınması: 30.05.1935 tarih ve 2745 sayılı kanun. Satın alma bedeli 1.825.840 İngiliz lirası idi.
- 8- İstanbul Telefon T.A.Ş.'nin satın alınması: 13.06.1936 tarih ve 3026 sayılı kanun. 800 bin İngiliz lirası bedel karşılığı alınmıştır.
- 9- Ereğli Şirketi'nin satın alınması: 31.03.1937 tarih ve 3146 sayılı kanun. Şirkete ait bulunan Ereğli limanı, Zonguldak-Çatalağzı demiryolu hattı ve kömür madeni işletmeleri 3,5 milyon lira karşılığı devlete geçmiştir.
- 10- Şark Demiryolları T.A.Ş.'nin satın alınması: 26.04.1937 tarih ve 3156 sayılı kanun. Şirket, 20.760.000 İsviçre Frangına satın alınmıştır.
- 11- İzmir Telefon T.A.Ş.'nin satın alınması: 25.04.1938 tarih ve 3375 sayılı kanun. 1.200.000 liraya satın alınmıştır.
- 12- Üsküdar ve Kadıköy T.A.Ş.'nin satın alınması: 11.04.1938 tarih ve 3359 sayılı kanun. Şirket, haklarından 400 bin lira karşılığında vazgeçmiştir.
- 13- İstanbul Türk Anonim Elektrik Şirketi'nin satın alınması: 22.04.1938 tarih ve 3480 sayılı kanun. Şirket, 1.873.000 İngiliz lirasına satın alınmıştır.
- 14- İstanbul Tramvay Şirketi'nin satın alınması: 12.06.1939 tarih ve 3642 sayılı kanun. Satın alma bedeli 169 bin İngiliz lirasıdır.
- 15- İstanbul Türk Anonim Tünel Şirketi'nin satın alınması 12.06.1939 tarih ve 3643 sayılı kanun. Bedel, 175 bin Türk lirasıdır.
- 16- Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik T.A. Şirketlerinin satın alınması: 05.07.1939 tarih ve 3688 sayılı kanun. Toplam bedelleri 6.616.131 Türk Lirasıdır.
- 17- Bursa ve Müttehit Elektrik T.A. Şirketlerinin satın alınması: 05.07.1939 tarih ve 3689 sayılı kanun. Bedel, 295.110 İngiliz Lirasıdır.

Mustafa Kemal Atatürk, Devletçiliğin anlamı nedir? sorusuna cevap olarak, 27 Mayıs 1935'te İstanbul'da verdiği cevap: *“Türkiye'nin uyguladığı Devletçilik sistemi, 19. yüzyıldan beri Sosyalizm teorisyenlerinin ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye özgü bir sistemdir. Devletçiliğin bizce anlamı şudur: Fertlerin, özel teşebbüslerini ve kişisel faaliyetlerini esas tutmak; fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket ekonomisini devlet eline almak. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türk vatanında yüzyıllardan beri kişisel ve özel teşebbüslerle yapılamamış olan şeyleri bir an önce yapmak istedi. Ve görüldüğü gibi, kısa bir zamanda*

yapmayı başardı. Bizim takip ettiğimiz bu yol, görüldüğü gibi, Liberalizmden başka bir sistemdir.” (Palazoğlu, 1998:199).

Özetle belirtmek gerekirse, Mustafa Kemal Atatürk döneminde (1933-1938) devletçilik politikası, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını ve kalkınma hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla izlenen bir devlet politikası idi. Bu dönemde devletçilik, ekonominin belirli sektörlerine müdahale edilmesi, planlı kalkınma ve ekonominin kontrol altında tutulması esasına dayanmaktaydı. İşte Atatürk dönemi devletçilik politikasının 9 temel özelliği şunlardır:

1. **Planlı Ekonomi:** Atatürk döneminde Türkiye, planlı ekonomi modellerini benimsedi. İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı (1934-1938) bu dönemin ekonomik planlamasını oluşturdu. Bu plan, ekonominin çeşitlenmesini, sanayileşmeyi ve kalkınmayı hedefleyen bir yapıya sahipti.
2. **İthal İkameci Sanayileşme Politikaları:** Atatürk döneminde Türkiye, ithal ikameci sanayileşme politikalarına ağırlık verdi. Bu politika, dışa bağımlılığı azaltmak ve yerli sanayiye geliştirmek amacıyla iç piyasada üretilen mal ve hizmetlere öncelik tanımıştır. Özellikle temel ihtiyaç malzemelerinin üretimi teşvik edilmiş ve dış ticarete kendi kendine yetebilen bir ekonomi oluşturma hedeflenmiştir.
3. **Devlet Teşebbüsleri ve Kuruluşları:** Atatürk döneminde devlet, ekonomik faaliyetlere doğrudan müdahale etmek ve öncülük etmek amacıyla bir dizi devlet teşebbüsü ve kuruluşu oluşturdu. Atatürk döneminde, ekonominin finansmanını sağlamak adına devlet bankaları kuruldu. Bu bankalar, özellikle sanayi projeleri için finansman sağlayarak yerli üretimi teşvik etti. Bu kuruluşlar arasında Sümerbank (1929), Etibank (1935), Türkiye İş Bankası (1924), Türkiye İşçi ve Çiftçi Bankası (1928) gibi önemli kurumlar yer alıyordu. Devletçilikte, kamu sektörü ekonomik faaliyetlerde geniş bir rol oynar. Devlet, stratejik sektörlerde doğrudan faaliyet gösterir, kamu kurumları ve işletmeleri kurar ve yönetir.
4. **Millileştirme:** Devlet, stratejik öneme sahip sektörleri, özellikle enerji, iletişim ve ulaştırma gibi alanlarda özel sektörden devralabilir. Bu süreç millileştirme olarak adlandırılır. Devlet, özellikle stratejik sektörlerde ekonomik faaliyetlere doğrudan müdahale etti.
5. **Ziraat ve Sanayi Hamlesi:** Atatürk döneminde, tarım ve sanayi sektörlerinde bir hamle başlatıldı. Bu kapsamda Ziraat Bankası'nın kurulması, tarımsal kalkınma projelerinin desteklenmesi, tarım arazilerinin ıslah edilmesi gibi adımlar atıldı. Aynı zamanda sanayileşme politikaları çerçevesinde çeşitli fabrikalar kuruldu.

6. **Eğitim ve Meslek Edindirme Politikaları:** Atatürk döneminde, ekonominin kalkınması ve bağımsızlığın sağlanması için eğitim büyük bir önem taşıdı. Yüksek öğrenim kurumları ve meslek okulları açılarak, ülkenin ihtiyaç duyduğu nitelikli elemanlar yetiştirilmesi hedeflendi.
7. **Kooperatifçilik:** Atatürk döneminde kooperatifçilik hareketi teşvik edildi. Köy kooperatifleri aracılığıyla çiftçilerin ekonomik durumlarının iyileştirilmesi amaçlandı.
8. **Yabancı Şirketlere Karşı Korumacı Politikalar:** Atatürk döneminde, yabancı şirketlere karşı korumacı politikalar uygulandı. Bu, yerli ekonominin güçlenmesine ve ulusal şirketlerin gelişmesine katkı sağladı.
9. **Sosyal Güvenlik ve Refah Getirici Tedbirler:** Devlet, ekonomik faaliyetleri düzenlemek ve denetlemek adına çeşitli düzenleyici tedbirler alır. Fiyat kontrolü, kalite standartları, rekabet politikaları gibi düzenlemeler devletin müdahale düzeyini yansıtabilir. Devlet, sosyal güvenlik ağlarını oluşturarak, vatandaşların sağlık, eğitim ve diğer temel ihtiyaçlarını karşılamayı hedefler. Bu, ekonomik eşitsizliği azaltma ve toplumsal refahı artırma amacına yöneliktir. Atatürk dönemi devletçilik politikaları, Türkiye'nin ekonomik alanda kendi kendine yetebilen bir ülke olma hedefi doğrultusunda şekillenmiştir.

12. BÖLÜM

12. ULAŞTIRMA SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI

"Ekonomik hayatın etkinlik ve canlılığı ancak ulaştırma vasıtalarının, yolların, demiryollarının, limanların durumu ve derecesiyle orantılıdır. Türkiye hükümetinin belirlediği projeler uyarınca belirli zamanlar içinde vatanın bütün bölgeleri çelik raylarla birbirine bağlanacaktır. Demiryolları memleketin tüfekten, toptan daha mühim bir emniyet silâhıdır. Demiryollarını kullanacak olan Türk milleti, kaynağındaki ilk sanatkârlığının, demirciliğin eserini tekrar göstermiş olmakla gurur duyacaktır. Demiryolları Türk ulusunun refah ve uygarlık yollarıdır. Ekonominin yayılmasında başlıca gerekli olan yollar, demiryolları, limanlar, kara ve deniz ulaştırma araçları ulusal varlığın maddi ve siyasal kan damarlarıdır." (13. 02. 1931, Malatya)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Ulaştırma politikaları son iki asırdır, insan hayatında önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda ulaşım en basit tabiriyle bir malı, bir eşyayı, bir insanı, bir yerden başka bir yere aktarılması olarak tarif etmek mümkündür. Ulaşımın bir başka tanımını vermek gerekirse; insanların, malların ve hizmetlerin bir amaç için bir yerden başka bir yere aktarılma sürecidir. Bu bağlamda ulaşım, üretim için, pazarlara ulaşmak için, ihtiyaçların karşılanması için ve diğer durumlar için vazgeçilmez bir durumdur. Dolayısıyla, toplumların iktisaden kalkınmasında, refahın tüm toplumun katmanlarına yayılmasında, ihtiyaca münhasır malların ve hizmetlerin pazarlara biran evvel ulaşmasının temel kaynağı ulaşım ağlarının tüm yurda yayılıp, inşasının yapılması ve iyileştirilmesinde yatmaktadır. Ulaşım olgusu, toplumların ve insanların ekonomik anlamda ayakta kalıp gelişmesini direkt etkilerken, bu olgunun nitelikli olarak hizmet verebiliyor olması insanoğluna teknolojik ve evrimsel anlamda toplumları geliştirme, değiştirme ve dönüştürmede önemli bir stratejik unsuru da beraberinde kazandırmıştır (İnce, 2012:171-172; Ayrıca bkz: Heaton, 1985:133).

Coğrafi keşiflerle başlayan ülkeler arası ticaret ilişkisi ve bunun getirdiği ekonomik yapı denizyolu ve kervan taşımacılığı ile önemli bir işlevi yerine getirirken, sanayi devrimi ile birlikte bütün dünya'da hızla yaygınlaşmaya başlayan seri üretim, pazarlara açılma, pazarları kapma savaşı ve sömürü (imtiyaz) elde etme çabası, ticaretin doğudan batıya kuzeyden güneye kıtalar arası ve okyanuslar üzerinden geçişi, demiryolu taşımacılığı ile zirveye ulaşmıştır.

Böylece denizyolu ve kervan taşımacılığında demiryolu taşımacılığına doğru hızla evrilmiştir. 19. yüzyılın önemli bir ulaşım aracı olmuştur. Bu bağlamda stratejik ve ekonomik özelliği içinde barındırmaktadır. Gelişmiş ülkelerin dünya ticaretinde ve sömürgecilik yapılanmasında ticaret yolları özellikle de demiryolları önemli bir ulaşım aracı olmuştur. Demiryolları ve denizyolları, kalkınmada katalizör görevi gören, sanayileşmeyi tetikleyen, iktisadi büyümeyi ve üretimi hızlandıran, üretilen ürünlerin pazarlara ulaştırılmasını kolaylaştırılan önemli ulaştırma araçları ve kanallarıdır. Bu kanallar ülkelerin köşe noktaları kapma savaşına neden olmuştur. Bugün yaşanan süreç köşeleri kapma çabalarıdır. Osmanlı döneminde Bizans ve Selçuklulardan devralınan ulaşım teknolojisinde büyük bir değişiklik yapılamamıştır. Anadolu ve Balkanlarda Romalıların yaptığı yollar, Osmanlılar tarafından yeniden onarılmış, ihtiyaç duyulan yerlere yeni yollar ve köprüler eklenmiştir. İmparatorlukta yol yapımı ve tamiriyle ilgilenen bir kuruma rastlanmadığı gibi bu hususta oluşturulan yasal düzenlemeler de bulunmamaktaydı. Osmanlı karayolu şebekesinin işleyiş biçimi ve derbentçilik ve kaldırımcılık gibi kuruluşlar sayesinde yapılmaktaydı (Ekin, 2017:388). 17. Osmanlı padişahı olan IV. Murat'ın (1623-1640) 1635'teki Revan seferini konu alan Ruzname'de yolların çok bozuk olduğu belirtilirken, 112 gün süren seferin uzamasının ikmal yollarının bozukluğu ve Revan'a padişahın kumandasında ordu 83 günlük 400 saatte ve günde 5 saat vasati yol alarak bir yürüyüş ve 49 günlük yolda konaklamalardan sonra varmıştır. Yolların tahkimi ve tamirâtı ile ilgili ciddi zorluklar yaşanmıştır (Ünver, 1952:548-556), 17. yüzyılın başında Orta Avrupa'dan İstanbul'a gelen, buradan da yolculuğuna Anadolu'ya doğru devam eden gezgin ve seyyah Polonyalı Simeon, Balkanların coğrafi konumu ve sarp dağların yoğunluğu itibariyle, ulaşım yollarının aşırı taşlık olmasından ötürü, ulaşımına pek elverişli olmadığını, arabalarının bin bir güçlüklerle ilerleyebildiğini söylemişti. IV. Murat'ın döneminde yaşamış olan ulaşım ve seyahat ile ilgili olarak tarihe önemli notlar düşmüş olan Evliya Çelebi'nin "Seyahatname" sinde bu durumu şöyle ifade edilmiştir; "seyahat etmenin tam bir çileye dönüştüğü, Osmanlı yollarının cehennemden bir parça şeklinde" tanımlama getirmiştir (Ertaş, 2012:459; Aktaran bkz: Ekin, 2017:388).

Osmanlı Merkezi İdaresinin ulaşım noktasında üzerinde durduğu nokta, fetih için gerekli olan ve ordunun geçeceği yolların yapımını ve bakımını yapmak, vergi gelirlerini toplayacak ulaşım ağları yapmak ve merkez ile taşra arasındaki bağlantı yollarını yapmak ve açmak, köşe başı (han, külliye, kervansaray vb.) yerler meydana getirmek ve İstanbul-Mekke arasındaki hac yollarını açık tutmaktı (Ekin, 2017:388). Bununla birlikte, yollar üzerindeki köprü, kervansaray gibi bayındırlık tesislerini oluşturmak ve işler halde bulunmalarını sağlamak için hayırseverler

tarafından vakıflar kurulmuştur. Bu yerler vakıf toprağı olarak kabullenilmiş ve tapulanmıştır. Taşra ve merkezden uzak yerlerde yolların bakım ve onarım masraflarını vakıflar tarafından karşılanması düşünülümüşse de imar ve kalkınma için bu durum yeterli olmamıştır.

12.1. Demiryolları

Ulaştırma politikaları açısından, Osmanlı İmparatorluğunda ekonomik ve ticari hayatın yaygınlaşması için demiryolu taşımacılığı önemli bir seçenek olarak ortaya çıkmıştır (Genç, 2020:15). Osmanlı İmparatorluğu döneminde ihmale uğramış olan ulaştırma faaliyetleri ancak Cumhuriyet döneminde ele alınmış ve çok önemli adımlar atılmıştır (Zeytinoğlu, 1972:381-404; Cillov, 1972:324-354; Hiç, 1990:151-154).

Mübahat Kütükoğlu'na (1992:124-126) göre, Avrupa pazarına göndermek üzere, Osmanlı ülkesinde ürettiğı sınırlı sayıda ürünün (tarım ve el işi sanayi ürünlerinin), 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde hala ulaşım sorunu ve imkanlarının yetersizliğı, malların iskele şehirlerine ve kavşak ticaret merkezlerine taşınmasını güçleştiriyordu. Bunun içindir ki 1850'li yıllarda Anadolu ve Rumeli hinterlandının demiryollarıyla sahil şehirlerine bağlanması fikri devlet ricalinde rağbet gördü. Bu bağlamda gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'deki topraklarda demiryolları ağlarını inşa eden ilk teşebbüs girişimleri İngiliz firmaları tarafından 1856 yılında gerçekleştirildi (Kütükoğlu, 1992:124). Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk açılan demiryolu 1854'te çalışmaya başlayan Kahire-İskenderiye hattıdır, yukarıda da belirttiğimiz gibi; İzmir-Aydın demiryolu yapım hakkı 1856'da ilk olarak İngilizlere verilmiş, daha sonra bunu, temdidi için İngiliz ve Fransızlara verilen başka yapım hakları izlemiş, 1871'de başlayan Doğu Rumeli hattının açılması ile İstanbul'a ilk tren 12 Ağustos 1883 yılında gelmiştir. Ankara'ya ilk tren 1893 Ocak'ta gelmişti. 1898 yılına gelindiğinde yabancı şirketlerce yapılan ve işletilen demiryolları uzunluğunu bu şekilde belirtebiliriz: "440" km'si İngilizlere, "1020" km'si Almanlara, "1.266" km'si de Fransızların firmasına ait olmak üzere "2.726" kilometreyi bulmuştu (Turan, 1991:18-19; Aktaran bkz: Aksu, 2004:24-29). Ağustos 1856'daki Köstence-Çernavoda hattı (Rumeli topraklarında) daha sonra bunu İzmir-Aydın demiryolu hattı yapımı ve imtiyazı takip etmiştir. 1860'da verilen İzmir-Aydın demiryolu hattı yapımı tamamlanmadan 1861'de Rusçuk-Varna ve 1863'te İzmir-Kasaba demiryollarının yapımı İngiliz şirketlerine imtiyaz olarak verilmişti. Bu imtiyazlara rağmen kurulan işletmeler kar noktasında zarar etmiş, imtiyazların genişletilmesi istenmişti. İlk imtiyaz dışındakiler Osmanlı Devleti'nin kar garantisine dayanıyordu. Demiryolu inşaatını yapan İngiliz firmaları tarafından 99 yıl süresince %6 kar garantili imtiyazlar verilmişti. Bazı hatlarda devletin %7 yerine %8'den sonraki kara

ortak olabileceği hususları da kabul edildi. Hatların açıldığı 1860'lardan 1885'lere kadar karın düşük olması nedeniyle mukavele ve imtiyaz hakkı gereği Osmanlı Devleti, İngiliz şirketine garanti edilen karı tamamlamak üzere bu yıllar süresince devamlı hazineden ödeme yapmak zorunda kalmıştı. %8'in üzerinde kalan kısmı şirket ve devlet tarafından eşit paylaşıldı (Kütükoğlu, 1992:124-126).

1825 yılında ilk demiryolu hattının açılışından 1910 yılına kadar Avrupa'da 363.000 km.'lik bir demiryolu ağı inşa edildi. Bu demiryolu taşımacılığının Avrupa ekonomisine katkısı 50 milyar US dolar seviyesindeydi (Kaymakçı, 2015:42). Osmanlı İmparatorluğu, 19. Yüzyılın ikinci yarısında demiryolu taşımacılığıyla tanışmış, Osmanlı'da Nafia Nezareti (Bayındırlık ve İmar Bakanlığı'nın) Turuk ve Meabir (Yol ve İnşaat) dairesi tarafından yönetilmiş, 24 Eylül 1872 tarihinde ise, demiryolu yapım ve işletmesini yapmak için, Demiryolları işletmesi kurulmuştur (Genç, 2020:14). Osmanlı'nın son dönemlerinde, demiryolları yapımına ağırlık verilmiş, bu amaçla 1888 yılında Şark Demiryolları İdaresi meydana getirilmiş, Baron Hirsch idaresinde Fransa-Belçika konsorsiyumu oluşturularak, Doğu Trakya'ya kadar getirilmiş, 1896 yılında 2000 km'lik Rumeli Demiryolu inşa edilmiştir. Bu proje kapsamında İstanbul-Alpullu-Edirne ve Kırklareli-Alpullu demiryolu hatları 1898 yılında tamamlanmıştır. Osmanlı Devleti Baron Hirsch'e Nisan 1869'da kilometre başına 14.000 Franklık teminatla ve yine 99 yıllığına Rumeli Demiryolu'nun imtiyazını vermişti. Hirsch'in inşaat şirketi bu inşaattan 125 milyon Fransız Fransı kar sağlamıştır (Kütükoğlu, 1992:126). İstanbul demiryolu ile Avrupa'ya bağlantı sağlanmıştır (Genç, 2020:16-17). Daha sonra Şark Demiryolları şirketinin kontrolü Almanların eline geçmiş, İsviçre'nin Zürih'te merkezi olan Alman Deutsche Bank önderliğinde "Şark Demiryolları Bankası" kurulmuştur. Şark Demiryolları I. Cihan Harbi'nde İstanbul Hükümeti ile müttefikleri arasındaki yegâne irtibatı teşkil etmişti. Bu demiryolu Versailles ve Sevres Anlaşmaları gereği Fransızların eline geçmiştir. Harpten önce 7 milyon insan ve yarım milyon ton adi eşya nakliyatı yapılmıştır (Eldem, 1994:181-184). Anadolu-Bağdat demiryolu hattı II. Abdülhamit'in büyük projesiydi. Konunun ilginç yanı, Düyun-u Umumiye İdaresi de bu hattın yapımına destek vermiştir. İstanbul'dan Bağdat'a ve oradan Basra'ya kadar uzanan demiryolu yapımı, yatırımcı Avrupa devletleri arasında ekonomik içerikli siyasi bir savaşa dönüşmüştü. 1903 yılında bu demiryolunun yapımını alan şirket, Alman Deutsche Bank⁵⁹ ile

⁵⁹ Uzun tartışmalar ve duraksamalardan sonra Alman Deutsche Bank, yapım hakkını elde etmiş, ancak kesin sözleşme 1902'de yapılabilmemiş, işin başlaması 1903 yılını bulmuştur. Bağdat Demiryolu Kumpanyasına 99 yıllık işletme hakkı tanınırken, kilometre başına 4.500 Frank gelir garantisi de verilmiştir. Demiryollarının geçeceği toprakların mülkiyeti şirkete (Deutsche Bank) ait olacaktı, hattın her iki yanında 10 kilometrelik şerit içerisinde yeraltı zenginlikleri, madenler de şirketçe işletilebilecek, dahası arkeolojik kazılar bile yapabilecekti. Kısacası bu tarz uzun süreli anlaşmalar çok geniş ekonomik kazançlar sağlayan birer Kapitülasyon anlaşması niteliği taşıyorlardı (Aksu, 2005:54).

İngiliz ve Fransız destekli Osmanlı Bankası'nın desteği ile yapıma başlamış, bu hattın yapımı bir yanda Konya'dan Bağdat'a, bir yandan da Haydarpaşa'dan Ankara'ya bağlanmıştır. Harp zamanında çok önemli görevler üstlenmiş olan bu hattın, Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu hattını İngilizler devralmış, İslâhiye-Halep-Nusaybin hattını Fransızların eline geçmiştir. Savaş döneminde İngilizlerin eline 50 kadar işler lokomotif geçmiştir (Eldem, 1994:182-183; Koloğlu, 2003:54). Bu durum, ticari ve askeri özellik arz eden hattın ve demiryolu taşımacılığının aksamasına sebebiyet vermiştir. Harp dönemlerinde yine de çok önemli görevler yerine getirmiş ve taşımacılık durmamıştır (Aksu, 2004:24-29).

Sarıkamış-Erzurum arasındaki demiryolu Rus işgalleri ve saldırıları sonucunda döşenmiş; hat, daha sonra Erzincan ve Trabzon'a kadar uzatılmak istendiyse de uzun uzun kullanılamamıştır. Aydın demiryolu hattını bir İngiliz, İzmir ve temdidi demiryollarını da bir Fransız şirketine vererek bu hatlar ve diğer hatlarda görev yapan personelin (özellikle Alman kökenli mühendis ve subayların) işine hükümetçe son verilmiştir. Bu iki hat daha sonra birleştirilerek işletmeleri tek elden yapılması kararlaştırılmış, 1919 yılı şubatında İstanbul'da görev yapan İşgal Kuvvetleri Komiserliği bu demiryollarını devralmak için bir komisyon göndermiş, Osmanlı idaresi ilga edilmiştir (Eldem, 1994:183-184; Aktaran bkz: Aksu, 2004:24-29).

Demiryollarının yapımı⁶⁰ ve yurdun dört bir yanına yayılması ekonomiye canlılık kazandırmıştır. Bunun yansıması vergi gelirlerinin toplanmasında ciddi bir artış şeklinde olmuştur. 1861'den 1908'e kadar aşar vergisi geliri %114 artmıştır (Kazgan, 2004.29)⁶¹. Cumhuriyetin ilk döneminde 17 Şubat 1925 yılında aşar vergisi kaldırılmıştır.

⁶⁰ 1898'de Osmanlı İmparatorluğu demiryollarının %31'ine sahip bulunuyordu. Geri kalan demiryollarının %27'si Almanlara (1020 km'si), %29'i Fransızlara (1266 km'si), %11'i İngiliz şirketlerine (440 km'si) aittir. 280 civarında lokomotif, 4500 civarında vagon bulunmaktadır. 1923'te ise Misak-ı Milli sınırları içerisinde demiryolu uzunluğu 3.756 km'dir. İmparatorluk döneminde karayolları uzunluğu 48.900 kilometredir. Misak-ı Milli sınırları içerisinde kalan kısmı sadece 9.711 kilometredir (Yavi, 2001:58-60; Ayrıca bkz: Aksu, 2004:24-29). Ayrıca 1923'te karayolları uzunluğu 18.355 km, 1930'da 29.636 kilometreye çıkmıştır. Yine 1930'da demiryolu uzunluğu 11.301 kilometre olup ciddi bir artışla ulaşım ağı oluşturulmuştur (Aksu, 2004:24-29). Ayrıca 1933 yılında gemi sayısı (kamu+özel) toplam 1220 adettir. Yine 1933'te kamu havacılık şirketi kurulmuş, 5 uçak ve 28 personelle faaliyetlerine başlamıştır (Aksu, 2004:28-29). 1923'te ilk olarak Lozan Antlaşmasının imzalanmasından sonra Kabotaj hakkının 1 Temmuz 1926'da (kara sularımızda yolcu ve yük taşıma hakkı) Türk gemilerine verilmesi ve memlekette yabancı şirketlerin ellerinde olan demiryollarının millileştirilmesi ile birlikte devletçiliğin ilk adımları atılmış oluyordu (Uludağ ve Arıcan, 2003:6; Aksu, 2004:24-29; Aksu, 2005:82-93).

⁶¹ Aşar vergisi ile ilgili olarak; "Osmanlı Devleti'nin en büyük gelir kalemi olan ve tarım kesiminden toplanan Aşar (öşür) vergisi, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında da uygulanmış ve devlet gelirlerinin önemli bir dilimini oluşturmuştur. Nitekim 1924 yılı 153 milyon lira olan devlet gelirlerinin %18'i Aşar vergisinden sağlanmıştır. Verginin geliri, köylülerin ürettikleri buğday, arpa, pirinç, darı, karpuz, yonca, zeytin ve meyve gibi tarımsal ürünlerden %10 oranında aynı olarak, bazı ürünlerde nakdi olarak tahsil ediliyordu. Tarımsal üreticiye büyük yük getiren, onları sıkıntıya sokan Aşar vergisi, 17 Şubat 1925 tarihinde çıkarılan bir yasayla uygulamadan kaldırılmıştır. Bu önemli değişiklikle tarımsal üreticilere destek olmak ve onların vergi yüklerini hafifletmek amaçlanmıştır. Akabinde çıkartılan tüketim vergisi gibi yeni vergi kanunlarıyla devletin vergi gelirleri özellikle 1930'lu yıllardan itibaren şehir halkından sağlanmaya başlanmıştır. Aşarın kaldırılmasının uzun vadede yararlarından biri de kırsal alanda tarım üreticileri üzerinde büyük etkinlikleri olan çevrelerin (mültezimler) devre dışı bırakılmasıyla kırsal alanda küçük ve orta ölçekli işletmelerin çoğalmasına, güçlenmesine vesile olmuştur." (Yücel, 2017:85; İnalçık, 2016:109-139).

Tablo 85. Osmanlı Demiryollarının Durumu (1914 Yılı İtibariyle)

Hattın Adı	Hattın uzunluğu km.	İmtiyaz tarihi	İnşa tarihi	Tesis Sermayesi (Milyon Kuruş)	Sermayenin menşei
1. Köstence-Çernevado (Boğazköy)	66	1856	1859-60	32	İngiltere
2. Rusçuk-Varna	224	1861	1863-68	135	İngiltere
3. Sark demiryolları	1364			792	
İstanbul-Edirne	318	1868/69	1869-70	241	Fransa, Belçika, İsviçre
Sarkî Rumeli	386	1868/69	1872-88	218	Avusturya
Selanik-Mitrovice	363	1868/69	1872-74	206	
Edirne-dedeağaç	149	1868/69	1870-72	92	(Banque de Paris et des Pays-Bas)
Bosna kısmı	102	1868/69	1870-72	65	
Babaeski-Kırkkilise	46	1910	1911-13	-	
4. Usküp-Sırp hududu vs.	131	1884	1885-88	82	Osmanlı Bankası
5. Selanik- Manastır	219	1890	1881-94	220	Osmanlı Bankası
6. Dedeağaç-Selanik	508	1892	1892-96	488	Osmanlı Bankası
7. Aydın hatları	609			579	
İzmir - Aydın	130	1856	1856-57	147	İngiltere
Aydın-Dinar-Eğridir	342	1879/1911	1879-1912	308	İngiltere
Tire-Ödemiş Civrîl vs.	137	1882/1911	1883-1911	124	İngiltere
8. İzmir-Kasaba ve uzantıları	702			713	
İzmir-Kasaba (Turgutlu)	93	1863	1863-66	249	Fransız Sermayesiyle İngilizlerden satın alınmıştır.
Kasaba-Alaşehir	76	1872	1885-86		
Manisa-Soma	92	1888	1888-90		
Alaşehir-Afyon	252	1884	1894-96	464	
Soma-Bandırma	184	1888	1888-90		
İzmir-Bornova	5	-	1865	-	
9. Mudanya-Bursa	41	1871	1872-92	18	Fransa
10. Mersin-Adana	67	1883	1884-86	45	İngiltere sonra Almanya.
11. Anadolu hatları	1.033			946	
Haydarpaşa-İzmit	93	emaneten	1872-73	26	Deutsche Bank'a satılmıştır.
İzmit-Ankara	486	1888	1888-90	475	
Arifiye-Adapazarı	9	1898	1898-99		Deutsche Bank
Eskişehir-Konya	445	1893	1893-1896	445	
12. Bağdat Hattı	1037			1000	
Konya-Ulukışla-Karapınar	291	1898	1904-12		Deutsche Bank
Durak-Mamure	115	1898	1904-12	550	Deutsche Bank
Toprakkale-İskenderun	59	1898	1904-12		Deutsche Bank
İslahiye-Resulayn	453	1898	1911-14	400	Deutsche Bank
Bağdat-Samarra	119	1898	1912-14	50	Deutsche Bank
13. Suriye hatları	779			597	
Beyrut-Şam-Müzeyrib	258	1890	1892-94	-	Fransa, Belçika
Riyad-Halep	332	1993/98	1900-06	444	Fransa
Trablusşam-Humus	102		1909-11	88	Fransa
Yafa-Kudüs	87	1888	1889-92	65	Fransa
14. Hicaz-demiryolu	1564		1901-08	428	Milli
15. Sarıkamış-Erzurum	296	-	1899-1916	-	Rusya
Mamahatun dar hattı					
Toplam	8640			6075	

Kaynak: Ekinci, 2008:385'deki tablodan alınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, inşa edilen 8.640 km. uzunluğundaki demiryolu hattının 4.136 km'lik bölümü bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalırken, bu hatların 2.404 km'lik kısmı yabancı sermayeli şirketler tarafından işletilirken, 1.377 km'lik kısmı devlet tarafından işletilmekteydi (Genç, 2020:14). Bu tarihten Cumhuriyetin kurulduğu tarih olan 1923 yılına kadar ki dönemde yaklaşık olarak 1.000 km'lik ilave bir demiryolu yapılmıştır (Aksu, 2004:25). 1923 yılı itibariyle Osmanlı'dan devralınan demiryolları uzunluğu 4.000 km'ye yakındı (DİE, 1973:407; Aktaran bkz: Aksu, 2004:24).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, işletmeye açılan ve genellikle işleten şirketin adıyla anılan demiryolu hatları şunlardır (Engin, 1993:1-3; Genç, 2020:16-18).

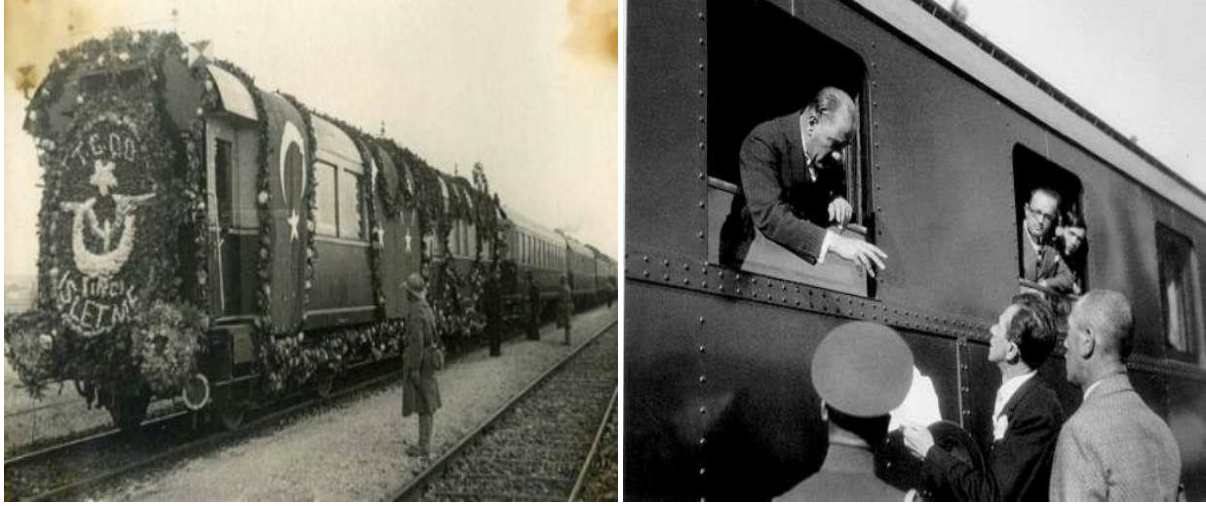
- **İzmir – Aydın Demiryolu:** Uzunluk 610 km. 1856 kurulan Ottoman Railway Company tarafından işletilmiştir.
- **İzmir – Turgutlu Demiryolu:** Uzunluk 695 km. 1863-1893 yılları arasında SCR yabancı şirketi işletmiş, 1893-1934'e kadar SCP yabancı şirketi tarafından işletilmiş, 1934 yılında TCDD tarafından satın alınarak millileştirilmiştir.
- **Rumeli Demiryolu Hattı:** İstanbul'dan başlayarak, Edirne, Filibe, Niş, Selanik, Belgrad, Viyana ve Paris'e kadar ulaşan hattır. Uzunluk 2383 km'dir. Rumeli Demiryolu hattı, 1870'de Rumeli Demiryolları Şirket-i Şahanesi adıyla kurulmuş, şirket Baron Hirsch tarafından 1878'e kadar işletilmiş, daha sonra Şark Demiryolları adıyla Avusturyalıların himayesine geçmiştir. 1889'da şirket Almanlara devredilmiştir. 1936 yılında ise Türkiye Cumhuriyeti tarafından millileştirilmiştir.
- **Mudanya – Bursa Demiryolu Hattı:** 42 km uzunluğunda, 1871 yılında açılan hat, Fransız şirket CMB tarafından 1874-1932 arasında işletilmiştir. 1932 yılında TCDD tarafından satın alınmış, ancak hattın rantabilitesi ve karlılığının düşük olması sebebiyle 1948 yılında kapatılmıştır.
- **İstanbul – Ankara- Eskişehir – Konya Demiryolu Hattı:** 1023 km. uzunluğunda olup, 1871 yılında Osmanlı Anadolu Demiryolları adıyla bir işletme tarafından işletmeye başlamış, daha sonra 1888 yılında CFOA şirketi işletmiş, 1927 yılında hattın işletmeciliği TCDD'ye geçmiştir.
- **Mersin – Tarsus – Adana Demiryolu Hattı:** 67 km uzunluğunda olup, çift hattır. 1883 yılında Türk-Fransız ortak sermayeli MTA şirketi tarafından inşa edilmiş olup, 1886 yılında hizmete açılmıştır. 1906 yılında bu şirket Osmanlı-Alman sermaye ortaklığı CIOB adında bir şirket tarafından satın alınmıştır. Bağdat Demiryolu ile bütünleştirilmiştir.
- **Bağdat Demiryolu Hattı (CIOB):** 1600 km uzunluğunda olup, 1904 yılında kurulan Osmanlı-Alman sermaye ortaklığı CIOB adındaki şirket tarafından işletilmiştir. Türkiye sınırları içerisinde kalan kısmı 1927 yılında TCDD'ye geçmiştir.
- **Hicaz Demiryolu Hattı (Hicaz Railway):** Osmanlı'nın son büyük projesi olup, 1320 km olup, 1900 yılında Osmanlı sermayesi ile yapımına başlanmıştır. Şam – Medine arasındaki bölümü 1908 yılında tamamlanmıştır. İki hattın meydana geliyordu. O dönemde hem lojistik hem de stratejik unsuru içinde barındırıyordu. Arap kabileleri tarafından imha edilerek işlevini yitirmiştir.
- **Şam – Hama – Halep Demiryolu Hattı:** uzunluğu 498 km'dir. Çift hattır. Osmanlılar tarafından Suriye'nin kalkınması için inşa edilmiştir.
- **Yafa – Kudüs Demiryolu Hattı:** uzunluğu 86 km'dir. 1892 yılında tamamlanmış, işletilmeye başlanmıştır. Stratejik bir demiryolu hattıdır. Bu demiryolu, Kudüs'ü Yafa limanı ile Akdeniz'e bağlayan önemli bir hattır. 1917 yılında Filistin, İngilizler tarafından işgal edilince Osmanlı'nın kontrolünden çıkmıştır.
- **Ankara – Yahşihan Demiryolu Hattı:** 80 km. uzunluğunda olup, dar hat olarak inşa edilmiştir.
- **Adana – Feke Demiryolu Hattı:** 122 km. uzunluğunda olup, dar hat olarak inşa edilmiştir.

**Tablo 86. 1936'da Demiryolu Hatları Eski ve Yeni Hatlar Olmak Üzere
15 İktisadi Bölgesi**

A. Eski Hatlar	B. Yeni Hatlar
Eski Anadolu Hattı	Afyon-Karakuyu Hattı
Eski Bağdat Hattı	Kütahya-Balıkesir Hattı
Eski İzmir-Kasaba Hattı	Ankara-Ulukışla- Zonguldak Hattı
Eski Aydın Hattı	Kayseri-Samsun-Erzincan Hattı
Eski Şark Demiryolu Hattı	Fevzipaşa-Diyarbakır-Malatya-Çetinkaya Hattı
Eski Mersin-Tarsus-Adana Hattı	
Eski Erzurum Geniş Hattı	
Eski Mudanya Dar Hattı	
Eski Erzurum Dar Hattı	
Samsun-Çarşamba Hattı	

Kaynak: Çolak, 2013:355'deki tablodan alınmıştır.

**Resim 32. Cumhuriyetin İlk Yıllarında TCDD İşletmesine Ait Bir Tren Taşımacılığı ve
Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Tren Gezilerinden**

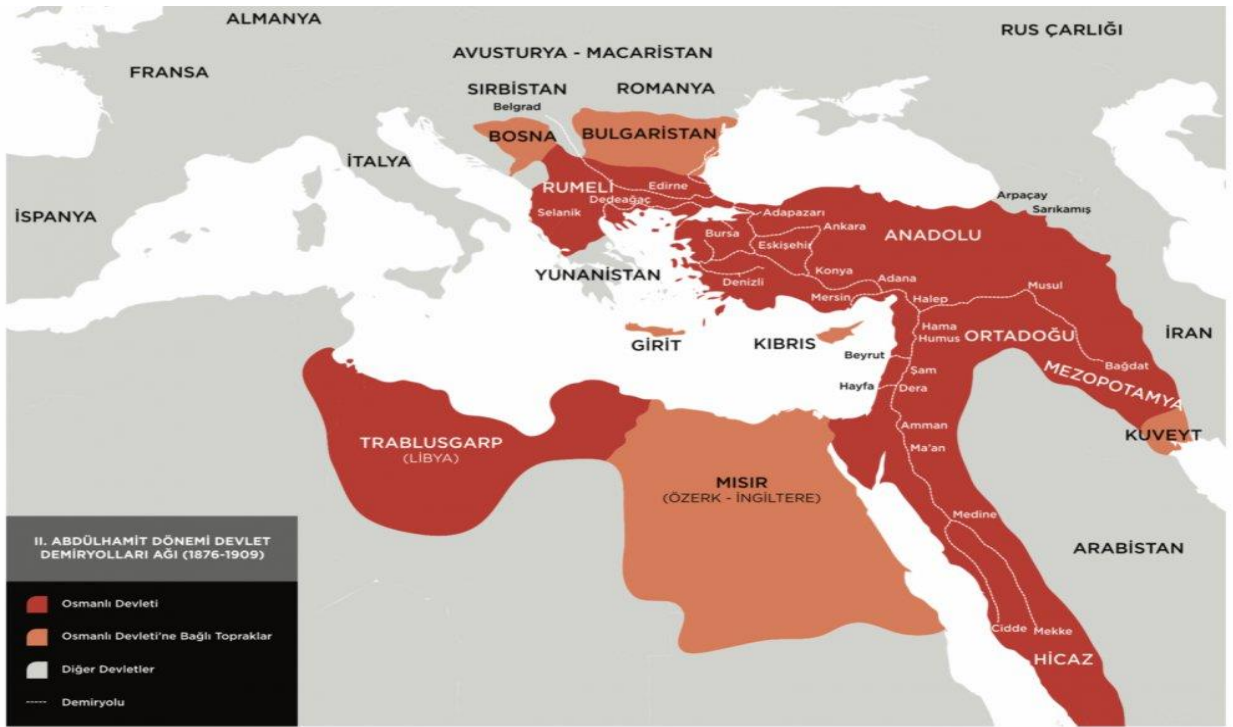
Kaynak: <https://www.haber3.com/ekonomi/ataturkun-1927de-kurdugu-tcdd-de-ozellestiriliyor-haberi-5561623>, erişim tarihi:15.05.2023; Atatürk'ün Naaşını Ankara'ya götürecek tren Haydarpaşa Garı (soldaki resim) <https://kentvedemiryolu.com/ataturkun-trenleri/> erişim tarihi:15.05.2023;

Tablo 87. 1933-1938 Yılları Arasında Yapılan Demiryolu Hatları

Demiryolu Hatları
1. Afyon-Karakuyu Hattı (112 km): 1 Nisan 1933 tarih ve 2134 sayılı kanunla inşasına başlanmıştır ve 26 Mart 1936'da işletmeye açılmıştır.
2. Boğazönü-Isparta Hattı (13 km): 26 Mart 1936'da işletmeye açılmıştır.
3. Zonguldak-Ereğli Hattı (45 km)
4. Sivas-Erzurum Hattı (548 km)
5. Çetinkaya-Malatya Hattı (143 km): 1937'de işletmeye açılmıştır.
6. Filyos-Zonguldak Hattı (21 km)
7. Diyarbakır-Irak Hattı (159 km): 16 Kasım 1937'de inşaatı başlamıştır. 47 km. uzunluğundaki Diyarbakır-Bismil kısmı 1 Eylül 1940'da işletmeye açılmıştır.
8. Fevzipaşa-Diyarbakır Hattı (508 km): İnşaatı 1926'da başlayan bu hat 1935 yılında tamamlanabilmiştir. Bu hat Fevzipaşa-Malatya (251 km), Malatya-Yolçatı (95 km), Yolçatı-Diyarbakır (159 km) ve Diyarbakır-Kurtalan (158 km) kısımlarından oluşmaktadır.
9. Irmak-Filyos (309 km): İnşaatına 1926'da başlamıştır ve 1935'te tamamlanmıştır.
10. Ulukışla-Kayseri Hattı (172 km)
11. Hekimhan-Çetinkaya Hattı (69 km)

Kaynak: Çolak, 2013:355-356'daki açıklamalardan derlenmiş ve tablosu yapılmıştır.

Harita 6. Osmanlı İmparatorluğunda Demiryolu Ulaşımı

Kaynak: <https://www.cankiripostasi.com/osmanli-donemi-demiryollari-makale,666.html>; erişim tarihi: 12.12.2022.

Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetleri demiryolu yapımına çok büyük önem atfetmişti, çünkü ekonomik ve ticari gelişmenin temelinde yaygın bir ulaşım ağı olması gerektiği görüşü hakimdi. Bu görüş doğrultusunda, Anadolu'yu bir baştan bir başa kat edecek "demir ağlarla" örme fikri gelişti. Türkiye Cumhuriyeti'nin ulaştırma politikasında demiryolu yapımı öncelikli ulaşım aracı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu ve Rumeli'de bulunan demiryollarının yapım ve işletmesinde yabancı yatırımcılar etkili olmuştur. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti'nin öncelikli hedefi yabancı işletmelerin elindeki demiryolları devletleştirmek ve ardından yeni demiryolu hatlarını yapmak ve ulaşım açmak olmuştur (Çolak, 2013:345-346).

Demiryollarının inşası ve taşımacılığı Türkiye Cumhuriyeti devletinin kalkınma ve büyüme hamlesi için önemli bir katalizör görevi göreceğini, kuzeyi ile güneyi doğusuyla batısını bütünleştiren, ekonomiye ve üretime canlılık katan, nüfusun hareketlilik kazanmasına imkân sağlayan ve Anadolu topraklarına medeniyetin gelmesini hızlandıran en önemli ulaşım aracı olmuştur. Bu doğrultuda politikalar benimsenmiştir. Genellikle, yabancı sermayeye karşı olan Ankara Hükümetleri, ilk kez istisna yaparak, demiryollarının tevsii için lüzumlu sermayeyi yurt dışından bir Amerikalı şirket olan Chester Company ile 9 Nisan 1923 tarihinde bir anlaşma yaparak sağlama yoluna gitmiştir. 3300 kilometreyi bulan, 300 milyon Türk Lirası veya 200 milyon US doları bulmakta idi. Yurdun değişik bölgelerinden geçen 10 ayrı hat yapılacaktı. Bu derece geniş proje için, Chester grubu parayı sağlayamamış, mukavele tatbik edilememiştir (Eldem, 1994:184-185; Aktaran bkz: Aksu, 2004:25). Ankara Hükümeti, bu anlaşmanın gerçekleşmemesine rağmen umudunu yitirmeyerek, demiryollarını kendi imkanlarıyla yapmayı kararlaştırmıştır (Aksu, 2004:25).

1925-1933 yılı sonuna kadar 2048 kilometre demiryolu yapılmış; Sivas, Malatya, Samsun ve Kütahya'dan, Balıkesir'e ulaşmıştır. 1933-1938 yılları arasında da yapılan demiryolları 963 kilometredir. Cumhuriyetin XV. yılında devletin işletmekte olduğu demiryolu uzunluğu 6.719 kilometredir. 1924-1933 döneminde yabancı işletmelerden alınan demiryolu uzunluğu 1.664 kilometredir. Bütün mali güçlüklerle rağmen, ecnebi şirketler (1928-1938 yılları arasında) satın alınarak millileştirilmişlerdir. Bu demiryolu şirketleri şunlardır: Anadolu Demiryolları İşletmesi (1928), Mersin, Tarsus, Adana Demiryolları İşletmesi (1929), Bursa, Mudanya Demiryolları İşletmesi (1931), İzmir, Afyon ve Manisa, Bandırma Demiryolları İşletmesi (1934), Aydın Demiryolları İşletmesi (1935), Şark Demiryolları İşletmesi (1937) (Aksu, 2004:25).

Demiryolu şebekesi ise yetersiz, yıpranmış ve araç bakımından fakirdi. Toplam vagon sayısı 2.186, buharlı lokomotif sayısı 118 idi. Demiryollarındaki gelişme ise devam etmiş, 1935'te

11,6 milyon olan yolcu adedi, 1940'ta 30,3 milyona çıkmıştır. Taşınan yük ise, 1935 yılında 3.049.000 ton/km iken, 1940'da 6.585.000 ton/km'ye yükselmiştir. 1923 yılında taşınan yolcu sayısı 1,9 milyon civarındaydı. Yine 1923'te yük olarak taşınan ağırlık miktarı da 313 bin tondur. Atatürk döneminde (1923-1938) demiryolları, ekonomik kalkınma bakımından anlamlı bir uzunluğa erişmiştir. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, Türkiye'deki demiryollarının büyük bir bölümü 1940 yılına kadar döşenmişti (Aksu, 2004:25). Devlet tarafından işletilen demiryolları genellikle iç kaynaklarla finanse edilmiştir. Bu finansmanda normal bütçe gelirleri yani vergi kazançları kullanıldığı gibi, özellikle uzun demiryolları için iç borçlara (istikrazlara) da başvurulmuştur. Cumhuriyetin ilk uzun vadeli borçlanması, 1933 tarihli 12 milyon liralık Ergani (Fevzipaşa-Diyarbakır hattı inşası için) istikrazı olmuş, bunu 1934 tarihli 30 milyon liralık Sivas (Sivas-Erzurum hattı inşası için) istikrazı izlemiştir (Çolak, 2013:360).

Resim 33. Osmanlı Dönemi Demiryolları- Çankırı Postası

Kaynak: <https://www.cankiripostasi.com/osmanli-donemi-demiryollari-makale,666.html>; erişim tarihi:12.02. 2022.

Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları Anadolu'nun kalkınması için demiryollarının yapılmasına ve yurdun dört bir yanına yayılması gerektiği düşüncesindeydiler. Cumhuriyet döneminde demiryolu yapımı ve inşası denilince akla ilk gelen isim, Nuri Demirağ'dır (Aksu, 2021:211). Osmanlı döneminde Maliye Müfettişi olarak çalışan Nuri Demirağ (Mühürzade Mehmet Nuri Bey) İstanbul'un İngilizler ve Fransızlar tarafından işgaline tepki olarak memurluktan istifa edip girişimciliğe başlamıştır. Daha sonra demiryolları yapmak için müteahhitliğe soyunmuş, demiryolu inşası ile ilgili olarak kardeşiyle birlikte demiryolu yapım şirketi kurmuştur. Cumhuriyetimizin ilk müteahhitlerinden olup, demiryollarının inşaatında görev almış, vatansever ve kazandığını tekrar bu devlete harcayacak kadar yürekli bir vatan

evladıdır. Zaten soyadını da kendisine Mustafa Kemal Atatürk tarafından verilmiştir (Aksu, 2021:211). Nuri Demirağ, Samsun-Sivas, Fevzipaşa-Diyarbakır, Afyon-Antalya, Sivas-Erzurum, Zonguldak-Kilimli-Filyos hatlarında 1012,5 km'lik demiryolu yapımını inşa etmiştir (Genç, 2020:22). Ayrıca Nuri Demirağ, uçak fabrikası kurmuştur. İstanbul Yeşilköy'de pilotların yetiştirilmesi için "Gök Okulunu" açmıştır. Uçuş alanları, hangarlar, uçak bakım ve üretim tesislerinin bulunduğu yerde, bugün "Yeşilköy Atatürk Hava Limanı" vardır. O da gerçi kapatıldı ve üzerine pandemi hastanesi kuruldu. Nuri Demirağ, ilk sigara kâğıdı üretimi, ilk yerli paraşüt üretimi gibi ilkleri gerçekleştiren, İstanbul Boğazı üzerine köprü yapılması, Keban'a büyük bir baraj yapılması düşüncelerini ilk kez gündeme getiren kişidir. Beşiktaş'ta üretilen uçakların uçuş deneme testleri İstanbul Yeşilköy'de gerçekleştirilmiştir. 1936'da ilk tek motorlu uçağı, 1938'de çift motorlu 6 kişilik yolcu uçağı üretmiş, 1939'da Türkiye'nin ilk yerli paraşüt üretimini gerçekleştirmiş, 1941'de ise ürettiği uçakla memleketi Divriği'ne uçmuştur. O dönemde İspanya'dan, Danimarka'dan, Belçika'dan, İran ve Irak'tan uçak siparişleri alınmıştır. Türk Hava Kurumunun (THK) sipariş ettiği 65 planör uçak ve 26 adet eğitim uçağı üretilip (THK bu eğitim uçaklarını envanterine almamıştır), teslim edilmiştir. İstanbul – Ankara arası tarifeli uçak seferlerini başlatmıştır. Ne yazık ki, uçak sanayindeki bu güzel ve başarılı ilerlemeler olmuş, 15 Mart 1950'de çıkarılan kanun ile koca bir sanayi girişiminin ve binlerce kişinin emek ve alın terinin çöpe atılmasıyla sonuçlanmıştır (Alikoç, 2017:438- 439). Burada önemli bir dipnot vermek gerekirse, Türkiye'nin uçak yapmasından endişe duyan ABD, İngiltere ve Almanya'nın baskıları ve endişeleri ile bu kanun çıkartılmış olmasıdır. ABD o dönemde sayısı 2000 civarında olan döküntü savaş uçaklarını Türkiye'ye vererek, milli uçak üretiminin önüne geçmeyi başarmıştır (Aksu, 2021:211).

Harita 7. Osmanlı Demiryolları (1851-1922)

II. Abdülhamit dış politikada İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı Almanya ile ittifak yaparak Osmanlı İmparatorluğunu dış tehditlere karşı korumaya ve denge siyaseti ile ülkeyi ayakta tutmaya çalışmıştır. Nitekim bu politikanın bir yansıması olarak uzun süren uluslararası rekabet sonucunda Almanlara Bağdat Demiryolu imtiyazı verilir. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamit, Almanlara Bağdat Demiryolu yapım izninin verilmesini şöyle ifade eder: "Berlin sefirimizden öğrendiğime göre Kaiser, Anadolu'da Almanları tutan bir muhit yaratmak istiyormuş. İktisadi vaziyetimizi düzeltebilmek için Almanlardan istifade etmeyi doğru buluyorum. Fakat Alman gazetelerinin yazdığı ve arzu ettiği gibi, Bağdat Demiryolu üzerinde Alman kolonilerinin kurulmasına kattıyyen taraftar değilim. Dedelerimizin pek çok fedakârlık yaparak elde ettikleri bu toprakları, Alman kolonilerine terk edeceğimizi zannediyorlarsa, çok aldanıyorlar. Zaten şimdiye kadar yabancılara lüzumundan fazla müsamaha göstermiş bulunuyoruz. Anadolu yalnız bize aittir. Bu son sığınak yerimizi muhafaza edeceğiz." (Engin, 2003:43-45; aktaran bkz: Aksu, 2004:25-26). Ayrıca Hicaz Demiryolu 'nun yapılması da planlanır ve bütün dünya Müslümanlarının bağış ve katkılarıyla tamamen yerli müslüman kesim tarafından finanse edilerek inşası bitirilir. II. Abdülhamit, bu demiryolunun yapımının nedenlerini şöyle belirtmektedir: "Bizim için önemli olan, Şam ve Mekke arasındaki demiryolunu en kısa zamanda inşa edebilmektir. Bu suretle karışıklık çıktığında süratle asker göndermemiz mümkün olacaktır. İkinci önemli nokta, Müslümanlar arasındaki bağı öylesine kuvvetlendirmektir ki, İngiliz hainliği ve hilekarlığı bu sağlam kayaya çarpsın" (Engin, 2003:43-45; aktaran bkz: Aksu, 2004:26). Abdülhamit, Mısır'da Fransızlara karşı İngiliz kartını kullanırken, petrolün bol olduğu Musul-Kerkük bölgesinde ise İngilizlere karşı Almanları kullanmaktadır. Hicaz ve Bağdat Demiryolları ülkenin içindeki mali sıkıntılara rağmen başarıyla bitirilmiş ve devletin otoritesini sağlama konusunda dirayetli bir dış politika ortaya konmuştur (Aksu, 2004:26). Aşağıdaki resimde, Pirinç şilt. Üzerinde Osmanlıca "T.C. Demiryolları ve Limanları Türk Emeği ve Türk Bilgisi ile başarılan Samsun-Amasya hattının işletilmeye açılış hatırası, 21 Kasım 1927" ibaresi yer almaktadır.

Resim 34. 1927 TCDD Müzesi Samsun-Amasya Hattının İşletmeye Açılması Pirinç Şilt Resmi

Kaynak: Aksu, 2004:28'deki resimden alınmıştır.

17 Şubat 1923'te İzmir'de yapılan İktisat Kongresi'nde "**Yollar Meselesi**" üzerinde önemle durulmuş, endüstriyel, sanayi ve iktisadi kalkınmayı sağlayabilmek için bu konuya ciddi bir yaklaşım gösterilmiştir. Bu kararlardan bazılarını belirtmek gerekirse (Afetinan, 1989:25-26; Aktaran bkz: Aksu, 2004:26):

- Memleketi örümcek ağı gibi saracak demiryolları, karayolları, limanlar ve kanallar gibi ulaşım yollarının yapımına derhal başlanması,
- Yol vergisinin (tarik bedeli) kaldırılması, bunun yanında yollarda işçi olarak çalışma zorunluluğunun devam ettirilmesi ve çalışamayanlardan bir bedel alınması,
- Köy, kasabalara ve istasyonlara teknisyen, mühendis ve kondüktör gönderilerek yolların çalışmasının sağlanması ve diğer teknik altyapının sağlanması.
- Demiryolu sektöründeki yabancı işletmelere müdür ve benzeri görevler için hükümet tarafından atama yapılması,
- Vapurların tarife ve nakliyat işlerinin ucuzlatılmasının sağlanması.

1923'te Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nin bir tahminine göre, Anadolu'da 300 bin kadar araba (herhalde at arabası olsa gerek) ve 350 bin civarında kağnı mevcuttu. Bununla beraber yük nakliyatının büyük bir kısmı bunlar vasıtasıyla yapılmakta idi (Aksu, 2004:26).

Harita 8. Osmanlı İmparatorluğu Kara ve Deniz Ticaret Yolları

Kaynak: <https://twitter.com/turkcubilgi/status/1258903722165522433> erişim tarihi:04.04.2023

SOME INDICATORS OF SOCIAL CHANGE

YEAR	LİTERACY RATIO (%)	NUMBER OF PUPILS (000)	BEDS IN HOSPITALS (000)	ELECTRICITY PRODUCTION (MILL KW/HOUR)	TOTAL RAILWAYS (KM)	STATE HIGHWAYS (KM)
1923(27)	10.6	350	3.3	--	3.756	18.335
1930	19.2	540	5.2	106.3	5.639	29.636
1940	22.4	1.110	11.9	396.9	7.381	41.600

Kaynak: First Year Development Plan, State Planning Organization (SPO), Ankara, 1962, p. 8.

Tablo 88. Atatürk Dönemi (1923-1938) Gayrisafi Milli Hâsılanın Sektörel Dağılımları

Yıllar	Tarım	Sanayi	İnşaat Sanayi	Ticaret	Ulaştırma ve Haberleşme
1923	1.270,20	310,2	81,1	202,1	94,9
1924	1.616,80	288,9	111,1	228,8	117,2
1925	1.706,20	345,9	141,2	270,1	136,9
1926	2.253,60	398,1	141,6	305	151,4
1927	1.565,30	480	180	315,2	150,7
1928	1.857,90	474,4	201	320,4	169,6
1929	2.643,30	493,3	239,5	335,4	194,5
1930	2.542,20	554,4	247,6	338,1	195,6
1931	2.907,90	636	165,2	370,1	205
1932	2.074,40	745,3	161,2	390	192,3
1933	2.527,50	882,4	188,1	435,4	213,1
1934	2.596,10	1.004,20	221,2	487,5	232,5
1935	2.435,00	1.000,60	214,5	481,1	230,2
1936	3.747,10	968	244,4	499,3	261,6
1937	3.611,60	1.062,80	252,6	540,4	288
1938	3.808,60	1.236,10	316,6	626,4	324,2
1939	3.957,00	1.440,80	318,1	659,8	355,4

Kaynak: DİE, İstatistik Göstergeler 1923–1998, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, Ocak 2001, s. 576–585. Aksu, 2005:81 ve 88'deki tablolardan derlenmiştir.

12.2. Karayolları

Karayollarının yapımı için finans kaynağı sınırlayıcı bir etken olmuş, bu alanda fazla bir ilerleme kaydedilmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne 18.335 km yol intikal etmiştir. Bunun 13.885 km'lik kısmı harap ve tamire muhtaç yol, 4450 km.si ise toprak yoldur (Çolak, 2013:347). 1923'de toplam karayolu taşıtları (otomobil, otobüs, kamyon dahil) 7.153 iken, 1938'de bu rakam ancak 9.499'a varabilmiştir. Cumhuriyetin kurulduğu sıralarda karayolları toplamı 18,3 bin km'den ibaret olup, bunun ancak 13,9 bin km'si nispeten vasıflı; 6,9 bin km'si üstyapısı tamamlanmış iyi şoseydi. Karayollarının faaliyeti 1933-1939 arasında da asgari düzeyde seyretmiştir. 37,4 bin km olan karayolları uzunluğu 1933'te 40,9 bin km olmuştur. 1940'da karayollarının uzunluğu 41,6 bin km'ye çıkmıştır. Bunların %51'i devlet yolu, %49'u il yolları idi ve bu yolların ancak 18,2 bin km'si üst yapıli yol niteliğindedi (Hiç, 1990:152-154; Aktaran bkz: Aksu, 2004:26).

1920–1940 yılları arasında Türkiye'de karayollarının alt yapı çalışmaları önemli bir gelişme kat etmiştir. Ulusal kalkınmanın köyden başlamasının gerektiği gerçeğini vurgulayan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün düşünceleri de göz önüne alınarak köy ve kasabalara yönelik temel alt yapı hizmet ve yatırımlarını gerçekleştirmek amacıyla karayolu ve demiryolları yapımına

önem verilmiştir. Aynı sınırlar içerisinde yaşayan insanların siyasi, sosyal ve kültürel yönlerden bütünleşmesinde ulaştırma politikalarının ve projelerinin verimli ve etkin hale getirilmesini gerektirmektedir. Bu anlamda, milli bir devlet oluşturmayı amaçlayan, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ileri gelen yöneticileri bu gerekliliğin ciddiyetini kavramışlardır (İnce, 2012:172-175).

Millî Mücadele döneminde yol işleri 21 Şubat 1921 tarih ve 102 sayılı Tarik-i Bedel-i Nakdisi Kanunu ile ele alınmıştır. Sonraki yıllarda bu kanun yeterli olmamış ve 19 Ocak 1925 tarihli ve 5542 sayılı Yol Mükellefiyeti Kanunu'nun kabulü ile bedeni mükellefiyet ortaya konulmuştur. Kanunun 1.maddesine göre; "Türkiye'de bilumum erkek nüfus 18 yaşından 60 yaşına kadar yol mükellefiyetine tabi, ancak maluliyeti sabit olan fakirlerle bilumum talebe, silâh altında bulunan ordu ve jandarma efradı ve hayatta 6 evladı olanlar bu mükellefiyetten müstesna" idi. Yol işlerinde çalışma hükümlülüğü yılda 6 gün ve beş yıllık yol planlarının da illerce yapılması kabul ediliyordu. Böylece yol yapımı küçük ölçekte de olsa planlamaya başlanılmıştır. 12 Haziran 1927 tarihli ve 1131 sayılı kanun ile de Turuk-ı Hususiye ve Turuk-ı Umumiye tabir ve tasnifleri kaldırılmış ve yol bakım işleri vilayetlere bırakılmıştır. 1131 sayılı kanun da 2 Haziran 1929 gün ve 1525 sayılı Şose Köprüler Kanunu'nun kabul edilmesiyle yürürlükten kalkmıştır. Bu kanun ile hükümetçe umumi gelirden finanse edilmek üzere Milli Şoseler adı altında bir Devlet Yolları Şebekesi kurulması kararlaştırılmıştır (Madde-2). Yol vergisi yılda 8 lira olarak tespit edilmiş ve bunun %50'si Nafia Vekâletine geri kalan %50'si de yalnız vilayet yollarının inşa ve bakımı için illere tahsis olunmuştur. Yine bu kanunla vilayetlerin üçer senelik yol programları yapmaları kararlaştırılmıştır (Madde-8). Ayrıca Nafia Vekâleti de 45.000.000 lira sarfiyatla yaklaşık olarak 3600 km'lik bir yol şebekesinin inşası kararlaştırılmıştır. Vilayet Hususi İdareleri'nin mali sıkıntıları ile yukarıdaki 1525 sayılı kanundaki mali mükellefiyetler azaltılmış ve 15 Ağustos 1931 gün ve 1882 sayılı kanunla, yol vergisi 4 liraya, Nafia Vekâleti hissesi %15'e indirilmiş ve kalanı Vilayet Hususi İdareleri'ne devredilmiştir. Bu yol vergisi 25 Şubat 1952 tarihli bir kanunla akaryakıtta bindirilerek kaldırılmıştır (Çolak, 2013:347).

Tablo 89. 1923-1933 Yılları Arasında Doğrudan Doğruya Nafia Vekaleti Tarafından Yapıtılan Karayolları

1923-1933 Yılları Arasında Doğrudan Doğruya Nafia Vekaleti Tarafından Yapıtılan Karayolları
1. Balya-Çanakkale Asfaltı yolu (160 km)
2. İstanbul-Edirne Asfaltı yolu (328 km): Bu yol hemen hemen bütün Trakya bölgesini karadan İstanbul'a ve merkeze bağlayan en yoğun karayolumuzdur. 1940 da tamamlanmıştır.
3. Hopa-Borçka karayolu (35 km)
4. Malatya-Elâziğ arasındaki varyant karayolu (19 km)
5. Ankara-Çubuk yolunda bir varyant karayolu (14 km)
6. Ankara civarı asfalt yolları (30 km)
7. Trabzon-İran Transit Yolu (642 km): Bu yol Trabzon'da sahilde başlayıp, Trabzon, Gümüşhane, Erzurum ve Ağrı vilayetlerini baştanbaşa geçerek İran hududu ile Gürbulak civarında birleşir.1940'da tamamlanmıştır.
8. Florya İltisat yolu (2,5 km)
9. Elâziğ-Pülümür karayolu
10. Persek-Mamiki karayolu
11. İstanbul-Ankara-Tayyare Meydanı Kısımının Civar Karayolu
12. Diyarbakır İstasyonu-Urfa Kapısı arası karayolu
13. Malatya-İstasyon Parke Yolu

Kaynak: Çolak, 2013:348-349'deki verilerden derlenmiştir.

Resim 35. Cumhuriyetin İlk Yılları ve Günümüzde Karayolları

Tablo 90. Türkiye Cumhuriyeti'nde Yeniden Yapılan ve Tamir Edilen Karayolların Yıllara Göre Dağılımı (1924-1938)

YILLAR	Yeniden Yapılan Yollar (km)	Tamir Edilen Yollar (km)
1924	3	233
1925	-	-
1926	-	880
1927	488	467
1928	335	573
1929	260	701
1930	282	577
1931	282	548
1932	322	785
1933	273	669
1934	225	757
1935	256	633
1936	254	623
1937	320	623
Toplam	3420	8069

Kaynak: Aksu, 2004:26'daki tablodan alınmıştır. Çolak, 2013:349'daki tablodan alınmıştır. Ayrıca bkz: "Türkiye'de Yol Faaliyeti", Bayındırlık İşleri Dergisi, yıl:2, sayı:5, Birinci Teşrin 1935, s.22'deki tablodan.

Aynı dönemde, köprü işleri ve karayollarına da mali imkanlar nispetinde önem verilmiştir. 15 yıllık Atatürk Dönemi'nde, yeni yapılan 84 köprünün uzunluğu 6.465 metredir (Aksu, 2004:29). 1923 ve 1938 yılları arasında genel bütçeden karayollarına ayrılan pay ise aşağıdaki tablodaki gibidir. 1923-1938 döneminde devletin gerek genel bütçe içinde gerekse bayındırlık yatırımları içerisinde karayollarına ayırdığı pay oldukça azdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ulaşım, demiryolu ve deniz yolu endeksli olduğu için karayollarına yapılacak yatırımlar yolun limana ve demiryoluna yakınlığı ile ilgiliydi. Demiryolu ve limana yakın olan bölgelerdeki yerleşim birimleri ve yollar uzak olanlara nispeten daha gelişmiş durumdaydı. Ancak Cumhuriyetin ilk yılları özellikle 1925 ve 1926 yıllarında karayolları, bayındırlık yatırımları içerisinde %15'lik değer ile diğer alanlardan daha fazla pay almıştır. Bu pay ile ülkenin değişik bölgelerinde özellikle kırsal alanda yol yapım çalışmaları başlatılmıştır (İnce, 2012:178; Ayrıca bkz: Karacan,2005:36-40)

Tablo 91. Atatürk Dönemi (1923-1938) Genel Bütçeden Karayollarına Ayrılan Pay

Yıllar	Genel Bütçe (lira)	Genel Bütçede K.arayol. Payı (%)	Genel Bütçede Ba-yındırlık Payı (lira)	Bayındırlık İçinde Karayol. Payı (%)	Karayolları Payı (lira)
1923	-		2 018 001		-
1924	140 433 369	12	17 385 888	10	1 800 000
1925	183 932 767	16	19 667 285	15	3 000 000
1926	190 103 554	11	14 279 631	15	2 150 000
1927	194 454 619	0,7	25 723 043	5	1 523 042
1928	207 169 388	0,5	32 717 788	3	1 087 600
1929	220 408 976	0,3	33 013 867	2	786 360
1930	222 646 523	0,3	33 705 976	2	800 000
1931	186 582 005	0,2	26 406 377	2	535 514
1932	169 146 747	0,2	10 046 993	3	360 440
1933	170 474 794	0,2	14 296 993	2	360 440
1934	184 075 636	0,1	12 402 807	2	287 920
1935	195 011 053	0,2	12 440 005	4	527 610
1936	212 755 580	0,4	14 670 790	7	1 028 000
1937	231 017 776	0,2	15 773 108	3	527 610
1938	249 954 020	0,2	8 892 040	7	704 160

Kaynak: İnce, 2012:178'deki tablodan alınmıştır. Ayrıca bkz: Karacan, 2005:36-40.

Tablo 92. Türkiye'de 1927-1937 Yılları Arasındaki Karayollarının Toplam Miktarı

YILLAR	Şoseler (km)	Toprak Yollar (km)
1923	13885+000	4450+000
1927	14798+000	7255+000
1929	14830+000	9240+000
1930	13696+629	15940+000
1931	15301+000	19011+000
1932	16044+034	20897+706
1933	16181+920	21226+584
1934	16469+393	21506+272
1935	16363+592	22436+408
1936	16728+675	22135+394
1937	16703+343	22949+197

Kaynak: Aksu, 2004:26'deki tablodan alınmıştır. Ayrıca bkz: Çolak, 2013:350'deki tablodan alınmıştır.

1933-1938 yılları arasında ise 1089 km yeni yol, 3305 km esaslı tamir, 9330 adet yeni menfez inşası ve 6981 adet eski menfez tamiri yapılmıştır. Aydın ili kendisine komşu Isparta, Konya, Kütahya, Denizli ve Eskişehir illerine giden ve sınırları dâhilinde kalan 385 km ana yol şebekesine muhtelif kısımlarında 87 km şose inşa ve tamiratını yapmıştır. Açılan diğer yollar şunlardır (Çolak, 2013:349-350):

1. Amasya-Tokat, Amasya-Merzifon, Merzifon-Osmancık (161 km)
2. Ankara-İstanbul (573km)
3. Ankara-Kırşehir (122 km)
4. Ankara-Kızılcahamam-Gerede Hududu (122km)
5. Çerikli-Sungurlu Hudud Yolu (16 km)
6. Yenişehir-İznik yolu
7. Eskişehir-Çifteler-Emirdağ yolu (52 km)

Türkiye Cumhuriyeti'nde kalkınmanın ve refah artışının anahtarı ulaşım ve haberleşmeden geçtiği prensibi devlet yönetiminde kabul görmüştür. Bununla birlikte yol yapımına önem verilmiş, ancak kaynak yetersizliği sebebiyle çok fazla yol (karayolu, demiryolu) yapılamamıştır. Uzun bir savaş döneminin yarattığı derin fakirlik, kaynak yetersizliği, dünya ekonomik bunalımı ve son olarak II. Dünya Savaşı, ulaşım alanında çalışmalarını engelleyici unsurlar olmuştur. Savaştan sonra yol yapım çalışmalarına yeniden başlanılmış ve 1950'de *Karayolları Genel Müdürlüğü* kurularak bu alanda yatırımlara önem verilmiştir (Çolak, 2013:350).

12.3. Denizyolları

Üç yanı denizlerle çevrili Osmanlı İmparatorluğu'nda deniz ulaşımının ve taşımacılığının tamamına yakın bir kısmı kapitülasyonlardan yararlanan yabancılar tarafından yapılmaktadır (Gencer ve Özel, 1998:272; Aktaran bkz: Aksu, 2004:26). Yabancı yatırımcıların kapitülasyonlardan elde etmek istediği genel amaç, ülkesinin ihtiyacı olan doğal kaynak ve zenginliklerin karşılıksız olarak kullanılmasını sağlamak. Zaten, kapitülasyonların demiryolu yapımı, denizyolu taşımacılığı, madencilik, bankacılık alanında toplandığı görülmüştür.²⁶ Yabancı sermaye tarafından sadece demiryolu inşası için 47 milyon sterlin yatırım yapılmış, bu yatırımların % 50'si Fransızlara, % 37'si Almanlara, % 10'u İngilizlere ait olmuştur.²⁷ 1899-1909 yılları arasında yabancı demiryolları şirketlerinin elde ettikleri imtiyazlar sonucunda demiryolunun geçtiği güzergahta ticari ve doğal kaynakların kullanım hakkını elde etmeleri, bu şirketlerin yüksek kâr yapmalarını sağlamış ve bu dönem içerisinde 26 milyon sterlini yabancı yatırımcılar 10 yıl içerisinde 47 milyon sterlinlik demiryolu yatırımının 36 milyonluk kısmını geri almışlardır (Aksu, 2004:26-27).

Denizyollarını ve deniz taşımacılığını Osmanlı döneminden itibaren incelediğimizde: "Yabancılar XIX. yüzyılda Osmanlı sularındaki deniz taşımacılığında giderek daha fazla rol oynamaya başladılar. İlk buharlı geminin Atlantik Okyanusu'nu geçmesinin (1819) üzerinden 10 yıl geçmeden Türk karasularında da İngiliz buharlı (ticaret) gemisi görüldü. Bu dönemde İngilizlerin, Fransızların, Rusların, Avusturya'nın ticaret gemileri taşımacılığa başlamıştı. Karadeniz limanlarında 1833 yılında Ruslara ait Odesa Kumpanyası (Şirketi) İstanbul'a sefer yapmaya başladı, bir sene sonra 1834 yılında Avusturya'nın Tuna Kumpanyası çalışmaya başladı ve vapurları Kalas'a geldi. 1837'de Avusturya Kumpanyası İstanbul'la Trabzon arasında seferlere başladı. Marmara limanları arasındaki trafik de Osmanlı tersane gemilerinin seferlere başlamasından önce yabancı şirketler tarafından yapılıyordu. 1835 yılında İstanbul-Selanik, İstanbul-İzmir güzergahında 2 İngiliz ve 1 Avusturya gemisi çalışıyordu. İzmir Körfezi'nde

vapur işletmesi ise daha büyük bir mesele haline geldi. 1870'li yıllarda Körfez'de İngiliz Jolly Carmoly isimindeki kumpanya izinsiz olarak vapur işletmeciliği yapıyordu. Ayrıca bunu Rus ve Yunanlılara ait vapurlar izlemiştir. Bahriye Nezareti tarafından reddedilerek, bunlara geçici ruhsat verilmiştir. Yabancı şirketlere ait vapurlar, kanunlar muvâcehesinde tamamen Osmanlılara ait olan kabotaj hakkını da resmen elde etmemiş olsalar bile İstanbul ve İzmir gibi limanlarda rahatça gemi çalıştırabiliyorlardı." (Kütükoğlu, 1992:122-124; Çadırcı, 1991:302; Aktaran bkz: Aksu, 2004:27-29). Tanzimat ve sonrası dönemde, Osmanlı deniz taşımacılığının içerisinde bulunduğu durumu kısaca özetlemek gerekirse, isteyen istediği limana girip çıkabiliyordu. Mal ve insan taşımacılığını kendi avantajlarına göre yapıyorlardı. Devlet, ister istemez duruma ses çıkaramamaktaydı. Çünkü ülke ekonomik, siyasi, idari ve mali olarak büyük bir kapitülasyon ve borç batağındaydı (Aksu, 2004:26-27).

Osmanlı donanmasında (devlet veya özel şahısa ait) gemiler genelde kürekli veya yelkenli diye adlandırılıyordu. Yelkenlilerin en büyüğü kalyon, küreklilerin en büyüğü ise kadırğa idi. Tersanelerde gemi üretimi savaş dönemlerinde artmaktaydı. Devletin tersanelerinin yanında şahıslara ait sivil tersanelerde de gemi üretimi yapılmaktaydı. Sadece denizler değil, Tuna, Fırat ve Nil gibi nehirlerin üzerinde sivil ve askeri amaçlı deniz taşımacılığı yapılmaktaydı. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Batı teknolojisine dayalı gemi üretimi ve inşasını gerçekleştirmek için teknik eleman ve uzman yetiştirmek amacıyla, İmparatorluk Deniz Mühendishanesi kuruldu.⁶²Batı'da bu dönemde yelkenli gemilerin yerini "buharlı gemiler" aldı. Bu dönemde tanzimatın da etkisiyle, İngilizlerden iki buharlı gemi alındı. Daha sonra Tersane-i Amire'de bir buharlı gemi yapılarak, denize indirildi (26 Kasım 1837). İlk Osmanlı demir vapuru Baruthane-i Amire'deki devletin demir fabrikasında gerçekleştirilerek, 18 Kasım 1848'de denize indirildi (Saydam, 2017:414-415). Denizyollarında taşımacılık buharlı vapurların yapılmasıyla birlikte hızla arttı. Osmanlı donanmasının vapur yapımı ve inşasında büyük havuzlar kullanıldı. Bu havuzların yapımı için İsveç'ten 11 kişilik bir heyet görev almıştır. Böylece üst düzey gemi yapım tekniğine geçildi (Bostan, 1992:71-79).

⁶² **İmparatorluk Deniz Mühendishanesi**; 1773 yılında III. Mustafa zamanında tersane ve donanmanın geliştirilmesi ve de tersane halkının eğitilmesi amacıyla açılmış teknik okuldur. İlk hocalarından Cezayirli Seyyid Hasan Hoca da yazmış olduğu bir risalenin önsözünde bu hususu teyit etmekte ve açılışının I. Abdülhamid zamanında ve Sadrazam Derviş Mehmed Paşa'nın üçüncü sadâreti döneminde yani Temmuz 1775'te olduğunu belirtmektedir.

Resim 36. Osmanlı Dönemi Şehir Hatları İşletmesi (İstanbul 1910)

Kaynak: <https://www.eskiistanbul.net/tag/vapur/> erişim tarihi:12.02.2022.

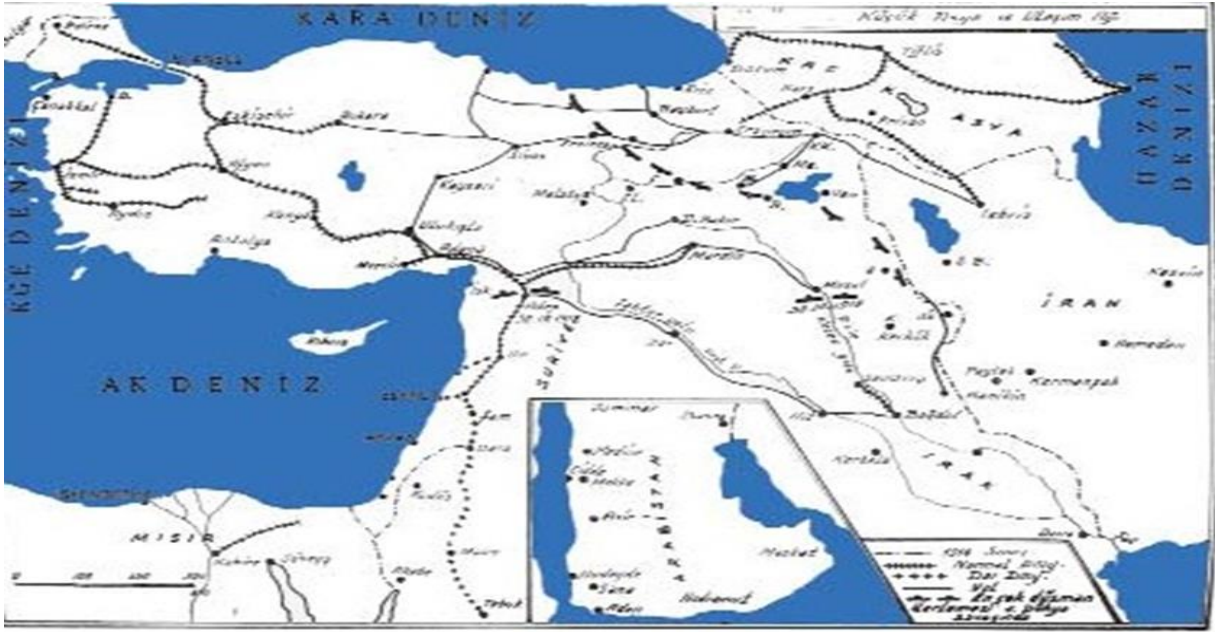
Osmanlı Hükümeti, Tanzimatla birlikte Osmanlı Tersanelerinde buharlı gemilerin yapılmasına önem vermeye başladı. Makineler ise İngiltere'den getiriliyordu. Ne var ki, ticaret alanında buharlı gemilerden yeterince yararlanılmıyordu. Bu dönemde, Osmanlı limanları ile yabancı limanlar arasında deniz yolu taşımacılığını yabancı kumpanyalar yerine getiriyordu. Bunlardan Avusturya Liode Kumpanyası vapurları Triyeste -İstanbul ve Suriye limanları arasında seferler yerine getiriyordu. Fransız posta kumpanyası ise Marsilya- İstanbul- Beyrut- İskenderiye arasında deniz taşımacılığı yapıyordu. Diğer bir Fransız Şirketi Marsilya-Malta-Suriye-İzmir-Midilli arasındaki seferleri yapıyordu. Yabancı şirket ve kumpanyalar, Osmanlı limanları ile Avrupa ve diğer memleketler arasında deniz ulaşım ve ticaretini rekabetsiz olarak sürdürdüler (Aksu, 2004:28).

Tablo 93. Denizcilik Alanında Taşımacılık Yapan Başlıca Ülkeler (1860 Yılı)

Ülke	Yılı	Gemi Sayısı	Toplam Tonaaj	Ortalama Tonaaj	Personel Sayısı
Almanya					
- Bremen	1860	277	182.144	657	6.505
- Hamburg	1861	491	196.203	400	7.007
- Hanöfer	1860	809	98.230	110	4.749
- Lübk	1862	56	12.746	229	455
- Mecklenburg	1861	373	136.326	365	4.869
- Oldenburg	1861	244	56.032	107	2.878
- Prusya	1861	1.048	336.832	323	10.251
Avusturya	1860	9.803	341.972	34	34.717
Belçika	1861	111	31.736	286	1.133
İspanya	1860	8.476	547.282	64	19.546
Fransa	1861	15.065	983.996	65	35.142
Yunanistan	1860	4.070	263.075	64	23.842
Hollanda	1862	2.289	554.244	242	19.794
İtalya	1859	15.526	482.256	31	53.354
Portekiz	1854	591	82.402	139	2.943
İngiltere	1861	20.285	4.359.695	214	171.957
Rusya	1861	1.416	172.605	122	10.500
Danimarka	1859	5.660	252.418	44	9.015
İsveç	1859	926	244.197	263	8.721
Norveç	1860	5.287	665.392	126	34.014
Osmanlı	1860	2.200	182.000	83	6.500
Toplam		95.003	10.181.783	-	467.592
A.B.D.	1860	25.018	5.353.483	214	191.209
Genel Toplam		120.021	15.535.266	-	659.101

Kaynak: Ekinci, 2008:201'deki tablodan alınmıştır.

Harita 9. Osmanlı Ulaşım Ağları

Kaynak: Erikan, 2001:700 ekler bölümünden alınmıştır.

23 Ocak 1923 tarihli talimatname ile Osmanlı Devleti'nde deniz işletmeciliği yapan "Osmanlı Seyrisefain İdaresi'nin ismi "Türkiye Seyrisefain İdaresi"ne çevrilerek, işletme Milli Müdafaa Vekaleti Nezaret ve Murakabesine verilmiştir⁶³. I. Dünya Savaşı öncesinde Türk Ticaret Filosu 114 bin tonilato, buharlı gemi ile 202 bin tonilato, yelkenliden ibaret bulunuyordu. Bu durum Mütareke yıllarında, ticaret gemileri için 83 bin tonilato ve yelkenliler için 150 bin tonilato düşmüştür. Millî Mücadele yıllarında ise, ticaret filosu çok zarar ederek ve kayıplara uğrayarak, buharlı gemilerin tonajı 75 bine düşmüştü. Bunlardan 34,7 bin tonu Osmanlı Seyrisefain'e aitti,

⁶³ "II. Meşrutiyetin ilanından sonra ismi Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi, Cumhuriyetin ilanı ile ismi Türkiye Seyri Sefain İdaresi adını almıştır. Bu işletmenin (Fevaid-i Osmaniye), denizcilik alanında ulaşım yaptığı yerleri 3 kısımda ele almak mümkündür: Sevahil-i Mütecavire Seferleri (Komşu Sahiller): Kumkapı-Yenikapı-Samatya Haydarpaşa-Kadıköy-Moda-Kalamış Bakırköy-Yeşilköy Caddebostan-Bostancı-Kınalıada-Burgazada Maltepe-Kartal-Pendik-Heybeliada-Büyükada'ya yapılan seferlerdir. Sevahil-i Karibe Seferleri (Yakın Sahiller): İzmit-Mudanya- Karabiga-Çanakkale-Tekirdağ 'a yapılan seferlerdir. Sevahil-i Baide Seferleri (Uzak Sahiller): ise İzmir, Selanik, Antalya, İskenderiye, Trabzon, Varna vb gibi yerlere yapılan seferlerdir. 1843 yılından 1933 yılına kadar Sevahili Mütecavire seferleri (Komşu Sahiller) seferleri Sevahil-i Karibe seferleri: (Yakın Sahiller) Sevahil-i Baide Seferleri (Uzak Sahiller) bir şirketten yönetiliyordu. Sevahili Mütecavire seferleri (Komşu Sahiller) Hatında ilk çalışan gemi Hümapervaz adlı gemidir. Bunu Musul, Pir-Levent, Kalamış Samsun, Erenköy, Kadiriye, Refah, Fenerbahçe, Haydarpaşa, izledi. Daha sonra bu vapurları Almanya, Danzig'te JWKlarwitter tezgâhlarında inşa edilen Kınalıada, Pendik ve Maltepe Vapurları takip etti Kınalıada vapuru 1914 yılında gelmesine karşılık Pendik ve Maltepe adlı gemiler I. Dünya savaşı nedeniyle 1921 yılına teslim edildi. Bu gemiler tamamı dışarıdan muhtelif ülkelerden kullanılmış olarak alındı. Seyr-i Sefain artan yolcu talebini karşılamak amacıyla 1910 yılında Anadolu-Bağdat Demiryolları Şirketi'den Bağdat, Basra, Halep adlı gemileri aldı. Bağdat, Basra, Halep Almanya Kiel'de Howaldtswerme tezgâhlarında yandan çarklı olarak inşa edildi. Bu hatta uzun yıllar kullanıldı." (<http://www.alibozoglu.com/index.php/2020/02/27/sehirhatlari-isletmesi/> erişim tarihi 05.04. 2021).

ayrıca bu devlet işletmesinin elinde 8 bin tonilato civarında yelkenli ve 100 adet motorlu tekne bulunmaktaydı (Eldem, 1994:186-187; Aktaran bkz: Aksu, 2004:27-28).

Resim 37. Seyrisefain İdaresine ait İstanbul'daki Burgaz Gemisi (1920)

Kaynak: <https://www.eskiistanbul.net/tag/vapur/> erişim tarihi:12.02.2022.

Bu arada Osmanlı Hükümeti, Boğaziçi seferlerinin tutulması ve rağbet görmesi üzerine 1850 yılında "Şirket-i Hayriye" adı altında bir vapur işletme kumpanyası kurdu. İleri gelen devlet adamları ve üst düzey yöneticiler hisse alarak şirkete ortak oldular. Böylece III. Selim'in devletin ileri gelenlerini vapur almaya zorlaması ile başlayıp, o sıralarda sonuçsuz kalan girişimi gerçekleştirilmiş oluyordu. Şirket-i Hayriye, harpten (Cihan Harbinden) evvel 6.350 tonilatuluk 40 gemiye sahip iken, tonaj miktarı 4.126'ya düşmüştü. 1919'da vapur sayısı aynı kalmış, tonajı 4.011 tona düşmüş, yolcu sayısı ise 12,3 milyona inmiştir. 1923 yılında ise, şirketin vapur sayısı 27 olup, tonajı 4.754 tona çıkmış, yolcu sayısı ise 10,7 milyona düşmüştür (Eldem, 1994:186-187; Aktaran bkz: Aksu, 2004:27-28).

Resim 38. İstanbul Şehir Hatları Kalender Vapuru (1980)

Kaynak: <https://www.eskiistanbul.net/tag/vapur/> erişim tarihi:12.02.2022.

Cumhuriyet döneminde denizcilik alanında yapılan ilk kanuni düzenlemeler ile denizlerde faaliyetlere başlanmıştır. 1921-1924 yılları arasında Bahriye Dairesi Reisliği tarafından ticari ve askeri denizcilik faaliyetlerinin koordinesi yapılmış, faaliyetler tek bir idare tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Mudanya Mütarekesi'nin 11 Ekim 1922 tarihinde imzalanması ile birlikte bazı ticari ve askeri gemilerinin bakım ve onarımlarının yapılmasına imkân sağlanmıştır. 1924 yılında ticari denizcilikle ilgili hukuki, teknik ve bürokratik işlemlerle ilgili olarak İstanbul Bahriye Kumandanlığına bağlı, "Ticaret-i Bahriye Müdürlüğü" kurulmuştur. 30 Aralık 1924'te TBMM'de Bahriye Vekaletinin (Denizcilik Bakanlığı) kurulması kanunu kabul edilmiştir. 1925 yılında Limanlar Kanunu TBMM'den geçerek kabul edilmiştir. Limanlarda ticaretin yapılması, tekelleşme durumu, bir takım kamu kuruluşlarına deniz ticareti yapma yetkisi, limanların idaresi ve denetlenmesi gibi birtakım haklar verilmiştir. 15 Kasım 1929'da 1440 sayılı kanun ile Türk Deniz Ticaret Kanunu yürürlüğe girmiştir (Sipahi, 2020:116-117).

Cumhuriyet döneminde, Lozan Antlaşması'yla KABOTAJ hakkı (kendi karasularımızdaki gemi ve işletmeciliğini ve denizcilik hizmetlerini, yapma hakkı) Türkiye'ye tanındı. 19 Nisan 1926'da Kabotaj Kanunu kabul edilerek, 1 Temmuz 1926 yılında yürürlüğe girmiştir. Türk denizciliğinin gelişmesi açısından bir dönüm noktası oldu. Kabotajın Türk bayrağına geçmesiyle birlikte, askeri savaş gemilerinin ve deniz ticaret filosu gemilerinin sayıca artmasına olanak sağlarken, ekonomik anlamda deniz ticaretinde önemli gelişmelere imkân sağlamıştır. Bu arada, liman inşasına mali yetersizlikler nedeniyle girilememiş ve deniz taşımacılığı 1923-1933 dönemi arasında mahdut seviyede kalmıştır. Denizyolları alanında 1 Ocak 1938'de 3295 sayılı kanun ile Etibank ve Sümerbank'a muadil olarak Denizbank kurulmuştur. Denizbank'ın kuruluşu ile, Denizyolları İşletmeleri ve Akay İşletmeleri ile Fabrika ve Havuzlar İdaresi, İstanbul-İzmir-Trabzon Liman İşletme İdareleri, Kılavuzluk ve Römorkörcülük İdaresi, Tahlisiye (Cankurtaran) Umum Müdürlüğü, Van Gölü İşletmesi bu bankaya devredilmiştir. Birçok faaliyetin kamu sektörüne alınması, bu kere özel sektör denizyolları taşımacılık ve diğer faaliyetlerin gelişmesini önlemiştir. 1939 yılında Devlet Denizyolları İşletme Umum Müdürlüğü ve Devlet Limanlar İşletme Müdürlüğü kurulmuştur. 1933 yılında kamu ve özel sektöre ait toplam gemi sayısı 1220, tonajı 216,5 bin ton iken, 1939'da gemi sayısı 1692, tonajı 250,2 bin ton olabilmiştir (Aksu, 2004:28).

22 Haziran 1936 yılında Montrö Boğazlar Sözleşmesinin imzalanmasıyla birlikte, İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerindeki Türk egemenliği, statüsü ve hakları uluslararası arenada kabul edilmiştir. Bu sözleşme ile Türkiye'nin yabancı ülkelere ait ticaret (sivil) gemilerinin barış zamanı özgürce geçişini garantiler. Türkiye, savaş ve ticaret gemilerini denetleme, geçiş rejimi

ve tam kontrol hakkını elde etmiştir. Savaş gemilerinin geçişini düzenleme hakkı veren uluslararası nitelikte stratejik sözleşmedir. Sözleşme, Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelere ait savaş gemilerinin geçişini sınırlamaktadır (Aksu, 2013:51-56).

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin beşinci dönem üçüncü toplanma yılında (1 Kasım 1937'de) yaptığı açış konuşmasında ulaşım alanındaki faaliyet ve durumu şöyle açıklamaktadır: "Liman işlerinde modern ve planlı çalışma ve tarifelerdeki indirimin uyandırdığı memnuniyetin verimli sonuçları, ticarete dikkati çekmiştir. Bu yolda devam edilmesi isabetli olacaktır. Ekonomik yapımızdaki gelişme, deniz ulaşım aracı ihtiyaçlarını her gün artırmaktadır. Yeni sipariş edilen gemilerden bir kısmı önümüzdeki ilkbahar gelmiş bulunacaktır. Fakat bunlar, bugünden görülmekte olan ihtiyaç hacmine cevap verecek sayıda ve oranda değildir. Yeni gemiler inşa ettirmek ve özellikle eski tersaneyi, ticaret filomuz için hem onarım hem yeni inşaat merkezi olarak faaliyete geçirecek imkanları hazırlamak gerektir. Şu günlerde, Yüksek Meclis'e Su Ürünleri ve Denizbank hakkında bir kanun tasarısı gelecektir. Konunun yüksek ilginizi çekeceğinden şüphe etmiyorum... Demiryolları bir ülkeyi medeniyet ve refah ışıklarıyla aydınlatan kutsal bir meşaledir. Cumhuriyetin ilk yıllarından beri, dikkatle ısrarla üzerinde durduğumuz demiryolları inşaat politikası, hedeflerine ulaşmak için, durmadan başarı ile uygulanmaktadır. Doğu ve güneyde, Sivas, Diyarbakır gibi büyük merkezlere ulaşan hatlar, geçen yıl içerisinde (1936'da), Sivas-Malatya hattı ile birbirine bağlanmıştır. Zonguldak'a varmış olan hat bile, bu zengin kömür havzasını, iç vatana (İç Anadolu'ya) bağlamış bulunuyor. Sivas'tan sonra, doğuya doğru uzayıp gitmekte olan hat da ilk durağı Divriği'ye varmıştır. Bu kol önümüzdeki yıl Erzincan'a ulaşmış olacaktır. Diyarbakır'dan doğuya uzanacak hattın döşenmesine de başlanmıştır. Doğu demiryollarının satın alınmış olduğunu bilirsiniz. Güneyde Nusaybin'e giden hattın başka yurt içinde bütün demiryollarının yönetim ve işletmeleri, Cumhuriyet Hükümeti'nin elindedir. İstanbul'dan itibaren başlayan Avrupa Turist Yolu'nun asfalt olarak inşasına devam edilmektedir. Karayolu ve köprülerin inşaatı gelişmektedir. Demiryolu inşa politikamızın uygulandığı yıllar içinde (78) adet köprü geçişe açılmış bulunuyor. (23) adet köprü de inşa durumundadır. Bu köprülerin her biri başlı başına bir teknoloji ve sanat eseri olarak, yeni nesillere Cumhuriyetin armağan ettiği anıtlar olacaktır" (Palazoğlu, 1998:476-477; aktaran bkz: Aksu, 2004:28-29).

Cumhuriyet döneminde, millileştirme çerçevesinde liman, rıhtım vb. işletmeler devletleştirme politikası çerçevesinde satın alınarak işletim, yönetim hakları alınmıştır. Bu şirketler şunlardır: Haydarpaşa Liman İşletmesi (1928), İstanbul Rıhtım İşletmesi (1933), İstanbul Telefon

İşletmesi (1936), İstanbul Elektrik İşletmesi (1938), İstanbul Üsküdar-Kadıköy Tramvay İşletmesi (1938), Ereğli Liman, Zonguldak-Çatalağzı Demiryolu ve Kömür Madeni İşletmeleri (1937), İzmir Telefon İşletmesi (1938)³⁹, Toplam 9 tane işletme millileştirilmiştir (Aksu, 2004:29).

12.4. Havacılık ve Havayolları

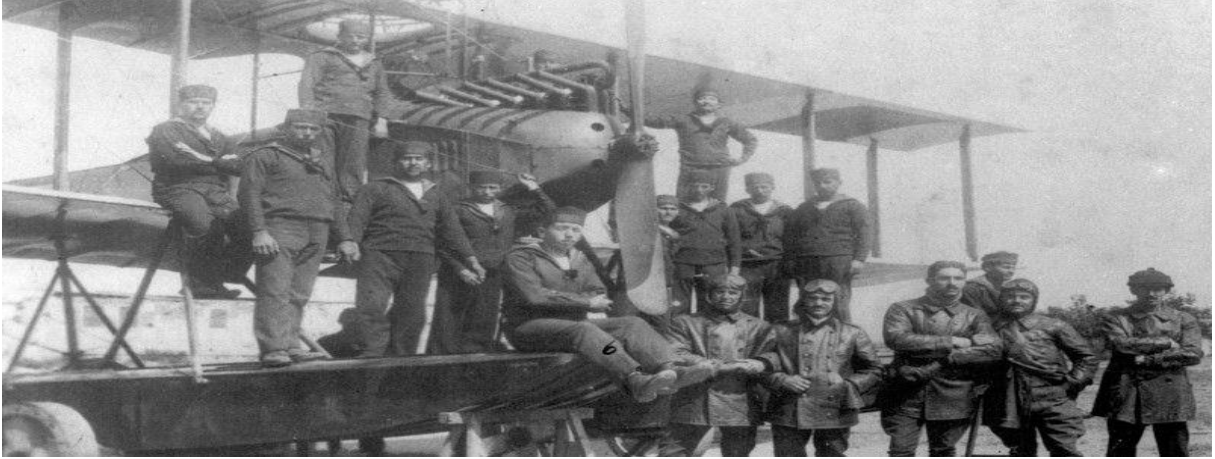
Havacılık alanındaki ilk gelişmeler, ABD'de 17 Aralık 1903'te ilk defa motoru olan havada sadece 12 saniye kalan 37 metre mesafe kateden uçağın yapılmasıyla başlamıştır. Dünya'da ve özellikle Avrupa ülkelerinde Wright kardeşler tarafından geliştirilen uçaklar çok meşhur olmuş, Osmanlı'da bu durumdan etkilenmiş ve ilgi duymaya başlamıştır. Osmanlı'da havacılık faaliyetleri 1909-1910 yıllarında başlamıştır (Yavuz, 2023:3). Uçak ve balon üreticileri, yine o dönemlerde 1909 yılında İstanbul'a gelerek sistemlerini tanıttıkları zaman, Osmanlı ordusu bu gelişmeye ilgi göstermiş ve daha önce belirtildiği gibi bir komisyon kurarak, uçakların durumunu değerlendirmiştir. Kurulan askerî komisyonun raporunda; uçakların kısa sürede büyük gelişme sağlayacağı ve harp sahasının vazgeçilmez unsuru olacağı öngörüsünde bulunularak, Osmanlı İmparatorluğu'nun da bu yeni gelişmelerden uzak durmaması, kaza geçiren uçağın masraflarının karşılanması, ilk uçan Osmanlı'ya ödül verilmesi ve envantere bu sistemlerin alınması için çalışma başlatılması önerilmiştir. 1910 yılında Harbiye Nazırı olan yenilikçi ve dinamik bir komutan olarak Mahmut Şevket Paşa, eski Seraskerlerden Rıza Paşa'nın oğlu Kurmay Yarbay Süreyya İlmen Bey'i havacılıkla ilgilenmesi için görevlendirmiştir. İki subay (Bnb. Enver ve Bnb. Ali Fethi Beyler), Avrupa'daki gelişmeleri incelemek üzere Paris ve Berlin'e gönderilmiştir. Yine iki subay, birçok sınav aşamasından geçerek, pilotaj için yurt dışına eğitime gönderilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, havacılık teşkilatını 1 Haziran 1911'de ordu sistemine dahil ederek seri şekilde ihtiyaç duyulan diğer önlemleri ve tedbirleri almıştır (Kaygusuz, 2020:40; Ayrıca bkz: <https://evrimagaci.org/osmanli-devleti-ve-ucaklar-19081918-yillari-arasinda-osmanlida-havacilik-faaliyetleri-ve-tayyare-ucak-mektebi-8854>; erişim tarihi: 05.04.2021).

Osmanlı İmparatorluğu, Trablusgarp Savaşı'nda uçak kullanmak için önemli tedbirler almıştır. 15 Mart 1912 yılında satın alınan Deperdessin tipi 2 uçak, Cezayir sınırında Fransa tarafından el konulurken, kiralanan pilotlar da cepheye gitmekten kaçınmışlardır. Ayrıca Ege adaları için de balon almaya çalışılmış; ama başarı sağlanamamıştır. Mahmut Şevket Paşa, Osmanlı ordusunun modernleşmesi prensibi ile Trablusgarp Harbi'nin havacılık faaliyetleri açısından Osmanlı idaresinde çok önemli etkileri olmuştur. Süreyya Bey ve Tayyare Komisyonu'nun ön

gördüğü Tayyare Mektebi'nin ve Yeşilköy yakınlarında bir hava tesisinin kurulması için harekete geçilmiştir. Ocak 1912'de Tayyare İstasyonu ve Tayyare Mektebi (Hava Harp Okulu)'nin kurulması için çalışmalara başlanmıştır. Safraköy'deki ilk hava örgütü 3 Temmuz 1912'de Yeşilköy Hava Mektebi olarak hizmete girmiştir. 25 Eylül 1912'de Tayyare Mektebi ve Tayyare Bölükleri Teşkilatı kurulmuştur. Buna göre her bölük iki takım ve her takım iki uçaktan oluşturulmuştur. 1912 Ocak ayında bugünkü Yeşilköy Hava Limanı'nın kuzey sınırında bulunan Safraköy'de 2 hangar ve 1 hava meydanı yapıldı. Ayastefanos (Yeşilköy) ile Safraköy arasında 700 metre genişliğinde ve 1500 metre uzunluğundaki araziye uçuş pisti ile tayyarelerin muhafazası için 16'şar metre yüksekliğinde iki tayyare hangarı 45 günde inşa edilmiştir. Çimlerle kaplı ilk havaalanı yapılmıştır. Bu sayede ilk uçuş denemeleri bu alanda gerçekleştirilmiştir. 7 Şubat 1912'de, havacılık çalışmalarına bir düzen getirilmiştir. Uçaklara yönelik işler resmi yazıyla Kıtaatı Fenniye Şubesi'ne devredilmiştir. Yine, havacılık işlerinin daha etkin yürütülmesi için Kıtaatı Fenniye Müfettişliği'ne bağlı bir komisyon kurulması istenmiştir. Süvari Yüzbaşı (Kolağası) Fesa (Evrensev) Bey, Türk havacılık tarihinin 1'inci, Fransız Havacılık Kulübünün 780'inci tayyareci brövesini, İstihkâm Mülazım-ı sani Yusuf (Kenan) ise 797'inci tayyareci brövesini alarak yurda dönmüştür. Yüzbaşı (Kolağası) Fesa Bey, "İlk Türk pilotu" unvanına sahip olmuştur. Havacılık, yaklaşık bir asır önce demir yolunun etkisine benzer bir etki ile güçlü devletlerin milli hedeflerine ulaşma vasıtası olmuştur. Bu kapsamda Osmanlı da bu yeni sahanın muhtemel etkilerinin sonucunu önemsemeye başlamıştır. Ne var ki, ekonomik yetersizlikler sonucu sanayinin gelişmemesi, havacılık konusunda gelişmeyi zorlaştırmıştır. Havacılık gücü, I. Dünya Savaşı sonuna doğru gerekli bir savaş unsuru olarak orduların dikkatini kendisine çekmiş ve II. Dünya Savaşı'nda havacılık teknolojisi Nazilerle birlikte zirveye ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda⁶⁴ edinilen tecrübeler ile askeri havacılık kısa zamanda orduların en önemli unsuru haline gelmiştir (Yavuz, 2023:4-8; <https://evrimagaci.org/osmanli-devleti-ve-ucaklar-19081918-yillari-arasinda-osmanlida-havacilik-faaliyetleri-ve-tayyare-ucak-mektebi-8854>; erişim tarihi: 05.04.2021).

⁶⁴ Osmanlı Askeri Havacılığını incelediğimizde; "I. Dünya Savaşının başlangıcında, Osmanlı havacılığının etkili hava görevi yapacak Yeşilköy Tayyare Mektebi envanterinde sadece 3 adet Bleriot XI-2 olmak üzere 4-5 tayyaresi mevcuttur. Pilot, teçhizat, teknik donanımı, taktik hava birlikleri açısından görev yapacak kabiliyette tayyare mevcudu yetersiz ve etkisizdir." (<https://evrimagaci.org/osmanli-devleti-ve-ucaklar-19081918-yillari-arasinda-osmanlida-havacilik-faaliyetleri-ve-tayyare-ucak-mektebi-8854>; erişim tarihi: 05.04.2021).

Resim 39. Osmanlı Devleti ve Uçaklar: 1908-1918 Yılları Arasında Osmanlı'da Havacılık Faaliyetleri ve Tayyare (Uçak) Mektebi (Yeşilköy)

Kaynak: https://evrimagaci.org/osmanli-devleti-ve-ucaklar-19081918-yillari-arasinda-osmanlida-havacilik-faaliyetleri-ve-tayyare-ucak-mektebi-8854#google_vignette; erişim tarihi:05.04.2021.

Osmanlı Devlet'inde uçak fabrikası kurulması için bilinen 3 teşebbüs tespit edilmiştir. Ancak bu girişimlerin ortak özelliği başarısızlıkla sonuçlanmasıdır. Osmanlı arşivinde konuyla ilgili birtakım yeni belgelerin olduğu bilinmektedir. Balkan Savaşı sonrası Osmanlı havacılığında çok önemli bir gelişme olmuş bir Macar şirketi, İstanbul'da uçak fabrikası yapabilmek için girişimlerde bulunmuştur. Ama bu gerçekleşemeyen bir teşebbüs olarak kalacaktır. Diğer bir girişim ise Temmuz 1914'te bazı gazetelerinde yerini almıştır. Hayri Bey ve Rıza Bey, Tophane Askeri Fabrikasına başvurarak uçak yapma isteklerini iletmişlerdir. Fakat bu girişimde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1916 yılında Türk Ordusunun uçak, motor teknik personel ihtiyacı sürekli artıyordu. Uçak Motor Fabrikası'nın kurulması için Almanya Harbiye Bakanlığı'ndan Yzb. Bartsch ve Bonz şirketine ait temsilciler, Bronzin'le birlikte İstanbul'a gelmiştir. Yapılan incelemede Osmanlı'nın teknik olarak yetersiz olduğu gerekçesiyle uçak üretiminin mümkün olmayacağı değerlendirilmiştir. Osmanlı havacılığı ilk dönemde Fransa'ya Birinci Dünya Savaşı'nda ise Almanya'ya bağımlı hale gelmiştir. 1930'lara gelinceye kadar havacılık politikası değişmemiş ve pilot yetiştirmek, uçak mühendisi yetiştirmeye tercih edilmiştir. Anadolu'daki kalıcı havacılık faaliyetleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte havacılık alanında bir dizi önemli atılımlar olmuş, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün direktifleriyle önemli girişimler ortaya konmuştur. Türk Havacılık tarihinin sembol isimlerinden birisi de **Vecihi Hürkuş** olmuştur. Havacılığın ilk yıllarında bu sahaya gönül vermekle kalmamış, havacılığın en önemli argümanı olan uçakların imalatına da girişerek Türk havacılık tarihinde ilklerden biri olan askeri pilot ve uçak imalatçısı, uçak mühendisi olarak bu alana büyük ilgi duymuştur (<https://evrimagaci.org/>

osmanli-devleti-ve-ucaklar-19081918-yillari-arasinda-osmanlida-havacilik-faaliyetleri-ve-tayyare-ucak-mektebi-8854; erişim tarihi: 05.04. 2021).

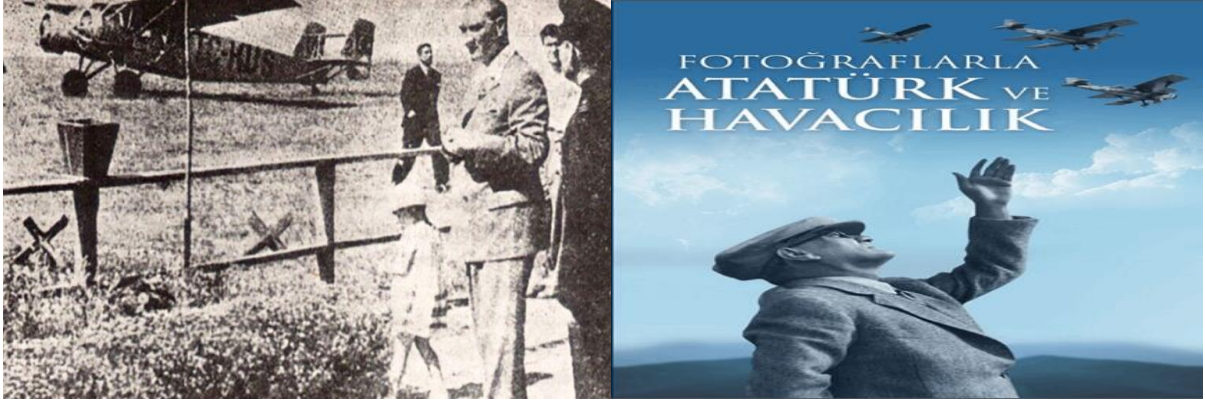
15 Haziran 1924 tarih ve 595 sayılı Kararname ile Ticaret Vekili Başkanlığında teşkil edilen komisyon uçak ve motorları Türkiye’de imal edecek bir fabrikanın kurulması için Alman Junkers Firması ile görüştü ve teklif istedi. Junkers Firmasının teklifi değerlendirmesi ve 5 Nisan 1925 tarihinde Uçak Fabrikası Ödenek Kanunu’nun çıkartılmasını takiben Tayyare Motor Fabrikası tesisi için, Türk Hükûmeti ile Junkers (Alman) Şirketi arasında bir Türk Anonim Şirketi kurulması ve mukavelenamenin Maliye Vekili Hasan Bey Tarafından imzalanması 15 Ağustos 1925 Tarih ve 2347 sayılı Kararname ile kabul edildi. 7 Ekim 1925 tarihinde Hükümet tarafından onaylandı. Bu şekilde genç Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yabancı sermayeli şirketlerden biri olan “**TOMTAŞ-Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi**” kuruldu. Türk Tayyare Cemiyetinin ismi Genel Kurul kararı ile 1935 yılında “**Türk Hava Kurumu-(THK)**” olarak değiştirildi. 23 Nisan 1926’da Türk havacılığın gereksinimi olan teknik personelin eğitilmesi amacıyla “Tayyare Makinist Mektebi” açıldı. 27 Kasım 1929 tarih ve 8591 sayılı Hükümet Kararnamesi ile, TOMTAŞ lağvedildi; Alman Junkers Şirketinin tüm hisseleri de dâhil olmak üzere şirketin tamamı 16 Şubat 1925 tarihinde kurulmuş olan Türkiye Tayyare Cemiyeti’ne 1.469.000 liraya satıldı. Gazi Mustafa Kemal ATATÜRK’ün ön gördüğü hedefler içerisinde, 3 Mayıs 1935’te Türk Kuşu kuruldu. Kurum, vatan göklerine aralarında Atatürk’ün manevi kızı ve dünyanın ilk kadın savaş pilotu olan Sabiha Gökçen’in de bulunduğu birçok değerli eleman yetiştirdi (Dilek, 2020:3-4).

Cumhuriyet döneminde (1923-1950) havacılık ve uçak yapımı ile ilgili olarak gelişmeleri tarihi sırasıyla vermek gerekirse (Yavuz, 2023:4-195);

- Seydiköy (Gaziemir) Hava Meydana (1923-1925)
- Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (1925-1928)
- Kayseri Tayyare Fabrikası (1930-1942)
- Vecihi Faham Tayyare İnşa Fabrikası (1932-1935)
- Vecihi Sivil Tayyare Mektebi (1932)
- Vecihi Hürkuş İlk Uçağın Yapımı (1930)
- Eskişehir Tayyare Fabrikası- MMV-I Tayyaresi (1932)
- Nuri Demirağ Tayyare Fabrikası (1936-1943)
- Türk Hava Kurumu Etimesgut Uçak Fabrikası (1939-1950)
- Türk Hava Kurumu Özgün Olarak Geliştirilen Projeler (1941-1950)
- Türk Hava Kurumu Gazi Uçak Motor Fabrikası (1947-1950)
- Ankara Rüzgâr Tüneli (1950)

Bu dönemde, 1933 yılında ilk defa kamu sektörü tarafından havayolları taşımacılığına girilmiş ve yeni kurulan "Hava Devlet İşletme İdaresi", 5 uçak ve 28 personel ile göreve başlamıştır. Havayolları Devlet İşletme İdaresi 6 kişilik De Havilland tipi uçaklarla, İstanbul-Ankara seferine başlamıştır. Daha sonra seferler İstanbul-İzmir, Ankara-Adana'ya kadar uzatılmıştır. 3 Haziran 1938 tarih ve 3424 sayılı kanun ile bu idare Bayındırlık Bakanlığı'na devredilmiştir. 1937'deki 6 olan uçak sayısı 1944'te 12'ye çıkmıştır. Hat sayısı ise, 13'e ulaşmıştır. Havayolu taşımacılığı özellikle yeni hava limanları inşa edilemediği için sınırlı kalmıştır. 1936 yılında "Hava Kuvvetlerine Yardım" vergisi getirildi. Özellikle, sivil ihtiyaçlar (yolcu ve yük taşımacılığı) için askeri meydanlardan faydalanmıştır. 1933'de 5 ton yük taşınırken ve 460 yolcu havayolları ile taşınmıştır. 1939'da yük miktarı 110 tona ve taşınan yolcu sayısı 1.229 olmuş, 1945'de 37.308'e çıkmış, 1950'de ise yolcu sayısı, 112.665'e yükselirken, hava yolu ile yük taşımacılığı 1.992 ton olmuştur (Aksu, 2004:29).

Resim 40. Mustafa Kemal Atatürk'ün Havacılık Vizyonu

Kaynak: <https://dosya.hvkk.tsk.tr/Uploads/Hvkk/hvkk/Foto%C4%9Fraflarla%20Atat%C3%BCrk%20ve%20Havac%C4%B1%C4%B1k.pdf> erişim tarihi:21.09.2022.

Resim 41. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Havacılık Müzesi

Kaynak: <https://www.hvkk.tsk.tr/Custom/Hvkk/317>; erişim tarihi:21.09.2022.

Resim 42. Türk Havacılık Tarihinin İlk Kadın Pilotu Sabiha Gökçen (1913-2001)

Kaynak:<https://dosya.hvkk.tsk.tr/Uploads/Hvkk/hvkk/Foto%C4%9Fraflarla%20Atat%C3%BCrk%20ve%20Havac%C4%B1%C4%B1k.pdf> erişim tarihi:21.09.2022. (Havacılıkla ilgili adresten alınmıştır).

13. BÖLÜM

13. HABERLEŞME SEKTÖRÜ VE POLİTİKALARI

"Umumi telgrafçılarımızın teşebbüsat ve harekâtı milliyemize ifa eyledikleri fedakarane hizmetlerinin milli tarihimizde mühim mevkiî vardır."

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Haberleşme, insanların bilgi, düşünce, duygu ve bilgi alışverişi yapabilmesini sağlayan temel iletişim sürecidir. Haberleşmenin önemi, sosyal, ekonomik, politik ve kültürel açılardan çok çeşitli unsurları içinde barındırır. Haberleşmenin gerçekleşmesi için bir iletişim kanalı gereklidir. Bunun dört unsuru bulunmaktadır. Bunlar; gönderici, alıcı, bu ikisi arasındaki mesaj ve mesajın iletilmesi için gerekli olan kanaldır (Yazıcı, 1992a:139). Bu iletişim kanalı, ses (telefon), yazı (mektup), telgraf şeklinde gerçekleşmiştir. Eski dönemlerdeki haberleşme kurumlarının (teşkilatlarının) yapılanması ve düzenli bir şekilde çalışmalarının, büyük devlet olma organizasyonu ile yakından ilişkilidir. Büyük devletler yayıldıkları coğrafyaların genişliği nedeniyle iyi bir haberleşme örgütüne ihtiyaç duymuşlardır. Tarihte, İnkalar, Aztekler, Sümerler, Yunanlılar, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular ve nihayetinde Osmanlılar haberleşme sistemine ve örgütlenmesine ihtiyaç duymuşlardır. "Ulak sistemi" bu haberleşme ağının ilk adımlarıdır. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar "ulak-menzil" teşkilatı ile yapılırdı. Menzil klasik dönemde resmi haberleşmenin yürütüldüğü bir teşkilatın adıdır (Buluş, 2022:163). 16. yüzyılda Kanuni'nin Sadrazamı Lütü Paşa tarafından kurulan organize edilip kurulan ve zaman içerisinde çok az değişikliğe uğrayan Osmanlı haberleşme teşkilatı II. Mahmud döneminde ıslah edilmiştir (Yazıcı, 1992a:142). Anadolu ve Rumeli'deki kavşak merkezlerinde ve yollar üzerinde belirlenmiş olan menzillerde "ulak" ve "tatar" denilen görevliler haberleşme belge ve postaları at değiştirerek ilgili kişilere teslim ederlerdi. 18. yüzyılın ikinci yarısında ulak-tatarlar bir araya gelerek **Tataran Ocağı'nda** teşkilatlanmışlardır. 1840'da Posta Nezareti ve 1863'te posta taşımacılığının maliyetini karşılamak amacıyla "pul" yapıştırma usulüne geçildi. 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı posta servisleri vardı. Bunun nedeni de geniş yetkili kapitülasyon ve imtiyazların sonucuydu. 19. yüzyılda II. Mahmud bir Posta Teşkilatı kurulmuştur (Buluş, 2022:163).

19. yüzyılın ilk ve ikinci yarısında dünyada haberleşme alanında birtakım önemli değişimler ve dönüşümler yaşandı. 1832’de telgrafın icadı ile haberleşme alanında bir devrim icadıldı. Böylece Batılı ülkelerin önemli kentleri arasında telgraf ağlarıyla birbirine bağlanmış oldu. Telgrafın mucidi ve icat eden kişi: Samuel Morse'dur. Antonio Meucci, 1846 yılında bir hat üzerinden ses ve elektrik iletimine izin veren bir cihaz icat etti. 1866 yılında ABD ile Avrupa ülkeleri arasında anında haberleşme imkânı doğdu. 27 Temmuz 1866 tarihinde ilk transatlantik telefon kablosu başarı ile tamamlandı. Geleneksel telefon 1876 yılında Alexander Graham Bell ve Elisha Gray tarafından icat edildi, patenti alındı. İlk ticarî telefon hizmetler 1878 ve 1879 yılında Atlantik’in iki yakasından New Heaven ve Londra şehirleri arasında inşa edildi. Marconi ile birlikte 1898 yılında ilk radyo resmen doğmuş oldu. İlk kullanımı gemiden sahile haberleşme içindi. 1895’te telsiz ile haberleşme mümkün hale geldi, iletişimin artmasıyla ticari emtia alım satımında ciddi yol katedildi. Dünyada ticaret hacmi hızla büyümeye başladı (Kurtoğlu, 2012:22).

Osmanlı döneminde haberleşme sistemi, günümüz modern teknolojilerine kıyasla oldukça basit ve kısıtlıydı. Osmanlı İmparatorluğu, iletişim için çeşitli kurumlar kullanıyordu. İşte Osmanlı İmparatorluğu'nda haberleşme sisteminin temel özellikleri: **1. Posta Teşkilatı:** Osmanlı İmparatorluğu'nda posta teşkilatı vardı. Bu teşkilat, mektup, resmî belgeler, telgraf ve haberlerin taşınmasını sağlıyordu. Postaneler, büyük şehirlerde ve önemli merkezlerde bulunuyordu. **2. Elçilikler ve Haberciler:** Osmanlı Devleti’ne, demiryolu ve telgraf aynı anda geldi. Elektrikli telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa 1839'da Samuel Morse'un telgrafın çalışan bir modelini icadından 4. yıl sonra, ortaya çıktığı görülmektedir (Davison, 2003:348). Osmanlı Devleti'nde Hâriciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın 3 Kasım 1839 tarihinde okuduğu “**Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu** veya **Tanzimât-ı Hayriye (Hayırlı Düzenlemeler)**” ile Padişah Sultan Abdülmecid, Batılılaşmanın ilk somut adımı olarak modern anlamda ülkenin genelinde bir haberleşme teşkilatının kurulmasını istemişti. Bu Tanzimat düzenlemeleriyle haberleşme teşkilatının önemi ve amaçları belirlenmiştir (Yazıcı, 1992a:143);

- Ülke düzeninin korunması ve vergilerin (gelir) temin edilmesi için haberleşme ağının ve işlerinin yoluna konulması gerektiği belirtilmiş,
- Merkez ve taşra teşkilatları kurularak, bu işlerin yapılması bir baş tarafından yönetilmeli ve düzenlenmelidir.
- Belirli bir düzen içinde ve gerekli işlemler yapıldıktan sonra her tarafa tatarlar ve ulaklar çıkarılmalı, böylece ülkedeki müslüman, gayri müslim, reaya ve yabancıların mektup ve emanetleri yerlerine ulaştırılmalıdır.

**Resim 43. Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu veya Tanzimât-ı Hayriye (Hayırlı Düzenlemeler)
(3 Kasım 1839)**

Kaynak: <https://www.wikitarih.com/tanzimat-fermani/>; <https://eksiseyler.com/tarihimizin-demokratikleme-yolunda-atilan-ilk-buyuk-ve-somut-adimi-tanzimat-fermanierisim-tarihi:05.04.2023>.

Osmanlı Devleti'nde telgraf, Kırım Savaşı dolayısıyla savaş mahalli ve müttefik Avrupa devletlerinin başkentleri ile hızlı ve kolay haberleşme amacıyla kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti bünyesindeki ticari ve politik merkezlerle hızlı irtibat kurmak isteyen Avrupa devletlerinin girişim ve teşvikleri, Osmanlı hatlarında uluslararası haberleşme ve iş birliğini artırmıştır. Telgraf yoluyla iletişim, Osmanlı Devleti açısından stratejik olmaktan ziyade daha çok mali menfaatler nazarıyla değerlendirilmiştir (Çakılcı, 2014:52). Telgraf hatları, Osmanlı Devleti'ne demiryolu hatları ile birlikte gelmiştir. Fakat telgraf hatları, demiryolunun aksine devletin tüm köşelerine hızlı bir şekilde yayıldı. Telgraf uygulaması ise, 1847'de ilk kez Beylerbeyi Sarayı'nda yapılan denemelerle başladı. Fakat Kırım Savaşı (5 Ekim 1853 – 30 Mart 1856) çıkıncaya kadar bu düşüncelerin uygulanmasına geçilememiştir. İlk telgraf denemelerinin Balkanlarda (Selanik, Kavala, Drama, Gümülcine, Serez, Priştine, Rusçuk, Tırnova, Plevne gibi kent merkezlerinde) başlamıştır. Ayrıca İngiliz ve Fransızlar telgraf hatlarının kurulmasını istemişlerdir⁶⁵. Telgraf ilk kez 1854 yılında kurulan ilk hatla başlamıştır.

⁶⁵ “1854 yılında Osmanlı telgraf şebekesini kurmak üzere İngilizler ve Fransızlar Bâbiâli'ye (hükümete) tekliflerini iletmışlerdi. İngilizlerin 1000 kese fazla fiyat vermeleri ve inşaata hemen başlayamayacak olmaları üzerine,

Osmanlı Devleti, 15 Eylül 1855’de resmen telgraf haberleşmesini başlatıp, Telgraf Müdürlüğü’nün kuruluşunu tamamlamasından sonra, büyük bir hızla ülkenin dört bir yanına telgrafi yayma çalışmalarına girmiştir⁶⁶. 1860’larda telgraf, tren seferlerini kontrol etmek ve demiryolu mesajlarını göndermek için kullanıldı. 1869’da var olan 320 telgraf istasyonundan 39’u özellikle demiryolu haberleşmesi için kullanıldı. Ayrıca telgraf, Osmanlı ordusunda haberleşme için de kullanıldı. I. Dünya Savaşı’nda telgraf, Osmanlıların birbirinden uzak dört cephe olan Kafkas, Çanakkale, Irak ve Suriye’de askerî operasyonların gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynadı. (Davison, 2003:380). Telgrafın haberleşmeye getirdiği hız Osmanlı gibi geniş toprakları olan devletlerin en uzak olan yerlerle iletişimini arttırdığı ve özellikle savaşta cepheler arası iş birliğini güçlendirdiği için Osmanlı İmparatorluğu telgraf hizmetlerine çok önem vermiştir. 21 Eylül 1871’de Posta ve Telgraf Nezaretleri birleştirildi (Yazıcı, 1992a:146-207; Buluş, 2022:164).

Haberleşme 19. yüzyılın sonunda hızlı gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. 1883’te ülkede mevcut kara telgraf hatlarının uzunluğu 83 bin km’den 1914’te 107 bin km’ye ulaşırken, deniz hatlarının uzunluğu 616,4 km’den 2.180 km’ye yükselmiştir. Osmanlı ülkesi içerisinde posta gönderilerinin sayısı 1889’da 7,7 milyondan 1914’te 50 milyona yaklaşmıştır. Yurtiçinde posta yoluyla taşınan matbu yayınların sayısı 2milyon civarından 1914’te 22,5 milyona yükselmiştir. Yurtdışına posta gönderilerinin sayısı ise 1889’da 1,8 milyondan 1911’de 12 milyona çıkmıştır. 1889’da yurtiçine çekilen telgraf sayısı 1,8 milyondan 1911’de 9,3 milyona çıkarken, yurtdışına çekilen telgrafların sayısı aynı dönemde 1889’da 194 bin iken, 1911’de 595 bine çıkmıştır (Güran, 2017:19).

Posta, Telgraf ve Telefon Umum Müdürlüğü’nün 1920-1924 yıllarını kapsayan gelir ve gider gelişmeleri incelediğinde, 1920’de 475 bin lira gelir elde ederken masraf kalemleri toplamı 1.428 bin olmuş, 1921’de gelir 983 bin liraya çıkmış, aynı yıl masraflar 1.208 bin lira olarak gerçekleşmiş, 1922’de gelir 1.449 bin liraya yükselmiş, masraflarda artış göstermiş 1.580 bin

Fransız **De la Rue** ile imtiyaz antlaşması imzalandı. Padişahın isteği üzerine hat İstanbul ile Edirne’yi bağlayacak, oradan Şumnu’ya uzanacaktı. 18 Yapılan mukavele gereği direkler Karadeniz Ereğli ormanlarından, malzemeler ise Fransa’dan temin edilirken, Fransız teknisyenler de Osmanlı telgrafçılarını eğiteceklerdi. Yine, Osmanlı Devleti 69 makine karşılığı 21.496 frank 5 santim, Avusturya 224 makine için 69.787 frank 20 santim, Fransa 462 makine için 143.936 frank 10 santim, Rusya 115 makine için 34.270 frank 50 santim ödeyeceklerdi.” (Keskin ve Sönmez, 2009:70-71).

⁶⁶ “İstanbul’da yapılan müzakereler sonucunda 19 Nisan 1859’da Hariciye Nazırı Fuad Paşa ve Sicilyateyn’in İstanbul Sefiri Kumandan E. Fargioni25 arasında Osmanlı-Sicilyateyn telgraf antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti nazarından bakıldığında ise, birçok hattın antlaşma kapsamında inşasının taahhüt edilmesi, Osmanlı telgraf şebekesinin daha geniş coğrafyalara yayılmasını teşvik etmiştir.” (Çakılcı, 2014:60-62).

liraya çıkmıştır. 1923-1924 döneminde gelirler toplamı 3.641 bin lira olmuş, masraflarda ciddi artış olmuş, 2.437 bin liraya yükselmiştir (Eldem, 1994:197).

Resim 44. İstanbul Merkez Postanesi (Sirkeci Binası)

Kaynak: <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/buyuk-postane-110-yildir-tarihe-taniklik-ediyor437156>. Html; erişim tarihi:05.04.2022.

Resim 45. XIX. Yüzyılda Ulaşım ve Haberleşme Durumu Bir Telgrafhane

Resim 46. Osmanlılarda Telgraf Sistemi

Kaynak: Fikriyat, 05.04.2021; <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/osmanlida-yapilan-ilk-telgraf-haberlesmesi>.

14. BÖLÜM

14. TOPLUMSAL YAPI VE NÜFUS POLİTİKALARI

"Medeniyetin esası, gelişme ve gücün temeli aile hayatındadır. Bu hayatta fenalık, muhakkak sosyal, ekonomik, siyasal güçsüzlüğe sebep olur. Aileyi teşkil eden kadın ve erkek unsurların doğal haklarına sahip olmaları, aile görevlerini başaracak güçte olmaları gereklidir. İnsanımızı temiz yüreklerinde yurt, ulus, aile ve yurttaş sevgisiyle beraber doğruya, iyiye ve güzel şeylere karşı sevgi ve ilgi uyandırmaya çalışmalıdır. Çocuk eğitiminde, ana kucağından en yüksek eğitim ocaklarına kadar her yerde, her zaman üzerinde durulacak önemli noktalar. Ancak bu yolladır ki, çocuklarımız memlekete yararlı birer vatandaş ve eksiksiz birer insan olurlar." (30 Ağustos 1924- Dumlupınar)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

14.1. Osmanlı Döneminde Toplum ve Devlet Yapısı

Osmanlı toplum yapısı kuruluş felsefesi kültür değerleri ve dünya görüşü bakımından farklılaşmayı gerektirmez, bunun yanında merkezden kopmaya uyan bir toplumsal modeli temsil etmez. Osmanlı toplum sistemi bütünleşmeyi, kümeleştirmeyi gerektirir (Türkdoğan, 1981:339). Osmanlı Devleti'nin temelinde yatan kültür değerleri ve tarihi birikimler "dayanışmacı", "bütünleştirici", "dengeli" olmayı gerektiren bir yapıyı taşır. Halil İnalcık'a göre, Osmanlılarda sınıf gerçeği, devlet içinde muayyen hizmet ve görevlere sahip kişilerin, işlevi ve fonksiyonlarına bağlı olarak değişen piramitsel bir yapılanmadır. Buna göre Osmanlı toplumsal yapısı iki ana gruba ayrılır. **Askeri** denen ilki, saltanat beratı ile padişahın dini yetki veya yürütme yetkisi tanıdığı kimseleri, özellikle bürokratları, saray görevlileri, mülki memurlar ve ulema sınıfını içine alan bir yelpazeyi barındırıyordu. İkinci grup ise, **reaya** olup, vergi veren fakat hükümete katılmayan bütün müslüman ve müslüman olmayan uyruk ve kesimleri kapsıyordu. Uyrukluları, askerilerden uzak tutmak devletin temel bir kuralıydı. Sadece sınırlarda görev yapan asker ve savaşçıların medreselerde düzenli eğitimden sonra, bununla birlikte ulema zümresine girenlerin padişahın beratını alıp, "**askeri**" sınıfın üyesi olabilmekteydi (Türkdoğan, 1981:342-358).

Ticari eğitimin önem kazanması ve bu alanda yeni okulların açılması 18. yüzyıl ile 19.yüzyılda yerli uyruklu halka (özellikle Türk ve Müslüman uyruğa) ticari ve sanayi bilincini kazandırmak, kapitüler hak ve imtiyaz elde eden yabancı tacirler ile Osmanlı azınlık tacirlerine karşı rekabet edebilmeleri ve onların güçlü ticari eğilimlerini bertaraf edecek bir sanayi kültürleşme hareketine şahit olmaktayız. Tanzimatın ilanına kadar Osmanlı fikirler ikliminde ve uygulamada modern iktisata ya da ondan mülhem dişe dokunur herhangi bir ize rastlanmamaktadır. Bir elin parmakları kadar az Osmanlı Türk müteşebbisi zahitlik (İslami düşünce) halkasını kırıp, riyazete (servet-yatırım-birikim yapmaya) geçiyor ve riyazi olmanın nimetlerini ekonomi dünyasında firma bazında topluyordu. Ancak her şeye rağmen servetlerin sıfırlanması ihtimali de vardı. Sultan II. Abdülhamit, belki finans kapitalin karşısına dikilecek ekonominin Müslüman (Türk) kaptanlarını düşlüyordu. İttihatçılar da bu çizgiyi sürdürmede daha şuurlu ve kararlıydılar (Sayar, 1986:55-164).

Padişahın tebaası meslek veya müstahsil guruplardan ibaretti; bunlar köylüler, zanaatkarlar ve tüccarlardı. Büyük çoğunluk köylüdü. 17. yüzyıla kadar oldukça refah içindeydiler ama ondan sonra öyle himayesiz kaldılar, ihmal edildiler, üretimleri ancak günlük geçimlerini karşılayacak kadar düşüktü. Birçok eski köyler dağılarak vergi tahsildarlarıyla derebeyinden kurtulabilmek için sapağı yerlere birkaç hanelik guruplar olarak yerleştiler (Karpat, 1996:83).

Osmanlı toplum yapısı, 600 yıllık varoluşu boyunca çeşitli dönüşümler yaşayan bu toplum, farklı coğrafyalardan ve kültürel kökenlerden çeşitli etnik, dini ve kültürel gurupları içinde barındırıyordu. İmparatorluğun toplum yapısı, bu 600 yıllık dönem boyunca çeşitli aşamalardan geçmiş ve farklı etkiler altında şekillenmiştir. Özellikle Batıdan kültür öğelerinin alınmasında rol oynayan şartları incelerken, taklit, prestij, savunma gereği, yabancı kültürlerle merak ve hayranlık sosyo-psikolojik etkenler söz konusudur. Bunun yanında, dış ticaret ilişkileri, geniş imtiyazlı yabancı tüccarlar, yabancı elçiler, devşirme paşalar, bürokratlar ve diplomatlar, yabancı ticarete açık liman kentlerinde farklı kültürlerin geçişkenliğinin olması, aracı gurupların varlığı (Hıristiyanlar, Azınlıklar, Levantenler ve Yahudi vb.), sürgün, evlenme ve göç durumlarının artması, din değiştirme ve ülke içerisinde yabancı uzman istihdamı gibi koşullar Osmanlı toplum yapısının değişiminde ve etkilenmesinde çok etkileri olmuştur (İnalçık, 2012:245-308; İnalçık, 2022a:155-169;225-229; Türkdoğan, 1981:357-376). Ayrıca Osmanlı kültür ve toplumsal yapısının değişiminde kapitülasyonlarında ciddi etkisi bulunmaktadır. Batının kapitalist sistemi ve ekonomik anlayışının imparatorluk içinde yavaşta olsa benimsenmeye başlaması, Osmanlı toplumsal yapısındaki çözülmeye neden olmuştur (Özyüksel, 1997:97-119).

Osmanlı'da devlet yapısı denilince akla ilk gelen olgu saray ve çevresidir. Saray, devlet yönetiminin merkezi ve odak noktasıydı. En üstte padişahın kendisi hem devlet başkanı ünvanıyla hem de İslam dünyasının halifesi sıfatıyla önemli bir misyonu üzerinde taşımaktaydı. Bunun yanında, üst sınıfta (düzeyde) ise saray görevlileri imparatorluk yönetiminde önemli görevleri bulunmaktaydı. Devlet yönetiminin önemli görevlerini üstlenen Sadrazam, Vezir azam, Vezirler, Beylerbeyi, Kaptanı Derya, Kazaskerler, Paşalar, Şeyhülislam, Defterdarlar, Hazinebaşısı, Valiler, Divan-ı Hümayun azaları gibi birçok aristokrat sınıf ve bürokratları içinde barındırıyordu. Orta sınıf, askerler, tüccarlar, esnaflar ve zanaatkarlardan oluşurdu. Bu sınıfta askeri sınıf idarecileri ülke servetinin pek önemli kısmını eline geçirirken, söz sahibi olan idarecilerdi. Alt sınıf ise köylüler, göçerler ve reaya denilen kesimlerden meydana geliyordu. Bunun yanında Osmanlı toplumunda toprak sahibi aristokrat sınıfı, askeri ve bürokratik elit, tüccarlar, esnaf ve zanaatkarlar (Lonca teşkilatları) gibi meslek örgütlerinin bulunduğu çok farklı, çok kültürlü, tabana yayılmış, toplumun en alt kademesinden başlayarak, basamakla yukarıya kadar çıkan kompleks bir örgütlenme toplumunda vücut bulmuştur. Toprak sahibi aristokratlar, devlet görevlerinde yüksek mevkilerde bulunabilirken, askeri elit Osmanlı ordusunda büyük rütbelerde yer alırdı. Genel olarak 18. ve 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun toplum yapısı şu şekildeydi (Türkdoğan, 1981:357-376; Akşin, 1977:31-46; Çadırcı, 1991:177-178; İnalçık, 1970:44-45; Ateş, 1991:130-146; Özyüksel, 1997:97-119):

I) YÖNETENLER (Osmanoğlu Sülalesi ve Saray Çevresi)

A) Merkeze Bağlı İcrai Yönetenler (Sadrazam, Zaimler, Maaşlılar, Sipahiler)

1-Alaturka Yönetenler (Mülkiye Sınıfı)

2-Alafranga Yönetenler (Mülkiye Sınıfı)

B) Ademi Merkezi Yönetenler (Ayanlar)

C) Ulema (Kalemiye ve ilmiye)

II) AZINLIK BURJUVAZİSİ (Mahmilik)

III) YÖNETİLENLER (Reaya) SINIFI

A) Kentliler

1-Tüccarlar ve Sarraflar (Avrupa ve Hayriye Tüccarları)

2-Esnaf (Lonca Teşkilatları)

3-İşçiler (Yabancı Sermaye Yanında)

B) Köylüler (Müslüman Reaya- Hıristiyan Azınlık Reaya)

C) Göçebeler (Türkmenler, Yörükler, Avşarlar, Çingeneler, vb.)

XIX. yüzyıl başlangıcındaki Osmanlı toplumunun yapısına bakarak, Z. Fahri Fındıkoğlu, Osmanlı toplumunun bütün sınıf ve zümreleri ile ehram (piramitsel) yapıya benzetmiştir. En alt tabakada "Reaya-Raiyet" denen halk kütlesi bulunmaktadır. **Müslüman Reaya** ve **Hıristiyan Reaya** diye ikiye ayrılmaktadır. Piramidin tepesinde oturan saray ile tabanını meydana getiren "Raiyet" ve onun üstünde tasarlanan esnaf istisna edilirse, aradaki tabaka 4 kısma ayrılır (Fındıkoğlu, 1940:22-27; Türkdoğan, 1981:357-371; Ateş, 1991:130-146):

- 1) Mülkiyeliler,
- 2) İlmiye (din, hukuk, eğitim bürokrasisi),
- 3) Kalemîye (sivil bürokrasi),
- 4) Seyfiye (Kılıç- askerî bürokrasi) olmak üzere 4 kısma ayrılır.

Yönetimde Veziriazam (daha sonra sadrazam) ve vezirler padişahın birinci derece yardımcılığıydı. Herşey belli nizam ve kanunlar çerçevesinde yürütülürdü. II. Mehmet'e (Fatih'e) kadar örf dayalı olan bu şekil, II. Mehmet'le birlikte yazılı kanun haline getirilmişti (Halaçoğlu, 1991:7).

Osmanlı devlet teşkilatını 3 başlık altında ele almak mümkündür (Halaçoğlu, 1991:7-31; Ortaylı, 2020:169-176)⁶⁷;

1. **Padişah ve Çevresi:** Yasama, yürütme ve yargı tek başına elindeydi. Osmanlı merkez örgütlenmesinin en başında padişah gelir. Hükümdar olmak için hanedana mensup olmak gerekir. Hanedanlarda soyun ilerlemesi, padişah ve oğulları şehzadelerle devam eder. Osmanlı hükümdarları ordularının bizzat başkumandanı idiler. Aynı zamanda, teşkilatçı özelliğe sahip birer idareci idiler. Osmanlı padişahları şehzadeliklerinde, sancak beyliği ve savaşlarda ordu kollarında kumandanlık ederek memleket idaresinde ve muharebe usullerinde tecrübe kazanırdı. Devlet işlerinde kesin bir karar verilmeden önce, işler divanda incelenir ve bundan sonra son karar hükümdarın olurdu. Hükümdarın herhangi bir mesele hakkında verdiği karar ve kat'î olarak beyan ettiği fikir kanundu. Türk devlet geleneğinde örf olarak adlandırılan bu husus, hükümdarların yönetimdeki gücünü arttırmıştır. Bununla birlikte Padişah devlet

⁶⁷ "Kutadgu Bilig'e atfen çizilen "**Daire-î Adliye**" önemli fikirler vermektedir. "**Daire-î Adliye**" devletin gücü ile adalet arasındaki ilişkiyi karşılıklı bir mekanizma ile göstermektedir: devletin gücü adaletle bağlıdır; bununla birlikte, adalet de devletin gücüne bağlıdır. Bu ilişki indirgenmiş form kanıtı olarak değerlendirilebilir. Söz konusu ilişki yapısal denklemlerle açıklanacak olursa: 1- Devlet, kulun (yani yöneticilerin) fonksiyonudur, 2- Kul, iktisadî gücün (ya da malın) fonksiyonudur, 3- İktisadî güç, reayanın fonksiyonudur, 4- Reaya, adaletin fonksiyonudur. Burada fonksiyonel ilişkiler artan yönlüdür." (Divitçioğlu, 1981: 93-95; ayrıca bkz: Dumrul ve Dumrul, 2014:151).

işleriyle ilgili meselelerde, şer'î ve hukukî konularda gerekli kimselerle görüşüp fikir alırdı. Bu durumdan anlaşılacağı üzere, zahiren geniş ve hudutsuz yetkiye sahip görünen padişah, aslında birtakım kanunlara bağlıydı.

2. **Divan-ı Hümayun (Bakanlar Kurulu denilebilir):** Bizzat padişahın başkanlığında birinci derecede devlet işlerini görüşmek üzere toplanan dîvâna, Dîvân-ı Hümayun ismi verilmiştir. Bu Osmanlı dîvânı Selçuklu, İlhanlı ve diğer Türk devletleri örnek alınarak meydana getirilmiştir. Dîvân-ı hümayun toplantısı ilk ve orta devirlerde çok önemli olup birinci ve ikinci derecedeki siyâsi, idarî, askerî, örfî, şer'î, adlî ve malî işler, şikâyet ve davalar görüşülüp karara bağlanırdı. Divan-ı Hümayun gerçekte devlet işlerinin devlet reisi olan padişah adına karar alınan veya karar almasına yardım eden yüksek bir kuruldur. Bu kurul, padişahın karar almasında istişare görevi görmektedir. Divan'da bitmeyen işler veziriazamın kendi sarayında akdettiği divanda genellikle gerek resmi gerekse hususi işler müzakere ve hal edilirdi. Ondan sonra padişaha sunulurdu. Divan-ı Hümayun, sadece bir toplantı kurulu olmayıp, bazı hükümet bürolarını da içinde barındıran bir yapıyı barındırıyordu. Divan-ı Hümayun, 17. yüzyıldan itibaren önemi azalmaya başlayan bir kuruldur. Bu durum 18. yüzyıla kadar devam etmiş, sonra etkisini tamamen kaybetmiştir. Divan-ı Hümayun'da bütün hizmetlileri 3 grupta toplamak mümkündür; 1- Divan-ı Hümayun asil üyeleri (erkan-ı devlet), 2- Muamelat (İşlemleri ifa eden) hizmetlileri, 3- Divan'da düzeni sağlayan vazifeli memurlardır.
3. **Saray ve Çevresi:** Osmanlı devleti geliştikçe, büyümesiyle orantılı olarak padişahların oturduğu saraylar da büyümüş ve ihtişamı artmıştı. Topkapı Sarayı'nda yapılanma padişahın âilesine mahsus daireler (Harem), Enderun ve dış hizmetlerle alâkalı Bîrun adı verilen üç kısımdan teşekkül etmekteydi. Harem, Birun ve Enderun olarak 3 alt kısma ayrılırdı.

Şekil 3. Osmanlı Devlet (Merkez) Teşkilatı

Kaynak: <https://groups.google.com/g/Turkiye-icin-el-ele/c/r1tgb0B6AyY/m/epAufa9CKssJ>; 4 May 2015, erişim tarihi: 05.04.2022.

Tablo 94. Osmanlı Devleti Divan Teşkilatı

OSMANLI DEVLETİNDE DİVAN TEŞKİLATI		
<p>Divan-ı Hümayun: Osmanlı Devletinde devlet işlerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı en önemli yönetim organıdır. Orhan Bey zamanında kurulmuştur. Alanında uzman kişilerden oluşan divan teşkilatı padişaha devlet idaresinde yardımcı olurdu. Ancak son kararı padişah verirdi. Bu durum, divanın danışma meclisi özelliği taşıdığı gösterir. Ayrıca çözülemeyen şeri ve hukuki davaların karara bağlandığı en yüksek mahkeme ve idari makamdı.</p>		
<p>Sadrazam (Veziriazam): Padişahın vekili ve yardımcısıdır.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Padişahın mührünü taşırdı. Padişah sefere katılmadığı zaman orduya komuta ederdi. • Fatih Sultan Mehmet Dönemi'nden itibaren divan toplantılarına başkanlık etmeye başladı. • Seyfiye sınıfına mensuptur. 	<p>Kazasker: Eğitim ve adalet işlerinden sorumludur.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Divan toplantılarında büyük davalara bakar, kadıların ve müderrislerin atamalarını yaparlardı. • Anadolu ve Rumeli kazaskeri olarak adlandırıldılar. • İlimiye sınıfına mensuptur. 	<p>Nişancı: Resmi yazışmaları yapan görevlidir.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Divan toplantılarında alınan kararlara ve diğer belgelere padişahın imzası demek olan tuğrayı çekmekle görevlidir. • Fethedilen yeni toprakların gelirlerine göre devlet görevlilerine dağıtımını yapardı. • Kalemîye sınıfına mensuptur.
<p>Vezirler: Sadrazamdan sonraki en yetkili kişilerdir.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Daha çok askeri ve siyasi işlerden sorumludurlar. Devlet idaresinde veziriazama yardım ederlerdi. • Osmanlı Devleti büyüdükçe sayıları arttı. Seyfiye sınıfına mensupturlar. 	<p>Defterdar: Bütçenin hazırlanması ve devletin diğer mali işlerinden sorumludurlar.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Devletin gelir ve giderlerinin hesaplanması işlerinden sorumludur. • Anadolu ve Rumeli defterdarı olmak üzere ikiye ayrıldı. • Kalemîye sınıfına mensuptur. 	<p>Reisülküttap: Devletin ilk dönemlerinde nişancıya bağlı olarak çalışan kâtiplerden biriydi.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Devletin dış işlerinden sorumlu oldu. Padişah fermanlarına uygun olarak emirleri yazmak, yabancı devletlerden gelen mektupları tercüme etmek ve bunlara cevap vermek görevleriydi. • Kalemîye sınıfına mensuptur.
<p>Şeyhülislam: Divan toplantılarında alınan kararların İslam dinine uygun olup olmadığına karar vermiştir.</p> <ul style="list-style-type: none"> • İlimiye sınıfına mensuptur. • Şeyhülislamın verdiği kararlara "fetva" denilmektedir. 	<p>Kaptan-ı Derya: Osmanlı Devleti'nde donanma komutanıdır.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kanuni zamanında divanın asil üyesi olmuştur. Deniz seferinde olmadığı zamanlarda divan toplantılarına katılırdı. • Seyfiye sınıfına mensuptur. 	<p>Bilgi: Divan toplantıları sabah namazından sonra başlar ve öğleye kadar devam ederdi.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Divanda tecrübeli ve alanında uzman devlet adamları görev yapardı.
<p>SEYFİYE: Yönetim-Askeriye Yönetimde ve askeriyede yer alan kesimdir. Tımarlı sipahiler, kapıkulu askerleri ve deniz askerleri seyfiye üyelerinden bazılıdır.</p>	<p>İLMİYE: Din, Adalet ve Eğitim-Öğretim Medreselerde eğitim almış âlimler sınıfıdır. Şeyhülislâm, kadı ve medrese öğrencileri ilmiye üyelerinden bazılıdır.</p>	<p>KALEMİYE: Bürokrasi Devlet dairesinde çalışan memurların genel adıdır. Tarihçiler ve Osmanlı idaresine dair eser yazarlar, kalemîye üyelerinden bazılıdır.</p>

Kaynak: Zeki Doğan, "Osmanlı Devleti Divan Teşkilatı",19.10.2019, <https://www.sosyalciniz.net/osmanli-devleti-divan-teskilati/erişim tarihi:05.04.2022>.

Bunlardan bir kısmının gördüğü hizmetin karşılığı olarak "aynı ödeme sistemine" tabi idi. Tımar ve Zeamet isimleriyle bilinen bu ödeme sistemi Tanzimat hareketiyle "nakdi ödeme sistemine" dönülmüştür. Yine başka bir düzensizlik "erbab-ı hırfet", denen esnafın içinde görülüyordu. 18. yüzyıldan itibaren Doğu (Asya) ve Türkiye için Manchester, Leipzig ve Marsilya arasında süregelen rekabetin neticesinde Türk esnaf yapılanması ve üretim süreçleri ciddi olarak sarsılmağa başlamıştı. Sarsılma ve çökme süreci Tanzimat sürecinde ve sonraki dönemlerinde devam ederken, bir başka olay kendini gösterdi: İmparatorluk içindeki Hıristiyan ve Musevi Reaya öteden beri imparatorluğun iktisadi hayatındaki uygun rollerine ikame olarak şimdi de Avrupa ile Türkiye arasındaki ticari ilişkiye aracılık etmeye başlıyorlardı. Tanzimattan sonra Reaya (özellikle Hıristiyan olanları) kapitalist ve emperyalist devletler tarafından himaye görmek suretiyle, Anadolu'nun bazı kentlerinde (ana ticaret İstanbul, İzmir, Samsun, Bursa, Trabzon, Konya gibi merkezlerde) yeni bir "sanayi-ticaret" sınıfına dönüşmüş oluyordu. Bu da "imtiyazlar" ve yabancı sermayenin yoğunlaştığı bir dönemde, sınıf piramidi alt-üst olmakta, Hıristiyan Reaya toplumun tepesindeki yönetici sınıfı yabancı devletler aracılığı ile açıktan açığa etkilemeye başlamıştı. Avrupa'nın ihracatına aracılık eden bu Hıristiyan azınlık gurubu kendilerini toplumda sözü geçer bir duruma gelmesi, Müslüman Reayanın durumunu daha da kötü duruma düşürmüş, çöküşe doğru hızla yol almaya başlamıştı (Fındıkoğlu, 1940:22-27; Akşin, 1974:141; Türkdoğan, 1981:357-371; Ateş, 1991:130-146).

Osmanlı ekonomisinde üretim ve satım gibi işleri yapan kesim tacir olarak adlandırılıyordu. Osmanlı ülkesinde 4 türlü tacir sınıfı ortaya çıkmaktadır ki bunlar da: Ehli İslam, Reaya (çiftçilikle uğraşan kesimin ürettiği malları satan), Avrupa ve Hayriye Tacirleridir (Ergin, 1947:1132).

1802 yılına gelindiğinde yasaklamalarla Osmanlı uyruğu müslüman olmayanların yabancı ülkelerin tüccarlarıyla iş birliğine gitmeleri önlenemeyeceği iyice anlaşılmıştı. Padişah ve hükümet yeni bir yaklaşım göstererek, dış ilişkilerde bu kimselerden faydalanma yoluna gidildi. Özellikle Akdeniz'deki kıyı şehirlerinde açılan konsolosluklara Osmanlı uyruğuna sahip Müslüman olmayan kimselerden atandı. Temmuz 1802'den başlayarak iç piyasaya giren müstem (sığınan yabancı) tüccardan iç gümrük alınacağı bildirilmiş, Müslüman olmayan Osmanlı uyruğu tüccarlara yabancı devletlerin himayesine geçerek ya da Padişah tarafından (verilen) berat alarak ticaret yapan bu tüccarlara geniş yetki ve olanaklar sağlanıyordu. Bu beratlarda belirtildiğine göre, Avrupa, Acem ve Hindistan ticaretiyle uğraşmak isteyen Müslüman olmayan Osmanlı uyruğu tüccarlara, "**Avrupa Tüccarı**" denilmesi uygun görülmüştür. 1826'da II. Mahmut aynı olanakları Müslüman tüccarlara da tanımak istemiş,

alınan karar]a, Müslüman olup müstemin ve Avrupa tüccarının imtiyazlarına sahip olma şartı ile iç ve dış ticaretle uğraşmak isteyenlere bu imkân sağlanmış, bu tüccarlara da hayırlı olma anlamında "**Hayriye Tüccarı**" denilmiştir. Avrupa ve Hayriye Tüccarlarına bazı ticari imtiyazlar sunulmuştur. Bunlara şöyle belirtebiliriz: "Bu tüccarlar iç gümrük muafiyetlerine sahip olmaları seyahat kolaylıkları ve zorunlu yol izni gibi bir tezkereye gerek olmadan yolculuk yapabilmeleri; Gümrük ve ticaret kolaylıkları, örneğin II. Mahmut zamanında %3 gümrük vergisini ödedikten sonra başka bir vergi vermiyor, muaf oluyordu; yargılamada kolaylık, vergilendirmedeki ayrıcalıkları onları imtiyazlı bir zümre haline getirdi (Çadırcı, 1991:114-116).

"Osmanlı İmparatorluğunda III. Selim'in başlattığı, II. Mahmut'un geliştirerek sürdürdüğü yenilik hareketlerinin bir bölümünü oluşturan ticaret, ülke yararına geliştirme çabalarının ürünü olan Hayriye Tüccarı ve Avrupa Tüccarı, yöneticilerin düşündükleri gibi ne ülkeyi zenginleştirmiş ne de dış ticaretin Osmanlı yararına değişmesine yaramıştır. Tek taraflı olarak Avrupa mallarının Osmanlı Pazarlarını istila etmesini kolaylaştırmış ve henüz ayakta olan yerli küçük sanayiinin giderek çökmesini hızlandırmıştır. Bu dönemde başlayan dokuma ithali, gittikçe artış göstermiş, eski Türk ipek ve pamuklu imalatı, buna paralel olarak giderek gerilemiştir. Özellikle, kumaş üretmek yerine, ithal yoluna gidilince, ülke bir hammadde alanına dönmüştür." (Çadırcı, 1991:116). Osmanlı toplum yapısında Ayan ve Eşrafların, bir yanda "yarı özerk", bir pozisyona sahip olmaları, bir yanda da merkezîyetçi ve saraya bağlı bir devlet yapısı içinde yer almalarını bazı tarihçiler halk ile devlet arasındaki "aracı kişiler" olarak görülüp, itibarlı bir sınıf olarak değerlendirilmektedir (İnalçık, 1970:357).

Ancak genel olarak şu ana başlıklar altında özetlenebilir: Sınıflar, Osmanlı toplumunda toprak sahibi aristokrat sınıfı, askeri ve bürokratik elit, tüccarlar, esnaf ve zanaatkarlar gibi farklı sosyal sınıfları barındırıyordu. Bunun yanında, toprak yönetimi ve idaresi de toplumsal yapıyı belirleyen en önemli araç ve üretim argümanıydı. Toprak yönetimi; "miri" ve "mülk" olmak üzere iki tipte değerlendiriliyordu. Miri topraklar, devlete ait ve genellikle birliklere ve bürokratlara maaş olarak veriliyordu. Mülk toprakları ise kişilere veya vakıflara ait özel idare alanlarıydı.

Osmanlı İmparatorluğu, çok etnikli ve çok dinli bir yapıya sahipti. Farklı etnik gruplar arasında Türkler, Kafkasya toplulukları, Araplar, Zazalar, Arnavutlar, Pomaklar, Kürtler, Boşnaklar, Sırp, Yunanlar ve daha pek çok etnik kökenli göçmenlerden insanlar yaşıyordu. Aynı şekilde, farklı dinlerden insanlar da yaşıyordu. Müslümanlar, Hıristiyanlar (Rum Ortodoks, Ermeni Apostolik, Katolik vb.) ve Yahudiler Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan önemli dini

gruplardandı. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nu yayıldığı coğrafyada, zorunlu olarak güçlü olmasını gerektiriyordu. Bir ucu Cebelitarık Boğazı'nda, diğer ucu Hazar Denizi, bir tarafı Mağrip ve Sahel bölgesine ve bir tarafı Hint Okyanusu'na uzanan bir coğrafyayı kapsıyordu. Böylece imparatorluk 1699'da en geniş sınırlarına ulaşmıştı. İmparatorluk etki alanlarıyla birlikte devletin yüzölçümü 22 milyon km²'yi, hatta bazı tarihçilere göre etki alanlarıyla birlikte 24 milyon km²'yi geçmiştir. Bugün Osmanlı topraklarında yaşamakta ve hakimiyeti altında toplamda 76 devlet bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yayıldığı alan itibariyle, yüzölçümü toplamının dünya yüzölçümünün %38'ini ve yine bugün dünya nüfusunun ise %40,1'ini imparatorluk topraklarının sınırları içerisinde yaşamaktadır. Osmanlı, önemli ve stratejik büyüklükte bir alana nüfuz etmekteydi.

II. Murat, Fatih Sultan Mehmet, II. Beyazıt ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan nüfus sayımları kütüklerinden edinilen bilgi ve belgelere göre, Osmanlı İmparatorluğu döneminde 30 ilâ 40 yıl ara ile nüfus ve arazi sayımlarının yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemlerde bugünkü Türkiye topraklarına tekabül eden bölgede yaklaşık 12-12,5 milyon insanın yaşadığı tahmin edilmektedir (Serter, 1994:18-19). Osmanlı İmparatorluğu döneminde ilk nüfus sayımı, bazı müelliflere göre, II. Selim zamanında (1566-1574) yapılmış, bazı müelliflere göre ise, III. Murat zamanında (1574-1595) yapılmıştır. Gerçek anlamda nüfus sayımı 19. yüzyılda yapılmış, nüfusumuz bazen kısmen bazen de külli (toplam) olarak sayılmıştır. Bu dönemde imparatorluk yoğun savaş tehdidi altında olması münasebetiyle, askere erkekleri almayı amaçlayan sayımlar yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda II. Murat döneminde, 1431 yılında sadece erkek nüfusun miktarını belirleyen Rumeli ve Anadolu kasabalarında ciddi bir sayım yapılmıştır. Bundan elde edilen bilgilere göre bugünkü Türkiye'ye düşen nüfus yaklaşık olarak 7-7,5 milyon civarındaydı (Zeytinoglu, 1972:15; Hiç, 1990:10; Serter, 1994:18). Asya kesiminde 3,75 milyon erkek sayılmıştır (Sarc, 1940; Kongar, 1993:378).

Osmanlı İmparatorluğu nüfusuna ilişkin en güvenilir bilgi kaynağı, vergi tahrirleri ile gayrimüslim baş vergisi cizye için tutulmuş defterleridir (İnalcık, 2020:21-22). Bu defterler ile tahmini bilgi elde etmek mümkündür. Ömer Lütfi Barkan'a göre, 1491'de çoğunluk Rumeli topraklarında olmak üzere cizye vergisi ödeyen gayrimüslim hanehalkı sayısı 674.357'dir. Yine aynı dönemde 1490'da Anadolu'da gayrimüslim hanehalkı sayısı 32.600'dir. Bu sayı 1535'te 63.300'e yükselmiştir. Bu rakamlar doğrultusunda toplam nüfusun %7'si Hıristiyan topluluklarından oluşmaktaydı (İnalcık, 2020:21-23). Yine 1490'da Anadolu'da yaşayan Müslüman hanehalkı sayısı 872.610 iken, bu rakam 1580'lerde 1.360.474 hanehalkı sayısına çıkmıştır (İnalcık, 2020:21-23).

Ömer Lütfi Barkan'a (1978:163-171) göre, 1520-1580 yılları arasında Anadolu coğrafyasında nüfusun önemli ölçüde arttığını bu rakamın yaklaşık 2 ila 3 kat olduğunu öne sürmüştür. 16. ve 17. yüzyıla ait demografik veriler incelendiğinde, Anadolu'nun hem şehir hem de kırsal nüfusunda büyük değişiklikler olduğunu göstermektedir. Özellikle şehir nüfuslarında çok daha hızlı bir artışın meydana geldiği tespit edilmiş, bu artış korunamamış, Celali İsyanları dönemlerinde hem kırsal alanların nüfuslarında hem de şehir merkezlerinde nüfus miktarlarında büyük düşüşler yaşanmıştır. Bu durum isyandan kaynaklı ölümler şeklinde olabileceği gibi, göç yoluyla bölgeyi terk etmekten de kaynaklanabilir. 1520-1580 yılları arasında Anadolu, Karaman (Konya, Akşehir, Kayseri ve civarları), Zülkadiroğlu bölgesi (Kırşehir, Maraş, Niğde civarı), Rum-i Kadim (Amasya, Tokat, Çorum, Canik ve Karabük yöreleri), Rum-i Hadis (Trabzon, Samsun, Kemah, Malatya civarı) sancaklarının toplam nüfusu %60,6 artarken, Anadolu şehrinin (Bursa, Diyarbakır, Ankara, Tokat, Sivas, Konya ve Kastamonu) nüfusu ise %100 artmıştır. 1580'lere gelindiğinde, Bursa kentinin nüfusu 70 bini geçerken, Ankara'nın nüfusu 30-35 bin civarında olduğu, Kayseri'nin nüfusu 25-30 bin olduğu, Konya, Amasya, Tokat, Urfa'nın nüfusları 10 binin üzerindeki kent merkezleri olmuştur. 50-60 yıllık dönemde nüfusun %50'den fazla artması, o çağlara göre büyük bir nüfus artışıdır (Tezel, 2015:55-57).

Ekonomik faaliyetlerin çıktısını ve niteliğini belirleyen en önemli değişkenlerden birisi nüfus yapısı, niteliği ve gelişim sürecidir. 14. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu, 4-5 milyon olduğu kabul edilmektedir. 16. yüzyılda ise, Kanuni döneminde Mısır, Irak ve Tuna (Balkanlar) hariç bugün ki Türkiye sınırları içinde kalan bölgede 12-13 milyonluk bir nüfus olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfusun %60'ının Müslüman olduğu %40 civarı Gayri Müslim tebaadan meydana geldiği görülmekte, bu nüfusun %80'i kırsal ve köylerde yaşamaktadır. 16. yüzyılda Anadolu ve İstanbul çevresinin nüfus miktarı 5-6 milyondan 8-9 milyona yükseldiği tahmin edilmektedir. Bu nüfusun %90'ı kırsal ve köylerde yaşarken, bu miktarın %20'si de göçebe olarak yaşayan tarımla alakası olmayan bir nüfustu. 16. yüzyıl sonunda Fernand Braudel'e göre, Osmanlı'nın nüfusu toplam 22 milyon olduğunu öngörürken, Ömer Lütfi Barkan hocaya göre, Osmanlı'nın nüfusu 30-35 milyon civarında olduğu tahmininde bulunmuştur (Buluş, 2022:37-38).

1477 yılı itibariyle Başkent İstanbul'un nüfusu incelendiğinde %60'ı Türklerden meydana geliyordu. 1477'de toplam 16.326 hane nüfusu olan İstanbul'da, Schneider'e göre, hane nüfusunu 4-5 kişi saymıştır, Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre hanede ortalama 8 kişi yaşamaktadır. 1535'te Ömer L. Barkan'ın tahminine göre 80.000 hane (46.635 Müslüman, 25.295 Hristiyan, 8.070 Yahudi) nüfus vardı. Saray görevlileri ve kapıkulları da (takriben

25.000 kişi) dikkate alındığında toplam nüfusun bir hanede ortalama 4 kişi olduğu varsayılsa dahi 350.000 civarına ulaşıyordu. 60.000-70.000 kişilik bir nüfus vardı. Müslim-gayrimüslim oranı da XIX. yüzyıla kadar hemen her dönem için %70'e %30'luk oranı korumaktadır. Bu oran şehrin Türkleştirilmesi hususundaki sürati dikkate değerdir. Bu oran 1830-1840'larda %48 Müslüman, %52 gayrimüslim şeklinde gerçekleşmiştir. 1885 yılında İstanbul'da hane büyüklüğü ortalaması 4,8 kişidir (Mehmet Öz, "İstanbul Nüfusu: Fetihden XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar"; <https://istanbultarihi.ist/94-istanbul-nufusu-fetihten-xviii-yuzyil-sonlarına-kadar>; erişim tarihi:05.10.2023). Bernard Lewis'e göre (1973:57), İstanbul sur içindeki Türklere ait ev sayısı 9.753 iken, Rumların sayısı 3743'tür. Diğer gayrimüslimlerin nüfusu ise, Musevilerin 1647 hanesi varken, Ermenilerin 817, Hristiyan Kırımlıların 264 hanesi vardır. Müslüman Çingenelerin ise 31 hanesi mevcuttur. Bu dönemde İstanbul'da Müslümanların sayısı %58 iken, %42'si gayrimüslimdir (Lewis, 1973:57).

İmparatorluğun başkenti olan İstanbul'un; 1430-1440'da İstanbul'un nüfus sadece 40 bin ila 50 bin arasındayken, fetihden sonra 1470'de 60 bin ila 70 bin arasına çıkmıştır. 1500'de 100 bin ila 120 bin civarında olduğu tespit edilmiş, 1600'de 250 bin ila 260 arasında olduğu, 1690'da 400 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Mantran'a göre ise bu rakam, Cizye defterlerine göre 600 bin üstünde yaklaşık 700 bin civarında olduğunu beyan etmektedir. Osmanlı İstanbul'unun 17. Yüzyılda nüfusu beşyüzbini geçmişti, o dönemde Londra'daki nüfus dörtyüzbin civarındaydı. Osmanlı ekonomisi İstanbul ve çevresindeki kentlerde dönüyordu. 17. yüzyılın başlarında İstanbul'a gelen gemi sayısı bir yılda 4265'ti, transit ticaretin merkezi konumundaydı (İnalçık, 2012:301-302). 1610-1611'de şehirde bulunan George Sandy'e göre, İstanbul nüfusu 700.000'dir. Raczynski'ye göre 1814'te İstanbul'da 60 bin hanede 660 bin insan yaşadığını öne sürmüştü. Fransız seyyah Oliver'a göre ise, 1790'da İstanbul'da yaşayan insan sayısı 500 binin üzerindedir. Aynı tarihlerde Dr. Verolot'a göre İstanbul'da yaşayan insan sayısı 721 binin üzerindedir. Bu rakamın 360 bini varoşlarda, 360 bini merkezde yaşamaktadır. Shaw'a göre ise, 1878'de İstanbul'un nüfusu 547 bin civarındadır. Görüldüğü üzere rakamlarda tam bir tutarlılık yoktur. Ancak, yaklaşık değeri tahmin etmek mümkün olabilmektedir. 1885'te ise 875 bin civarındadır. 1885'te Müslüman oranı %44 iken, gayrimüslim oranı %56'dır. Nüfusun %75'i sur içinde, %15'i Galata ve Eyüp'te, %10'u da Üsküdar ve Boğaziçi'nde yaşamaktadır. II. Meşrutiyet döneminde yapılan sayım sonuçlarına göre İstanbul nüfusu 1912'de 857.069, 1913'te 855.515 ve 1914'te de 977.662 olarak sayılmıştır. I. Dünya Savaşı'nda nüfus 1 milyon civarındadır. Bu oranın %62'si Müslüman kesim oluştururken, %38'i gayrimüslim tebaadan meydana gelmekteydi. 1922'de İstanbul'da yaşayan nüfus miktarı

1,1 milyon civarındadır. İstanbul bu dönemde Balkanlardan ve Kırım'dan ciddi göç almıştır. Behar ve Duben'e göre, tüm hanelerin %46'sı 3 ve daha kişiden oluşan bir çekirdek aile tipi görülmektedir. 1850-1890'a kadar ki 40 yıllık süreçte Rumeli topraklarından gelen insan sayısı iki katına ulaşmıştı. 1885 yılında İstanbul'a gelen yabancı sayısı 100 binin üzerindeydi. 1885 istatistiklerine göre, evli erkeklerin sadece %2,5'i çok eşlidir. Bu oran 1907 yılındaki sayımda %2,16'ya düşmüştür (Koç, 2010:171-179; Mehmet Öz, 2015; "İstanbul Nüfusu: Fetihden XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar"; [https:// istanbultarihi.ist/94-istanbul-nufusu-fetihten-xviii-yuzyil-sonlarına-kadar](https://istanbultarihi.ist/94-istanbul-nufusu-fetihten-xviii-yuzyil-sonlarına-kadar); erişim tarihi: 05.10. 2023).

Osmanlı ülkesinin sınırları 1878 yılından sonra stabil konuma geldi. Bu dönemde Anadolu nüfusu Osmanlı İmparatorluğu'nun toplam nüfusunun %40'ını meydana getiriyordu. Yine bu nüfusun %82'si kırsal alanda tarımla iştiğal ediyordu. Anadolu'nun 1884 rakamları ile 1914 yıllarını kapsayan nüfus karşılaştırmasıyla yıllık 1000 kişide 8,48 kişilik bir artış oranı karşımıza çıkmaktadır. Bu oran 1800-1950 dönemi dünya nüfus artış oranının yaklaşık 1,5 katıdır. Nüfus yoğunluğu kilometre başına ortalama 14 ila 16 kişi arasında değişirken, batı vilayetlerinde (Rumeli'de) bu yoğunluk miktarı 20 ila 24 kişi arasında değişmekteydi (Quataert, 2008:33-34).

Tablo 95. Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus (1820-1897)

Tarih	Avrupa	Anadolu	Diğer	Toplam
1820-1840	9.160.000			
1831	10.676.000			
1844-1856	15.500.000	10.700.000	9.150.000	35.350.000
1867	18.487.000	12.813.000	8.700.000	40.000.000
1872-1874	14.752.820	14.280.291	11.479.000	40.512.111
1877-1878	4.362.142	-	-	13.064.109
1884	3.924.000	10.721.000	2.490.000	17.135.000
1897	5.594.000	12.482.000	11.464.000	29.486.000
1901*	-	11.788.000	18.565.000	30.353.000
1914*		12.657.800	8.316.100	20.973.900

Kaynak: Memiş, 2008:37'deki tablodan alınmıştır. Ayrıca bkz: 1820-1878 yıllarına ait veriler Karpat, Age.'den derlenmiştir. 1884 ve 1897 yıllarına ait veriler ise Vedat Eldem, "Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994a, s. 12-13'ten alınmıştır. *Quataert, 2008:34'deki tablodan alınmıştır.

Cumhuriyetimizin temelini oluşturan Osmanlı İmparatorluğu devrinde nüfus sayımı demografik amaçtan öte, asıl amacı belli aralıklarla yapılan arazi ve asker gücünü belirlemeyi hedefleyen erkek kişi sayısına yönelik nüfus sayımlarıdır (Aksu, 1998:254-255; Barkan, 1949). 27 Kasım 1860 tarihli "Tahrir-i Nüfus ve Emlak Nizamnamesi" ile, Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus, cinsiyet durumu, mal, arazi, emlak, çiftlik, değirmen, han, fabrika, bağ ve bahçe, boş

arsa ve arazi, haddehane, atölye, dükkân gibi yerlerin ayrıntılı olarak sayımı yapılarak, vergilendirmede uygulanacak ilkeleri ve nispetleri saptıyordu. Bu nizamname doğrultusunda mallar ve mülkler detaylı olarak sayılacak, bu sayımı yapacak memurların görev, yetki ve sorumlulukların sınırları ile uyacakları kurallar bir bir sayılmıştır (Çadircı, 1991:345).

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopan Balkanlardaki ve Afrika'daki ülke, bölge ve toprakların yıllara göre dağılımını şöyle belirtmek mümkündür. Mısır ve Libya ülkeleri 1830-1913 dönemi için İmparatorluk dışında sayılmıştır. Sırbistan, 1817'de özerklik kazandı. Yunanistan, 1829'a kadar İmparatorluk bünyesindeydi. 1820 Mora isyanında çok ciddi olarak Türk nüfusuna soykırım yapılmıştır. Kalan nüfusta Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Eflak ve Boğdan, 1829'da özerlik kazanmalarıyla birlikte, 1878 yılında tam bağımsızlığını kazandı. Bosna, Hersek ve Karadağ, 1877-1878 yılında kaybedilmiştir. Bulgaristan, 1878 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. Kıbrıs, Girit ve Arnavutluk, 1907 yılında kaybedilmiş Türk topraklarıdır. Gerçi kaybedilen Kıbrıs'ta tekrar Türk hakimiyeti kazanılmıştır (1974). Makedonya ise, 1912 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopan son Balkan topraklarıdır (Pamuk, 2023:24). Kaybedilen her toprak ve kopmalar sonucunda, İmparatorluğun nüfus miktarı hızla düşerken, vergilerde ciddi azalmalar, ülke içi pazarlarda büyük kayıplar, üretimde düşmeler ve ciddi savaş durumları yaşanmıştır. Bu durum sık sık yaşandığından dolayı ülkeye olan göç hareketleri bir asır boyunca devam etmiştir.

1844 yılında (Abdülmecit döneminde), daha çok askeri amaç taşıyan bir diğer nüfus sayımının sonuçlarına göre ise, Anadolu nüfus miktarı 10.5-12 milyon arasındadır (Serter, 1994:18). Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi olan 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk 22 yıllık dönemi savaşlarla, iç karışıklıklarla, isyanlar, açlık, kıtlık, salgın hastalıklar ve yetersiz besleme ve sağlık hizmetleri gibi sebepler büyük nüfus kayıplarına neden olmuştur (Aksu, 1998:254-255; Serter, 1994:18; Aksu, 2005:163-164).

1854 yılında devlet vergi toplamak amacıyla sayım yapmak istemiş, ancak tamamlanmamıştır. 1856 yılında Anadolu'da ve Suriye'de nüfus sayılmıştır (Yalçıntaş, 1972: 74; Hiç, 1990:10; Serter, 1994:18). 1874'te ise Tuna (Rumeli) vilayetlerinde yeni sayımlara girişilmiştir. Bu sayıma göre Anadolu nüfusu da belirlenmiş, 11.8 milyon olarak hesap edilmiştir (Kongar, 1993:378; Türkay, 1960:1-4; Yalçıntaş, 1972:47). 1884'de yapılan sayım sonuçlarına göre, Osmanlı nüfusu 28.9 milyon olarak görülmektedir. Aynı dönem için Anadolu nüfusu 1874'teki sayım sonuçlarıyla aynı olduğu 11.8 milyon civarında hesaplanmıştır (Kongar, 1993:378; Türkay, 1960:6; aktaran bkz: Aksu, 2005:165).

Tablo 96. Osmanlı İmparatorluğu'nda (1884-1897) Yılları Arasında Nüfus Artışı
(1000 Kişi)

Yıllar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1884	12.590	4.544	17.135
1885	12.708	4.579	17.286
1886	12.825	4.603	17.429
1887	12.942	4.637	17.580
1888	13.059	4.662	17.721
1889	13.177	4.676	17.853
1890	13.294	4.701	17.995
1891	13.411	4.734	18.146
1892	13.411	4.763	18.175
1893	13.578	4.777	18.316
1894	13.646	4.805	18.451
1895	13.763	4.833	18.596
1896	13.891	4.849	18.740
1897	14.112	4.938	19.050

Kaynak: Cem Behar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 49'daki tablodan alınmıştır.

Tablo 97. Türkiye Nüfusunun Dünya Nüfusu İçindeki Payı ve Artış Hızı (1500-2050)

	Türkiye Nüfusu (milyon)	Dünya Nüfusu (milyon)	Türkiye Nüfusu/ Dünya Nüfusu (yüzde)	Yıl	Toplam Nüfus (milyon)	Önceki Dönemde Yıllık Artış Hızı (yüzde)
1500	6,0 ?	450	1,33	1820	9,4	-
1600	7,6 ?	560	1,36	1840	10,0	0,3
1820	9,4	1.055	0,89	1860	10,8	0,4
1880	13,0	1.400	0,93	1880	13,0	0,9
1913	16,5	1.800	0,92	1900	14,8	0,7
1927	13,9	2.000	0,70	1914	16,5	0,7
1950	20,8	2.520	0,83	1927	13,9	-1,3
1980	44,4	4.435	1,00	1940	17,8	1,9
2010	73,0	6.900	1,06	1950	20,9	1,6
2050 (tahmin)	94,0	9.150	1,03			

Kaynak: Şevket Pamuk, (2014): 68-71'deki tablolardan alınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan önce 1914 yılında nüfusu, 26.372.000 kişidir. İmparatorluğun yayıldığı coğrafya ise 2 milyon km²'ye yakındır (Eldem, 1994:3-4). Nüfusun sadece 632 bini Avrupa'da yaşarken, geri kalan 25 milyon insan Anadolu'da ve Ortadoğu'da yaşamaktaydı. İmparatorluk 1878 Berlin Anlaşması'ndan sonra 34 yıl süre ile öyle böyle topraklarını muhafaza edebilmişti. Ancak, 1911/1913 dönemi arasında ülkenin Balkanlarda Bosna-Hersek, Yenipazar ve Doğu Rumeli kayıpları, Kuzey Afrika'da İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi'yi, Fransa'nın Tunus'u 1881'de zorla ele geçirmesi yine Cezayir'i ve Fas'ı işgal

etmeleri, İngiltere'nin 1882 yılında Mısır'ı işgal etmesi, 1912'de İtalyanların Libya'yı (Ouchy Anlaşması ile Trablusgarp ve Bingazi'yi almaları ve nihayetinde de Balkan Savaşları ile Osmanlı'nın bünyesinde bulunan bütün Balkan toplumlarının kendilerine daha fazla pay kapmak için ayaklanmaları ve İmparatorluktan tamamen ayrılmaları ile, büyük toprak kaybımız olmuş, bununla da kalınmamış Rodos, Oniki Adalar ve Batı Trakya da İmparatorluğun bünyesinden koparılmıştır. İlginç bir örnek vermek gerekirse, Balkan Savaşı'ndan önce 2.600.000 olan Yunanistan nüfusu, savaşın sonra 4.350.000'e yükselmiştir (Turan, 1991:26-33; Aksu, 2005:164-165).

Osmanlı'nın temel nüfus politikalarını belirleyen faktörleri birkaç maddede belirtmek gerekirse;

- Devşirme Politikası,
- Cizye Vergisi ve Gayrimüslimlere yönelik Politikalar,
- Aşiret Politikaları ve Derebeylik (Ayanlık) Sistemi,
- Cariye Sistemi,
- Son Dönem Nüfus Sayımları ve Üretimde Nüfusun Etkileri,
- Göçebelik Sistemi, Yurt Edindirme ve İskanlaştırma Politikaları,
- Nüfusun Nitelikleri, Çok Kültürlü, Çok Dilli Etnik Yapı ve Sosyal Statü Oluşumu,
- Demografik Değişimler, Hastalık, Göçler, Savaş, Fakirlik, Afet ve İç Ayaklanmalar,
- Nüfusun Kent ve Kırsal Ayrımı, Özellikleri ve Çalışma Durumu, Kentlerdeki Toplumsal Yapının Karmaşık ve Katmanlı Olması.

Aşağıdaki tabloda belirtildiği gibi, Türkler en yoğun olarak Anadolu'da bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 yılı itibariyle nüfus bileşenine baktığımızda; Türklerin nüfusu en büyük ve çoğunluğunu meydana getiren bir sayıdaydı. İkinci olarak göze çarpan Arapların nüfusu idi. Türklerin sayısı 11.3 milyon iken, Arapların nüfusu toplam 9.7 milyon kadardır. Türk nüfusunun içine benzeri toplulukları kattığımızda nüfusu toplam 13 milyonu aşmaktadır (Eldem, 1994:4). Bunun dışında ülkede Rum, Ermeni, Musevi, Lâtin, Bulgar, Sırp ve Ulahların nüfusunun toplamı 3.314.965 idi. Bunlar da genel nüfustan düşünülünce İstiklâl Savaşı başladığı tarihte Türkiye nüfusu 13 milyon kadardı (Aybars, 2000:316-317). Mondros Bırakışması sonrasında elde kalan topraklardaki nüfus 12 milyon (10.9 milyonu Anadolu'da, 700 bini İstanbul ve Çatalca sancağında ve 400 bini Doğu Trakya'da idi) olarak hesaplanıyordu. Anadolu'dakinin yüzde 15'i (%9'u Rum, %5'i Ermeni, %1'i Yahudi) azınlıktı. Bu oran İstanbul ile Doğu Trakya'da yüzde 37'yi (%30'u Rum, %5'i Yahudi, %3'e yakını Ermeni) buluyordu (Erikan, 2001:230-232, Selek, 1965:54-55; Aksu, 2005:164). Ayrıca, İzmir ve Batı Anadolu'nun nüfusu 3.365.308 kişi iken,

Trakya'da 546.280 kişi olarak hesap edilmiştir; buralar Yunan İşgali altında idi (Aybars, 2000:317; Aksu, 2005:165-166). Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye nüfusu 12.852.000'dir (Serter, 1994:18; Türkay, 1960:6; Kongar, 1993: 378).

Tablo 98. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 Yılı Başında Yüzölçümü ve Nüfusu

	Yüzölçümü 1000 km ²	Nüfus (x) (1000)
Avrupa'da:		
Edirne ve Çatalca	22.7	642
İstanbul	3.9	1.160
Anadolu'da:		
27 Vilâyet ve Müstakil Liva	730.5	13.402
İskenderun, Beylan, Antakya k.	5.7	120
Suriye, Cebel-i Lübnan, Kudüs 6		
Vilayet ve Müstakil Liva	221.9	3.075
Mezopotamya		
Musul, Bağdat ve Basra	326.3	2.403
Arabistan		
5 Vilayet ve Müstakil Sancak	626.9	5.570
	1.937.9	26.372

Kaynak: Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı 98, Ankara, 1994, s. 4'den alınmıştır.

(x) 1884 tahririne dahil nüfus Ticaret ve Ziraat Nezareti'nce her yıl ileriye doğru yürütülmüş, Balkan harbinden evvel, 1912'de 21.835 bin olarak hesaplanmıştır. Tahrire dahil olmayan nüfus, yani Cebel-i Lübnan, Bağdat ve Basra'nın büyük bir kısmı, Doğu Anadolu'da bazı kazalar ile Hicaz ve Yemen adı geçen nezaretçe 1897 yılı için 9.132 bin olarak tahmin edilmiştir. 1914 için bu miktarı 10 milyona iblağ eder ve terk edilen arazideki nüfus olan 5.458 bini tenzil edersek yukarıdaki 26.372 bin rakamına varmış oluruz (Aksu, 2005:166).

Tablo 99. 1914 Yılında Nüfusun Milliyet İtibariyle Bölgelere Göre Dağılımı

	Türk	Benzeri Topluluklar	Rum	Benzeri Topluluklar	Yahudi	Arap	Sair	Yekûn
Trakya	515	-	80	10	12	-	25	642
İstanbul	649	5	245	168	47	12	34	1.160
Anadolu	10.004	1.160	912	1.130	45	205	66	13.522
Suriye vs.	125	90	180	127	87	2.280	186	3.075
Irak	74	390	-	20	72	1.732	115	2.403
Arabistan	20	-	-	-	50	5.500	-	5.570
	11.387	1.645	1.417	1.455	313	9.729	426	26.372

Kaynak: Vedat Eldem, a.g.e., s. 4'den alınmıştır.

Aile, tarih boyunca varlığını koruyabilen en sağlam sosyal gruptur, içtimai zümredir. Cemiyetlerin sağlamlığı, ailenin yapısına bağlıdır. Aile, insanın yaratılması ile bir olan, aslî bir

zümredir. Çocuğun yetiştirilip, cemiyete kazandırılması için, ilk ve en mühim grup ailedir (Eröz, 1987:90-91). Büyük Türk sosyoloğu Ziya Gökalp'e göre, Türk aile hayatını dört çağa ayırmıştır. Bunlar sırasıyla **boy, ocak, konak** ve **yuvadır** (Erkal, 1990:68; aktaran bkz: Aksu, 2005:174).

“Türklerde aile yapısının çözülmeye yüz tutması Tanzimat sırası ve daha sonraki dönemlerde görülmektedir. Boy ve Ocak dönemlerinde de rastlanın fakat Konağın bir özelliği olarak farklılaşmış harem ve selâmlık bu dönemde ortadan kalkmaya başladı. Bununla birlikte Balkan, Trablusgarp ve Birinci Dünya Harpleri ailedeki değişmeyi hızlandırdı. Nitekim, Birinci Dünya Savaşı'nda onu takip eden savaş yıllarında Türk kadını savaş alanında olduğu kadar, eşlerinin iş bölümündeki yerlerini tutmak zorunda kaldılar. Gökalp'e göre bu ve bu gibi faktörler Konağın daralarak yuva olmasını hazırlamıştır.” (Fındıkoğlu, 1971:12-13; Erkal, 1990:68; aktaran bkz: Aksu, 2005:174-175).

Özellikle İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde aile yapısı, kırsal kesimden tamamen olmasa da birçok farklılıklar taşımaktaydı. 18. ve 19. yüzyıllarda ticaret ve sanayileşmenin gelişmeye ve yaygınlaşmaya başlaması, ekonomik yapıda ve devlet bürokrasi sisteminde maaş ve ücrete dayalı bir örgütlenme yapısı, erkeğin baba evinden ayrılarak evlenmesi ve yeni bir ev açması çekirdek aile yapısını ortaya çıkartmıştır. Geniş aile yapısı, evlenme çağına gelen genç kuşağın ayrı bir haneye geçmesi sonucu, yuva adını verdiğimiz çekirdek aileyi oluşturmuştur (Aksu, 2005:175).

“Bir toplumda değişme başladığında bu değişim öngörülen alanlar kadar, öngörülmeven alanlara da sıçrar. Osmanlı toplumu belki çok köklü bir değişim geçirmiyordu ama modernleşme toplumun her kesitine ve her kurumuna sıçradı. Osmanlı aile yapısı ve Osmanlı kadını da bu gelişmelerin dışında kalamadı.” (Ortaylı, 1986:92-95).

“Tanzimat ile Batı'ya açılan Osmanlı İmparatorluğu'nun idari ve siyasi yapısı değiştiği gibi, fikri ve sosyal yapısı da değişir. Bu devirde kadın evin içinden dışına doğru açılır, kadının ev içinden dış dünyaya yönelmesi, zaruretten çok modaya kapılması ile olur. Bunda, Mısırlı kadınların da tesiri görülür.” (Uğurcan, 1992:497-498).

Osmanlı Türk aile yapısını ele aldığımızda ise, akraba ilişkilerinin yoğunluğu, taaddüd-i zevcat, evlâtlık, köle ve cariyelerin varlığı açısından geniş aile görünümünde olmakla birlikte, bir çatı altında barınan aile üyelerinin azlığı açısından küçük hatta çekirdek denilebilecek bir aile yapısına sahiptir. Tanzimat döneminde Müslümanlarda aile başına düşen çocuk sayısı

2,28 iken Gayrimüslimlerde ise hane başına 3,38'dir. Müslüman ailelerinde üç çocukların oranı %28 iken, 5 veya daha fazla çocuk olanların oranı %13,3'dür. Gayrimüslimlerde ise, dört çocuklu olan oranı %22,6 iken, 5 çocuklular ise bu oran %20'dir. 6 ve daha fazla çocuk sahibi oranı %24,1 olarak hesaplanmıştır. Müslüman ailesinde en fazla çocuk sayısı 8 iken, Gayrimüslim ailelerde ise en fazla çocuk sayısı 10 olarak gerçekleşmiştir (Kurt, 2012:119-132). 1885 ve 1907 nüfus sayımlarına göre hane büyüklüğü 1885'de 3,9 kişi iken, 1907'de ise hane büyüklüğü 4,2 kişi olduğu belirlenmiştir. Kırsal kesimde ise, aile tipi üretim tarzının yaygınlığı nedeniyle, hanelerin büyüklüğü geniş aile tipine sahip oldukları görülmektedir evlilik yaşı kadınlarda (14-18 yaş), erkeklerde ise (20-22 yaş) olduğu tespit edilmiştir (Duben, 1993: 35-38; Serter, 1994:106-107). Osmanlı aile tipi ataerkil bir yapıya sahipti (Caporal, 1982:126). Tanzimat ve meşrutiyetle birlikte kentleşme ve sanayileşme süreçleri sonucunda "konak tipi" aileden, 1920-1930'lu yıllarda İstanbul ve çevresindeki kentlerde "çekirdek aile" niteliğindedir. Osmanlı toplumunun geleneksel, geniş, ataerkil aile yapısı çeşitli sosyal, kültürel ve ekonomik faktörlerin etkisiyle küçülmeye ve çekirdek aile tipine dönüşmeye başlamıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren sanayinin etkisiyle, aile yapısı ve hane kişi sayısında ciddi değişimler ve dönüşümler yaşanmıştır. Bu değişimde Türk kadınının iş hayatında söz sahibi olmasıyla birlikte, kanunen sağlanan hak ve özgürlüklerin de büyük etkisi vardır (Serter, 1994:106-107). İmparatorluğun 1820'de nüfusu, 9,4 milyon iken, 1840'da 10 milyona çıkmış, 1874 yılında 11,8 milyona yükselmiştir. 20 yıldaki artışı %0,3'tür. 1860'da 10,8 milyona yükselmiş, nüfus artış hızı %0,4 olarak gerçekleşmiştir. 1880'de 13 milyona ulaşmıştır. Nüfus artış hızı da %0,9'luk bir artış gerçekleştirmiştir. 1900'de ise İmparatorluk nüfusu 14,8 milyona çıkmış, nüfus artış hızı bir önceki döneme göre %0,7'lik bir artış kaydedilmiştir. 1914'te ise ortalama nüfus miktarı 16,5 milyon olarak hesaplanmış, nüfus artış hızı ise %0,7 olarak tespit edilmiştir (Aksu, 1998:254-258; Cumhuriyetin İlk Sayımı 1927 Nüfus Tahrirleri, 2023:7).

1907 yılında evlenen 30-39 yaş arasındaki erkeklerin üçte ikisi, evliliğe kendi hanelerinin reisi olarak başlıyorlardı. Aynı dönemde çok eşlilik, Osmanlı aydınlarından tepki görmeye başlamıştı. 1907'de İstanbul'daki evli erkeklerin sadece %2,5'i çok eşli idi (Duben, 1993:35-38; Serter, 1994:106-107). Osmanlı aile hukuku da şeriata dayalı 'Mecelle' tarafından düzenlenmiştir. Mecelle, erkeğin çok eşli evliliğine cevaz veriyordu. Ayrıca, Osmanlı ailesi tam bir ekonomik ve toplumsal bir birlikti (Erdentuğ, 1972:20).

Vedat Eldem Osmanlı sayımlarını kullanarak, 1914 yılında Türkiye'nin bugünkü sınırlardaki nüfusu 15,8 milyon olarak verirken (Eldem, 1970), Justin McCarthy'ye göre, nüfusun biraz daha fazla olduğunu 1914 yılı için gerçek nüfusun 17 milyon civarında olduğunu (McCarthy,

2006), Shorter ve Macura'ya göre ise, 1914 yılı için nüfus miktarı 16,5 milyon olduğunu belirtmişlerdir (Shorter ve Macura, 1983). Bu konuda ortalama 15,5-17 milyon arasında bir nüfus miktarı belirlenmiştir (Cumhuriyetin İlk Sayımı 1927 Nüfus Tahrirleri, 2023:6-7).

14.2. Cumhuriyet Dönemi Toplum ve Nüfus Yapısı

Mustafa Kemal Atatürk'ün, "Toplum ve Nüfus Politikaları", Türkiye'nin modernleşmesi ve kalkınması için ortaya attığı adımlarının bir parçası olarak değerlendirilebilir. Nüfus politikaları, eğitim, sağlık, kadın hakları gibi alanlardaki reformlarla birlikte Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik açıdan ilerlemesi ve üreten bir yapıya dönüşmesini sağlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk, kadının aile içindeki konumunu yükseltici teşebbüslerde bulunmuş ve aile müessesesinin yeniden düzenlenmesini sağlayan Medeni Kanun'un (17 Şubat 1926'da) kabul edilmesiyle önemli değişikliklerin oluşmasına imkân sağlamıştır (Serter, 1994:107-108; Gencer ve Özel, 262-264; aktaran bkz: Aksu, 2005:178). 17 Şubat 1926'da kabul edilen **Medeni Kanun**, modern Türk ailesinin kurulabilmesine imkân sağlandı. Vatandaşlar kişi hak ve ilişkiler bakımından en ileri ve çağdaş ülke vatandaşlarının düzeyine ulaştılar. Medeni Kanun özellikle Türk kadınlarına getirdiği ileri haklar bakımından apayrı bir önem taşıyordu. Müslüman olmayan azınlık bile bu modern kanunun sunduğu avantajlardan yararlanabilmek için azınlık statüsünden vazgeçmişlerdir. Ayrıca Türk kadınının aile içi statüsünde önemli değişikliklerin yapılmasına imkân sağlamış ve Türk aile yapısı yeniden düzenlenmiştir. Mesela, tek eşli evlilik getirilmiş, çok eşli evlilik yasaklanmıştır. Bunun yanında resmi nikâh şartı getirilmiş, miras ve malların bölüşümünde erkek ve kadına eşit haklar sağlanmıştır. Boşanmalarda kadına da söz ve hak sahibi olmuşlardır. 3 Nisan 1930'da belediye, 26 Ekim 1933'te köy muhtarı ve heyetleri, 5 Aralık 1934'te milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanındı. 8 Şubat 1935 tarihinde yapılan milletvekili genel seçimlerinde kadınlar ilk kez milletvekili seçme ve seçilme hakkını kullandılar. Bu seçimlerde 18 kadın milletvekili seçildi (Koçak, 2000: 153-154; Aksu, 2005:178).

Cumhuriyet'in ilk döneminde toplumu ayakta tutan modernleşme hareketleri ve kanun düzenlemeleri getirilmiştir. Bu düzenlemelerden bazıları şunlardır:

- **Medeni Kanun (1926):** Medeni Kanun, aile yapısı ve evlilikle ilgili temel düzenlemeler içermiştir. Çok eşlilik yasaklanmış, resmi nikah zorunlu hale getirilmiş ve kadın-erkek eşitliği ilkesi benimsenmiştir. Bu kanun, aile uyumluluğunu modernleştirmeyi amaçlamıştır.

- **Vatandaşlık Kanunu (1928):** Vatandaşlık Kanunu, Türk vatandaşlığını düzenleyen bir kanundur. Bu kanunla birlikte Türk vatandaşlığının kazanılması ve kaybedilmesi ile ilgili düzenlemeler getirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığının tanımı ve niteliklerini düzenlenmiştir. Buna göre; Türk Soyundan Gelenler, Yabancılara Vatandaşlık Kazandırma Şartları, Vatandaşlıktan Çıkarma Durumları, Çifte Vatandaşlık, Vatandaşlık Başvuruları ve İşlemler, Vatandaşlıkla İlgili Genel İlkeler şeklinde uygulamalar getirilmiştir.
- **Soyadı Kanunu (1934):** Soyadı Kanunu, Türk ailelerinin soyadı alma değerlerinin kalitesinde. Bu kanunla birlikte onun kişiliği, kendisine özgü bir soyadı almıştır. Bu düzenleme, modernleşme çabalarının bir parçası olarak kabul edilmiştir.
- **Nüfus Sayımları:** 1927, 1935 ve 1940 yıllarında Türkiye'de nüfus sayımları gerçekleştirilmiştir. Bu toplanan veriler, ülkenin demografik yapısı hakkında bilgi toplamak, nüfusun niteliklerini belirlerken, ekonomik, sosyal, toplumsal, kültürel, sanayileşme ve üretim yapılarının belirlenmesinde bu sayımlar önemli analizler ve işlevler yerine getirmektedir. Nüfus sayımları, nüfus hareketlerini izlemek ve nüfus politikalarını planlamak amacıyla gerçekleştirildi. Türkiye İstatistik Kurumu'nun temelleri atılmıştır. Bu sayımlar, nüfus planlaması ve planlama adına önemli veriler hazırlanmış, sanayi ve kalkınma planları bu sayede oluşturulmuştur.
- **Eğitim ve Bilinçlendirme Çalışmaları:** Nüfusun bilinçlendirilmesi ve eğitilmesi amacıyla çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Sağlık eğitimi ve aile verilerinin bilinçlendirme çalışmaları, okuryazarlık kampanyaları ve eğitim programları bu dönemde hayata geçirilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye'yi çağdaş bir ulus devleti haline getirmek amacıyla bir dizi devrim gerçekleştirdi. Türk alfabesinin Latince harflerle değiştirilmesi, şapka inkılabı, soyadı kanunu, kadın haklarına yönelik düzenlemeler gibi birçok alanda reformlar hayata geçirildi.
- **Kadınların Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Katılımı:** Mustafa Kemal Atatürk, kadınların toplumsal ve ekonomik yaşama daha aktif katılmalarını teşvik etmiştir. Bu, kadının sağlıklı eğitim almasının artması, çalışma yaşamına katılmasına ve nüfus yapısının genel olarak iyileşmesine katkı sağlamıştır. Kadınların Eğitimi, Kadınların İş Hayatına Katılımı, Kadın ve Haklar Hukuku Reformları, Siyasal Katılım, Seçme ve Seçilme hakkının tanınmasıdır.

“Cumhuriyetten sonra Türk kadını siyasî seçme ve seçilme hakkı, eş seçme, meslek ve mesken seçme alanlarında olduğu gibi, aile için kararlarda da önemli bir role kavuşmuş ve oldukça

mesafe alınmıştır. Kadının aile içindeki ve toplumdaki artan etkinliği, hiçbir zaman erkeğin aile içindeki rolünü azaltan bir etki de yapmamıştır. Türk ailesinin tipik bir özelliği olarak kadının yeri ve rolü erkeğe göre matematik bir eşitlik şeklinde gelişmemiş, kadının artan fonksiyonları aile reisini ve baba soyunu yıkararak ve onun aleyhine bir gelişmede göstermemiştir.” (Erkal, 1990:69; aktaran bknz: Aksu, 2005:178).

“Osmanlı toplumunun geleneksel, ataerkil geniş ailesi, **Atatürk devrimlerinin** değiştirmeyi amaçladığı kurumlardan birisidir. Aslında aile yapısını değiştirmeye yönelirken Atatürk’ün kafasındaki düşünce, kadının özgürlüğe kavuşmasıydı.” (Kongar, 1993:427; Kepenek, 2019:2-6). 1930’lara kadar Medeni Kanun kabul edilmiş ve Türk kadını sosyal ve ekonomik haklarını elde etmişti. 1930’lardan itibaren, Mustafa Kemal’in öncülüğünde kadının siyasal haklarıyla ilgili devrimler gerçekleştirilmeye başlanmıştır. 1930 yılında Belediye Yasa’sı çıkarılarak kadınlara yerel seçimlerde oy kullanma ve seçilme hakkı verilmiştir. 26 Ekim 1933 tarihinde Köy Kanunu’nda yapılan değişiklik ile kadınlara köylerde muhtar ve ihtiyar meclisi seçimlerinde oy kullanma ve seçilme hakkı tanınmıştır. 5 Aralık 1934 tarihinde ise Anayasa’da değişiklik yoluna gidilerek bu haklar genel seçimleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir (Gencer ve Özel, 1998:242-243; 263-264; aktaran bknz: Aksu, 2005:178).

Mustafa Kemal Atatürk, kadının toplumda söz sahibi ve konumunu yükseltmeyi hedeflemişti. İstiklâl Savaşı sırasında cephe gerisinde büyük vefakarlık gösteren Türk kadınına ne kadar söz sahibi yapan kanuni iyileştirme yapılsa az alacağını düşünen Ulu önder Atatürk, bu görüşlerini şu sözleriyle ortaya koymuştur: “***Daha endişesiz ve korkusuzca, daha dürüst olarak yürüyeceğimiz yol vardır. Büyük Türk kadınına çalışmamızda ortak yapmak, hayatımızı onunla birlikte yürütmek, Türk kadınına ilmî, ahlâkî, sosyal, ekonomik hayatta erkeğin ortağı, arkadaşı, yardımcısı ve koruyucusu yapmak yoludur.***” (İnan, 1959:150-151; aktaran bknz: Aksu, 2005:178)

Günümüzde 1982 Anayasası’nın 41. Maddesine göre; “*Aile, Türk toplumunun temelidir ve eşler arasında eşitliğe dayanır. Devlet, ailenin huzur ve refahı ile özellikle annenin ve çocukların korunması ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır, teşkilatı kurar.*” (Şakar, 1989:54). Türkiye Cumhuriyeti’nde aile Anayasa ile birlikte koruma altına alınmıştır. 1961 Anayasası’nın 61 maddesinde durum netleştirilmiş, aile ahlaki bir çevredir. Toplu yaşamın ilk modelidir. Millet hayatı bakımından “**aile**” kutsal bir temeldir. Toplumun temel taşıdır. Çocuğun korunması ve eğitimi ailenin olmazsa olmazıdır. Annenin ve çocuğun birlikte korunması esastır. Ailenin sosyal yapı için önemi, bugün millet hayatında oynadığı rol, onun korunması için yeterlidir. Devlet, toplumun eğitimi için aile ile iş

birliği yapar. Evliliğin kurulması, yaygınlaştırılması ve kolaylaştırılması toplum hayatı için çok önemlidir (Şakar, 1989:54).

1927 yılında yapılan sayıma göre Türkiye’de sosyal sınıfların dağılımında, en kalabalık ve en büyük kitle köylülerden oluşuyordu. Bunun nedeni de nüfusumuzun %75.8’inin köyde yaşamakta oluşudur. Şehir nüfusunun düşük oluşu işçi ve memur oranının da düşük olmasına sebebiyet vermiştir. Sanayileşmemizin yeterince gelişmediğini de esnaf ve sanayicimizin oranının düşüklüğünden görebilmekteyiz. Aşağıdaki tabloyu yorumladığımızda, toplumumuzun kırsal kesimde yaşadığı, sanayileşme aşamasına geçtiğini, okur-yazar oranının çok düşük olduğu, erkek nüfusun daha çok tarım sektöründe çalışmakta olduğu, girişimci ve müteşebbisin yatırımlarının çok düşük olduğu, ekonomi daha çok devlet tarafından yönetilmekte olduğu, ekonomik olarak fakir bir yapının olduğu da belirtilebilir (Aksu, 2005:167-168).

Genç Türkiye Cumhuriyeti’nde ilk nüfus sayımı 28.10.1927 tarihinde yapılmıştır. Bu sayıma göre Türkiye’nin nüfusu, 13.648.270 kişidir. 1927’deki ilk resmi nüfus sayımına göre, nüfusun cinsiyete göre ayrımı yapıldığında erkek nüfus, genel nüfusun %48.1’ini oluştururken, % 51.9’unu da kadın nüfus yüzdesi oluşturur. Bu rakamı da şöyle yorumlamak mümkündür; uzun süren savaş yılları ve bulaşıcı hastalıklar erkek nüfusun azalmasına yol açmıştır. Buna göre her 100 kadına sadece 93 erkek düşmektedir (Aksu, 1998:259-260; Hiç, 1990:10-14; Serter, 1994:56; Cillov, 1974:59; Aksu, 2005:167).

Tablo 100. Genel Nüfus Sayım Tarihlerine Göre Yıllık Nüfus Artış Hızı ve Nüfus Yoğunluğu

Sayım Tarihleri	Nüfus	Yıllık Nüfus Hızı	İl Sayısı	İlçe Sayısı	Bucak Sayısı	Köy Sayısı	Yüzölçümü km ²	Nüfus Yoğunluğu
28.10.1927	13.648.270	-	63	328	699	39.901	726.736	18
20.10.1935	16.158.018	21.10	57	356	809	34.067	762.736	21
20.10.1940	17.820.950	19.59	63	370	890	33.134	767.119	23

Kaynak: Levent Aksu, Dünya’da ve Türkiye’de Nüfus Analizleri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., Sosyoloji Konferansları, 25. Kitap, Yay. No: 557, Çantay Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 259-260; Ayrıntılı bilgi için bkz. DİE, “İstatistik Yıllığı”, Ankara, 1991, s. 632.

1927 sayımına göre, nüfus yoğunluğu km²’ye sadece 18 kişi düşmekte olup, il sayımız 63, ilçe sayısı 328, bucak sayısı 699, köy sayısı da 39.901’dir. İlmi esaslar dahilinde yapılan ikinci sayım 20.10.1935’te yapılmıştır. Bu sayıma göre nüfusumuz 16.158.018 kişiye çıkmıştır. Nüfus artış hızımız %2.1 oranında artmıştır (Aksu, 1998:259-260; Aksu, 2005:167).

Tablo 101. 1927 Nüfus Sayımına Göre Türkiye’de Sosyal Sınıflar

Sınıf- Tabaka	Nüfusun %
Köylüler	81.6
İşçiler	3.5
Sanayici- Tüccar- Esnaf	9.0
Memurlar (Ordu Subayları- Kamu Yöneticileri)	4.90
Diğerleri	1.0
Toplam	100.0

Kaynak: Orhan Türkdoğan, Sanayi Sosyolojisi Türkiye’nin Sanayileşmesi, Töre Devlet Yay., Ankara, 1981, s. 480’deki tablodan alınmıştır.

20.10.1935 tarihli sayama göre, her 100 kadına düşen erkek sayısı 97’ye çıkmıştır. Buna göre nüfusumuzun 7.936.770’ini %49.1 ile erkek nüfusumuz oluştururken, 8.221.248’ini %50.9 ile kadın nüfusumuz oluşturmaktadır. Nüfusumuzun 10.000’in üstündeki yerlere göre her 100 kadına 109.8 erkek düşerken, nüfusu 10.000’inin altındaki yerler her 100 kadına, 94 erkek düştüğü görülmektedir. Ortalaması alındığında her 100 kadına 97 erkek düşmektedir. Okur-yazar olmayan nüfus oranı %80.75’dir. Bu oranın %90.1’ini kadın nüfusumuz oluşturmaktadır. Okur-yazar olan nüfus oranı da %19.25’dir. Kadın nüfusumuzun %9.8’i okuma-yazma bilmekteydi. Bu durum, toplumumuzun eğitim açısından bir hayli geri olduğunu göstermektedir. 1935 sayımına göre, her 100 kişi kendi dışında 82.8 kişiyi geçindirmektedir. Bu da bize iş imkanlarının düşük ve az olduğu veya nüfusun yaşça çok genç olması nedeninden kaynaklanmakta olduğu şeklinde yorumlanabilir. Yine 1935 sayımına göre 0-14 yaş gurubu toplam nüfusumuzun %41,8’ini oluşturmaktadır. İşgücü gurubu olarak adlandırdığımız 15-65 yaş gurubu da nüfusumuzun %54,4’ünü oluşturmaktadır. 65 ve üstü yaş gurubu da nüfusumuzun sadece %3.8’ini oluşturmaktadır (Serter, 1994:27-65; Hiç, 1990:9-21; Aksu, 2005:168).

1935 sayımına göre, madeni hâl açısından nüfusumuzun rakamsal değerlerini (15 yaş ve yukarıdaki yaşta nüfusu) vermek gerekirse, hiç evlenmemişlerin toplam nüfus içerisindeki oranı %18.3, evlilerin oranı %68.1, eşi ölmüşlerin oranı %12.2, boşanmışların oranı da %0.5’dir (Serter, 1994:61; Aksu, 2005:168).

1935 sayımında nüfus artışı ile birlikte nüfus yoğunluğu 18 kişiden 21 kişiye çıkmıştır. İl sayısı 57’e düşmüştür. İlçe sayısı 328’den 356’ya çıkmıştır. Köy sayısında ciddi bir azalma görülmüştür. 1927 sayımına göre 39.901 olan köy sayısı, 34.067’ye düşmüştür. 1940’da nüfus yoğunluğu artmış 23 kişiye çıkmıştır. Nüfus miktarı 17.820.950’ye, erkek nüfusumuz

8.898.912'ye ve oranı %49.9'a çıkarken, kadın nüfusumuz 8.922.038'e ve oranı %50.1'e düşmüştür. 1940 sayımına göre, her 100 kadına, 100 erkek düşmüştür. Böylece nüfus dengeli hale gelmiştir. Nüfusun yaş gruplarına göre dağılımını incelediğimizde, 0-14 yaş gurubu genel nüfusun %42.3'ünü oluştururken, çalışabilir-işgücü gurubunu oluşturan 15-64 yaş gurubu % 54.2'ye inmiştir. 65 yaş üstü grup ise %3.5'i kadardır. 1935'deki nüfusumuzun 24.68 olan yaş ortalaması 1940'da 24.83'e yükselmiştir (Serter, 1994:56-61; Cillov, 1974:59; Aksu, 2005:168).

1940 yılında okur-yazar olmayan nüfusumuzda %75.45'e düşmüş, okur-yazar oranı ise %24.55'e çıkmıştır. Kadın nüfusumuzun okur-yazar oranı %9.81'den, % 12.92'ye çıkmıştır. Okur-yazar olmayan erkek nüfusumuzun %70.65'den, % 63.80'e düşerek, eğitimde bir gelişme emarelerini görmekteyiz. Bağımlılık oranında, 1935'te 82.89 iken, 1940'ta 78.90'a düşmüştür. Bu durumda ekonomide bir genişlemenin ve ilerleme içerisinde olduğunu göstermektedir (Serter, 1994:27-65; Aksu, 2005:168).

Tablo 102. Türkiye'de Şehir-Köy Nüfusu Dağılımı (1927-1940)

Sayım Yılı	ŞEHİR NÜFUSU				KÖY NÜFUSU		
	Toplam Nüfus	Şehir Nüfusu	Oranı %	Yıllık Artış Oranı %	Köy Nüfus	Oranı %	Yıllık Artış Oranı %
1927	13.648.270	3.305.879	24.2	-	10.342.391	75.8	-
1935	16.158.018	3.802.642	23.5	1.7	12.355.376	76.5	2.2
1940	17.820.950	4.346.249	24.4	2.7	13.474.701	75.6	1.7

Kaynak: Levent Aksu, 1998, s. 264.

1927'de %24 olan kent nüfusu, 1935'te 3.8 milyon olan şehir nüfusu, %23.5'e düşmüş, 1940 yılında %24.4'e çıkmıştır. 1927'de nüfusu 10.000'inin üstündeki yerleşim birim sayısı 66'dır. Bu yerde yaşayan kişi sayısı 2.2 milyon iken, 1935 yılında 2.6 milyon iken, genel nüfus içerisindeki oranı %26.4 olmuştur. 1940 yılında nüfusu 10.000'nin üstündeki yerleşim yerinde yaşayan kişi sayısı 3.2 milyona çıkmış ve oranı da % 18'e çıkmıştır. İstanbul şehirlerimizin en kalabalığı olurken, 1927'de 691 bine, 1935'te 742 bine çıkmış, 1940 yılında 800 bin sınırına dayanmıştır. Ankara ise, 1927'de orta büyüklükte bir kasaba kadardı. Sadece 75 bin kişi yaşıyorken, 1935'te yaklaşık iki katına yakın bir artış göstermiş, Genç Türkiye'nin başkenti olması münasebetiyle devamlı bir nüfus artışı göstermiştir. İzmir nüfus itibariyle Cumhuriyetin ikinci büyük kenti konumundaydı. 1927'de 154 bin iken, 1935'te 171 bine, 1940'da ise 184 bine çıkmıştır (Aksu, 2005:169).

Tablo 103. 1927-1940 Nüfus Sayımına Göre Büyük Şehirlerimizin Nüfusu (Bin Kişi-1000)

Şehirler	1927	1935	1940
İstanbul	691	742	794
Ankara	75	123	157
İzmir	154	171	184
Adana	73	76	88
Bursa	62	72	78
Eskişehir	32	41	61
Gaziantep	40	51	57
Konya	47	52	56
Kayseri	39	46	52

Kaynak: Levent Aksu, a.g.e., s. 259-280.

Tablo 104. 1935 Nüfus Sayımına Göre Nüfusu 10.000'in Üstünde ve Altında Olan Yerlerde ve Toplam Türkiye'de Cinsiyet Oranları (Yüz Kadına Düşen Erkek Sayısı)

Yaş	Nüfusu 10.000'in Üstündeki Yerler	Nüfusu 10.000'in Altındaki Yerler	Toplam Türkiye
0-4	106.0	110.8	110.3
5-9	104.2	107.9	107.4
10-14	109.2	114.8	113.8
15-19	118.8	114.1	115.0
20-24	166.5	106.0	117.0
25-29	139.9	76.1	86.2
30-34	108.5	87.7	91.0
35-39	107.0	92.9	95.5
40-44	87.2	64.3	68.3
45-49	91.8	73.4	77.1
50-54	83.1	53.8	58.7
55-59	94.7	80.0	83.1
60-64	75.4	55.7	59.0
65-69	101.1	94.0	95.5
70-74	73.8	71.7	72.0
75-79	80.8	100.0	95.6
80-84	54.7	65.2	63.6
85-89	66.5	87.9	83.1
90-94	41.1	59.9	54.6
95 +	51.7	65.5	63.5
Bilinmeyen	107.3	98.5	99.1
Toplam	109.8	94.0	96.5

Kaynak: Sevil Cerit, "Türkiye'de Kırdan Kente Göçün Kapsamı ve Nüfus Artışıyla Olan İlişkisi", Cahit Orhan Tütengil Anısına Armağan, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., Özal Sayı 1, İstanbul, 1982, s. 58'den alınmıştır.

14.3. Nüfus Üzerinde Artırıcı Etkisi olan Dış Göçler

19. ve 20. yüzyıl Rumeli, Kırım, Kafkas Müslümanlarının elde kalan Osmanlı topraklarına göçlerinin, yeni Türk toplumunun oluşumu üzerinde ciddi etkisi olmuştur (Karpat, 2010:11). 19. yüzyıl boyunca, ülke nüfusu kendi iç dinamikleriyle ve dışarıdan gelen göçlerle nüfus artarken, nüfusu 10 binin üzerinde olan yerleşim birimlerinde (kentleşmede) önemli bir artış görülmektedir. Kentleşme oranı 1840 yılında %15 iken, 1914'te %23'e yükselmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası, Ermeni, Rum ve diğer Gayrimüslim yabancıların azalmasıyla birlikte, kentleşme oranı %18'e düşmüştür (1927 Nüfus Tahriri, 2023:9). Türkiye'de nüfus artışına etkisi olan bir diğer durumda, dışarıdan gelen göç hareketleridir. Belli başlı göç hareketleri Kırım'dan, Kuzey Kafkasya'dan, Yunanistan'dan, Bulgaristan'dan, Yugoslavya'dan, Ege Adaları'ndan, Doğu Türkistan'dan, Romanya'dan, Kıbrıs'tan gelerek Anadolu üzerinde toplandı.⁶⁸ Osmanlı'nın toprak kaybı ile birlikte göç miktarı da o nispette artış göstermiştir. Osmanlı'nın serhat bölgelerinde yaşayan Türklerin can ve mal güvenliğinin olmaması nedeniyle, güven duydukları Anadolu'ya göç ederek burada nüfus artışını da sağlamışlardır (Aksu, 1998:252-258; Aksu, 2005:170-171). Savaşlar, toprak kayıpları ve soykırımlar nedeniyle, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan Türk ve Müslüman toplumların büyük bir kısmı İstanbul'a ve Anadolu'ya, diğer bir kısmı da Batı Trakya'ya yerleşmiştir. Osmanlı döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde dışarıdan gelen göç hareketlerini 3 ana kısımda ele almak mümkündür (Karpat, 2010:11-15).

- 1) 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'si'ne yapılan göçler,
- 2) 19. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'si'nden dışarı verilen göçler,
- 3) Osmanlı nüfus ve iskân politikalarıdır.

Tablo 105. 1923-1940 Türkiye'de Nüfus Artışı ve Göç Hareketleri

Yıllar	Nüfus	İki Sayım		Göç Hareketleri		Nüfus Artış
		Farkı (A)	Gelen	Giden	Fark (B)	Payı B/A %
1923	12.339.093	-	-	-	-	-
1927	13.648.270	1.559.177	504.964	149.851	355.113	22.8
1935	16.158.018	2.509.748	207.080	-	207.080	8.2
1940	17.820.950	1.662.932	124.280	-	124.280	7.5

Kaynak: "Göç" maddesi Meydan Larousse Büyük Lügat Ansiklopedi, Meydan Yay., İstanbul, 1990, Cilt 8, s. 58'den alınmıştır.

⁶⁸ "Göç" maddesi, Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi, Meydan Yay., İstanbul, 1990, Cilt 8, s. 55-58.

Osmanlılar mültecilere ve göçmenlere kucak açan bir siyaseti benimsemişti. Mesela, İspanya, Portekiz ve İtalya'dan sürülen on binlerce Yahudi ve Endülüs'ten atılan Müslüman Moriskolar, Hıristiyanlar için marjinal olan diğer gruplar, 1492'den başlayarak 17. yüzyılın başlarına kadar, Osmanlı padişahlarının himayesinde olan önemli ve ticaret merkezlerine yerleştirildiler. İstanbul, İzmir, Selanik, Bursa, Edirne, Beyrut bu kent merkezlerinden birkaçıydı. Özellikle Yahudiler ve Moriskolar İstanbul'da Galata'nın göbeğine yerleştirildiler (İnalçık, 2020:29). II. Mehmed, İstanbul'un ekonomik hayatını canlandırmak için Balkan kentlerindeki bütün Yahudi cemaatlerini İstanbul'a kaydırıldı. Sonraki süreçte, Mora, Ege Adaları, Trabzon ile Konya gibi Orta Anadolu kentlerinin Rum nüfuslarını İstanbul'a kaydırılmıştır. 1520-1580 döneminde Batı Anadolu'daki nüfus artış hızı %42 iken, aynı dönemde göçer Türkmenlerde nüfus artış hızı %52'yi bulmuştur. Balkanlar'daki Müslüman göçer hanehalkı sayısı toplam 49.540'dir. Balkanların vatanlaşmasında Yörükler ve Müsellemler (Yörük kökenli) önemli rol oynamıştır (İnalçık, 2020:29-37).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, iç ve dış göçler önemli demografik olaylardı ve toplumsal yapıyı etkileyen dinamikler arasında yer alıyordu. İşte Osmanlı İmparatorluğu'nda iç ve dış göçlere dair bazı ana hatlar (Aksu, 1998:254-258):

1- İç Göçler: Ülke içerisinde nüfusun hareketlenmesidir.

- **Toprak Almaları ve İstila Sonrası Göçler:** Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesi sırasında, yeni toprakların fethedilmesi ve alınmasıyla beraber, bazı bölgelerde yerel halkın göç ettiği görülmüştür. İslam'ın yayılması ve Osmanlı yönetimi altında yaşama tercihi, bazı toplulukların göç etmelerine sebep olmuştur.
- **Yerleşim Politikaları:** Osmanlılar, bazı bölgelerdeki nüfus dengesini düzenlemek ve yerleşimi artırmak amacıyla yerleşim politikalarını uygulamışlardır. Örneğin, Boşnakların Bosna'ya yerleştirilmesi gibi politikalar izlenmiştir.
- **Sürgünler ve Göçebe Topluluklar:** İmparatorluk içinde, bazı topluluklar sürgün edilmiş veya kendi istekleriyle göçebe yaşam tarzını sürdürmüşlerdir. Bu durum, göçebe hayatı yaşayan toplulukların özellikle Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde etkili olmuştur.
- **Tarıma Dayalı Göçler:** Tarıma dayalı göçler, mevsimlik tarım işçiliği veya su kaynaklarına bağlı olarak yapılan göçler şeklinde görülmüştür. Özellikle kışın sıcak ve yazın serin bölgelere olan göçler, tarım faaliyetlerini desteklemek amacıyla gerçekleşmiştir.

2- Dış Göçler: Ülke dışından ülkeye gelen nüfus hareketlerini kapsamaktadır.

- **Zorunlu Göçler ve Sürgünler:** Osmanlı İmparatorluğu, birçok dönemde çeşitli siyasi ve dini sebeplerle zorunlu göçlere ve sürgünlere sahne olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında, mübadele (yer değiştirme) politikası çerçevesinde, Türkler ve Yunanlar arasında nüfus mübadelesi gerçekleşmiştir.
- **Dinî Nedenli Göçler:** Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli dönemlerinde, farklı dini gruplar arasında yaşanan çatışmalar veya hoşgörü politikaları sonucunda dinî nedenli göçler meydana gelmiştir. Örneğin, Sefarad Yahudileri'nin İspanya'dan Osmanlı topraklarına göç etmeleri gibi.
- **Ekonomik Nedenli Göçler:** İmparatorluğun çeşitli bölgelerindeki ekonomik fırsatlar, ticaret yolları ve limanlar, fertleri ve toplulukları Osmanlı topraklarına çekmiştir. Bu durum, özellikle Osmanlı'nın kara ve deniz ticaret yollarının kesişim noktalarında göçleri teşvik etmiştir. Bu nedenle, ekonomik fırsatların daha iyi olduğu bölgelere göçler yaşanmıştır. Özellikle büyük şehirler ve ticaret yollarının bulunduğu bölgeler bu anlamda göç almıştır.
- **Savaş ve Göç:** Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşlarının ve çatışmalarının etkisiyle, bazı bölgelerdeki halklar savaşın etkilerinden kaçarak güvenli bölgelere göç etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş coğrafyası, farklı kültürleri bir araya getirmesi nedeniyle göçlerin ve yer değiştirmelerin sıkça yaşandığı bir bölge olmuştur. Bu göçler, Osmanlı toplumunun demografik yapısını şekillendirmiştir.
- **Güvenlik ve İstikrar Sorunları:** Güvenlik ve istikrar sorunları, dış göç hareketlerini etkileyen temel faktörlerden başında gelmektedir. Bu sorunlar, insanların yaşadıkları yerleri terk etmelerine, daha güvenli ve daha istikrarlı bölgelere yönelmelerine neden olmuştur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde sınır bölgelerinde yaşanan savaş, ayaklanma, siyasi ve sosyal istikrarsızlıklar göç hareketlerinin yaşanmasına neden olmuştur. Bu durum, halkın güvenlik endişeleriyle başka yerlere göç etmelerine sebep olmuştur. Özellikle, Osmanlı toprakları dışında kalan Müslüman ve Türk halklarının bulunduğu coğrafyalarda, yaşadıkları olumsuz durumlar, soykırım süreçleri, asimilasyon politikaları, iç savaşlar veya sosyal çatışmalar gibi birçok faktörler, dışarıdan ülkeye doğru göç hareketlerine neden olmuştur.

19. yüzyıl göçlerinin ilki olarak 1783'te Kırım'ın Rusya'ya ilhakı sonrasında başlayan ve 1856'dan sonra kitlelilik kazanan "Kırım Göçleri" önemli yer tutar. Kırım'dan gelen Türklerin

Anadolu'ya göç etmesinin sebeplerinden başlıca geleni; 1771 yılında Rusların 35.000 Kırım Türk'ü kılıçtan geçirmesi, bu tür vahşet niteliği taşıyan katledilmeler üzerine 1785 ile 1800 yılları arasında 500.000 kişi Balkanlara ve Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştı. 1815 ile 1864 yılları arasında Nogaylar da dahil olmak üzere 700.000'den fazla insan Kırım'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Buradan göç edenler daha çok Eskişehir ve çevresine yerleşmişlerdi. Özellikle bu bölgede yapılan Türklere yönelik nüfus kıyımı ve katledilmeler 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşıyla daha da artmış, her yıl ortalama 3 ila 5 bin civarında insan yurdundan koparılmakla karşı karşıya kalmışlardır (Aksu, 2005:171; Karpat, 2010:15).

Kırım göçlerini, 1864'te başlayan Kafkasya göçleri izlemiştir. Şeyh Şamil'in 25 yıllık direnişini bastıran Rusya, batı ve orta Kafkaslar'da yaşayan yaklaşık iki buçuk milyon Türk-Müslümanı Osmanlı topraklarına göçe zorlamıştır (Karpat, 2010:11-15). Kuzey Kafkasya, Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bir Türk yurduydü. İlk Rus akımının 1768'de olmasından sonra Güney Kafkasya ve Anadolu'ya göçler yaşanmış, yaklaşık olarak 10.000 kişi göç etmek zorunda kalmıştır. 1780-1800 yılları arasında bu sayı 30.000'i bulmuş, 1812-1815 yıllarında 15.000, 1829'da 12.000 Kuzey Kafkasyalı Türk, Anadolu'ya canlarını korumak ve soykırımı uğramamak için kaçmışlardır. 1855-1863 yılları arasında 295.000 kişi Türkiye'ye göç etti. 1864'te Batı Kafkasya ve Kuban havalisindeki Türkler bir ay içinde yurtlarını terk etmek zorunda bırakıldılar. 1 milyondan fazla Türk göçmeninin büyük bir kısmı yollarda öldü. 1877-78 Savaşı'nda 500.000 kişi Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya göç etmek durumuyla karşı karşıya kalmışlardır. Kafkasya'dan gelen göçmenler, Balkanlara özellikle Tuna ellerine yerleşmiş, yine bir kısmı Halep, Şam, Kıbrıs, Amman ve Anadolu'nun muhtelif bölgelerine yayılmıştır (Aksu, 2005:171; Karpat, 2010:11-15; Mansur, 1995:90-93).

Azerbaycan'dan yapılan göçlerde 1800'li yılların başında başladı. 1812'den 1920'ye kadar ki çeşitli dönemlerde, 50.000 yakın kişi gelmiştir. Daha çok Kars, İğdır ve Ardahan bölgelerine yerleşmişlerdir (Aksu, 2005:171).

Osmanlı'ya gelen üçüncü göç dalgası ise 1877'den sonra Balkanlar'da yaşayan Müslümanların ve kısmen Yahudilerin göçleridir. Balkan göçlerinin temel sebebi, 19. yüzyıldan itibaren yükselen ve Batı milliyetçiliğinden Ortodoks Hristiyanlığın yükselişi düşüncesine dayanması hasebiyle ayrılan Balkan milliyetçiliğidir (Karpat, 2010:17). Karpat'a göre, Balkanlar'daki milliyetçi akımların çıkış noktası ilk planda din ve ancak ikinci planda ırktır, yani Türklüktür (Karpat, 2010:17). Bu yüzden yeni kurulan Balkan devletleri, kendi uluslarına yabancı olarak gördükleri Müslümanları göçe zorlamışlardır. Bu durum, "Balkanlar'da 'Türk' sözcüğü ile

'Müslüman' sözcüğünün eş anlamlı olduğu" iddiasını destekler niteliktedir (Metel, 2001:42-59; Karpat, 2010:17). Bugünkü Yunanistan sınırları içinde kalan çeşitle bölgelerde Türklere karşı girişilen soykırım ve yok etmeye yönelik politikalar sonucunda birçok Türk ya öldürülmüş ya da canını kurtarabilmek için yurdunu terk etmek zorunda bırakılmıştır. 1820'de Teselya, Girit ve Mora'da yaşayan 32.000 Müslüman-Türk'ü öldürdüler. 1864 yılında Girit'te Rum katliamı şiddetlenince burada yaşayan Türk nüfus çaresizlik içerisinde kalmış ve adanın %90'ını oluşturan Müslüman-Türk halkından 60.000 kişi adadan kaçmak zorunda bırakılmıştır. Bu vahşet, soykırım, tecavüzler halkı yıldırılmış, özellikle, Batı Trakya'da, Epir'de, Teselya, Mora'da şiddetlenerek artmıştır (Metel, 2001:42-59; aktaran bkz: Aksu, 2005:171).

Kıbrıs 1571'de fethedilmesiyle Türk vatani oldu. Anadolu'nun güney vilayetlerinden 50-60 bin Türk yerleştirildi. Böylece adanın nüfusu 200 bine çıkmıştır. Ada, İngilizlere kiralanınca 1878 yılında buradaki Türk halkı Anadolu'ya göç etmeğe başladı. Lozan antlaşmasıyla ada İngilizlere bırakılınca göçlerin sayısında artış oldu. 1878'den sonra Türkiye'ye göç eden insan sayısı 70.000'i buldu. 1554-1966 yılları arasında Kıbrıs'tan Türkiye'ye toplam olarak 6.284.600 kişi göç etti (Uzunçarşılı, 1951:9-10; Sönmezoğlu, 1991:7-13; Metel, 2001:21-28).

Türkiye'ye gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu Balkan ülkelerinden gelmiştir. 1923- 1960 yılları arasında Türkiye'ye göçmen, sığınan ve mübadele ile gelenlerin %33,9'u Yunanistan'dan, %31,1'i Bulgaristan'dan, %22,4'ü Yugoslavya'dan, %10'u Romanya'dan gelmiştir (Yalçıntaş, 1972:34-37; aktaran bkz: Aksu, 2005:172). Bu dönemde gelen göçmen Türk sayısı 1.247.683 kişiye ulaşmıştır (Yalçıntaş, 1972:34-37; Serter, 1994:19-20; aktaran bkz: Aksu, 2005:172).

Bulgaristan'dan gelen göçlerin 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Bulgar devletinin kurulmasıyla daha da artış göstermiş, bu durum Türkler için çok kötü koşullarla karşılaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu savaşta 200.000 Türk Edirne ve havalisine yerleşmişti. 1879-1880 yılları arasında sadece Varna limanında 18 bine yakın Türk Anadolu'ya ilhak etmiştir (Konukman, 1990:18; aktaran bkz: Aksu, 2005:172).

Osmanlı'ya gelen göçlerin hepsi, Müslüman göçleri değildi elbette. Kitapta ilki 1864- 1912 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen Yahudi nüfus hareketlerini, ikincisi ise daha özel olarak Yahudilerin Filistin'e göçünü ele alan iki ayrı makale de bulunuyor. 1862-1914 yılları arasında imparatorluk topraklarına göç eden toplam Yahudi nüfusu 120 bine varmış, özellikle Filistin'de Yahudiler lehine bir nüfus değişimini engellemek amacıyla 1897'de Filistin'e toplu Yahudi göçleri yasaklanmıştır (Karpat, 2010:11-26).

Tablo 106. Osmanlı Döneminde Anadolu'ya Gelen Göçler (1856-1913)

Yıllar	Kırım'dan	Çerkes	Yahudi	Balkanlar'dan'	Göç Edilen Yer	Yıllar	Sayılar
1856-58	30.000				Kırım	1783-1856	1.000.000
1859-60	30.000	30.000			Kırım ve Kuban	1856-1862	450.000
1861-63	50.000	30.000			Kırım ve Kuban	1867-1914	350.000
1864	75.000	450.000			Kafkaslar	1862-1865	1.500.000
1865-66	20.000	150.000			Kafkaslar	1865-1900	1.000.000
1867-76	4.000	10.000			Kafkaslar	1874-1877	125.000
1877-79	4.000	35.000		320.000	Balkanlar	1877-1878	800.000
1880-89	4.000	10.000	1.000	25.000	Balkanlar	1878-1914	2.200.000
1890-99	4.000	10.000	1.500				
1900-09	4.000	10.000	2.250				
1910-12	4.000	10.000	3.000				
1913	4.000	10.000	3.000	120.000			
						Toplam	7.425.000

Kaynak: Şevket Pamuk, 2023:186'daki tablodan alınmıştır. Ayrıca bkz: <https://www.bilgial.com/wp-content/uploads/2019/10/1783-1914-Y%C4%B1llar%C4%B1-Aras%C4%B1nda-Osmanl%C4%B1-Devleti%E2%80%99-ne-Y%C3%B6nelik-G%C3%B6çler-Karpat-2002-s.130.png>; erişim tarihi: 05. 04.2021.

Bulgar prensliği kuruluşundan Balkan Savaşına kadar geçen sürede 1.270.000, 1912-1913 Balkan Savaşı döneminde de 430.000 **Türkün** Anadolu'ya göç ettiği tahmin edilmektedir. İki ülke (Türkiye-Bulgaristan) arasında 1925 yılında imzalanan ikamet sözleşmesi ile ilişkilerde yumuşama görülmüş ve göçler belli bir düzene bağlanmıştır. Bu sözleşmeye göre, Türkler istedikleri zaman mallarını satabilecek ve bedellerini yanına alarak Türkiye'ye göç edebileceklerdir. Atatürk döneminde 1923-1939 yılları arasında 200.000 yakın Türk Anadolu'ya göç etmiştir (Serter, 1994:21-22; Pekdemir, 1992:20; aktaran bkz: Aksu, 2005:172).

Romanya'dan da çok büyük göç dalgası Anadolu'ya gelmiştir. Temel sebebi olarak, Rusların Balkan politikaları sonucu ve sıcak denizlere inme isteği, Romanya ve Tuna bölgesi etrafında yaşayan Türklere uyguladıkları soykırım ve tecavüzler sonucu yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda 200.000 kişi aşağı bölgelere göç etmek zorunda kalmış, Besarabya'da yaşayan Türkler, 1877-78 Savaşı'ndan sonra Rusların eline geçmesinden sonra, 80-90 bin Türk göç etmiş, 1923-1933 yılları arasında 33.852 kişi Anadolu'ya göç etti; 1934 yılında 15.321 kişi göç etti. Romen hükümeti ile yapılan anlaşmalarla göç işleri düzene sokuldu. 1935-1939 yılları arasında toplam 64.570 Türk Anadolu'ya göç etti (Aksu, 2005:172).

Göçler içerisinde en önemlisi Yunanistan'dan mübadele sonucu gelen Türkler oluşturmaktaydı. Lozan Konferansı'nda, Türkiye'de kalan Rumlarla, Yunan topraklarında kalan Türklerin yer değiştirme meselesi gündeme gelmişti. 30 Ocak 1923'de bu meselenin çözümü için bir sözleşme ve protokol imzalandı. Bu anlaşmaya göre, Türkiye'deki Rumlarla, Yunanistan'daki Türklerin değişimi öngörülmüştü. 30 Ekim 1918'den önce İstanbul Belediye sınırları içinde

yerleşmiş Rumlarla, Batı Trakya'da yaşayan Türkler nüfus mübadelesinin dışında tutulmuştu (Gencer ve Özel, 1998:282; Serter, 1994:20-21; Armaoğlu, 1973:643-645; aktaran bknz: Aksu, 2005:172-173). Ancak Yunanlılar ayak oyunları ile daha fazla Rum'u İstanbul'da tutmak istemiş, Anadolu'dan gelen Rumların İstanbul'a yerleşimini imkân sağlayacak bir oldu bittiye getirmek istemişti. İki ülke arasındaki siyasi durumun gerginleşmesi üzerine, 1 Aralık 1926'da Atina'da imzalanan bir antlaşma ile siyasi çözüme kavuşturuldu (Gencer ve Özel, 1998:282; Armaoğlu, 1973:643-645; aktaran bknz: Aksu, 2005:172-173). Yunanlılar Batı Trakya'daki Türklerin mallarına el koyması ve Anadolu'dan gelen Rumları burada iskân etmesi planı bozuldu. Yapılan 10 Haziran 1930'da yeni bir anlaşma ile çözüme kavuşturuldu. Bu anlaşmaya göre, yerleşme tarihleri ve doğum yerlerine bakılmaksızın İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türklerinin hepsi "yerleşmiş" kapsamına alınmış ve mübadele dışı bırakılmıştır (Gencer ve Özel, 1998:282; Serter, 1994:20-21; Armaoğlu, 1973:643-645; aktaran bknz: Aksu, 2005:172-173).

Lozan antlaşması hükümlerine göre, 1923-1933 yılları arasında 384.000 Türk, Anadolu'ya (Türkiye'ye) göç etti. Yine nüfus mübadelesine göre 149.851 Rum, Yunanistan'a göçe mecbur olmuştur (Serter, 1994:20; aktaran bknz: Aksu, 2005:173). Karpat'a göre (2010:241-269), 1860'lardan başlayıp I. Dünya Savaşı'na kadar devam eden süreçte, Yeni Dünya'ya (A.B.D.'ye) yapılan ve büyük kısmını Suriye ve çevre bölgelerinden olan Osmanlı'dan dışarıya giden göçlerin 1860-1914 yılları arasında Osmanlı topraklarından Amerika kıtasına göç eden insanların toplam sayısının bir milyonu aştığını ve bunların içinde Müslümanların sayısının 150 bine vardığını hesap etmiştir.

Göç hareketlerinin Türkiye'de nüfus artışı üzerindeki etkileri, Türkiye nüfusunun az, göçmen sayısının yüksek olduğu yıllarda büyük olmuştur. 1927 yılında göçlerin Türkiye'nin nüfus artışıdaki payı %22,8, 1935'de %8,2 ve 1940'da %7,5'tir. Ancak Türkiye nüfusunun büyümesi ve göçmen sayısının azalması ile bu etki sonraki yıllarda azalmıştır (Serter, 1994:20; Aksu, 2005:173).

M. Kemal Atatürk, Türklerin Balkanlardan çekilmesi durumunu şöyle arz eder: "*Biz Balkanları niçin kaybettik biliyor musunuz? Bunun tek bir sebebi vardır. Bu da İslâm araştırma cemiyetlerinin kurduğu dil kurumlarıdır. Bizim içimizdeki insanların millî tarihlerini yazıp, millî bilinçlerini uyandırdığı zaman, biz Balkanlardan Trakya sınırlarına çekildik.*" (Şapolyo, 1954:54). Bu gelen göçmenlerin bölgelere göre iskân oranlarını belirtmek gerekirse; Trakya'ya gelen göçmenlerin oranı %25,7, İstanbul ve Kocaeli tarafına %14,3, Marmara Bölgesi'ne

%10,1, Ege Bölgesi'ne %20,9, Karadeniz Bölgesi'ne %6,2, sair bölgelere yerleşen göçmen oranı ise, %22,8'dir (Eldem, 1994:215; Aksu, 2005:174).

1921-1929 yıllarında gelen göçmenlerin cinsiyet bakımından yıllara göre kadın ve erkek lehine veya aleyhine değişme göstermiştir. 9 yıllık devre sonunda geçen göçmenlerin %50,7'sini erkek, %49,3'ünü kadınlar teşkil etmektedir. Buna göre aynı devre içinde her 100 kadına 102.5 erkek göçmen gelmiştir. 1923-1933 yıllarında toplam olarak 103.586 aileyi devlet tarafından barınma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ev ve konut imkânı sağlamıştır (Aksu, 2005:174).

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, mübadele döneminde Trakya'dan giden nüfus sayısı 257 bin civarındadır. İstanbul kapsam dışında bırakıldığı için ilk sırada ise, İzmir ve sonra Trabzon bölgesinden olmak üzere 1 milyon 351 bin insan Türkiye'yi terk ederek, dışarıya göç etmiştir. Türkiye'ye gelenler ise mübadele anlaşması gereği, 501 bin civarındadır. Dışarıdan gelen göçler ise en yoğun olarak, 1923-1924 döneminde gerçekleşmiştir. 1921-1925 döneminde 118 bin aile, 466 bin nüfus gelmiştir. Bu gelenlere 15 milyon 097 bin lira civarında harcama yapılmıştır.

Tablo 107. Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan Arasında Vuku Bulan Nüfus (Ahali) Mübadeleleri ve Toptan Göçler (1000 Olarak)

Yunan Bozgunundan			
Türkiye'yi Terk Edenler	Evvel	Sonra	Toplam
Trakya'dan	27	230	257
İstanbul'dan	3	34	37
Marmara Bölgesi'nden	17	195	212
İzmir Bölgesi'nden	21	487	508
Trabzon Bölgesi'nden	18	164	182
“ “ (Batum Yolu İle)	32	16	48
Sair Bölgelerden	1	106	107
Genel Olarak	119	1.232	1.351

Türkiye'ye Gelenler	Evvel	Sonra	Toplam
Yunanistan'dan			
Mübadeleye Tabi Olanlar	--	380	380
Mübadeleye Tabi Olmayanlar	28	44	72
Bulgaristan'dan			
	49	--	49
Genel Olarak	77	424	501

Kaynak: Vedat Eldem, a.g.e., s. 214'ten alınmıştır.

**Tablo 108. Memlekete Gelen Göçmen, Mübadil ve Mülteci Miktarıyla (1000 Kişi)
Bunların İskanı İçin Yapılan Masraflar**

<u>Tarih</u>	<u>Aile</u>	<u>Nüfus</u>	<u>Sarfiyat (1000 Lira)</u>	
1921	3	11	798	
1922	3	10	312	
1923	50	196	6.095	
1924	52	209	5.286	
1925	10	40	2.606	
Toplam		118	466	15.097

Kaynak: Vedat Eldem, a.g.e., s. 215'ten alınmıştır.

15. BÖLÜM

15. KAPİTÜLASYONLAR VE BORÇLAR

"Kapitülâsyonların Türk ulusu için ne derece nefret edilen bir şey olduğunu size tanımlayamam. Bunları diğer şekil ve isimler altında gizleyerek bize kabul ettirmeye başaracaklarını planlayan ve hayal edenler bu konuda pek çok aldanıyorlar. Çünkü Türkler kapitülâsyonların devamının kendilerini çok az zamanda ölüme götüreceğini çok iyi anlamışlardır."
(25.12.1922)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

15.1. Kapitülasyonlar

Kapitülasyon kelimesinin anlamı, daha çok ekonomik ayrıcalıkları ifade etmekteyse de kapitülasyonlar, hukuki, idari, mali, siyasi, kültürel, askeri, sosyal ve eğitim gibi pek çok alanı kapsamaktadır (Ertuğrul, 2017:89; Gürak, 2020:140). Kapitülasyon kavramı Latince'deki "excepta, çaput, capitulum ve cauta", gibi sözcüklerinden türetilmiştir. Kapitülasyon kavramı genel olarak bölüm, istisna, şartlar ve maddeler anlamında kullanılmıştır. Bu kavram bu anlam itibarıyla, "bir devletin bir başka devletin toprakları üzerindeki tebaasının haklarını, ayrıcalık ve muafiyetlerini düzenleyen sözleşme" olarak kabul edilir (Ekinci, 2008:77). Osmanlı hukukunda, kapitülasyon ayrıcalıkları "uhud-u atika", "uhud-u kadime", "şurut-ı sabıka" olarak adlandırılırken, diğer yaygın bir kullanımda, "imtiyazat-ı ecnebiye"dir (Ekinci, 2008:78).

Kapitülasyon öyle bir düzenlemedir ki bir devlet, kendi ülkesinde suç işleyen bir yabancı tüccar, seyyah veya elçiyi tutuklayamaz ve yargılayamazsınız. Kendi yurttaşından aldığı vergiyi yabancılardan alamazdı. Yürürlükte bulunan hukuki veya ekonomik düzenlemeleri kapitüler hak verilen yabancı devletin izni ve onayı olmadan kaldırılamazdı (Ertuğrul, 2017:92).

İmparatorluğun iktisadi sisteminde yaşanan olumsuzlukların meydana gelmesinde, Batılı tüccarlara Osmanlı topraklarında ticaret yapmasını kolaylaştırıcı ekonomik, sosyal ve hukuki ayrıcalıklar tanıyan Kapitülasyonların etkisi çok derin olmuştur (Yücel, 2017:38).

Türk kapitülasyonlarının en önemlileri iktisadi imtiyazlardır. 1365'te Ragusa Cumhuriyetine verilmesi ile başlayan imtiyazlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığını belgeleyen 24

Temmuz 1923 tarihli Lozan Anlaşması'nın 2S.maddesi ile son bulmuştur. Madde bu durumu “kapitülasyonların kaffe-i noktai nazardan tamamen ilgası”, şeklinde açıkça ifade eder. Bu verilen iktisadi imtiyazlara göre, yabancılar bütün resmi ve vergilerden muaftı. Yalnız gayrimenkul vergileri ile ithalat ve ihracat vergileri bunun dışındaydı. Sonradan bu istisnalar yavaş yavaş daraltıldı. Ayrıca Türklerin kendi karasularında gemi işletmeciliği, kabotaj hakkı yoktu. Karasularda balık ve deniz mahsulleri avlamak, süngercilik yapmak yabancılar serbest bırakılmıştı. Bu iktisadi imtiyazlar yüzünden Türkiye'nin kendi sanayiini geliştirmesi mümkün olamadı. İmtiyazların bir kısmı da idari nitelikteydi. Limanlarda (demiryolları yapımı ve taşımacılığı, maden çıkartılması ve işletilmesi), yurt içinde postane, okul, kilise, hasta hane ve dini mabetleri bulunmaktaydı. Buradan yabancılar, ticaret ve vergi muafiyetini, izinsiz seyahat etme hakkı verilmesi, can güvenliği ve yerleşim hakkı, kiliselerinde ibadet özgürlüğüne varacak çok geniş iktisadi, idari, hukuki ve sosyal yönlü imtiyazları kapsıyordu. Yabancıların kurduğu bu müesseseler vergi muafiyetine de sahipti. Raguza Cumhuriyeti ile başlayan bu imtiyaz verme durumu, çeşitli tarihlerde Cenevizlilere, Venediklilere, Fransa, İngiltere, Hollanda, İspanya, Portekiz, Rusya ve daha birçok ülkeye de kapitülasyonlar tanındı. Kapitülasyonların kaldırılması için Osmanlılar zamanında çok çaba harcandı⁶⁹. Bununla birlikte I. Dünya Savaşından az önce 1 Ekim 1914'ten geçerli olmak üzere 9 Eylül 1914'te kaldırıldı. Savaşı kaybeden Osmanlı, Mondros Mütarekesi ile kapitülasyonların kapsamı daha da genişletilmesiyle (Sevres Anlaşması ile); Milli Misak'ın 6. maddesiyle (Milli ve ekonomik gelişme imkanını elde etmek ve daha çağdaş ve düzenli bir yönetim şeklinde işleri görmeği başarabilmek için, her devlet gibi bizim de gelişme sebeplerinin sağlanmasında, tam bağımsızlığa ve hürriyete kavuşmamız, hayatımızın ve varlığımızın esasıdır. Bu sebeple siyasi, adli, mali benzeri gelişmelerimize engel kayıtlara karşılık reddedilen kapitülasyonlar, Lozan anlaşması ile tamamen ortadan kalkmıştır (Aybars, 2000:370-371; Palazoğlu, 1998:451; Orbay, 1962:244).

17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihinde İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde, açılış konuşmasında Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa, liberalizm, kapitalizm, kapitülasyonlar ve yabancı sermaye hakkındaki fikirlerini ve Osmanlı'da yarattığı olumsuz etkileri ve şartları konusunda şunları ifade etmiştir: "*Filhakika Osmanlı Hakanları asıl olan bu noktayı unuttular. Bütün efal ve hareketlerini hayaller ve emeller üzerine bina ettiler. "Teşkilat-ı Dahiliyeyi" dış siyasete uydurmak mecburiyeti hasıl olunca, zapt ettikleri mahallerdeki anasırı, olduğu gibi*

⁶⁹ "Kapitülasyonlar" maddesi, Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi, Sabah Yay., Cilt 10, İstanbul, s.492-493.

muhafaza mecburiyetinde kaldıktan başka onlara istisnalar, imtiyazlar bahşettiler...Bu itibarla millet, yani unsur-i asli kendi evinde, kendi yurdunda esbab-ı hayatiyesini üretim için çalışmaktan mahrum bir halde buluyorlardı...Belki fütuhat dairesi dahiline giren halkı memnun etmek, ecnepleri memnun etmek için, unsur-i aslinin hukukundan menabi-i iktisadiyesinden bir çok şeyleri (atiyye) olarak onlara bahşederdi” (Afetinan, 1989:59). Gazi Mustafa Kemal Atatürk İzmir İktisat Kongresi öncesi yaptığı gezilerde kapitülasyon için şu önemli açıklamayı yapmıştı: “Bir devlet ki, kendi tebaasına koyduğu vergiyi ecneplere koyamaz, gümrük muamelelerini, gümrük resim ve vergilerini memleketin ve milletin ihtiyaçlarına göre tanzim etmekten yasaklıdır ve bir devlet ki, fazla olarak yabancılar üzerinde yargı hakkını tatbikten mahrumdur; böyle bir devlete müstakil (bağımsız) devlet denilemez.” (Ertuğrul, 2017:94).

Ali Naci Karacan’a (2012:127-136) göre kapitülasyonların anlamı üzerine Lozan adlı çalışmasında durumu ortaya koymuştur: “Yabancılardan (tüccarlardan) %8’den fazla gümrük vergisi alınmazdı. Gümrük tarifesi koymaya devletin yetkisinin olmadığı belirtilmiştir. Yabancı gemiler memleket dışı sayıldığı için gemiler müsadere edilemez, denetlenemez, hiçbir araştırma ve soruşturma yapamazdı. Limanlarda ve diğer merkezi kentlerde yabancılar ait postaneler vardır. Bu yabancı postaneler hakkında kaçakçılık vb. suçlar sabit olmasına rağmen bunların çalışması engellenemez veya kaldırılamazdı. Kutuları, çantaları ve paketleri açılmazdı. Tercüman olmadıkça bir yabancı tutuklanamazdı. Yabancılar ait hukuk davalarında karma mahkemelerce (Osmanlı ve yabancı hakimler tarafından) görülürdü. Bu davalarda 3 Osmanlı hâkimi 2 yabancı hâkimden oluşurdu. Yabancılar, belediye temizlik ve emlak vergisinden başka vergi vermezlerdi. Bu vergiyi vermezlerse, zorla almak mümkün değildi. Yabancı ve misyoner okulları denetlenemezdi. İstedikleri gibi eğitim ve öğretimde bulunurlardı. Kimse bu okullara karşı tepki veremezdi.” (Karacan, 2012:127-136).

“Mesela Fatih zamanında Cenevizlilere verilen imtiyazlar bu kabildendir. Nitekim bu imtiyazlarla açılan yol bilahare kendisinden sonra tevesü etmiş bulunuyordu. Ve bu imtiyazatı devletin en kuvvetli zamanında, vuku buluyordu ve bunları mahza ihsan-ı şahane olmak üzere vuku buluyordu. Kanuni zamanında Venediklilerle bir ticaret anlaşması yapılmak istenmişti. Padişah bunu şerefine mugayir buldu. Zira ona göre anlaşma, eşit devletler arasında yapılabilirdi. Halbuki o zaman Venedikliler bir bende makamında idiler. Öyle olmakla beraber ona müsadatatta bulunuldu. İşte bu müsaade kelimesi bilahare **CAPITULATIO (kapitülasyon)** kelimesi ile tercüme edilmişti. Bu arz-ı teslimiyete mecbur olanlar ve bir kal'a içinde mahsur kalanlar arasında kullanılan bir kelimedir. Yani fatihler unsur-i asliyi peşine takarak kılıçla fütuhat yaparken, zapt olunan memleket ahalisi kazandıkları imtiyazlarla, muhtariyetlerle

sapanlarına yapıyorlar ve toprak üzerinde çalışıyorlar. Fakat Efendiler, alelacele fütühat yapanlar sapanla fütühat yapanlara binnetice terk-i mevki etmeye mecburdur.” (Afetinan, 1989:59-60; Payzın, 1992:102-103). Diyerek, kapitülasyonların gelişmesine değinmiştir. Osmanlı Devleti bu kapitülasyon olgusu altında gelişmiş ve güçlü iken verdiği bu imtiyazlar gün gelmiş ülke güçten düşmeye başlayınca verilen her imtiyaz Osmanlı'nın çöküşünü hızlandırmıştır.

Doğu ve Batı Akdeniz arasındaki ticaretin çok eski yıllardan getirdiği ayrıcalıklar (imtiyazlı) ilişkiler, yani kapitülasyonlar, böylece tümüyle Osmanlılar tarafından devir alındı. Akdeniz'in doğusu ile batısı arasındaki bu ticaret bütünlüğü aslında Roma İmparatorluğu'nun mirası idi (Pirenne, 1984:361-362; Kongar, 1993:21-22). Osmanlılar, Akdeniz üzerinde egemenliklerini kurdukları zaman, bu mekanizmaları da devir aldılar, Fatih zamanında 1479 yılında Venediklilere tanınan ve Bizans'ın yaptığı antlaşmaları, adeta yenileyen bu imtiyazlar, barış dönemlerinde Osmanlı'nın çok işine yaramıştır (Türkdoğan, 1981:87-90). Kanuni zamanında genişletilen kapitülasyonlar, bu anlamda Akdeniz'in yani, Osmanlı düzeninin bir parçasıydılar. 1536 yılında yapılan antlaşma ile, Osmanlılar, Fransızlara Osmanlı toprakları üzerinde bir takım ticaret ayrıcalıkları tanıdılar. Antlaşmanın ardında yatan temel amaç, Fransızları, Almanlara karşı desteklemektir. Osmanlıların, güçlerinin doruğunda buldukları sırada Avrupalılara verdikleri bu “kapitülasyonlar” daha sonra İmparatorluğun Batılılar (Avrupalılar) tarafından ekonomik ve mali denetimi için bir araç olarak kullanılacaktı (Kongar, 1993:52).

Kapitülasyonlar, klasik “**aman**” uygulaması değildi, aman kavramının kurumsal sınırlarını uygulamada pek uyulmamıştır. Kapitülasyonlar, yabancıların şahıs ve mülkiyet güvenliğini de güvence altına alıyordu. Koruma altındaki bu yabancılara kara ve deniz yoluyla serbestçe seyahat etmelerine izin veriliyordu. Kapitülasyonlar, belli bir tüccar topluluğu için geçerliydi. Bu tüccar topluluklarının adı belirtilmiyordu. Yabancılar (özellikle tüccarlar), Osmanlı İmparatorluğu ile dostluk ve barışı koruduğu sürece geçerli kalıyordu. Dolayısıyla bu diplomatik ilişkilerin sürdürüldüğü ülkelere gelen tüccarların, ferdi olarak “aman” için ayrıca bir başvuruya gerek olmadığıydı (Van den Boogert, 2014:30-31).

Osmanlı yetkililerinin yabancı tüccar topluluklarına verdiği başlıca ayrıcalıklar 3 kategoriye ayrılabilir. Birincisi, Levant'taki yabancıların gündelik yaşamına ilişkin temel koşullarla ilgili birtakım düzenlemeleri kapsarken, ikincisi Osmanlı iç ve dış ticaretle ilgili ayrıcalıkları kapsamaktadır. Üçüncüsü ise, Osmanlı hukuk sistemi karşısında Batılıların ve mahmilerinin konumuyla ilgili maddelerden oluşmaktadır (Van den Boogert, 2014:30).

Bu kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin başına giderek büyüyen sorunlar açtı. Batılı devletler kapitülasyonlar sayesinde, Osmanlı ülkesi içinde hiçbir engellemeyle karşılaşmadan iç ticaretle uğraştıkları gibi, çok düşük gümrük vergileriyle dış alım ve dış satım yaptılar. Batılı güçlerin denetiminde yurtdışına artan miktarda hammadde ve besin maddesi aktarımı, enflasyonu ve giderek belirli zanaatların ve üretim alanların yok olmasına dek bir ekonomik çöküş süreci yarattı (Gürak, 1999:282). Burada hemen belirtelim ki, müslüman tebaanın Avrupa'ya gitmesi nadir olay olduğundan, tüccarımız dışa açılma yerine hep yabancıların mallarımızı gelip almalarını beklemiştir. Bu nedenle, yabancılar yurdumuzda kısmen yerli ve kısmen de Levanten denilen kişilerle birlikler kurarak, bize (kendileri) kendi gemileri ile malları getirip, buradan kendilerince alınan malları götürmek, ayrıca yüksek navlundan da kar elde etmek yolu ile ticaretlerini sürdürmüşlerdir. Bizim postalarımızı yetersiz ve güvensiz sayıldığından kendi postalarını, hatta mallarını en yakın limanlara taşımak için demiryollarını da (İzmir-Aydın İngilizler, İzmir-Kasaba Fransızlar, Anadolu-Bağdat demiryollarını Almanlar) kendileri için yapmışlardır (Payzın, 1992:102-103).

15.2. Borçlar

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kâğıt para 1839'da **Kaime-i Nakdiye-i Mutebere** adıyla el yazması kâğıtlar halinde çıkarıldı. Fransız İhtilali'nden sonra çıkarılan assignatlar gibi, bu kâğıt para gerçekte %8 faiz getiren ve 8 yıl süreli kamu borç senedi niteliğinde idi. Bu para devlete yapılan ödemelerde kabul edilmekteydi, fakat dolanımında fazla kullanılmadı. Madeni paraya göre değerini koruyamadı. 1854 yılında Darphane'nin bahçesinde Padişah (Abdülmecit) huzurunda yakıldı. Ancak Şam'da çıkan bir ayaklanma üzerine toplanan ianenin bir kısmı bu isyanı bastırmak için kullanılınca, kaimelerin itfası tamamlanamadı. Kâğıt paraları ortadan kaldırmaya o kadar çok önem verilir ki bu yüzden, Kırım Savaşı nedeni ile girilen dış borçlanmadan daha çok tutarda dış borç altına girilir. Kaimelerin toplanarak ortadan kaldırılması için 1858 ve 1862 yıllarında %6 faiz ile yabancı ülkelere 14,3 milyon lira tutarında borç alınır. Bu tahvillerin iskontolu değeri yüksek olduğu için elimize geçen miktar ancak 10 milyon lira kadardır. Daha sonra 1876 yılında Osmanlı-Rus Savaşı (93 Rus Harbi) başında çıkarılan kâğıt paraya '93 Kaimeleri' adı verildi. Bunlar da iki yıl sonra Beyazıt meydanında yakıldı (Yenal, 1999:90-92; Aksu, 2006:111-112; Ayrıca bkz: Baban, 1940:246; Suvla, 1940:272).

Resim 47. Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Kâğıt Para 1839'da Çıkarılan Kaime-i Nakdiye-i Mutebere

Kaynak: <https://onedio.com/haber/akce-mangir-kaime-ve-daha-fazlasi-osmanli-donemi-nde-basilan-ve-kullanilan-para-cesitleri-1078746>, erişim tarihi: 12.02.2022.

Osmanlı İmparatorluğu, bütçesinin açık vermesi ile başlayan bir süreçte, ne zaman dış borç aramaya çıktığında, karşılanması mümkün olmayan isteklerle karşılaşmaktaydı. Bu isteklerin başında “yabancılara toprak satışının” serbest bırakılmasını istiyordu. Dikkat çeken nokta, borç alınmaya başlanılan 1856’dan itibaren 1. Dünya savaşına kadar ki süreçte toplam 41 kez dış borç alınmıştır. 1854-1874 yılları arasında dış borç miktarı 231.473.000 Osmanlı Lirasına ulaşmıştı. Yine o yıllarda devlet bütçesi yıllık 20 milyon Osmanlı Lirasıydı.

Kâğıt paranın ortadan kaldırılmasının temel nedenlerinden birisi, fiyatlar genel düzeyini (enflasyonu) yükseltmiş olmasının yanı sıra kıymetinin her geçen gün altın lira karşısında değer kaybetmesi nedeniyle, hele maaş, bahşiş ve diğer devlet ödemelerinin kâğıt para ile yapılacak olması büyük tepkiler oluşturacağından, ayrıca başka ülkelerde de banknotların altın para ile değiştirilebilme olanağının kaldırılması veya azaltılması, devletin kâğıt paralara bir iç borç senedi gibi bakması, bu paraların iç borç senedi üzerinde yazılı rakamsal değerinin altında bir piyasa değeri meydana getirmesi ve halkın yeterince ilgi göstermemesi Osmanlı mali idarecilerini tedirgin etmiş ve bu kâğıt paraların tasfiyesine gidilmiştir (Aksu, 2006:112).

Osmanlı'nın mali durumu 17. yüzyılın sonlarından itibaren kötüleşmişse de halktan alınan olağanüstü vergiler yoluyla toplanan paralar sayesinde, bir müddet daha vaziyet idare edilmiştir. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşları asker ve toprak kaybının yanında vergi anlamında

Osmanlı maliyesini ve bütçe dengesini bozmuştu. Lale Devri'nin debdebeli ve aşırı savurgan yaşamı da büyük boyutlara ulaşmıştı. İçinde bulunulan mali buhran devleti ilk kez borç aramaya yöneltmişti. III. Mustafa'nın padişahlığı döneminde (30 Ekim 1757- 21 Ocak 1774) Rusya ile yapılan savaştan yenilgi ile çıkılınca Osmanlı hazinesindeki tüm birikim ve gelirler erimişti. Tabiri caizse, kasa boşalmıştı. 1783 yılında I. Abdülhamit döneminde (21 Ocak 1774- 7 Nisan 1789) Osmanlı Devleti ilk kez dış borçlanma girişimine başvurdu. Ancak, o dönemde Hıristiyan bir ülkeden (veya ülkelerden) borçlanmaya cevaz vermemesi üzerine borçlanmadan vazgeçildi. Borcun özveride bulunarak içeriden devlet adamları ve zengin tüccarların destek ve yardımlarıyla bu borç ödenerek, borç alma girişiminden vazgeçildi (Ekinci, 2008:241). “Ancak 18. yüzyılın son çeyreğinde, arka arkaya gelen mağlubiyetler ve ödenen harp tazminatları nedeniyle ekonomik durum iyice kötüleşmişti. 1787 yılında Rusya ile savaşa girildiğinde, sefer masrafları için gerekli para hazinesi yoktu. Savaşın sonraki yıllarda nakit para ihtiyacı iyice arttı. Yabancı bir devletten borç almanın Osmanlı İmparatorluğu'nun mali durumunun dışarıya teşhir edilmesi olacağı düşmanların cesaretlerini artırmaya yarayacağı düşünüldüğü için başlangıçta bu yolun üzerinde durulmadı ise de ülke içinde gerekli para temin edilemeyince borç para verecek bir devlet aranmaya başlandı.” (Afyoncu, 2001:16-21).

Bu borç para için ilk olarak Hollanda'nın ve sırasıyla Fransa ve İspanya'nın kapısı çalındı, ancak paralar arasındaki kur farkı ve tarım ürünleri üzerinde istediği aşırı talepler nedeniyle vazgeçildi. Daha sonra İspanya'dan ve en sonunda Fas Sultan'ına gidilmiştir. Ancak bir sonuç elde edilememiştir. Bu borcun ödenmesinde halktan tedarik yoluna gidilmiş ve altın ve gümüş madenlerine ait eşya ve ziynetler toplanarak, darphanede eritilerek para basılmış, emisyon hacmi artmaya başlamış ve ülkede ciddi anlamda enflasyonist bir yapı gözükmeye başlamıştır (Aksu, 2006:120).

Osmanlı İmparatorluğu, Kırım Savaşı'ndan hemen önce yapılan, 1846-1847 mali yılı bütçesine göre toplam devlet gelirleri 647 milyon kuruş, toplam devlet harcamaları ise 627 milyon kuruş olarak gerçekleşmiş ve 20 milyon kuruş Osmanlı bütçesi fazla vermiştir. Belki tarih boyunca ilk kez denk bütçe yapılmış oluyordu (Karal, 1956:207). “Osmanlı İmparatorluğu Rusya ile **Kırım Savaşı'na** girdiğinde, bu harbin getirdiği parasal yükü karşılamak için 1854 yılında savaş sürürken, tarihinde ilk kez dışarıdan borç para almak zorunda kaldı.” (Karacan, 1993:265-266; Afyoncu, 2001:17-18; aktaran bkz: Aksu, 2006:120). Tanzimatçılar sorunu öncelikle bir nakit ihtiyacı olarak gördüler ve para bulunursa devletin hasta adamlıktan kurtulabileceğine inandılar (Karal, 1956:129; Akarlı, 1982:226; aktaran bkz: Aksu, 2006:120).

İlk defa 24 Ağustos 1854'te Kırım Harbi'nin finansmanı için borç alınmıştır (Ortaylı, 2014:71-81). Abdülmecit zamanında, 5 milyon İngiliz Liralık bir borç alınması öngörüldüğü halde, sadece 3 milyon Osmanlı Liralık bir borç alınmış ve 300 bin Osmanlı Lirası tutarındaki **Mısır Vergisi** bu borca karşılık gösterilmiştir. Londra ve Paris'teki Palmer ve Goldschmid isimli iki banka grubundan 3 milyon İngiliz Sterlin borç alındı. Bu paranın 700 bin Sterlinine bankacılık masrafları olarak ele konuldu. Osmanlı'nın eline geçen para 2.514.913 Osmanlı Lirasıdır. Bu borca %6 faiz uygulanmıştır. İngiliz ve Fransız mali kurumlarından alınan bu borç daha sonra öngörülen vadesinde ödenmemiştir. Ertesi yıl, 1855 yılında alınan miktar ise 5.5 milyon Osmanlı Lirasıdır. Bu borca uygulanan faiz oranı %4'dür. Bu borcun alınmasında Rothschild ailesi aracılık etmiştir. Bu borç oldukça olumlu şartlarda alınmıştır. Muhtemelen İngiltere ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'nu borçlanmaya alıştırtıyorlardı. Alınan bu borçları bir müddet sonra İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı maliyesini denetleme istekleri izledi. 1858'de yine 5.5 milyon Sterlin (%6 faiz oranıyla çok elverişsiz şartlarda) alındı. 1860'da yeniden borç alma ihtiyacı doğdu. 1865 yılında 2.240.000 Osmanlı Lirası borç alınmış, %6 faiz oranı üzerinden ödenmesi kararlaştırılmıştır. 1862-1865 yılları arasında Galata Bankerleri, Osmanlı Bankası ve Sté Gle'den 24.000.000 Fransız Frangı borç alınmış ve %6 faiz oranı uygulanmıştır. 1865'te General Crédit, Currie et Cie de Londres, Glayn Mills ve Societé Gle'den 40.000.000 Osmanlı Altın Lirası ikinci bir borç alınmış ve %5 faizle geriye ödenme konusunda anlaşılmıştır. 1869-1877 arasında yine aynı kesimlerden toplam 170.468.816 Osmanlı Altın (İngiliz) Lirası bir borç altına girmiş, ortalama %5-%6 faiz ödemesi ile borçlanılmıştır. Faiz ödemesi düşüldükten sonra ele geçen net para 84.811.525 Osmanlı Altın Lirasıdır. Ancak daha önce kolaylıkla borç para veren Avrupalılar bu kez birçok şart ileri sürdüler. Bu şartlardan bazıları: Osmanlı maliyesi uluslararası bir komisyonun denetimine girecek, vakıf sistemi kaldırılacak, yabancılar devlet emlakını satın alabilecek veya kiralayabilecek, gümrüklerin gelirleri alıkonulacak, bazı vilayetlerin (Tuna, Mısır, Halep, Anadolu, Selanik) vergi gelirlerine el konulacak, madenler ve araziler özelleştirilebilecek gibi daha birçok istekleri mevcuttu. Abdülmecit döneminde 16,5 milyon Osmanlı lirası borç alınmışken, Abdülaziz zamanında bu miktar 97 milyon 708 bin Osmanlı lirası olmuştur (Afyoncu, 2001:18; Aksu, 2006:120-121; Ekinci, 2008:247-248).

1874 yılının sonuna gelindiğinde devlet borçları, borcun ana para ve faizinin ödenmesine imkân olmayan bir düzeye varmıştır. Öyle ki, ana para bakiyesi 191 milyon ve faizi de 62 milyon olmak üzere dış borç yükü toplam 253 milyon İngiliz Sterlini'ni bulmuştur. Tanzimatçılar, devlet bütçesinin açık verme eğilimini iyileştirmek yerine, sorunu büsbütün içinden çıkılmaz bir hale sokarak kendilerinden sonraki yöneticilerin başına sardılar. Daha 1875 yılı sonunda

devlet, borçlarının faizlerini ödeyemez hale (gelmesi 1875 yılında artık borç ödemeleri durdurulmuş ve moratoryum ilân edilerek, borçların daha uygun bir ödeme plânına bağlanması isteğiyle, ülke ekonomisi çıkılmaz bir problemin içine) düştü. Osmanlı-Rus Savaşı ve 1878 Berlin Kongresi ile sonuçlanan büyük bir malî ve siyasî buhranın noktasını teşkil etti (Akarlı, 1982:226). Hükümet Nisan 1876'da bütün borç ödemelerini durdurdu. Moratoryum ilan etti (Aksu, 2006:121). Artık ülke tamamen yabancıların kontrolüne geçiyordu. Bir ülkenin ekonomik olarak iflas ettiğinin göstergesiydi.

Resim 48. İkinci Kaime Uygulaması 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşının Finansmanında Kullanılan Para

Kaynak: <https://tekinkayahan.wordpress.com/2020/07/01/osmanlida-kalpazanlik/> erişim tarihi: 12.12.2022.

Osmanlı Devleti'nde dış borçlanma süreci, devletin sağlıklı bir mali yapı kazanma ve tutarlı iktisadi politikalar oluşturabilme olasılığını tümüyle ortadan kaldırmıştır (Aslanoğlu, 1983:122; aktaran bkz. Polat, 2016:298). Osmanlı hükümeti, 1880 yılı sonunda yayınladığı bir nota ile alacaklıların hukukunu incelemek amacıyla İstanbul'da bir komisyon toplantısı yapılmasını istemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlarının konsolidasyonu (birleştirmek) amacıyla 1881 yılının aralık ayında (Hicri 1299 Muharrem ayında) onaylanan kararnameye alacaklı şu ülkeler katılmış: İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, Almanya, İtalya'daki alacaklıların vekilleri ile toplantılar yapan malî komisyonun hazırladığı rapor bir kararname haline getirilmiştir. Bu kararname ile on eski borçlanmanın dokuzunun miktarları indirilmiş faizi ve anaparası ödenmemiş bir borçlanmanın ise miktarı yükseltilmiştir. Kararname ile toplam 237.138.819 Osmanlı Lirası tutarındaki dış borç, 141.505.309 Osmanlı Lirasına düşürülmüştür.

Galata bankerlerine olan borçlarda 8,7 milyon Osmanlı Lirasından 8,1 milyon liraya inmiştir. Galata bankerleri borçları için daha önce karşılık gösterilen **Rüsüm-u Sitte** gelirleriyle önce Galata Bankerlerine olan borçlar (yani tahvilât-ı mümtaze) ödenecektir. Kalan kısmın 4/5'ü bütün borçların faizlerine, 1/5'i anapara ödemelerine ayrılacaktır (Aksu, 2006:121-122).

1913 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrisafi milli hasılası 210.000.000 Osmanlı Lirası iken, birikmiş dış borç stok toplamı; 153.700.000 Osmanlı Lirasına ulaşmıştır. 1913 yılı itibariyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda kişi başına düşen gelir 10.72 Osmanlı Lirası iken, kişi başına düşen dış borç miktarı 216 Osmanlı Lirası olup, her Osmanlı vatandaşı gelirinden yaklaşık 20 katlık bir borçla dünyaya gelmekteydi. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemde nasıl bir ekonomik çıkmazda olduğunun göstergesiydi. Osmanlı İmparatorluğu, 1854-1914 dönemini kapsayan toplam 60 yıllık süreçte, 358.771.000 Osmanlı Liralık konsolide istikrazla sağlanan 222.758.000 Osmanlı Lirasının, ancak sekizde birlik bölümü olan 26.758.000 Osmanlı lirası yatırımlara yönlendirilmiştir (Aslanoğlu, 1983: 122).

Tablo 109. Osmanlı İstikrazları ve Satıldıkları Ükelere Göre Durumları (1854-1890)

İstikrazın Tarihi	İtibari Değeri (Bin İngiliz Sterlini)	İstikrazın Satıldığı Ülkeler (Önem Sırasına Göre)	İstikrazın Tarihi	İtibari Değeri (Bin İngiliz Sterlini)	İstikrazın Satıldığı Ülkeler (Önem Sırasına Göre)
1854	3.000	İ yaklaşık tümü	1891	6.317	İ'de 3/4; F'de 1/4'ten az
1855	5.000	İ yaklaşık tümü			
1858-9	5.000	İ yaklaşık tümü	1893	910	F
1860	2.037	F; İ'de hiç	1894	1.600	Çoğunluğu A; F
1862	8.000	İ yaklaşık tümü	1894	579 ¹	F, İ
1863-4	8.000	F	1896	2.975	F %80
1865	6.000	F	1902	1.985 ¹	F
1865	7.2731	F, İ (yaklaşık 1/4)	1903	2.160	A, F
1869	22.000	F	1903	1.294 ¹	A tümü
1870	31.680	Av, A, İt; F ve İ'de hiç	1903	1.534 ¹	F, ?
1871	5.700	İ, F	1904	2.500	F
1872	11.126	İ, Av, (F?)	1904	4.824	F
1873	27.778	F	1905	2.400	A tümü
1874	40.000	F, İ (yaklaşık 1/4)	1908	9.080	A, F, İ
	Iflas		1908	4.283	F, ?
			1909	6.364	F, ?
			1910	1.557	F
1877	2.600	F %90	1911	909	F
1886	5.909	F	1911	6.400	A
1888	1.471	A tümü	1913	1.350	İ?, ?
1890	4.545	F %75, İ %10	1914	20.000	F, A, İ

Not: Ülke adlarının kısaltması; A: Almanya, Av: Avusturya, İt: İtalya, F: Fransa, İ: İngiltere,

Kaynak: Şevket Pamuk (2023):76'daki tablodan ve değerlendirmelerinden alınmıştır.

Tablo 110. Osmanlı Dış Borçlarından Doğan Fon Akımları (1854-1914)
(Her Dönem İçin Yıllık Ortalamalar-Bin İngiliz Sterlini Olarak)

Dönemler	Yeni İstikrazların İtibari Değeri 1	Net Sermaye Girişi 2	Geri Ödenen Anapara 3	Net Sermaye Akımları 4=2-3	Faiz Ödemeleri 5	Toplam Ödemeler 6=3+5	Net Fon Akımları 7=2-6
I 1854-1875	8.300	4.660	676	3.984	2.432	333.108	1.552
IA 1854-1868	2.954	2.049	300	1.749	1.027	1.327	722
IB 1869-1875	19.755	10.256	1.482	8.774	5.442	6.924	3.332
II 1876-1881	433	433	61	372	608	669	-236
III 1882-1913	2.217	1.783	855	928	2.893	3.749	-1.966
IIIA 1882-1901	1.315	844	662	182	2.455	3.117	-2.273
IIIB 1902-1913	3.721	3.347	1.178	2.169	3.623	4.801	-1.454
1854-1914 (Toplam)	296.850	180.619	44.047	136.572	152.390	196.437	-15.818

Kaynak: Şevket Pamuk, (2023):59'daki tablodan alınmıştır. Not: 1 İngiliz Sterlini = 1.1 Osmanlı Lirasına eşittir. Bu arada Osmanlı sınırları içerisindeki yabancı mali kuruluşlar, Galata bankerleri tarafından alınan istikrazlar, hazine tahvilleri ve avanslar kapsam dışı bırakılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ağır dış borç yüküne ilave olarak, alınan borçların neredeyse tümü daha önce alınan borçların anapara ve faiz ödemeleriyle, diğer cari ve gösteriş harcamalarına (o dönemde İstanbul Boğazında yapılan saraylar, kasırlar, konaklar, vb. yapımına) gitmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda; dış borçlar etkin ve akılcı bir şekilde kullanılmamış, bu değerli kaynak ekonomiye aktarılamamış, Osmanlı sanayileşme trenini kaçırmış oluyordu. 1883 ile 1914 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu (Abdülhamit dönemi) ile aşağı yukarı aynı milli gelire sahip Japonya (Meiji döneminde) hızla kalkınırken, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1883 ile 1914 yılları arasında kalkınma hızı yılda ortalama %2,2 olurken, aynı dönemde Japonya'nın, yıllık ortalama %4,1'lik kalkınma hızı yakalaması (Memiş, 2008:83-84; Fukuzawa, 2021:222-223) ile yaklaşık iki katlık bir kalkınma hızına ulaşması, iki ülkenin arasındaki gelir ve kalkınma makasının neden açıldığını bize göstermektedir. Yine bu dönemde Anadolu kentlerinin kalkınması durmuş ve imparatorluğun baştan başa imarının yapılma fırsatı kaybedilmiştir. Sadece demiryolları ile bu durum geçiştirilmiştir. Bu dönemde önem arz eden diğer bir iktisadi sonuç ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndan borçlanmaların yapıldığı merkez ülkelere önemli bir iktisadi fazlanın aktarılmış olmasıdır. 1854-1914 yıllarını kapsayan 60 yıllık süreçte, borçlanılarak elde edilen 222.444.000 Osmanlı Liralık fona karşılık olarak, yaklaşık 164.000.000 Osmanlı Lirası faiz ve 70.000.000 Osmanlı Lirası anapara ödemesi yapılmıştır. Bu bağlamda, 1854-1914 döneminde Düyun-u Umumiye İdaresi yoluyla borçlanmaların yapıldığı merkez ülkelere 12.000.000 Osmanlı Lirası tutarında net geri ödeme yapılmıştır (Aslanoğlu, 1983: 122-123; aktaran bkz. Polat, 2016:298-299).

Tablo 111. Osmanlı İmparatorluğu'nun Borçları 1881-1914 (Milyon İngiliz Sterlini)

ÜLKELER	YILLAR	OSMANLI İMPARATORLUĞU BORÇLARININ ÜLKELERE GÖRE DAĞILIMI (1881-1914)			
		(MİLYON İNGİLİZ STERLİNİ £ OLARAK)			
		1881	1890	1898	1914
FRANSA		45.0	44.6	53.4	75.3
ALMANYA		43.5	27,40	22,60	19.90
BELÇİKA		8,30	13,80	19,00	29,90
AVUSTURYA		7,90	7,70	7,50	--
HOLLANDA		7,00	5,30	3,50	5,10
İTALYA		5,40	3,20	1,00	--
İMPARATORLUK İÇİNDE TUTULAN BORÇLAR		7,30	6,20	5,00	--
TOPLAM		131,00	118,50	126,40	142,20

Kaynak: Pamuk, 1994:44'deki tablodan alınmıştır. Ayrıca bknz: Kongar, 2015:342'deki tablodan alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nde özellikle altın standardının kabul edilmesiyle artan doğrudan yabancı sermaye, 1888-1896 yılları arasında 30.000.000 İngiliz Sterline ulaşmıştır. 1905-1914 yılları arasında ise, ülkeye giren doğrudan yabancı sermaye yatırımı 17.000.000 İngiliz sterlin olmuştur. 1913 yılında ülkeye giren toplam yabancı sermaye tutarı 84.660.000 Osmanlı Lirası olarak gerçekleşmiştir (Polat, 2016:301-302).

Osmanlı Devleti'nin gelirleri masrafları ölçüsünde artırmak mümkün olmadığından, açığı kapatmak için zaman zaman dış borçlanmaya gitmek, ya da Düyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası'na başvurmak kaçınılmaz hale geliyordu. Her iki halde de borç verenler borç karşılığında belirli gelirlerin Düyun-u Umumiye'ye tahsis edilmesini şart koşuyorlardı. Osmanlı'nın tek seçeneği, devleti dağıtmak olduğundan bu şartı kabullenmekten başka çareleri kalmıyordu (Akarlı, 1982:243; aktaran bkz: Aksu, 2006:121-122).

Düyun-u Umumiye İdaresi (1881-1923), Osmanlı Maliye Nezareti'ne bağlı bir kuruluş olmasına rağmen, bu idare kendisini yabancı ülkelerin alacaklılarının temsilcisi olarak görmüştür. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu, gelir ve irat kaynakları üzerindeki mali egemenliğini yitirmiş ve devletin bağımsız bütçe yapma olanağını kısıtlamıştır. Aslında bu durum, Osmanlı İmparatorluğunun, egemenlik hakkını gösteren vergi alma, para basma ve mali disiplin oluşturma gücünün kaybedilmesi anlamına geliyordu. Ayrıca, yabancıların menfaatine çalışan bu kuruluş, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik, sosyal, askeri, mali ve siyasi alanlarda aldığı tüm kararlara karışarak (yabancı

ülkelerin dolaylı yoldan da olsa), Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresine ve maliyesine sürekli müdahale etmelerine neden olmuştur (Aslanoğlu, 1983: 126; aktaran bkz. Polat, 2016:298).

Resim 49. Düyûn-ı Umûmiye Binası (Bugünkü İstanbul Erkek Lisesi)

Kaynak: <https://abdulhamid.site/abdulhamid-ve-eserleri/abdulhamid-ve-kurumlar/duyun-i-umumiye-binasi/> erişim tarihi: 05.04.2021.

1873 yılında altın liranın gümüş sikke karşılığı 101.5 kuruş, 1879'da 107 kuruş ve sene sonunda, 108 kuruşa kadar çıkmıştı. Bunun üzerine devlet 1880 yılında gümüş para basımını durdurmuş ve bir altının gümüş para değeri 100 kuruşta tutmak istemişti. Bu tarihte çıkarılan bir kararname ile altın lira para birimi olarak kabul edilmiş ve bir altın liranın gümüş para ile 100 kuruş olarak kabulüne karar verilmişti. Halkın devlete yapacağı para ödemelerinde gümüş paralar kabul edilmeye başlanmıştı. Halkın devlete yapacağı para ödemelerinde gümüş paralar kabul edilmeye başlanmıştı. 1909'da bir altın liranın gümüş para yani mecidiye olarak mal sandıklarına (vergi) ödenmesinde 202.6 kuruş olarak kabul edilmesi kararlaştırılmıştı (Kazgan 1990:474-475; Aksu, 2006:116-117).

Abdülaziz döneminde 8,1 milyon kaime çıkarılmış %6 faizli kontrat imzalanmıştır. Karşılık olarak 5,9 milyon Esham-ı cedide, 3 milyon kadar **Osmanlı, İngiliz ve Fransız altını**, 0,9 milyonluk gümüş mecidiye ile karşılanmıştır. Hükümet, 1914'de banknotların tedavülde kullanılmasıyla, altın para ihracına yasak getirmiştir. Hazinesin ihraç ettiği kâğıt paralardan başka, Osmanlı Bankası'na imtiyaz mukavelesi gereği tedavüle çıkardığı banknotları da ayrıca bulunmaktadır. 1914 yılında bu banknotlar içinde tedavül mecburiyeti vazolunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu dahilinde, banknot ihracı hak ve imtiyazı 1863 yılında kurulmuş "Bank-ı Osmanii Şahane"ye (Eldem, 1994:113) bahşolunmuştur. Bankanın imtiyaz mukavelesine göre, tedavül edecek banknotlar banka veznelerinde mevcut nakdin üç mislini geçmeyecek, tedavül mecburiyeti olmayacak ve banknotlar ibrazında hamiline ödenebilecekti. Bankanın adı Osmanlı

ama sahip ve ortakları tamamen yabancıydı. Ortakları arasında Rothschild ailesi de vardı. Devlet para basmak için banka yönetiminden izin alıyordu. Uzun görüşmeler sonucunda devlet yönetimiyle banka arasında görüşmeler olumlu sonuçlandı. Toplam üç milyon kuruşluk kaime (kâğıt para) çıkarılacaktı. Baskı makineleri Almanya'dan filigranlı kâğıtlar Fransa'dan ithal edildi. Basılan paralar önce savaşın vuku bulduğu cephelerde ardından İstanbul'da 27 Ağustos 1876'da piyasaya sürüldü. Osmanlının ekonomik anlamda sömürgeleşmeye doğru gittiğinin göstergesi, Osmanlı Devleti'nin banknotlarını yabancı bir banka (Bank-ı Osmanlı Şahane) tarafından basılırken, bu parayı Osmanlı Devleti'ne borç olarak veriyordu (Yaz, 2020:216-217).

Resim 50. Bank-ı Osmanlı Şahane (Karaköy Binası)

Kaynak: <https://manifold.press/mekansal-baskalasim-salt-galata>; erişim tarihi:02.02.2022

Osmanlı Devleti Rothschild ailesinden 3 defa büyük borç para almıştır. Abdülhamit döneminde 2 büyük borç alınmıştır. İlk borç 1891 yılında alınan 6 milyon 316 bin 920 Sterlinlik ilk borç taksidinin faizi yıllık %4 idi, vadesi ise 60 yıllıktı. 1894'te 2. büyük borçlanma yaşanmıştır. Osmanlı Devleti, Baron Rothschild'den 8 milyon 212 bin 340 Sterlin borç para alınmıştır. Yıllık taksiti 329 bin 249 Sterlin olan borcun son ödemesi 15 Ekim 1955'te yapılmıştır (Yaz, 2020:221).

Tablo 112. Düyun-u Umumiye Döneminde Borç Girişimleri (1886-1914)

YILLAR	KREDİ MİKTARI (OSMANLI LİRASI)	İHRAÇ ORANI (%)	FAİZ ORANI (%)	BORÇLANMA KAYNAĞI VE AMACI
1886	6.500.000	100	5	Osmanlı Bankası- Gümrükler için
1888	1.617.647	70	5	Deutche Bank- Demiryolları ve Askeri Malzeme Alımı için
1890	8.609.964	75	4	Osmanlı Bankası- İmtiyazlı Tahvillerin Ödenmesi için
1890	4.995.500	76	4	Osmanlı Bankası- Eski Borçların ödenmesi ve Demiryollarının Yapımı için
1891	6.948.612	90	4	Rothschilds- 1877 Borcunun ödenmesi için
1893	1.000.000	70	4	Viscount Zogheb's Group-Bütçe Açığı için
1894	1.760.000	73.5	4	Deutche Bank- Demiryolları ve Borçların Tasfiyesi için
1894	9.033.574	91	3,50	Rothschilds-Osmanlı Bankası- 1854 Borcunun Konsolidasyonu için
1896	3.272.720	84	5	Osmanlı Bankası- Rumeli Demiryollarının Yapımı ile Girit ve Ermeni İsyanları için
1902	8.600.020	80	4	Osmanlı Bankası- 1886 Borçlarının Ödenmesi için
1903	2.376.000	100	4	Deutche Bank- Bağdat Demiryolu için
1903	2.640.000	80	4	Deutche Bank- 1888 Borcunun Borsada Sirkülasyonu için
1903	32.738.772	100	4	1881 Muharrem Kararnamesi Sirkülasyonu için
1904	2.750.000	78.5	4	Osmanlı Bankası ve Comptoire d'Escompte- Gelirler Dengesi için
1904	5.306.664	80	4	Osmanlı Bankası- Eski Borçların ödenmesi için
1905	2.640.000	79.5	4	Deutche Bank- Askeri Malzeme Alımı için
1906	9.537.000	85.5	4	Osmanlı Bankası- İmtiyazlı Tahvillerin Ödenmesi için
1908	9.988.000	100	4	Deutche Bank- Bağdat Demiryolu için
1908	4.711.124	82.5	4	Osmanlı Bankası-Bütçe Açığı için
1909	7.000.004	86	4	Osmanlı Bankası-Bütçe Açığı için
1910	1.712.304	89	4	Soma bandırma demiryolu için
1911	1.000.010	81.5	4	Deutche Bank ve Syndicate of Banks- Bütçe Açığı için
1913	818.970	100	5	Anadolu Demiryolu Şirketi için
1913	1.485.000	100	5,5	Amstrong Vickers- Limanlar ve Deniz Cephane ve Silah Alımı için
1914	22.000.000	88.75	5	Osmanlı Bankası- Balkan Savaşları Sonucu Borçların Konsolidasyonu için

Kaynak: Özçelik, 2019:9'daki tablodan alınmıştır. Ayrıca bknz: Hershlag, 1980:104-106'dan derlenmiştir.

Osmanlı Devleti, Kırım savaşıdan sonra borç alınan diğer ülke olan Fransız bankerlere (iki Yahudi bankeri Loranda ve Tubirni'ye) olan 200.000 altın borcunu ödemeyince başı bir hayli sıkıntıya düştü. Bu borç faizleriyle 750 bin altına ulaşmıştı. Fransızlar bu borç karşılığında Midilli adasını istedi, Abdülhamit döneminde yaşanan bu talihsiz durum, Fransa'nın 7 savaş

gemisini Midilli adasına göndermesiyle, ciddi bir durum kazanmıştı. Abdülhamit, 32 yıllık iktidarı boyunca 1,5 milyon kilometrekare toprak kaybederken, Abdülhamit eşi Fatma Pesend Hanımdan aldığı borç parayla 2 bin kilometrekarelik Midilli adasını kurtarabilmişti (Yaz, 2020:222-223).

Tablo 113. Düyun-u Umumiye İdaresinin Kuruluşundan Borçların Birleştirildiği Tevhid-i Düyun Tarihine Kadar Yapılan Anapara ve Faiz Ödemeleri (1881-1903) (Osmanlı Lirası)

YILLAR	TEDAVÜLDEKİ PARA MİKTARI	ANAPARA ÖDEMESİ	FAİZ ÖDEMESİ
1881	100.502.515,19	0	0
1882	100.051.429,19	451.086,00	1.307.732,45
1883	99.664.648,19	386.781,00	1.087.307,77
1884	98.878.148,19	786.500,00	1.242.282,61
1885	90.644.945,19	233.203,00	1.065.706,17
1886	98.534.945,19	110.000,00	1.007.353,74
1887	98.438.585,19	96.360,00	1.004.957,03
1888	97.819.835,19	618.750,00	1.152.350,50
1889	97.131.103,19	688.732,00	1.205.750,05
1890	96.138.573,19	992.530,00	1.315.320,96
1891	94.466.903,19	1.671.670,00	1.469.294,36
1892	93.019.303,19	1.447.600,00	1.473.919,78
1893	91.587.895,19	1.431.408,00	1.493.551,55
1894	90.314.073,19	1.273.822,00	1.477.825,18
1895	89.093.073,19	1.221.000,00	1.465.262,99
1896	87.759.873,19	1.333.200,00	1.356.854,44
1897	86.134.337,19	1.625.536,00	1.556.982,00
1898	84.631.493,51	1.502.843,68	1.468.651,23
1899	82.823.027,51	1.808.466,00	1.458.642,17
1900	80.873.893,51	1.949.134,00	1.470.997,77
1901	78.993.751,51	1.880.142,00	1.465.289,84
1902	77.033.111,51	1.960.640,00	1.527.619,87
1903	75.918.019,51	1.115.092,00	926.536,76
TOPLAM		24.584.495,68	29.000.189,22

Kaynak: Özçelik, 2019:8'deki tablodan alınmıştır.

“1911 yılından beri Osmanlı bütçeleri harplerin tesiri altında bulunmuştur. Trablusgarp ve Balkan harplerinin devlete maliyeti, bütçelerden istihraç (çıkartım) edilebildiği kadar, 30 milyon Osmanlı lirasını bulmuştur. Bu suretle belirli bütçe açığına harpler dolayısıyla fevkalade masraflar eklenmiştir. Şurası kayda şayandır ki, harplere rağmen devletin varidatı (geliri) 1914 yılına kadar artmaya devam etmiştir. Maliye nezareti bu hususu belirtmek için Balkan harpleri sonunda terk edilen geliri düşerek, 1914 yılındaki hudutları dahilinde vergi tahsilatını hesaplamıştır. 1913-1914 malî yılında aşar ve ağnam vergileri toplam tahsilatın (gelirin) %30'una, Düyunu Umumiye mürettebatı ise sarfiyatın (harcamaların) %40'ına sahiptir. Yukarıda da belirtilen Muvazenei Umumiye hesaplarından elde edilen bilgiler ışığında, yatırım

mahiyetindeki harcamalar toplam harcamaların sadece %4'üne tekabül eden 130 milyon kuruştan ibaret kalmıştır.” (Eldem, 1994:14-15).

Ayrıca, bütçe (hazine) açığı, savaş yıllarında arttığı görülmektedir. Özellikle 1911-1912 yıllarında bütçe açığı 6.8 milyon Osmanlı lirasından, 22.6 milyon liraya çıkmış, yine I. Dünya Savaşı'nın başlangıç tarihi olan 1914-1915'te bütçe açığı bir önceki yıla nazaran 28 milyonluk Osmanlı lirası kadar bir artış göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun harp bütçelerini incelediğimizde, en yüksek miktar fevkalade harp masrafları oluşturmakta, genel masrafın yaklaşık %50'sini meydana getirmektedir. Bunu ikinci büyük kalem olarak, Düyunu Umumiye'ye yapılan masraf kalemi oluşturmaktadır. Yatırım harcamaları ise genel masrafın %0.91 kadarını oluşturmaktadır. Üçüncü büyük gider kalemi ise memurlara yapılan ödemeler oluşturmaktadır. Aşağıdaki tabloda açık olarak gösterilmiştir. Yatırımların savaş dönemi içinde devam etmesi ilginç bir durum oluşturmaktadır. Başlıca yatırımların demiryolu yapımı, sulama kanalı inşası, Hicaz ve Yemen'de yol inşaatı, Konya Ovası'nda sulama şebeke inşaatı, Sirkeci--Edirne arasında demiryolu inşaatı, Hicaz'da Hudeyde-Sana arasında demiryolu yapımı gibi yatırım harcamaları yapılmıştır. Maaşlar da ise, memur artışına paralel artış göstermiştir. Aşağıdaki tablolarda harp bütçesinde gösterilen maaş harcamaları ile yıllar itibariyle maaş tutarı arasındaki fark, tasnif dışında kalan memurların tam olarak bilinmemesi, ayrıca hamallık ve geçici amele harcamalarından da kaynaklanmıştır. Harp masraflarının, genel harcama kalemi içinde yaklaşık %45-%65 oranında değişmektedir. Düyunu Umumiye giderleri, dört kısma ayrılıyordu; Borçlara ait anapara ve faiz ödemeleri, avanslar ve ayrı ayrı borçlara ait ödemeler, demiryolları kilometre teminat akçe ödemeleri, idareye ait memur ve emekli maaşlarından meydana geliyordu (Eldem, 1994:94-102).

“Birinci Dünya Savaşı başladığı 1914'te yürürlükte fiyatlara göre katkılı ulusal gelir (Gayri Safi Milli Hasıla) 24.107 milyon kuruştur. Bunun 13.060 milyon kuruşu tarımdan, 2.443 milyon kuruşu da sanayiden sağlanmaktadır. Gelirin bölgeler arası dağılımı ise belirgin ölçüde farklıdır. Kişi başına düşen gelir çok düşük, bunun bölgeler arası dağılımı çok adaletsizdir. Ülke ortalaması 1.072 kuruştur; Rumeli ve Adalarda 1.160, İstanbul ve Çatalca'da 1.934, Suriye'de 1.130, Lübnan'da 1.205, Kudüs'te 1.192, Irak'ta 745 kuruştur. Gelirden en az pay Irak bölgesiydi. Ulusal gelirin 25 yıllık dönem içinde büyümesi ise, 1890 yılı 100 alındığında, yapılan hesaplara göre, yüzde 56'dır. Yıllık ortalama büyüme hızı ancak %2'dir. Aynı dönemde meydana gelen nüfus artışı %1 olmuş, böylece gerçek büyüme hızı %1'e düşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllardaki ulusal gelir düşüklüğü doğal olarak yatırımları da etkilemiş,

yatırımlar, GSMH'ya oranla 1907-1908'de %7,8'lik, 1913-1914'te %8,9'luk, 1914-1915'te ise ancak %6,2'lik bir düzeye ulaşabilmiştir.” (Kili, 2000:86-87).

“1914 yılında dalgalı borçlar dahil 162.6 milyon liradan ibaret olan devlet borçlarının yekünü, harbin sonunda, Almanya'dan alınan avanslarla birlikte 476.9 milyon Osmanlı Lirasına yükselmiştir (Türk Murahhas heyetinin Lozan'da verdiği 378.5 milyon lira, Almanya ve Avusturya'ya olan 102.4 milyon lira borcun ilavesiyle elde edilmiştir). Buna göre harp içinde yapılan borçlanmalar 314.3 milyon liraya ulaşmıştır. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğu'nun harp sonundaki iç ve dış borçlarının yekunu 378,5 milyon lira olarak tahakkuk ediyordu. Buna ilaveten 1913 yılında 3.379.561 liradan ibaret olan mülki ve askeri tekaüt maaşlarının tutarı, 1918'de 12.501.763 liraya yükselmiştir.” (Eldem, 1994:116-117). Tabi ki, bu tekaüt maaşlarının artışında Mütareke' de alınan karar gereği, askerlerin terhis edilmesi şartı etkili olmuştur. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, Muharrem Kararnamesine tabi borçlardaki 1914 ve 1918'de de değişmemesi ve Yıllık mürettebat (tayin olunmuş ödemelerde) %80'lik bir artış bulunmaktadır. Kırım Harbi'nin (1854-56) vuku bulmasından itibaren Osmanlı Devlet bütçeleri her sene açık vermiş ve bu açıklar daima dış istikrarsızlıklarla karşılanmıştır. Bütçe öyle bir hal almıştır ki, gerçekleşen borçların faiz ve itfa masraflarının bütçe içindeki oranı, yıldan yıla artış göstermiş, Cihan Harbi öncesinde, toplam gelirin 1/3'üne ve vergi tahsilat gelirin %40'ına kadar yükselmiş bulunuyordu.” (Eldem, 1994:83-84). Toplam bütçe açığı, 309,91 milyon lirasıdır.

Tablo 114. Osmanlı 1914 ve 1918'de Devlet Borçları (1000 Lira itibariyle)

	İTİBARİ Resülmal		TEDAVÜL EDEN		YILLIK MÜRETTEBAT	
	1914	1918	1914	1918	1914	1918
*MUHARREM KARARNAMESİNE TABİ BORÇLAR						
-DÜYUN-İ MUVAHHADE	42276	42276	36800	36463	1887	1887
-İKRAMİYELİ TÜRK TAHVİLATI	15633	15633	10667	10336	270	270
*MUHARREM KARARNAMESİNE TABİ OLMAYAN BORÇLAR						
-İSTİKRAZLAR VE AVANSLAR	101979	113179	91633	97870	6841	6944
-İSTANBUL VE BAĞDAT BELEDİYELERİ İSTİKRAZI	2.233	2.233	2.204	2.233	127	127
-ÖDENMEYEN BORÇ TAKSİTLERİ		8.600		8.600		
-DAHİLİ İSTİKRAZ		17.978		17.978		899
TOPLAM	162.121	199.899	141.304	173.480	9.125	10.128
-DALGALI BORÇLAR			21.266	21.266		
-TEDAVÜL EDEN EVRAKI NAKDİYE		158.762		158.762		
-KÜÇÜK PARALAR VE PULLAR		986		986		
-İSTİMVALLER		25.000		25.000		
-TEKAÜT MAAŞLARI					3.379	12.502
TOPLAM			162.570	378.494	12.504	22.630

Kaynak: Vedat Eldem, 1994:117'deki tablodan alınarak, düzenlenmiştir.

Tablo 115. I. Cihan Harbinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Bütçesi (1913-1919)

VARİDAT			SARFIYAT			
(MİLYON OSMANLI LİRASI İTİBARIYLA)						
YILLAR	MUHAMMENAT	TAHSİLAT	MUHAMMENAT	TAHSİLAT	TEDİYAT	BÜTÇE AÇIĞI
1913-14	33.68	29.38	36.89	49.39	35.33	5.15
1914-15	36.00	23.88	37.05	73.93	57.84	33.96
1915-16	30.02	22.33	38.45	84.72	65.55	43.22
1916-17	27.97	25.20	42.35	100.71	82.98	57.78
1917-18	31.69	27.70	60.29	116.92	109.0	81.3
1918-19	42.40	34.00	60.15	136.88	122.5	88.5
Toplam Bütçe Açığı						309.91

Kaynak: Vedat Eldem, 1994:84' deki tablodan alınmıştır.

Tablo 116. Osmanlı İmparatorluğu'nun (1920-1925) Dönemi Bütçe Muvazenesi (Bin Lira)

TEDİYAT			HAZİNE AÇIĞI		BÜTÇE AÇIĞI	
MÜDEVVER			TAHSİLAT FİİLİ	VEYA FAZLASI	MÜDEVVER BORÇ	VEYA FAZLASI
FİİLİ	TEDİYE	YEKÜN				
1920-21		48.018	43.840			
1921-22	51.446	1.284	51.730	47020-	3.426	2.016-
1922-23	74.958	2.579	77.537	71723-	3.235	5.444-
1923-24	104.846	2.990	107.836	111305+	6.531	5.116-
1924-25	130.028	1.600	131.628	138.417+	8.389	3.659+

Kaynak: Vedat Eldem; 1994:191'deki tablodan alınmıştır.

“Birinci Dünya Savaşı'nda, Çanakkale'den Kafkasya'ya, Galiçya'dan Gazze ve Yemen'e kadar çok geniş bir coğrafyada çarpışmak zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu, boynu bükük ayrıldığı bu savaş sonunda gerek Avrupa'da gerekse Asya ve Afrika'daki topraklarını yitirmiş, kendi öz yurdu Anadolu'ya sıkışıp kalmıştı. 31 Ekim 1918'de bağtlanan Mondros Silah Bırakışması güya barış döneminin başlangıcı olması gerekirken uygulama hiç de sanıldığı gibi olmamıştır. 13 Kasım 1918'de İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanlılardan oluşan bir donanma

İstanbul sularına demir atmakla kalmayarak Anadolu'nun çeşitli yöreleri düşman tarafından işgal edilmişti. Bunlara ilaveten 1920 yılında Sevres anlaşmasına göre devlet gelirleri işgal kuvvetlerinin masraflarına ve istedikleri tazminata karşı tutularak mali işler, işgalcilerin oluşturduğu “Uluslararası Malî Kontrol İdaresi”ne bırakılmıştır. Bütçenin müzakere ve tasdikinden uygulamasına kadar geniş yetkileri bulunan bu komisyon, borçlanma konusunda da veto yetkisini haiz bulunuyordu. Muharrem Kararnamesi ile Düyunu Umumiye'ye bırakılan gelirler dışında neredeyse tüm gelir kaynaklarını bu komisyonun denetimine bırakılmıştır.” (Baş, 1994:138-140; Sayar, 1977:292; Eldem, 1994:201-202).

Lozan'da varılan anlaşmaya göre; imparatorluğun toplam dış borcu 129.604.910 liradır. Borç Meclisi (Duyun-ı Umumiye) Kasım 1924'te, her devletin ödeyeceği borç ve faiz miktarını cetvel hazırladı. Bu arada ödenmemiş borç taksitleri ve avanslarla birlikte toplam Osmanlı dış borcu 161.603.833 liraya ulaşmıştı. Buradan Türkiye'ye düşen borç miktarı ise 105.559.623 liraydı. Sonuçta Lozan'da, Osmanlı İmparatorluğundan kalan borçlar, onun mirasına oturan 15 ülke tarafından paylaşılarak kabul edildi. Lozan Barış Anlaşmasında Osmanlı borçları, Osmanlı'dan ayrılan 15 ülke arasında pay edilmiştir. Türkiye, Osmanlı'dan kendi payına düşen hissesini en son 1954 yılında ödeyerek kapatmıştır. Borç miktarı ve ödeme biçimi belli bir formüle 1928'de bağlanmış, 1929'da ödemeler başlamış; 1933'de borç sözleşmesi yenilenmiştir. Bununla ilgili tablo aşağıda düzenlenmiştir (Ali Çimen, 2020, <http://www.sessiztarih.net/2020/06/osmanli-borclari-dis-borclar-sorunu.html>; erişim tarihi: 05.04.2022).

Umumi Harbe (1. Dünya Savaşı'na) kadar Osmanlı Bankası banknotlarının miktarı hiçbir zaman 1,5 milyon lirayı geçmemiş ve tedavül İstanbul'a münhasır kalmıştır. Taşra halkı, banknotlara alıştırmak mümkün olmamış, her nasılsa eline banknot geçen kimseler, derhal bankaya müracaatla bunları nakde çevirmişlerdir. Bankanın çıkardığı 5, 10 ve 100 liralık olarak çıkardığı banknotlar yalnızca ticaret aleminde ve İstanbul'da büyük müesseselerde olmak üzere, çek ve bono kabilinden tedavül etmiştir (Eldem, 1994:113-114; aktaran bknz: Aksu, 2006:118).

I. Cihan harbinin başlamasıyla, istikrazların kaynağını oluşturan Fransa ve İngiltere piyasaları Osmanlı Devleti'ne kapanmış bulunuyordu. Bu vaziyete göre bütçe açıklarının karşılanması için, müracaat mercii olarak yalnız Almanya kalıyordu; yapılan muhtelif anlaşmalarla imparatorluğun para ihtiyaçlarının Almanya'dan sağlanması usul olarak kabul edilmiştir (Eldem, 1994:83-84; Aksu, 2007:98-99). Osmanlı devleti, ekonomisini ve dış siyasetini tek bir eksene kaydırmış, Almanya'ya göre politikalar benimsemiştir. Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde; örneğin, 1878'de Osmanlı Devleti'nin ithalatında %0,3 ile en az paya

sahipken, 1911 yılında %11.5'e çıkmış ve en çok mal ithal ettiği İngiltere ve Avusturya'dan sonra 3. ülke konumuna gelmiştir. Osmanlı siyaseti ve ekonomisi hızlı bir şekilde Almanya'nın güdümüne girdiğini yorumlayabiliriz. Osmanlı devleti kâğıt para yönetimi ve tedavüle çıkartılması konusunda tamamen acemice politikalar uygulaması ve dışa bağımlı bir siyaset izlemesi ekonomiyi ve daha sonra devletin bağımsızlığını kaybedip parçalanmasına sebebiyet vermiştir. Bu borç yönetimi ve para idaresi devletin yapısında ciddi anlamda bozulmalara neden olmuştur (Aksu, 2007:100-101).

Osmanlı dış ticaret bilançosundaki açığı karşılayabilmek için, 1850'ye kadar altın ve gümüş olarak, 1854'den sonra ise Avrupa metropol bankalarından yapılan borçlanmalarla kapatılabildiği. Böylece Osmanlı Devleti'nin serbest dış ticaret yolu ile Batılı endüstri ülkelerine olan mevcut bağımlılığına mali bağımlılık eklenmiştir. 1854'de ilk dış borcun alınmasından sonra, bunu yeni borçlar izlemiştir. Gitgide borçlar kartopu gibi büyümüş ve önceki borçların anapara ve faizleri yeni dış borçlanmaları zorunlu kılmıştır. Bunu fırsat bilen Batılı (emperyalist) ülkeler, her borç antlaşmasından sonra bir dizi ekonomik ayrıcalık koparmanın yolunu bulmuşlardır (Arslan, 1993:4; Pamuk, 1998:206; Aksu, 2007:98). Osmanlı 1854-1914 yılları arasında tam 42 borç anlaşması imzalamıştır. Bu borçların 13'ü II. Abdülhamit döneminde yapıldı. Alınan borçlar üretime ve ekonominin gelişmesine yönelik kullanılmadı. Osmanlı 1875 yılına geldiğinde borç faizlerinin ancak yarısını ödeyebileceğini deklare etti. 1875 yılının başında Türk hisseleri 50 Fransız Frangından işlem gördü. Ağustos 1875'te Türk hisseleri 43 Fransız Frangına düştü. 1876'da Osmanlı ekonomik olarak iflas etti (Meydan, 2022:154).

Duyun-u Umumiye hakkında Parvus Efendi önemli bir izahatta bulunmaktadır: “*1 Muharrem Kararnamesi ile (Osmanlı) ülkesinde hükümetten ayrı, fakat devletin gelir kaynaklarının büyük bir bölümünü ele geçiren yeni bir kurum çıkmıştır ortaya; borçlularca yönetilen Duyun-u Umumiye. Siyasal bir kurum değildir, devletin vekili ya da temsilcisi değildir, düpedüz özel bir şirkettir...Dolayısıyla ülkede (Avrupa'nın baskısı ve etkisi altında) iki maliye yönetimi ortaya çıkmıştır.*” (Parvus Efendi, 1977:38; aktaran bkz: Meydan, 2022:155).

Bu fasit daireden kurtulmanın çaresi, devletin gelirlerini, harcamaları karşılayacak seviyesine getirmekle mümkün olabileceken, bu yolda ciddi bir teşebbüse gidilmediğinden, bütçe açıkları müzmin ve alışılmış bir hal almıştı. Devlet bugünkü anlamıyla vergiler yoluyla, ticaret kesimine, sanayi kesimine, serbest mesleklere hemen hemen hiç yüklenmiyor, orta ve yüksek dereceli memurların maaşlarından ise 1912'den itibaren %3 nispetinde harp vergisi alınıyordu (Eldem, 1994:83-85; Aksu, 2007:98). Bu Batılı ülkelerin zengin bankaları ve ticaret şirketleri

imparatorluk içerisinde faaliyetlere başlamıştı. Bu şirketler, devlete dış borç (finansman kredisi) sağlarken, öte yandan imparatorluğun mümbit ve zengin madenlerinin bulunduğu topraklarda elde ettiği imtiyazlarla zenginliklerine zenginlik katıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu yayıldığı çok geniş coğrafyada söz sahibi olmaktan çıkmış, Batılı devletlerin oyuncağı haline gelmişti. Diğer bir deyişle, Osmanlı'yı borç sarmalına sokarak, devlet olarak ayağa kalkmasına engel olmuşlar, içeride ve dışarıda kendilerine bağımlı ve kendileri verdikçe yaşayan aciz bir duruma düşürmüşlerdi. Sorulması gereken o dönem içinde, Osmanlı maliyecileri, niçin devlet bütçesini denkleştirmede, açıkları kapatmada ve vergi tahsilatını artırmada sanayi ve ticaret kesimine, özellikle de serbest meslek erbabına ve üst kademeli memurların gelirlerinden tahsilata gitmemiştir? İşte içeriden denkleştirme yolunu gitmeden, dış istikrazlarla devleti aciz bir yönetimle yaşatmaya çalışması akıl erdirmek mümkün değildir (Aksu, 2007:98-99).

Tablo 117. Osmanlı Borçlarının Ükelere Göre Dağılım Durumu

ÖDEYECEK ÜLKE	ÖDENECEK MİKTAR (MİLYON LİRA)
Türkiye →	84.597.495 Milyon Lira
Suriye-Lübnan →	11.108.858 Milyon Lira
Yunanistan →	11.054.534 Milyon Lira
Irak →	6.772.142 Milyon Lira
Yugoslavya →	5.435.597 Milyon Lira
Filistin →	3.284.429 Milyon Lira
Arnavutluk →	1.633.233 Milyon Lira
Bulgaristan →	1.776.354 Milyon Lira
İtalya →	243.200 Lira
Ürdün →	733.610 Lira
Asir (Suudi Arabistan) →	26.138 Lira
Necit (Suudi Arabistan) →	29.150 Lira
Hicaz Eyaleti (Suudi Arabistan) →	1.499.518 Milyon Lira
Yemen Eyaleti →	1.182.104 Milyon Lira
Maan (Güney Ürdün) →	128.178 Lira

I. Dünya Savaşı'nı bitiren diğer barış antlaşmalarının aksine “Sevr Entrikası”, Türkleri Avrupa'dan hatta Anadolu'dan da sonsuza dek kovmak mantığıyla şekillenmiş ve Osmanlı'yı Avrupa'dan tamamen silmek amacını gütmüştü (Helmreich, 1996:1-26; aktaran bkz: Poyraz, 2013:74-75). Bu durumu, en iyi ifade eden zamanın Düyunu-u Umumiye Başkanı **Sir Adam Block**, daha dünya savaşı bitmeden 1914 yılında şöyle ifadede bulunur: “*Almanya kazanırsa, Alman sömürgesi olacaksınız; İngiltere kazanırsa mahvoldunuz!*” (Doğan Avcıoğlu, 1998:33; Budak, 2002:19-60; aktaran bkz: Poyraz, 2013:74-75).

İngiliz başbakanı **Lloyd George** ise Türklere karşı önyargılı düşüncelerini ve bilinç altında yatan art niyetli fikirlerini şu sözlerinde görmek mümkündür: “*Sulh şartları ilan edilince zaten Türklerin deliliklerinden, kötülüklerinden, cinayetlerinden dolayı ne kadar ağır cezalara çarptırılacakları görülecektir... Cezalar, onların en büyük düşmanlarını bile kâfi derecede tatmin edecek kadar müthiştir.*” (Tunaya, 2009:255, aktaran bkz: Poyraz, 2013:75).

Osmanlı'nın son yüzyılda kullandığı devlet stratejisinin yöntemi ve mottosu, emperyalist batılı devletler arasındaki menfaat çatışmalarından faydalanmak, gerekirse bunları birbirlerine düşürmek ve savaştırmak şeklinde satranç hareketleri gibi akıllı ve soğukkanlı olmayı gerektiren politikalardan oluşmaktaydı. Devlet var olma politikasını ve kırmızı çizgisini; “1839 Tanzimat Fermanı ile 1856 Islahat Fermanını çıkartarak, ayakta kalabilme stratejisini bu akıl üzerine temellendirmişti. Bu fermanlar, Batının Osmanlı'nın içişlerine karışmasını önlemeye yönelik çabaların tipik özelliklerini yansıtmakla birlikte, bu tedbirler Batılı hegemonik devletlerin devlete müdahale amaçlarını ne ortadan kaldıramış ne de geciktirebilmiştir. Batılı hegemonik devletlerin ve Haçlı zihniyetinin nokta-i nazarında; “**Şark Meselesi**”nin temel argümanı; Osmanlı Devleti içerisindeki Hıristiyanları sözde kurtarmak, onlara kukla devlet kurdurmak, Türkleri Avrupa'dan ve Balkanlar'dan atmak propagandası üzerine kurulmuştu. Batılı emperyalist devletler, XX. yüzyılın başlarına kadar Şark Meselesi çerçevesinde ortaya koydukları ve yönlendiricisi oldukları Yunan, Ermeni, Yahudi, Bulgar ve Lübnan-Suriye meselelerine, yine kendi emperyalist menfaatleri doğrultusunda bir çözüm getirerek, Batının tipik; “**böl, parçala ve yönet stratejisi**” ile karşılaşılıyor.” (Poyraz, 2013:77-78; Aksu, 2021:150).

“İngilizlerin hâkim olduğu yerlerde askeri üsler kurduğu ve toprak parçalarında yaşayan yerli halkı ve toplumları etnik ve dini kökene göre birbirine düşürerek, “**böl, parçala ve yut**” stratejik taktiğini yüzyıllardır tüm sömürge ülkelerinde acımasızca kullanmıştır. Ortadoğu'da bu acımasız İngiliz siyasetinin yapıldığı ve uygulandığı şansız bölgelerin başında gelmektedir. Bu bağlamda İngiliz emperyalist dış siyasetinin tarihsel süreç içerisinde analiz ettiğimizde,

“Stratejik Öneme Sahip Toprak Parçasında Yaşayan Birbirine Bağlı Toplumlari; Önce Bölmek ve Aralarına Nifak Sokmak, Daha Sonra Arabulucu Rolüne Soyunmak ve 3. Aşamada ise, Güçsüzleşen ve Dağılan Toplumlari Kendi Himayesi Altına Almak” şeklinde bir özet yapmak mümkündür. Aslında tüm emperyalist devletlerin temel dış politika düşünceleri ve savları bu 3 aşama üzerine kuruludur.” (Aksu, 2013:50-58; aktaran bkz: Aksu, 2021:150).

“Anadolu ve Ortadoğu'nun bölgenin makus talihini belirleyen “su” ve “petrol” olmuştur. Bu konuda Winston Churchill'in 1936 yılında Avam Kamarasında tarihe düşülmüş çok önemli sözü karşımıza çıkmaktadır; “Bir damla petrol, bir damla kandan daha değerlidir.” (Karadağ, 2011:15). “1897 yılında Osmanlı topraklarında ilk petrol arama çalışmaları başlatılmıştı. Osmanlı devlet yönetimi, “kandan daha değerli” olan metanın stratejik önemini kavrayabilmiş değildi. 1899'da İngiltere, Ortadoğu'ya yerleşmeye başlamış, Kuveyt'te petrol arama ve çıkartma çalışmalarına (bir daha bu bölgeden çıkmamak üzere) çoktan girişmişti. O tarihlerde bu toprakların sahibi Osmanlı İmparatorluğu idi. Kurtlar sofrasında paylaşım mevzusu da çok stratejik öneme sahip ve değerli topraklar üzerinde oturan Osmanlı'nın paylaşılması idi. Bu paylaşımındaki ana faktörler “kan, petrol ve su” olmak üzere üç önemli stratejik enstrümandı. Bu üç stratejik unsur dönemsel olarak incelendiğinde, geçen yüzyıl petrol'ün stratejik silah olarak kullanıldığı bir dönem iken, 21. yüzyıl “su ve suyun paylaşımı” stratejik bir silah olarak kullanılacağı bir yüzyıl olacaktır.” (Aksu, 2021:129).

“Avrupa ve Amerika merkezli Batılı devletlerin özellikle son 300-350 yıllık tarihsel süreçleri incelediğinde hegemonya politikalarını ve sömürgecilik sistemlerini bu silah teknolojisini, dünyanın diğer az gelişmiş bölgelerindeki aciz ve düşkün ülkelerde kullanmaları, bu silahlarla onların maddi-manevi tüm değerlerini sömürmeyi ve kendi amaçları için o ülkelerdeki değerli olan herşeyi cebren alıp, kendileri adına üretmelerini sağlatmayı hegemonik hedef politikaları haline getirmişlerdir. Sömürgecilik tarihini bu şekilde özetlemek mümkündür. Bunun için savunma sanayi ve silah teknolojisi üretme fikri çok önemlidir. “Güçlü ve dinamik bir ekonomik yapınız mevcut olsa da eğer bunu koruyacak stratejilere ve silah gücüne hâkim değilseniz, bu dünya düzeninde kurduğunuz ekonomik yapının kâğıttan bir kule gibi kolayca yıkılabilecek bir durumda bulunduğunuzu bilmeniz gerekmektedir”. Ekonomik yapınızı güçlü tutabilmek için süngünün gücüne inanmanız gerekir, çünkü zafer “süngünün ucundadır” savaşta ve barışta.” (Aksu, 2021:205-206).

Tablo 118. Lozan Anlaşmasına Göre Osmanlı Borçlarının Ülkelere Dağılımı

Osmanlı Borçlarının Devletler Arasındaki Taksimi				
Ülke	Yüzölçümü	Borç Tutarı	Yüzölçümü/ Toplam	Borç Tutarı/ Toplam
Türkiye	779.450	84.597.495	0,266	0,653
Yemen	527.970	1.182.104	0,180	0,009
Irak	435.052	6.772.142	0,149	0,052
Hicaz	400.000	1.499.518	0,137	0,012
İtalya	301.277	243.200	0,103	0,002
Yunanistan	131.990	11.054.534	0,045	0,085
Bulgaristan	110.910	1.776.354	0,038	0,014
Ürdün	89.210	733.610	0,030	0,006
Asir	81.000	26.138	0,028	0,000
Amavutluk	28.750	1.633.233	0,010	0,013
Yugoslavya	25.175	5.435.597	0,009	0,042
Suriye - Lübnan	10.230	11.108.858	0,003	0,086
Filistin	6.220	3.284.429	0,002	0,025
Necit		129.150	0,000	0,001
Maan		128.728	0,000	0,001
Toplam	2.927.234	129.605.090		

Kaynak: Nedim Dikmen, "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Siyasi Sonuçları", İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:19 Eylül 2005 Sayı 21, s.152. (Makaledeki tabloya ek olarak yüzölçümleri ülkelere ait almanaklardan bulunmuş ve toplam rakamlara oranlamalar yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.)

Devletin 1930'lu yıllarda istikrarlı para politikasıyla, devletçi sanayileşmenin ve alt yapı yatırımlarının iç finansmanı kamu gelirleriyle finanse edilmiştir. Kamu gelirleri özellikle 1929'dan itibaren özellikle 1930-1931 yıllarında ciddi bir düşme yaşanmış, 1933 yılından itibaren sürekli artış eğiliminde olmuştur. 1930'lu yıllarda Türk ekonomisinin finansmanı için arada sırada iç borçlara başvurulmuştur. Bu doğrultuda 1933 yılında 12 milyon liralık Ergani İstikrazına gidilmiş, 1934 yılında 30 milyon liralık Sivas-Erzurum Demiryolu İstikrazına gidilmiş, 1938 yılında 18 milyon liralık ikramiyeli bir istikraza gidilmiştir. Bunların yanında, devletin kısa vadeli ve yasadan doğan (memur maaş, tahsisatlar vb.) borçları bulunmaktadır. Ayrıca, bu kalkınma hamlelerinin finansmanı daha çok vergiler ve iç borçlanma ile karşılanmış, 1934'te Sovyet Rusya'dan 8 milyon dolar, 1938'de İngiltere'den 13 milyon sterlin dış borçlanmaya gidilmiştir." (Parasız, 1998:42-44; Kaya ve Durgun, 2009:239).

Tablo 119. Türkiye Cumhuriyeti'nin Ödediği Osmanlı Borçları (1924-1954)
(TL. Olarak)

Yıllar	Genel Bütçe Harcaması (1)	Devlet Borçları (2)	Geri Ödenen Osmanlı Borçları (3)*	3/1 %	3/2 %
1924	-	-	-	-	-
1925	-	-	-	-	-
1926	-	-	-	-	-
1927	-	-	-	-	-
1928	-	-	-	-	-
1929	213.367.358	31.808.530	14.445.322	6,77	45,41
1930	210.129.654	26.318.168	4.960.000	2,36	18,84
1931	181.861.013	30.091.112	4.340.000	2,38	14,42
1932	174.054.953	45.393.490	300.000	0,17	0,66
1933	173.608.828	45.693.103	5.223.734	3,01	11,43
1934	202.069.919	47.011.651	5.456.936	2,70	11,61
1935	223.747.873	55.064.501	6.529.668	2,46	11,85
1936	260.265.323	52.707.126	5.467.227	2,02	10,37
1937	303.547.432	51.017.742	4.609.662	1,52	9,03
1938	311.121.148	54.714.120	4.036.541	1,76	7,38
1939	398.692.270	53.031.708	4.050.000	1,02	7,63
1940	545.573.841	71.855.185	4.167.624	0,76	5,80
1941	581.876.356	78.410.284	(1) 3.963.800	0,68	5,05
1942	885.102.331	106.024.200	3.826.078	0,43	3,61
1943	1.019.036.909	127.836.108	(2)24.402.306	23,94	19,09
1944	1.077.456.281	116.682.861	1.016.673	0,09	0,87
1945	600.676.043	89.134.532	-	-	-
1946	1.025.408.401	149.836.069	1.065.090	0,10	0,71
1947	1.599.705.577	450.242.517	1.113.506	0,07	0,24
1948	1.406.393.805	213.112.184	710.993	0,05	0,33
1949	1.355.564.713	168.254.823	1.210.420	0,09	0,72
1950	1.505.104.595	210.766.209	-	-	-
1951	1.630.987.140	200.091.676	-	-	-
1952	2.325007.912	537.820.714	-	-	-
1953	2.393.998.297	226.987.521	-	-	-
1954	2.654.135.771	244.506.010	-	-	-
TOPLAM			100.895.580	-	-

Kaynak: Ekinci, 2008:354'deki tablodan alınmıştır.

Tablo 120. Cumhuriyet Dönemi İç ve Dış Borç Süreci

YILLAR	GSMH	GSMH (MİLYON US \$)	GSMH (%) DEĞİŞİMİ	TOPLAM BORÇ (MİLYON US\$)	İÇ BORÇ (MİLYON US\$)	DIŞ BORÇ (MİLYON US\$)
	(1990 Sabit-1000 TL)					
1923	14937,56	826,11	0	0	0	0
1924	17160,53	932,89	14,88	0	0	0
1925	19292,48	1214,57	12,42	0	0	0
1926	22903,72	1258,97	18,72	0	0	0
1927	19887,62	1104,85	-13,17	0	0	0
1928	22259,96	1219,7	11,93	0	0	0
1929	26866,05	1459,1	20,69	0	0	0
1930	27537,28	1061,13	2,5	0	0	0
1931	29892,38	960,87	8,55	0	0	0
1932	26616,51	808,69	-10,96	47	0	47
1933	30858,79	1001,76	15,94	210	120	89
1934	32878,37	1406,15	6,54	357	175	182
1935	32096,7	1514,73	-2,38	379	190	189
1936	39086,77	1959,9	21,78	395	198	197
1937	39897,77	2088,82	2,07	401	238	163
1938	43714,92	2157,71	9,57	420	273	146
1939	45412,66	2178,09	3,88	452	290	162
1940	43106,39	2537,35	-5,08	615	362	253

Kaynak: DİE, 2001 VERİLERİNDEN DERLENMİŞTİR.

16. BÖLÜM

16. MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA YAPILAN İÇ VE DIŞ MALİ YARDIMLAR

"Hattı (cepheyi, çizgiyi) müdafaa yoktur, sathı (alanı, araziyi) müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın, her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça, terk olunamaz. Onun için küçük, büyük her cüzutam (birlik), bulunduğu mevzi den atılabilir. Fakat küçük, büyük her cüzutam ilk durabildiğı noktada, tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder. Yanındaki cüzutamın çekilmeye mecbur olduğunu gören cüzutamlar, ona tabi olmaz. Bulduğu yerde nihayete kadar sebat ve mukavemete mecburdur. Vatan mutlaka selamet bulacak, millet mutlaka mutlu olacaktır. Çünkü kendi selametini, kendi saadetini memleketin ve milletin saadet ve selameti için feda edebilen vatan evlatları çoktur." (1921, Sakarya Meydan Muharebesi)

GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Osmanlı Devleti kâğıt para yönetimi ve tedavüle çıkartılması konusunda tamamen acemice politikalar uygulaması ve dışa bağımlı bir siyaset izlemesi ekonomiyi ve daha sonra devletin bağımsızlığını kaybedip parçalanmasına sebebiyet vermiştir. Bu borç yönetimi ve para idaresi devletin yapısında ciddi anlamda bozulmalara neden olmuştur. Cihan harbinin başlamasıyla, istikrazların kaynağını oluşturan Fransa ve İngiltere piyasaları Osmanlı Devleti'ne kapanmış bulunuyordu. Bu vaziyete göre bütçe açıklarının karşılanması için, müracaat mercii olarak yalnız Almanya kalıyordu; yapılan muhtelif anlaşmalarla İmparatorluğun para ihtiyaçlarının Almanya'dan sağlanması usul olarak kabul edilmiştir (Eldem, 1994:83). 1915 yılından 1918 yılına kadar çıkarılan 161 milyon liralık kâğıt paranın 6.5 milyon liralık kısmı karşılığında Almanya'da altın stok edilmiş, gerisine ise **Alman Hazine tahvilleri** karşılık gösterilmiştir (Yenal, 1999:91-92).

Millî mücadelenin kazanılması için şu işlemlere başvuruldu (Aybars, 2000:330):

"1- Elde mevcut silâh ve malzeme ile işe başlamak. Dağınık durum da bulunan silâh ve malzemeyi cephelerde toplamak.

- 2- Savaş için gerekli görülen ve yurt içi kaynaklarından yararlanmak için, silâh yapımına başlamak. Atölyeleri çalıştırmak.
- 3- Tarafsız dış ülkelerden silâh ve malzeme satın almak.
- 4- Yurt içi kaynakları topyekûn seferber etmek.
- 5- İstanbul'da itilaf devletleri elinde bulunan çok büyük sayıdaki silâh ve aracı Anadolu'ya kaçırmak.” (Aybars, 2000:330).

Millî Mücadele'de mali kaynaklar: Bütçe, kamu harcamaları, devlet gelirleri, Duyun-ı Umumiye İdaresi, tütün rejisi, dış borçlar. Mustafa Kemal Atatürk, İstiklâl Savaşı içinde bile savaş ihtiyaçlarını para basmak suretiyle karşılanmasına izin vermemiş (Aysan, 1981:42) ve şiddetli bir şekilde karşı çıkmıştı. Millî Mücadele yıllarında Anadolu'da kullanılan para bilindiği gibi Osmanlı kaimeleriydi. Savaşın psikolojik ortamında, Ankara Hükümeti'nin adına para bastırması uygun değildi. Çünkü, bu paranın sahibi olarak padişahı" görülüyor ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin alametleriyle çıkarılacak paranın halk tarafından benimsenmesi ve millet vekillerinin bu parayı çıkartmasını öngörececek kanun tasarısını kabul etmesi mümkün değildi. Düyun-u Umumiye İdaresi, 1914-1918 yıllarında 161 milyon liralık kaime çıkartmıştı. Emisyon, mütareke (Mondros Müt.30 Ekim 1918) döneminde durdurulmuştur. Vergi gelirlerinin tıkanıdığı ve devlet personeline aylık ödeyemediği zamanlarda bile İstanbul hükümeti para arzını genişletmemişti (Ergin, 1984:183-184). Savaşın finansmanı çabaları içinde Osmanlı hükümeti ilk kez dış borçlanmanın kolaycılığını bırakarak 1918 yılında çok yoğun bir propaganda ile 18 milyon liralık bir devlet tahvili satabilmeyi başarmıştı. Osmanlı Devleti'nin son günlerinde yapılmasına rağmen, ulusal bir ekonominin oluşması yönünde bir adım olarak sayabiliriz (Boratav, 2000:306-307).

Osmanlı İmparatorluğu 20. yüzyılın başında can çekişirken kapitülasyonların getirdiği iktisadi ve siyasi sorunlar, savaş tazminatlarının artık karşılanamayacak ölçüde bütçede bir yer tutması, bankerlerden alınan çok yüksek faizli borçlanmalar, dış borçların getirdiği Düyunu Umumiye ve reji idaresi yapılanması, üstüne üstlük sarayın aşırı savurganlığı ve Tanzimatın getirdiği Batıya hayranlık sonucu gösteriş tüketiminin ve alışkanlıkların çok yüksek miktarlara varması, sürekli toprak kaybı ve buralardan alınan vergilerin azalması gibi nedenler üst üste konulduğunda Türkiye Cumhuriyeti'nin ne kadar zorlu şartlarda kurulduğunu anlamak güç olmasa gerekir. Rakamların fakirliği karşısında, İstiklâl Savaşı'nın nasıl yapıldığına, memleketin nasıl idare edildiğine şaşmamak için birkaç noktayı ortaya koymak lazımdır (Aksu, 2007:94):

“**Birincisi**; Anayasalı ve bütçeli bir devlet düzenine girildiği halde, en çok paraya muhtaç olan ordu, ihtiyaçlarının bir kısmını kendi başına ve bütçe dışı karşılıyordu. **İkincisi**; Ne ordunun ihtiyaçları gereği kadar karşılanabilmesi ne de devlet hizmetlerinin ve görevlerinin tam anlamıyla yapıldığı iddia edilebilirdi. Bulunan para ile yetinilecekti. **Üçüncüsü**; Savaşın sıkışık zamanlarında çıkarılan Tekalifi Milliye Emirleriyle, aşar mültezimlerinin ellerindeki malların %40'ı alınmış ve halk senet karşılığında savaş masraflarına bir kere daha katılmıştır. Posta müteahhitleri (diğer altyapı taahhüt ve inşaatları yapan kimseler) gibi devlete iş gören kimselere istihkakları uzun süre ödenmemiş veya taksitlerle ödeme şartına bağlanmıştır.” (Aksu, 2007:94).

1920 Yılı Savaş Bütçesinin Gelir-Gider Yapısının İncelenmesi: "Bütçenin gelir kısmını sağlayan kaynakların başlıca neler olduğuna ve bu mütevazi gelirin hangi hizmetlere, ne ölçüde tahsis edildiğine de kısaca göz gezdirelim. 46.000.000 lira olarak tahakkuk edeceği sanılan gelirin başlıca kaynakları: bina ve arazi vergisi (2,5 milyon), kazanç vergisi (2 milyon) ağnam yani hayvan vergisi (5,7 milyon), aşar vergisi (13,5 milyon) gümrük rüsumu (10 milyon) ve tuz rüsumu (3,5 milyon)'dur. Üst tarafını çeşitli küçük gelirler teşkil eder." (Yavi, 2001:187). Bütçenin gider tablosu "Zati Hazretleri Padişahı ve Hanedanı Saltanat" için ayrılmış 551.012 liralık tahsisat ile başlamaktadır." (Yavi, 2001:187). Meclis Başkanlığı bütçesi 18.370 lira, Meclis Bütçesi ise 953.996 liradır. Bakanlıklar bütçesi, tahsisatın büyüklüğü bakımından şu sırayı takip etmektedir. (1920 Bütçesi).

Tablo 121. 1920 Bütçesi (Lira olarak)

Milli Savunma	İçişleri	Maliye	Adalet	Bayındırlık	Sağlık	Milli Eğitim	Seri'ye	Dış İşleri
28.618.556	8.944.887	7.173.100	2.759.274	620.396	613.141	577.061	522.062	303.748

KAYNAK: Ersal Yavi; Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır? Yazıcı Yayınevi İzmir 2001, 1. basım, S. 187'deki tablolardan alınmıştır.

Düyun-u Umumiye gelirlerine hükümet el koyduğu için, Düyun-u Umumiye idaresinin masraflarını karşılamak üzere, bütçede 7.680 lira tahsisat ayrılmıştır. Bütçenin münferit ve küçük gider fasılları şöyledi:

Tablo 122. Bütçenin Münferit ve Küçük Gider Fasılları (Lira Olarak)

Sayıştay	Danıştay	Matbuat ve İstihbarat	Aşiret ve Muhacirler
26.696	- 000	88.000	874.000

KAYNAK: Ersal Yavi; Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır? Yazıcı Yayınevi İzmir 2001, 1. basım, S. 187'deki tablolardan alınmıştır.

Bilgi olarak; 1920 bütçesi, bu bütçe yılının son gün olan 28.Şubat.1921'de oylanmış ve oylamaya katılan 97 Millet vekilinden 87'nin oyu ile kabul edilmiştir. 13 Millet Vekili ret oyu kullanmıştır. Büyük Millet Meclisi Hükümetleri, Millî Mücadele sırasında her ne kadar istikraz

akdine gitmemişler ise de harp zaruretleri karşısında kısmen de olsa para ihtiyaçlarını, tekalifi milliye ve harbiye kanunlarına istinaden, erzak, zahire, eşya, nakil vasıtaları ve saireye el koymak suretiyle gidermeye çalışmışlar ve karşılığında sahiplerine bunların kıymetlerini gösteren mazbatalar vermişlerdir. 14 Nisan 1923 tarihinde çıkarılan bir kanunla, 1920 tarihinden itibaren bu suretle hazineden alacakları tahakkuk etmiş olanlara, bu alacaklarını maliyeye olan borçlarıyla takas ve mahsup imkânı sağlanmış, mahsup edilecek borçların olmayanlara, yedlerindeki mazbatalar muhteviyatının muayyen nispetler dahilinde tesviyesi kararlaştırılmıştır. Tekalif-i milliyeden hazinenin tahakkuk eden üç milyon kadar borcu, bu suretle 1925 yılına kadar tamamen Ödenmiştir." (Eldem, 1994:191).

T.B.M. Meclisi, 5 Ağustos 1921'de Mustafa Kemal Paşa'yı "**Başkomutan**" ilan etti. 7-8 Ağustos tarihlerinde, "Başkomutanlık Yasası" nın yürürlüğe girmesinden iki gün sonra "**Tekalifi Milliye Emirleri**"ni çıkarmıştır. Bu emirler telgraflarla yurdun dört bir tarafına ulaştırılarak hemen yürürlüğe konulmuştur. Emirlerin halka duyurulması ise, devletin resmi organı gibi Ankara'da basılan "**Hakimiyeti Milliye**"(Ulusal Egemenlik) gazetesi aracılığıyla olmuştur (Müderrişoğlu, 2007:208-209; Gencer ve Özel, 1998:192). Bu emirlerin çıkmasında temel neden;1921 yılı Türkiye için savaşlarla geçen bir yıldır. Para sıkıntısı en üst düzeye ulaşmıştı. Cephane ve malzeme yokluğu I. İnönü Savaşı'nda kendini gösterdi. II. İnönü Savaşı da aynı kıt olanaklarla sürdürüldü. Eskişehir-Kütahya taarruzuna başlayan Yunan ordusu kaynaklarını iki kat arttırmalarına karşılık, Türkiye'nin kaynakları bu hıza yet(işe)medi (Aybars, 2000:326-327). Bunun üzerine son çare olarak halka müracaat edildi. Ulustan beklenen özveriler bakımından savaş salması buyrukların sayısı 10'dur. 1'den 6'ya kadar 7 Ağustos, kalanı da 8 Ağustos 1921'de çıkarılmıştır (Erikan, 2001:516-517). Mustafa Kemal Paşanın kanun kuvvetinde emirler verme yetkisini ilk defa kullandığı alan Tekalifi Milliyedir. On ayrı konuyu kapsayan on emrin ana hatları şu şekilde dir (Yavi, 2001:197-199)⁷⁰:

“-**BİR NUMARALI EMİR**: Her ilçede kaymakamın başkanlığı altında; malmüdürü ve ilçenin en büyük askeri amiri ile idare meclisi, belediye ve ticaret Odalarının seçtikleri ikişer üyeden oluşan Tekalifi Milliye Komisyonları kurulacaktır. Bu komisyonlara mahalli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Merkez Kurulundan iki üye ile Köylerden İmamlar ve muhtarlar tabii üye sıfatıyla

⁷⁰ **Tekalifi Milliye Emirleri** (Ulusal Yükümlülük Emirleri); ilçelerde kurulan Tekalifi Milliye Komisyonları tarafından yürütülmüştür. Bu komisyonlarda yerel **Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti** temsilcileri, imamlar, muhtarlar ve mahallin en büyük askeri amiri ile mal müdürü gibi devlet adamları dışında, halk tarafından temsilci statüsünde seçilen 10 üyeden oluşturulmuştu. Bu komisyonlar, halktan alınan her çeşit mal, malzeme, taşıt, giyecek-yiyecek ve yük hayvanların bedelinin sonradan ödenmesi konusunda, belirtilen maddi tutarı gösteren bir tutanağı, borç senedi yerine geçmek üzere, mal sahibine veriliyordu (Bu konuda bkz. Ersal YAVI, 2001:197). Bu buruk; Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri, Niğde, Konya, Mersin il ve sancaklarıyla batısında uygulanacaktı (Celal ERİKAN, 2001:517).

katılacak ve hiçbir komisyon üyesine hizmetlerine karşılık ücret ödenmeyecektir. Ayrıca, her komisyon iki ay süre ile askeri hizmetleri geri bırakılmak üzere altı memur çalıştıracaktır. Tekalifi Milliye Komisyonları, Savaş ekonomisine giren ve Tekalifi Milliye Enirlerinde belirtilen malları toplayarak kendisine bildirilen cepheye gönderecek, ayrıca emirlerin hizmet yükümlülüğü taşıyan hükümlerini uygulayacaktır. Komisyon üyelerinden görevinde ihmal gösterenler, Vatana ihanet suçu işlemiş sayılarak ona göre cezalandırılacaklardır.

- **İKİ NUMARALI EMİR:** Şehirler, kasabalar ve köylerdeki her ev birer kat çamaşır (Külöt ve fanila veya benzeri iç giyimi), birer çift çorap ve birer çarık hazırlayarak belirli süre içinde komisyona teslim edecekti.

- **ÜÇ NUMARALI EMİR:** Tüccar ve halk elinde bulunan çamaşırılık bez, Amerikan, patiska, pamuk, yıkamış ve yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi yapımına yarayan her türlü kışlık ve yazlık kumaş, kösele, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, Sahtiyan, mamul veya yarı mamul çarık, fotin demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nal, nal yapımında kullanılan demir, mih, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gebrey semer, ve urganların yüzde kırkını Tekalifi Milliye Komisyonlarına teslim edecektir. Teslim edilen malların bedelleri daha sonra devlet tarafından ödenecektir.

- **DÖRT NUMARALI EMİR:** Tüccar ve halkın elinde bulunan mevcut buğday, un, saman, arpa, kuru fasulye, bulgur, nohut, mercimek, koyun, keçi, kasaplık sığır, şeker, gazyağı, piring, Sabun, tereyağı, zeytinyağı, tuz, çay ve mum stoklarının yüzde kırkına ordu adına el konulacaktı. El konulan malların paraları daha sonra devlet tarafından ödenecekti.

- **BEŞ NUMARALI EMİR:** Ordu ihtiyacı için evvelce alınan taşıt araçlarının dışında halk, elinde kalan her türlü taşıt aracıyla (at arabası: yaylı, öküz arabası, kağrı, at, eşek, katır, deve, deniz motoru, taka) ayda bir defa olmak ve yüz kilometreyi geçmemek şartı ile orduya ait malzemeyi istenen yere kadar taşıyacaktı. Taşıma hizmetleri parasız yürütülecek, kimseye ücret ödenmeyecekti,

-**ALTI NUMARALI EMİR:** Ülkeyi terk etmiş olanların hazineye geçmiş olan mallarından ordu ihtiyacına yarayacak olanlara el koyulacaktı.

- **YEDİ NUMARALI EMİR:** Halkın, elinde bulunan savaşta kullanılabilecek her türlü silah ve cephane en çok üç gün içinde Tekalifi Milliye Komisyonlarına teslim edilecekti. El konulan silah ve cephane için ücret ödenmeyecekti.

- **SEKİZ NUMARALI EMİR:** Halkın, tüccarın ve nakliyecilerin elinde mevcut benzin, vakum, gres yağı, makine yağı, don yağı, Saatçi ve taban yağları, vazelin, otomobil lastiği, kamyon lastiği, lastik yapıştırıcı, solüsyon, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon makinesi, kablo, çıplak tel, pil, tecrit edici madde ve bunlara benzer malzeme ile sülfirik asit stoklarının yüzde kırkına ordu adına el konulacaktı. Alınan Mal ve malzemenin bedelleri daha sonra sahiplerine ödenecekti.

- **DOKUZ NUMARALI EMİR:** Demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, Saraç ve araba yapan esnaf ile imalathaneler tespit edilecek, bunların üretim, onarım ve yapım güçleri hesaplanacaktı. Ayrıca kasatura, kılıç, mızrak ve eğer yapabilecek zanaatkârlar aranıp tesbit edilecekti. Yukarıda belirtilen esnaf, imalathane ve zanaatkârlar savaş araç ve gereçleri üretim, onarım ve yapımı ile görevlendirilecekti. Devamlı görevlendirilenlere geçimlerine yetecek ücret ödenecekti.

- **ON NUMARALI EMİR:** Evvelce halka bırakılmış bulunan dört tekerlekli at ve öküz arabalarının bütün teçhizat ve koşum hayvanları dahil olmak üzere yüzde yirmisi; binek at, top çekebilecek hayvanlar, yük taşıma atı, katır, eşek ve develerin yüzde yirmisi ordu adına alınacaktı. Bütün bu alınanların bedeli sonradan ödenecekti.”

"Tekalifi Milliye'nin Sakarya Savaşı'nın kazanılmasında çok önemli katkıları olmuştu; ama Ankara Hükümetinin Büyük Taarruzu gerçekleştirebilmesi ve bunu başaracak biçimde orduyu teçhiz edebilmesi için, daha büyük kaynaklara gereksinmesi vardı." (Yavi, 2001:199; aktaran bkz: Aksu, 2007:108-110).

"1921 yılı bütçe giderleri yalnız ordu için 45.000.000 liraya ihtiyaç gösteriyordu. Oysa tahmin edilen gelir 55.000.000 lira idi. Gerçek ihtiyaçlar için ise 81.000.000 lira gerekliydi. Daha başlangıçta açık, 26.000.000 lira olarak görülüyordu.1921 yılında avans kanunları ile geçiştirildi. Tam bütçe yapılamadı. Bütçe kanunu ise ancak yıl sonuna doğru kabul edildi. Buna göre, 52.285.000 gelir, 77.325.399 lira gider vardı. Açık ise, 25.039.899 lira idi. Birçok giderden tasarruf yapılmaya çalışıldıysa da açık kapanmadı. Bu sebeple, dışarıdan borç para yardım kaynaklarına başvuruldu. 1922 yılında da daha önceki yıllarda olduğu gibi, toplu bir bütçe yapılmayıp, avans kanunları ile mali durum yönetildi. Kesin bütçe ancak mali yıl sonunda ortaya çıktı. 22 Şubat 1923'de kabul edilen kanuna göre, bütçe 87.735.573 lira olup, Milli Savunma Bakanlığı'nın bütçesi, 49.207.924 lira idi." (Aybars, 2000:327). 1921 ve 1922 mali yıllarına ait bütçelerde savaşın getirdiği bir açıkla kapanmasıdır. Aslında bu yıllara ait bütçelere,

bilanço demek doğru olacaktır. Çünkü gelir-gider muvazenesini tam olarak oluşturmak mümkün değildi (Aksu, 2007:110).

"1921 ve 1922 yıllarına ait bütçeler Büyük Millet Meclisi'nce zamanında tasdik edilmediğinden, umumi devlet hizmetleriyle umumi varidatın tahakkuk ve tahsilatı **o seneler zarfında** kabul ve tasdik edilen muhtelif tarihli avans kanunlarıyla verilen mezuniyet ve tahsisata müsteniden ifa edilmiştir. Bu avans kanunlarına göre, 1921 yılı bütçesi 12 aylık (senelik), 1922 bütçesi ise, gelir olarak 14 aylık ve gider olarak 18 aylık muamelata şamil olarak tanzim edilmiştir. İstanbul, Edirne ve bu merkezlere bağlı muhasipliklere ait hesaplar, mezkûr mahallerin Milli Hükümete iltihakı olan 4 Kasım 1922 tarihinden itibaren ve İzmir bölgesine ait hesaplar, bu bölgenin istirdadından sonra Milli Hükümet'in bütçesine intikal etmiştir. Bu itibarla Milli Hükümet'in ilk bütçeleri, İstanbul, Edirne ve İzmir havalisinin mâli muameleatını ihtiva etmeyip, (dolayısıyla yukarıdaki bütçe rakamları ile aşağıdaki tabloda gösterilen rakam farklılığı bundan kaynaklanmakta, her ne kadar "**Denk Bütçe Mefhumu**", Büyük Millet Meclisi Hükümetlerinin bütçe siyasetinde önemli bir rol oynamış ise de aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, harbin doğurduğu zaruretler karşısında, ilk bütçeler 1923/1924 mâli yılına kadar daima açık vermişlerdir." (Eldem, 1994:190-191).

Harbin getirdiği ekonomik masrafları, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan mâli mevzuatla karşılamak mümkün olmadığından, Milli Hükümet, birçok vergilere zamlar yapmak veya yenilerini ihdas etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bunlardan başka düşman istilasından kurtarılan mahallerin vergi intibakını yapmak, istiladan kaçan veya tehcir edilen halkı yeniden müstahsil duruma getirmek için lüzumlu tedbirleri almak icap ediyordu (Eldem, 1994:191-192). Milli Hükümet, vergi verimini artırmaya çalışırken, tasarruf tedbirlerine de başvurmuş, muvâzene-i umumiyye ve avans kanunlarıyla bazı kararlar almıştır. Bunları şöyle özetleyebiliriz (Eldem, 1994:192-193):

- Mülki daireler sarfiyatı: Maliye Encümeninin tespit etmiş olduğu tasarruf esasları dairesinde ifa edecektir.
- 1922 yılı Mart'ından itibaren Umumi Muvazeneye dahil ve haricinde maaş ve ücretlere ilaveten verilmekte olan "Tahsisat-i Fevkalade-i Şehriye'den" (Büyük Millet Meclisi azası (milletvekili) muhassati dahil) %20 kesilmiştir.
- Muvasat maaşları mülğadır (kaldırılmıştır). Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere, İstiklal Savaşı yıllarında, harbin getirdiği zaruretin icabı olarak "açıkla kapattığını" görmek mümkün olacaktır. Ayrıca Ekonomide ki bu açık bütçe problemi, I. Cihan Harbi boyunca da sürmüş ve toplam bütçe açığı, 309.910.000 Osmanlı Lirası tutarında

olmuştur. Bu durum halka yeni vergi faturaları çıkartmış, matrahlar ve oranlar arttırılmış, yeni birtakım vergiler ihdas edilmiştir. Bütçe açıklarını kapatmak için, Hazine Tahvilleri ihracı yapılmış, Osmanlı Bankası'ndan avanslar alınmıştır.

"Rakamların fakirliği karşısında, İstiklâl Savaşı'nın nasıl yapıldığına, memleketin nasıl idare edildiğine şaşmamak için birkaç noktayı ortaya koymak lazımdır:

- Birincisi; Anayasalı ve bütçeli bir devlet düzenine girildiği halde, en çok paraya muhtaç olan ordu, ihtiyaçlarının bir kısmını kendi başına ve bütçe dışı karşılıyordu.
- İkincisi; ne ordunun ihtiyaçları gereği kadar karşılanabilmesi ne de devlet hizmetlerinin ve görevlerinin tam anlamıyla yapıldığı iddia edilebilirdi. Bulunan para ile yetinilecekti.
- Üçüncüsü; Savaşın sıkışık zamanlarında çıkarılan Tekalifi Milliye Emirleriyle, aşar mültezimlerinin ellerindeki malların %40'ı alınmış ve halk senet karşılığında savaş masraflarına bir kere daha katılmıştır. Posta müteahhitleri (diğer altyapı taahhüt ve inşaatları yapan kimseler) gibi devlete iş gören kimselere istihkakları uzun süre ödenmemiş veya taksitlerle ödeme şartına bağlanmıştır." (Yavi, 2001:187-188).

Savaş masraflarının gittikçe ağır bir hal alması karşısında Milli Hükümet gideri karşılayabilmek amacıyla değişik gelir yollarına başvurmuştur.

- Birincisi; yukarıda da arz ettiğimiz üzere, Osmanlı Devleti'nden gelen vergi kanunlarının oranını arttırmak veya yeni vergiler ihdas etmek.
- İkincisi; Dış Yardımlar olarak adlandırabileceğimiz, yurt dışından gelen askeri ve parasal yardımlar (Müderrişoğlu, 2007:296-307; Yavi, 2001:188-242; Aybars, 2000:325-331):
 - a) Sovyet Rusya Yardımları
 - b) Azerbaycan Yardımları
 - c) Hindistan Müslümanlarının Para Yardımı
 - d) Fransızların Çekilirken Bıraktığı Askeri Malzeme Yardımları
 - e) İtilaf Devletlerinin İşgâli Altındaki Yerlerden kaçırılan Askeri Malzemeler ve Cephaneler.
- Üçüncüsü; Milli Hükümet, Düyunu Umûmiye ve Reji İdaresi'nin tahsil etmekte olduğu ve yukarıda da belirttiğimiz üzere gelir kalemlerinin bu idareye vermeyerek, Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından bütçeye konmasıydı (Yavi, 2001:188-242; Aybars, 2000:325-331; Eldem, 1994:202).

- Dördüncüsü; Ziraat Bankası'ndan borç olarak alınan 1,2 milyon lira idi (Yavi, 2001:184).
- Beşincisi; Gümrüklerden elde edilen çok cüzi miktardaki gelir durumu. Anadolu'nun dış ticareti, en büyük kısmıyla, işgal altında bulunan İstanbul ve İzmir limanlarından yapılmaktaydı. Millî Mücadele yıllarında, İstanbul ile Anadolu arasındaki ticari münasebetler oldukça yüksek bir seviyede idi.1921 yılında 320 bin ton mal, 1922 senesinde 406 bin ton mal ve eşya taşınmıştır. Gümrük varidatı düşme göstermemiştir (Eldem, 1994:198-199).
- Altıncısı; El altından (özellikle müslüman ülkelerden) gelen parasal yardımlar. Ancak, bu yardımın miktarını tespit etmek pek mümkün olamamıştır. Genelde bağış yoluyla gönderilmiştir.
- Yedincisi; Mustafa Kemal Paşa'nın illere gönderdiği yardım çağrısı sonucu, 1920 Mayıs'ında Niğde'den 100.000 lira, Kastamonu'dan 200.000 lira gibi büyük paralar gelmişti. Maliye bu paraları çok titizlikle harcıyordu (Aybars, 2000:325).
- Sekizincisi; Osmanlı Bankası'ndan geçici avanslar alınması kabul edildi. Savaş yılları içinde, olağanüstü sebepler dolayısıyla, devlet harcamaları kısa vadeli avans kanunlarıyla yapılırken, gelirler gelir kanunlarına göre yapıldı (Aybars, 2000:325-326; Yavi, 2000:213)⁷¹.

16.1. Millî Mücadele Yıllarında Alınan Dış Yardımlar

1) Sovyet Rusya Yardımları: Millî mücadele döneminde, Türkiye ile Sovyet Rusya karşılıklı dostluk ve dayanışmayı esas alan iyi ilişkiler kurmuşlar, aralarındaki bu iş birliğini uzun süre devam ettirmişlerdi. İki ülke ilişkilerinde geçmişin aksine yeni bir çığır açan bu durumun gerçekleşmesinde her iki tarafında kendine göre nedenleri bulunmaktaydı. Dayanışma ve iş birliğini zorunlu kılan asıl faktör; iki ülkenin de “ortak düşmanları durumundaki batılı devletlerle olan mücadele halinde olmalarıydı.” (Gencer ve Özel, 1998:185-187).

⁷¹ Ergün AYBARS; 2000:325-326; Ersal YAVI, 2001:213'den bir alıntı; “Kurtuluş Savaşı yıllarının Maliye Bakanı Hasan Fehmi (AYTAÇ) Beyin başından geçen tarihi bir olay, o döneme giderek ülkenin içindeki durumu şöyle anlatıyordu: "Taarruz yaklaştı. Ordu, durmadan para istiyor. Aşar vakti yakın. Fakat zamanı gelmedi. Vergiler hep tahsil edilmmişti. Hiçbir yerde metelik bırakmamıştım. Bir gün Osmanlı Bankası'nın Ankara şubesi müdürü Bojetti'yi çağırttım. Dedim ki; "Osmanlı Bankası tarihi anını yaşıyor. Maliye'ye 1,5 milyon lira lazım. Bizim yönetimimizdeki bölgelerde onaltısına el koyar, kasalarınızdaki bütün parayı tutanak karşılığı alırım. Düşünmek için sana bir çeyrek saat mühlet veriyorum, git düşün, cevabını ver. Böylece, istediğimiz bir buçuk milyon lirayı Osmanlı Bankası'ndan aldık. "Millî Mücadele hangi şartlar altında yapıldığı ortaya çıkmaktadır.”

Türkiye'nin bu devletlerle olan milli mücadelesinde mâli, askeri ve siyasi yardımlara ihtiyacı vardı. O dönemde, Türkiye'ye yardım edebilecek büyük güç olarak Sovyet Rusya bulunmaktaydı. Diğer büyük batılı ülkeler Osmanlı İmparatorluğu ve dolayısıyla Anadolu toprakları üzerinde emelleri olan ülkelerdi. Onlarla iş birliğine gitmek mümkün değildi (Aksu, 2007:114).

T.B.M.M. Hükümeti, 26 Nisan 1920'de Sovyet Rusya Hükümetine gönderdiği bir notada; Anadolu yönetimini tanımaya, Türk topraklarını işgallerinde bulunduran emperyalist devletleri Anadolu'dan kovmak amacıyla Türkiye'ye yardımı, bir ittifak kurarak birlikte ortak askerî harekâta bulunmaya çağırıyor, Kafkasya yolunun açılmasını istiyordu (Sonyel, 1991:5-6). Bu notaya 37 günde karşılık veren Sovyet Dışişleri Komiseri **Çiçerin**, Ankara Hükümetinin “Misak-ı Milli”de belirtilen dış siyaset ilkelerini “memnunlukla” not ediyor, milliyetçi Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki içten ilişkiler ve dayanıklı bir dostluk kurmak amacıyla birbirlerine diplomatik temsilciler göndermelerini Türkiye, Ermenistan ve İran arasındaki sınırları "adalet ve self-determinasyon hakkına göre saptamak üzere" arabulucuk yapmayı öneriyordu. Ama Mustafa Kemal Paşa'nın iki ülke arasında bir ittifak kurulması önerisini nezaketle geçiştiriyordu (Sonyel, 1991:6).

Sovyet Rusya, Mart 1915'de Çanakkale'de verilen mücadeleyi unutmamışlar, böylelikle ülkede Bolşevik ihtilalin yolu açılmıştı. İşte bu yüzden Ruslar, Milli Hükümete karşı şükran duyuyorlardı. Ayrıca Ruslar, Türkiye'ye yardım etmek suretiyle doğudaki Türk-İslâm dünyasını tatmin ederek kendi nüfuzları altına almayı amaçlamışlardı. Bununla birlikte, Ruslar, Milli Mücadelenin başarıya ulaşip sömürgeci devletlerin Anadolu'dan atılmasından sonra Türkiye'de de bir sınıf mücadelesi başlatarak yeni Türk Devleti'ni kendi saflarına katmayı umuyorlardı. Buna karşılık Millî Mücadele'nin önderleri başta Mustafa Kemal Paşa, bunun bilincinde olduklarından Sovyet Rusya'nın bu ümidi karşısında tedbirli, ancak bu ülkeyle iş birliği yapmak zorunlu olduğunu kabul edecek kadar cesur, akıllı ve gerçekçiydiler (Gencer ve Özel, 1998:186).

Sovyet Rusya ile kurulan ilişki ve dış yardım konusunda Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz 1920'de Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı gizli oturumda bu konuya şöyle açıklık getirir: “*Pek ziyade memuldür ki (umulmakta) Sovyet Cumhuriyeti bize tasavvur ettiğimiz muavenetleri (yardım) ifa etsin (yerine getirsin) ... Biz kendi mevcudiyetimizi (varlığımızı) yine kendi mevcudiyetimizle müdafaa ve muhafaza edecek tarzda hareket etmeliyiz ki, hiçbir surette nevmid (ümitsiz) olmayalım.*” (Aybars, 2000:327). Mustafa Kemal Paşa bu sözleriyle, Sovyet yardımına bağlanmamak, kendi öz kaynaklarımızla milli mücadeleye girişmemiz gerektiğini,

çünkü Sovyet yardımının gelemeyebileceği ve bu olumsuz durum yüzünden milli mücadele şevkinin kırılacağı korkusuydu. Mustafa Kemal Paşa, dış ilişkilerde belirlediği temel ilke; “**tam bağımsızlık ve milli egemenlik**” ilkesiydi. Dış yardım konusunda da bu ilkedен hareket edilmiş ve ödün verilmemiştir. Ülkenin tüm sathında Batılı devletlere karşı var olma mücadelesi verirken, Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin iç işlerine karışmasına kesinlikle izin verilemezdi. Hem milli egemenlik ilkesine hem de tam bağımsızlık kavramına ters düşmüş olunurdu. Dolayısıyla Türk İstiklâl Savaşı, anti-emperyalist olduğu kadar anti Bolşevik, anti Sosyalisttir. Çünkü yeni Türkiye devleti milli ve tam bağımsızlık esası üzerine kurulmuştur (Aksu, 2007:115).

Bu arada 11 Mayıs 1920'de **Bekir Sami (Kunduh) Bey** başkanlığında bir heyet Sovyet Rusya ile bir dostluk antlaşması yapmak, ihtiyaç duyulan para ve her türlü savaş malzemesi yardımını sağlamak amacıyla Moskova'ya gönderilmişti (Gencer ve Özel, 1998:186; Müderrisoğlu, 2007:298; Sonyel, 1991:11-13). **Çiçerin**'le görüşen dönemin Dış İşleri Bakanı olan Bekir Sami Bey'den, Ermenistan için toprak istemesi üzerine, sert bir karşılık vererek, dış yardım için bunların kabul edilemeyeceğini bildirmişti. Sovyetler dış yardımı koz olarak kullanıp, Kars, Ardahan, Batum'u istedikleri gibi, Doğu Anadolu topraklarının Ermenilere istedikleri için ilişkiler gerginleşmişti (Aybars, 2000:328; Sonyel, 1991:11-19). Ancak Türkiye'nin önemini kavrayan Sovyet Rus yöneticileri bu isteklerden vazgeçip, Türkiye'nin Misak-ı Milliye'sini kabullenmişler, ilk silah ve cephane yardımı Eylül 1920'nin son günlerinde Trabzon limanına varmış, bir ay içinde 3387 tüfek, 3623 sandık cephane ve 3000 dolayında süngü ulaştırılmıştı (Müderrisoğlu, 2007:298; Yavi, 2001:221).

Ayrıca I. Cihan Harbi'nde Kafkasya cephesinde görev yapmış olan **Halil Paşa** Ruslarla girdiği diplomatik ilişkiler sonucunda; Ruslar, Halil Paşa'ya verdikleri (Temmuz 1920'de) 100.000 lira değerindeki ve yaklaşık 600 kilo ağırlığındaki altın karayoluyla Erzurum'a getirildi (Müderrisoğlu, 2007:298-299; Yavi, 2001:221-222; Erikan, 2001:377-384).

Sovyet Rusya, Moskova Antlaşması'nın resmi metni dışında 10 milyon altın rublelik bir para yardımında bulunmaya söz vermiştir. 1921 ve 1922 yıllarında çeşitli partiler halinde gelen Rus altınlarının tutarı 10 milyon altın rubleyi bulmaktadır. Türkiye'nin Aralık 1920 - Mayıs 1922 yılları arasında Moskova Büyükelçiliği'ni yapan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'da onaylamıştır. Sovyet resmî belgeleri de gönderilen paraları şöyle açıklamıştır: Nisan 1921'de 4 milyon, Mayıs-Haziran 1921'de 1,4 milyon, Kasım 1921'de 1,1 milyon ve Mayıs 1922'de 3,5 milyon olmak üzere; toplamda 10 milyon altın Rublelik yardım yapıldığını göstermektedir (Yavi, 2001:222). Alptekin Müderrisoğlu'na göre, İstiklal Savaşı'nın sonuna dek gelen paraların tutarı 11 milyon altın Ruble olmuştur. Aşağıda belirtildiği üzere, **Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'e**

verilen 1 milyon altın Rubleyi de katarsak, 11 milyon altın Rubleyi bulan Rus dış yardımını aldığımız ortaya çıkmaktadır (Müderrişoğlu, 2007:304).

Millî mücadele yıllarında Moskova'ya giden heyetimiz, **Yusuf Kemal Tengirşenk** ve **Dr. Rıza Nur**, Ankara hükümetinin masraflarının karşılanması için 30 milyon altın istemiş, fakat 1 milyon altın Ruble alabilmişti. Bu bağlamda, İstiklâl Savaşı'mızın kâğıt para basılmadan idare edilebilen ender savaşıllardan olması dikkate değer bir durumdu (Yenal, 1999:92-93; Erikan, 2001:371; Sonyel, 1991:8-15). Bizim delegasyon, Ruslardan personel (maaş ve aylık alamadıkları) ve malzeme masraflarını karşılamak için para ihtiyacımız olduğunu üstelemişlerdi. Bunun üzerine, Stalin ve Çiçerin'in kâğıt para basmamızı tavsiye ediyorlardı. Hatta Rıza Nur anılarında şöyle anlatmaktadır: “Ruslar, bize bir düziye kâğıt para basmamızı tavsiye, Moskova'da bedava basabilecekleri vaad ediyorlardı. Biz ise, daha önce Heyet-i Vekile'de bu meseleyi görüşmüş, bütün vekiller, bilâistisna, bunun aleyhinde hüküm vermiştik. 'Paramız böyle kalsın' dedik. Eğer yeniden kâğıt para bassa idik, Türkiye'nin iktisâdi, mâli itibarı tamamıyla vefat etmiş olacaktı.” (Yenal, 1999:92-93; Rıza Nur, 1968:790; Erikan, 2001:371-378).

Aynı paranın iki ayrı egemenlik alanında kullandığı durumlarda, emisyonu kontrol altında tutan aktörün (İstanbul Hükümeti) tartışılmaz bir avantajdır. Para basma sonucu başlatılacak enflasyon, satın alma gücünün İstanbul yöresinde toplanmasını temin eder ve Kuvay-ı Milliye'nin finansmanını felce uğratabilirdi. Ankara Hükümeti, emisyon hacmi konusunda savunmasızdı ve bir yerde İstanbul Hükümeti'nin yapacağı yanlış bir hareket ve basacağı para miktarı İstiklâl Savaşı'nı büyük bir sekteye uğrattı (Aksu, 2007:116).

Millî mücadele yıllarında, Sovyet Rusya'dan çeşitli tarihlerde gönderilen silah, cephane ve mühimmat yardımının tüm miktarı, Türk resmi kayıtlarına göre şöyle belirtilmiştir (Kazım Özalp, 1971:219; Ayrıca bkz: Müderrişoğlu, 2007:304; Yavi, 2001:224).

Tablo 123. İstiklal Savaşında Kullanılan Mühimmat Miktarı**1) Tüfek, Ağır ve Hafif Tüfek ile Mermileri:**

<u>CİNSİ</u>	<u>TÜFEK (ADET)</u>	<u>AĞIR VE HAFİF MAKİNALI TÜFEK (ADET)</u>	<u>MERMİ (SANDIK)</u>
OSMANLI	392		6.749
ALMAN	3.855	15	3.554
RUS	11.820	50	12.683
İNGİLİZ	10.328	139	11.744
MANLİHER	10.571	40	8.600
FRANSIZ	341	80	244
JAPON	480		13
MEKSİKA	25		
BÜYÜK ÇAPLI MAVZER			1.000
TOPLAM	37.812	324	44.587

2) Top Cinsleri ve Mermileri:

<u>CİNSİ</u>	<u>TOP (ADET)</u>	<u>MERMİ (ADET)</u>
7.5'LÜK FRANSIZ SAHRA	12	23.400
8.4'LÜK İNGİLİZ SAHRA	28	28.066
12'LİK FRANSIZ MUHASARA	6	1.785
11'LİK İNGİLİZ OBÜSÜ	6	1.322
15'LİK SAHİL TOPU	3	6.600
RUS SAHRA	11	76.000
KRUPP OBÜSÜ		4.000
TOPLAM	66	141.173

Kaynak: Aksu, 2007:118'deki tablodan alınmış ve derlenmiştir.

Bu yardımların zaferin kazanılmasında büyük katkısı olmuştur. Yunanlıları denize döktüğümüz büyük saldırıda Türk Ordusu'nun savaşa katılan birliklerindeki tüfek sayısı 92.792 olduğu anımsanırsa, yalnızca tüfek yönünden ordumuzun üçte birini aşan tüfek gücünün Rus yardımlarıyla sağlandığı dikkati çekmektedir (Aksu, 2007:118). Sovyet yardımı yapılacağı tarihte Sovyetlerin elinde yeterli altın ruble bulunmadığı için, **Buhara Cumhuriyeti** Cumhurbaşkanı **Osman (Kocaoğlu) Bey**, Lenin'e, kendilerinde altın para bulunduğu ve Türkiye'ye verilmek üzere 100 milyon altın ruble verebileceklerini söyledi. Buhara Cumhuriyeti Meclisi de (bugünkü Özbekistan'da) bunu kabul edince **Buhara Cumhuriyeti**, Ankara'ya gönderilmek üzere Ruslara parayı teslim etti. Buhara Cumhuriyeti, bir süre sonra Kızılordu tarafından işgal edildiği için buradan yardım söz konusu olmadı. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki; Sovyet Rusya'nın yaptığı yardımlarla Doğu cephesinde ve Batı cephesinde önemli başarılar elde edilmiştir (Aksu, 2007:118).

“Ayrıca Kıbrıslı Türkler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, I. Cihan Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı'nda yardımlarda bulunmuşlardır. Başta basın yoluyla kamuoyu oluşturulmuştur. Söz, Doğru Yol, İrşad ve Ankebut gazetelerinde ve dergilerinde milli mücadele konusu işlenmiştir.

Tiyatro, sinema, kermes ve cami vaazlarında milli mücadele lehine kamuoyu oluşturulmuştur. Bu faaliyetler sırasında yardımlar toplanmış ve Anadolu'ya gönderilmiştir. Sadece parasal yardımlarda değil, bizzat özellikle Yunanlılara karşı savaşmak için asker de göndermişlerdir.” (May, 2009:1-13).

2-Azerbaycan'ın Yardımları; Üç yıllık bağımsızlığı süresince Azerbaycan, Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesi için yardımda bulunmuştur. 29 Mart 1920'de petrol poliçeleri ile birlikte toplam 1.500.000 Fransız Frangı yardım etmiştir. Bu yardım 2 Ekim 1920'de Dışişleri Bakanı Ahmet muhtar Bey'e teslim edilmiştir. Yardımın içeriğinde şunlar vardır: 19.000 Osmanlı altını, 1.000.000 Fransız Frangı ve 8 parça petrol poliçesi bulunmaktadır (Yalçın, vd. 2002:346; aktaran bkz: May, 2009:1-3). Ayrıca Doğu Bölgesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya, yetim Türk çocuklarının eğitimleri için 500 adet yüzlük Osmanlı altını verildiği ve bunun için Ankara Hükümeti'nin teşekkürlerini ilettiği bilinmektedir (Yalçın, vd. 2002:346; aktaran bkz: May, 2009:1-13).

3-Hindistan Müslümanlarının Yardımı: Hindistan Müslümanları (bugünkü Pakistan başta olmak üzere) Türkiye'ye milli mücadele katkısı olması amacıyla çeşitli tarihlerde para gönderdiler. Sakarya'da kazanılan önemli zafer, Hindistan'da coşkuyla kutlandı. Hindu milliyetçiler, bu büyük Türk zaferinde, en büyük düşmanları olan sömürgeci güçlerin suratlarına atılan ilk ve en şiddetli şamar olarak görüyorlardı. Müslümanlar ise, bu büyük Türk zaferinin tarihte bir dönüm noktası olarak görüyor, İslâm Dünyası'nın çöküşünün son bulduğu, artık ayağa kalktığı görüşündeydiler. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa'yı, “İslam'ın Kılıcı” olarak bütün dünyaya ilan ediyorlardı. TBMM'nin Mustafa Kemal Paşa'ya 19 Eylül 1921'de “**Gazilik**” ünvanını vermesi; tüm bağımsızlık isteyen coğrafyalarda ve müslüman ülkelerde daha da sembolleşmesine imkân sağlamış ve ulu öndere karşı bağlılıklarını (hem maddi hem de manevi desteklerini) daha da arttırmıştır (Aybars, 2000:329; Müderrisoğlu, 2007:308-313; Yavi, 2001:226; Çetinkaya, 2023:36-43).

Hindistan Hilafet Komitesi'nin 26 Aralık 1921'den 12 Ağustos 1922'ye kadar yolladığı paranın tutarı 675.494 Türk lirası idi (Aybars, 2000:329)⁷². Bu gelen para, Maliye Bakanlığı'nda durdu ve Hazine'ye girmedi. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın emrinde Osmanlı Bankası'nda idi. Çok sıkıntılı zamanlarda bile bu paraya dokunulmadı. Büyük taarruz öncesi, büyük bir mâli

⁷² Bazı kaynaklarda belirtilen rakam 125.000 Türk lirası olarak belirtilmekle birlikte, dönem dönem gelen paraların yekünü yaklaşık olarak 700.000 Türk lirası civarında idi.

sıkıntı doğunca, Mustafa Kemal Paşa, bu parayı geçici olarak Maliye'ye verdi (Aybars, 2000:329; Müderrisoğlu, 2007:310). Paşa bu paranın bir kısmı ile Yunanlıların yaptığı yıkım ve uğradığı katliamlara merhem olması için, işgal bölgeleri altında kalan yoksul insanlara dağıtırken, bir kısmını da İş Bankası'nın kuruluşunda sermaye olarak kullanılacaktır. Ayrıca Lozan görüşmelerinde bu yıkımın maddi zararının tazmini için Osmanlı borçlarından bir kısım pay da Yunanistan'a devredilmiştir (Aksu, 2007:119).

4-İtalya'dan Sağlanan Yardımlar: “İtalya, Sovyet Rusya veya Fransa gibi silah, cephane veya para yardımında bulunmamıştır. İşgal ettiği Anadolu topraklarında birtakım teşvik ve yardımlarda bulunmuştur. Bunlar (Selek, 1976, 453-454): Posta teşkilatı kurmak, okullar açmak, Çiftçi ve tüccarlara kredi vermek, İşgalden kaçan göçmen ve muhtaçlara yardım etmek, Türk Hükümeti memurlarının bulamadığı malları sağlamak, bozuk yol ve camileri onarmaktır.” (Selek, 1976:454; aktaran bkz: May, 2009:1-13).

5-Fransızlardan Sağlanan Yardımlar: Türk-Sovyet ilişkileri, taraf olan bütün batılı devletleri tedirgin etmişti. Fransa'da bu ülkelerin başında geliyordu. Türk-Fransız ateşkesinden (30 Mayıs 1920) sonraki savaşa ordu birlikleri de açıktan katıldı. Türkler bağımsızlık ve özgürlükleri için çarpışırken; Fransızlar, Adana'dan Karacadağ'a uzanan bir toprak şeridini Suriye'ye (Fransız yönetimine) katmak ve bunun kuzeyindeki geniş bir bölgeyi de kendileri için kopartmaya çalışıyorlardı. Ateşkesten sonra çarpışmalar yeniden başladı (Erikan, 2001:487; Aybars, 2000:278-279).

Millî mücadele döneminde Ermenilerin Anadolu'daki yıkıcı faaliyetleri da- ha çok Güney Cephesi (Antep, Adana, Maraş, Urfa, illerindeki) Fransız işgal bölgelerinde devam etti. Ermenilerin bu bölgelerdeki Türk ve Müslüman halka uyguladıkları mezalimin temelinde, Adana ve yöresindeki Ermeni nüfusu arttırarak bölgeyi Ermenistan'la birleştirmek hayali yatmaktaydı (Gencer ve Özel, 1998:166-167; Erikan, 2001:487-494). Türklerin işgallere karşı direnişini kırmak için Ermenilerle iş birliği yapması, Ermenilerden kurduğu birliklerden yararlanmak istemesi ve işgal ettiği yerlere Ermenileri yerleştirmesi yanlış politikanın sonucuydu (Müderrisoğlu, 2007:304).

Fransız temsilcisi M. Franklin Bouillion ile Ermeni temsilcilerle Mersin'de yaptığı görüşme çok ilginçtir, hatta Ermenilerden biri ayağa kalkarak, Franklin Bouillion'a Fransızların yaptığı işgal politikalarına ve icraatlarına tepki olarak şunları söylemiştir: “Teşekkür ederiz, bizim için iyilik yapmak istiyor- sanız artık bizi himaye etmeyiniz. Eğer siz ve sizin Adana'ya gönderdiğiniz generalleriniz, hükümet memurlarınız bize bu şekilde anlatmış olsalar ve bu ümidi

vermeselerdi, bizi birtakım emeller arkasında koşturacak teşvikamız sözler söylemeselerdi, biz de Türkler karşısında alnı açık gezecek ve hakiki vatanımıza geldiğimiz zaman da asırlardan beri olduğu gibi, yine yan yana ve kardeş gibi geçinmeye çalışacaktık. Fakat heyhat geçti. Biz Türk vatandaşlarımızın mukaddesatına tecavüz ettik ve evlerini yaktık ve insani olmayan birçok fenalıklar yapıldı. Maalesef bu bir hakikattir. Biz de insanız. Onların yüzüne ne suretle bakacağız. Bakacak yüzümüz kalmamıştır. Bize iyilik yapmak istiyor musunuz, bizi serbest bırakınız. Biz, mazinin acılarını, cezasını affettirmek için ağlayalım.” (Gencer ve Özel, 1998:166-167; Ayrıca bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt XXXVI, Ankara 1960, s. 177).

Ermeniler, sadece Fransızlar tarafından değil, İngilizler tarafın- dan da kullanılmış, vaatlerle kandırılmıştır. İngilizlerle Fransızlar anlaşarak, Sykes-Picot Anlaşması'nı imzalamışlar, bu anlaşma çerçevesinde; Halep, Beyrut, Adana illeri ve çevre illeri Fransızlara verilmişti. 15 Kasım 1916'da kurulan Doğu Lejyonu bu bölgenin askeri işgalini yapacaktı. İngilizler burada devreye girerek, Ermenilerin bu lejyonda eğitilerek ve Osmanlılara karşı kullanılması planlanmıştı. İngilizler, Kıbrıs'ta (geçici olarak kiraladığı adayı geri vermeyerek, bu adayı Türklere karşı stratejik olarak kullanılmış, bu amaçla) Magosa'daki Yeni İskele Köyü'nde Ermenilerden oluşan her biri 200 kişilik 6 lejyon bölüğü eğitilmiş, Türklere karşı savaşmak üzere 1917'de İngiliz generali Allenby Komutası'na verilmişti (Turan, 1991:98-99; Helmreich, 1996:195, vd.). Aslında bu bölgede Fransa'nın dost olduğunu söylemek mümkün değildir. Yıllardır Anadolu ve Ortadoğu üzerinde yıkıcı ve bölücü emelleri vardır. Fransa burada iyi polis rolüne soyunurken, kötü polis rolü İngilizlere kalmıştır (Aksu, 2007:120).

I. Cihan Harbi sonrası bu iki ülke arasına kara kedi girdi. Savaşın bitimiyle İngilizlerin yerini alan Fransızların Ermeni azınlıkla iş birliği yaparak (Türk) halkı sindirme politikasına yönelmesi ve Fransız askeri elbisesi giymiş gönüllü Ermeni taburları almış, daha sonra Fransız askerleri gelmişti. Bir müddet sonra da Fransız gemileriyle Amerika, Mısır, Suriye ve Fransa'dan Ermeni göçmenler getirilerek zorla Türk köylerine yerleştirilmesine başlanmıştı. İşte bu şartlar karşısında, bıçak kemiğe dayandı! İlk önemli direniş ve teşkilatlanma faaliyetleri başladı (Gencer ve Özel, 1998:166-167; Ilgar, 1968:17; Erikan, 2001:487-494).

Milli Kurtuluş Savaşı'nda güney illerimizin halkının gösterdiği direniş her türlü takdirin üzerinde olmuştur. Bu şanlı direniş, Misak-ı Milli sınırları içinde yaşayan bütün Türk Milleti'nin bağımsız ve özgür yaşama azim ve kararını bütün dünyaya duyurmuş (Gencer ve Özel, 1998:172), Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere hesabına çarpışmalarını sürdüren Fransa'nın dış politikasının hedefi; “Almanya'yı bir daha saldıramayacak kadar güçsüzleştirmeye yönelmişti. İngiltere'yi buna razı etmek için Osmanlı İmparatorluğu'ndan

kopan Arap ülkelerinden ve Türkiye'den daha az pay almaya razı olmuş, Yunanistan'ın Türkiye'den pay almasına göz yummuştu. Gerçekte, Fransa'nın Ortadoğu'daki yararları Türkiye'nin yaşamasına bağlıydı. Batı Anadolu'nun verimli topraklarına yerleşecek, Yunanistan'ın Doğu Akdeniz'de güçlenmesi, İngiltere'nin işine yarayacaktı. Süveyş Kanalı'nın ve Uzakdoğu'ya geçiş yolunun denetimi, İngiliz sanayisi için hayati öneme haiz olan stratejik nitelik taşıyan Ortadoğu petrolünün burada bulunması ve Doğu Akdeniz'den ticari dağıtımını ve denetiminin yapılabilmesi için rakip bir ülke olsun istenmiyordu. Yunanlıların buralarda söz sahibi olmasına şimdilik göz yumulacaktı. Bu arada İngiliz kanı yerine Yunan ve Türk kanlarının akıtılmasıyla planlarını gerçekleştirmeye çalışıyordu. Fransa'nın Alman sorununda, İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duyulması, Almanya'ya savaş tazminatı ödettirilmesi için ve Versailles Barış Antlaşması'ndaki öteki hükümlerin uygulanmasını sağlatabilmek için İngiltere'nin dış desteğine muhtaçtı. Bunun yanında, Almanya'nın tekrar güçlenip, yeniden çevre ülkelere saldırmasından endişeliydi. Öte yandan İngiltere, Almanya'yı çok zayıf bırakıp, Fransa'nın kıta Avrupası'nda tek başına hâkim olmasından endişe duyuyordu. İngiltere bunun için, Alman Deniz Kuvvetleri'ni tamamen yok ederken, Alman Kara Ordusu aynen gücünü muhafaza etmesi, Almanya ile karadan komşu Fransız devlet adamlarını rahatsız etmişti. Bununla birlikte İngiltere, Alman donanmasının yok edilmesiyle güvenliğini sağlarken, müttefiki büyük tehlike altındaydı. Ayrıca bölüşümde de çeşitli sorunlar ortaya çıkması, İngiltere ve Fransa arasında ciddi gerginlikler meydana gelmiştir. Yeni dönem Fransız yöneticilerinin Anadolu ve Ortadoğu'da barışa gidilmesini ve geri çekilme arzularının bulunmasıdır.” (Müderrişoğlu, 2007:304-305; Aybars, 2000:278-279; Erikan, 2001:539; Akyüz, 1988:207-224; Öztoprak, 1989:30-37; Sonyel, 1991:140; Sönmezoğlu, 1991:11-13; Palmer, 2014:347-354). Bu yeni dış politika hedefinin temeli barışa ve saldırgan tutumdan vazgeçme üzerine kuruluydu. Fransa A. Briand'ın başkanlığından sonra Yakın Doğu'da suskunluk araması, barışa kavuşmak için savaşan Türkiye'nin de isteğine uyuyordu. Fransa'nın anlaşma eğilimi İstanbul'da Fransız Amirali Lebon'dan geldi. Mustafa Kemal Paşa, buna İstanbul'daki temsilcisi Dr. Hamit Bey aracılığı ile şöyle yanıt veriyordu: “Fransızlar bizimle gerçekten anlaşmak istiyorlarsa her şeyden önce işgal ettikleri yerleri hemen boşaltmalıdırlar.” (Erikan, 2001:539; T.İ.T.E.; Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Cilt: IV, Ankara 1964, s. 188).

Milli hükümet ile Fransa'nın diplomatik süreçleri incelenecek olursa; konunun mahiyetini daha iyi irdeleyebiliriz. Türkiye'nin milli politikasının merkezi Ankara'ydı. Dolayısıyla Ankara'yı temsil eden TBMM hükümeti idi. Bu hükümetin aldığı en önemli karar; **Milli Misak İlkeleri**

idi. Bütün diplomatik ve dış görüşmelerde bu ilkeler doğrultusunda masaya oturuluyordu. Bu şartlar altında konuşma hakkı milli mücadele hükümetinin olması gerekiyordu. **I. İnönü Zaferi'nin** de etkisiyle, Fransa Sevr Antlaşması'nın yumuşatılmasını istiyordu. İtalya'nın da desteklemesiyle ve daha önce Fransızların milli mücadele hükümeti ile anlaşabilmek için özellikle 1920 yılının ikinci yarısından itibaren gayri mesul kişilerle anlaşma ortamını zorlaması ve bu doğrultuda gelişen ilişkilerin anlaşma yoluna sokulmak istenmesi, taraf olan ülkeleri **Londra Konferansı'na** (21 Şubat 1921-12 Mart 1921) götürüyordu. Londra Konferansı'ndan bir netice çıkmadı. Bu arada Fransa Başbakanı olan Aristide Briand ile Milli Mücadele Hükümeti'nin Dış İşleri Bakanı Bekir Sami Bey'in kendisine verilen yetkileri aşarak imzaladığı anlaşmaların TBMM Meclisi'nce kabul edilmesi mümkün değildi. Çünkü bu imzalanan anlaşma, ulusal çıkarlarımıza ters düşen ve egemenlik haklarımızdan taviz verir nitelikteydi. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Ankara'daki diğer ileri gelen devlet adamları tarafından da reddediliyordu (Akşin, 1991:89-91; Müderrisoğlu, 2007:306; Gencer ve Özel, 1998:184; Akyüz, 1988:207-224; Sonyel, 1991: 140-145). Ancak her şeye rağmen ilişkilerde bir kopma olmamıştı. Fransa diplomatik ilişkilerin kesilmesini istemiyor ve uzlaşma yollarını arıyordu. **II. İnönü Zaferi'ni** izleyen aylarda Fransa eski dış ilişkiler bakanı ve Fransız Mebuslar Meclisi üyesi **Franklin Bouillion'u** barış görüşmelerinde bulunmak için Ankara'ya gönderiyordu. Ancak bu görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. **Sakarya Zaferi** ile Fransızların anlaşma isteği daha da artmıştır. Anadolu'da güçlü ve bağımsız bir Türk Devleti'nin yaşamasını kendi çıkarları açısından gerekli görmeye başlamışlardı. Hepsinden önemlisi; Türkler Sakarya'da İngiltere'nin isteklerine karşı koyacak güçte olduklarını ispat etmişlerdi ve daha da güçlendirilmeleri Fransa'nın yararınaydı (Aksu, 2007:122).

Ancak, Fransız kamuoyunun gözünde Türklere karşı bir hasmane tutum- da vardı. Bunun temel nedeni; yukarıda detaylı olarak değindiğimiz üzere, tazminat ödememekte direnen Almanya'yı yola getirmek ve bu doğrultuda İngiltere'yi kayıtsız ve şartsız desteklemekten başka çaresi yoktu. Bununla birlikte, İngiltere ve Fransa arasında çıkar çatışması su yüzüne çıkmış, her iki ülkenin basını birbirlerini “ihamet etmekle” suçlar duruma gelmişti. İngiliz gazetesi Sunday Times; “Fransa şu anda iğrenç bir pazarlığa başvuruyor; eğer İngiltere ona Almanya'yı ezme izni vermezse o da İngiltere'yi Türkiye'de desteklemeyecek” diye yazıyordu (Aybars, 2000:279; Akyüz, 1988:335). Buna tepki olarak Fransız gazetesi Le Temps, bu iddiayı reddederken, başka bir Fransız gazetesi olan Journal des Débats'da yazan **Auguste Gauvain** şöyle yazıyordu; “Turanlılara duyduğumuz geçici bir kaptis için İngiltere'nin meşru çıkarlarını engellersek o da Alman tazminatları için bizden desteğini çeker, o zaman mahvoluruz” diyordu (Akyüz,

1988:336; Ayrıca bkz. Journal Des Débats; 11 Novembre 1922, s. 1). Aynı gazete, 5 Eylül 1921 baskısının 1. sayfasında şöyle yazıyordu; “Türkler, umutsuz bir cesaretle dövüştüler. Mustafa Kemal, askerlerine şu veciz emri verdi: **Savunduğunuz Hat Türk İmparatorluğu'nu Temsil Ediyor. Bu Hattı Kaybederseniz Herşey Bitecek. Onu Ölünceye Kadar Savunun!!**” diyerek (Akyüz, 1988:276) ülkenin o günkü durumunu net bir şekilde ortaya koyuyordu. Gazi Mustafa Kemal Paşa aslında Fransa'ya ve de Rusya'ya güvenilemeyeceğini çok iyi biliyordu. Bunun için Millî Mücadele'de milletin öz kaynaklarına başvurulması gerektiği inancını muhafaza ediyordu. Sakarya Savaşı öncesi, **Tekalifi Milliye Emirlerini** çıkartarak, halktan yardım istemeyi ve bu var olma savaşını asker- millet bütünleşmesiyle başarılabilceğine inanmıştı. **Gazi Mustafa Kemal Paşa**, Millî Mücadele'de Türk Milleti'ne olan güvenini şöyle belirtmektedir; “Batı milletlerini, bütün dünyanın milletlerini tanırım. Fransızları tanırım, Almanları, Rusları ... şahsen tanırım ve bu tanımam da harp sahalarında olmuştur, ateş altında olmuştur. Ölüm karşısında olmuştur. Yemin ederek size temin ederim ki, bizim milletimizin manevi kuvveti bütün milletlerin manevi kuvvetinin üstündedir.” (FeYZioğlu, 1987:30). Bir başka söyleminde **Gazi Mustafa Kemal Paşa**, şöyle diyordu: “Millî mücadeleyi yapan doğrudan doğruya milletin kendisidir; milletin evlâtlarıdır. Millî mücadele, şahsî hırs değil, millî izzet-i nefis gerçek saik olmuştur.” (FeYZioğlu, 1987:33; Eroğlu, 1981:81). Bir başka yabancı yazar, **Clair Price** Sakarya zaferini değerlendirirken, şu sözlerle değerlendiriyordu; “*Sakarya boylarındaki Türk zaferi, Yakın ve Orta Doğu'nun siyasi yapısını kökten değiştirdi. İki yüzyıldan beri Batı, eski Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamakta idi; fakat Sakarya Irmağı'nda Türk'ün kendisi ile karşılaştı ve bu karşılaşmada tarihin akışı değişti. Tarih, bir gün, bu az bilinen Sakarya karşılaşmasının çağımızın kader değiştiren savaşlarından biri olduğunu keşfedecektir.*” (FeYZioğlu, 1987:32, Price, 1923:188).

“TBMM yönetiminin, Bekir Sami-Aristide Briand antlaşmasına karşı çıkmasından sonra, Kemalistlerle Fransızlar arasındaki ilişkiler gerginleşiyor; 1921 Temmuz'unun ilk yarısında, Yunan ilerlemesinden önce, bunalımlı bir kerteğe geliyordu. Ama Kemalistlerin İkinci İnönü Zaferi'ni unutamayan; Kilikya'da Kemalistlere karşı kesin bir zafer sağlayamayacağına inanan ve zaten Kilikya kendileri için malî ve askerî açılardan kangren olan, Fransızlar, o sırada Kilikya'da yılda 500 milyon Frank harcaması ve savaşta 5.000 kişiyi kaybetmesi, sonra Bolşevizmin Anadolu'daki etkisinin yayılışını gören Fransızlar, bir uzlaşmaya varılır umuduyla Kemalistlere yanaşmaktan başka bir çıkar yol göremiyorlardı. Öte yandan Kemalistler de Yunanlıların büyük ölçüde hazırlık yaptıkları ve her Türk erine gereksinildiği bir sırada, Kilikya'da savaşı fazlasıyla sürdürmeyi istemiyorlardı.” (Sonyel, 1991:198).

Bu şartlar altında Ankara Antlaşması'na gidildi. Fransa, Adana ve çevresinde konuşlanan 80.000 civarında bir askeri yapılanması bulunuyordu. Fazla kan kaybetmeden çekilmek istiyordu. Bu arada, Fransız delegesi Meclis Dış İlişkiler Komisyonu Eski Başkanı olan Henri Franklin Bouillion tekrar (Sakarya Zaferi'ni izleyen günlerde) Ankara'ya geldi. 24 Eylül 1921 tarihinde Ankara'da yeniden başlamış ve 20 Ekim 1921 günü Henri Franklin Bouillion ile Dış İşleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'in imzaladıkları Ankara Antlaşmasıyla sonuçlandırılmıştır. Bu konuda Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk'ta şöyle belirtmiştir. “Franklin Bouillion ile önemli ve talî meseleler üzerinde günlerce konuştuk. Netice olarak birbirimizi fikirlerle, hislerle, meslekleriyle anlamak müyesser oldu sanırım. Fakat Fransa Hükümetiyle Türk Milli Hükûmeti arasında kesin anlaşma noktalarını tespit edebilmek için biraz daha zaman geçmesi zaruri oldu... Gerçekten Franklin Bouillion'un kararı katiye iktiran ettirip imza eylediği Ankara Antlaşması, Sakarya Zaferi'nden otuz yedi gün sonra 20 Ekim 1921'de vücut bulmuş bir vesikadır. Bu anlaşma ile siyasi, askeri, iktisadi ve diğer hususlarda egemenliğimizden hiçbir şey feda etmeksizin vatanımızın kıymetli parçalarını işgalden kurtarmış olduk. Bu anlaşma ile ilk milli emellerimiz, ilk defa olarak Düvel-i Garbiye'den (Batı devleti) biri tarafından tasdik ve ifade edilmiş oldu.” (Aybars, 2000:278-279; Erikan, 2001:539-540; Sonyel, 1991:198-203; Öztoprak, 1989:223-229).

İngiltere'nin Ankara Antlaşması'ndan çok canı sıkıldı. Basını ve diplomatları Fransa'ya şiddetli eleştiriler yönelttiler; güya, ayrı bir barış yapmakla Fransa dostlarına karşı vaatlerini bozmuştu ve Ankara Antlaşması, Doğu meselelerinin çözümünde müttefiklerin etkisini azaltabilecekti (Akyüz, 1988:219; Öztoprak, 1989:223-229). Ankara Antlaşması'nın getirdiği sonuçlar (Aksu, 2007:124-125):

- Bu antlaşma ile Türkiye'nin güneyde Irak'a kadar olan sınırı güvence altına aldı.
- Fransızlar ve onu takip eden dönemde İtalyanlar, başta İngiltere ve Yunanistan'dan uzaklaştılar, işgal güçleri ittifakı dağılmaya başladı.
- İskenderun ve Hatay bölgesi halkına Türk bayrağı ihtiva eden özel bir bayrak kullanma hakkının verilmesi, Türkiye-Suriye sınırı güvence altına alındı. Hatay'da özel bir yönetim tanındı. Böylece bu bölgenin Türkiye'nin bir uzan- tısı bir uzantısı olduğunu Fransa kabul etti.
- Bu antlaşma ile Türkiye bütün askeri gücünü, Batı cephesinde sevk ederek güçlerini bir araya topladı. Mersin gibi demiryolunun bulunduğu stratejik bir kapıya sahip olundu.

- Misak-ı Milli bir anlamda, Batılı devletlerce tanınmıştı. (Önce Fransa, daha sonra İtalya)
- Afganistan, Sovyetler Birliği ve Ukrayna'dan sonra Fransa'da Ankara Hükümetini tanıdı.

Konumuza temel oluşturan Fransız yardımlarının mahiyeti hakkında bilgi vermek gerekirse; Ankara Antlaşması'nın metni içinde bulunmakla birlikte, Fransız birlikleri Güney Anadolu'da işgal ettikleri yerlerden çekilirken, Türklere bazı savaş araç ve gereçleri bırakmıştı. Aslında bu silahlar, ittifakta büyük sıkıntı yaratan Yunanistan ve İngiliz hükümetlerine bir tepkinin sonucuydu. Çünkü, Yunanlılara çok fazla pay verilmiş, İngilizler, ittifak anlaşmasına göre hareket etmemesi, içten içe Fransız siyaset ve askeri kesiminde, Türklere destek vermek ve bu anlamıyla Türkiye Devleti'nin tam bağımsız ve milli birlik içerisinde yaşamasını istiyorlardı. Bu doğrultuda bir siyaset eksenini geliştirdiler. Bıraktıkları her bir silah, kendilerini kandıran İngilizlere ve aç göz Yunanistan'a tokat gibi inecekti (Aksu, 2007:125).

Fransız askeri yardımları hakkında en doğru bilgileri, Millî Mücadele döneminde Millî Savunma Bakanlığı yapmış olan Kazım (Özalp) Paşa'nın tespit ettiği notlardan elde edilen bilgilere göre şöyledir (Kazım Özalp, 1971:221; Yavi, 2001:225; Müderrisoğlu, 2007:308);

Tablo 124. Fransızların Çekilirken Bıraktığı Silah ve Cephane Miktarı

<u>CİNSİ</u>	<u>TÜFEK (ADET)</u>	<u>MERMİ (SANDIK)</u>
OSMANLI	4.484	574
ALMAN	3.865	---
MANLİHER	10	---
BÜYÜK ÇAPLI MAVZER	----	247
GRA	----	101
SCHNEIDER	----	577
BÜYÜK ÇAPLI MARTIN	1.730	---
ÇEŞİTLİ	----	6
TOPLAM	10.089	1.505

Kaynak: Aksu, 2007:125'deki tablodan derlenip, alınmıştır.

Fransızlar, bıraktıkları bu silah ve cephanelerden başka, düzgün durumda bulunan 10 adet savaş uçağını da Türkiye'ye hediye etmişti. Bu 10 uçak, Büyük Taarruz'daki Türk Hava Kuvveti'nin yarısını oluşturacaktı (Aybars, 2000:331; Müderrisoğlu, 2007:308; Yavi, 2001:225). Ayrıca Ankara Antlaşması'yla, Fransa'nın bu silah yardımından daha da önemlisi, milli hükümetin, Fransa piyasalarından silah ve cephane satın alma olanağını sağlamıştır (Aybars, 2000:331; Müderrisoğlu, 2007:308; Yavi, 2001:225). Ankara hükümeti, savaşı finanse etmekte birçok sorunla karşı karşıyaydı. Savaşın getirdiği sıkıntılar yüzünden para basamazdı, yani emisyon yoluyla savaşı finanse edemezdi. Ayrıca dış borç bulma olanağı da

çok sınırlıydı. TBMM hükümeti, istiklâl savaşını finanse etmede tek yol iç kaynaklardan sağlama yoluna gitmiştir. Vedat Eldem'e göre, İstiklâl Savaşının toplam maliyeti 147 milyon TL idi. Bu mücadelenin maliyetinin %63,9'u bütçe gelirlerinden, %6,8'i bütçe dışı kaynaklardan, %15,7'si el koymalardan, %4,8'i bağışlardan, %8,8'i Sovyetlerden gelen yardımlarla sağlanmıştır. Bu harcamalar, Ankara hükümeti kurulduktan sonra yapılan harcamalardır (Eldem, 1975:373-406).

“Savaş nedeni ile ülkede ne üretim planlaması yapılabilmekte ne de tüketimin ne olacağı bilinmektedir. Bütün enerji orduya, onun donatımına, örgütlenmesine, iç güvenliğin sağlanmasına yöneltilmiş, ülke ekonomisinin tarımsal nitelik göstermesi nedeniyle, ulusal savaşın finansmanı için tarımsal sektörden olabildiğince yararlanılmıştır. Ancak şartlar o kadar ağırdır ki ülke ekonomisinin temeli olan tarım, yıkım noktasındadır. Tarımsal araçların ve uygulanan üretim yöntemlerinin ilköllüğü, toprağın verim gücü, toprağa sahiplilik oranı ve özellikle iklim koşulları tarımsal üretimi etkilemektedir. Tarımsal girdiler, Anadolu'da hemen hemen yok denecek kadar azdır. Savaş döneminde, gelişmemiş savaş sanayi yanında, hafif sanayi adı verilen ve tarımsal üretime bağımlı, çoğunlukla yerel hammaddeyi ilk işlemlerden geçiren yapım sanayine dönük, el emeğine dayanan gıda, dokuma ve dericilik gibi alanlarda yoğunlaşan gelişmemiş bir sanayi vardır. Ulaşım giderleri, kimi zaman üretim giderinin iki katına yaklaşmakta, saptanan fiyatlar bazı bölgelerdeki üretimin korunması amacıyla kaynaklanmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nda iç borçlanmaya gidilmiş olunması ve tüccarın sermayesini tarafsız ülkelere yatırması, İstiklâl Savaşı'nda sermaye sıkıntısı çekilmesine yol açmıştır. Ulaşım, ulaşım fiyatları, güvenlik, tarımsal üretimin kaldırılamaması, finansman sıkıntıları ve ödeme süreci, gümrük politikası başta gelmekte, en önemlisi de üretim maliyetinin yüksekliği savaşın finansmanında engel çıkartan sıkıntılardır.” (Yaman, 1993:417-429).

“Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) 1920, 1921, 1922 ve 1923 bütçelerini dikkate alarak bir maliyet çıkartıla bilinir. Aslında 1923'ün bütçesini devre dışı bırakmak teknik olarak doğru olabilir ama önceki yılların savaş bütçeleri hep çok büyük açıklar verdiği ve gelecekte borç alınmış olduğu için en azından 1923'ü de dâhil etmek yanlış olmaz. 1920 için 63 milyon lira, 1921 için 75 milyon lira, 1922 için 101 milyon lira ve 1923 için 145 milyon lira bütçe hesabına göre savaşı fiilen yöneten kurumsal yapı olan TBMM'nin o dönemin kur değeri ile dört yıllık bütçesi 320 milyon dolara yakın çıkmaktadır. Bu bütçelerin tamamını “savaş bütçeleri” olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır. 1922'deki 320 milyon doların bugünkü karşılığına ki onun için de satın alma gücüne göre değişimi dikkate alınca 1922'deki 1.000 dolar, 2022'de 17,7 bin dolara tekabül ediyor. Bu durumda ülkemizin o yokluklar içinde İstiklâl

Savaşı için harcadığı para 5,6 milyar doları aşmaktadır. “Bizim Kurtuluş Savaşımızın bütçesini neden TL olarak hesaplamıyoruz” diye soranlar olabilir. Bunun cevabı genellikle en doğru TL enflasyonu hesabının dolar üzerinden yapılabilmesidir ki böyle bir hesabın daha herkese doğru fikir verebileceği açıktır.” (Özdemir, 30 Ağustos 2022:1; “Ekonomide Sağduyu”, 3 yıl, 3 ay, 21 gün süren Kurtuluş Savaşı’nın ‘maliyeti’ ne kadardı? <https://www.ekonomim.com/kose-yazisi/3-yil-3-ay-21-gun-suren-kurtulus-savasinin-maliyeti-ne-kadardi/667494>; erişim tarihi: 11.11.2023).

16.2. Millî Mücadele Yıllarında Alınan Vergiler

1) **Gümrük Resimleri**; “Millî Hükümet, aldığı ilk kararlardan biriyle (10 Mayıs 1920) ihracatı kayıtsız ve şartsız serbestini ilan etmişti. O tarihlerde cari mevzuata göre, ihraç edilen bütün maddeler, kıymetlerinin %' i nispetinde ihracat resmine tabi tutulmakta idi. 20 Eylül 1920 tarihinde, bu resmin nispeti değiştirilerek, yeniden tanzim edilen bir tarifede gösterilen miktarlar dairesinde, tarifede yeri olmayan maddeler de %3 oranında resme tabi tutulmuştur. Bilahare, tarifedeki miktarlara %50 oranında bir tenzilat yapılmıştır. 3 Ağustos 1921 tarihinde ise ihracat resmi ilga (yürürlükten kaldırılması) olmuştur. İthalata gelince 1916 tarihli "Gümrüklerce eşyanın sıklığı üzerinden resim alınması" hakkındaki kanuna bağlı tarifeye tatbikan istifa edile gelen gümrük resmi 28 Temmuz 1920 tarihli kanunla 5 misline, 7 Mayıs 1921 tarihli gümrük tarifesi hakkındaki kanunla bazı maddelerin resmi yeniden 3 misline çıkarılmış ve bazı eşya ve maddelerin memlekete sokulması men olmuştur. Bu arada muhtelif kanunlarla en zaruri ihtiyaç maddeleri gümrük resminden muaf tutulmuştur.” (Eldem, 1994:193; Yavi, 2001:205). Mütarekeden sonra düşman işgâli altında bulunan yerlere bol miktarda Avrupa malı gelmiş, kimi kişiler bu malları Anadolu'ya sokmaya başlamıştı. Hem lüks tüketim malı niteliğindeki bu mallardan fazla gelir sağlamak, hem de dışarıdan silah almak için kullanılacak altınların tüketim malları karşılığı yurt dışına çıkmasını önlemek amacıyla bu malların gümrük resmi 5 kat, gümrük depolarından alınan vergi 10 kat arttırıldı. Zonguldak bölgesinden ihraç edilen kömürlerden gümrük vergisine ek olarak yeni bir vergi alınmaya başlandı. Daha sonra, ihraç edilen malların değerleri üzerinden alınan "İhracat Vergisi" kaldırılarak, ihraç edilen malların kilosu ve adedi üzerinden alınan yeni bir "İhracat Vergisi" yürürlüğe konuldu (Müderrisoğlu, 2007:180-181; Yavi, 2001:205; Aybars, 2000: 331).

Tablo 125. Millî Mücadele Yıllarında Gümrük Resimlerinin Varidatı (Geliri)
(Eldem, 1994:194; Yavi ,2001:205)

<u>Yıllar</u>	<u>İTHALAT RESMİ</u> (Milyon TL.)	<u>İHRACAT RESMİ</u> (Milyon TL.)
1920/1921	8.8	0.2
1921/1922	8.0	0.6
1922/1923	11.7	0.7
1923/1924	19.5	--

2) Temettü ve Harp Kazançları Vergileri; I. Cihan Harbi esnasında temettü vergileri 20 Kasım 1914 tarihli yasayla asli tahakkuku, 21 Eylül 1920 tarihli kanunla **5 misline ve daha sonra değişiklikle vergi miktarı 10 misline çıkarılmıştır**. 19 Aralık 1919 tarihli kanunla tesis edilen "**Harp Kazançları Vergisi**", İstanbul Hükümetler ince tatbik mevkiine konulamamıştı. **Millî Hükümet**, 25 Ekim 1920 tarihli kanunla, "**Harp Kazançları Vergisi**" kanunu mucibince tahsilat icrası **Maliye Vekaleti'** ne izin verilmiş. İzleyen yılda kanunun tatbikatına geçilmiştir. Bu kanunlara istinaden yapılan tahsilat sonucu önemli bir gelir elde edilmiş, yıllar itibariyle gelir miktarı; **1920/1921 mali yılında 2 milyon lira, 1922/1923 yılında 6,7 milyona, 1924/1925 yılında ise 25,1 milyona yükselmiştir** (Eldem, 1994:195, Korkmaz, 1982:106-107; Egesoy, 1962:1-2).⁷³

3) Aşâr Vergisi; Bu vergi elde edilen tarımsal mahsulün miktarı üzerinden 1/10 oranında alınan bir vergidir (Palamut, 1987:69-75). Öşür'ün sözlük anlamı "**onda bir**" olup toplumsal yardımı için alınan bir **Geleneksel İslam Dünyasına ait bir Vergidir** (Ateş, 1991:144-147). Bu vergi mahiyeti itibariyle konjonktür dalgalanmalarına intibak kabiliyeti olan, fiyat dalgalanmalarında veriminden kaybetmeyen bir vergi idi. Bu verginin toplanmasında bazen eşitsizliklerde oluşturabiliyordu. Mahsulün idraki için müstahsil tarafından yapılan masraflara bakılmaksızın **gayrisafi hasılat üzerinden tahsil edildiğinden**, az masrafla işlenen arazi ile masrafı çok alan toprakları işleyenlerin sağladıkları safi gelire nazaran farklı oranlarda tahakkuk ediyor ve verginin ana prensiplerinden olan eşitlik kaidesine aykırı düşüyordu (Eldem, 1994:88-89). Osmanlı'dan kalma, vergi gelirindeki payı 25'leri bulan, mültezimler yoluyla yapılan uygulamada halkın vergi yükünü % 50'lere yükselten Aşar, tarım kesiminden ve üretimden alınan dolaysız bir vergidir (Ülken, 1988:317). **Millî Mücadele Hükümeti'nin** en önemli gelir

⁷³ Fransız patent vergisinden esinlenerek alınan, 1914'te yürürlüğe giren bu vergi, ticaret ve sanat gelirleri üzerinden karine (dış belirtiler) usulü ile alınmaktaydı. Harp vergisi de 1914 yılında yürürlüğe girmiş, Kamu sektöründe çalışanlar, emekliler ve temettü vergisi vermeyen işçilerden %3 oranında alınmaktaydı.

kaynağını oluşturuyordu. Aşâr vergisi, 1920 yılı bütçesinin en büyük gelir kalemini oluşturuyordu. Bu yıl toplanan vergi geliri **13.5 milyon liraydı. Bu vergi** elde edilen **gelirlerin** yaklaşık **%30'una** tekabül ediyordu. (Erikan, 2001:372-373; Yavi, 2001:187). **1924 yılında 27.5 milyon lira gelir ile bütçenin %25'ini oluşturuyordu** (Pelin, 1945:307). Bu vergi 1925 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.

Aşâr vergisinin tanzimattan bu yana uygulana gelen gelir durumu incelendiğinde; 1848'de 194,8 milyon kuruş iken, 1857 yılında 356,5 milyon kuruşa çıkmış, 1867'de 405,9 milyon kuruş olmuştur. 1876'da 742,9 milyon kuruşa yükselmiştir. 1848 ile 1876 yılları arasında genel bütçe gelirlerinin yaklaşık olarak 3 katına yükseldiği 28 yıllık bir dönemde aşâr gelirlerinin de 4 katına ulaştığı görülmektedir. 1879 ile 1904 yılları arasında Anadolu'da aşâr gelirlerinin yalnızca %79'luk arttığı (Güran, 1992:231-232) görülmüştür.

Tablo 126. Savaş Dönemi Aşâr Tahsilatı ve Hububat Mahsulünün Değeri
(Milyon Kuruş)

<u>YILLAR</u>	<u>AŞAR TAHSİLATI (Milyon Kuruş)</u>	<u>HUBUBAT MAHSULÜNÜN DEĞERİ (MİLYON KURUŞ)</u>	<u>%</u>
1913/1914	730	5.078	14.3
1914/1915	374	7.773	4.8
1915/1916	420	6.200	6.8
1916/1917	424	8.500	5.0
1917/1918	410 (MUHAMMENAT)		
1918/1919	883 "		
1919/1920	1.100 "		

KAYNAK: Vedat ELDEM, 1994: 89'daki tablodan alınmıştır.

Üründen bir pay biçiminde alınan **Öşür'ün** ne oranda alınması da toprağın verimi, sulama koşulları, tarım biçimleri ve bölgesel örf ve geleneklere göre büyük değişiklikler göstermektedir. Ancak Anadolu'da en çok rastlanan biçim; öşür sözünün de kaynağı olan, onda bir oranı idi. Uygulamada çiftçiden ayrıca ürün kırk da birisi de gazilerin atları için "**yem hakkı**", ya da "**salariye**" adıyla anılmakta olduğundan ikisinin toplamı olan sekizde bir ürün oranı, Anadolu köylüsünün ödemeye zorunlu olduğu gerçek öşür tutarıydı (Akdağ, 1959:428; Ateş, 1991:147).

Aşar, 19.yüzyıl başlarında iltizam usulüyle toplanırdı. Merkezi hükümetin otoritesini ülkenin her köşesinde duyurmak isteyen Tanzimatçılar, mültezimleri devreden çıkararak aşarın toplanmasını merkezileştirmeye çalıştılar. Bu işi önceleri geçici tahsildarlar istihdam ederek, sonra da tam zamanlı memurlar eliyle yapmaya çalıştılar. Böyle olunca, çoğu yerde aynı alarak

toplanan aşarın nakde çevrilmesi, pazarlanmasını da devlet ister istemez üstlenmek zorunda kaldı. Oysa, gerekli depolama ve taşıma imkanları bulunmadığından toplanan ürün en doğru zamanda ve en doğru yerde piyasaya sürülerek, aşar gelirinin maksimize edilmesi mümkün olmadı (Akarlı, 1982:231).

Gayrisafi hasılat üzerinden alınan bir vergi olan aşar, benzerleri, batıda XVIII. yüzyılda tümüyle kaldırılmış olmasına, bizde de çok eleştirilmesine rağmen o yıllara kadar varlığını koruyabilmiştir. Aşarın, bizde bunca yıl varlığını sürdürebilmesi, Osmanlı'da tarımın hep önde olması, sanayi ve ticaretin geri kalmasıyla ilgili olsa gerekir (Baş, 1994:144).

"Devletin aşar geliri gün günden azalmaktaydı. Buna mutlaka çare bulunmalıydı. Vergi mevzuatı basitleştirilmeli ve çeşitli vergiler birleştirilerek köylüden tek vergi alma yoluna gidilmeliydi. Ama her şeyden önce ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştıracak ve üreticini verimliliğini artıracak tedbirlere hız verilmezse, vergilerin ıslahı yolunda gösterilecek bütün çabalar boşa giderdi. **Şakir Paşa'ya** göre, özellikle son zamanlarda yabancı tarım ürünlerinin rekabeti karşısında Anadolu'da ticaret ve üretim iyiden iyiye gerilemişti ki, aşarın toplanmasında karşılaşılan güçlüklerin temelinde bu olgu yatıyordu."(Akarlı, 1982:235).

"Borçların baliği tahassül tarihindeki fiyatla tespit edilmiş olduğundan ve fiyatlarda devamlı yükselmeler meydana geldiğinden, devlet hazinesine giren paralar, günün mahsul değerine göre kıymetten düşmüş bulunuyordu. Devlet hazinesinin uğradığı zararlar bu muameleler yüzünden pek büyük olmuştur."(Eldem, 1994:89).

1913/1914 döneminde aşar tahsilatı 730 milyon kuruş iken, Hububat mahsulünün değeri 5.078 milyon kuruştı, oranı %14 idi. Ancak bir sonra ki sene, 1914/1915 döneminde, aşar tahsilatı 374 milyon kuruş iken, Hububatın değeri 7.773 milyon kuruş olup, oranı ise %4,8'dir. 1916/1917 döneminde, aşar tahsilatı 424 milyon kuruş iken, Hububatın mahsul değeri 8.500 milyon kuruş olup, oranı %5,0'dir (Eldem, 1994:89'daki tablodan hesaplanmış ve yorumlanmıştır).

1920-1923 döneminde **Büyük Millet Meclisi'nde** 26 kere aşar konusunun tartışılmasına rağmen, ancak aşarı kaldırma kanun tasarısının Şeyh Sait ayaklanması sırasında Meclis'e gelmesi ve hükümetin, tasarının müstaceliyetle görüşülmesini istemesi, pek öyle geçirilecek türden olaylar değildir.**1923 İzmir İktisat Kongresinde, aşarın kaldırılması kararı oybirliğiyle (Palamut, 1987:73-75)** alınmıştır. Aşarın kaldırılması, feodal yapı halinde bulunan büyük toprak ağalarına ve kapitalist çiftçilere verilen bir taviz olarak görülmüş, ülkede bir **burjuvazi** yaratmaya yönelik kabul edilmiştir.

4) Ağnam Resmi: Bu vergi, hayvan başına maktuan alınan bir vergi olduğundan, Osmanlı'dan gelen aşar kadar eski bir vergidir. Bu vergi, baş vergisi niteliğinde olması, özellikle 1940'a kadar vergi yükünün ağır olması ve ayrıca hayvancılığı bir sanayi haline getirmeyi engellediği gerekçeleriyle çok itiraz edilen bir vergi olmuştur (Eldem, 1994:89-90; Korkmaz, 1982:124-129). I. Cihan Harbi döneminde ve İstiklal Harbi döneminde verimini muhafaza etmek amacıyla oranlarında bir artış getirilmiştir. 1914 yılında bütçe açığını kapatmak için 5 Ağustos 1914 tarihli kanunla %25 iken, Resmin iki misli olarak istifası zımında 1918 tarihli **Muvazene-i Umumiyye Kanunu ile** %100 iken, 25 Mart 1919 tarihli kararname ile Ağnam resmini %300'e çıkartılmıştır. Bu zamlar, hayvan sayısında meydana gelen azalmalar yüzünden, fiyat dalgalanmalarına intibak sağlayamamıştır (Eldem, 1994:89-90; Pelin, 1945:332).

Tablo 127. Savaş Dönemi Ağnam Hasılatı (Milyon Kuruş) ve Ağnam Mevcudu (Milyon Adet)

<u>YILLAR</u>	<u>HASILAT (MİLYON KURUŞ)</u>	<u>AĞNAM MEVCUDU (MİLYON)</u>
1913/1914	162.5	36.5
1914/1915	213.7	37.2
1915/1916	162.1	30.3
1916/1917	132.5	27.4
1917/1918	123.3	23.5
1918/1919 (MUHAMMENAT)	250.0	22.2
1919/1920 (MUHAMMENAT)	500.0	---

KAYNAK: Vedat ELDEM; a.g.e., s.90'daki Tablodan alınmıştır.

11 Ocak 1923 tarih ve 295 sayılı kanunla 5 katına çıkarılmıştır. Vergi aslına yapılan bu zamma rağmen, **Millî Mücadele esnasında Ağnam mevcudunda vuku bulan telafat yüzünden, tahsilat, 4-5 milyon lira etrafında sabit kalmıştır** (Eldem, 1994:194). Ağnam resmi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, 1924 de sayım vergisi Kanunu ile yeniden düzenlendi. 1926 da ise, vergi konusu genişletildi. O tarihe kadar küçük boş hayvanlardan alınan vergi, büyük baş hayvanlara da teşmil edildi. Ağnam (Hayvanlar) vergisi, daha sonra 1931 ve 1936 da yeniden ve değişik kanunlarla düzenlendi. 1925 yılında genel bütçe gelirleri içinde %3,76 oranında iken, 1926 da ise %7,87 olmuştur. Buna neden o yıl vergi konusunun genişletilmesidir (Korkmaz, 1982:124-129; Pelin, 1945:332). Verginin genel bütçe gelirleri içindeki payı 1930'da 6.35 iken, 1932'de %5.23'e, 1935'de %4.35'e düşmüş, 1937'de %6.31'e çıkmıştır. 1938'de %4.68'e düşmüştür (Korkmaz, 1982:129).

5) Damga Resmi ve Harçlar: 6 Şubat 1321 tarihli **damga resmi kanunu** mucibince istifade edilmekte olan resimler 1920 tarihine kadar değişmemiş, o tarihte maktu resim 3 katına ve nisbi resim 2 katına erişmiştir. 1913/1914 mâli yılında 48 milyon olan damga resmi hasılatı, o tarihten sonra Mondros Mütareke tarihine kadar 35 milyon civarında değişmeyen bir gelire ulaşmıştır (Eldem, 1994:91,194).

29 Ekim 1919 tarihli kararname ile ferağ (bir mülkün hakkını başkasına bırakma) ve intikal harçları, 29 Eylül 1920 tarihli kanunla da damga resmi arttırılmıştır. Diğer taraftan 25 Şubat 1922 tarihli kanunla İstanbul Hükümeti'nce çıkarılan ferağ ve intikal harçlarının tadili yapılmış, kararname ile süresi uzatılmış, damga ve harçlardan sağlanan gelir, bir milyon liradan iki milyon liraya çıkmıştır (Eldem, 1994:195). Cumhuriyetin ilk yıllarında, tarımın birdenbire önemli ölçüde vergi dışı kalması (Aşar vergisinin kaldırılması), diğer vergiler gibi harçlar ve damga resimlerin üzerinde Fazla durulmasına sebebiyet vermiş, bu münasebetle çok çeşit ve sayıda resim ve harç alınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı İmparatorluğu'ndan intikal eden damga resmi 1928 yılında yeni bir damga resmi kanunu ile düzenlendi. Harçlar ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralındığı şekilde, ufak bazı değişikliklerle 1934'e kadar uygulanmış, 1934 yılında harçların kapsamı ve miktarı yeniden tespit edilmiştir (Korkmaz, 1982:153-159). Resim ve harçların Atatürk Dönemi boyunca ele aldığımızda, Resimler genel bütçe içindeki payı 1925 senesinde %4,87 olmuş, 1928'de %5,77'ye çıkmış, 1930'da %3,86'ya gerilemiş, 1932'de %3.03'e düşmüş, 1935'te %2,74'e kadar gerilemiş, 1938'de ise, %3.31'e yükselmiştir. Harçların vergi gelirleri bütçe içindeki payı, resimler kadar büyük olmamıştır. 1925'te harçlar vergi gelirleri içindeki payı %2,58 iken, 1930'da %1,84'e düşmüş, 1935'te ise, %1,54 gerilemiş, 1938 yılında ise %1,61'e ulaşmıştır (Korkmaz, 1982:153-155'deki tablodan hesaplanmıştır).

6) Veraset ve İntikal Vergisi: Bu vergi, aşar vergisinin kaldırılmasından sonra, gelir sistemimizin yeniden gözden geçirilmesi işleminin bir parçası olarak 1926 yılında uygulanmaya başlandı. Verginin konusu, ölen bir kimsenin menkul ve gayrimenkul malların bıraktığı ile yaşayanlar arasında yapılan karşılıksız (ivazsız) transferlerdir. Bir servet vergisi olan **Veraset ve İntikal Vergisi**, vergi geliri içindeki payı çok düşüktür. %0.2 ila %0.4 arasında seyretmiştir. 1926'da vergi içindeki payı, %0.07 iken, 1930'da %0.43'e çıkmış ve en yüksek oranına ulaşmıştır. 1935'te %0.26'ya gerilemiş, 1938'te ise bu verginin payı %0.30 olmuştur (Korkmaz, 1982:129-130).

7) İstihlak (Tüketim Maddeleri) Resimleri: 1917 yılında **sigara kâğıdı, oyun kağıtları ve kibrit ilk defa istihlak resmine tabi tutulmuştur.** 1918 **Muvazene-i Umumiyye Kanunu** ile

Hükümet şeker, kahve, çay ve petrol üzerine istihlak resmi uygulanmasına karar vermiş ve bu maddelerden 25 Mart 1919'dan itibaren resim alınmasına başlanmıştır. İstihlak resimlerinin arttırılması Hükümetçe öteden beri arzu edilmekte iken, kapitülasyonla buna mâni bulunuyordu. Kapitülasyonların ilgasından (kaldırılmasından) sonra, sigara kâğıdı, kibrit ve oyun kağıdına resimler vazedilmiş, kibrit tekel haline getirilmiş ve imal edilen beher kutununun 100 para fiyatla satılması kararlaştırılmıştır. Milli Hükümet bu resimlere ilk defa 15 Nisan 1922'de zam yapılmış ve resmin kullanım sahası genişlemiştir. İstihlak resminin tahsilatındaki gelişmeler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir (Eldem, 1994:196).

Tablo 128. İstihlak (Tüketim Maddeleri) Resimleri

<u>TÜKETİM MADDELERİ</u>	<u>İSTİHLAK RESİMLERİ</u>	
	<u>25 MART 1919</u>	<u>15 NİSAN 1922</u>
ŞEKER KİLODA	10 KURUŞ	15 KURUŞ
PETROL KİLODA	3 KURUŞ	6 KURUŞ
KAHVE KİLODA	10 KURUŞ	20 KURUŞ
ÇAY KİLODA	20 KURUŞ	40 KURUŞ
PİRİNÇ KİLODA	--	10 KURUŞ
BAHARAT KİLODA	--	30 KURUŞ
MARGARİN KİLODA	--	80 KURUŞ
MUM KİLODA	--	30 KURUŞ
ADI SABUN KİLODA	--	5 KURUŞ
BOŞ ÇUVAL KİLODA	--	5 KURUŞ
KİBRİT KUTU	5 PARA	10 PARA
SİGARA KÂĞIDI DEFTER	10 PARA	40 PARA
OYUN KÂĞIDI DESTE	5 KURUŞ	25 KURUŞ

KAYNAK: VEDAT ELDEM; 1994, s.196'daki tablodan alınmıştır.

İstihlâk Resimlerinin hazineye sağladığı gelir, 1920 yılında 140 bin lira, 1920'de 8.6 milyon lira, 1924'te 17 milyon lira olarak gerçekleşmiştir (Eldem, 1994:196). Atatürk Dönemindeki, İstihlak (Tüketim) vergilerini incelediğimizde; bu dönemde karşımıza çıkan iki istihlak vergisi uygulaması dikkatimizi çekmektedir. Bunlardan ilki sadece bir yıl yürürlükte kalan "**Umumi İstihlâk Vergisi**", ikincisi bunun yerine yürürlüğe giren 1927-57 arasında uygulanmış olan "**Muamele Vergisi**" dir. **Umumi İstihlâk Vergisi**, Cumhuriyet dönemi ilk tüketim vergisidir. 1926'da yürürlüğe giren bu vergi aşarın kaldırılmasıyla meydana gelen boşluğu doldurmak için düşünülen vergilerden biridir. Bu vergi, bazı malların satışı ile banka ve sigorta işlemlerinden %2,5 oranında alınmaktaydı. Yayılı muamele vergisi niteliğinde olan vergi, konulduktan 1 yıl sonra 1927 yılında yürürlükten kaldırıldı. Bunun sebebi ise, verginin uygulanmasındaki güçlükler ve başarısızlıktı (Eren, 1966:55 vd.).

Umumi İstihlak vergisi, genel bütçe gelirleri içerisinde, 1926 yılında **%7,65**, ve 1927'de **%9** oranında bir paya sahipti. Vergi hasılatı içerisinde ise, 1926'da **%9,24**, 1927'de ise, **%11,15** oranında bir yer tutmuştur (Korkmaz, 1982:140; Bulutoğlu, 1976:5).

Umumi İstihlak vergisinin konulduğu 1926'da bu vergi dışında kalan, eğlence yerlerini vergilemek için "**Eğlence ve hususi İstihlak vergisi**" konuldu. 1934 yılında kaldırılan bu verginin sağladığı gelir çok önemsizdi. Uygulandığı 1926-1933 yılları arasında genel bütçe gelirleri içerisinde en çok %0.57 ve en az %0.16 ve vergi hasılatı içerisinde ise en çok %0.71 ve en az %0.21 oranı gibi düşük bir seviyede kalmıştır (Korkmaz, 1982:140-141; Baş, 1994:144; Bulutoğlu, 1976:5).

1927 yılında, Umumi İstihlak vergisinin yerine ikame olarak "**Muamele Vergisi**" yürürlüğe konulmuştur. Bu vergi ile genel olarak satış işlemleri yerine imalat vergilen dirilmiş oluyordu. Muamele vergisi 4 defa düzenlendi. İlki 1927 yılında, ikincisi 1931 yılında, üçüncüsü 1934 yılında ve sonuncusu 1940 yılında muamele vergisinde geniş değişiklikler yapıldı (Korkmaz, 1982:140-141; Dikmen, 1971:132-133).

Muamele vergisi de tarıma dayalı geleneksel bir sanayi üretim yapısının olması nedeniyle Türkiye'nin iktisadi ve üretim yapısıyla uyuşmayan yapıdaydı. Elverişli olmamasının bir diğer nedeni de iktisadi etkileriydi. Şöyle ki; bu vergi matrah ve konusu itibariyle, firmaları parçalayıcı, sanayileşmeye ve kurumlaşmayı önleyici nitelikteydi. İlk muamele vergisi, vergi hasılatının 1928 ve 1929 yıllarında %10,5'ini oluştururken, 1930'da %9,66'sını teşkil etmiştir. 1931'de ise düşerek %6,22'ye inmiştir. İkinci muamele vergisinden alınan pay daha düşük bir seviyede idi. 1932 yılında vergi oranı artırıldı. 1933'e yansımaları da vergi hasılatının yükselmesine olanak sağlamış, bu yıl %8,75'e çıkmıştır. Üçüncü muamele vergisinin düzenlendiği 1934 yılında ise, verginin payı %4,53'e düşmüştür. 1935'te %5,36'ya çıkmış, 1937'de %7,11 olmuş, 1938'de %5,86'ya gerilemiştir. Umumi istihlak vergisi genel bütçe gelirleri içindeki payını da incelemek gerekirse; 1928'de %8,58 iken, 1930'da %7,51'e düşmüş, 1934'de %2,69'a kadar gerilemiştir. En düşük hasılat yılı olmuştur. 1935'de %3,11'e çıkmış, 1937'de %4,43 olmuş ve 1938 yılında tekrar düşmüş %3,69 seviyesine olmuştur. Aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. 1932'den itibaren **şeker** üzerinden bir **tüketim vergisi** alınmaya başlamıştır. Şeker İstihlak vergisi genel bütçe içerisindeki oranı çok düşük seviyede olmuştur. Yıllara göre verginin gelişimini incelediğimizde; 1932'de %0,89 iken, 1934'de %2,20'ye ulaşarak en büyük gelir yılı olmuştur. 1938'de ise, çok büyük bir düşüş göstermiş, %0,19 olmuştur. 1934 yılından itibaren de "**Tekel Maddelerinden Alınan Savunma Vergisi**" yürürlüğe girmiştir. Yürürlüğe girdiği yıl genel bütçe içindeki payı %1,33 olmuş, 1937'de

%1,34 ile sabit bir seviyede devam etmiş, 1938'de ise %1,18 olarak gerçekleşmiştir. 1926'dan itibaren alınmaya başlayan "**Diğer Dahili İstihlak Vergileri**"nin kapsadığı vergi konusu mallar şunlardır: **Benzinden alınan yol vergisi, Elektrik ve havagazı istihlak vergisi, Nakliyat vergisi, Ham petrol ve ondan elde edilen ürünlerden alınan istihlak vergisi, bira, içki ve viskiden alınan istihlak vergisi, 2731 sayılı yasaya göre alınan istihlak vergileri, kahve, cam, kağıt, iplik, kumaş gibi maddelerden alınan istihlak vergileri ve öteki mallardan alınan istihlak vergileri bu verginin konusunu oluşturmaktadır** (Egesoy, 1962:37 vd.; Korkmaz, 1982:143). Yıllara gelişim seyrini incelediğimizde; 1926'da %10.5, 1929'da %7.05'a düşmüş ve en düşük seviyesi 1930 yılında gerçekleşmiş %0.69'a düşerek çok büyük bir hasılat düşüşüne sebep olmuştur. Bu düşüşün sebebi; Dünyada baş gösteren 1929 ekonomik krizinin yansımaları olarak kabul edebiliriz. 1935'de bu vergi hasılatında tekrar yükselme olmuş %5.47'ye yükselmiştir. Ekonominin rayına oturduğunu görmekteyiz. 1938'de %5.92 ile genel bütçe geliri içindeki payı bu şekilde olmuştur.

8) Musakkafat ve Arazi Vergisi; Osmanlı döneminde arazi ve bina vergisi "**emlak vergisi**" adıyla, aynı kanun çerçevesinde düzenlenmiştir. Meşrutiyet döneminde, **bina üzerinden alınan vergi, musakkafat vergisi olarak ayrılmıştır** (Pelin, 1945) Arazi vergisi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, aşar-öşür veren vermeyen araziden farklı oranlarda alınırdı. Bu oranlar şöyleydi, arazinin takdir kıymeti üzerinden öşür veren arazide %48'e çıkarıldı. Öşür vermeyen arazide ise % 10 olarak kalmıştır (Korkmaz, 1982:122-123).

1912 ile 1914 yılları arasında muhtelif zamlar gören bu verginin oranı harp yıllarında değişmemiştir. Harptan sonra, 13 Aralık 1919 tarihli bir kararname ile vergi asıllarına, ticari binalarda %300, ikametgahlarda %80 oranında bir zam yapılmıştır. Buna mukabil, %25'lik harp vergisi ile %6'lık teçhizat hissesi kaldırılmıştır (Eldem, 1994:150). **Milli hükümet**, 23 Ocak 1923 tarihli kanunla, bu zammı ikametgahlarda üç katına ve ticarethanelerde ise 6 katına çıkarmış ve elde edilen tahsilatın %8'ni Belediyelere, %66'sını da Hususi İdarelere tahsis etmiştir (Eldem, 1994:194). Cumhuriyetin ilk yıllarında aşar vergisinin kaldırılması sonucunda arazi vergisi oranları arttırıldı (Okçuoğlu ve Önder, 1988:261-275).

Atatürk Döneminde, bu vergilerde bazı değişiklikler yapılmıştır. 1931 tarihli **Arazi Vergisi Kanuna** göre verginin konusu "**Türkiye sınırları içinde özel mülkiyet esasına göre gerçek ve tüzel kişilerin tasarrufu altında bulunan bütün arazidir**". Özel mülkiyete ait olmakla birlikte, tarıma elverişli olmayan araziler vergi konusunun dışında bırakılmış, vergi alınmamıştır (Korkmaz, 1982:122).

Bina vergisi de 1931 yılına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan intikal eden şekilde, **musakkafat** vergisi kanunu ile düzenlenmiş şekli ile uygulanmıştır. Bu kanunda vergi matrahı gayri safi irad olarak tespit edilmişti. 1931 yılında ise, bina vergisi kanunu çıkarıldı ve binaların vergilendirilmesi yeniden düzenlendi. Vergi oranı ise %12 idi. Bu orana 1931 yalanda "**İktisadi Buhran Vergisi**" bir zam niteliğinde eklenmiştir (Korkmaz, 1982:123).

Bina ve arazi vergilerinin, özel idarelere devredildikleri 1936 yılına kadar, genel bütçe gelirleri içerisinde önemsiz bir yeri olmuştur. Arazi vergisi yıllar itibariyle incelendiğinde, %2,5 civarında olmuştur. Yine bu verginin vergi hasılatı içindeki payı %3 ila %4 arasında değişmekte idi (Korkmaz, 1982:125'deki tablo: XIV'den alınarak hesaplanmıştır). Bina vergisi ise, arazi vergisine nazaran çok daha değişime açık bir grafik özelliği göstermiştir. 1925'te bu verginin genel bütçe geliri içindeki pay %2.46, 1930'da %3.59'a yükselmiş, 1935'te ise %1,72'ye düşmüştür.

9) Yol Vergisi; Yol inşaatının düzenli bir şekle sokulması lüzumu ilk defa **1856 Islahat Fermanı'nda** belirlenmiş, daha sonra 1869 yılında çıkarılan "**Turuku Meabir Nizamnamesi**" ile umumi yolların inşası devletçe deruhte edilmiştir (Eldem,1994:188; Çadircı, 1991:347). Diğer bir deyişle, "**Tarik Bedel-i Nakdiyesi**", yol, köprü yapımı için kişilerden alınan bir vergidir (Çadircı, 1991:347). Bu maksatla, erkek nüfusun her sene muayyen bir müddet yollarda çalıştırılması suretiyle bir bedeni mükellefiyetin ihdası ve bilfiil çalışmayanlardan "**tarik bedeli**" namıyla bir vergi alınması takarrür etmiştir (Eldem, 1994:188). Yılda 4 gün çalışma mecburiyeti getirilmişti. Bu hizmeti bedel ödeyerek yerine getirme imkanından ötürü alınan paraya **Yol Bedel-i Nakdiyesi** denilmiştir (Eldem,1994:188; Çadircı, 1991:347)

Osmanlı İmparatorluğu mali istatistiklerine göre; 1909 yılında 15 milyonu geçen mükelleften, her sene 2.5 milyon kişi fiilen yollarda çalışmış, bedel ödeyen 5 milyon kadar mükelleften 250-300 bin lira civarında para tahsil edilmiştir (Eldem,1994:188).

Tablo 129. Atatürk Döneminde Gelir Üzerinden Alınan Vergilerin Genel Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)

YILLAR	TEMETTÜ 1926 KAZANÇ VERGİSİ	İKTİSADİ VERGİSİ	BUHRAN	HAVA KUVVETLERİNE YARDIM VERGİSİ	MUVAZENE VERGİSİ	AŞAR(1943 TOPRAK MAHSULLERİ) VERGİSİ	MAKTU VERGİ
1925	2.64					6.6	0.8
1926	6.32						0.7
1927	6.63						0.6
1928	6.22						
1929	6.47						
1930	6.03						
1931	6.83	2.26					
1932	5.32	4.67			6.49		
1933	5.60	5.16			7.24		
1934	5.27	5.27			6.47		
1935	4.80	5.17		0.65	6.11		
1936	7.61	4.82		1.85	6.60		
1937	8.64	5.70		2.14	7.72		
1938	7.49	5.08		1.89	5.33		

KAYNAK: ESFENDER KORKMAZ; "VERGİ YAPISI VE GELİŞİMİ", İ.Ü. İKTİSAT FAKÜLTESİ YAY., GÜR-AY MATBAASI, YAYIN NO:489, İSTANBUL 1982, s.110'daki tablodan alınmıştır.

Tablo 130. Atatürk Döneminde Resim, Harç ve Servet Vergilerinin Genel Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)

YILLAR	ARAZİ VERGİSİ	MUSAKKAFAT (1931 BİNA) VERGİSİ	BİNALARDAN ALINAN SAVUNMA VERGİSİ	AĞNAM (1931 HAYVANLAR) VERGİSİ	VERASET VE İNTİKAL VERGİSİ	RESİMLER (%)	HARÇLAR (%)
1925	3.29	2.46		3.76		4.87	2.58
1926	3.55	2.33		7.78	0.06	4.05	2.49
1927	2.87	2.47		6.23	0.10	3.41	2.18
1928	2.54	2.68		5.40	0.23	5.77	2.18
1929	2.77	3.35		6.16	0.27	4.37	2.19
1930	2.62	3.59		6.35	0.32	3.86	1.84
1931	2.69	2.37		7.04	0.32	3.82	1.94
1932	2.33	1.96		5.23	0.28	3.03	1.63
1933	2.43	5.30		5.65	0.25	3.47	1.64
1934	2.20	1.87		4.35	0.17	3.11	1.70
1935	1.95	1.72		4.35	0.15	2.74	1.54
1936				5.42	0.14	3.71	1.50
1937				6.31	0.19	4.43	1.95
1938				4.68	0.19	3.31	1.61

KAYNAK: ESFENDER KORKMAZ; 1982, s.125'deki tablodan alınmıştır.

Tablo 131. Atatürk Döneminde Tüketim Vergilerinin Genel Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)

YILLAR	UMUMİ İSTİHLAKİ VERGİSİ	EĞLENCE VE HUSUSİ VERGİSİ İSTİHLAK	ŞEKER VERGİSİ İSTİHLAK	DİĞER DAHİLİ VERGİSLERİ İSTİHLAK	TEKEL MADDELERİ VERGİLERİ SAVUNMA	BUĞDAYI KORUMA KARŞILĞI VERGİSİ
1925						
1926	7.65	0.19		10.59		
1927	9.00	0.57				
	DAHİLDE ALINAN MUAMELE VERGİSİ					
1928	8.58	0.27		8.72		
1929	8.57	0.25		7.05		
1930	7.31	0.35		0.69		
1931	4.89	0.19		1.24		
1932	5.21	0.17	0.89	0.70		
1933	6.79	0.16	1.78	0.84		
1934	2.69		2.20	4.81	1.33	
1935	3.11		0.82	5.47	1.05	2.60
1936	3.52		0.70	6.35	1.29	4.10
1937	4.43		0.69	7.26	1.34	2.60
1938	3.69		0.19	5.92	1.18	2.80

KAYNAK: ESFENDER KORKMAZ; 1982., s.132'deki tablodan alınmıştır.

Tablo 132. Atatürk Döneminde Dış Ticaretten Alınan Vergilerin Genel Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (%)

YILLAR	GÜMRÜK VERGİLERİ	İTHALAT MUAMELE VERGİSİ
1925	25.12	
1926	19.35	
1927	17.74	
1928	15.58	
1929	18.65	
1930	25.76	
1931	23.66	
1932	17.79	
1933	18.59	
1934	14.01	3.94
1935	14.24	3.75
1936	17.33	4.70
1937	20.15	5.77
1938	15.30	4.65

KAYNAK: ESFENDER KORKMAZ; 1982, s.146'daki tablodan alınmıştır.

SONUÇ

Dünya ekonomisi içinde 600 yıl boyunca 3 kıtada söz sahibi olmuş, bilgisiyle, görgüsüyle, ahlakıyla, düsturlarıyla ve en önemlisi bastığı her toprağı fütihat ilkesi gereği ihya etmesiyle geçen bir İmparatorluktan bahsediyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun son 100 ila 150 yıl içerisindeki iktisadi ve toplumsal fotoğrafına baktığımızda, ekonomisi tam anlamıyla; tarım ekonomisine bağlı, hammadde ihracatçısı, sanayi ürün ithalatçısı, kapitülasyonlarla ekonomisine büyük darbe vurulmuş ve yıkılmış, toprakları oyunlarla ve savaşlarla elinden alınmış, halkı aç biilaç bırakılmış, Türk kültürü ve ailesinin bozulmasına ve çözülmesine neden olan iktisadi politikalar benimsenmiş, yorgun ve bıkkın bir şekilde hegemonik güçlerin oyun sahası olmuş, dış borçlanma sarmalına bilerek veya bilmeyerek sokulmuş, devletin yaşaması için borç para veren yabancı devlet ve bankerlere ram olmuş, Düyun-u Umumiye İdaresi ve Reji İdaresi ile sürekli imtiyazların verilmiş olduğu, tam bir mirasyedi özelliklerini içinde barındıran, önemli dersler çıkartılması gereken; gaflet, dalalet ve hatta hıyanetin acı ve karanlık resimlerini görmekteyiz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunu hazırlayan olaylar, kendine “has” yapısı içerisinde değerlendirildiğinde, ekonomik, sosyal, tarihi ve kültürel süzgeçten geçerek, harmanlanarak olagelmıştır. Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni 29 Ekim 1923 Pazartesi günü, saat:20.30'da Ankara'da, TBMM'sinde ilan ettiğinde Cumhuriyet'in o günkü mevcut durumu ve genel görünümünü kısaca şöyle ifade etmek mümkündür; Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğraması sonucu tüm üretim tesislerinin ve tersanelerinin yok edildiği, sanayisi, madenleri ve topraklarının yağma edildiği, ardından 4 yıl boyunca süren acı ve hainlik ile birleşen “**son haçlı seferi**” ile yurdun her tarafının işgal altında kaldığı, nihayetinde bu duruma isyan eden Türk'ün var olma mücadelesi ve sonucunda İstiklal Savaşı'nın kazanılmasıdır.

Bu nokta-i nazarda, Türkiye Cumhuriyeti ekonomisi, 1929 yılında GSMH, 1150,1 milyon liraya çıkmıştır. 1927 yılında tarımsal üretimin düşmesi sonucunda bir önceki yıla göre -% 9,1'lik bir gerileme olmuştur. GSMH, 981 milyon liradan 892 milyona liraya gerilemiştir. 1929 buhranında cari üretici fiyatlarıyla GSMH, 2.073 milyon iken, 1931'de ise, 1.393 milyon liraya düşmüştür. 1932'de 1.172 milyon liraya gerilemiştir. Buhranın en etkili olduğu yıl 1932 yılı olup büyümenin en dip noktaya indiği yıldır (Bulutay, Tezel ve Yıldırım, 1974:33; ayrıca bknz: Aksu, 2018:107-108). Dünya ekonomik buhranının, Türkiye'ye yönelik en büyük faturası yoksulluğun en fazla yaşandığı tarım sektöründe ortaya çıkmıştır. Kriz sonucu, uluslararası

parasal nakit dolaşım sıkıntısı nedeniyle, ihraç ürünlerine olan dış talebin daralmasına, tarımsal ürünlerin fiyatlarının içte ve dışta düşmesine yol açmıştır. 1929-1934 dünya buhranının menfi etkileri dolayısıyla, yeterli bir büyüme sağlanamamıştır. Bu bağlamda, Mustafa Kemal ATATÜRK, ekonomik çöküntüyü bertaraf etmek için “devletçilik rejimini” ortaya koymuştur (Hiç,1990:22; Aksu, 2005:62-69; Aksu, 2018:107-108).

BBYSP'nin finansmanının iç kaynakları tümüyle kamu maliyesi yoluyla karşılanmıştır. O yıllarda, kamu gelirlerinin %70'i dolaylı vergilerle karşılandığı dikkate alınır, sanayileşmenin finansmanında zorunlu tasarrufların önemli bir yeri olduğu açıktır. Her yıl bütçeden ayrılacak 6 milyon TL ya da bütçe giderleri toplamının %3'ü dolayında bir bölümü beş yıl süreyle sanayileşme projelerine kullanılacaktı. Dış finansman gereksinimleri tamamı dokuma sanayiinde (Kayseri, Nazilli, Ereğli ve Malatya iplik ve dokuma fabrikalarında) kullanılmak üzere Sovyetler Birliği'nden sağlanan, 20 yıl vadeli ve faizsiz, 10,5 milyon TL ile özellikle Şişe-Cam Sanayii yatırımlarına katkısı öngörülüyordu. BBYSP'nin akabinde sağlanan, (1936 yılında) 16 milyon sterlin dolayındaki İngiltere kredisi de Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın yapımında kullanılmıştır (Yavi, 2001:356).

1933-1938 döneminde BBYSP'nin başarılı bir şekilde uygulanmasıyla, birçok sınai faaliyet başarıyla hayata geçirilmiştir. Bu arada yeni demiryolları inşa edilmiş, ufak çapta barajlar ve sulama kanalları yapılmış, tahıl siloları ve işleme fabrikaları açılmış, bilhassa mensucat ve dokuma sanayiine çok önem verilmiş, böylelikle ithalatta önemli bir kalemden tasarruf etme imkanları oluşmuş, ayrıca madencilik ve maden işleme, kâğıt ve selüloz sanayiinde önemli gelişmeler kaydedilmiş, cam ve porselen sanayii başta Kütahya ve Paşabahçe Cam ve Porselen Fabrikaları ile önemli işlev görmüştür. Keçiözümlü'de 1934'te kükürt, Ergani'de 1939'da bakır izole fabrikaları tamamlanarak hizmete açılmış, ayrıca Zonguldak'ta semikok fabrikası, Ereğli kömür havzasına yakın olması münasebetiyle de stratejik bir konumda olması, ayrıca hava boşluğu gibi bir nitelik arz etmesi nedeniyle demir-çelik fabrikası 1939 yılında Karabük'te hizmete açılmıştır (Cillov, 1965:134-135; Arslan, 1993:38-40; Keser, 1993:100; Aksu, 2005:91).

1939-1949 Dönemi, “devletçilik ve savaş ekonomisi dönemi” olarak kabul edilir. 1939-1949 dönem ortalaması, GSMH büyüme hızı %0,6 gibi düşük bir seviyede gerçekleşmiştir. Dönem nüfus artış oranı ise %1,5 olduğuna göre, fert başına reel GSMH yıllık ortalama -%0,9 olarak (daralma) gerçekleşmiştir. 1939-1945 dönemi arasında gerçekleşen II. Dünya Savaşı'nın dünya ekonomisi'nde ve özellikle Türkiye ekonomisi'nde yarattığı olumsuz etkiler sonucunda 2. Beş Yıllık Sanayi Uygulama Planı uygulamaya konulamamış ve milli gelirden büyük gerileme ortaya çıkmıştır (Hiç,1990:23; ayrıca bkz: Aksu, 2018:107-108).

Mustafa Kemal ATATÜRK, 1 Kasım 1937’de meclis açılış konuşmasında sağlam para ve denk bütçe üzerine şunları demiştir: “Cumhuriyet bütçelerinin belirgin olan ve daima kuvvetlenmesi gereken ortak özellikleri, yalnız denk oluşları değil, aynı zamanda koruyucu, kurucu ve üretken işlere, her defasında daha fazla pay ayırmakta olmalarıdır. Samimi bir bütçeye ve gerçek bir ödeme dengesine dayanan paramızın, fiilî istikrar durumunu koruyacağız.” (Palazoğlu, 1998:475-476). Mustafa Kemal ATATÜRK döneminde hedeflenen ve gerçekleştirilen makro ekonomi politikalarını maddeler halinde özetlemek gerekirse (Aysan, 1981:47-51; Arslan, 1993:28-29; Özdemir, 1999:99-116; Aksu, 2005:88-94):

- 1- İstiklâl Savaşı içinde bile (emisyon genişletme yoluyla) enflasyona gidilmemiştir. 1930 yılında kurulan T.C. Merkez Bankası’nın da para basılmaması konusunda ciddi ekonomik politikaları ortaya koymuştur.
- 2- Türk Lirası’nın İngiliz Sterlini karşısındaki değeri, İstiklâl Savaşı ve onu izleyen dönemde 1930 yılına kadar devamlı düşmüş (1919’da 318 kuruş iken, 1930’da 1032 kuruşa), ama ondan sonra sürekli olarak değer kazanmıştır. (1930’da 1032 kuruş iken, 1938’de 616 kuruşa düşmüştür). 1921’de 605 kuruş iken 1938’de 616 kuruş sterlin değeri korunmuştur.
- 3- Türk Lirası değerinin en hızlı düştüğü dönem 1928-1930 dönemidir. Bu dönemde bütün dünya 1929 Büyük Ekonomi Buhranı’nın etkisindedir. Paranın yıllık değer kaybı %4 oranındaydı.
- 4- Tedavüldeki banknotlardaki artış, dönemin hiçbir yılında çok hızlanmamıştır. 1919-1938 yılları arasındaki banknot artışı, sadece 36 milyon liradır. 20 yıllık bu dönemin ortalama yıllık artışı 1.8 milyon TL., 20 yıldaki artış %20’nin altındadır. T.C. Merkez Bankası elindeki altın mevcudu 1931’de 6.127 kilodan 1939’da 26.190 kiloya varmıştır.
- 5- Genel olarak para politikasında “**sağlam para-istikrarlı para**” ilkelerini benimsemiş olan Mustafa Kemal ATATÜRK, maliye politikasında ise, “**denk bütçe-düzgün ödeme**” ilkelerine titizlikle bağlanmıştır.
- 6- Atatürk döneminde, dış ticaret dengesine de ulaşılmıştır. 1929 yılına kadar açık veren dış ticaret dengesi, 1930’dan sonra 1938 yılına kadar devamlı fazla vermiştir
- 7- 1933-1938 yılları arasında emisyon hacmi 198 milyon TL’den 240 milyon TL’ye yükselmiş, yani 6 yılda %22 oranında artış olmuştur. Bu yıllar arasında milli gelir artış ortalaması %8’ler düzeyinde olup, ekonomiye ihtiyacın altında para sürüldüğü görülmüştür. Hükümet yatırıma yeni kaynak bulmak için çırpınırken bile, para

emisyonu yoluna gitmemiştir. Böylece enflasyon sabit kalmıştır. Hatta 1930-1934 arasında fiyatlar genel seviyesi %46 oranında gerilemiştir. 1935'ten itibaren ise çok düşük seviyelerde oynama göstermiştir.

8- Osmanlı Devleti'nden 161 milyon TL. civarında banknot devredilmiştir. 1926 yılında 8 milyon TL. piyasadan çekilmiştir. 1928'e kadar aynı miktarda emisyon hacmi tutulmuştur. Ekonomik burhan döneminde stabil yapısını korumuş, 3-4 milyon TL. civarında azalma veya artma görülmüştür.

9- Bu sağlam para politikasının açık ilkelerini dönemin hükümet programlarında görmek mümkündür. Bu dönemde, genel ve katma bütçelerin gelirleri devletin temel işlevlerine tahsis edilmiş büyük yatırımlar için devlet tahvili ihraç edilmiştir. Bu dönemde, sanayi büyüme hızı %9.6, Tarım sektörü büyüme hızı %7.6, GSMH büyüme hızı %7.4 oranında gerçekleşmiştir. 1930-1939 yılları arasında makine ve teçhizat yatırımlarındaki ortalama yıllık artış hızı %10'lar seviyesindedir.

10- ATATÜRK'ün bankacılık sisteminin geliştirilmesi konusundaki görüşleri, uygulamaları ve yönlendirmeleri, bankacılık sistemin bu dönemde olağanüstü gelişmesini sağlamıştır. Bu dönemde bankalardaki mevduat 58 kat artmış, milli bankaların toplam mevduattaki payı %32'den %81'e yükselmiş, yabancı bankaların payı da %68'den %19'a düşmüştür.

11- ATATÜRK dönemi ekonomi politikalarının temel özelliği ayağını yorganına göre uzatmak, asla dış borç almamak üzerine kuruludur.

12- ATATÜRK döneminde devletin makro ekonomi politikasını oluşturan öncelikler sırasıyla şu şekildedir;

- Ziraatin Islahı ve Reformu,
- Ticaretin yaygınlaşması ve ihracatın artırılması,
- Üretimin ve kalkınmanın artırılması,
- İktisadi yapının denetlenmesi, düzenlenmesi ve korunması,
- İktisadi kurumların niteliklerinin geliştirilmesi ve çağdaş konuma getirilmesi,
- Ülkede asayiş ve huzurun sağlanması,
- Ulusal savunma ve Dış işleri,
- Ulaştırmanın yaygınlaştırılması, özellikle karayolları, demiryolları ile denizyolları işletmeciliğinin yurt içinde yaygınlaştırılması,
- Milli Eğitim ve Üniversitelerin geliştirilmesi (sayıca değil nitelik olarak),
- Okur-yazarlık oranının artırılması ve beşerî sermayenin geliştirilmesi,

- Sağlık Hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve yurt çapında iyileştirilmesi,
- Sosyal Güvenlik Kurumlarının oluşturulması ve yaygınlaştırılması,

13- 1933 yılında Türk Sanayiinin genişletilmesi için “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı” hazırlandı. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP), 9 Ocak 1934’te İktisat Vekili tarafından benimsenerek, başvekile sunulmuş ve 17 Nisan 1934’te BBYSP onaylanmıştır (Sarc, 1986:368-369; Ergin, 1984:195; Keser, 1993:96-99; Yavi, 2001:355-356; Arslan, 1993:37-39). Planın iktisat vekili Celal Bayar tarafından sunuş yazısında sanayileşme için gerekli öteki etmenleri şöyle sıralanmıştır (Keser, 1993:98; Arslan 1993:38-39; İlkin ve Tekeli, 1977:188-189):

- Sürüp giden genel bunalım nedeniyle çözüm güçleşen döviz darboğazını aşmak;
- Hammaddelerin dünya piyasalarında gittikçe düşen fiyatları karşısında Türk işçi ve çiftçisine daha kârlı çalışma alanları bulmak;
- Genel konjonktür nedeniyle gereksinim duyulan teknolojinin uygun mali koşullarla sağlanmasına olanak bulmaktır;
- Plan çerçevesinde kurulacak tesislerde dönemin en ileri teknolojisini kullanmak;
- Planlanan fabrikaların yer seçimi konusunda, hammadde kaynaklarına ve işgücüne yakın olması, tesislerin bölgelerine dağılımında adil olunması, özellikle İç Anadolu bölgesine kaydırılmasına önem verilmiştir;
- Plan kapsamına alınan sanayilerin kullanacağı hammaddelerin ülke içinde üretiliyor olmasına özen gösterilmiştir;
- Planda üretim hedefleri geleceğin talep fonksiyonlarına göre değil, geçmişteki ithalat miktarlarına dayanılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Meselâ, 1927-1932 ithalat miktarları ortalaması alınarak beş yıllık plan döneminde kurulacak tesislerde bu miktarların ithal ikamesi hedef alınmıştır;
- Özellikle dışalım (ithalat) konusu olan temel tüketim mallarının yerli üretimine (özellikle dokuma, gıda, cam vb.) öncelik verilmesi, temel ihtiyaç maddelerinin ithal ikamesi sağlamak, böylece döviz tasarrufu yaparak dış ticaret açığını kapamak ve Türk parasının dış paralar karşısında değerini korumayı amaçlamaktadır.

14- Cumhuriyet ilan edildikten sonra Türk Devleti’nin iktisadi gelişmeye imkân nispetinde hız vermesi 3 maddede toplanmıştır (Afetinan, 1989:14).

- Yabancı şirketler elindeki imtiyazları satın alarak, millileştirmek.
- Endüstrileşmeye gidilirken, ulaşım için memleket yollarını bir plâna göre yapmak.
- Devletçilik ilkesine göre yurdun doğal kaynaklarını tespit ederek, nerelerde hangi endüstri tesislerinin kurulabileceğini ekonomik koşullara göre

plânlamak. Devletin yapacağı ve işletecekleri yanında bu plâna göre özel teşebbüse imkân sağlamak.

- 15-Aslında herşey aslına rücu edecek, tekrar altın ve gümüş dünya ekonomisinde rol oynayacaktır. Bugün kullanılmakta olan kâğıt para rejimi ve yönetim sistemi de (karşılıksız basılması nedeniyle), yetersizlikleriyle, sıkıntılarıyla, yarattığı kriz ve kaoslarla iktisadi sürecini tamamlamış, tekrar altın ve gümüşün iktisadi hayatta öneminin ve uygulanma sürecini yaşamaya başlayacağız. Bu yüzyılda uluslararası paralar statü ve değer kaybına uğrayacaktır. Hatta yeni model para sistemleri karşımıza çıkacaktır.
- 16-Borçlanma süreci, bilinçsizce yapılan mali harcamaların ve yanlış para politikaların uygulanması ile ortaya çıkan bir iktisadi vakadır. Sebep-sonuç ilişkisi incelendiğinde tüm dengeleri bozan ve iktisadi krizin meydana gelmesinde tetikleyici faktör olarak karşımıza çıkar. Kapitalist ekonomik sistemin devamlı arıza yapması ve hep birilerin iflas etmesi veya kaybetmesindeki ana neden paradan para kazanma isteği ve uygulamaları olmuştur. Sonuç olarak tarihe bakıldığında pek çok devlet ve hükümet, hatta kurum ve kuruluşlar bu yüzden çökmüştür. Tarihin tozlu raflarında yerlerini almışlardır.
- 17-Genel bir sonuç maddesi yazmak gerekirse, bu çalışmayı yazmamdaki kasıt ve nedeni ortaya koymam gerekir. Eskiden büyüklerimiz nasihat olarak şu atasözünü çok söylerdi. “Tarihten ibret almazsanız, gelecekte onu tekrar yaşamanız mukadderatınız olacaktır”. Bu çalışmayı yazmamdaki temel neden aynı olaylar sanki tekrar edilmesine, arasına karbon kâğıdı konmuşçasına yeniden yaşanmaktadır. Önümüzde Cumhuriyet tarihinin en büyük krizi dururken, kapitalist sistemin arızaları ve defoları insanları fakirleştirip, köleleştirirken, tarihe tekrar bir bakıp biz nerede hata yaptık diyebilmeliyiz. Sadece isimler ve yerler değişik, roller aynı, aciziyet ve bilgisizlik aynı, politika ve stratejiler aynı, makus talihimiz aynı, artık bunu tersine çevirmek gerekli ve stratejik öngörülerimizi ortaya koyup, yeni bir perspektif ile güçlü bir Türkiye için birlik olma zamanı gelmiştir. Hatta geçmektedir. Yukarıda belirtilen Mustafa Kemal Atatürk'ün politikalarını hayata geçirebilmek için **9 B**'nin bir süreç olarak yılmadan üşenmeden uygulanmasına inanırım. Bu süreç; **Basiret, Bilgi, Bilinç, Birikim, Birlik-Bütünlük, Bağımsızlık, Beka, Başatlık ve nihayetinde Başarı'dır.**

SON SÖZ

Son söz olarak; şunu belirtmek istiyorum. Bu kitabımın yazımında sevgili anneme minnetle şükranlarımı sunuyorum. Ruhu şad olsun. Bu kitabımı akademik camiaya ve üniversite öğrencilerine faydalı bir başucu eseri olarak bırakmanın mutluluğu ve gururu içerisindeyim. Bu kitabımın yazılmasında maddi ve manevi destekleri olan başta eşime ve sonra dostlarıma teşekkürlerimi belirtmek istiyorum. 21. yüzyılın ilk çeyreğini bitirirken, Türk milleti ve devleti ekonomik, mali, sosyal, askeri, politik, kültürel, bilimsel, stratejik olarak dimdik ayakta. Tekâmül kaçınılmaz olarak önümüzdedir. Hedefimiz büyük ve yolumuz uzundur. Bu kutsal devletin bir ferdi olarak, geleceğe güzel bir şekilde bakmanın şerefini ve onurunu yaşıyorum. Cumhuriyetimizin 100. Yılında, bu kitabı yazmamın mutluluğunu ve gururunu siz değerli okurlarımla paylaşmak, anlatılmaz duygular içerisinde derin bir huzur vermektedir. Bu akademik çalışmam yüce Türk milletine armağan olsun. Yüce Allah bu mübarek milletin ve kutsal kadim Türk devletinin her daim yar ve yardımcısı olsun. Türkiye Cumhuriyeti; akıl, bilim, ahlak, hukuk, demokrasi ve refah içerisinde ebediyete kadar yaşayacaktır. Güzel vatanımızı bizlere emanet eden, Cumhuriyetimizin temellerini atan, Gazi Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere tüm silah arkadaşlarını ve devletimizin kurucu kadrosunu, kahraman ecdadımızı saygı, sevgi, rahmet ve minnetle anıyorum. Ruhları şad olsun. Büyük Türkiye Devletinin önderi ve banisi Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün buyurmuş oldukları gibi; “Ne Mutlu Türküm Diyene”. Saygılarımla.

Doç. Dr. LEVENT AKSU

Burhaniye 2023

KAYNAKÇA

- ACAR, Yalçın, (1983). “Cumhuriyet İdaresinin Devraldığı Ekonominin Genel Durumu”, Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:1, Sayı:4, s.97-108, Bursa.
- AKDAĞ, Mustafa, (2017). Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- AKDAĞ, Mustafa, (1974). Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I, 1243-1453", Cem Yayınları, İstanbul.
- AKDAĞ, Mustafa, (1959). "Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi", Cilt:1,(1243-1453), Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, No:131, Ankara 1959.
- AFETİNAN, Ayşe, (1939). “Atatürk’ün Tarih Tezi”, Belleten III, Sayı:10, Ankara, s.245-246.
- AFETİNAN, Ayşe, (1969). Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- AFETİNAN, Ayşe, (1972). Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, Raporlar 10. Sayı: Ekim 1972, Cilt:36, Sayı:144, s.545-560.
- AFETİNAN, Ayşe, (1989). I. İzmir İktisat Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: 46a, Ankara.
- AFYONCU, Erhan, (2001). “10 Soruda Osmanlı Borçları”, Popüler Tarih Dergisi, Haziran 2001, Sayı: 13, s. 16-21.
- AKARLI, Engin Deniz, (1982). “1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları”, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil’e Armağan, Özel Sayı:1, İstanbul 1982, s. 225-254.
- AKGÜÇ, Öztin, (1987). Türkiye’de Bankacılık; 100 Soruda, Gerçek Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- AKGÜÇ, Öztin, (1992). Türkiye’de Bankacılık”, Gerçek Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1992.
- AKGÜÇ, Öztin, (2011). Ticaret Bankalarının Yönetimi, Arayış Basım ve Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, (1990). Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, Cilt 1, Fey Vakfı, İstanbul 1990.
- AKSOY, Suat, (1969). 100 Soruda Türkiye’de Toprak Meselesi, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- AKSU, Levent (1998). “Dünyada ve Türkiye’de Nüfus Analizleri”, Sosyoloji Konferansları, 25. Kitap, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Sosyoloji Metodoloji Araştırmalar Merkezi Yayınları, Çantay Kitabevi, Yayın No:557, İstanbul, 1998, s.219-309.
- AKSU, Levent (2004).“Atatürk Döneminin (1923-1938) Ulaştırma Alanındaki Politikaları ve Uygulamaları”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı:215, Kasım 2004, İstanbul, s.24-29.
- AKSU, Levent, (2004a). Atatürk’ün Devletçilik İlkesi ve İktisadi Devletçilik Politikası, Ortadoğu Gazetesi, 6-9 Nisan 2004, s. 11.
- AKSU, Levent, (2005a). Atatürk Dönemi (1923-1938) Bankacılık Sistemi ve Uygulamaları, I, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı:219, Mart 2005, İstanbul, s.51-55.
- AKSU, Levent, (2005b). Atatürk Dönemi (1923-1938) Bankacılık Sistemi ve Uygulamaları, II, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı:220, Nisan 2005, İstanbul, s.12-16.
- AKSU, Levent, (2005c). Atatürk Dönemi (1923-1938) Bankacılık Sistemi ve Uygulamaları, III, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı:221, Mayıs 2005, İstanbul, s.9-11.
- AKSU, Levent, (2005d). Atatürk Dönemi (1923-1938) Bankacılık Sistemi ve Uygulamaları, IV, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı:221, Haziran 2005, İstanbul, s.16-19.
- AKSU, Levent, (2005e). Mustafa Kemal Atatürk’ün Devletçilik İlkesi ve İktisadi Devletçilik Politikası, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:158, Eylül-Ekim 2005, İstanbul, s.61-94.
- AKSU, Levent, (2006). “Atatürk Dönemi (1923-1938) Para ve Kambiyo Politikası”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:160, İstanbul, s.111-133.
- AKSU, Levent, (2013). “Türkiye’de İktisadi Büyümenin Kaynakları”, T.C. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kasım 2013, Balıkesir.
- AKSU, Levent, (2013a). “Kıbrıs'ın Tarihi ve Jeostratejik Önemi Üzerine Analizler”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Sayı:321, s.50-58.
- AKSU, Levent, (2014). “İktisat Ekollerinin İktisadi Büyüme Konusundaki Düşünceleri ve Modellerinin Analizi”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:208, Ocak-Şubat 2014, s.351-392.
- AKSU, Levent, (2014a). “Türkiye’de 1960-2009 Yıllarını Kapsayan Dış Ticaret Politikalarının İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkilerinin Ekonometrik Analizi”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran 2014, Cilt:16, Sayı:1, s.375-426.
- AKSU, Levent, (2017). “Türk Ekonomisinde Yurt içi Tasarrufların ve Sabit Sermaye Yatırımlarının İktisadi Büyüme Etkisinin; Ekonomik, Sosyal ve Stratejik Analizleri”, Journal of Economic Policy Researches, Volume:4, Issue:2, s.83-134.

- AKSU, Levent, (2018). İktisadi Büyüme, İktisat Okullarının Bakış Açısı ve Türkiye, İKSAD Publishing House, I. Baskı, Ankara. Türkiye-USA. s.1-194.
- AKSU, Levent, (2018a). “Türkiye’de Bilim ve Teknoloji ile İktisadi Büyüme İlişkilerinin; Sosyal, Ekonomik ve Stratejik Analizi”, Social Sciences Studies Journal, Volume:4, Issue:20, pp. 2635-2670.
- AKSU, Levent, (2019). “Osmanlıdan Türkiye Cumhuriyeti’ne Makro Ekonomi Politikaları”, (içinde) Academic Studies on Social and Education Sciences, (editör: Mehmet Dalkılıç), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara-New York, Türkiye.
- AKSU, Levent, (2019a). “Türk Bankacılık Sistemi ile İktisadi Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi”. Editörler: H. Hale Künüçen, Xatire Quliyeva, Yılmaz Seçgin, “Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar” (içerisinde), Ekin Yayınevi, Temmuz 2019, s.142-169.
- AKSU, Levent, (2019b). “Türkiye’de Ekonomik Açıkların Durumu; İktisadi Büyüme ile Nedensellik İlişkileri Analizi”, Editör: Barış Aytekin, “Güncel Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi: Dinamik Bir Analiz” (içerisinde), İksad Publishing House, October 2019, s.47-165.
- AKSU, Levent, (2019c). “Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi: “Türkkart” Sisteminin Uygulanması; Ekonometrik ve Stratejik Analizler”, DİYALEKTOLOG, Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi, Yaz (Summer) 2019, Yıl:10, Sayı:21, s.67-112.
- AKSU, Levent, (2020). Ekonomik Krizler ve Açıklar, İKSAD Publishing House, I. Baskı, Ankara. Türkiye USA. s.1-228.
- AKSU, Levent, (2020a). “Para Arzı, Enflasyon ve Faiz Oranları ile İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği”, (içinde), Sürdürülebilir Kalkınma İşletme, Finans ve Ekonomi: Teorik ve Ampirik Katkıları, (editör: Salih Öztürk), İKSAD Publishing House, s.115-218.
- AKSU, Levent, (2021). 21. Yüzyılda Türkiye'nin Ekonomik, Sosyal ve Stratejik Analizleri, İKSAD Publishing House, I. Baskı, Ankara. Türkiye-USA. s.1-345.
- AKSU, Levent, (2022). Para ve Banka, İKSAD Publishing House, I. Baskı, Ankara. Türkiye-USA. s.1-625.
- AKŞİN, Aptülahat, (1991). Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Dizi: XVI, Sayı:56, Ankara 1991.
- AKŞİN, Sina, (1977). “Osmanlı Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme”, Toplum ve Bilim Dergisi, Sayı: 2, Yaz 1977, s.31-46.
- AKŞİN, Sina, (2014). Kısa Türkiye Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 18. Baskı, Yayın No:1303, Haziran 2014, İstanbul.
- AKŞİN, Sina, (2000). Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980, Cem Yayınları, 6. Baskı, Nisan 2000, s.27-122.
- AKYÜZ, Yahya, (1988). Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, XVI. Dizi, Sayı: 27, Ankara 1988.
- ALKIN, Erdoğan, (1983). Turkey's International Economic Relations, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, Yayın No:492, İstanbul 1983.
- ALLEN, Robert, C. (2023). Küresel Ekonomi Tarihi, Kısa Bir Giriş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çeviren: Hande Koçak Cimitoğlu, 2. Baskı, Yayın No:5457, Şubat 2023, İstanbul.
- ARMAOĞLU, Fahir, (1973). Siyasi Tarih (1789-1960), Ankara üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara.
- ASLAN, Ayda, (Polat), (2016). “Gerschenkron’un Yaklaşımında Geç Endüstrileşen Ülkelerde Devlet Politikalarının Rolü”, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.
- ARSLAN, Mahmut, (1993). Türkiye Cumhuriyeti İktisat Tarihi, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- ARSLANOĞLU, Mehmet (1983), “Osmanlı Devleti’nde Dış Borçlar Sorunu”, Uludağ İktisat ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 4, Sayı 1, 1983, Bursa, s. 109-129.
- ATAM, Şenay, (2020). “Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Osmanlı Kibrit Fabrikası ve Nizamnamesi”, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 22, Haziran 2020, s.294-310.
- ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, (1923). Gazi Mustafa Kemal İzmir Yollarında, Matbuat Müdürlüğü, Umumiyesi Yayınları, No: 21, İstihbarat Matbaası, Ankara 1923, s. 104-125.
- ATATÜRK, (1997). Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- ATEŞ, Toktamış, (1989). "SİYASAL TARİH I", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, Yayın No :529, İstanbul 1989.
- ATEŞ, Toktamış, (1991). Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı, Filiz Kitabevi, 2.Baskı, İstanbul.
- AVCI, Sedat, (2000). “Türkiye’nin Ekonomi Politikaları ve Coğrafi Sonuçları”, Coğrafya Dergisi, Sayı:8, İstanbul, s.29-70.
- AVCIOĞLU, Doğan, (1969). Türkiye’nin Düzeni, Cilt I, Bilgi Yayınları, 4. Baskı, Ankara.

- AVCIOĞLU, Doğan, (1998). İngiliz Emperyalizminin Türkiye'yi Yok Etme Planı, Milli Kurtuluş Tarihi 1. Cilt, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- AY, Ahmet, & KARAÇOR, Zeynep, (2007). "2001 Sonrası Dönemde Türkiye Ekonomisinde Krizden Büyümeye Geçiş Üzerine Bir Tartışma", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Konya, Sayı:16, s.67-86.
- AYDEMİR, Namık, (2004). Dünden Bugüne Türkiye'de Bankacılık, Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası Yayınları, Ankara.
- AYBARS, Ergün, (2000). Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I., Ercan Kitabevi, İzmir.
- AYDIN, Suavi, (1993). Modernleşme ve Milliyetçilik, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- AYHAN, Ahmet, (2004). "Türkiye Teknomilliyetçiliğinin Neresindedir?" Türk Dünyası Tarih Dergisi, İstanbul, Ekim 2004, Sayı: 214, s. 19-20.
- AYPEK, Nevzat; BAN, Ünsal, GÜZEL, Adnan & KÜÇÜKÖZMEN, Çoşkun, (2009). Ekonomik Terimler Sözlüğü, Gazi Kitabevi, 1.Baskı, Ocak 2009, Ankara.
- AYSAN, Mustafa A. (1981). ATATÜRK'ÜN EKONOMİ POLİTİKASI, Sermet Mat., Kırklareli 1981.
- AYSAN, Mustafa A. (1984). ATATÜRK'ÜN EKONOMİ POLİTİKASI, Mustafa Kemal Derneği Yay., No: 5, İstanbul, 1984.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, (2023). Makaleler, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- BABAN, Şükrü, (1940). "Tanzimat ve Para", Tanzimat (içinde), İstanbul Üniversitesi Yayınları, Sayı:246, İstanbul.
- BABÜROĞLU, Selahaddin, (1982). "Atatürk Dönemi ve Sonrası Kamu İktisadi Teşebbüsleri", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişimi Semineri, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.156-157.
- BALCI, Ercüment, (1994). "Osmanlı Maden Rejiminde Nizamnameler Dönemi ve İmtiyazlar", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1994 İstanbul.
- BARKAN, Ömer Lütfi, (1949). "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakan'a Mahsus İstatistik Defterler", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt II, 1949, No: 1-2, İstanbul.
- BARKAN, Ömer Lütfi, (1949). "Avarız" maddesi, MEB İslam Ansiklopedisi, Cilt 2, s.13-19.
- BARKAN, Ömer Lütfi, (1978). "Research on the Ottoman Fiscal Survey", Editor: Michael A. Cook, Studies in the Economic History of the Middle East, Oxford University Press, London, p.163-171.
- BARKAN, Ömer Lütfi, (1980). Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu eserler 1, Gözlem Yayınevi, 1. Baskı, Kasım 1980, İstanbul.
- BAŞ, Hasan, (1994). "Nereden Nereye? ", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, Maliye Konferansları, No: 551, İstanbul 1994, s. 138-144.
- BAYARTAN, Mehmet, (2008). "XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı", Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi, Cilt:10, Sayı:1, Güz 01.12.2008, s.137-155.
- BEHAR, Cem, (2003). **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003.
- BERBER, Metin, (2006). İktisadi Büyüme ve Kalkınma, Derya Kitabevi, Üçüncü Basım, Trabzon.
- BEYAZ, Zelal, (2016). "Türkiye'de Uygulanan Kambiyo Rejimlerinin Tarihçesi", (içinde) Türkiye'de Para ve Kur Politikası (Ed. Yılmaz Aydın), Derin Yayınları, s.103-123.
- BİLMEZ, Bülent Can, (2000). Demiryolundan Petrole Chester Projesi: 1908-1923, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- BORATAV, Korkut, (1974).100 Soruda Türkiye'de Devletçilik, Gerçek Yayınları, İstanbul.
- BORATAV, Korkut, (1977). "1923-1939 Yıllarının İktisat Politikaları Açısından Değerlendirilmesi, Atatürk Döneminin İktisat ve Toplumsal Sorunları", İTİA Mezunları Derneği Yayınları, İstanbul. s.39-52.
- BORATAV, Korkut, (1983). Türkiye'de Devletçilik, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 2. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1983, s. 412-418.
- BORATAV, Korkut, (1990). "Türk İktisat Tarihi (1908-1980)" Gerçek Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1990.
- BORATAV, Korkut, (2000). İktisat Tarihi (1908-1980), Türkiye Tarihi, 4. Cilt, Cem Yayınları, İstanbul, 2000.
- BORATAV, Korkut, (2004). Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002, İmge Kitabevi, Ankara.
- BORATAV, Korkut (2009), Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007, 13. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- BOSTAN, İdris, (1992). "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I Tersane'de Havuz İnşası", 150.Yılında Tanzimat, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı:142, Ankara 1992, s.69-90.
- BOYSAN, Metin, (1981). "Bankalarımızın Dış Ticaret İçindeki Rolü ve Sorunları", İ.Ü. İktisat Fakültesi, Bankacılık Enstitüsü Dergisi, No: 476, İst. 1981, s. 40-41.

- BUDAK, H. Ömer, (2002). Sevr Paylaşımı, Bilge Yayınevi, 2. Baskı, Haziran 2002, Ankara.
- BULAN, Sümeyra, (2019). “Türkiye’de Hayvancılık (1923-1950)”, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2019, Sivas,
- BULUŞ, Abdülkadir, (2022). Türk-Osmanlı İktisat Tarihi, Nobel Yayınları, 1. Baskı, Yayın No:4270, Ankara.
- BULUT, Erol, & ŞAHİN, Göktuğ, (2023). “Cumhuriyet’ten Günümüze Döviz Kuru Politikaları”, *Fiscaoeconomia*, Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye Ekonomisi Özel Sayısı, 2023, Sayı:7, s.210-238.
- BULUTAY, Tuncer; TEZEL, Yahya S. & YILDIRIM, Nuri, (1974). Türkiye Milli Geliri: 1923-1948, Ankara Üniversitesi, SBF Yayınları, Ankara.
- BULUTOĞLU, Kenan, (1976). Türk Vergi Sistemi, Fakülteler Matbaası, 5. Baskı, İstanbul 1976.
- CAPORAL, Bernard (1982). “Kemalizm’de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını”, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çev: Ercan Eyüboğlu, Ankara 1982.
- CERİT, Sevil, (1982). “Türkiye’de Kırdan Kente Göçün Kapsamı ve Nüfus Artışıyla Olan İlişkisi”, Cahit Orhan Tütengil Anısına Armağan, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., Özel Sayı 1, İstanbul, 1982, s.58.
- ÇETİNKAYA, Doğan Y., (2023). “Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Dekontları ve Hint yardımları (1921-1923)”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı:354, Haziran 2023, İstanbul, s.36-43.
- CEZAR, Yavuz, (1984). “Tanzimatta Mali Durum”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil’in Anısına Armağan Özel Sayı II, Cilt:38, Sayı:3-4, Fakülteler Matbaası, İstanbul, s.291-309.
- CHURCHWARD, James, (2020). Kayıp Kıta Mu (The Lost Continent of MU (1926), Omega Yayınları, Çeviren: Pelin Tornay, 6. Baskı, İstanbul.
- CİLLOV, Haluk, (1965). Türkiye Ekonomisi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- CİLLOV, Haluk, (1972). Türkiye Ekonomisi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- CİLLOV, Haluk, (1974). The Structure of the Turkish Population”, *The Population in Turkey*, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayınları, Ankara.s.59.
- CLARK, Edward C. (2021). “Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (içinde) Editör: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, Yayın No: 2250, Aralık 2021, İstanbul, s.755-772.
- CONAGHAN, Daniel, & SMITH, Dan, (2014). Para Kitabı, Çeviren: Cem DURAN, NTV Yayınları, Şubat 2014, İstanbul.
- COŞAR, Nevin, (1995). “Denk Bütçe Sağlam Para ve Devletçilik (1924-1938), Türkiye’de Devletçilik”, *Bağlam Yayınları*, İstanbul.
- CUMHURİYETİN İLK SAYIMI, (2023). 1927 Nüfus Tahrirleri, Hazırlıklar, Sayım Günü, Sonuçlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Ağustos 2023, Yayın No: 5896, İstanbul.
- ÇADIRCI, Musa, (1991).“Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları”, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, VII. Dizisi, Sayı:124. Ankara 1991.
- ÇAKILCI, Diren, (2014). “Osmanlı Devleti’nde Uluslararası Telgraf İş Birliği: Sicilyateyn/İtalya Örneği”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2014/1-2, Cilt:13, Sayı:25-26, s.51-82.
- ÇARIKÇI, Emin, (1983). Yarı Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye’de Sanayileşme Politikaları, Turhan Kitabevi, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar:5, Ankara.
- ÇEÇEN, Anıl; DOĞRUEL, Suut, & DOĞRUEL, Fatma, (1996). Türkiye’de Ekonomik Büyüme Yapısal Dönüşüm ve Kriz, Ege Yayınları, 3. Baskı, Ocak 1996, İstanbul.
- ÇEVEN, Miraç, (2020). Doğu’da ve Batı’da Loncalar, İktisat Yayınları, 1. Baskı, Yayın No: 46, İstanbul.
- ÇOLAK, Melek, (2019). “Atatürk Döneminde Tarıma Dayalı Hayvancılık Politikası ve Macar Uzman Oszkár Wellmann’ın Raporları”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. Cilt: XVI, Sayı:62, s.175-189.
- ÇOLAK, Filiz, (2013). “Atatürk Dönemi’nde Türkiye Cumhuriyeti’nin Ulaşım Politikasına Genel Bir Bakış”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 8/2, Winter 2013, s. 345-364, ANKARA.
- DAVER, Bülent, (1986). Atatürk ve Sosyo-Politik Sistem Görüşü, Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 2. Baskı, Araştırma Dizisi: 1, İstanbul 1986, s. 258-260.
- DAVISON, Roderic H. (2003). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Elektrikli Telgrafın Girişi”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Çeviren: Durdu Mehmet Burak, Cilt:14, Sayı:14, s.347-386.
- DELİCE, Güven, (2016). “Kavramsal ve Tarihsel Düzlemde Para”, “Para-Banka-Kredi ve Finansal Sistem” içerisinde, Editör: Delice, Güven ve Ege, İlhan, Gazi Kitabevi, 1. Baskı, Eylül 2016, Ankara, s.1-26.
- DERİN, Haldun, (1940). Türkiye’de Devletçilik, Çituri Biraderler Yayınları, İstanbul.
- DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1991), “*İstatistik Yılı 1991*”, Ankara.

- DİE, Devlet İstatistik Enstitüsü, (1973). Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Yayın No:683, 1973, Ankara.
- DİE, Devlet İstatistik Enstitüsü, (1927). Sanayi Sayımı 1927, DİE Yayınları, Ankara.
- DİE, Devlet İstatistik Enstitüsü, (1970). 1927 Tarım sayımı. (1.Baskı). Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- DİE, Devlet İstatistik Enstitüsü, (2001). İstatistik Göstergeler 1923–1998, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, Ocak 2001, s. 576–585.
- DİKMEN, Orhan, (1971). "Türkiye'de Gelir Vergileri", E.S.E.K.H., Çeltüt Matbaası, İstanbul 1971.
- DİKMEN, Nedim, (2005). "Osmanlı Dış Borçlarının Ekonomik ve Sosyal Sonuçları, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt.19, Sayı:2, Eylül 2005, s.137-159.
- DİLEK, Saim, (2020). "Atatürk Döneminde Havacılık ve Uçak Sanayii", Atatürk Ansiklopedisi, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Yayın No:487, 29.10.2020, Ankara.
- DİLEK, Savaş, (1998). "Anadolu Coğrafyasındaki Madencilik Politikaları ve Tarih Bilinçsizliği", Jeoloji Odası Haber Bülteni, Sayı:1-2, Ocak-Haziran 1998, Ankara, s.140-154.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (1981). Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, Sermet Matbaası, İstanbul.
- DOĞAN, Seyhun, (2015). Türkiye Ekonomisi, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları, e-kitap, İstanbul.
- DÖLEN, Emre, (1992). Tekstil Tarihi Dünyada ve Türkiye 'de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayisinin Tarihsel Gelişimi, Marmara Üniversitesi, Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları, 1992.
- DPT, (Devlet Planlama Teşkilatı), (1962). First Year Development Plan, State Planning Organization (SPO), Ankara, 1962, p. 8.
- DPT, (Devlet Planlama Teşkilatı), (2007). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2006), Ankara.
- DUBEN, Alan, (1993). Geçmişte Türk Ailesi; Mitos ve Gerçekler, İstanbul Üniversitesi, Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Kadın Araştırmaları Dergisi, Sayı:1, İstanbul. s.35-38.
- DUMRUL, Cüneyt, & DUMRUL, Yasemin, (2014). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme", Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Sayı:23, s.146-170.
- EAGLETON, Catherine, & WILLIAMS, Jonathan, (2013). Paranın Tarihi, Çeviren: Fadime Kâhya, İş Bankası Kültür Yayınları, No:2079, II. Baskı, İstanbul.
- EGESÖY, Muzaffer, (1962). "Cumhuriyet Devrinde Vasıtasız Vergiler", Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Maliye Enstitüsü, Şubat 1962, Ankara.
- EĞİLMEZ, Mahfi & KUMCU, Ercan (2015), Ekonomi Politikası Teori ve Türkiye Uygulaması, Remzi Kitabevi, Sekizinci Basım, İstanbul.
- EĞİLMEZ, Mahfi, (2018). Değişim Sürecinde Türkiye, Remzi Kitabevi, 6.Baskı, İstanbul.
- EĞİLMEZ, Mahfi, (2020). Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, 1.Baskı, İstanbul.
- EKİN, Ümit, (2017). "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800), Belleten Dergisi, Cilt:81, Sayı:291, s.291-387.
- EKİNCİ, Mehmet Fatih, (2008). Türkiye'nin Mali İntiharı, Platin Kitap Yayınları, 1. Baskı, Haziran 2008, Ankara.
- ELDEM, Vedat, (1970). Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- ELDEM, Vedat, (1975). Cihan Harbinin ve İstiklâl Savaşı'nın Ekonomik Sorunları, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, s.373-406.
- ELDEM, Vedat, (1994). Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı 98, Ankara.
- ELDEM, Vedat, (1994a). Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul.
- ENGİN, Vahdettin, (1993). Rumeli Demiryolları, Eren Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- ENGİN, Vahdettin, (2019). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi Devamlılık, Yeditepe Yayınları, 3. Baskı, Yayın No: 255, Kasım 2019, İstanbul.
- ERDEM, Ekrem, (2006). "Osmanlı Para Sistemi ve Tağış Politikası: Dönemsel Bir Analiz", Bankacılar Türkiye Bankalar Birliği Dergisi, İstanbul. Sayı 56, 2006, s.10-27.
- ERDEM, Ekrem, (2016). "Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri", Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 48, Temmuz-Aralık 2016, Kayseri, s.17-44.
- ERDEM, Ekrem, (2020). Para Banka ve Finansal Sistem, Detay Yayıncılık, 10. Baskı, Ankara.

- ERDENTUĞ, Nermin, (1972). “Türkiye Türk Toplumlarında Kültürel Antropolojik (Etnolojik) İncelemeler”, Ankara Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 1972.
- EREN, Necmi A., (1966). "İstihsal Vergisi ve Türkiye'deki tatbikatı", Maliye Tetkik Kurulu Neşriyatı, Damga matbaası, Cilt No: 122, Ankara.
- ERGİN, Osman Nuri, (1947). Türk Maarif Tarihi, Cilt I-IV, İstanbul 1947, s.1131-1135.
- ERGİN, Feridun, (1980). Atatürk Zamanında Para Politikası, Uluslararası Atatürk Konf. Boğaziçi Üniversitesi, Kasım 10-11, İstanbul, 1980.
- ERGİN, Feridun, (1984). “Kemal Atatürk”, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, Yayın No: 500, Güray Matbaası, İstanbul.
- ERGİN, Feridun, (1990a). “Devletçilik” maddesi, Büyük Ekonomi Ansiklopedisi, Sabah Yayınları, s. 142-143.
- ERGİN, Feridun, (1990). Cumhuriyet Döneminde Türk Parası” maddesi, Büyük Ekonomi Ansiklopedisi, Sabah Yayınları, İstanbul, 1990.
- ERKAL, Mustafa E., (1990). “İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri”, Semih Ofset, Ankara, 1990.
- ERİKAN, Celal, (2001). *Komutan Atatürk* Cilt:1-2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, Ağustos 2001, Yayın No:11, İstanbul.
- ERMİŞ, Fatih, (2020). Osmanlı’da İktisadi Düşünce Tarihi, 19. Yüzyıl Öncesi Gelişmeler, Çev: Mustafa Tek ve Ayşen Edirneligil, Albaraka Yayınları, Yayın No:45, 1. Baskı, Kasım 2020, İstanbul.
- EROĞLU, Nadir, (2007). “Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)”, Marmara Üniversitesi, İİBF. Dergisi, Yıl:2007, Cilt: XXIII, Sayı:2, İstanbul, s.63-73.
- EROĞLU, Nadir, (2010). “Atatürk Dönemi Para Politikaları (1923-1938)”, Marmara Üniversitesi, İİBF. Dergisi, Yıl:2010, Cilt: XXVIII, Sayı:1, İstanbul, s.23-36.
- EROĞLU, Hamza, (1981). Atatürkçülük, Olgaç Matbaası, Ankara 1981.
- ERÖZ, Mehmet, (1987). Atatürkçülük, Milliyetçilik, Doğu Anadolu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, No: 24, İstanbul 1987.
- ERTAŞ, Mehmet Yaşar, (2012). “Bir Seyyahın Gözüyle Osmanlı Yolları”, Evliya Çelebi Atlası, (Editör: Coşkun Yılmaz), Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2012, s. 456-459.
- ERTUĞRUL, N. İlter, (2017). Cumhuriyet Kurulurken Devletçiliğin Ayak İzleri, Cumhuriyetin İktisadi Temelleri, Telgrafhane Yayınları, 1. Baskı, Yayın No:4, Ekim 2017, Ankara.
- EYÜPGİLLER, Servet, (1986). Banka İşletmeciliği Bilgisi, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Cilt.191, 1986, Ankara.s.18-19.
- FAİK (1934, Ağustos). Türkiye’de Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi, Ziraat Gazetesi, Cilt:5, Sayı:8, Ağustos 1934, s. 231-241.
- FAİK (1934, Eylül). Türkiye’de Ziraat Makineciliğinin Tarihçesi II, Ziraat Gazetesi, Cilt:5, Sayı:9, Eylül 1934, s. 267-271.
- FAROQUI, Suraiya (2023). Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 6. Baskı, Yayın No: 1904, İstanbul.
- FERGUSON, Niall, (2017). Paranın Yükselişi, Dünyanın Finansal Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, Çeviren: Barış PALA, No:3436, 5.Baskı, İstanbul.
- FEYZİOĞLU, Turan, (1987). Atatürk ve Milliyetçilik, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2. Baskı, Atatürk Dizisi:1, Ankara 1987,
- FEYZİOĞLU, Bedi N. (1994). “Devlet Yönetiminde Vergi ve Bütçe”, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, No: 551, 36. Seri, İstanbul, 1994.
- FİNDİKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, (1940). Tanzimatta İçtimai Hayat, Tanzimat I, Maarif Matbaası, 1940, İstanbul.
- FİNDİKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, (1971). “Türk Aile Sosyolojisi”, Refii Şükrü Suvla’ya Armağan Kitabı, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., İstanbul, 1971, s. 12-13.
- FUKUZAWA, Yukichi, (2021). Modern Japonya’nın Doğusunda Bir Aydın, Vakıfbank Kültür Yayınları, No:0106, 1. Baskı, Eylül 2021, İstanbul.
- GENCER Ali İhsan, & ÖZEL, Sabahattin (1998). “Türk İnkilâp Tarihi”, Der Yayınları, 5.Basım, Yayın No:87 İstanbul.
- GENÇ, Mehmet, (2020). Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi – I, Ötüken Yayınları, 1. Baskı, Yayın No: 1681, İstanbul.
- GENÇ, Kurtuluş Yılmaz, (2020). “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Demiryolları”, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ekonomi (içinde), Editör: Kurtuluş Yılmaz Genç, Astana Yayınları, 1. Baskı, Ekim 2020, Ankara, s.13-37.
- GEORGEON, François, (2023). Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930, Yapı Kredi Kültür Yayınları, 6. Baskı, Çeviren: Ali Berktaş, Yayın No:2301, İstanbul.
- GÖKALP, Ziya, (1952). Türkçülüğün Esasları, Varlık Yayınları, İstanbul.

- GÖR, Emre, (2014). Osmanlı Devleti'ni Yıkıma Götüren Nedenler, Barış Kitap, Ankara.
- GÜNAL, Mehmet, (2012). Para Banka ve Finansal Sistem, Berikan Yayınevi, 4. Baskı, Ankara.
- GÜNAL, Mehmet, (2001). Türk Bankacılık Sektörünün Sorunları ve Geleceği, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Haziran 2001, Ankara.
- GÜRAK, Halil Gürdal, (1999). Kuruluşunun 700. yılında Osmanlı, Nesa Basın Yayın İstanbul 1999.
- GÜRAK, Hasan, (2020). Osmanlı Mirası ile Atatürk Dönemi ((1920-1929) Sanayileşerek Kalkınma Girişimleri, Nobel Yayınları, 1. Baskı, Yayın No:2622, Mart 2020, Ankara.
- GÜRAN, Tevfik, (1987). "Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840–1910", Türk İktisat Tarihi Yıllığı, Sayı:1, İstanbul.
- GÜRAN, Tevfik, (1992). "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", 150. Yılında Tanzimat, Türk Tarih Kurumu Yay, Sayı: 142, Ankara, 1992, s. 235-257.
- GÜRAN, Tevfik, (1992). "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839-1876", 150.Yılında Tanzimat, Yayıma Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı:142, Ankara 1992, s.219-233.
- GÜRAN, Tevfik (2014). 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Kasım 2014, Yayın No: 3163, İstanbul.
- GÜRAN, Tevfik (2017). Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Nisan 2017, Yayın No: 3799, İstanbul.
- GÜRKAN, Ömer, (2006). "Ekonomik Hayat (Atatürk'lü Yıllar: 1923-1939)", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, ss. 133-140.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, (1991). Osmanlı Devlet Teşkilâtı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Seri, Sayı:127, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- HANSEN, A.H. (1954). The Structure and Control of State Enterprises in Turkey, Birleşmiş Milletler Amme Enstitüsü, Ankara.
- HEATON, Herbert, (1985). Avrupa İktisat Tarihi, Cilt II, (Çev: Mehmet Ali AKILIÇBAY ve Osman AYDOĞUŞ), Teori Yayınları, Ankara, 1985.
- HELMREICH, Paul C. (1996). Sevr Entrikaları Büyük Güçler, Maaşlar, Gizli Anlaşmalar, Çev: Şerif Erol, Sabah Yayınları, 1. Baskı, Mart 1996, İstanbul.
- HERSHLAG, Zvi Yehuda, (1968). Turkey, the Challenge of Growth, Leiden: E.J. Brill, XVII, The Netherlands.
- HERSHLAG, Zvi Yehuda, (1980). Introduction to the Modern Economic History of the Middle East, Second Edition, E.J. Brill, Leiden, The Netherlands.
- HİÇ, Süreyya, (1990). *Türkiye Ekonomisi 2*, Menteş Kitabevi, İstanbul 1990, s. 67-68.
- HİÇ, Süreyya, (1988). *Türkiye Ekonomisi 1*, Menteş Kitabevi, İstanbul 1991.
- JOURNAL DES Débats; 11 Novembre 1922.
- ILGAR, İhsan, (1968). "Türk İstikbal Harbi, Güney Cephesi VI", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 12, İstanbul 1968, s.15-20.
- ISSAWI, Charles, (1966). "The Economic History of the Middle East 1800-1914", University of Chicago Press, Chicago, USA.
- İBNİ HALDUN, (2013). Mukaddime: Tarihe Giriş, İlgi Kültür Sanat yayınları, Hazırlayan: Arslan Tekin, İstanbul.
- İLKİN, Selim, (1971). "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi, No: 2, Ankara 1971, s. 221-231.
- İLKİN, Selim, & TEKELİ, İlhan, (1977). 1929 Buhranı'nda Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, ODTÜ Yayınları, Ankara 1977.
- İLKİN, Selim, (1973). Türkiye'de Merkez Bankası Fikrinin Gelişmesi, Hacettepe Üniversitesi Yayınları. Ankara.
- İNALCIK, Halil, (1971). "İmtiyazat", Encyclopaedia of Islam, Cilt: III, 1971, s.1182.
- İNALCIK, Halil, (1996). Tarihi İstatistikler Dizisi Başlarken, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1507-1927, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt: II, Yayıma Hazırlayan: Cem Bahar, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- İNALCIK, Halil, (1996a). Osmanlı Ekonomisi, Eren Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- İNALCIK, Halil, (2012). Devlet-i Aliye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar–I (1302-1606), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 50. Baskı, No:1718, Ocak 2012, İstanbul.
- İNALCIK, Halil, (2013). Osmanlı ve Modern Türkiye, Timaş Yayınları, 1. Baskı, Yayın No:3195, İstanbul.
- İNALCIK, Halil, (2016). Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet, Kronik Yayıncılık, 3. Baskı, No:1, İstanbul.
- İNALCIK, Halil, (2020). Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi- I (1300-1600), Çeviren: Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, Yayın No: 4008, Ekim 2020, İstanbul.

- İNALCIK, Halil, (2022). Fatih Sultan Mehmed Han, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Baskı, Yayın No: 4660, Haziran 2022, İstanbul.
- İNALCIK, Halil, (2022a). Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Yayın No: 5700, Kasım 2022, İstanbul.
- İNALCIK, Halil, & SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, (2021) (editörler). Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, Yayın No: 2250, Aralık 2021, İstanbul.
- İNAN, Nimet, (1959). *“Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II”*, Ankara Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1959.
- İNCE, Erdal, (2012). “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Karayolu Ulaşımına Genel Bir Bakış ve Köyde Ulaşım”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi*, Cilt:12, Sayı:24, s.171-188.
- İNCİ, İbrahim, (2022). “Tarihsel Süreç İçinde Türkiye’de Tarımsal Makine ve Ekipmanların Modernizasyonu 1948-1960”, *MECMUA Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 13, s.142-154.
- İNÖNÜ, İsmet, (1933). “Fırkamızın Devletçilik Vasfı”, *Kadro Dergisi*, Sayı: 22, Teşrinvevel 1933, s.4-6.
- İNSEL, Ahmet, (1983). “Devletçiliğin Anatomisi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 2. Cilt, İletişim Yay., İstanbul, Eylül 1983, s. 419-423.
- İPEKÇİ, Cem İsmail, (2008), Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Yayın No: 1336, Şubat 2008, İstanbul.
- KALELİ, Hüseyin, (2002). “Osmanlı Madeni Para Rejiminde Enflasyona Yol Açması Bakımından Tağışlar ve Sebepleri”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Cilt:7, Sayı:2, Isparta, s. 189-206.
- KARABOĞA, Durmuş Volkan, (2012). “Klasik Dönemde Osmanlı Devleti’nde Tarıma Etki Eden Faktörler ve Bu Faktörlerin Ortaya Çıkardığı Sonuçlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science*, Volume:5, Issue:6, December 2012, pp. 313-327.
- KARACAN, Özcan, (2005). “Atatürk Döneminde Yapılan Karayolları, Barajlar ve Limanlar (1923-1938)”, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, A.İ.T Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.
- KARACAN, Ali Naci (2012). Lozan, Nokta Kitap, 2. Baskı, Nisan 2012, İstanbul.
- KARACAN, Ali Naci, (1993). “Lozan Konferansı ve İsmet Paşa”, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1993.
- KARADAĞ, Raif, (2011), Petrol Fırtınası, Truva Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- KARAL, Enver Ziya, (1956). “Osmanlı Tarihi”, Cilt VII., İslahat Fermanı Devri, TTK Yay., Ankara 1956.
- KARAL, Enver Ziya, (1969). “Atatürk ve Tarih”, Atatürk’e Saygı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya, (1983). Osmanlı Tarihi VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 457.
- KARAL, Enver Ziya, (1995). Osmanlı Tarihi, c.VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- KARAVAR, Hilal, (2006). “Osmanlı’dan Cumhuriyete İzmit Çuha fabrikası”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul. Ekler Resimlerinden: Prof. Dr. Emre Dölen’in Arşivinden alınmıştır.
- KARLUK, Rıdvan (2007), Cumhuriyet’in İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisi’nde Yapısal Dönüşüm, 11. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
- KARLUK, S. Rıdvan, (2013), Uluslararası Ekonomi, Teori-Politika, Beta Yayıncılık, 10. Baskı, Mart 2013, İstanbul.
- KARPAT, Kemal, H. (1996). Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller, AFA Yayıncılık, No.348, İstanbul.
- KARPAT, Kemal H. (2010). Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler, Timaş Yayınları, Çeviren: Bahar Tırnakçı, 2010, 480 s, İstanbul.
- KAYA, Kasım; SEVİNÇ, Gönül, ASOĞLU, Veyssel, & SEVİNÇ, M. Reşit, (2015). “Cumhuriyet Dönemi (1923-1950) Tarım Sektöründeki Gelişmelerin Günümüz Kırsal Kalkınma Anlayışı ile Karşılaştırılması”, *Kamu-İş Yayınları*, Cilt:14, Sayı:1, s.63-98.
- KAYA, Dilek Göze, & DURGUN, Ayşe, (2009). “1923–1938 Dönemi Atatürk’ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2009, Sayı:19, Isparta, s.233-249.
- KAYGUSUZ, Nihal Arıcan, (2020). “Osmanlı’dan Günümüze Havacılık Sanayi”, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ekonomi (içinde), Editör: Kurtuluş Yılmaz Genç, Astana Yayınları, 1. Baskı, Ekim 2020, Ankara, s.39-65.
- KAYKUSUZ, Murat, (2014). Geçmişten Günümüze Finansal Krizler (1619-2014), Ekin Yayınları, 1. Baskı, Bursa.
- KAYMAKÇI, Özgün Burak, (2015). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tarihi Düşünsel Bir Deneme: Türkiye Ekonomisi, Ötüken Neşriyat, 1. Baskı, Yayın No: 1136, Ekim 2015, İstanbul.
- KAYRA, Cahit, (2013). 1923-1950 Devletçilik Altın Yıllar I. Cilt, Tarihçi Kitabevi, 2. Baskı, Haziran 2013, Yayın No:36, İstanbul.

- KAZGAN, Gülten, (1991). İktisadi Düşünce ve Politik İktisadın Evrimi, Remzi Kitabevi, Beşinci Basım, İstanbul.
- KAZGAN, Gülten, (2004). Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Yayın No:22, İstanbul.
- KAZGAN, Gülten, (2012). Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, Haydar, (1980). "İkinci Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon ve Darphane Amiri Kazaz Artın" Toplum ve Bilim Dergisi, Sayı:11, s.115-130.
- KAZGAN, Haydar, (1990). "Osmanlı Altınları" maddesi, Büyük Ekonomi Ansiklopedisi, Sabah Yayınları, İstanbul, s.474-475.
- KAZGAN, Haydar, (1995). Tarih Boyunca İstanbul Borsası, İMKB Yayınları, İstanbul.
- KEKÜL, Okan, (2020). "Osmanlı'dan Cumhuriyet Dönemine Tarım Sektörü", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ekonomi (içinde), Editör: Kurtuluş Yılmaz Genç, Astana Yayınları, 1. Baskı, Ekim 2020, Ankara, s.89-111.
- KELEŞ, Bahattin, (2022). Osmanlı Devleti'nin Maliye Teşkilatı ve Uygulanan Maliye Politikaları (1870-1914), Nobel Yayıncılık, 1. Baskı, Aralık 2022, Ankara.
- KENNEDY, Paul, (1996). Büyük Güçlerin yükseliş ve Çöküşleri, Çev: Birtane Kaymakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yayın No: 306, 6. Baskı, İstanbul.
- KEPENEK, Yakup, (1983). "Türkiye'nin Sanayileşme Süreçleri", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 7. Cilt, İstanbul, 1983, s. 1762-1764.
- KEPENEK, Yakup, (1990). 100 Soruda Türkiye'de Kamu İktisadi Teşebbüsleri, Gerçek Yayınları, Ankara.
- KEPENEK, Yakup, (2019). Cumhuriyet Çağdaşlaşmasından Günümüze Türkiye'nin Değişimi, Yeni Kuşak Köy Enstitüler Derneği Yayınları, 1. Baskı, Nisan 2019, İzmir.
- KEPENEK, Yakup, & YENTÜRK, Nurhan, (2007). Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, 20. Baskı, İstanbul.
- KEPENEK, Yakup, & YENTÜRK, Nurhan, (2008). Türkiye Ekonomisi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008.
- KESER, İlhan, (1993). Türkiye'de Siyaset ve Devletçilik, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- KESKİN, Özkan & SÖNMEZ, Ali, (2009). "Telgrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması: Çanakkale Telgraf Hattı Örneği", Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM, Sayı:25, s.67-81.
- KESKİN, Meltem, (2020). Merkez Bankası ve Hazine, Astana Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- KESKİN, Emre; İNAN, Emre, A., ÜNSAL, Ümit, KILINÇ, Gonca, ÖZAKTAN, Asli, ÇOŞKUN, Aynur, (2019). 60. Yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Türkiye'de Bankacılık Sistemi (1958-2018), Türkiye Bankalar Birliği Yayını, Yayın No: 334, Ankara.
- KİLİ, Suna, (2000). Atatürk Devrimi; Bir Çağdaşlaşma Modeli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 7. Baskı, Yayın No: 221, Mart 2000, Ankara.
- KİRMANOĞLU, Hülya, (1994). "Türkiye'de Vergi Reformları, Siyasal İktidarlar ve İktisat Politikaları", İstanbul Üniversitesi, Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, Cilt:0, Sayı:36, s.55-82.
- KLISE, A.S. (1968). Money and Banking, Fourth Edition, South-Western Publishing Company, Cincinnati, Ohio, USA.
- KÖKER, Levent, (1993). Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- KOÇ, Hakan, (2001). Kooperatifçilik Bilgileri, Nobel yayınları, 2. Baskı, Yayın No:250, Haziran 2001, Ankara.
- KOÇ, Yunus, (2010). Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 8, Sayı 16, 2010, s.171-199.
- KOÇAK, Cemil, (2000). "Siyasal Tarih (1923-1950)", Türkiye Tarihi 4. Cilt, Cem Yay., İstanbul, 2000.
- KOLOĞLU, O. (1979), Mazlum Milletler Devrimleri ve Türk Devrimi, 1.Kitap (Atatürk'ün Açıklamalarıyla), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- KOLOĞLU, Orhan, (2003). "Irak Nasıl Kaybedildi?", Popüler Tarih Dergisi, Nisan 2003, Sayı:32, s. 54, İstanbul.
- KONGAR, Emre, (1993). İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Cilt:1-2, Remzi Kitabevi, 7. Baskı, Eylül 1993, İstanbul.
- KONGAR, Emre, (1998). 21. Yüzyılda Türkiye, 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, 1. Baskı, Mart 1998, İstanbul.
- KONGAR, Emre, (2015). 21. Yüzyılda Türkiye, 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, 47. Basım, Ağustos 2015, İstanbul.
- KONGAR, Emre, (2006). Tarihimizle Yüzleşmek, Remzi Kitabevi,5. Basım, İstanbul.

- KONUKMAN, Ercüment, (1990). “Tarihi Belgeler Işığında Büyük Göç ve Anavatan”, Türk Basın Birliği, Ankara.
- KORKMAZ, Esfender, (1982). Vergi Yapısı ve Gelişimi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, Yayın No:489, Güray Matbaası, İstanbul.
- KÖKER, Levent, (1993). Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- KURMUŞ, Orhan, (1982). Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi, Savaş Yayınları, 3. Baskı, Ağustos 1982, 226 sayfa, Ankara.
- KURT, Abdurrahman, (2012). Osmanlı Aile Yapısı, Muhafazakâr Düşünce Dergisi, Yıl:8, Sayı:31, Ocak-Şubat 2012. Kırıkkale, s.119-136.
- KURT, Mustafa; KUZUCU, Kemalettin, ÇAKIR, Baki, & DEMİR, Kemal, (2016). “Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları”, OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:40, Güz 2016, Ankara, s.245-277.
- KURTOĞLU, Ramazan, (2012). Türkiye Ekonomisi (1838-2010), Sinemis Yayınları, 1. Baskı, Yayın No: 96, Ocak 2012, Ankara.
- KURTOĞLU, Ramazan, (2015). Psiko-Siber Savaş Para Oyunları, Asikitap Yayınları, 1.baskı, İstanbul.
- KURUMLU, Dilek Erdoğan, (2015). Makro İktisat ve Para-Banka-Kredi, Pegem Akademi Yayınları, Ankara-2015.
- KUYUCAK, Hamza Atıf, (1948). Para ve Banka, Cilt II, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, Yayın No:27, İstanbul 1948.
- KÜÇÜKKALAY, A. Mesud, (2022). “Osmanlı Toprak Sistemi”, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, Editör: M. A. Yekta SARAÇ, Popüler Bilim Kitapları, TÜBİTAK Bilim Yayınları, Cilt:3 (L-R), 2. Basım Ekim 2022, Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., (1992). "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", 150.Yılında Tanzimat, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı:142, Ankara 1992, s.91-138.
- LEWIS, Bernard, (1951). “Recent Developments in Turkey”, Royal Institute of International Affairs, Volume: 27, No. 3, Jul. 1951, pp. 324-327.
- LEWIS, Bernard, (2010). Modern Türkiye’nin Doğuşu, Çeviren: Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 4. Baskı, Yayın No:12382, Ankara.
- MADDISON, Angus, (1991). “Dynamic forces in Capitalist Development: A long-run Comparative View”, Oxford University Press, London, pp.57-67.
- MADDISON, Angus, (2001). The World Economy, A Millennial Perspective, OECD, April 2001, Paris, France.
- MADDISON, Angus, (2007). Historical Statistics for the World Economy, 1-2005, OECD Development Studies Centre, OECD Pub., Paris, France.
- MANSUR, Şamil, (1995). Çeçenler, Şam Yayınları, Ankara, 1995.
- MAY, Hakkı Mümin, (2009). “Türk Kurtuluş Savaşının Finansmanı”, Mevzuat Dergisi, Yıl:12, Sayı:133, Ocak 2009, İstanbul, s.1-13. (<https://www.mevzuatdergisi.com/2009/01a/01.htm>; erişim tarihi: 05.04.2017).
- MELEMEN, Mehmet, (2003). Uygulamalı Dış Ticaret İşlemleri, Türkmen Kitabevi, İstanbul.
- MEMİŞ, Nevin, (2008). “19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Ekonomik Yapı ve Dış Ticaret”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- METEL, Ali B. (2001). “Anadolu’da ve Kıbrıs’ta Yunan-Rum Mezalimi”, Yeni Batı Trakya Dergisi Yayınları, Seri No: 8, İstanbul.
- MEYDAN, Sinan, (2008). Atatürk ve Kayıp Kıta MU, İnkılap Yayınları, 8. Baskı, Kasım 2008, İstanbul.
- MEYDAN, Sinan, (2019). “Türkiye’de Madencilik”, <https://www.guncelmeydan.com/pano/turkiye-demadencilik-sinan-meydan-t48459.html>; erişim tarihi:11.11.2022.
- MEYDAN, Sinan, (2022). Yakın Tarih İçin Anahtar, İnkılap Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul.
- MEYDAN, Sinan, (2018). Yüzyılın Kitabı, Yüzyılın Lideri, İnkılap Kitabevi, 1. Baskı, İstanbul.
- MEYDAN LAROUSSE Büyük Lügat ve Ansiklopedisi (1990), “Göç Maddesi”, Meydan Yayınları, İstanbul, 1990, Cilt 8, s. 55-58.
- MCCARTHY, Justin, (1998). Müslümanlar ve Azınlıklar; Osmanlı Anadolu’sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- MİNİBAŞ, Türkel (1995). “İzmir İktisat Kongresinin 1923-1930 Dönemi İktisat Politikalarındaki Yeri”, Sosyal Bilimler Dergisi, 1. Baskı, Cilt:2, Sayı:1, Temmuz 1995, İstanbul.
- MORTAN, Kenan, & KÜÇÜKERMAN, Önder, (2011). Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, Yayın No: 1945, İstanbul.

- MUSTAFA NURİ PAŞA, (1992). Netayic Ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, Cilt: III-IV, Hazırlayan: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 22. Dizi, Sayı:1, 3. Baskı, Ankara 1992.
- MÜCEK, Ahmet Akif, (2019). Türkiye'nin Tarihi ve Ekonomik Politik Yapısı (1838-2016), Belge Yayınları, 1. Baskı, Yayın No:862, Şubat 2019, İstanbul.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, (2007). Yoksulların Zaferi, Fotoğraflarla Kurtuluş Savaşının Maddi ve Mali Kaynakları, 315 sayfa, Etam Matbaa, Eskişehir.
- MÜLAYİM, Ziya Gökalp; (1992). Kooperatifçilik, Yetkin Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- NAKİBOĞLU, Aslıhan, (2012). "19. Yüzyılda Osmanlı Maliyesinde Değişim, Bürokratik Düzenlemeler ve Maliye Nezâretinin Kurulması", Niğde Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2012, Cilt: 5, Sayı: 2, s.74-94.
- NAMIK KEMAL, (1868). "Tanzimat ve Sanayi", Hürriyet Gazetesi, No: 7, 10.8.1868 tarihli gazete nüshası.
- NİYAZİ, Farideh, (2020). Osmanlı'dan Cumhuriyete Madencilik (1850-2000 Yılları Arasında), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ekonomi (içinde), Editör: Kurtuluş Yılmaz Genç, Astana Yayınları, 1. Baskı, Ekim 2020, Ankara, s.129-154.
- OKÇUĞLU, Gülsevin, & ÖNDER, İzzettin, (1988). "Aşarın Kaldırılması", İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, Prof. Dr. SÜLEYMAN BARDA'ya Armağan, Cilt:45, Acar Matbaası, İstanbul, 1988, s.261-275.
- OKYAR, Osman, (1960). "Kalkınma, Devletçilik, İktisadi Sistemler", Forum Dergisi, Sayı:154-155, Ankara.
- ORBAY, Rauf, (1962). "Rauf Orbay'ın Hatıraları", Yakın Tarihimiz Dergisi, 18 Ekim 1962, Cilt:3, Sayı:34, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber, (2014). İmparatorluğun Son Nefesi, Timaş Yayınları, 1. Baskı, Mart 2014, Yayın No:3465, İstanbul.
- ORTAYLI, İlber, (1986). "Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu"; Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim (içinde), Editörler: Ersin Kalaycıoğlu-Ali Y. Sarıbay, Der Yayınları, s. 92-95. İstanbul.
- ORTAYLI, İlber, (2020). Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, 7. Baskı, Yayın No:10, Ekim 2020, Ankara.
- ÖCAL, Yaşar, (2018). "19. Yüzyılda Osmanlı Madencilik Sektörünün Sorunları", OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:44, Güz 2018, s.189-220.
- ÖKÇÜN, Ahmet Gündüz, (1968). Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir; Haberler, Belgeler, Yorumlar; Heyet-i Faâle Raporunda yer alan görüşler, Ankara 1968, s. 67-68.
- ÖKÇÜN, Ahmet Gündüz, (1971). Türkiye İktisat Kongresi 1923, İzmir Haberler, Belgeler, Yorumlar, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- ÖKÇÜN, Ahmet Gündüz, (1972). "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt: XXVII, Sayı:1, s.135-166.
- ÖKÇÜN, Ahmet Gündüz, (1969). "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Abadan'a Armağan, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969, s. 803-892.
- ÖKÇÜN, Ahmet Gündüz, (1997). "Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki", DİE Yayınları, Yayın No:2024, Ankara.
- ÖLMEZOĞULLARI, Nalan, (1988). "ATATÜRK DÖNEMİNDE TARIMSAL Gelişme (1923- 1938)", Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt IX, Sayı 1-2, Mart-Kasım 1988, s.53-59.
- ÖNER, Erdoğan, (1994). "Cumhuriyet Dönemi Türk Bütçeleri (1924-1993)", İstanbul Üniversitesi, Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, Cilt:0, Sayı:36, s.9-44.
- ÖNKAN, Özge; MERT, Öznur, GÜVEN, Hüseyin & DERELİOĞLU, Semih, (2015). "Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminde uygulanan iktisadi ve mali politikaların ekonomik gücün el değiştirmesindeki rolü", Plastik ve Ambalaj Teknolojisi Dergisi, Nisan 2015, s.40-53.
- ÖNSOY, Rifat, (1984). "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası". Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 2, Sayı 2 (1984) s.5-12.
- ÖNSOY, Rifat, (1989). "Tanzimat ve Sanayi", Türkiye Günlüğü Dergisi, 8 Kasım 1989, s. 42-48.
- ÖZALP, Kazım, (1971). "Millî Mücadele 19191922", Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971, XVI. Dizi-Sayı; 13, 269 sayfa, Ankara.
- ÖZBAY, Rahmi Deniz, & GENÇ, Sema Yılmaz, (2020). "Birinci Beş Yıllık sanayi Planı", Atatürk Ansiklopedisi, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Yayın No:487, 29.10.2020, Ankara. (ataturkansiklopedisi@atam.gov.tr).
- ÖZÇELİK, Özer, (2019). Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde ve Atatürk Döneminde İktisadi Durum, (içinde) Seçilmiş Göstergelerle Türkiye Ekonomisi Geçmişten Günümüze, Editörler: Yavuz Odabaşı ve Zeki Yılmaz, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 1. Baskı, Ekim 2019, Bursa.
- ÖZDEMİR, Sadi, (1999). Atatürk ve 3. Yol, Yayınevi Yayıncılık, İstanbul.

- ÖZDEMİR, Sadi, (2022). "Ekonomide Sağduyu", 3 yıl, 3 ay, 21 gün süren Kurtuluş Savaşı'nın 'maliyeti' ne kadardı?", ekonomim.com, köşe-yazısı, <https://www.ekonomim.com/kose-yazisi/3-yil-3-ay-21-gun-suren-kurtulus-savasinin-maliyeti-ne-kadardi/> 667494; erişim tarihi:11.11.2023).
- ÖZKAYA, Yücel, (1985). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı", Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, No:600, Ankara 1985.
- ÖZKARDEŞ, Levent, (2015). "Cumhuriyetin İlk Yılları ve 1929 Ekonomik Buhranında Dış Ticaretin Yönetimi", Gümrük ve Ticaret Dergisi, Sayı:6, s.25-34.
- ÖZMEN, Selahattin, (1983). "Üretimde Devlet: Kamu İktisadi Teşebbüsleri", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yay., Cilt: 2, İstanbul, 1983, s.428-429.
- ÖZTOPRAK, İzzet, (1989). Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi; Sayı:58, Ankara 1989.
- ÖZTÜRK, Nazif, (1990). "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", Vakıflar Dergisi, Sayı:21, s. 23-80.
- ÖZYÜKSEL, Murat, (1997). Feodalite ve Osmanlı Toplum, Der Yayınları, 3. Baskı, Yayın No:193, İstanbul.
- ÖYMEN, Onur, (1998). Türkiye'nin Gücü, Milliyet Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1998.
- PALA, Cenk, (1996). Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Örgütlenme, Ekonomik Yaklaşım Dergisi, Cilt:7, Sayı:21, Yaz 1996, s.39-69.
- PAKDEMİRLİ, Ekrem, (2003). Cumhuriyet Döneminin Ekonomik Büyüklükleri (1923-2002), TOBB Yayınları, Ankara.
- PALAMUT, Mehmet E., (1987). "Aşar ve Düşündürdükleri", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, Cilt:43, Prof. Dr. Sabri Ülgener'e Armağan, İstanbul, s.69-78.
- PALAZOĞLU, Ahmet Bekir, (1988). Atatürk İlkeleri, Türk Hava Kurumu Yayınları, Ankara.
- PALMER, Alan, (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, (çev: Belkis Çorakçı Dişbudak), Alfa Basım Yayım, 1. Baskı, Nisan 2014, Yayın No:2536, İstanbul.
- PAMAK, Mehmet, (1980). "Türkiye'de Toprak Reformu", İstanbul Journal of Sociological Studies, Sayı:18, İstanbul, s.127-162.
- PAMUK, Şevket, (1998). Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914), Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1998.
- PAMUK, Şevket, (2000). A Monetary History of The Ottoman Empire, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- PAMUK, Şevket, (2007). Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yayın No: 1330, Kasım 2007, 1. Baskı, İstanbul.
- PAMUK, Şevket, (2008). Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, No:1611, Kasım 2008, İstanbul.
- PAMUK, Şevket, (2014). Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, Büyüme, Kuramlar ve Bölüşüm, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yayın No: 2910, 5. Baskı, Nisan 2014, İstanbul.
- PAMUK, Şevket, (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yayın No: 3761, 1. Baskı, Nisan 2017, İstanbul.
- PAMUK, Şevket, (2023). Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yayın No: 4032, 3. Baskı, Şubat 2023, İstanbul.
- PARASIZ, İlker, (1992). Para Banka ve Finansal Piyasalar, Ezgi Kitabevi, 4. Baskı, Bursa.
- PARASIZ, İlker, (1998). Türkiye Ekonomisi 1923'den Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları, Ezgi Kitabevi, 1. Baskı, Bursa.
- PARASIZ, İlker, (2003). Para Politikası, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.
- PARASIZ, İlker, (2011). 1929 Dünya Büyük Ekonomi Krizi, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- PARVUS EFENDİ, (1977). Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, Hazırlayan: Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul.
- PAYZIN, H. Sabahattin (1992). Tarihte Dil, Yazı, Bilim ve Toplum, Doğruluk Matbaası, 1. Baskı, Mart 1992, İzmir.
- PEKDEMİR, Hasan (1992). "Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin Türkiye'nin Sosyal Yapısına Etkileri", Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Fakültesi, İstanbul.
- PELİN, İbrahim Fazıl, (1945). "Finans İlimi ve Finansal Kanunlar", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, 2.Baskı, Güner Basımevi, İstanbul 1945.
- PINAR, Abuzer & ERDAL, Bahar, (2008). Para Banka Mali Kuruluşlar ve Uluslararası Mali Sistem: Teori ve Uygulama, Naturel Yayınları, Ankara.
- PIRENNE, Henri, (1984). Hz. Muhammed ve Charlemagne, Birey ve Toplum Yayıncılık, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara.

- POYRAZ, Emel, (2013). “Atatürk’ün İletişim Stratejisi ve Stratejik Hedefi Hakkında Bir Analiz”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi, Cilt.2, Sayı:4, Bahar 2013, s.72-93.
- PRICE, Clair, (1923). The Rebirth of Turkey, By: Thomas Seltzer, New York 1923, USA.
- QUATAERT, Donald, (2008). Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çeviren; Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, 1. Baskı, Mart 2008, Yayın No: 1403, İstanbul.
- QUATAERT, Donald, (2021). Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908, İletişim Yayınları, Çev: Sabri Tekay, 2. Baskı, Aralık 2021, İstanbul.
- REDDEN, Richard, (1981). Para, Bankalar ve Ekonomi, Çeviren: Nejat Ebcioğlu, Remzi Kitabevi, Bilim Dizisi, No:15, II. Basım, İstanbul.
- RICHARDS, Howard, (2013). Unbounded Organization and the Future of Socialism, Education as Change, Vol. 17, No. 2, pp. 229-242.
- RIZA NUR, (1968). Hayat ve Hatıratım, Cilt IIV, Altındağ Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- SABAH GAZETESİ, (1990). “Osmanlı Borçları” maddesi, Büyük Ekonomi Ansiklopedisi, Sabah Yayınları, İstanbul.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, (1989). “Akçe”, (içinde) İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:2, s. 224-227, İstanbul.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, (1978). Osmanlı para tarihinde dünya para ve maden hareketlerinin yeri (1300-1750), ODTÜ Gelişme Dergisi, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar Özel Sayısı, s.1-38.
- SARC, Ömer Celal, (1940). “Tanzimat ve Sanayimiz”, Tanzimat I, Maarif Basımevi Yayını, Maarif Vekâleti, 1940, İstanbul.
- SARC, Ömer Celal, (1986). “Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi”, Dr. M. F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 2. Baskı, Araştırma Dizisi: I, İstanbul, 1986.
- SARI, Kader Akdağ, (2020). “Atatürk Dönemi’nde Uygulanan Vergi Politikasının İktisadi Kesimler Üzerindeki Etkisi”, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, İstanbul University Press, Sayı:38, İstanbul, s.189-218.
- SARIBAY, Ali Yaşar, (1982). “Kemalist İdeolojide Modernleşmenin Anlamı”, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cavit Orhan Tütengil Anısına, Özel Sayı 1, Cilt: 38, İstanbul, 1982, s. 151-155.
- SARICA, Murat, (1983). Siyasal Tarih, Ar Basım Yayını, 2. Baskı, İstanbul.
- SAYAR, Nihat S., (1977). “Türkiye’de İmparatorluk Dönemi Mali Olayları”, İİTİA Nihad Sayar Vakfı Yayınları, İstanbul.
- SAYAR, Ahmet Güner, (1986). Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, Der Yayınları, Yayın No:41, İstanbul.
- SAYDAM, Abdullah, (2017). Osmanlı Medeniyeti Tarihi, Kitabevi Yayınları, 3. Baskı, Yayın No:556, İstanbul.
- SELEK, Sabahattin, (1965). Anadolu İhtilali, 2. Baskı, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- SELEK, Sabahattin, (1976). Anadolu İhtilali, 6. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul.
- SERİN, Necdet, (1963). Türkiye’nin Sanayileşmesi, A.Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Yayın No: 167-149, Ankara.
- SERTER, Nur, (1994). Türkiye’nin Sosyal Yapısı, Filiz Kitabevi, Şubat 1994, İstanbul.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, (2021). “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi”, Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu (içinde) Editör: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, Yayın No: 2250, Aralık 2021, İstanbul.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, (2009). “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XXVIII, Sayı:46, s.53-69.
- SHAW, Stanford, J. (1985). “Tanzimattan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, Cilt 4, s. 938.
- SHAW, Stanford, J. (1992). “Local Administration in The Tazminat”, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, 150. Yılında Tanzimat, Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı:142, Ankara, s.33-49.
- SİLİER, Oya, (1981). Türkiye’de Tarımsal Yapının Gelişimi: 1923-1938, 1. Baskı, Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- SHORTER, Frederic C. & MACURA, Miroslav, (1983). Türkiye’de Nüfus Artışı (1935-1975), Doğurganlık ve Ölümlülük Eğilimleri, Yurt yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- SİPAHİ, Hakan, (2020). “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Denizcilik İşletmeleri”, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ekonomi (içinde), Editör: Kurtuluş Yılmaz Genç, Astana Yayınları, 1. Baskı, Ekim 2020, Ankara, s.113-128.
- SONYEL, Salahi Ramadan, (1991). "Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II", Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, Ankara 1991.

- SOYAK, Hasan Rıza, (2023). Atatürk'ten Hatıralar, Yapı Kredi Yayınları, 12. Baskı, Şubat 2023, İstanbul.
- SOYLAN, Bülent, (1983). "Türk Vergi Sistemi ", Cumhuriyet Dönemi Türkiye ansiklopedisi, Cilt 10, İletişim Yayınları, İstanbul,1983, s.2796.
- SOYSAL, Mümtaz, (1958). Demokratik İktisadi Planlama İçin Siyasal Mekanizma, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- SÖNMEZ, Nezihe, (1991). Maliye Ders Kitabı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk, (1991) Tarafların Tezleri ve Tutumları Açısından Kıbrıs Sorunu (1945-1986), İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 3655, İstanbul 1991.
- SUVLA, Refii Şükrü, (1940). "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", Tanzimat (İçinde), İstanbul Üniversitesi Yayınları, Sayı:272, İstanbul.
- ŞAHİN, Muhammet, (2019). "Tanzimat Döneminden İtibaren Osmanlı Devleti'nde Sanayileşme Faaliyetleri", Akademik Bakış, Cilt:12, Sayı:24, Yaz 2019, s. 301-325.
- ŞAKAR, Müjdat, (1989). 1982 Anayasası ve Önceki Anayasalar, Beta Yayınları, 1. Baskı, Temmuz 1989, Yayın No:193, İstanbul.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, (1954). "Olağanüstü Türk Dil Kurultayı 1951", Türk Dil Kurumu Yay., 'İkinci Bileşim Birinci Oturumda Yapılan Konuşma', Ankara.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, (1958). Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, Rafet Zaimler Yayınevi, 3. Baskı, İstanbul.
- ŞENER, Abdüllatif, (2021). "Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye'de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler", Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu (içinde) Editör: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, Yayın No: 2250, Aralık 2021, İstanbul, s.743-763.
- ŞENER, Abdüllatif, (1992). "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları", 150.Yılında Tanzimat, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı:142, Ankara 1992, s.259-275.
- TABAKOĞLU, Ahmet, (1985). "17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi BARKAN'a Armağan, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., cilt:41, İstanbul1985, s.403.
- TABAKOĞLU, Ahmet, (2000). Türk İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, 5. Baskı, Nisan 2000, İstanbul.
- TABAKOĞLU, Ahmet, (2005): Türk İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, 7. Baskı, Ankara 2005.
- TABAKOĞLU, Ahmet, (1999). "İktisat Sistemi", (içinde) "Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti", Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan, Cahit Baltacı, Erol Özbilgin, Yeni Şafak/İz Yayıncılık, İstanbul, s. 159-242.
- TAMZOK, Nejat, (2008). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminden Çok Partili Döneme Madencilik Politikaları, 1861-1948", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt:63, Sayı:4, 01.04.2008, s.179-204.
- TARLAN, Selim, (1986). Tarihte Bankacılık, TC Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Yayını, Yayın No: 1986/283, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- TAŞDELEN, Süleyman, (1990). "Osmanlı Bankası" maddesi, Büyük Ekonomi Ansiklopedisi, Sabah Yayınları, İstanbul, s. 476.
- TAŞTEKİN, Serap, (2021). Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku ve İmtiyazlar (1861-1906), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt XXXVI, Ankara 1960.
- T.İ.T.E.; Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Cilt: IV, Ankara 1964.
- T.C. Bayındırlık Bakanlığı, (1935). "Türkiye'de Yol Faaliyeti", Bayındırlık İşleri Dergisi, Yıl:2, Sayı:5, Birinci Teşrin 1935, Ankara, s.22.
- TEKELİ, İlhan, & İLKİN, Selim, (1988). Devletçilik dönemi tarım politikaları: Modernleşme Çabaları. Derleyen: Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, Türkiye'de tarımsal yapılar: 1923-2000 (içinde), Yurt Yayınları, 1. Baskı, s. 37-89.
- TEMEL, Mehmet (2010). "Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası". Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (İLKE), Sayı:24. Muğla 2010, s.201-234.
- TEMEL, Mehmet, (2020). "Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası", Atatürk Ansiklopedisi, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Yayın No:487, 29.10.2020, Ankara. (ataturkansiklopedisi@atam.gov.tr).
- TEZEL, Yahya Sezai, (1982), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, Yurt Yayınları, Ankara.
- TEZEL, Yahya Sezai, (2015). Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Yayın No: 3350, Ağustos 2015, İstanbul.
- TIZLAK, Fahrettin, (1996). "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", Belleten Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt:60, Sayı:229, Aralık 1996, s.703-718.

- TİMUR, Taner, (1971). Türk Devrimi ve Sonrası, 1919–46, Doğan Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 1971.
- TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) (2021). “Türkiye Madencilik Sektörü Gelişim Raporu (2020)”, TOBB Yayınları, TOBB Yayın No :2021/25, Ankara.
- TOKALAK, İsmail, (2016). Kapitalizmin Soygun Düzeni, Dünyayı Soyanlar ve Metodları, Ataç Yayınları, 1.baskı, İstanbul.
- TOPAL, Mehmet; ERDEMİR, Erkan, & KIRLI, Engin (2012). “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye’de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:25, s.37-64.
- TOPRAK, Zafer, (1982). Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918), Türk Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- TOPUZ, Hüseyin, (2007). “Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950)”, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:12, Sayı:3, Isparta, s.367-380.
- TÖRE, Nahit, (1982). “Atatürk Döneminin (1923-1938) Dış Ekonomik İlişkiler Politikası”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü ile Türkiye Ekonomi Kurumu, A.Ü. S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara, s.45-61.
- TÖRE, Nahit, (1992). Dış Ticaret ve Döviz Kuru Politikaları. Ç. Aruoba & C. Alpar (Editör), Türkiye Ekonomisi Sektörel Gelişmeler, Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara, s.185-206.
- TUNAYA, Tarık Zafer, (1960). Türkiye'nin Siyasi hayatında Batılılaşma Hareketleri, Arba Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- TUNAYA, Tarık Zafer, (2009). Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) II. Cilt: Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk Dönemi”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 4. Baskı, İstanbul.
- TUNCER, Selahattin, (1994). Korumacılık Teori ve Uygulama", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, 36. Seri, İstanbul, 1994, s.237-266.
- TURAN, Şerafettin, (1991). Türk Devrim Tarihi İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, 1. Kitap, Bilgi Yayınları, Ankara.
- TURAN, Murat, (1983). "Madencilüğimizin Tarihi Gelişimi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, İletişim Yayınlar, İstanbul, s.1333.
- TÜRK, İsmail, (1982). “Atatürk ve Türk Malî Sistemi”, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü ile Türkiye Ekonomi Kurumu, A.Ü. S.B.F. Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara, s.7-21.
- TÜRKAY, Orhan, (1960). *Türkiye Nüfusu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1960.
- TÜRKAY, Orhan, (1962). “Türkiye’de Nüfus Artışı ve İktisadi Gelişme”, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1962
- TÜRKDOĞAN, Orhan, (1981). Sanayi Sosyolojisi Türkiye'nin Sanayileşmesi, Töre Devlet Yayınları, 1. Baskı, Yayın No:54, Ankara.
- TÜRKİYE BANKALAR BİRLİĞİ (TBB), (2021). Bankalarımız 2020, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, Yayın No:339, Mayıs 2021, İstanbul.
- TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ, (TİTE), (1964). Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara Üniversitesi Basımevi, Cilt: IV, Ankara 1964.
- TÜRKİYE İKTİSAT KONGRESİ, (T.İ.K) (2004). Çalışma Grubu Raporları – I, Cilt 11, İzmir. (Büyüme Stratejileri Çalışma Grubu Raporu) (<http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/tik2004/cilt11.pdf>). s.1-49.
- UBICINI, M.A. (1979). Türkiye 1850, (Çeviren: Cemal Karaağaçlı), Tercüman Yayınları, Cilt:2, Maliye-Ordu-Millet, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, s.266-279.
- UĞURCAN, Sema, (1992). “Tanzimat Devrinde Kadının Statüsü”. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 150. Yılında Tanzimat, VII. Dizisi, Sayı:142, s. 497-510. Ankara.
- ULUDAĞ, İlhan, & ARICAN, Erişah, (2003). Türkiye Ekonomisi (Teori-Politika-Uygulama), Der Yayınları, 1. Baskı, Yayın No:354, İstanbul.
- URAS, Güngör, (2017). “Sanayileşcektik Büyüyecektik N’oldu Bize?”, Doğan Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, s.1-167.
- USLU, Rifat, (2014). “İslâm Hukukunda Para Birimleri”, Journal of Islamic Research, 2014:25(1), s.28-38
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1949). “Osmanlı Tarihi II”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1951). “Osmanlı Tarihi”, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 3, Kısım: 1, Ankara.
- ÜLKEN, Yüksel, (1986). Atatürk Döneminde İktisadi Arayışlar-Eylemler-Olaylar, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 42, Sayı: 1-4, Ömer Celal Sarç’a Armağan, İstanbul, s.13-25.
- ÜLKEN, Yüksel, (1988). "Türk Ekonomisinde Tarım-Sanayi Dengesizliği ve Kur Politikası", İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 45, Sayı 1-4, İstanbul, 1988.

- ÜNVER, Süheyl, (1952). “Dördüncü Murad’ın Revan Seferi Kronolojisi”, Belleten 16, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı:64 (1952), Ankara, s.547-577.
- WALLERSTEIN, Immanuel, (1979). “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”, Review:2, No:3, Winter 1979, pp.389-398.
- VAN DEN BOOGERT, H. Maurits, (2014). Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi, Çeviren: Ali Coşkun Tuncer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, Yayın No: 2896, Ocak 2014, İstanbul.
- VARGAN, Nezh, (1987). Türkiye’de Vergi Politikalarının Oluşumu (Cumhuriyet Dönemi), Anadolu Üniversitesi, İ.İ.B.F. Yayınları, No:208/43, Eskişehir.
- YALÇIN, Durmuş; AKBIYIK, Yaşar, & SÜSLÜ, Azmi, (2002), Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Cilt: I-II, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- YALÇINTAŞ, Nevzat, (1972). Türkiye’nin Sosyal Bünyesi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- YAMAN, Ahmet Emin, (1993). “Kurtuluş Savaşı Ekonomisi ve Maliyesi”, Atatürk Yolu Dergisi, Ankara Üniversitesi Yayınları, Şubat 1993, Cilt:13, Sayı:2, Ankara, s.417-429.
- YANARDAĞ, Özgür M. (2015). “19. Yüzyıl Osmanlı Devleti Para Düzeni: Kâğıt Para Kullanımına Geçiş Aşamalarının İktisadi Analizi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 8 Sayı: 36, Şubat 2015, s.918-933.
- YAŞA, Memduh, (1980). Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank Kültür Yayınları, İstanbul, 1980.
- YAŞA, Memduh, (1979). Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, Akbank Kültür Yayınları, İstanbul.
- YAŞAR, Okan, (2003). “1913 ve 1915 Yılları Sanayi Sayımı İstatistiklerine Göre Osmanlı Devleti’nde Tarıma Dayalı Sanayiler”, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı:40, İstanbul.s.47-74.
- YAVI, Ersal, (2001). Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır? Yazıcı Yayınevi, 1. Basım, Aralık 2001, İzmir.
- YAZICI, Nesimi, (1992). Osmanlı Haberleşme Kurumu, 150. Yılında Tanzimat (içinde) Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı:142, Ankara, s.139-210.
- YAVUZ, İsmail, (2023). Mustafa Kemal’in Uçakları, Türkiye’nin Uçak İmalat Tarihi (1923-2012), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 14. Baskı, Yayın No: 2802, İstanbul.
- YAY, Turan, (1988). “Atatürk Döneminde Vergiler ve Vergi Politikası”, Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt IX, Sayı 1-2, Mart-Kasım 1988, s.61-72.
- YAY, Gülsün Gürkan, (1998). “Atatürk Döneminde Para Politikası”, Erdem Dergisi, Cilt:11, Sayı:31, Eylül 1998, s.289-320.
- YAZ, Dursun Ali, (2020). Para Antik Çağdan Geleceğe, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- YAZICI, Abdurrahman, (2014). “Arazi Kanunnamesi (1856) ve İntikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi”, Ekev Akademi Dergisi, Yıl:18, Sayı:60, Yaz 2014, s.449-469.
- YAZICI, Nesimi, (1992). “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:3, 1992, Ankara, s. 333-378.
- YAZICI, Nesimi, (1992a). “Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, II. Dizi, Sayı:142, Ankara 1992.s.139- 209.
- YAZOĞLU, Cengiz, (2013). Osmanlı’nın Tasfiyesi, İthaki Yayınları, 1. Baskı, Haziran 2013, yayın No:856. İstanbul.
- YENAL, Oktay (1999). İktisat Siyaseti Üzerinde İncelemeler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları., Yayın No:425, 1. Baskı, İstanbul.
- YERASİMOS, Stefanos, (1975). Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye-2- Tanzimattan I. Dünya Savaşına, Çeviren: Babür Kuzucu, Cilt:2, Gözlem Yayınları, 1. Baskı, 594 sayfa, İstanbul.
- YILMAZ, Gülay Akgül, (2009). “Türkiye’de 1923-1938 Dönemi Maliye Politikası Uygulamaları, Marmara Üniversitesi, İİBF. Dergisi, Yıl:2009, Cilt: XXVII, Sayı:2, İstanbul, s.297-328.
- YORULMAZ, Şerife, (1994). “Aydın Vilayetinde Madenler (1850-1908)”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- YÜCEL, Hüseyin, (2017). Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Gelişimi, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Yayın No:347, Birinci Baskı, Aralık 2017, Ankara.
- ZEYTİNOĞLU, Erol, (1972). Türkiye Ekonomisi, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Nihat Sayar Yayın Yardım Vakfı, İstanbul.

ELEKTRONİK ADRESLER

- https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanlı_İmparatorluğu erişim tarihi: 05.04.2020.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Osmanlı_İmparatorluğu%27nun_ekonomik_tarihi#:~:text=Osmanlı%20malıyesi%2C%20%20Miri%20hazine%2C%20İç%20hazine%20ise%20padişaha%20aitti; erişim tarihi: 05.04.2020.
- <https://www.mahfiogilmez.com/2012/02/osmanlihazinesihtmi#:~:text=Devlet%20Hazinesi'nin%20ba%20C5%9F%20B1ca%20giderlerisaray%20B1n%20giderlerinin%20kar%20C5%9F%20B1lanmas%20B1%20amac%20B1yla%20kurulmu%20C5%9Ftu.>; erişim tarihi: 05.04.2017.
- <https://www.osmanlidevletigen.net/osmanlida-mesleki-egitim-ve-meslek-gruplari/>; erişim tarihi: 11.11.2023.
- [https://www.mahfiogilmez.com/2022/05/kambiyo-rejimi-ve-turkiye-uygulamas.html](https://osmanli.org.tr/osmanli-para-finansman-sisteminin-esaslarinedir/#:~:text='Osmanlı%20Devleti'nde%2019.genelde%20bak%20B1rdan%20mamul%20paralar%20kullan%20B11%20C4%B1yordu.erişim tarihi: 11.11.2023.
• Mahfi Eğilmez, 03.05.2022, Kendime Yazılar, “Kambiyo Rejimi ve Türkiye Uygulaması”, <a href=); erişim tarihi: 11.11.2023.
- Mahfi Eğilmez, Osmanlı'dan Bugüne Kişi Başına Gelir, Ekim 20, 2014; <https://www.mahfiogilmez.com/2014/10/osmanlıdan-bugüne-kisi-basna-gelir.html>; erişim tarihi: 05.04.2017.
- <https://www.paraanaliz.com/2022/ekonomi/prof-mehmet-hasan-eken-turkiye-ekonomisi-cumhuriyet-donemi-ekonomik-buyume-uzerine-bir-analiz>; erişim tarihi: 05.11.2023.
- Yıldırım, 2020:1-2; <https://www.tarimdunyasi.net/2020/11/10/ataturk-donemi-tarim-politikasi/#:~:text=erişim tarihi: 05.04.2023.>
- http://www.tuik.gov.tr/yillik/Ist_gostergeler.pdf, 28.10.2010, s. 196-204.erişim tarihi:01.09.2023.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Sanayi_Devrimi; erişim tarihi:05.04.2017.
- <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/1927-sanayi-sayimi/?pdf=3252>; erişim tarihi: 04.11.2023.
- <https://www.derintarih.com/dosya/osmanli-devletinin-yeralti-kaynaklari/erişim tarihi: 05.04.2023.>
- http://acikders.tuba.gov.tr/pluginfile.php/2550/mod_resource/content/4/Merkez_Para.pdf; erişim tarihi: 05.04.2022.
- <http://tarih.tumders.com/ticaret-ve-ulasim-sistemi.html>; erişim tarihi:05.04.2017.
- <https://www.ekonomim.com/sozluk/kliring>; erişim tarihi:11.11.2023.
- [https://tr.wikipedia.org/wiki/H%C3%BCrriyet\(gazete,_1868\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/H%C3%BCrriyet(gazete,_1868)) erişim tarihi:05.04.2019.
- <http://www.alibozoglu.com/index.php/2020/02/27/sehirhatlari-isletmesi/> erişim tarihi 05.04.2021.
- <https://evrimagaci.org/osmanli-devleti-ve-ucaklar-19081918-yillari-arasinda-osmanlida-havacilik-faaliyetleri-ve-tayyare-ucak-mektebi-8854>; erişim tarihi: 05.04.2021.
- Zeki Doğan, “Osmanlı Devleti Divan Teşkilatı”,19.10.2019, <https://www.sosyalciniz.net/osmanli-devleti-divan-teskilati/erişim tarihi:05.04.2022.>
- <https://groups.google.com/g/Turkiye-icin-el-ele/c/r1tgb0B6AyY/m/epAufa9CKssJ>; 4 May 2015, erişim tarihi:05.04.2022.
- Mehmet Öz, 2015; “İstanbul Nüfusu: Fetihden XVIII. Yüzyıl Sonlarına Kadar”; <https://istanbultarihi.ist/94-istanbul-nufusu-fetihten-xviii-yuzyil-sonlarina-kadar>; erişim tarihi: 05.10.2023.
- <https://www.bilgial.com/wp-content/uploads/2019/10/1783-1914-Y%C4%B1llar%C4%B1-Aras%C4%B1nda-Osmanlı-Devleti%E2%80%99ne-Y%C3%B6nelik-G%C3%B6r%C3%A7ler-Karpat-2002-s.130.png>; erişim tarihi: 05.04.2021.
- <http://www.sessiztarih.net/2020/06/osmanli-borclari-dis-borclar-sorunu.html>; erişim tarihi: 05.04.2022.
- <https://www.ekonomim.com/kose-yazisi/3-yil-3-ay-21-gun-suren-kurtulus-savasinin-maliyeti-ne-kardardi/667494>; erişim tarihi:11.11.2023.
- <http://www.sessiztarih.net/2020/06/osmanli-borclari-dis-borclar-sorunu.html>; erişim tarihi: 05.04.2022.
- <https://www.ekonomim.com/kose-yazisi/3-yil-3-ay-21-gun-suren-kurtulus-savasinin-maliyeti-ne-kardardi/667494>; erişim tarihi:11.11.2023.
- <https://ustabelgelendirme.com.tr/haberler/72-lonca-te%20C5%9Fkilat%20B1>; erişim tarihi: 02.02.2023.
- <https://www.serenti.org/osmanlida-lonca-teskilati-ve-esnaflik/erişimtarihi: 02.02.2023.>
- <https://tarihteniz.wordpress.com/2017/12/31/osmanli-toplum-yapisi-ve-sivil-toplum/> erişim tarihi: 02.02.2023.

- https://www.google.com/search?q=II.+Murad+Taraf%C4%B1ndan+Hicri+834+Senesinde+Bast%C4%B1r%C4%B1lan+Ak%C3%A7enin+%C3%96n+Taraf%C4%B1&sca_esv=592538007&rlz=; erişim tarihi: 02.02.2023.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Osman%C4%B1_liras%C4%B1#/media/Dosya:36-1336-01-500K_kost-au.jpg; erişim tarihi:05.04.2023.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ak%C3%A7e>; erişim tarihi: 02.02.2023.
- <https://antikparalar.blogspot.com/2018/06/sikkenin-icadi-ve-anadoluda-sikkeler.html> #google_vignette; erişim tarihi:05.04.2023.
- <https://www.wikitarih.com/tanzimat-fermani/>; erişim tarihi:05.04.2023.
- <https://eksiseyler.com/tarihimizin-demokratiklesme-yolunda-atilan-ilk-buyuk-ve-somut-adimi-tanzimat-fermani>, erişim tarihi:05.04.2023.
- <http://www.sessiztarih.net/2014/02/osmanlida-maden-isletmeciligi-nedir.html>; erişim tarihi: 15.05.2023.
- Mustafa Armağan, Yeni Akit Gazetesi, 16.10.2022; <https://www.yeniakit.com.tr/yazarlar/mustafa-armagan/osmanli-ereglide-komur-iscilerinin-haklarini-nasil-korumustu-40388.html>; erişim tarihi: 23.09.2023.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Tophane-i_Amire#/media/Dosya:Istanbul_Tophane_5498.jpg; erişim tarihi: 15.09.2023.
- <https://www.tuicakademi.org/cumhuriyetin-ilk-yillarinda-turkiye-ekonomisi/> erişim tarihi. 15.05.2023
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Tophane-i_Amire#/media/Dosya:Istanbul_Tophane_5498.jpg; erişim tarihi: 15.09.2023.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ak%C3%A7e>; erişim tarihi: 02.02.2023.
- <https://ataturk.org.au/ataturk-2/ataturkun-akilli-projesi-sumerbank-sosyal-fabrika/>; erişim tarihi: 15.05. 2023.
- <https://www.haber3.com/ekonomi/ataturkun-1927de-kurdugu-tcdd-de-ozellestiriliyor-haberi-5561623>, erişim tarihi: 15.05.2023;
- <https://kentvedemiryolu.com/ataturkun-trenleri/> erişim tarihi:15.05.2023.
- <https://onedio.com/haber/akce-mangir-kaiime-ve-daha-fazlasi-osmanli-donemi-nde-basilan-vekullanilan-para-cesitleri-1078746>, erişim tarihi:12.02.2022.
- <https://tekinkayahan.wordpress.com/2020/07/01/osmanlida-kalpazanlik/> erişim tarihi: 12.12.2022.
- <https://dosya.hvkk.tsk.tr/Uploads/Hvkk/hvkk/Foto%C4%9Frafklarla%20Atat%C3%BCrk%20ve%20Havac%C4%B1l%C4%B1k.pdf> erişim tarihi:21.09.2022.
- <https://www.hvkk.tsk.tr/Custom/Hvkk/317>; erişim tarihi:21.09.2022.
- <https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/buyuk-postane-110-yildir-tarihe-taniklik-ediyor-437156.html>; erişim tarihi:05.04.2022.
- <https://www.moment-expo.com/tr/dergiler/7/nostalji/celtikten-celice-kardemir/>erişimtarihi:05.04. 2022.
- https://www.mmo.org.tr/sites/default/files/12d2b1c7b2826ca_ek.pdf; erişim tarihi:05.04.2022.
- Ayşegül Durukan Kopuz, 05.03.2018, Cumhuriyet Dönemi'nde Kurulan İlk Şeker Fabrikaları; <https://www.arkitera.com/gorus/turkiyede-erken-cumhuriyet-doneminde-kurulan-ilk-seker-fabrikalari/> erişim tarihi:05.04.2022.
- <https://www.ozgurkocaali.com.tr/haber/8187186/seka-85-yil-once-bugun-isletmeye-acildi>; erişim tarihi: 05.04.2022.
- <https://www.absurdizi.com/kayip-kita-mu/> erişim tarihi:05.04.2021.
- <https://www.ekoturk.com/haber/dunyanin-en-eski-bankasinda-hisse-satisi/>erişim tarihi:05.04.2021.
- <https://www.paraanaliz.com/2022/ekonomi/prof-mehmet-hasan-eken-turkiye-ekonomisi-cumhuriyet-donemi-ekonomik-buyume-uzerine-bir-analiz>; erişim tarihi: 05.11. 2023.
- <https://www.milliyet.com.tr/egitim/haritalar/turkiye-maden-haritasi-turkiyenin-madenleri-vecikarildigi-yerler-nerelerdir-il-il-turkiyedeki-madenler-6310933>, erişim tarihi:05.04.2022.
- https://evrimagaci.org/osmanli-devleti-ve-ucaklar-19081918-yillari-arasinda-osmanlida-havacilik-faaliyetleri-ve-tayyare-ucak-mektebi-8854#google_vignette; erişim tarihi:05.04.2021.
- <https://abdulhamid.site/abdulhamid-ve-eserleri/abdulhamid-ve-kurumlar/duyun-i-umumiye-binasi/> erişim tarihi:05.04.2021.
- <https://twitter.com/turkcubilgii/status/1258903722165522433> erişim tarihi:04.04.2023.
- <https://manifold.press/mekansal-baskalasim-salt-galata>; erişim tarihi:02.02.2022.

ISBN: 978-625-367-552-3